
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

ZBORNIK
MILICE KACIN WOHINZ

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329

Uredili:

dr. Zdenko Čepič, dr. Damijan Guštin, dr. Nevenka Troha

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica)
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar, dr. Jože
Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 15. septembra 2000

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk, Katarina Kobilica Irena Sojč,
dr. Jerca Vodušek Starič - angleščina, dr. Petar Strčić - francoščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino

SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

tel. 200 31 20, fax 200 31 60, e-mail (glavni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 4000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino

SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

Predgovor urednika	9
<i>Forword</i>	

Bibliografija dr. Milice Kacin Wohinz	10
<i>Bibliography of Milica Kacin Wohinz</i>	

RAZPRAVE - ARTICLES

Branko Marušič, Jubilantka Milica Kacin Wohinz	11
<i>Milica Kacin Wohinz</i>	
UDK 929 Kacin Wohinz M.: 930	

Anna Maria Vinci, Medsebojno razumevanje	37
<i>Mutual Understanding</i>	
UDK 930(497.4-15):929 Kacin Wohinz M.	

Janko Pleterski, Slovenija med Nemčijo in Italijo (1848-1968)	41
<i>Slovenia between Germany and Italy (1848-1968)</i>	
UDK 327(497.4:450:436)"1848/1968"	

Peter Vodopivec, Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci	49
<i>Karl Ludwig von Bruck, Trieste and Slovenes</i>	
UDK (453.3 Trst):330.34(4-014)"1850/19"	

Vasilij Melik, Poslanci kmečke kurije na Goriškem	63
<i>Delegates of the Peasant Curia in the County of Gorizia</i>	
UDK 323(450.367=163.6)"1881/1914"	

Franc Rozman, Brošura Dragotina Gustinčiča o Trstu iz leta 1915	69
<i>The Brochure Written by Dragotin Gustinčič on Trieste in 1915</i>	
UDK 929 Gustinčič D.:327(497.1:450)"1915"	

Milan Pahor, Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu (1906-1941)	77
<i>The Trieste Trade and Craft Cooperative (1906-1941)</i>	
UDK 336.732(450 Trst = 163.6)"1906/1941"	

Egon Pelikan, Josip Wilfan in Engelbert Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925-1938	93
<i>Josip Wilfan and Engelbert Besednjak in the Congress of European Nationalities, between 1925 and 1938</i>	
UDK 323.15(4):061.1"1925/1938"	

- Ervin Dolenc, Naši fašisti 113
Our Fascists
 UDK 323(497.4 Senožeče):321.64
- Petar Strčić, Prispevek k načrtu za sintezo zgodovine (hrvaške)
 Istre v času Kraljevine Italije 123
*A Contribution to the Plan for a Synthesis of the History of (Croatian)
 Istria in the Period of the Kingdom of Italy*
 UDK 94(497.5 Istra)"1918/1943"
- Teodoro Sala, Priprave na sporazum Ciano-Stojadinović.
 Vpliv na Julijsko krajino 135
*The Preparations for the Ciano-Stojadinović Pact.
 Its Influence on the Julian March*
 UDK 327(450:497.1)"1935/1937"
- Boris Mlakar, Kaplan Ivan Kretič in otroška pesmica v Cerknem
 leta 1937 ogrožata varnost italijanske države 141
*Chaplain Ivan Kretič and a Children's Poem in Cerkno
 from 1937 are Threatening the Safety of the Italian State*
 UDK 262.14(=163.6)"1937":321.64
- Marta Verginella, Napisane strani zgodovine sodnega
 procesa proti Pinku Tomažiču in ostalim 151
*Unwritten Pages of History of the Trial against Pinko Tomažič
 and the Others*
 UDK 343.3(450.361=163.3)"1941"
- Claudio Pavone, Italijanska udeležba v drugi svetovni vojni
 in odpornišvo kot državljanska vojna 159
*The Italian Participation in the Second World War and
 its Resistance Movement as a Form of a Civil War*
 UDK 940.53(450)+355.426(450)"1943/1945"
- Bojan Godeša, "Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen,
 toda nič več". Nekateri vidiki razpetosti med nacionalnim in
 internacionalnim med slovenskimi komunisti na Primorskem 171
*"Let our Relations with the Italians be Peaceful and Dignified,
 but nothing more". Some Aspects of the Dichotomy between
 the National and International Interests among Slovene Communists
 in Slovenian Litoral*
 UDK 329.15(497.4-15):(=131.1)"1941/1945"
- Vida Deželak-Barič, Odnos Komunistične partije Slovenije do
 narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno 181
*The Attitude of the Slovenian Communists Towards the Revolutionary
 Organization 'TIGR' during the Second World War*
 UDK 329.61(TIGR):329.15(479.4)"1941/1945"

- Tone Ferenc, Primorska in italijanska koncentracijska taborišča 197
Primorska (Slovenian Litoral) and Italian Concentration Camps
 UDK 940.547.2(450):(=163.6)"1942/1943"
- Slavica Plahuta, Igralske skupine IX. korpusa NOV in PO Slovenije 221
Theatrical Groups of the Ninth Corps of the National Liberation Army of Slovenia
 UDK 930.85(497.4-15)"1944/1945"
- Dušan Biber, Dr. Ivan Marija Čok kot uslužbenec OSS 231
Dr Ivan Marija Čok as the OSS Employee
 UDK 929 Čok I. M.: 351.746.1"1943/1944"
- Damijan Guštin, "Kronika naše Kalvarije pod Italijo".
 Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev
 in njihovih pomagačev o obdobju 1918-1941 239
*"The Chronicle of our Calvary under Italy".
 The Material of the Committee Investigating the Crimes Committed
 by Occupiers and their Accomplices on the Period 1918-1941*
 UDK 321.64:(450=163.6)"1918/1941"
- Nevenka Troha, Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni 255
Migrations in the Julian March after the Second World War
 UDK 325.2(450.36)"1945/1959"
- Sandi Volk, Zakonodaja Zavezniške vojaške uprave
 o istrskih beguncih (1945-1947-1954) 269
*Legislation of the Allied Military Government
 on the Istrian Refugees (1945-1947-1954)*
 UDK 314.745.22:341.1(450.36)"1945/1954"
- Raoul Pupo, Med zgodovino in geografijo.
 Razmišljanja o italijanski vzhodni meji 285
*Between History and Geography.
 Some Thoughts about the Italian Eastern Border*
 UDK 341.222(450-11)"185/1999"
- Dušan Nečak, Trst, mesto nakupov 301
Trieste, a Shopping Centre
 UDK 366.1(450 Trst)"1970/1991"

 HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

- Jerca Vodušek Starič, Spregledani dokument 311
The Overlook Document
 UDK 323(497.1)"1939"

- Jože Pirjevec, Britanska tajna organizacija na Slovenskem (1940-1941) 323
British Secret Service in Slovenia (1940-1941)
UDK 351.746.1 SOE: (497.4)"1938/1940"

BIBLIOGRAFIJA - BIBLIOGRAPHY

- Gorazd Bajc, Historiografija 1985-2000 o Julijski krajini
med svetovnima vojnama 331
Historiography 1985-2000 on Julian March between World Wars
UDK 930.1(450.36)"1985/2000"

Milica Bani Vrhovnjak

Foto Potrč, Slovenska c. 30, Ljubljana

Predgovor urednika

Med slovenskimi zgodovinarji ni mnogo takih, ki v slovenskem zgodovinopisju z raziskavami določene problematike v določenem obdobju in na določenem prostoru, puščajo takšno sled kot jo dr. Milica Kacin Wohinz, znanstvena svetnica v pokojju. Upravičeno lahko zapišemo, da je kolegica Milica, kot jo kličemo prijatelji in kolegi, zgodovinarica Primorske in to tistega časa, ki je bil za tamkajšnje ljudi najhujši v vsej zgodovini - časa fašizma. Raziskovalno oziroma znanstveno delo dr. Milice Kacin Wohinz, ki je v letu poimenovanem milenium dosegla življenjski jubilej - sedemdeset let, je namreč v veliki meri povezano s Primorsko v času med svetovnima vojnama, ko je bilo to ozemlje ločeno od 'matice' in je bilo podvrženo nasilju fašističnega sistema. In temu je kolegica Milica posvetila domala celotno svoje zgodovinsko raziskovalno delo. Na področju tega proučevanja je bila pravi pionir, prva raziskovalka še znanstveno neodkrita, vendar tistega, kar je bilo v zavesti in spominu ljudi, ki so živeli pod fašizmom, zaradi življenjskih izkušenj, doživeto in znano.

Ob življenjskih jubilejih kolegov, ki so s svojim znanstvenim delom pomembno prispevali k vedenju o naši preteklosti in h kvalitetnemu dvigu zgodovinske vede, se je zakoreninil lep običaj, da se njihov življenjski jubilej počasti z zbornikom znanstvenih razprav. Na ta način dodajo kolegi nove kamenčke v mozaik zgodovinskega vedenja.

Uredništvo Prispevkov za novejšo zgodovino, znanstvene revije Inštituta za novejšo zgodovino, na katerem je jubilančka preživela skoraj celotno svoje poklicno delovanje (1959-1993), je sklenilo, da dr. Milici Kacin Wohinz posveti posebno številko revije. V njej smo sklenili zbrati prispevke zgodovinarjev, ki se tako kot jubilančka, ukvarjajo z zgodovino Primorske. K sodelovanju smo povabili tiste zgodovinarje, ki se ukvarjajo z novejšo zgodovino Primorske, od srede 19. stoletja pa do 'danes'. Domala vsi so se pobudi uredništva odzvali. Z navdušenjem so svoje prispevke poslali tudi italijanski in hrvaški kolegi, s katerimi je Milica Kacin Wohinz v svojem raziskovalnem delu tvorno sodelovala. Verjamem, da nam je na ta način uspelo pripraviti kvaliteten zbornik o novejši zgodovini Primorske.

Zbornik, posvečen sedemdesetletnici dr. Milice Kacin Wohinz je predvsem zbornik o zgodovini prostora, kateremu je jubilančka posvetila svoje raziskovalno delo - zgodovini Primorske. Razprave so v zborniku razvrščene kronološko. Na začetku zbornika objavljamo zapis o življenju in delu, ki ga je s posebnim občutkom napisal Miličin prijatelj dr. Branko Marušič. Bibliografije dr. Milice Kacin Wohinz v zborniku ne objavljamo, kajti objavljena je v dveh bibliografijah, ki ju je izdal Inštitut za novejšo zgodovino ob svoji tridesetletnici leta 1989 in nato ob štiridesetletnici 1999; dodana je jubilančkina bibliografija zadnjih dveh let. Velja le omeniti, da je delo dr. Milice Kacin Wohinz veliko po obsegu, še bolj pa je resnično vredna občudovanja in spoštovanja vsebina oziroma sporočilnost njenega dela. Jubilančka je objavila 8 knjig, 93 znanstvenih razprav, in resnično veliko število drugih prispevkov, skupaj (do konca septembra 2000) 334 bibliografskih enot.

Zbornik posvečen dr. Milici Kacin Wohinz objavljamo zaradi objektivnih razlogov, povezanih s financiranjem znanstvenega tiska kot prvi redni zvezek Prispevkov za novejšo zgodovino za leto 2000. Njegov izid je v veliki meri omogočil Inštitut za novejšo zgodovino, ki se na ta način pridružuje jubileju svoje sodelavke in nekdanje direktorice, ter posamezne primorske občine in nekatera gospodarska podjetja s tega območja. Ob tej priliki se jim zahvaljujemo. Posebna zahvala velja vsem avtorjem, ki so se prijazno odzvali na vabilo uredništva k sodelovanju. Na ta način so izrazili ob jubileju prijateljice in kolegice Milice ne le spoštovanje do kolegice in njenega dela, temveč so s svojim sodelovanjem prispevali nova spoznanja o naši preteklosti.

Glavni urednik
dr. Zdenko Čepič

Bibliografija dr. Milice Kacin Wohinz

Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja: Biobibliografija. Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, št. 1, Milica Kacin-Wohinz, str. 86-99.

Inštitut za novejšo zgodovino - 40 let. Bibliografija 1989-1998. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIX, 1989, št. 1, Milica Kacin-Wohinz, str. 140-150.

Bibliografija dr. Milice Kacin Wohinz je za obdobje 1986-2000 dostopna v sistemu COBISS na internetu (www.izum.si; Bibliografije raziskovalcev - Kacin-Wohinz Emilija).

Bibliografija za leti 1999 in 2000 (do 30. septembra)

1.01 Izvirni znanstveni članek

1. Badoglio Sonnino = italijanski načrt za protijugoslovansko akcijo decembra 1918. V: Mikuzjev zbornik, (Historia, 4). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, str. 21-26.

2. Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana: ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 471-484.

1.02 Pregledni znanstveni članek

3. Obsojen na smrt : iz arhiva Tribunale speciale per la difesa dello Stato. V: Glasnik Slovenske matice, 23, 1999, št. 1/2, str. 92-96.

1.04 Strokovni članek

4. Hrvaški "zgodovinski dolg" Slovincem: o dejavnosti primorskih Slovencev v korist ohranitve hrvaške nacionalnosti v Istri. V: Nova revija, 18, 1999, št. 202/203, str. 249-254.

5. Pred 70 leti je padel Vladimir Gortan. V: Primorski dnevnik, 55, 1999, št. 245, str. 15.

1.05 Poljudni članek

6. Zgodovinopisje in italijansko-slovenski odnosi : ob delu Carla Spartaca Capogreca Renicci, Un Campo di concentramento in riva al Tevere (1942-43). V: Razgledi, 3. III. 1999, št. 5, str. 9-10.

1.06 Objavljeno vabljeno predavanje na znanstveni konferenci

7. Reševanje "jadranskega vprašanja". V: Primorska srečanja, 24, 2000, št. 229, str. 370-371.

1.09 Objavljeno predavanje na strokovni konferenci

8. Tržaška in goriška "Edinost" : soglasja in razhajanja. V: Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu : prispevki s strokovnega posveta Josip Agneletto - slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu (1884-1960), Trst, 18. april 1998, (Knjižnica Annales, 19). Koper 1999, str. 19-32.

1.19 Objavljena recenzija, prikaz knjige, kritika

9. Storiografia e rapporti italo-sloveni. V: Qualestoria, 27, 1999, n. 1, str. 270-277.

1.21 Polemika, diskusijski prispevek

10. TIGR in komunistična partija - odmev. V: Primorska srečanja, 24, 2000, št. 228, str. 274-275.

11. Odnosi med TIGR in komunistično partijo. V: Svobodna misel, 38, 2000, št. 1, str. 28.

1.25 Drugi članki ali sestavki

12. Sporočilo avtorjev ob izidu knjige Slovenci skozi čas. V: Delo, 41, 8. IV. 1999, št. 80, str. 20 (soavtorji Tone Ferenc, France Kresal, Janez Marolt, Darja Mihelič, Božo Repe, Franc Rozman, Maja Žvanut).

2.01 Znanstvena monografija

13. Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000, (Zbirka Korenine). Ljubljana: Nova revija, 2000. 336 str., ilustr. (soavtor Jože Pirjevec)

2.02 Strokovna monografija

-
14. Slovenci skozi čas : kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Mihelač, 1999. 519 str., ilustr. (soavtorji Janez Marolt, Darja Mihelič, Maja Žvanut, Franc Rozman, Janko Prunk, Franc Kresal, Tone Ferenc, Božo Repe, Jaro Mihelač, ur.).

Branko Marušič*

Jubilantka Milica Kacin Wohinz

IZVLEČEK

Članek je posvečen življenjskemu jubileju slovenske zgodovinarke Milice Kacin Wohinz (Cerkno, 12. 10. 1930). Svojo raziskovalno delo je posvetila zgodovini Slovenskega primorja (tudi Julijske krajine) v času od konca prve pa vse do začetka druge svetovne vojne. V objavah (tri obsežne monografije in številne razprave v slovenskem in predvsem v italijanskem jeziku) je obravnavala predvsem položaj slovenske etnične skupnosti v dobi italijanske okupacije (1918-1921) ter tudi potem, ko je bila Primorska priključena Kraljevini Italiji. Odnos te države do Slovencev je krojil fašizem s svojo raznarodovalno politiko. Kacinova je za svoje raziskave kot prva uporabljala gradivo iz arhivskih hranilišč v Italiji.

Ključne besede: biografija, zgodovinopisje, primorski Slovenci, Italija, fašizem, antifašizem, Primorska

ABSTRACT

MILICA KACIN WOHINZ

The article is dedicated to the 70th anniversary of the Slovene historian Milica Kacin Wohinz (born in Cerkno, on October 12, 1930). Mrs Kacin Wohinz's research work focused on the history of the Slovene Primorska region (and Venezia Giulia region in Italy) in the period from the end of World War I to the beginning of World War II. In her publications (among them are three large monographs and numerous articles in Slovene and in particular in Italian) she dealt primarily with the status of the Slovene ethnic community during the period of Italian occupation (1918-1921) and also during the period after the Venezia Giulia region was made a part of the Kingdom of Italy. Italy's attitude to the Slovenes was shaped by Fascism and its denationalisation policy. Mrs Kacin Wohinz was the first researcher to use documents from Italian archives in her research work.

Key words: biography, historiography, the Slovenes of the Slovene Litoral, Italy, Fascism, Anti-Fascism, the Julian March

* Dr., znanstveni svetnik, Znanstveno raziskovalni center SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1

"Nimam strahu v srcu - morda mi bo pa sreča mila".
(Dominik Kacin, Bukovina 23. 7. 1917)

Ta prispevek ima zelo oseben začetek. Zgodaj pomladi leta 1945, kmalu potem, ko sem dopolnil sedem let, sta moja mama in moj starejši brat obiskala očeta, ki je takrat partizanalil po Cerkljanskem. V gorskem Cerknem sta se zadržala več dni, tudi zaradi hajk, ki so ovirale vrnitev v osrčju Goriške ležeči Solkan, kjer je naša družina stalno živela. Spominjam se, da je brat po vrnitvi navdušujoče pripovedoval tudi o pevskem nastopu sester Kacin na partizanski prireditvi v Cerknem. Ta utrinek iz otroštva sem obudil leta 1957 v zgodovinskem seminarju, takrat je imel svoj sedež še v pritličju ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice, ko me je bruca ogovorila študentka višjega letnika, pravzaprav absolventka ("Si ti Primorec?") in se predstavila, da je Milica Kacinova, Cerkljanka. Torej ena od sester Kacin, mladenk, ki so prepevale "raz odre primitivnih dvoran, skednjev, brez posebnih priprav, kulis".¹ Povezava z otroškim spomini je bila vzpostavljena. Veliko let je že od takrat in prijetno mi je ob misli, da sem bil izbran za avtorja prispevka o dr. Milici Kacin Wohinčevi v zborniku, ki časti njen življenjski jubilej.

Reka pri Cerknem, vasica v dolini reke Idrije, na pol poti med Idrijo in Mostom na Soči, sodi v eno izmed zgodovinskih ozemelj južnega predgoskega sveta Julijskih Alp. V naselju so na začetku 19. stoletja izkopali 14 pozno latenskih (zgodnje rimskih) grobov idrijskega tipa. Nedaleč tod, proti zahodu, se na levem bregu Idrije dviga šebreljska planota s cerkvijo sv. Janeza Krstnika in znamenitim paleolitskim nahajališčem Divje babe, kjer je najdba piščali spodbudila "nove poglede na duhovnost neadertalcev".² Severozahodno nad Reko se vzpenjajo Police z Marijino cerkvijo, v njej so freske Jerneja iz Loke (1536). Do prvega večjega središča Cerknega je le sedem kilometrov poti.

Na Reki se je 12. oktobra 1930 rodila Milica Kacinova, po vrsti že četrto dekle, v zakonu uradnika Dominika Kacina in Emilije Brezigar iz Morskega pri Kanalu. Očetov rod izvira s samotne kmetije Rupa v prostranstvu na levem bregu Idrije raztresenega naselitvenega območja Idrijskih Krnic.

Kacini so cerkljansko-idrijski domačini in kar nekaj jih je, ki so se uveljavili po svetu. Literarni zgodovinar in jezikoslovec Anton Kacin (1901-1984) iz Spodnje Idrije je znan zlasti po svojih učbenikih slovenskega jezika za Italijane. Ivan Kacin (1884-1953) iz Otaleža je bil znan izdelovalec orgel. Z Idrijskih Krnic je bil Ivan Kacin (1903-1960), publicistično je deloval med primorskimi rojaki v Argentini. Duhovnik v Šebreljah Andrej Kacin (1829-1875) s Hmenic po Bevkovim vrhom (Otalež) se je aktivno udeleževal taborskega gibanja na Primorskem. Med preostalimi primorskimi Kacini, ki nastopajo v leksikonih, pa je pravzaprav le še družina Milice Kacinove.

Oče Dominik (1895-1971), maturant idrijske realke, ima velike zasluge za gospodarsko življenje na Cerkljanskem med obema vojnama. Prva svetovna vojna, iz katere je prišel

kot težak invalid, mu je spremenila študijske načrte in služboval je kot uradnik v gospodarskih ustanovah. Največ let pri Kmetijski posojilnici in hranilnici v Cerknem (1929-1941). Šebreljska kronika piše, da je bil "poštenjak, da malo takih".³

¹ Danilo Turk Joco: Začetki novega kulturnega ustvarjanja na Primorskem med narodnoosvobodilno borbo, po 25 letih zatiranja. Gledališki list, SNG za Trst in Primorje, 2, 1945/46, str. 37.

² Ivan Turk: Ob zôri časov. Ljubljana 1997, 10.

³ Andrej Pagon Ogarev: Šebrelje skozi stoletja. Ljubljana 1976, 68.

Rojstna hiša Milice Kacin v Reki pri Cerknem (slika iz leta 1903).

Med obema vojnama je sodeloval v tigrovski organizaciji, med drugo svetovno vojno pa v OF. Zato so ga italijanske oblasti pozno jeseni leta 1942 zaprle, doživel pa je tudi mauthausensko uničevalno taborišče. Njegova najstarejša hči Irma (1925) je kot tolminska učiteljica postala partizanski borec. Bila je članica igralske skupine IX. korpusa. Po vojni se je posvetila publicističnemu delu in prevajalstvu. Igralka je bila tudi Nedeljka (1932), uveljavila pa se je tudi kot prevajalka in zlasti kot prozaistka. Edini moški izmed Dominikovih devetih otrok je arhitekt Štefan (1939). Petemu članu družine Dominika Kacina pa je namenjen ta spis.

Čas, v katerem se je Milica Kacin-Wohinčeva rodila, je bil prelomen. Kraj njenega rojstva je prišel po uveljavitvi rapalske pogodbe (1920) v italijansko kraljevino in rodila se je kot italijanska državljanka. Cerkljansko je do leta 1918 sodilo k upravni enoti Avstrijsko Primorje, po vojni pa v Goriško pokrajino, ki je skupaj s tržaško, puljsko in reško pokrajino tvorila ozemlje formalno sicer neobstoječe politične, gospodarske in zemljepisne enote imenovane Julijska krajina. Za temeljno značilnost življenja primorskih Slovencev v tridesetih letih dvajsetega stoletja je v eni izmed svojih objav označila "raznarodovanje na gospodarskem področju, ki je za razliko od političnega pritiska potekalo brez hrupa, skrivaj in kapilarno, a je bilo zato tembolj nevarno".⁴ Pritisk je bil temelj politiki fašizma, katerega cilj je bil "ustvariti ob meji italijansko kompaktno ozemlje kot dinamično ost za ekspanzijo na Balkan. To je pomenilo zbrisati iz Julijske krajine Slovence in Hrvate, jih raznaroditi, poitalijančiti".⁵

⁴ Zgodovinski oris. V: Dorče Sarđoč: Tigrova sled. Pričevanje o uporih primorskih ljudi pod fašizmom. Koper-Trst 1983, 11.

⁵ Milica Kacin-Wohinz: Zgodovinski okvir. V: Zorko Jelinčič, Pod svinčnim nebom. Spomini tigrovskega voditelja. Gorica 1994, 11.

Sestre Kacin v Cerknem leta 1935 (od leve):

Zlatka, Nedeljka, Anica Peternelj poročena Štucin, Irma, Marija, Milica.

Le dober mesec dni pred njenim rojstvom je bila izvršena smrtna kazen nad štirimi na smrt obsojenimi na prvem tržaškem procesu. Zdi se, kot da je prav tedaj nastopil vrhunec nasilja, v katerem je fašistična oblast v Italiji našla edino sredstvo za uravnavanje svojih razmerij s slovensko (slovansko) etnično manjšino v Italiji. Tudi temu časovnemu izseku iz življenja Slovencev v Italiji med obema vojnama je Kacinova namenila posebno pozornost svojega raziskovalnega delovanja. Čeravno je mladost preživljala v krajih, ki le na videz niso poznali hrupnega življenja, pa je Cerkljansko vendar bilo obmejno območje, ki ga ni označevala le državna meja, pač pa tudi številčna navzočnost italijanske vojske, predvsem v Cerknem. Sem se je družina Kacinovih preselila leta 1940, potem ko so jo prisilili eksistenčni razlogi (usihanje družinskega trgovskega in gostinskega obrata na Reki). Pri Kacinovih so bili narodno osveščeni, preveval jih je zanos, želja za javne nastope v korist skup-

nosti in pri njih doma je bilo vse tisto, kar danes poznamo kot zgodovinsko pa tudi v našem času še vedno živo vrednoto - primorska narodna zavednost.

Osnovna šola Reka pri Cerknem 16. 12. 1935; v drugi vrsti druga z leve Marija Kacin, šesta z desne Milica Kacin, v zadnji vrsti četrta z desne Zlatka Kacin, v sredi učiteljica Olga Rosso.

Četrty in peti razred osnovne šole v Cerknem v šolskem letu 1941/42 z učiteljem Valdemarinom Visintinijem. Prva z leve je Milica Kacin, za njo sestra Zlatka.

Cerkno, ki je bilo pred prvo svetovno vojno sedež sodnega okraja, je imelo razvito, tako kot naselja njegovega okoliša, slovensko javno življenje. To nikakor ni prepričalo pesnika Alojza Gradnika, navajenega širokih briških razgledov, ko je ob nastopu službe v Cerknem maja leta 1915 pomislil, "da sem prišel v pregnanstvo".⁶ Slovenska narodna zavest je bila močno razvita, bralna kultura ljudi visoka, le gospodarski razlogi so domačine silili, da so se izseljevali in da se območje ni gospodarsko in družbeno tako razvijalo, kot so si domačini želeli. Spremembo razmer je prinesla italijanska vojaška okupacija in nato aneksija k italijanski državi. Ne le fašistična Italija, tudi bližnja državna meja je spreminjala način življenja. Okoli leta 1940 je v Cerknem živelo 1000 Italijanov, od tega 800 vojakov.⁷ Italianizacija javnega življenja je bila na pohodu, osnovna šola je bila italijanska in če si se sprehajal po Cerknem si naletel na Piazza Impero ali pa na Via Dante.

Milica Kacinova je obiskovala italijansko osnovno šolo na Reki, nato v Cerknem. Po končanem petem razredu pa je sledila sestrama Irmu in Mariji ter začela obiskovati jeseni 1942 učiteljske v Tolminu; dijaški dom, v katerem je bivala, je nosil ime po častniku italijanskega Risorgimenta, po poitalijančenem kanalskem rojaku Francescu Scodnicu. Takrat je bil že vojni čas in oče Dominik je bil od novembra istega leta v italijanskih zaporih in v internaciji (Zdravščina, Cairo Montenotte). Prav zato je šolanje opustila. Ostala je doma in vključila se je v mladinske dejavnosti narodnoosvobodilnega boja, vodila je cerkljanske pionirje, obiskovala je pevovodski tečaj (Novaki, november-december 1944) bila je obveščevalka in kurirka, pela v kvartetu sester Kacin. Pri Kacinovih v Cerknem so našli zatočišče predvsem borci-kulturniki ali kakor se spominja Anica Štucinova v nekrologu za materjo Milice Kacinove: "V kulturni skupini devetega korpusa je bila tudi njena najstarejša hči Irma, mladinski aktivistki Marija in Zlatka, pa pionirki, a že kurirki - mlajši Milica in Nedeljka. Ne le družinske toplote, ki so je bili vsi tako željni, tudi kruha so bili pri njej deležni premnogi".⁸ Cerkno na osvobojenem ozemlju je živelo svojstveno življenje središča partizanskega odpora na Primorskem. Vanj so občasno vdirali nemški vojaki in domobranci. "Na eni strani naša ljudska oblast," se je tistega časa spominjal novi cerkljanski kaplan Ljubo Marc, "na drugi strani pa osirotelo in razočarano ljudstvo. Plesati bo treba na ostrini nabrušenega noža..."⁹ Odraščajoče dekleta je vso pestrost vojne doživela v domačem Cerknem. Soočala se je s smrtjo, se veselila osvobojenih in svobodnih dni, prepevala z igralsko skupino IX. korpusa,¹⁰ z uporom ali s strahom prestajala zasliševanja nemških častnikov, hodila po hrano k sorodnikom v Kanal ob Soči in jo prenašala, med boji, po skrivnih gorskih poteh v Cerkno.

Po osvoboditvi, ko je Cerkno izgubilo svoj medvojni središčni pomen, je tudi Milica Kacinova "iz nostalgije odšla v Gorico",¹¹ službovala je na okrožnem komiteju SKOJ-a. Svoj sedež je imel v nekdanjem Trgovskem domu (1904) na go-

⁶ Marja Boršnik: Pogovori s pesnikom Gradnikom. Maribor 1954, str. 69.

⁷ Ivana Leskovec: Cerkno in Cerkljani 1900-1945. Idrijski razgledi 29-31/1984-1986.

⁸ Kacinova mama smo ji rekli. Svobodna misel 28. 2. 1997, št. 4, str. 19.

⁹ Črepinje. Spominjanja primorskega duhovnika 1940-1958. Celje - Gorica 1994, str. 59.

¹⁰ Tomaž Pavšič: Ob stari meji. Pričevanja in spomini. Idrija 1999, str. 48.

¹¹ Pismo Milice Kacin-Wohinčeve Branku Marušiču (junij 2000).

riškem Korzu, po osvoboditvi so ta simbol goriškega slovenstva preimenovali v Ljudski dom - Casa del popolo; nedaleč tod je stala rojstna hiša zgodovinarja Milka

*Pevovodski tečaj IX. korpusa v Novakih pri Cerknem januarja 1945.
V prvi vrsti z leve komandant Anton Breclj, drugi skladatelj Makso Pirnik, načelnik
propagandnega odseka Aleksander Štempihar-Saša, načelnik kulturno prosvetnega
centra kapelnik Rudi Pešel. V drugi vrsti druga z desne Milica Kacin.*

*Nastop igralske skupine IX. korpusa na Lokvah po koncu vojne; z leve:
Tugo Klasinc, Nedeljka, Irma, Milica Kacin.*

Kosa. Bila je petnajstletno dekle, že skoraj povsem dozorelo v izkušnjah vojnih dni. Toda povojni čas jo je vneto prepričeval, da se more človek za spopade z življenjem najbolje pripraviti v redni šoli. Volja do šolanja je bila tolikšna, da jo je kot edino izpoved izrekla tudi nemškemu zasliševalcu med zadnjo ofenzivo leta 1945, potem ko je sicer na obtožujoča vprašanja, podprta z dokazi, molčala. Toda takrat je bila še vojna, zato pa je bil sklep, da nadaljuje zaradi vojnih dogodkov nasilno prekinjeno šolanje, toliko bolj odločen in pravzaprav nagonski. Iz Cone A pod Zavezniško vojaško upravo se je vrnila v Cerkno v Coni B pod vojaško upravo jugoslovanske armade. Začela je v Cerknem na nižji gimnaziji, končala je prvi razred in se pomladi 1946 vpisala na gimnazijo v Postojni; tu je bilo srednješolsko središče za Cono B z demarkacijsko črto porazdeljenega ozemlja Primorske. Poleg rednega šolanja je postojnska gimnazija nudila dvomesečne tečaje za tiste dijake, ki jim je vojna preprečila normalno šolanje. Milica Kacinova je imela dovolj razlogov, da se je odločila za tak način šolanja. Po končanem petem razredu gimnazije je šolanje od leta 1947 nadaljevala - tudi na prigovarjanje znancev in ker je bila zagotovljena materialna plat šolanja - na železniški tehniški gradbeni šoli v Ljubljani. Dokončala jo je leta 1950, še pred zaključkom šolanja se je zaposlila. V dijaških letih se je udeležila mladinskih delovnih akcij (1946 Brezovica, 1947 Šamac-Sarajevo), leta 1948 se je kot telovadkinja udeležila vsesokolskega izleta v Pragi, športno srečanje je potekalo v vzdušju informbirojevskega spora.

Po zaposlitvi pri podjetju za vzdrževanje prog v Novi Gorici in v Bohinjski Bistrici (nekajkrat je službeno prehodila železniško progo Nova Gorica-Jesenice) - takrat si je tudi ustvarila družino - je leta 1951 opravila diferencialni maturitetni izpit na prvi gimnaziji v Ljubljani, da bi se lahko vpisala na gradbeno fakulteto. Ko pa je ugotovila, da ji študij gradbeništva ne ustreza, je naslednje leto opravila celotno maturo in se odločila za študij na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani tudi potem, ko je poslušala nasvet, češ da za umetnostno zgodovino, študij jo je sicer zelo zanimal, "ni služb in je ta študij samo za bogate".¹² Morda so njeni spomini "nisem bila predestinirana za zgodovino, nisem se z njo ukvarjala že v osnovni italijanski šoli na Reki, tudi v železniški ne, kar slučajno me je tja zaneslo",¹³ le zunanji vtis notranjega nagnjenja. Takrat se je veliko družila z mladimi predstavniki slovenske kulture, ta srečanja so seveda prispevala k novi poklicni odločitvi. Za stalno se je naselila v Ljubljani, podobno kot ostali Kacinovi, ki so se tudi sem preselili, potem ko so krajši čas, po septembru 1947, po odhodu iz Cerknega, preživeli v Kanalu. V Ljubljani si je Kacinova poiskala tudi zaposlitev (mednarodno trgovsko podjetje Intertrade). Študij zgodovine je določil njeno nadaljnjo življenjsko pot.

Med študijem se je srečevala s kolegi, ki so podobno, zaradi vojnih razmer in tudi zaradi sodelovanja v partizanskem boju in zaradi povojnih obveznosti, začeli študij z zakasnitvijo in ga nato uspešno končali (Tone Ferenc - 1956, Dušan Biber

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

- 1957, Janko Pleterški in Bojan Štih - 1957). Pri Kacinovi take zakasnitve pravzaprav ni bilo, nadoknadila jo je tudi z izredno marljivostjo in odločno hojo po poti, ki vodi k zastavljenemu cilju. Njeno zanimanje je bilo usmerjeno k novejši zgodovini, predvsem k času, ki ga je doživela in v njem odigrala svojim letom ustrezno

Družina Kacin leta 1950 v Kanalu. Levo ob očetu Dominiku Milica Kacin.

vlogo. Njeni profesorji so bili Milko Kos, Gregor Čremošnik, Viktor Korošec, Josip Klemenc, Fran Zwitter, Metod Mikuž in Bogo Grafenauer. Diplomsko nalogo o Svobodnem tržaškem ozemlju je zagovarjala v seminarju prof. Metoda Mikuža. Tisto leto, ko je dokončala svoj univerzitetni študij (3. 7. 1958), so bili na oddelku za zgodovino le štirje diplomanti.

Med študijem se je leta 1957 zaposlila v arhivu (oddelek za zgodovino) CK ZKS z nalogo, da raziskuje zgodovino mladinskega gibanja v Sloveniji med narodnoosvobodilnim bojem. Očitno so jo k temu napotila mnoga nagnjenja, v največji meri pa prav vojna doživetja. Toda kasneje, ko je prešla skupaj s svojimi sodelavci pri arhivu (zgodovinskem oddelku) CK ZKS in Muzeju narodne osvoboditve Slovenije k novoustanovljenemu Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (ustanovljen 10. 7. 1959), je svojo raziskovalno vnemo povsem posvetila zgodovini Primorske, ali če hočemo Julijske krajine med obema vojnama. Ta odločitev je imela nekaj vzvodov. Najprej prav neposredno doživetje časa, ki ga je raziskovala ("S težavo sem se izogibala čustvenemu vrednotenju dogajanja in kolikor mogoče hladno presojala gibanje, ki so mu pripadali tudi moji predniki."¹⁴),

¹⁴ Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 8.

potem poznavanje italijanskega jezika in končno spoznanje, da je Primorska med obema vojnama historiografsko komaj obdelani problem, čeravno se je o tem veliko pisalo že med obema vojnama, a so pri tem pisanju aktualni politični vidiki prevladovali nad historiografskimi. Omeniti je predvsem objave Lava Čermelja, zlasti njegovo delo o boju na življenje in smrt slovanske manjšine v Italiji, izšlo prvič leta 1936 v angleščini, v slovenskem jeziku pa šele leta 1965. Poleg Čermelja so o primorski problematiki med obema vojnama pisali do leta 1960 še Ivo Juvančič, Albert Rejec, France Bevk (spomini), toda ostajala je cela množica neraziskanih problemov, prava raziskovalna ledina, za tistega, ki bi se jim posvetil tudi z namenom, da postane raziskovalna tematika lahko življenjsko delo. Milica Kacinova je tako odločitev tudi sprejela, morda še ne takoj od začetka, saj velike stvari ne nastajajo čez noč in je postopek potekal v nekaj etapah, da je lahko kasneje, v razmahu dvajsetih let, dosegel svoj višek v treh knjigah *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921* (Maribor - Trst 1972), *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928* (1-2, Koper - Trst 1977) in *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935* (Koper 1990); skupaj štejejo prek 1500 strani besedila. Očitno pa je novoustanovljeni ljubljanski Inštitut za zgodovino delavskega gibanja primorska problematika še posebej zanimala tudi zaradi tigrovskega antifašizma, čigar poskus rehabilitacije je obsodilo leta 1958 slovensko politično vodstvo. Inštitut naj bi z raziskavami reševal problem, zato je v svoj "perspektivni plan raziskovalnega dela" (12. 10. 1959) zapisal tudi znanstveno publikacijo o "vlogi nacionalistične organizacije TIGR na Primorskem 1927-1940".¹⁵

¹⁵ Zdenko Čepič: Kaj smo delali, kaj naredili? (Oris dejavnosti Inštituta za novejšo zgodovino ob 40-letnici ustanovitve). *Prispevki za novejšo zgodovino* (dalje PNZ) 1999, št. 1, str. 12.

Od leve: zgodovinarke Milica Kacin Wohinz, Marija Oblak-Čarni (arhivistka v Arhivu IZDG) in Slavka Kajba (bibliotekarka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete) v začetku šestdesetih let.

Na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja je začela kot asistent, do leta 1971 je bila strokovna sodelavka, nato je bila med leti 1971-1976 - takrat je že dosegla doktorat znanosti - znanstvena sodelavka. Bila nato do leta 1981 višja znanstvena sodelavka in nato znanstvena svetnica, v kar je bila ponovno potrjena leta 1987. Leta 1993 pa se je upokojila. Na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, leta 1989 se je preimenoval v Inštitut za novejšo zgodovino, je potemtakem službovala 34 let in ni bila le znanstveno raziskovalni sodelavec, temveč je inštitut med leti 1979-1983 kot direktorica tudi vodila. V letih 1976 in 1979 je vodila njegovo znanstvenoraziskovalno enoto in bila dve mandatni dobi (1974-1976, 1985-1987) predsednica sveta inštituta. To so štiri desetletja raziskovalnega dela, ki je bilo do vključno leta 1988 bibliografsko porazdeljeno na samostojne publikacije, znanstvene razprave in članke, strokovne članke, na objave virov, poročila o znanstvenih srečanjih, ocene in poročila, biografije in prevode, od leta 1989 pa na izvirne znanstvene članke, pregledne znanstvene članke, strokovne članke, poljudne članke, objavljena vabljena predavanja na znanstvenih konferencah, objavljene povzetke predavanj na znanstvenih konferencah, poglavja ali samostojne sestavke v znanstvenih knjigah, poglavja ali samostojne sestavke v strokovnih knjigah, sestavke v enciklopedijah, objavljene recenzije (prikazi, kritike), predgovore, spremne besede, polemike in diskusijske prispevke, objavljene intervjuje, znanstvene monografije in uredniško delo. Za čas od leta 1958 šteje celota vseh objav skoraj 350 enot, od tega 9 samostojnih monografij (pet izmed teh je podpisala kot soavtor). Obsežno delo, bibliografsko popisano,¹⁶ je zaradi vsebinskih posebnosti in značilnosti mogoče obravnavati na nekoliko drugačen način. Delo Milice Kacinove bo zato prikazano po tistih mejnikih, ki jih predstavljajo izidi njenih treh temeljnih del. Zato bo prikaz razdeljen na štiri periodizacijske sklope.

Prvi sklop. Rezultate prve raziskovalne naloge o mladinskih gibanjih med narodnoosvobodilnim bojem na Slovenskem - nalogo je opravljala kot sodelavec zgodovinskega arhiva CK ZKS in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja - je predstavila v nekaj objavah, potem ko se ni uresničila zamisel, da bi skupaj z Alenko Nedogovo in Dareton Jerškom objavili nekakšen mladinski zbornik. Njena prva objava pa je sicer kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v prvi polovici leta 1942, skupaj s sodelavci; pregled je objavil *Letopis Muzeja narodne osvoboditve* za leto 1958 (kronologija za leto 1941 in za drugo polovico leta 1942 v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* 1/1960, številki 1 in 2). Pri kronologijah, objavljenih v samostojnih publikacijah¹⁷ ali pa kot članki, je tudi

¹⁶ PNZ 1989, št. 1, str. 86-99; 1999, št. 1, str. 140-150.

¹⁷ Kronološki pregled dogodkov iz zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem 1930-1941. Ljubljana 1967 (skupaj z Alenko Nedog); Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867-

kasneje kot soavtor še sodelovala.¹⁸ Prva objavljena znanstvena razprava pa je prikaz *Tržaška mladina v narodnoosvobodilnem boju*.¹⁹ K osvobodilnemu boju se je tudi še kasneje vračala, a bolj priložnostno (sodelovanje pri zborniku *Pomniki naše revolucije*, 1961; strokovni članki v dnevnem tisku, prevodi virov).

Po letu 1960 pa je v Kacinovi že povsem dozorelo prepričanje, da je zgodovina primorskih Slovencev med vojnima področje, ki nudi veliko raziskovalnega zadovoljstva in tako se spominja: "Ko sem prišla delat na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, sem naletela na to problematiko, ki me je zelo pritegnila. Zelo zgodaj sem začela dokumentirano objavljati manjše razprave".²⁰ Prvo obsežnejše soočanje s problematiko pa je gotovo razprava *Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924*.²¹ Monografsko razpravo, zanjo je prejela Kajuhovo nagrado (1965), je gradila na temeljitom poznavanju literature in virov (gradivo iz Historijskega arhiva na Reki; inštitut Feltrinelli v Milanu, deželni inštitut za zgodovino odporništvu v Trstu), a je sodila, da bo mnoga odprta vprašanja "mogoče rešiti v bodočnosti s poglobljeno raziskavo na temelju arhivskega gradiva".²² Pri tem je seveda pomislila na gradivo, ki so ga hranile in ga še hranijo predvsem osrednje italijanske državne arhivske ustanove. V dostopu do tega gradiva je spoznala ključ, ki ji je odpiral pot k bolj poglobljeni in vsestranski raziskavi.

1968. Ljubljana 1969; Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, 1. Beograd 1980; Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868-1980). Ljubljana 1981.

¹⁸ Slovenci skozi čas: Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana 1999.

¹⁹ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG) 1960, št. 2, str. 125-168. Tudi v: Priročnik za mlade aktiviste 1959, št. 8, str. 481-499.

²⁰ Tomo Šajn: Partija je odrekla Tigru vlogo v antifašističnem boju. Primorske novice 9. 10. 1990, št. 80 (Erazem 9).

²¹ PZDG 1965, št. 1-2, str. 3-160.

²² Prav tam, str. 4.

Aprila 1966 na znanstvenem posvetu ob 25-letnici OF.

Sredi šestdesetih let je navezala stike z uglednimi italijanskimi raziskovalci novejših zgodovine, zlasti odporništva, kot so bili Mario Pacor (partizan IX. korpusa in avtor v italijanščini napisanih brošuric, ki jih je tiskala partizanska tiskarna Slovenija na Vojskem²³), Aldo Agosti, Guido Quazza, Franco Antonicelli, Norberto Bobbio in družina Gobetti, mati Ada in sin Paolo ter njegova soproga Carla. Srečanja z italijanskimi poznavalci in arhivi so bila, kot sama zatrjuje, "najbolj pomembna na poti v 'znanstveno kariero'".²⁴ Jeseni leta 1965 (9. - 10. 10.) je z dokumentarcem in lastnim komentarjem o narodnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji (Sloveniji) sodelovala na kongresu posvečenem političnemu vodenju italijanskega odpora (Il governo dei C.L.N.) v Torinu. Njen nastop, ker je omenila, da so partizanske čete osvobodile Julijsko krajino, je pri nekaterih udeležencih vzbudil polemike²⁵ in bi lahko ustvaril mednarodne zaplete. Nastop je tudi napotil Kacinovo, da je v reviji *Resistenza - Giustizia e Libertà* (1965, 1966) objavila v štirih nadaljevanjih članek o italijanski okupaciji Slovenije, pri čemer si je pomagala tudi s knjigo Giuseppeja Piemonteseja (njegova mati je bila Marija Podgornik s Ponikev na Tolminskem) o devetindvajsetih mesecih italijanske okupacije v Ljubljanski pokrajini (1946). Objava je imela velik odmev. Oglašali so se mnogi, ki so objavo prebrali. Med njimi tudi koprski rojak in istrski domoznanski pisec Francesco Semi, ki je Kacinovi poslal svoj dnevnik, nastal med italijansko okupacijo Slovenije; dnevnik je Kacinova prevedla in ga objavila (*TV-15, Tovariš* 1966). Pri večkratnih študijskih potovanjih v Italijo se je seznanila z uglednimi zgodovinarji, kot so bili Costanzo Casucci, Claudio Pavone, Sara in Paolo Tognetti ter s tržaškimi in videmskimi zgodovinarji Eliom Apihom, Albertom Buvolijem, Enzom Colottijem, Galianom Fogarjem, Mariom Lizzerom, Enniom Maserattijem, Giovannijem Miccolijem, Carlom Schiffrerjem in Teodorom Salo. Nekateri izmed njih so jo obiskovali tudi v Ljubljani. Navezala je stike z mnogimi ustanovami, kot so bile Gramscijev inštitut v Rimu, Feltrinellijev inštitut v Milanu, inštituti za zgodovino odporništva v Milanu, Novari, Aosti ter v Vidmu in Trstu. Poleg vpogleda v arhivsko gradivo so ti stiki ponujali tudi izmenjavo publikacij, kopije arhivskega in drugega gradiva. Stiki so pomenili tudi

²³ PZDG (1963, št. str. 3-4, 95-112) je objavila prevod njegovega članka o kapitulaciji Italije.

²⁴ Pismo Milice Kacin-Wohinčeve Branku Marušiču (junij 2000).

²⁵ Gianni Bartoli, član tržaškega C.L.N., takrat že nekdanji tržaški župan, je v polemiki povedal, da je jugoslovanska "osvoboditev" Julijske krajine pomenila deportacije tisočev ljudi, med njimi tudi številnih antifašističnih voditeljev. Odgovarjal mu je tudi Leo Valiani, da je prvi krivec za razmere v Julijski krajini "fašistična diktatura, ki je hotela z nasiljem in obsodbami narodnostno uničiti Slovence in Hrvate tistih ozemelj" (Il governo del C.L.N. Atti del Convegno dei Comitati di liberazione nazionale. 9 - 10 ottobre 1965. Torino 1966, fotografija 24, str. 198, 209-217).

izmenjavo povabil na strokovna srečanja, povabila na sodelovanje v strokovnih italijanskih revijah ter reciprocitetne objave recenzij o publikacijah, ki so izhajale v Sloveniji ali pa v Italiji. Tako tudi razumemo objavo Kacinove o poskusih revolucionarnih dogodkov v Julijski krajini leta 1920 v osrednjem italijanskem mesečniku za "politiko in književnost" *Il Ponte* (1970), v reviji, ki je do takrat kot edinega Slovenca gostila le Antona Vratušo (1955; Vratušev članek o slovensko-italijanskem partizanskem sodelovanju je takrat vzbudil polemike).

V družbi profesorja Claudia Pavoneja (levo) in moža Mihe na Bledu leta 1971.

S senatorjem italijanskega parlamenta, filozofom Francom Antonicellijem iz Torina, pred slovensko skupščino leta 1973.

Odlični stiki z uglednimi predstavniki italijanskega zgodovinopisja in publicistike so ji utrli pot v osrednji rimski državni Arhiv (Archivio Centrale dello Stato); v glasilu italijanskih državnih arhivov je leta 1969 predstavila dejavnost ljubljanskega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. V rimskem arhivu je s presledki več kot leto dni zbirala gradivo, ki ga je potrebovala za svoje raziskovalno delo. Prvi temeljni mejnik je bila priprava doktorske disertacije *Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije*. Branila jo je 16. decembra 1970 (promocija 19. 3. 1971) na oddelku za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete pred komisijo, ki so jo sestavljali prof. Metod Mikuž, kot predsednik in prof. Janko Pleterski ter prof. Vasilij Melik kot člana. Postala je, od prve promocije (1923) na ljubljanskem oddelku za zgodovino, po vrsti sedemindvajseti doktor zgodovinskih znanosti in obenem četrta ženska, ki ji je Univerza v Ljubljani podelila tak naslov. Ocena disertacije je naglaševala izjemno vrednost dela, saj je njena avtorica z uporabo fondov osrednjega državnega arhiva v Rimu "prišla do zelo pomembnih rezultatov, ki dokumentirajo zaupne temelje italijanske okupacijske politike" (Janko Pleterski). Naloga je nato zrastle v knjigo *Primorski Slovenci pod italijansko okupacijo 1918-1921* (1972), v kateri je Kacinova, sicer široko zastavljeni pregled političnih strank na Primorskem (Julijski krajini), razširila na celovitost razmer, ki so vladale v času skoraj natančno štiriindvajsetmesečne italijanske vojaške okupacije zahodnih predelov slovenskega ozemlja v letih 1918-1921. Na temeljna vprašanja, ki si jih je zastavila ("V kakšnih političnih okoliščinah žive, k čemu težijo, kaj si obetajo in kako ravnajo primorski Slovenci, medtem ko se na mednarodnem torišču odloča njihova državna pripadnost? Kakšni so odnošaji italijanske okupacijske oblasti in italijanskih političnih strank do slovenske narodne manjšine in kateri dejavniki vplivajo na oblikovanje odnosov med prebivalstvom obeh narodnosti?"²⁶), je odgovorila na najboljši način, čeravno se je pri tem zavedala, da se ni dotaknila nekaterih pomembnih gospodarskih, socialnih, kulturnih in predvsem zunanjepolitičnih vprašanj. Knjiga Kacinove je vzbudila veliko pozornost ne le pri Slovencih, ampak je predstavljala "noviteto tudi pri italijanskih zgodovinarjih".²⁷ Odmevi so bili tudi močno polemični, a o tem nekoliko kasneje. Prevedena je bila tudi v italijanski jezik, a rokopis prevoda še vedno čaka na izdajatelja. Knjiga je leta 1974 prejela nagrado Sklada Borisa Kidriča.

²⁶ Primorski Slovenci... str. Š9, 10].

²⁷ Boris Gombač: Razredni in nacionalni boj Primorcev v raziskavah dr. Milice Kacin-Wohinzeve. Primorski dnevnik 1. 5. 1977, št. 98.

Izid knjige končuje prvi sklop raziskovalnega dela Milice Kacinove. Za popoln prikaz pa je treba omeniti še nekatere njene predavateljske nastope doma in na tujem. Na znanstvenem posvetu ob petindvajsetletnici OF v Ljubljani (28. - 30. 4. 1966) je govorila o protifašističnem gibanju v Julijski krajini.²⁸ To je bil njen prvi daljši prikaz tematike, ki mu je med primorskimi temami razdobja med obema vojnama izkazovala še posebno pozornost tudi zato, ker je začela raziskavo le s pomočjo tiskanih virov in skromne literature in ji niso bili, še posebej italijanski arhivi, odprti. Zato je v predavanju pokazala, "kar je na sedanji stopnji raziskav možno."²⁹

V Rimu leta 1972 s hčerkama (od leve) Barbaro in Majo.

O revolucionarnih tendencah v Julijski krajini po prvi svetovni vojni je govorila v Ljubljani na znanstvenem posvetovanju ob petdesetletnici oktobrske revolucije in ob tridesetletnici čebinskega kongresa (2. do 4. 11. 1967);³⁰ o povojnem revolucionarnem vrenju je govorila tudi v Kotorju (1967). Podobno tudi na zborovanju v Labinu 1971 ob petdesetletnici Labinske republike³¹ ter v Kopru na posvetovanju o marežganskem uporu (1921). Leta 1972 je izšla v rovinjskih *Quaderni*³² razprava z objavo dokumentov o slovenskem antifašističnem gibanju v

²⁸ Objavljeno v PZDG, 1966, št. 1-2, str. 117-131.

²⁹ Prav tam, str. 117.

³⁰ Objavljeno v PZDG, 1967, št. 1-2, str. 323-341.

³¹ Predavanje izšlo v zborniku Problemi sjevernog Jadrana (Rijeka 1972) v slovenskem ter v zborniku Problemi sjevernog Jadrana 2 (Rijeka 1978) v italijanskem jeziku.

³² Appunti sul movimento antifascista sloveno nella Venezia Giulia. Quaderni 1972, str. 383-463.

Julijski krajini. Objava je obšla slovensko javnost, toda zato toliko bolj citirana (in je še vedno citirana) v italijanski strokovni literaturi. Bila je temeljna za poznavanje primorskega antifašizma, predvsem tigrovske usmeritve. Zavrača vse nepreverjene in zato tudi nestrokovne trditve, zlasti današnjih dni, o nedejavnosti ali celo režimski poslušnosti slovenskih zgodovinarjev pri raziskovanju dejavnosti ilegalne tigrovske organizacije.

Milica Kacin je že od začetka svojo nalogo zastavila zelo široko in sicer v okviru inštitutskega načrta, ki je predvidel preučevanje slovenske zgodovine od konca prve do konca druge svetovne vojne. Ker pa se pri tem ni usmerila zgolj na delavsko gibanje in raziskovala obdobje v celovitosti, je "izzvalo posamezne očitke, češ da daje prevelik poudarek narodni oziroma narodnjaški politiki pred razredno problematiko v zgodovini primorskih Slovencev pod Italijo".³³

*Prof. dr. Metod Mikuž, dr. Milica Kacin Wohinz in Alenka Nedog
na Žukovem leta 1971.*

Drugi sklop. Drugi raziskovalni sklop označuje delo Milice Kacinove nadaljevanje v prvi knjigi začete raziskave, zaključuje pa ga leta 1977 objavljena knjiga *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928*. Razpravljanje začenja od aneksije Julijske krajine k Italiji (uradno razglašena 5. 1. 1921) in zaključuje z letom 1928, ko je fašizem ukinil slovensko javno življenje predvsem s prepovedjo društev in domala vsega slovenskega periodičnega tiska. Izid knjige je Kacinova najavila že z nekaterimi predhodnimi objavami, zlasti z že omenjeno, o parlamentarnih volitvah v letih 1921 in 1924, o slovenskih (slovanskih) poslancih

³³ Zdenko Čepič nav. d., str. 26-27.

v rimskem parlamentu,³⁴ v italijanščini objavljeno razpravo o slovensko-hrvaškem nacionalnem gibanju med aventinsko opozicijo³⁵ ali pa razpravo o pogledih KPI na narodno vprašanje pri Slovencih in Hrvatih v Julijski krajini v letih 1923-1927.³⁶ O odnosih italijanskih komunistov do slovenske manjšine v Italiji je govorila na zborovanju Tito i revolucija v Kumrovcu³⁷ ter tudi na italijansko-jugoslovanskem zgodovinarskem srečanju v Anconi (14. - 16. 10. 1977).³⁸ O slovenskih socialistih na Primorskem v letu 1918 pa na dr. Henriku Tumi posvečenem znanstvenem posvetovanju v Trstu (20. - 21. 5. 1977).³⁹ Leta 1974 pa se je z objavo pregleda o jugoslovanski zgodovinski literaturi o Julijski krajini v letih 1918-1945⁴⁰ lotila tudi historiografskih problemov, ki se jim je kasneje še posvečala.⁴¹ Sicer pa je celovit problem primorske zgodovine med obema vojnama prikazala v knjigi *Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918-1945* (Ljubljana 1974), napisala jo je skupaj z dr. Tonetom Ferencem in dr. Tonetom Zornom. Kacinova je prispevala poglavje *Slovenci v Italiji* (str. 7-118). Knjiga je nastala tudi na pobudo zavoda za šolstvo Slovenije in je imela nalogo pomožnega šolskega učbenika.

Knjiga *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928* nadaljuje po vzoru, ki je bil zastavljen že v prvi knjigi iz leta 1972 oziroma v doktorski disertaciji. Poudarek je na narodno obrambnem delovanju v legalnih okvirih, v ospredju je dejavnost tvorcev političnega gibanja. Metodično pa ta knjiga ni povsem sledila predhodni prav zaradi posebnosti, v katerih so primorski Slovenci živeli v obdobju po aneksiji in ko je zaradi nastopa fašizma, bolj kot pred tem, označevalo njih življenje narodno obrambno delovanje. Zato je tudi v uvodu v knjigo razložila: "Gospodarske, socialne in kulturne razmere upošteva, kolikor so neposredno povezane z osrednjo narodno politično problematiko, odnos do manjšinskih vprašanj v Jugoslaviji in na mednarodnem področju pa, kolikor je vplival na položaj primorskih Slovencev".⁴² Podobno je ugotavljala tudi ob tretji knjigi *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935* (1990). V knjigo o primorskem narodno obrambnem delu je Kacinova vključila tudi razpravo o nacionalnem vprašanju na Primorskem (zlasti komunistične partije); o tem - pravzaprav teoretičnem vprašanju - je v sedemdesetih letih veliko pisala in predavala.

Izid tega drugega dela pa ni časovno povsem povezan s posthumno knjigo Dušana Kermaunerja (knjiga je podpisana v obliki Kermauner) *Temeljni problemi*

³⁴ PZDG, 1974, št. 1-2, str. 109-136.

³⁵ Quaderni, 1974-1977, str. 75-112.

³⁶ Jugoslovanski istorijski časopis 1976, št. 1-2, str. 175-203.

³⁷ Nacionalno pitanje Slovenaca i Hrvata u Italiji u politici KP Italije (1921-1940). V: Tito i revolucija. Beograd 1979, str. 221-229.

³⁸ Il partito comunista d'Italia di fronte al problema nazionale della minoranza. L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del convegno italo-jugoslavo, Ancona 14-16 ottobre 1977. Urbino 1981, str. 405-432.

³⁹ Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. I socialisti sloveni di Trieste nel 1918. PZDG, 1977, št. 1-2, str. 105-121.

⁴⁰ Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (1974, št. 2, str. 5-9).

⁴¹ Nadaljevanje pregleda za čas med leti 1945-1985 (PZDG 26/1986, št. 1-2, str. 45-64; Pazinski memorijal 22, 1992, str. 71-96), splošno o jugoslovanski historiografiji o Julijski krajini v: La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nordorientale (Udine 1990, str. 159-163, str. 225-229). Tudi razprava o zgodovini opisju o italijansko-slovenskih odnosih (Qualestoria, 1999, št. 2, str. 270-277) ali pa o fašizmu v jugoslovanski historiografiji (Primorska srečanja, 1989, št. 100, str. 711-713).

⁴² Narodno obrambno gibanje, str. 5.

primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918-1921); za čas izida ima navedeno letnico 1977, izšla pa je naslednje leto. Kermavnerjeva knjiga je namreč polemični odgovor na prvo knjigo Milice Kacinove (in na nekatera predhodna stališča - Lavo Čermelj, Rudolf Golouh, Zorko Jelinčič - o italijanski zasedbi Primorske 1918, s katerimi se Kermavner ni strinjal) iz leta 1972 in Kermavnerjevi pogledi so, kot je povedal "dolgoletni Dušanov tovariš"⁴³ France Klopčič, primer, "kako je treba kritično osmisliti preteklost, kako je treba zgodovino pisati s stališča marksizma."⁴⁴ Kermavnerjeva knjiga je med slovenskimi zgodovinarji in družboslovci vzbudila živahne razprave, v njih Kermavner ni mogel več nastopati in je zato vlogo "advocatus dei" prevzel France Klopčič. Kermavner je Kacinovo grajal zaradi neobjektivnosti, tendencioznosti, nacionalistične usmerjenosti in protirevolucionarnosti: 1. prikaza prihoda Italijanov v Trst 3. novembra 1918, povezanega z možnostjo revolucije, predvsem zato, ker ni sledil tistemu, kar so menili Henrik Tuma, Edvard Kardelj in navsezadnje tudi Dušan Kermavner; 2. neustreznega prikaza politične dejavnosti slovenskih socialistov na Primorskem takoj po prvi svetovni vojni; 3. prikaza revolucionarnega vrenja na Primorskem v letih 1919-1920; 4. prikaza razmer v socialistični stranki, zlasti ob njenem razkolu. Kermavnerjeve obtožbe so bile hude in dlakocepske. Polemika je imela svoj zaključek na sestanku v sekciji Marksističnega centra CK ZKS 26. decembra 1978. Kljub poskusom opravičevanja Kermavnerjevih sodb in obsodb so razpravljavci - med njimi najbolj ugledni slovenski zgodovinarji - spoznali neprimernost Kermavnerjeve polemike. Kacinova pa je dodala, da so po njenem temeljni problemi primorske politične zgodovine "okupacijski režim; pozneje fašistični z njegovo tipično raznarodovalno politiko; odpor slovenske nacionalne skupnosti do raznaroditve in njen boj za samoohranitev; razredni boj v odnosu do nacionalnega odpora. Ko gre za nacionalno manjšino, ki ji je namenjena raznaroditev oziroma eliminacija, je temeljno vprašanje boj za obstoj te manjšine, brez katere tudi razredni boj nima podlage; zato se KPI na nacionalno mešanem območju nenehoma ukvarja s tem vprašanjem".⁴⁵ Polemika o "razrednem" in "narodnjaškem",⁴⁶ sprožil jo je dr. Dušan Kermavner, je bilo eno izmed zadnjih dejanj marksistične historiografske kritike na Slovenskem.

⁴³ Temeljni problemi primorske politične zgodovine, str. 121.

⁴⁴ France Klopčič: O vsebini Kermavnerjeve knjige. PZDG, 1978-1979, št. 1-2, str. 71.

⁴⁵ Opombe h knjigi Dušana Kermavnerja. Primorska srečanja, 1979, št. 15, str. 143.

⁴⁶ Milica Kacin-Wohinz: O "razrednem" in "narodnjaškem" na Primorskem. PZDG, 1980, št. 1-2, str. 100-105.

Prof. dr. Vasilij Melik, dr. Jasna Fischer, dr. Milica Kacin Wohinz in prof. dr. Ferdo Gestrin na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja sredi sedemdesetih let.

Tretji sklop. Po objavi knjige o narodnoobrambnem delu v letih 1921-1928 naj bi sledil "še pregled dogodkov na Primorskem do 1941".⁴⁷ Knjiga, ki jo je objavila leta 1990, pa je le deloma posegla v čas do leta 1941, saj obravnava predvsem antifašistično delo primorskih Slovencev v letih 1925-1935 in ima naslov *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*. Knjiga (zanjo je prejela Kidričevo nagrado) v veliki meri sledi prvima dvema, čeravno je morala zaradi prikaza ilegalnega antifašizma poseči v čas, ki ga je obravnavala že prej. Časovna mejnika razmejujeta čas ostre sovražnosti Italije do Jugoslavije, "sovražnosti, ki je pogojevala tudi primorsko nacionalno antifašistično akcijo".⁴⁸ Poleg tega pa je zaključek pregleda pogojevalo tudi bogastvo gradiva, dogajanja in tematike, če je avtorica želela ohraniti kriterije in metodo dela, ki si jih je zastavila pri pisanju prvih dveh knjig.

Podobno kot za sestavo predhodnih knjig je tudi tretjo gradila s pomočjo gradiva iz domačih in tujih arhivov. V času, ko je knjigo pripravljala pa je svoj delovni dan izpopolnjevala s takimi obveznostmi kot je bilo tudi direktorsko mesto na Inštitutu za novejšo zgodovino. Direktor je postala septembra leta 1979, inštitut je vodila štiri leta. V tem času je Inštitut pripravil ob štiridesetletnici OF mednarodni simpozij Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes (17. - 18. 11. 1981). Kacinova je v času svojega direktorskega mandata želela doseči, da bi se Inštitut za zgodovino delavskega gibanja preimenoval. V tem času je bilo nekaj zadnjih poskusov vplivanja skrbnikov, ki so bedeli nad vsebinsko in ideološko usmeritvijo inštituta.

Tudi v osemdesetih letih je sodelovala na strokovnih srečanjih doma in v tujini. Odmevnejši so bili nastopi na Pazinskih memorijalih (1979, 1983, 1985, 1988), na srečanju o Julijski krajini v dvajsetih letih v Trstu (1981), na že omenjenem simpoziju v Ljubljani o narodni in socialni politiki na Slovenskem (1981), v Kopru na zborovanju o Pinku Tomažiču (1981), na kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Arandjelovcu (1983), v Aosti (1983) o evropskih narodnih manjšinah, v Novi Gorici (1979, 1984, 1985), v Trstu (1986) na zborovanju o Trstu med in po drugi

⁴⁷ Andrej Vovko v oceni knjige Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928 (Kronika, 1978, str. 122).

⁴⁸ Prvi antifašizem v Evropi ..., str. 7.

svetovni vojni, v Rimu (1986) o goriškem nadškofu Frančišku B. Sedeju,⁴⁹ na Gocevih dnevih v Delčevu v Makedoniji (1987), v Beogradu na simpoziju ob sedemdesetletnici Jugoslavije (1988), na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ptuj (1988), v Benetkah (1988) o Sloveniji in Vidmu o historiografiji o obdobju fašizma (1988). Večji del predavanj je objavila v domačih in tujih publikacijah. V predavanjih in v objavah se ni posebej oddaljila od časovnega obdobja, ki mu je sledila od prvih začetkov svojega raziskovalnega dela. Tematiko je le poglobljala. Pomembne so predvsem tiste njene objave, s katerimi je v italijanščini seznanjala italijanske bralce s slovenskimi problemi. Pri tem je zlasti sodelovala s furlanskim inštitutom za zgodovino odpornišva (Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione nazionale) in objavljala v njegovem glasilu *Storia contemporanea in Friuli*,⁵⁰ tržaškim deželnim inštitutom za zgodovino odpornišva (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia) in glasilom *Qualestoria*⁵¹ (predhodnik *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*) ter rovinjskim trejezičnim Centrom za zgodovinske raziskave z objavami v publikaciji *Quaderni*.⁵² Objavljala je še v *Borcu*, *Primorskih srečanjih*, *Naših razgledih*, *Goriškem letniku* in v dnevnem tisku (*Primorski dnevnik*, *Komunist*, *Delavska enotnost*, *Delo*).

Četrty sklop. V desetletju po objavi tretje knjige se je delo Milice Kacinove nadaljevalo po utrti poti z namenom, da svoje delo pri obravnavi zgodovine Primorske med obema vojnama pripelje do konca, da po vzoru prejšnjih treh knjig obdela še čas med leti 1935 in 1941. Delo pa je "zaradi aktualizacije njenega raziskovalnega področja"⁵³ nekoliko zastalo. Samostojno je objavila knjigo *Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu. Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger* (Trst 1998), komentirano objavo poslanskih govorov treh slovenskih poslancev v rimskem parlamentu v letih 1921-1924. Bila je tudi soavtor kronike slovenske zgodovine v knjigi *Slovenci skozi čas* (Ljubljana 1999); skupaj z ostalimi sodelavci je javno izrazila protest zoper nestrokovno delo urednika knjige.

Sprememba političnega sistema v Sloveniji je vplivala tudi na delo zgodovinarjev in dr. Kacinova se je morala in se še odziva na klice časa, da opravlja "servisantsko" delo, ki mu pa ni bila in mu še vedno ni zelo naklonjena. Prav ti klici ali izzivi časa so dajali in še dajejo njenemu delu nekatere poudarke. Težko jih je razporediti po nekem vrednostnem redu.

Začnimo s problemom narodno revolucionarne organizacije TIGR. O njej je po spremembi političnega sistema v Sloveniji pisalo več poklicanih in nepoklicanih

⁴⁹ Predavanje je izšlo v zborniku *Sedejev simpozij v Rimu* (Celje-Gorica 1988, str. 242-264). O Sedeju je pisala tudi v *Idrijskih razgledih* (15/1970, str. 135-145) v objavi *Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Frančiška Borgie Sedeja* in v *Primorskih srečanjih* (1986, št. 64-66, str. 331-338) v članku *Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti*.

⁵⁰ Razprava o fašističnih raznarodovalnih programih v Julijski krajini ter razprava o prvem oboževanem antifašizmu prav tam, v isti številki *Storia contemporanea in Friuli* (1988, št. 19, str. 9-33, str. 35-66).

⁵¹ Razprava o narodnostni, politični in kulturni usmerjenosti Hrvatov in Slovencev v Julijski krajini (*Qualestoria*, 1988, št. 1, str. 51-68).

⁵² Članek o usmerjenosti slovanske manjšine v Italiji po aneksiji (*Quaderni*, 1981-1982, str. 295-309) ter z objavo dokumentov opremljena razprava o slovanski manjšini pod Italijo (*Quaderni*, 1984-1985, str. 89-143).

⁵³ Igo Gruden: Zgodovina ni samopostrežba. Dr. Milica Kacin-Wohinz. *Nedeljski dnevnik* 18. 6. 1995, št. 163.

piscev, ker da je bila zamolčana in ker da je historiografsko neobdelan problem.⁵⁴ V razprave se je na okroglih mizah, na predavanjih ali pa s pisano besedo v obliki polemike vključila tudi Kacinova z vso svojo avtoriteto, saj je v svoji knjigi o prvem antifašizmu v Evropi (1990) postavila temelje zgodovinski obravnavi primorskega antifašizma vseh usmeritev in opredelitev. Večkrat je v javnosti pojasnjevala odsotnost, ki je bila tudi navidezna, tigrovskega gibanja v slovenskih zgodovinskih raziskavah: "Moja prva razprava na to temo je že iz leta 1972 in je bila objavljena v slovenščini in italijanščini. Za Borca sem napisala obsežno besedilo. Tudi o spopadu na Mali gori, za katerega vemo, da je bil prvi spopad z italijanskim okupatorjem na slovenskem ozemlju, je bilo pisano že zdavnaj prej. Vendar so šle vse te stvari nekako mimo javnosti: ker so bile objavljene v strokovni literaturi, so bile širšim krogom manj dostopne. Ni pa bil ta dogodek ovrednoten na njegovo politično težo".⁵⁵ S treznostjo in izkušnjami je opozarjala že na posvetu o tigrovskem voditelju Danilu Zelenu v Senožečah (1. 6. 1991): "Izogibati se sicer moramo nevarnosti, da iz nje naredimo mit, ki bi zamenjal do včerajšnji mit komunistične partije. Namesto enega mita, bi dobili drugi mit, ki ga bodo morali zanamci rušiti. Z razdaljo in pošteno moramo gledati vse naše zgodovinske silnice, ki nikoli niso samo bele ali smo črne in ki imajo vedno tudi napake, lastne človeku."⁵⁶ V zadnjih desetih letih je napisala kar nekaj preglednih člankov o TIGR-u in tigrovcih.

⁵⁴ V eni izmed takih objav je tudi zapisano leta 1997 o zmotah, "kot jih je storila poklicna zgodovina, ki je gibanje zamolčala ali potvarjala in deskreditirala" (Mira Cenčič: TIGR. Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska dolina. Ljubljana 1997, str. 342).

⁵⁵ Bojana Žokalj Jesih: Milica Kacin-Wohinz. TV-15, 5. 12. 1991, št. 24

⁵⁶ Milica Kacin: TIGR. V: Danilo Zelen - narodni junak. 1998, str. 6.

Predavanje v slovenskem Kulturnem domu v Trstu leta 1984.

Naslednji poudarek so slovensko italijanski odnosi skozi zgodovino. Leta 1990 je v anketi revije *Borec Z narodno spravo - konec državljanske vojne*, spodbudila jo je izjava predsedstva republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi, pokazala na primer deportacij iz Trsta in Gorice maja leta 1945, kot primer totalitarnega eliminiranja nasprotnikov.⁵⁷ Ni le posredno nakazala, da je treba primer deportacij, pravzaprav "kraških fojb", historiografsko obdelati, pač pa se je z njim tudi ob drugih problemih stoletnega sožitja Slovencev in Italijanov srečevala, ko je jeseni leta 1993 postala sopredsednica slovensko-italijanske kulturnozgodovinske štirinajstčlanske komisije, ki sta jo imenovali vladi slovenske in italijanske države z namenom, da izdela skupno poročilo o slovensko-italijanskih sožitvenih odnosih v razdobju med leti 1880-1956. Sedemletno delo komisije, dokončala ga je sredi leta 2000 po devetih delovnih sestankih in po večkratnih srečanjih manjših skupin članov komisije, izkazujeta skupno besedilo v slovenski in italijanski verziji na tridesetih straneh. Kacinova je delo vodila z vso zavzetostjo poznavalca raziskovalca, ki zna preseči toliko ovir in predvsem izzivov, ki mu jih ponujajo tudi mnogi stereotipi, za katere tudi zgodovinarji niso imuni. Kot predsednik slovenskega del komisije je morala nekajkrat poseči v slovensko javnost, ki je pričakovala skorajšnjih rezultatov. Delo pri mešani komisiji, označila ga je z besedami "Ne spopadanja ali barantanja, samo razumeti - to je bila naša metoda in cilj",⁵⁸ jo je še bolj zavezalo k obravnavi slovensko-italijanskih razmerij ne le skozi zgodovino ampak tudi v sedanosti (intervjuji za *Nedeljski dnevnik* - 18. 5. 1995; *7 D* - 22. 5. 1996; *Svobodna misel* - 12. 9. 1997; *Primorske novice* - 10. 7. 1998). Še vedno sodi, da se mora kljub zaključnemu poročilu (to do izida tega članka še ni bilo objavljeno) strokovno in institucionalizirano sodelovanje slovenskih in italijanskih zgodovinarjev nadaljevati.

Kacinova se je dejavno vključila tudi v širok spekter slovenske osamosvojitvene problematike. V dneh, ko je bila v Sloveniji desetdnevna vojna, je naslovila na svoje italijanske sodelavce, znance in prijatelje apel (12. 7. 1991) s prošnjo, da bi prispevali k mednarodnemu priznanju slovenske neodvisnosti. Apel ni naletel na poseben odmev predvsem zato, ker se naslovljenci niso strinjali z odcepitvami in niti ne z družbenopolitičnimi spremembami, kar so nekateri tudi pokazali z javnim pozivom za ohranitev Čehoslovaške poleti leta 1992.

Sicer pa je nadaljevala s svojimi objavami in predavateljskimi nastopi. Med objavami izstopa knjiga *Storia degli Sloveni in Italia: 1866-1998* (Venezia 1998). Napisala jo je skupaj z Jožetom Pirjevcem. Knjiga sicer seznanja italijanskega bralca z zgodovino slovenske etnične skupnosti v Italiji, toda prav delež Kacinove govori o problematiki celotne slovenske skupnosti zahodne Slovenije. Pomen knjige je predvsem v tem, da je namenjena italijanskemu bralcu ter da jo je izdala ena od pomembnejših italijanskih založb; izšla je tudi že v ponatisu. Tik pred izidom pa je tudi njen slovenski prevod z naslovom *Zgodovina Slovencev v Italiji 1880-2000*, avtorja sta slovenski izdaji dodala tudi dokumente, ki sodijo k obravnavanemu času.

⁵⁷ Borec, 1990, št. 5-7, str. 639-640.

⁵⁸ Tomo Šajn: "Manjka samo pika na 'i'". Primorske novice 10. 7. 1998.

Tudi po letu 1990 je Milica Kacinova nadaljevala z objavami študij doma in na tujem. V reviji *Storia contemporanea in Friuli* je priobčila razprave o antifašističnem odporu na Primorskem (1990), o slovenski duhovščini v Julijski krajini (1991), o slovenski manjšini v politiki italijanskih komunistov v razdobju 1925-1935 (1992), v tržaški *Qualestoria* pa razpravo o primorskih Slovencih ob koncu tridesetih let (1992, šte. 2). Med objavami v slovenskem jeziku je treba posebej omeniti zaradi izvirnosti in posebnosti razprave, objavljene v zbornikih, posvečenih slovenskim zgodovinarjem: *Ob "abesinski" vojni*,⁵⁹ *Ciano-Stojadinovičevemu sporazumu ob rob*⁶⁰ ter *Badoglio Sonninu. Italijanski načrt za prootijugoslovansko akcijo decembra 1918*.⁶¹ Od primorske problematike pa je prehajala tudi na bolj splošna vprašanja in se zlasti kritično lotevala historiografskih problemov. Tako je italijanske bralce seznanjala s stanjem slovenskega zgodovinopisja,⁶² govorila slovenskim bralcem, predvsem v duhu novih pogledov na novejšo slovensko zgodovino: "Najbrže je napačno videti samo dva ekstrema - veliko dejanje: tragedija. Narodno-osvobodilni boj je bil nedvomno veliko dejanje, če je bil 'narodnoosvobodilni'. Obenem je bil tragedija že zato, ker je bil 'boj', ki seje smrt na vseh koncih in krajih. Državljska vojna ni bila le v 'mnogočem', temveč zgolj ideološko pogojena, tudi glede na to, s kom je kdo sodeloval. Narodnoosvobodilnemu boju lahko odvzame državljanska vojna veličino le, če bo znanstveno dokazano, da mu ni šlo za narodno osvoboditev. Tudi dejstvo, da je šlo za spremembo družbenega reda, za revolucijo, ne zmanjšuje veličine narodnoosvobodilnih prizadevanj".⁶³ Dotaknila pa se je tudi nekaterih aktualnih vprašanj kot je slovensko-hrvaška meja v Istri.⁶⁴

Med njene pomembnejše predavateljske nastope pa sodi sodelovanje na simpoziju *Etnia e sviluppo* v Gorici (1991), nastop v Ljubljani na zborovanjih v organizaciji Slovenske akademije znanosti in umetnosti (1991 - simpozij o Osvobodilni fronti; 1995 - simpozij Slovenci in država), na simpoziju o škofu Andreju Karlinu v Rimu (1996), na mednarodnem simpoziju o italijansko-nemško-slovenskih odnosih v *Governo di meneggio* (Como, 1996) ter na 33. srednjeevropskih srečanjih v Gorici (1999). V zadnjih letih je zelo pogosto sodelovala pri predstavitvah knjig predvsem italijanskih avtorjev. Pomembno je njeno sodelovanje v leksikonskih izdajah in pri *Enciklopediji Slovenije*, prav iz tega sodelovanja je nastala knjiga (skupaj z Jožetom Pirjevcem) o Slovencih v Italiji (italijanska izdaja 1998, slovenska 2000). Opozoriti pa velja tudi na mentorsko pomoč, ki jo je Kacinova nudila študentom zgodovine, zlasti magistrandom in doktorandom. Prav tako tudi na njeno sodelovanje v komisijah za obrambo magistrskih in doktorskih nalog. Zajetno število predstavlja tudi zbirka nikdar objavljenih ekspertiz, elaboratov, zapisov in ocen, vodenje okroglih miz in simpozijev ter radijskih in televizijskih nastopov.

⁵⁹ Prispevki za novejšo zgodovino. Ferenčev zbornik, 1997, št. 2, str. 123-139.

⁶⁰ Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 471-484.

⁶¹ Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 21-26.

⁶² *Appunti sull' attuale storiografia slovena*. *Storia contemporanea in Friuli*, 1992, št. 22, str. 145-157.

⁶³ Slovenci zgodovinsko osveščeni. *Sodobnost*, 1990, št. 8-9, str. 747.

⁶⁴ Hrvaški 'zgodovinski dolg' Slovincem. O dejavnosti primorskih Slovencev v korist ohranitve hrvaške nacionalnosti v Istri. *Nova revija*, 1999, št. 202-203, str. 249-254.

Sredi leta 1998 je prejela kot vodilna raziskovalka zgodovine primorskih Slovencev v italijanski državi priznanje slovenske ambasadorke znanosti, za izjemno pomembno delo na mednarodnem področju, "saj posreduje znanje o preteklosti narodnostno mešanega območja, zaznamovanega s konflikti, ki še vedno vplivajo na sosedske odnose".⁶⁵ Zelo ljubo pa ji je bilo priznanje, ki ga je leta 1999 prejela ob tridesetletnici rovinjskega centra za zgodovinske raziskave.

* * *

*"Ne pretiravaj!" je bila želja Milice Kacinove, ko je izvedela za nastajanje tega spisa. Ne bom pretiraval, ker ne bom več nadaljeval in sledi le še zaključek, ki sem ga našel pri njeni sestri Nedeljki Pirjevčevi: "Hodiva v bleščečem soncu in prepevava 'Kje, tiran, si zdaj', in ker 'tirana' danes nikjer več ni, sem skoraj tako pogumna kot Neja. Ali ni grozno, reče Neja, da ni raja in Boga, saj tega ne morem verjeti. Kje pa naj bi tudi sedel nad oblaki, negotovo rečem, visoko in še više, za soncem in še naprej. Kaj pa je potem tam namesto sedečega Boga in angelov, pomislim, in spet se mi naredi velika črna luknja, ki je ne morem zapolniti z ničemer. Vse, kar je, je tu na Zemlji, reče Neja, pekel so Nemci in angeli partizani. Ostane nama samo še, da doženeva, kako je s tistim nemškim zdravnikom, ki je Neji ob zadnji hajki prevezal zagnojeno rano ..."*⁶⁶

⁶⁵ Delo, 1. 7. 1998, št. 149.

⁶⁶ Zaznamovana. Maribor 1992, str. 24.

Ob štiridesetletnici Inštituta za novejšo zgodovino, oktober 1999; z desne: dr. Milica Kacin Wohinz, Marija Oblak-Čarni, za njo prof. dr. Ignacij Voje, prof. dr. Mirko Stiplovšek, dr. Zdenko Čepič, dr. Jasna Fischer, dr. Jurij Perovšek, prof. dr. Janko Pleterski.

Branko Marušič

MILICA KACIN WOHzINZ

S u m m a r y

*The Slovene historian Milica Kacin Wohinz was born seventy years ago on 12 October, 1930, in Cerkno in the Primorska region. Upon graduating from history at the University of Ljubljana she dedicated her life to research work, particularly after 1959, when she was employed at the Institute for the History of the Working Class Movement (today the Institute of Modern History) in Ljubljana. During the forty years of her research work she devoted most of her attention to the history of the Slovenes of the Primorska region in the period between World War I and II. When these Slovenes were incorporated into Italy they were treated as an ethnic minority and were thus subjected to the Fascist denationalisation measures. Mrs Kacin Wohinz focused particularly on the national defence activities of the Primorska region Slovenes and the different forms of the anti-Fascist resistance they offered. In contrast to others who wrote on this topic, she based her research work on a thorough study of archival material, particularly of the archives in Italy. Her research work is condensed in the monographs *The Slovenes of the Primorska Region under Italian Occupation 1918-1921* (1972), *The National and Defence Movement of the Slovenes of the Primorska Region 1921-1928* (1972), *The Beginnings of Anti-Fascism in Europe. The Primorska Region 1925-1935* (1990), as well as in numerous papers and articles, which were published in Slovene and Italian professional publications. With her unique research work she has built herself a high reputation, which surpasses the circles of professional historians. Her publications are very often cited, particularly by Italian historians. The work of Milica Kacin Wohinz is highly esteemed also for its original contribution to our knowledge of Slovene-Italian relations in the first half of the 20th century. In 1993, she was appointed co-president of the Italian-Slovene International Cultural and Historical Commission, the aim of which was to write a report on relations between the Italians and the Slovenes in the period 1880-1956. Just before her 70th birthday, she published a book together with Jože Prijevec entitled *The History of the Slovenes in Italy from 1880 to 2000*.*

1.04
Prejeto 25. 8. 2000

UDK 930(497.4-15):929 Kacin Wohinz M.

Anna Maria Vinci*

Medsebojno razumevanje

IZVLEČEK

Avtorica poudarja pomen znanstvenega dela dr. Milice Kacin Wohinz za slovensko in italijansko zgodovinopisje. Ob raziskovanju je tudi vzgajala mlajše kolege, jim odpirala pot do slovenskih arhivov v času, ko je bila večina italijanskih še nedostopna. V nadaljevanju je objavljen del članka z značilnim naslovom Mir drugega nestorja zgodovine "obmejnega fašizma", Tržačana Elia Apiha. Apih je članek objavil leta 1945 pod psevdonimom Lorenzo Savelli v časniku "L' Idea Liberale"; v njemu se je odločno zavzel za »medsebojno sorazumevanje«, skupaj s "priznavanjem drugega kot sebi enakega".

Ključne besede: zgodovinopisje, filozofija zgodovine, arhivi, Italija, Slovenija

ABSTRACT

MUTUAL UNDERSTANDING

The author emphasizes the significance of the scientific work of Dr Milica Kacin Wohinz for Slovenian and Italian historiography. Apart from her research work, she educated her younger colleagues and opened for them a way into the Slovenian archives, at a time when most of the Italian ones were still inaccessible. The paper includes an extract from an article, symbolically entitled 'Peace', which Elio Apih from Trieste, another Nestor of the history of 'frontier Fascism', published in 1945, in the paper L'idea Liberale under the pseudonym of Lorenzo Savelli. In the article he firmly advocated 'mutual understanding' together with 'the recognition of the other as equal to oneself.'

Key words: historiography, philosophy of history archives, Italia, Slovenia

Izreči priznanje zajetnemu znanstvenemu delu dr. Milice Kacin Wohinz in ji nameniti obsežne strani razmišljanj, ki bi bila enaka njeni izjemni znanstveni zavzetosti, njeni vztrajnosti in (morda) njeni ženski osamljenosti, na ravni vsega tistega, kar nas je naučila, zagotovo ni preprosto opravilo. Tvegamo, da nas preplavijo in nas zavedejo spomini, kajti podobe te neumorne raziskovalke se prekrivajo s podobami nas mlajših, šele na začetku naše avanture, takrat ko se je naša strast za zgodovino merila s strastjo Milice Kacin Wohinz. Za seboj je imela že neštete prebrane svežnje arhivskih dokumentov in je z veliko vnemo potovala med

* Dr. predsednica Istituto Regionale per la storia di Movimento di Liberazione del Friuli-Venezia Giulia, I-34100 Trieste/Trst, Salita di Gretta 38

Rimom in Ljubljano (in torej med dvema svetovoma in dvema kulturama), da bi se seznanila s snovjo, ki je bila predmet njenih razmišljanj in kasneje objavljenih zapisov. Nenavadna prožnost njenega duha, ki je nato odločno privrela na dan v soočanju z italijansko kulturo, soočanju, ki ga je kot raziskovalka vedno živahno in naklonjeno iskala, je bila za nas naravnost presenetljiva. V sedemdesetih letih, ko je večina italijanskih arhivov (z izjemo Centralnega državnega arhiva v Rimu) odločno zavračala naše prošnje po vpogledu v dokumente iz odločujočega obdobja italijanske zgodovine, kar je fašizem zagotovo bil, je na naše presenečenje pokazala razumevanje prav Ljubljana, kjer je Milica Kacin Wohinz prevzela vodenje Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in ni postavljal nikakršnih vetov, s čimer je utrdila tradicijo, ki se je uveljavila v šestdesetih letih. Če bi želeli, čeprav le bežno, preleteti vse opombe številnih knjig, ki jih je zgodovinopisje objavilo o italijanski vzhodni meji, bi z lahkoto ugotovili izvor mnogih rekonstrukcij in zgodovinskih ocen o "obmejnem fašizmu", ki so nam jih omogočile ravno tiste odprte duri. V času, ko je ponehaval ostrina poveljnega obdobja, se je tako postopno oblikovalo področje znanstvenih izmenjav, oplemeniteni tudi s strastjo in tveganji, ki jih raziskovanje nosi s seboj. Študij "obmejnega fašizma" je nas, italijanske raziskovalce (nekateri že zelo izkušene, druge šele na začetku svoje poti) postavil v središče neprijetnih prizorišč, povezanih z zgodovino države: to je bil trenutek dragocenega dozorevanja in tudi mejnik v času posebno zapletenih kasnejših obdobj, s katerimi smo se morali soočiti.

Kakor se neizbežno dogaja, smo dogodkom iz preteklosti zastavili nova vprašanja, z drugačnim pogledom smo se merili z dvajsetletnim obdobjem fašizma, lotili smo se jih z bolj prefinjenimi metodologijami in manj togimi kategorijami. Izzivi, ki izhajajo iz želje po vedenju, so zajeli druga področja in druga zgodovinska obdobja: sama pa sem trdno prepričana, da nam občutek skupne pripadnosti, ki smo ga ustvarili v nelahkem obdobju, danes omogoča, da se uravnovežemo in znanstveno natančno soočimo s stranmi zgodovine, ki jih moramo šele odkriti ali ki terjajo ponoven premislek in novo branje.

Milici Kacin Wohinz, znanstvenici in ženski, želim v znak hvaležnosti in za srečo posvetiti nekaj pomembnih izvlečkov iz članka, objavljenega daljnega leta 1945 desno zgoraj v časniku "L' Idea Liberale", ki je prvič izšel 26. septembra tistega leta in ga je vodil razumnik Francesco Collotti, dekan Filozofske fakultete tržaške univerze. Čeprav le kratko obdobje, je časopis skupaj z drugimi maloštevilnimi "kulturnimi otoki" predstavljal prostor, odprt vsem tistim, ki niso podpirali turobnega ozračja nasprotovanj in konfliktov med Italijani in Slovenci ter Hrvati, med komunisti in nekomunisti. Dolgo časa je zgodovinopisje zavračalo vse, ki so se v tistem mučnem obdobju izražali umirjeno in "drugače", ki so se razlikovali od kričavosti tistega časa in so poskušali poiskati odgovore ter ponovno ustvariti, če že drugega ne, pa vsaj obete za prihodnji dialog. To je bila razumniška manjšina ljudi, obsojenih na molk tako na državnem kot na mednarodnem političnem prizorišču, ki njihovega jezika ni razumelo; manjšina, ki jo je kolektivni spomin izbrisal. Toda prav tisti možje (in žene) so takrat izražali ideje, ki še danes presenetijo bralca ne le zaradi modrosti, ki jo nosijo v sebi, temveč tudi zaradi "skupka" močnih in globokih čustev.

Avtor kratkega članka, ki ga navajam, se skriva pod psevdonimom (Lorenzo Savelli); gre pa za italijanskega raziskovalca, ki je najbolj zaslužen za spoznavanje

in širjenje vedenja o boleči stvarnosti obmejnega prostora: to je Elio Apih takrat mlad, vendar odrasel mož, ki ga je zaznamovalo trpljenje v vojnem času.

Mir

"Dolgo smo ga pričakovali in šele kratek čas verjamemo, da ga imamo. Toda v resnici ga še ni. (...) Miru. In še včeraj je bilo sopenje preganjanega plena znamenje obstoja. (...) To je bila čarobna beseda, pomagala nam je, da nas včerajšnji dan ni žalostil, da smo prenašali današnjega, da smo se lahko soočali z jutrišnjim. In danes, ko je končno tukaj in vsi pravijo, da je tako, vanj ne verjame nihče. Vsakdo zanika, da bi v njem prepoznal uresničitev dolgo gojenega upanja (...) Miru ni, ker ga ni v nas. Ne imenujte mir nekaj, kar je dekret, konvencija, pogodba. Mir ne more biti samo bolj ali manj pravno preseganje nekega spora; mora predstavljati zaključek le-tega. Mir je stanje duha. In kot tak se ne more udejaniti v nekem političnem uradu, kjer se preverjajo tablice in merijo interesi in priložnosti. (...)

Samo medsebojno sorazumevanje lahko izniči antitetičnost nasprotujočih si stališč. Drugače jih samo zakrivamo, ali pa se pretvarjamo, da jih - bolj ali manj zavestno - predajamo pozabi.

Sorazumevanje; ali postavljanje lastnih tez v širši okvir, ki ob vsem, kar je naše, zajema tudi priznavanje vsega, kar ni naše. Sorazumevanje in posledično priznavanje in odkrito, iskreno, lojalno zavračanje svojih napak, svojih neresnic; priznavanje drugega kot sebi enakega. Sorazumevanje, da, a medsebojno. Če do tega ne pride na obeh straneh, ostaja brez vrednosti in nesmiselno. (...) In kdor zahteva več, naj za medsebojno združitev duha tudi več prispeva. Samo tako bo dobil več od tega, kar mu pritiče.

(...) Mir je sen osamljenih. Je stvarnost združenih.

Samo utopija, prijatelj bralec? Odgovor prepuščam tvoji dobri volji.

V tem članku odločno poudarjena tema "*medsebojnega sorazumevanja*", skupaj s "*priznavanjem drugega kot sebi enakega*", daleč presega načelo "strpnosti", trdno načelo, z dolgo tradicijo, ki pa je včasih ambivalentno zaradi ločevanja in postavlja na različno raven tistega, ki "je strpen" in tistega, ki "je strpnosti deležen". Septembra 1945 (in Lorenzo Savelli ni bil sam) ima utopija dovolj moči, da zaluča neko idejo prek vseh ovir: takrat je bila le znak nekega nekonformističnega stališča, kajti sadov ni obrodila in (morda) to tudi ni bilo mogoče. Sedaj, ko prebiramo ta članek, vidimo, da je šlo za drobno seme, ki mu je bilo dano, da se umesti v kotiček zavesti ljudi ob meji. Sedaj, ob ponovnem premisleku vidimo, da gre za žive besede, za svarilo, ki ga ne gre pozabiti.

Prevedla Devana Jovan

1.02
327(497.4:450:436)"1848/1968"
Prejeto 15. 6. 2000

UDK

Janko Pleterški*

Slovenija med Nemčijo in Italijo (1848-1968)**

IZVLEČEK

Prispevek je strnjen pogled na državne in transdržavne položaje, ki so jih doživeli Slovenci oz. Slovenija, razumevajoč sebe kot celoto. Segra od revolucijskega letu 1848, ko je bil postavljen slovenski državopolitični program avtonomne Slovenije v njenem celotnem etničnem (jezikovnem) obsegu, prek meddržavnih delitev tega ozemlja v letih 1866, 1920, 1941, do pozicije republike Slovenije v okviru jugoslovanske socialistične federacije in določitve njenih meja z Italijo in potrditve tistih z Avstrijo v letih 1947 in 1955. Vloga Slovenije v okviru Jugoslavije je bila občutna pri postavljanju odnosov z Italijo in Avstrijo. V sklopu jugoslovanske politika je bila Slovenija že zgodaj zagovornik odpiranja državnih meja za promet ljudi in blaga in kmalu je postala tudi pogodbeno nosilka pomembnih meddržavnih regionalnih kooperacij s sosedi, a tudi z Zvezno republiko Nemčijo. Spričo liberalnejših razmer na mejah Slovenije, ko tu že več kot četrstoletja ni bilo zidu, niti zdaleč podobnega berlinskemu, so dolgoletni živi stiki Slovenije in Slovencev s sosedi v preostoru med Italijo in Nemčijo pri tem imeli izjemno pomembno vlogo, tudi glede notranje demokratizacije.

Ključne besede: Slovenija, Nemčija, Italija, mednarodni odnosi, zunanja politika

ABSTRACT

SLOVENIA BETWEEN GERMANY AND ITALY (1848-1968)

The article presents a concise overview of the state and trans-state positions experienced in the past by the Slovenes after they had started to comprehend themselves as a whole, and by Slovenia as a state. The article was presented at a meeting at the "Villa Vigoni" study centre in Lovenno di Menaggio, Italy, in June 1996, as one of the contributions in the discussion on the relations between the Slovenes, the Germans and the Italians. The article goes back to the revolutionary year of 1848, when the Slovene national and political programme for an autonomous Slovenia, based on the ethnic (linguistic) principle, was formed, and continues with the division of its territory between different countries in the years 1866, 1920 and 1941. The author also defines the position of the Republic of Slovenia within the Yugoslav socialist federal state, and deals with the formation of its borders with Italy and the confirmation of its borders with Austria in 1947 and 1955. Slovenia played a particularly important role within Yugoslavia in establishing relations with Italy and Austria. Within the framework of Yugoslav politics, Slovenia was, already at an early date, an advocate of opening the country's borders in order to facilitate traffic between it and its neighbouring countries in the form of people crossing the borders and the exchange of goods.

* Dr., akademik, redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Štefanova 13

** Besedilo, predloženo študijskemu centru "Villa Vigoni", Lovenno di Menaggio, Italija, kot prispevek k diskusiji o slovensko-nemško-italijanskih odnosih, prirejeni junija 1996. Avtor se posveta zaradi bolezni ni udeležil.

Very soon, Slovenia was also able to conclude contracts on important international regional forms of cooperation with neighbours, as well as with the Federal Republic of Germany. The fact that the borders of Slovenia were open so early in the after-war period was an international determinant of utmost importance - also for the free flow of culture and ideas. Thus, the more liberal conditions on the borders of Slovenia (for more than a quarter of a century there was no wall on its borders, and conditions were not even comparable to those along, for example, the Berlin Wall), also enabled an inner democratisation to take place. The long-standing and lively contacts of the country and its inhabitants with its neighbours in the area between Italy and Germany were of paramount importance for its development.

Key words: Slovenia, Germany, Italy, international relation, foreign policy

Pojem "Slovenija" je na začetku 19. stoletja zasnovan kot označitev ozemlj-skega območja slovensko govorečega prebivalstva v južnih deželah Avstrije in v dveh manjših sosednjih področjih Ogrske in Benečije (prvič oznanjen v neki prigodni pesmi Jovana Vesela - Koseskega, 1844). Do 1918 se sicer še ni izoblikovalo nobeno politično ozemlje s tem imenom, toda pojem Slovenija je medtem že dobil družbeno realno in potencialno tudi državnopolitično vsebino. In ker je besedo Slovenija slovenska raba tudi pozneje, podobno kot pred 1918, skoraj redno izenačevala s celotnim naselitvenim ozemljem slovenskega ljudskega jezika, ne oziraje se na spreminjajoče se državne meje, se je rado dogajalo, da v sosednjih državah pojma Slovenija niso razumeli le kot etnično kulturnega, marveč tudi kot izraz določenih iredentističnih namer.¹ Danes je seveda treba razumeti pojem Slovenija le izenačeno z Republiko Slovenijo, samostojno od 1991. leta. Toda kljub temu je pri zgodovinskem obravnavanju, t.j. gledajoč nazaj, treba imeti pred očmi celoto slovenske etnične in celoto slovenske politične entitete, kajti obe sta objektivni danosti, ki ju v procesu nastajanja današnje slovenske države med seboj ni mogoče ločiti, četudi nista identični po svojem obsegu. Z ustreznim pridržkom postaja tako mogoče in upravičeno, da govorimo o odnosih Italije in Nemčije do Slovenije tudi za čas, ko ta država še sploh ni obstajala.

Dovoljujem si tukaj podati prav strnjen pogled na te čez- ali transdržavne položaje, ki so jih doživeli Slovenci oz. Slovenija razumevajoč sebe kot celoto. Z začetkom v revolucijskem letu 1848, ko je bil postavljen slovenski državnopolitični program avtonomne Slovenije v njenem celotnem etničnem (jezikovnem) obsegu pa do pozicije republike Slovenije v okviru jugoslovanske socialistične federacije proti koncu 60. let tega stoletja, ko se prvič po drugi svetovni vojni odpira

¹ Poučni slovar Jože Glonarja iz leta 1933 takole razlaga besedo Slovenija: "zemljepisna označba za kraje, kjer bivajo strnjeno Slovenci; v Jugoslaviji... v glavnem dravska banovina z glavnim mestom Ljubljana." Razlaga le naznačuje, da se pojem Slovenija nanaša tudi na ozemlja zunaj meja takratne Jugoslavije. - V enakem smislu opredeljuje leta 1935 obseg Slovenije tudi reprezentativno zemljepisno delo Antona Melika: "to je vse ono ozemlje, na katerem sklenjeno prebivajo Slovenci, torej tudi Koroško in Primorje (...) brez ozira na sodobne ali pretekle državnopolitične meje (...)" - Slovenija, Geografski opis. Slovenska matica, Ljubljana 1935, str. 15.

vprašanje nadaljnega obstoja te večnarodne države. Že aktualnost reforme jugoslovanskega socialističnega sistema je takšno vprašanje vsebovala v temelju.

Že v svoji rojstni uri je bilo vprašanje državnega upostavljanja politične državne enote Slovenije vkleščeno med nemško in avstrijsko alternativo, med Frankfurt in Dunaj. Upanja v smeri Dunaja je na koncu zadušil obnovljeni absolutizem Habsburžanov, liberalna Nemčija pa Sloveniji upanja že os vsega začetka ni dopuščala. Glavni argument se je glasil: Trst! Trst bo edino pristanišče Nemčije na jugu, posest Trsta in poti do njega je za Nemčijo življenjsko vprašanje.² Ta argument se je že dotikal pozneje za življenjske razmere Slovencev in Slovenije tako pomembnega dejavnika, kakor je bila zedinjena Italija. Leta 1871 je glasilo italijanskih nacionalnih revolucionarjev v Trstu, "Il Vessilo rosso", odklonilo državopolitično upoštevanje Slovencev - nimajo ne Danteja ne Macchiavellija in so barbari - in napovedovalo neposredno razdelitev avstrijskega ozemlja med Italijo in Nemčijo ne glede na slovensko navzočnost.

Iz časov "pomladi narodov" je Slovincem vendarle ostal spomin na program leve v avstrijskem državnem zboru, ki je izšel iz vrst nemške stranke na Češkem in terjal, naj bo ena petih držav narodnostno utemeljene avstrijske federacije tudi Slovenska Avstrija.³ Hkrati lahko omenimo skoraj pozabljeni program badenskih republikancev in demokratov o Združenih državah Nemčije, ki je med temi državami predvidel tudi Ilirsko republiko z glavnim mestom Trstom.⁴

Avstrijsko-pruska vojna 1866 je izključila Avstrijo s Slovenci vred iz združujoče se Nemčije. To pa ni pomenilo, da bi bili avstrijski Nemci pozabili na zgodovinsko pripadnost avstrijskih dežel rimskemu (nemškemu) cesarstvu, Rajhu. Posebno niso tega pozabljali obrobnejši, ki so prebivali ob Slovincih ali sredi med njimi na Štajerskem in Koroškem, pa prek Kranjske še tja do Gorice in Trsta. Do leta 1918 so proti osamosvojitvenim prizadevanjem Slovencev črpali iz zgodovine argument, da nikjer ni slovenskih, marveč da povsod tod, do Jadrana, obstajajo le nemška zgodovinska tla. Po drugi strani je z Benetkami pripadel Italiji tudi del slovenske etnije, namreč "Beneška Slovenija" ("Schiavonia Veneta"). To je bila v dobi nacionalizmov prva delitev Slovencev med različne državne suverenosti. Seveda se je to zgodilo, ne da bi se katerakoli od vlad, udeleženih pri odločanju, tega dejstva vsaj rahlo zavedala. Toda pri Slovincih samih je zaskrbljenost spričo te delitve sprožila odločilen preboj narodnega zavedanja v temeljne plasti ljudstva.⁵

Druga delitev Slovenije se je dogodila s prvo svetovno vojno. Znani "Londonski pakt" (26. april 1915) naj bi poplačal Italijo za njen vstop v vojno na strani držav Antante tudi z delom ozemlja Slovencev. Ta dolgo skrivana pogodba je z vidika Slovencev pomenila apriorno negacijo njihove narodnopolitične

² Besede Vinzenza Rizzija Slovincem v *Klagenfurter Zeitung*, 3. 7. 1848, št. 1. - Cit. v: Janko Pleterski: *Slovenisch oder deutsch? Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848-1914)*, Klagenfurt - Celovec 1966, 61. (Prva, slovenska izdaja, z naslovom "Narodna in politična zavest na Koroškem", Ljubljana 1965, 49.)

³ Robert A. Kann: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, Bd. II, Böhlau, Graz - Köln 1964, 20-22; Peter Kozler: *Das Programm der Linken des Österreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch und Italienisch Österreich*, Wien, 1849.

⁴ Cit. po E. Hobsbawm oz. Siegmann, *Études d'histoire moderne et contemporaine*, 1948, pri Vasiliju Meliku: *Elementi revolucionarnosti v slovenski politiki 19. stoletja*. V: Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, (ur.), *Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana 1973, 31.

⁵ Vasilij Melik: *Slovensko narodno gibanje za časa taborov*. *Zgodovinski časopis*, 23, 1969. - Jaromir Beran: *Plebiscit in razmejitve v Benečiji (1866 in 1867)*. *Zgodovinski časopis*, 33, 1979.

individualnosti in preziranje njihove pravice do samoodločbe. Evropsko vprašanje malih narodov se

je ob tem primeru načenjalo v svoji najbolj goli stvarnosti. Prav z vidika narodnosti je še pred zaključkom pojava (23. marca 1915) italijanski veleposlanik v Parizu Tittoni posvaril svojo vlado o škodljivosti ozemeljskih določil pakta za interese Italije same. Imel je pomisleke ob vključevanju nemškega in slovenskega življa v italijansko državo.⁶

Če je Italija po vojni uveljavljala tezo o "pohabljeni zmagi", je treba pripomniti, da je bila takšna teza, kar zadeva Slovenijo, neutemeljena. Nova vzhodna meja Italije, kakor je bila v Rapallu 12. novembra 1920 končno določena z dvostransko pogodbo z jugoslovansko kraljevino, je prinesla Italiji na območju Slovenije celo znatno večje ozemeljske pridobitve, kakor pa so ji bile obljubljene z Londonskim paktom nasproti habsburški monarhiji. Blizu tretjine slovenskega naroda je bilo vključeno v Italijo, ne da bi bile manjšinske pravice Slovincem kakorkoli pogodbeno zagotovljene. Ta ozemeljska pridobitev liberalne Italije je dejansko pomenila fatalno okleščanje Slovenije in odpirala je usode polno pot italijanskemu fašizmu h genocidnim postopkom na tem območju. Pozneje sklenjene jugoslovansko italijanske pogodbe o posameznostih takoimenovanega jadranskega vprašanja (S. Margherita 1923, Jadranski pakt 1924, Nettuno 1925) niso vnesle nikakršnega izboljšanja v položaj slovenske (in hrvaške) manjšine v Julijski krajini (Venezia Giulia). Na specifičen način je na teh območjih doživela prva svetovna vojna svoj dejanski konec šele z likvidacijo druge.⁷

Po drugi strani ni imela pariška mirovna pogodba z Nemčijo nobene neposredne vloge glede opredeljevanja položaja Slovenije. Pač pa je posredno imela veliko vlogo prepoved priključitve k Nemčiji, kakor je bila zapisana v avstrijski državni pogodbi, sklenjeni v St. Germainu (1919). Tendencia zmagovalnih držav, da pripravijo "državo proti svoji volji" (avstrijsko republiko, "der Staat wider Willen") k večji življenjski zmožnosti in življenjski voljnosti, je za Slovence neugodno odsevala pri vprašanju njihove državne razmejitve z Avstrijo. Tu naj le omenimo, da je bil t.i. obrambni boj ("Abwehrkampf") na Koroškem, ki je na koncu pripeljal do meddržavno predpisanega plebiscita o pripadnosti slovenskega dela Koroške ali Republiki Avstriji ali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, prvotno sprožen v okviru zamisli nemških Korošcev o boju za južno mejo ("Südmarkgrenze") Velike Nemčije. Kakorkoli že, meja na Karavankah je pomenila revizijo načela, ki so ga zmagovalne države postavile v svojo pogodbo z Avstrijo, namreč načela, da se naj meje države ujemajo z jezikovnimi mejami. Po priključitvi ("anšlusu") Avstrije je na ta način postal "tretji Rajh" ne le neposredni sosed

⁶ "Tocca a noi a vedere se ci convenga avere in casa nostra due focolari di irredentismo, uno tedesco ed uno sloveno che, potendo divenire pretesto di future guerre, ci obbligheranno ad una politica di grandi armamenti continuati." - Documenti diplomatici Italiani, 5, III, doc. 172. - Prof. Jehuda L. Wallach (Univ. Tel Aviv) pa piše dandanes o skrivanju Londonskega pakta: "... the concessions that Italy wrestled from its new partners were so superlative that the Allies had indeed every reason to keep the treaty secret (...) it would have been bad propaganda in America." - Uneasy coalition: The Entente experience in World War I, Greenwood Press, Westport Conn. 1993, str. 39.

⁷ Lavo Čermelj: Life and death struggle of a national minority (The jugoslavs in Italy), Ljubljana 1936; po drugi svetovni vojni dopolnjene izdaje te knjige v angleškem in slovenskem jeziku. Zlasti pa tri knjige in številni drugi spisi Milice Kacin Wohinz.

jugoslovanske Slovenije, marveč je v svoje meje zajel tudi del slovenske etnije. Koroški Slovenci so leta 1938 postali nemški državljani.

Priključitev Avstrije Nemčiji je pomenila cezuro tudi v razvoju splošnega položaja Slovenije v mednarodnih odnosih v južni in vzhodni Srednji Evropi med obema vojnama. Lahko le omenim "podonavsko trojko" ("trojka danubiana"), kakor je ta pojav nedavno slikovito poimenoval H. J. Burgwyn.⁸ Za Slovenijo so namreč bila prav neposredno in hudo aktualna tista patetična in na koncu tako neuspešna prizadevanja Mussolinija, da bi priključitev Avstrije preprečil, z namenom, da bi varovala Italiji prosto pot v panonsko Podonavje in na Balkan pred vdorom Nemčije. Seveda, vse to zopet, ne da bi katerakoli udeležena država vsaj malo upoštevala politično subjektiviteto Slovenije. V njihovih očeh je bila Slovenija samo nekakšno prosto deljivo zemljišče na prehodu k vprašanju Hrvaške. Nekakšen paradoks je zato dejstvo, da so bili ravno nacionalsocialisti v Avstriji edini, ki so štel za potrebno - pred svojim julijskim pučem 1934 - stopiti v stik s Slovenci. Želeli so dobiti jugoslovansko podporo za svoj državni udar in so v zamenjavo za uslugo ponudili revizijo meje na Karavankah v korist Slovenije (Jugoslavije).⁹ V posameznih fazah politike "trojke" je Mussolini pomišljal na razbitje Jugoslavije kot morebitne rešitve njegovega problema in takrat je z Dunajem rešetal vprašanje, kako (si) razdeliti jugoslovansko Slovenijo. Toda avstrijski kancler Dollfuß je ostajal mlačen do italijanskih in madžarskih revizionističnih ponudb, ki so zadevale Ljubljano in Maribor.¹⁰ Po izvršenem "anšlusu", ko Mussolini ni več mogel pobijati vstopa Nemčije v balkanski prostor, in po izbruhu vojne z Veliko Britanijo in Francijo, je štel nemški zunanji minister Ribbentrop za potrebno, da 19. aprila 1940 opozori rimsko vlado na posebni interes Rajha za Slovenijo (Maribor).¹¹

Vodilna slovenska stranka, Slovenska ljudska stranka, nagnjena h katoliškemu integralizmu (od 1935 neposredno vključena v vladajočo Jugoslovansko radikalno skupnost, toda brez svojega krščansko socialističnega krila), je zašla v protislovne predstave o prihodnosti Slovenije. Njen voditelj, duhovnik Anton Korošec, človek z veliko avtoriteto, se je kot minister za notranje zadeve nagibal k politiki prilagajanja Nemčiji. Hkrati pa je bil intimno prepričan, da pomeni taista Nemčija glavno nevarnost za obstoj slovenskega naroda. Poleti 1939 se je pečal z mislijo, da bi se naj Slovenci - za rešitev pred Nemčijo - priključili Italiji.¹² Njegova naslednika v stranki, Fran Kulovec (tudi duhovnik) in Miha Krek, sta tudi po menjavi vlade v probritanskem smislu (27. marca 1941) vstopila v novo vlado generala Dušana Simovića. Toda skrivaj sta skušala utreti za Slovence posebno pot, ki bi jo ubrali po pričakovanem napadu Nemčije. Prek slovaškega poslanstva v

⁸ H. James Burgwyn: La troika danubiana di Mussolini: Italia, Austria e Ungheria, 1927-1936. In: 21, *Storia contemporanea*, 4, agosto 1990, 617-686.

⁹ Erwin Steinböck: Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor dem Juliputsch 1934. In: 12, *Österreich in Geschichte und Literatur*, Graz, 10, 533-538. - Prim. Dušan Nećak: Avstrijska legija II (Österreichische Legion II), Obzorja, Maribor, 1995.

¹⁰ H. J. Burgwyn, nav. d., 650.

¹¹ Dnevnik grofa G. Ciana (različne izdaje in prevodi).

¹² Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana 1966. - Ruda Jurčec: *Skozi luči in sence II*, Buenos Aires 1966 - pismo Joška Tischlerja 1963 avtorju.

Beogradu sta 5. aprila 1941 predlagala Nemčiji, naj bi (jugoslovanski) Sloveniji dovolila samostojnost sami ali skupaj s Hrvaško. Pač podoben položaj kot ga je dobila Slovaška po razbitju ČSR.¹³ Formalnega nemškega odgovora ni bilo, saj je Nemčija

Jugo-

slavijo napadla že naslednji dan. Tretji voditelj Slovenske ljudske stranke, Marko Natlačen, ki je ostal v Ljubljani, je v dneh vkorakanja nemške in italijanske vojske poskušal preprečiti razdelitev jugoslovanskega dela Slovenije med različne okupante. Njegovi poskusi, da bi najprej dosegel nemško okupacijo celote, nato pa kot alternativo tudi italijansko, niso bili uspešni. Ta nenavadna prizadevanja Natlačenove stranke so se sklenila 3. maja 1941 s priznanjem aneksije - po italijanski vojski zasedene Ljubljane z ozemljem - kraljevini Italiji (Provincia di Lubiana, Ljubljanska pokrajina). Priznanje aneksije je bilo hkrati notranja odločitev stranke za taktiko atentizma v vprašanju odpora.¹⁴

V kronologiji razvoja položaja Slovenije med Italijo in Nemčijo je seveda najpomembnejši datum 6. april 1941. Obe imenovani državi sta tega dne v okviru druge svetovne vojne napadli Jugoslavijo. Ne "komunistične", marveč Kraljevino Jugoslavijo. Z njo vred Slovenijo. Kakor sta bila napad Italije v letu 1915 in plačilo, ki ga je zanj prejela v obliki nove državne meje na Snežniku, izvor in vzrok še ne izmerjenega trpljenja in še ne prešteti izgub za slovensko prebivalstvo Julijske Krajine, tako je postal napad Italije v letu 1941 prvi vzrok in izvor vsega tistega tragičnega, kar je zdaj doletelo tudi številne Italijane v tem prostoru. Razume se, tudi račun za trpljenje slovenske strani v vojni se začneja z istim datumom.

Različnost izbire svojih zaveznikov, kakor se je zanje odločala Italija v prvi ali v drugi svetovni vojni, ni pomenila, kar zadeva Slovenijo, nikakršnega preloma v kontinuiteti njene vloge. V razmerju do Slovenije je Italija v obeh vojnah nastopila kot napadalec, ki si prizadeva za osvojitve slovenskega prostora, in to ne oziraje se na dejstvo, da je Slovenija medtem, v letu 1918, vstopila v nov državni prostor.

Po drugi strani je Hitler zgrabil prav dejstvo, da je Slovenija l. 1918 zapustila zgodovinski prostor Nemčije, kot argument za svojo slovito zahtevo, "Napravite mi to deželo zopet nemško!" Njegov program je bil, izbrisati kulturno in seveda še veliko bolj politično subjektivnost Slovencev.¹⁵ Roka, ki sta jo vodili obe državi, je napisala na steno plameneč "Finis gentis Slovenicae".

Proti tem prizadevanjem in proti dejstvu sovražne zasedbe so Slovenci zmogli voditi realen odpor, pri čemer je v letih 1941 - 1945 postala bojišče vsa etnična Slovenija. Omenjam samo dejstvo, da je bila s tem odporom ustanovljena slovenska država. Ta država je bila v letih 1943 in 1945 soustanoviteljica nove jugoslovanske federacije in je kot takšna občutno sooblikovala razmerja Jugoslavije do severozahodnih sosedov. Tako je na zahodu bilo zlasti v stikih in skupnem nastopanju slovenskega protifašističnega in narodnoosvobodilnega odporniškega gibanja z italijansko rezistenco. Na severu pa s tem, da je Slovenija že zgodaj zastopala stališče, da je obnova demokratične Avstrije (preklic priključitve k

¹³ Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970, 137-138, 397.

¹⁴ Tone Ferenc: La provincia 'italiana' di Lubiana. Documenti 1941-1942. Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, /Udine/ 1994. - Marco Cuzzi: L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma 1998.

¹⁵ Tone Ferenc: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Maribor 1980.

Nemčiji) izrednega pomena za prihodnost Slovenije. Pri tem se je slovensko državno vodstvo zavedalo, da bo posebno, od Nemčije ločeno obravnavanje Avstrije pri mirovnih pogajanjih

skrajno otežkočilo zaželeno spremembo meje na Karavankah v korist Slovenije.¹⁶

V vsem času po drugi svetovni vojni je bila Slovenija udeležena v zunanji politiki federativne Jugoslavije, čeprav v jugoslovanskih ustavah ni bilo t.i. federalne klavzule. Njena vloga je bila posebno občutna ravno pri postavljanju odnosov z Italijo in Avstrijo. To ni bilo tako samo pri jugoslovanskem sooblikovanju in sklepanju mirovne pogodbe z Italijo (1947) oz. državne pogodbe o obnovi demokratične Avstrije (1955), pač pa podobno še pozneje.

Po leta 1947 nasproti Italiji, in po 1955 nasproti Avstriji, je bila Slovenija v sklopu jugoslovanske politike že zgodaj zagovornik odpiranja državnih meja za promet ljudi in blaga in kmalu je postala tudi pogodbeni nosilka pomembnih meddržavnih regionalnih kooperacij s sosedi. Na severu, proti koncu tudi z Zvezno republiko Nemčijo, z njeno deželo Bavarsko (v okviru programa Alpe-Adria). Zgodnja odprtost teh meja, kar je slovenska (jugoslovanska) zunanja politika trajno potrdila v položaju po češkoslovaški krizi 1968, je bila mednarodna determinanta neprecenljivega pomena tudi za pretok kulture in idej, četudi so določene politične omejitve vedno obstajale. Padcu berlinskega zidu je bilo spričo liberalnejših razmer na mejah Slovenije, ko tu ni bilo niti približno podobnega zidu že več kot četrto stoletja, lažje dodati še notranjo demokratizacijo v deželi. Tudi to se seveda ni pripravilo ne izvršilo čez noč. Zato pa so dolgoletni živi stiki Slovenije in Slovencev s sosedi v preostoru med Italijo in Nemčijo pri tem imeli izjemno pomembno vlogo.

Janko Pleterski

SLOVENIA BETWEEN GERMANY AND ITALY (1848-1968)

S u m m a r y

The article presents a concise overview of the state and trans-state positions experienced in the past by the Slovenes after they had started to comprehend themselves as a whole, and by Slovenia as a state. The author's overview begins with the revolutionary year of 1848, when the Slovene national and political programme for an autonomous Slovenia, based on the ethnic (linguistic) principle, was formed, and continued with the division of its territory between different countries in the years 1866, 1920 and 1941. The author also defines the position of the Republic of Slovenia within the Yugoslav socialist federal state, and deals with the formation of its borders with Italy and the confirmation of its borders

¹⁶ Lojze Ude, referat z dne 20. marca 1944 v (partizanskem) Znanstvenem inštitutu SNOS, "Nekaj načelnih pripomb k vprašanju o mejah". Objavljen v knjigi istega avtorja, Slovinci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972. 359-368. - Fran Zwitter: Priprave znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. V: Osvoboditev Slovenije 1945, Ljubljana 1977, 258-276. - Janko Pleterski: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1966, 233-244.

with Austria in 1947 and 1955. Although there was no so-called federal clause in the Yugoslav constitutions, Slovenia played an active role in the foreign policy of federal Yugoslavia in the period after the Second World War. The role of this country was particularly important in establishing relations with Italy and Austria. Within the framework of Yugoslav politics, Slovenia was, already at an early date, an advocate of opening the country's borders in order to facilitate traffic between it and its neighbouring countries in the form of people crossing the borders and the exchange of goods. Very soon, Slovenia was also able to conclude contracts in important international regional forms of cooperation with its neighbours, as well as with the Federal Republic of Germany. The fact that the borders of Slovenia were open so early in the after-war period was an international determinant of utmost importance - also for the free flow of culture and ideas. Thus, the more liberal conditions on the borders of Slovenia (for more than a quarter of a century there was no wall on its borders, and conditions were not even comparable to those along, for example, the Berlin Wall), also enabled an inner process of democratisation to unfurl. The long-standing and lively contacts of the country and its inhabitants with its neighbours in the area between Italy and Germany were of paramount importance for its development.

1.01
014)"1850/19"
Prejeto 13. 9. 2000

UDK (453.3 Trst):330.34(4-

Peter Vodopivec*

Karl Ludwig von Bruck, Trst in Slovenci

IZVLEČEK

Autor opozarja na slovenska pričakovanja po izgradnji južne železnice, da bodo nove železniške poti skupaj z bližino tržaškega pristanišča pomembno pospešile tudi gospodarski razvoj slovenskih dežel. Pri tem opozarja, da imajo načrti tržaških in kranjskih gospodarskih načrtovalcev korenine v razpravah o avstrijski zunanji trgovini in prihodnosti tržaškega pristanišča, ki so v štiridesetih letih 19. stoletja potekale v Trstu na straneh italijanske in nemške izdaje glasila avstrijskega Lloydja. Za obema časopisoma naj bi stal ravnatelj avstrijskega Lloydja Karl Ludwig von Bruck, v petdesetih letih avstrijski trgovski in finančni minister, sicer pa pristaš velikonemške ideje in zamisli o veliki srednjeevropski, avstrijsko-nemški carinski zvezi, v kateri bi bil Trst glavno jadransko in sredozemsko pristanišče. Bruckove zamisli in slovensko-tržaška pričakovanja pa se niso uresničila. Trst je ostal do začetka 20. stoletja z zaledjem povezan le z južno železnico in predvsem pristanišče za osrednji in jugozahodni del Cislajtaniije. Pri tem je bil trgovsko in pomorsko odvisen od razvoja v zaledju, sam pa tega razvoja ni občutneje pospeševal in tudi ne vidneje vplival na njegovo modernizacijo.

Ključne besede: železnice, zunanja trgovina, modernizacija, pristanišče, zaledje

ABSTRACT

KARL LUDWIG VON BRUCK, TRIESTE AND SLOVENES

The author draws attention to the Slovenian expectations that arose after the construction of its southern railway. The new railways and the vicinity of the Port of Trieste were expected to accelerate significantly the economic development of the Slovenian provinces. He also points out that the economic strategists in the provinces of Trieste and Carniola based their plans on the discussions on Austrian foreign trade and the future of the Port of Trieste. These discussions were running in Trieste in the 1840s, on the pages of the Italian and German editions of the journal of Lloyd's of Austria. The man behind these journals was believed to be Karl Ludwig von Bruck, Director of Lloyd's of Austria, who was to become Austrian Trade and Finance Minister in the 1850s. He supported the idea of a Greater Germany and that of a great central European, Austro-German customs union, with Trieste as its main Adriatic and Mediterranean port. However, von Bruck's ideals, as well as the expectations of Trieste and Slovenia, never materialized. Until the beginning of the Twentieth century, the southern railway remained Trieste's only link with the hinterland, with its port serving mainly the central and the southwestern Cislaitania. Trieste thus remained commercially and shipping dependent on the development in the hinterland and was unable to make any significant contribution to its modernization.

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Key words: railway, foreign trade, modernization, the seaport, hinterland

Trst je imel v gospodarskih zamislih in načrtih slovenskega meščanstva v drugi polovici 19. stoletju pomembno, nekaj časa celo osrednje mesto. Postopna liberalizacija avstrijske gospodarske politike in razmeroma ugoden gospodarski razvoj sta že v petdesetih letih spodbujala optimistične napovedi, da se je začel z novo železniško povezavo med Dunajem in Trstom tudi za bližnje in bolj oddaljeno tržaško zaledje čas hitrejšega gospodarskega razvoja in moderne industrije. Prepričanje, da imata Kranjska in Ljubljana zaradi ugodne lege v bližini tržaškega pristanišča vse možnosti, da postaneta tako živahno sečišče prometnih in trgovskih poti kakor privlačno področje za "gradnjo fabrik", so v začetku petdesetih let zastopale celo drugače previdne Novice, ki so pod Bleiweisovo uredniško taktirko sicer zadržano opozarjale, da gospodarske novosti za slovenske dežele ne bodo imele pozitivnih posledic, če jih ne bodo spremljale globlje spremembe z ustreznim dvigom izobrazbene ravni prebivalstva in družbeno-kulturno modernizacijo.¹

Misel, da je gospodarska prihodnost Avstrije, širšega tržaškega zaledja in zlasti Kranjske tesno povezana z razvojem tržaškega ladjarstva, pristanišča in trgovine, so zagovarjali tudi v kranjski trgovski in obrtni zbornici. Njen tajnik Vinko Fereri Klun je leta 1856 v "industrijskih pismih", ki jih je objavil v Laibacher in Grazer Zeitung² ugotavljal, da je Kranjska v "industrijskem in trgovinskem pogledu" v celoti odvisna od Trsta in je zato rast avstrijskega pomorstva, Trsta in tržaške trgovine, ne le v splošnem avstrijskem, temveč tudi posebnem kranjskem interesu. Poslanstvo Trsta še zdaleč ni le v tranzitni trgovini, je opozarjal, avstrijski Lloyd ("genijalna stvaritev našega finančnega ministra")³ nosi v sebi zametke avstrijske Hanze. Lloydovo ladjevje, razcvet avstrijske (vojne) mornarice, živahne trgovske zveze s čezmorskimi deželami in ekspanzivna kolonialna politika, naj bi po Klunu Avstriji odpirali vrata na tuja tržišča in ji zagotavljali prepotrebni "veter", ki bo "napel jadra njene trgovine" in jo pognal k hitrejšemu napredku. Klun je bil v petdesetih letih še optimistično prepričan, da bo znala Avstrija dobro izkoristiti možnosti, ki so jih ponujali Trst, njegova zemljepisna lega in tržaška paroplovna družba, in zato ni dvomil tudi o kranjski (in notranjeavstrijski) industrijski prihodnosti.⁴

Že v šestdesetih letih pa se je izkazalo, da pot v "industrijsko prihodnost" ne bo tako enostavna in da bližina Trsta sama po sebi ne spodbuja industrijske rasti in modernizacije v bližnjem in širšem tržaškem zaledju. Trst je postal potem, ko je bila proga proti Dunaju leta 1857 zgrajena v vsej svoji dolžini, pomembno izvozno pristanišče za ogrske kmetijske izdelke, mnogo manj kot so to želeli tržaški trgovci in gospodarski načrtovalci v njegovem zaledju, pa tudi luka za avstrijsko obrt in industrijo.⁵ Zlasti za kranjsko, delno pa tudi štajersko in koroško gospodarstvo je bila južna železnica precej "enosmeren prepih", saj je bistveno bolj odpirala vrata cenenu tujemu - kmetijskemu in industrijskemu - blagu na deželna tržišča kot

¹ Novice, list 17, 24. 4. 1850, str. 71. Gl. še Peter Vodopivec: Gospodarski in socialni nazori Bleiweisovega kroga. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7 - Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1983, str. 29 sl.

² Peter Vodopivec: O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, str. 15-23.

³ Prav tam, str. 17; mislil je na Ludwiga von Brucka.

⁴ Prav tam.

⁵ Hanns Haas: Triest im altösterreichischen Verkehrssystem. Wien, München, Zürich 1985, str. 93.

pospeševala tamkajšno proizvodnjo in izvoz. Trst je razen tega v drugi polovici petdesetih let - torej neposredno po izgradnji železnice - zajela skoraj desetletje trajajoča depresija, ki jo je spremljal občuten padec trgovine in prometa.⁶ Vzroki za krizo so bili različni, do mere politični (posledica Krimske vojne, združevanja Italije ter izgube Lombardije in nekaterih drugih italijanskih tržišč), v prvi vrsti pa gospodarski - rezultat spremenjenih trgovskih in prometnih razmer, zamud pri gradnji južne železnice v primerjavi s severno, postopnega avstrijskega usmerjanja k svobodno trgovinski politiki in obračanja severnejših, hitreje se razvijajočih avstrijskih dežel (Spodnje Avstrije, Češke in Moravske) k nemškimi trgovskim središčem in nemškemu prostoru.⁷ V drugi polovici šestdesetih let sta se sicer tržaška trgovina in promet kratkotrajno spet obetajoče povečala, toda v sedemdesetih sta - posebej po krizi leta 1873 - znova upadla. Leta 1871 je znašal delež avstrijske zunanje trgovine prek Trsta samo 16% , medtem ko je bil delež južnonemških držav in Saške v skupnem uvozu in izvozu monarhije precej večji (južna Nemčija 23%, Saška celo 30%).⁸ Nov, trajnejši vzpon tržaške trgovine in prometa se je začel šele konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let 19. stoletja.

Tržaški trgovci in ladjarji so se na depresijo v šestdesetih letih odzvali z vrsto člankov in publikacij, v katerih so razmišljali o vzrokih za upad prometa prek tržaškega pristanišča in o ukrepih za njegovo oživitvev. Avstrijske oblasti so pozivali k ekspanzivnejši trgovinski in pomorski (tudi kolonialni) politiki, obžalujoče ugotavljali, da se avstrijsko trgovsko ladjeve prereditko pojavlja v afriških, azijskih in (južno)ameriških pristaniščih, obenem pa kritično opozarjali na pomanjkanje kapitala za aktivnejše trgovske posle v Trstu, spodbujali k ustanavljanju trgovskih in bančnih družb ter se zavzemali za tesnejšo povezavo tržaškega pristanišča z bližnjim in širšim zaledjem.⁹ Med najbolj odmevnimi so bila razmišljanja in pobude bančnika in veletrgovca Pasquala Revoltelle, "tržaškega Fuggerja" (kot ga je imenoval Konstantin Wurzbach)¹⁰ in dolgoletnega prijatelja Karla Ludwiga von Brucka, enega ustanoviteljev in prvega ravnatelja paroplovne družbe avstrijskega Lloyda. Karl Ludwig von Bruck, ki je bil v petdesetih letih avstrijski trgovinski in finančni minister, je leta 1859 zaradi obtožb, da je sodeloval v finančni prevari, napravil samomor. Tedaj so kratko zaprli tudi Revoltello, vendar so ga zaradi pomanjkanja dokazov že čez nekaj dni izpustili. Revoltella je v prvi polovici šestdesetih let pod vtisom gradnje sueškega prekopa in napovedi o gradnji brennerske železnice proti Benetkam (ta je v očeh tržaških trgovcev pomenila novo grožnjo njihovim poslom) sestavil obsežno spomenico, v kateri je predstavil svoje poglede na možnosti in perspektive, ki jih Sredozemlju, Jadranu, Avstriji in Trstu

⁶ Prav tam, str. 92-93. Giuseppe La Giudice: Trieste, L'Austria ed il canale di Suez, Università degli Studi, Catania 1979, str. 121-146, 175 sl. Nereo Salvi: La crisi di trasformazione dell'emporio di Trieste in porto di transito (1856-1865), v: La crisi dell'impero Austriaco dopo Villafranca, Istituto per la storia del risorgimento italiano, Comitato di Trieste e Gorizia, Monciatti editore, Trieste 1961, str. 200-252.

⁷ Prav tam.

⁸ H. Haas, nav. d., str. 92.

⁹ Gl. npr.: Origine, progresso e decadenza del moderno commercio di Trieste e modo di rilevarlo di Marco Roschovich, Trieste 1865.

¹⁰ Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich von Dr. Konstant. Wurzbach, 25 Teil, Wien 1873, str. 396-398.

odpira nova vodna pot proti Rdečemu morju, Indiji in Srednjemu Vzhodu.¹¹ Po Revoltelli bi morala Avstrija napeti vse sile, da bi se aktivno vključila v "svetovno in prekoceansko trgovanje", se na eni strani otresti tradicionalne letargije, ki naj bi označevala njeno gospodarsko politiko, in se agresivneje uveljaviti na vzhodnih in azijskih tržiščih, na drugi pa kolonialno trgovino, ki je potekala prek severno-nemških pristanišč, kolikor mogoče preusmeriti v tržaško pristanišče, ter Trst prek Alp z železnico neposredno povezati z južno Nemčijo.¹²

Revoltella si je v šestdesetih letih še povečal ugled, ko je postal zaradi prijateljevanja z glavnim projektantom sueškega prekopa Ferdinandom Lessepsom podpredsednik "Compagnie universelle du Canal de Suez".¹³ S svojimi pobudami in predlogi si je tako že leta 1864 pridobil simpatizerje tudi na Kranjskem, kjer so za njegove načrte in zamisli - kot kaže - v splošnem kazali več zanimanja kot na Štajerskem in Koroškem. Revoltelline pobude in Lessepsove okrožnice, ki so napovedovale otvoritev sueškega prekopa, so sredi in v drugi polovici šestdesetih let posebej razburkale domišljijo slovenske večine v kranjski trgovski in obrtni zbornici in njenega predsednika V. C. Supana.¹⁴ V Ljubljani so bili sicer mnenja, da Revoltellinih in tržaških načrtov ne bo mogoče učinkovito uresničiti, vse dokler bo Trst "svobodno pristanišče" in s carinsko mejo ločen od zaledja, navdušeno pa so se oprijeli pobud za izgradnjo druge železniške povezave s Trstom in železniških prog, ki bi Trst povezoval z Bavarsko in dalje - južno Nemčijo. Rezultat razmišljanj v tej smeri je bila vrsta železniških zamisli in predlogov, ki jih je leta 1872 tričlanski slovenski odbor¹⁵ strnil v načrt Ilirskih centralnih železnic. Ta se je zavzemal za nastanek železniške mreže, ki bi prometno in gospodarsko povezala slovensko ozemlje, na Kranjskem - v bližini Ljubljane pa je predvidel izgradnjo velikega mednarodnega prometnega križa, kjer bi se srečevale železniške poti iz južne Nemčije proti Bosni in Turčiji ter iz Dunaja in Ogrske proti Trstu in Italiji. Zamisel so zavzeto podprli tudi kranjski Nemci. "Krain ist nicht nur der Schlüssel des adriatischen Meeres, er ist auch der Schlüssel zum Oriente," je avgusta 1873 zapisal Laibacher Tagblatt.¹⁶

Predstave o Trstu, ki lahko zaradi svoje izjemne zemljepisne lege - kot najgloblje pristanišče v srednji Evropi in najsevernejše pristanišče v jadranskem rokavu Sredozemlja - postane evropsko pomemben posrednik trgovine proti Vzhodu in Aziji, so se opirale na avstrijske, tržaške in Bruckove gospodarske zamisli iz štiridesetih in petdesetih let 19. stoletja. Na teh zamislih so svoja pričakovanja gradili tudi slovenski gospodarski načrtovalci, ki so upali, da bo Trst kot najpomembnejše mestno in gospodarsko središče na slovenskem ozemlju - seveda ob ustrezni posodobitvi in odpiranju - spodbudno vplival tudi na modernizacijo zaledja in njegovo gospodarsko preobrazbo.

¹¹ Prav tam, P. Revoltella: Oesterreichs Betheiligung am Welthandel, Betrachtungen und Vorschläge. Triest 1863.

¹² P. Revoltella, nav. d.

¹³ Giulio Cervani: Stato e società a Trieste nel secolo XIX, Problemi e documenti. Università degli Studi di Trieste, Del Bianco editore 1983, str. 46.

¹⁴ Peter Vodopivec: O protekcionističnih nazorih ljubljanskega trgovca V. C. Supana. Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 338.

¹⁵ Prav tam. V tričlanskem odboru so bili: Etbin Costa, Lovro Toman in V. C. Supan.

¹⁶ Laibacher Tagblatt, 14. 8. 1873, št. 186.

I.

V Trstu je v štiridesetih letih 19. stoletja - pred marčno revolucijo leta 1848 - potekala živahna razprava o avstrijski gospodarski in zunanjetrgovinski politiki. Njeni glavni udeleženci so bili pripadniki liberalneje mislečega dunajskega in tržaškega meščanstva, ki so se sprva previdno, nato pa vse bolj odkrito zavzemali za gospodarsko svobodo in odpravo togega, prohibitivno usmerjenega avstrijskega carinskega sistema. Svoje članke in razmišljanja so v glavnem objavljali na straneh Journala avstrijskega Lloydja, nemško pisanega glasila prve (zavarovalniško-informativne) sekcije avstrijskega Lloydja.¹⁷ Časopis je sredi štiridesetih let prerastel v najpomembnejši avstrijski gospodarsko-politični časnik, vsaj nekatera v listu objavljena stališča pa naj bi imela tudi pol uradno naravo, saj naj bi izražala nazore in reformna prizadevanja visokega avstrijskega uradništva, med drugim dvorne komore, ki je leta 1841 pod vodstvom barona Karla Friedricha von Kübecka podprla težnje po reformi avstrijske zunanjetrgovinske politike ter postopnem odpiranju avstrijskega trga in gospodarstva tujini.¹⁸

Spremembe v pogledih pomembnega dela avstrijskega državnega vrha na zunanjetrgovinsko politiko in carinski sistem, do katerih je prišlo konec tridesetih in v začetku štiridesetih let, niso bile toliko posledica želja in pritiskov podjetnikov in trgovcev kot rezultat razvoja v Nemčiji. Na Dunaju so vse do nastanka nemške carinske zveze leta 1834 težnje nemških držav po gospodarskem povezovanju spremljali v trdni veri, da ne bodo uspešne in so razlike med njimi za učinkovito gospodarsko zvezo prevelike. Udarec, ki ga je z ustanovitvijo Zollvereina doživel avstrijski prestiž v nemškem prostoru, je med prvimi razumel Metternich, ki se je že v dvajsetih letih zavzel za sprostitev v trgovanju z nemškimi državami, nato pa se je leta 1832 ponovno obrnil na dvorno komoro s predlogom, naj zaradi avstrijskih zunanjepolitičnih interesov opusti togi carinski sistem, ga nadomesti z visokimi zaščitnimi carinami in na ta način posebno južnonemškim državam, ki so bile do Prusije bolj zadržane, pokaže dobro voljo in pripravljenost za upoštevanje njihovih interesov. Dvorna komora Metternichovega predloga ni sprejela in je vztrajala pri stališču, da bi trgovinsko odpiranje monarhije ogrozilo avstrijsko industrijo. Do leta 1835 je sicer pristala na znižanje nekaterih carinskih postavk, toda avstrijski carinski sistem, ki je temeljil na patentu iz leta 1788 in je bil plod merkantilistične carinske politike, je ostal v glavnih potezah v veljavi. Avstrija je ostala leta 1834 z nastankom nemške carinske zveze tako gospodarsko izločena iz Nemčije, praktično inozemstvo.¹⁹

Pobude za reformo avstrijskega zunanjetrgovinskega in carinskega sistema in zahteve po odpiranju gospodarskega prostora monarhije so bile v naslednjih letih pod močnim vtisom tega dejstva, obenem pa tudi razmer in teženj v gospodarstvu

¹⁷ O listu obširneje: Das Journal des oesterreichischen Lloyd, Seine Stellung zur Regierung, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien im Juni 1948. Kot mi je znano, disertacija ni bila objavljena.

¹⁸ Österreichische Handelspolitik im Vormärz 1815-1848 von Dr. Karl Hudeczek: Studien zur Sozial, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte XI, Wien 1918, str. 147, M. Riedlinger, nav. d., str. 134.

¹⁹ M. Riedlinger, nav. d., str. 75.

doma. Z gradnjo železniških prog, ustanovitvijo donavske paroplovne družbe in paroplovne družbe avstrijskega Lloyd (1836) ter z vzpostavitvijo rednih pomorskih zvez med Trstom in Levanto so se avstrijskemu gospodarstvu odpirale povsem nove perspektive, ob katerih je življenje na vseh straneh zahtevalo odstranitev starih ovir in odpiranje prostora novostim. Ne le ravnatelj avstrijskega Lloyd Karl Ludwig von Bruck, temveč tudi mnogi drugi visoki dunajski uradniki, med njimi Metternich in Kübeck, so odkrivali ugodnosti avstrijske geografsko-prometne lege in položaja obeh avstrijskih jadranskih pristanišč (Benetk in predvsem Trsta), ki naj bi prevzeli posredništvo v nemški in širši evropski levantinski trgovini. Od tod tudi Kübeckovo in Metternichovo zanimanje za načrte o gradnji sueškega prekopa v štiridesetih letih²⁰ in njuni načrti avstrijskega železniškega omrežja, ki bi nemškemu in širšemu evropskemu gospodarskemu zaledju prek Avstrije in Jadrana odprlo pot v Levanto.²¹ Gospodarski vzpon Zollverina, o katerem se je Metternich lahko sam prepričal, ko je leta 1841 obiskal južne nemške države, je ostarelega kanclerja in njegove somišljenike še utrdil v prepričanju o škodljivih posledicah, ki bi jih imela dolgotrajnejša gospodarska izločitev habsburške monarhije iz Nemčije za njeno politično mesto v zboru nemških držav. Vseeno cilj njegovih prizadevanj tudi naprej ni bila preprosta vključitev Avstrije v nemško carinsko zvezo, temveč izoblikovanje srednjeevropske gospodarske enote, v kateri bi obveljal "noli me tangere" za avstrijsko državno posebnost.²²

Pod vplivom opisanih razmišljanj, predlogov in razmer se je v drugi polovici tridesetih in v začetku štiridesetih let povečalo tudi zanimanje avstrijskega državnega vrha za razvoj tržaškega pristanišča in avstrijsko pomorsko trgovanje v Sredozemlju in Levanti. Ko je sedem tržaških zavarovalnic leta 1832 v Trstu po vzoru londonskega Lloyd ustanovilo družbo avstrijski Lloyd (Lloyd Austriaco), ki naj bi zainteresiranim posredovala informacije o ladjarjih, pomorskem prometu in trgovini, njihova pobuda še ni bila deležna posebne podpore vlade. Ustanovitvi paroplovne družbe z enakim imenom, ki je bila štiri leta kasneje - leta 1836 - ustanovljena kot "druga sekcija" prvotne informativno-zavarovalniške družbe, pa so bili na Dunaju že bolj naklonjeni. Paroplovna družba avstrijski Lloyd, ki je bila akcijsko podjetje, pri katerem so razen tržaških trgovcev finančno sodelovali tudi dunajski bankirji z Rotschildom na čelu, je bila prva avstrijska ladjarska družba, ki je zagotavljala redne zveze med Trstom in najpomembnejšimi levantinskimi pristanišči.²³ Sprva naj bi prevažala le pošto in potnike, blago pa glede na omejen in razmeroma skromen prostor, ki so ga v ta namen imeli zgodnji parniki, le v manjšem obsegu. Ustanoviteljem, z njimi pa tudi visokim avstrijskim državnim uradnikom, ki so avstrijsko parno plovo v Jadranu in Sredozemlju podpirali, se je

²⁰ Nasser Rahimi: Oesterreich und der Suezkanal, Dissertation zur Erlangnung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1968, str. 123.

²¹ Za vprašanje Metternichovih in Kübeckovih pogledov na vlogo Trsta je danes že razmeroma veliko literature. Gl. zlasti: Arduino Agnelli: Le genesi dell'idea di Mitteleuropa, Pubblicazioni della Facoltà di giurisprudenza della Università di Trieste 11, Milano 1973 in Ronald E. Coons: Steamships, Statesmen and Bureaucrats, Austrian Policy towards the Steam Navigation Company of Austrian Lloyd 1836-1848, Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1975.

²² Za Metternichova gledanja v tej zvezi še vedno tudi: Heinrich Ritter von Srbik: Metternich, Der Staatsman und der Mensch, Band II. München 1925, str. 104 in naprej.

²³ R. E. Coons, nav. d, str. 18, 39-44.

zdelo v začetku predvsem pomembno, da Avstrija ohrani in okrepi svoje mesto v sredozemskem pomorskem trgovanju, hkrati pa si ob vse agresivnejših italijanskih

in francoskih tekmecev - tudi sama širše odpre pot na levantinska tržišča. Avstrijska vlada je tako tržaškemu Lloydju zaupala prevoz pošte proti Carigradu, Aleksandriji in Smirni (prek Krfa, Patrasa, Pireja in grških otokov v Egejskem morju), hkrati pa se je nekaj časa potegovala tudi za prevoz britanske pošte proti Suezju in Indiji prek Trsta in se v tej zvezi celo spustila v pravcato tekmo s francoskim Marseillem. Ta se je leta 1839 končala z avstrijskim neuspehom, saj so se v Londonu odločili, da bodo indijsko pošto prevažali prek Francije in jo v Marseillu - ne v Trstu - natovorili na ladje za Aleksandrijo in Port Said.²⁴

Po vsem povedanem seveda ni presenetljivo, da je prevzel Trst kot najpomembnejše avstrijsko izvozno-uvožno pristanišče v zadnjem desetletju predmarčne dobe vodilno vlogo v razpravljanju o avstrijskem gospodarstvu in avstrijski zunanjetrgovinski politiki. Trst razen tega ni bil le "svobodno pristanišče", z mejo ločeno od ostale monarhije, temveč tudi v "duhovnem" in političnem pogledu svobodnejše mesto, v katerem strogi cenzurni predpisi niso v celoti veljali. Glasilo avstrijskega Lloydja, ki je postalo v štiridesetih najpomembnejše "prizorišče" razprave, je začelo izhajati leta 1836 kot v italijanščini pisan informativni poročevalec za trgovino in pomorstvo. Od leta 1840 so nato časopis tiskali v dveh izdajah, italijanski in nemški, ki sta se tudi vsebinsko razlikovali. Medtem ko je bil italijanski *Giornale* še naprej predvsem pomorski in trgovski list, se je nemški *Journal*²⁵ po prvih dveh-treh letih izhajanja, ko se je še obširneje spraševal o vzrokih za krizo tržaške trgovine, stagnacijo avstrijskega pomorstva in prepočasno uveljavljanje avstrijske industrije na tujih tržiščih, vse bolj usmerjal k splošnim avstrijskim gospodarskim in gospodarsko političnim temam. Trst, ki je po končanih vojnah s Francozi doživljal znaten vzpon in skoraj dve desetletji razmeroma uspešno "živel" od posredniškega trgovanja in prevoza za tuje naročnike, se je namreč ob koncu tridesetih let 19. stoletja znašel v nemajhnih gospodarskih težavah. V sredozemsko trgovino so tedaj neposredno posegla severno-evropska in nemška pristanišča in navezala neposredne stike z Grčijo in Turčijo, kar je pomenilo za Trst veliko izgubo. V začetku štiridesetih let naj bi se začelo tako tudi med tržaškim meščanstvom krepiti spoznanje, da se mora tržaško pristanišče močnejše opreti na gospodarstvo monarhije, po možnosti pa tudi južnonemških držav, če si želi zagotoviti potrebni razmah.²⁶ To spoznanje je vodilo k povečanemu zanimanju za avstrijsko industrijo, gospodarsko politiko in zunanjo trgovino, ker je v interesu vsake trgovine intenzivna menjava s čim širšim tržiščem, pa so v Trstu precej hitro našla plodna tla tudi svobodnotrgovinska in liberalna gospodarska stališča. Ko je leta 1847 mesto obiskal Richard Cobden, "evropski" prvoborec za svobodno trgovino, je bil v krogu zbranem okoli avstrijskega Lloydja in njegovih glasil,

²⁴ Prav tam, str. 79-82.

²⁵ Celotni naziv italijanske izdaje je bil: *Giornale del Lloyd Austriaco: Commercio-Navigazione-Industria-Economia Pubblica*. Nemška izdaja je izhajala pod naslovom: *Journal des oesterreichischen Lloyd in* od leta 1946 s podnaslovom: *Zentral Organ für Handel, Industrie, Schiffahrt und Volkswirtschaft*.

²⁶ Riedlinger, nav. d., str. 61.

sprejet z velikim navdušenjem. Pozdravil ga je tudi ravnatelj avstrijskega Lloydja Bruck in se v svojem pozdravu navduševal za "kozmpolitizem".²⁷

Kljub temu so nemško pisani Lloydov Journal z izvirnimi prispevki polnili predvsem dunajski in manj tržaški dopisniki. Po prvih, previdnih ugotovitvah, da potrebuje gospodarstvo za nemoten razvoj svobodo in se lahko v resnici razcveti le v državah z liberalno gospodarsko politiko, je stopilo leta 1844, ko je postal urednik lista Ernst v. Schwarzer, kasnejši liberalni minister v času revolucije leta 1848, vprašanje o avstrijski trgovinski politiki in carinskem sistemu v središče časnikove pozornosti. Journalovi dopisniki in komentatorji so odločno odklanjali obtožbe avstrijskih industrijcev, da so premajhnega izvoza avstrijskega blaga, nezanimanja zanj na levantinskih tržiščih ter prevlade francoskih, angleških in italijanskih ladij v Sredozemlju krivi tržaški trgovci in tržaško pristanišče, saj naj bi bilo tako iz avstrijske trgovinske bilance kot poročil avstrijskih agentov na tujih tržiščih jasno razvidno, da so odpovedali domači podjetniki in industrijski proizvajalci. Ti naj bi se zaradi pomanjkanja konkurence in monopola na domačem tržišču ne brigali za modernizacijo, razširitev in pocenitev proizvodnje in hkrati ne zanimali za nova, tuja tržišča, na katerih bi morali tekmovati z industrijskimi proizvajalci industrijsko razvitejših držav. Journal se je tako vztrajno zavzemal za uveljavitev liberalnih načel v avstrijski gospodarski politiki, za svobodo obrti doma in zamenjavo prohibitivnih mer v zunanji trgovini z zmernimi zaščitnimi carinami. Resničen vzrok za zaostajanje avstrijske industrije je prohibitivni zunanjetrgovinski sistem, je leta 1847 ugotavljal Schwarzer. Pomanjkanje ustreznih šol, bank, trgovskih zbornic in vsega, kar so podjetniki navajali kot predpogoj hitrejšega razvoja avstrijske industrije, pa naj bi bilo drugoten problem, saj bodo te ustanove nastale, ko bo potreba zanje.²⁸ Journalov in tržaški Lloydov krog sta tako zavračala tudi "nacionalno gospodarsko" teorijo nemškega ekonomista Friedricha Lista, na kateri je svojo politiko utemeljeval Zollverein, in jo razglašala za tipično nemški nacionalni koncept, ki poskuša s pomočjo merkantilističnih idej odgovoriti na svobodno trgovinsko teorijo Adama Smitha.²⁹ V Trstu in na Dunaju pri tem niso skrivali, da so vitalno zainteresirani za tesnejše gospodarsko sodelovanje z nemškimi državami in avstrijsko gospodarsko vključitev v nemško carinsko zvezo. Razmišljanja o možni (bližnji) vključitvi Avstrije v Zollverein so sicer odklanjali in poudarjali, da je monarhija zaključen, enoten in samostojen gospodarski prostor (v smislu gesla Austria Excelsa In Omnium Unione). Vendar so v isti isti sapi s simpatijami spremljali razvoj v nemških državah in se spogledovali z mislijo o zblizevanju z njimi. To naj bi postalo mogoče šele, ko bi tako Avstrija kot nemška carinska zveza opustili politiko gospodarskega zapiranja in visokih zaščit in se odprli liberalnejšim gospodarskim načelom.

V ozadju Journalovega zavzemanja za reformo in liberalizacijo avstrijske trgovinske politike sta bila torej "nemško vprašanje" in problem avstrijske gospodarske izločenosti iz Nemčije. Po mnenju Journalovih piscev in urednikov je bila pri-

²⁷ Oko Trsta, red. dr. Viktor Novak in dr. Fran Zwitter. Beograd 1945. L'Osservatore Triestino, 4. 7. 1847, št. 80, str. 317-18; Giornale del Lloyd Austriaco, 15. 6. 1847 št. 95, 26. 6. 1847, št. 101.

²⁸ Journal des Oesterreichischen Lloyd XII, 13. 2. 1847, št. 25.

²⁹ Journal des Oesterreichischen Lloyd X, 26. 1. 1845, št. 11, 28. 1. 1845, št. 12, št. 13. 30. 1. 1845, 2. 2. 1845 št. 14, 4. 2. 1845, št. 15.

hodnost avstrijskega gospodarstva in trgovine v marsičem odvisna od tega, koliko bo uspela Avstrija v prihodnje izrabiti svojo ugodno geo-gospodarsko lego v evropski sredini in usmeriti prometno-trgovske tokove proti Levanti in proti Nemčiji prek svojega ozemlja. Povečana menjava z Levanto, kjer je bil že v načrtu prekop skozi Suez, in z Nemčijo, ki je po ustanovitvi nemške carinske zveze za Avstrijo tujina, pa ni bil le cilj reformnih prizadevanj visokih avstrijskih uradnikov, temveč tudi v neposrednem interesu avstrijskih in tržaških trgovcev. Po njihovih predstavah bi moral postati Trst v prihodnjih prometno-trgovskih povezavah ne le avstrijski, temveč tudi nemški emporij in eden ključnih posrednikov med Nemčijo, Sredozemljem, Levanto in Azijo. V Trstu so si tako v zadnjih letih predmarčne dobe prizadevali na različne načine pritegniti pozornost nemškega gospodarstva, obenem pa so neprikrito obžalovali, da nemške države s Prusijo za tržaško pristanišče niso kazale zanimanja in so med južnoevropskimi pristanišči posvečale nekaj več pozornosti le Genovi.³⁰ Leta 1842 je začel italijansko pisani Lloydov *Giornale*, kasneje pa v odmevu nanj tudi *L'Osservatore Triestino*, objavljati vrsto člankov, ki so razmišljali o izgradnji severno-italijanske in avstrijske železniške mreže in njenih povezav z državami nemške carinske zveze. Železniško omrežje, za katero so se zavzemali komentatorji in dopisniki obeh časnikov, naj bi povsem nedvoumno gravitiralo proti Jadranu ter nemško in severnoitalijansko trgovino usmerjalo proti obema avstrijskima pristaniščema, Benetkam in zlasti Trstu. To je bilo tako očitno, da se je na tržaško-avstrijske železniške zamisli odzval celo londonski *Times*, ki je Avstriji očital, da so njeni železniški projekti ne le izraz njenih gospodarskih, temveč tudi zunanjepolitičnih ambicij v Nemčiji in Italiji. Članek v *Timesu* so v Trstu ogorčeno zavrnil, vendar na očitke o tesni povezanosti avstrijskih zunanjetrgovinskih in zunanjepolitičnih stremeljenj niso natančneje odgovorili.³¹

Za obema izdajama Lloydovega glasila naj bi kot eden najpomembnejših pobudnikov in usmerjevalcev stal ravnatelj avstrijskega Lloydov Karl Ludwig von Bruck. Bruck je bil doma v Porenju in je prišel v Trst šele leta 1821, ko se je namenil v Grčijo, kjer naj bi se kot prostovoljec priključil grškimi upornikom v njihovemu boju za neodvisnost. Toda v Trstu si je pod vtisom neugodnih poročil o poteku grškega upora premislil, se zaposlil in se kmalu uveljavil kot spreten in sposoben zavarovalniški uradnik. Tako je bil tudi eden utemeljiteljev in ustanoviteljev tržaškega Lloydov in od ustanovitve paroplovne družbe najvplivnejša osebnost njenega vodstva.³² Čeprav v obeh izdajah Lloydovega časopisa, vsaj podpisano, ni objavil ničesar, naj bi zlasti v časniku objavljeni sestavki, ki so opozarjali na neizrabljene možnosti avstrijske geografske lege v evropski sredini ter simpatizirali z načrti o postopnem avstrijskem zblíževanju s Zollvereinom in razmišljali o perspektivnem srednjeevropskem gospodarsko-prometnem in trgovinskem sistemu, ki bi gravitiral proti Trstu (in Benetkam), izražali tudi njegova stališča in predstave.³³ Tem stališčem in predstavam je ostal Bruck zvest tudi po letu 1848, ko je postal avstrijski trgovinski in finančni minister. Kot pristaš velikonemške ideje je zagovarjal aktivno vlogo Avstrije v nemški zvezi in podpiral njeno

³⁰ Za ta vprašanja gl. tudi A. Agnelli, nav. d., str. 87-130.

³¹ *Supplemento all'Osservatore Triestino*, *L'Osservatore Triestino*, 8. 8. 1847, št. 95.

³² E. R. Coons, nav. d., str. 6-7.

³³ O tem zlasti A. Agnelli, gl. op. 30.

gospodarsko zблиževanje s Zollvereinom. Ko se je izkazalo, da Avstrija svoje nekdanje vloge v nemški zvezi zaradi nasprotovanja Prusije ne bo mogla tako zlahka obnoviti, pa se je zavzel za kar se da naglo preoblikovanje monarhije v moderno liberalno-industrijsko državo, ki bi z ustrezno politiko gradnje prometnih zvez skupaj z južnonemškimi državami postala vodilna sila širšega srednjeevropskega gospodarskega in carinskega prostora. Trst je imel v teh zamislih, ki jih je Bruck tik pred smrtjo strnil v knjigi *Die Aufgaben Österreichs*, še naprej vlogo najpomembnejšega jadranskega in sredozemskega pristanišča, njegove povezave z zaledjem pa bi večinoma potekale prek slovenskega in notranjeavstrijskega ozemlja.³⁴

II.

Bruckovi gospodarsko-prometni in politični načrti so bili že konec petdesetih let 19. stoletja, ko je tedanji avstrijski finančni minister pisal zadnja poglavja svoje knjige, brez realne osnove. Habsburška monarhija je sredi stoletja, v času neoabsolutizma, usodno gospodarsko zaostala za Prusijo in drugimi nemškimi državami, ki so učinkovito izkoristile evropsko in svetovno gospodarsko konjunkturo in se naglo industrializirale. Finančna stiska je tako avstrijski državni vrh že v drugi polovici petdesetih let prisilila, da je prodal komaj zgrajeno južno železnico francoskemu kapitalu, v šestdesetih in posebej sedemdesetih letih pa so zastali še drugi avstrijski železniški načrti za izgradnjo železniške mreže v tržaškem zaledju, saj sta bila zgrajena le odcep od južne železnice proti Reki (1873) in Rudolfova železnica od Ljubljane do Trbiža. Po krizi leta 1873 se je železniška gradnja na jugu monarhije za skoraj dve desetletji ustavila in od železniške mreže, o kateri so sanjali Lloydovi uradniki ter tržaški in kranjski trgovci, ni bil zgrajen niti torzo. Toda v isti sapi je bila leto zatem, ko je Avstrija izgubila Benečijo, zgrajena brennerska železnica (1867), ki je zahodno alpske dežele, Zgornjo Avstrijo in zahodne češke pokrajine, v kolikor niso blaga že prevažale prek Nemčije, usmerila k Benetkam, nemajhen del zahodnoavstrijskega prometa pa je težil tudi k Renu, ki je bil cenovno ugodna in privlačna prometna pot v smeri proti Rotterdamu. Trst je ostal konec osemdesetih let, ko je z načrtnim zniževanjem cen prevzela večino translajtanske trgovine proti morju poddržavljena železniška proga Reka-Budimpešta, predvsem pristanišče za vzhodnoalpske pokrajine. Razmere se niso bistveno izboljšale, ko je bilo v osemdesetih letih zgrajeno novo pristanišče (*porto nuovo*). Ob prelomu stoletja je širše tržaško trgovsko-prometno zaledje obsegalo Primorsko, Kranjsko, Štajersko ter Zgornjo in Spodnjo Avstrijo. Kar 76% vsega po železnici in kolesih pripeljanega in odpeljanega blaga je prišlo v Trst iz teh dežel ali pa je bilo namenjeno njihovim tržiščem; Primorska in Kranjska sta bili v skupnem cislajtanskem prometu s Trstom udeleženi s 43,5%, Salzburg, Tirolska in Vorarlberg le s skromnimi 3%, češke dežele z manj kot 20%. V celoti je 80% tržaškega prometa odpadlo na Cislajtanijo, okoli 12% na Ogrsko in skromnih 6% na Nemčijo, le majhen del tega blaga pa je bil proizveden v Trstu ali namenjen porabi tamkajšnega prebivalstva.³⁵

³⁴ *Die Aufgaben Österreichs*. Leipzig 1860;. Cervani, nav. d., str. 41-42.

³⁵ H. Haas, nav. d., str. 97.

Povsem drugače, kot je predvideval in želel Bruck, je potekal tudi politični in gospodarskopolični razvoj. Avstrija se je sicer že v petdesetih letih, ko je bil Bruck trgovinski minister, s trgovinskimi sporazumi odprla Zollvereinu, nato pa se je v šestdesetih za svobodnotrговinska načela opredelila še s carinskimi pogodbami z Veliko Britanijo in Francijo. Toda to je še spobudilo prometno-trgovsko usmeritev severnoavstrijskih in čeških dežel proti Nemčiji in dodatno škodovalo prometu prek Trsta. Po avstrijskem porazu pri Kraljevem Gradcu (1866) in nastanku nemškega cesarstva pa je avstrijsko-nemške gospodarske - kot politične

odnose

večinoma diktirala Nemčija, ki se je predvsem zavzemala za kopensko železniško zvezo prek Avstroogrške proti Turčiji, medtem ko je Trst ni posebej zanimal. Tržaško pristanišče je bilo tako, čeprav so na njegovo počasno rast vplivali tudi drugi dejavniki, v najbolj odvisno od sprememb v gospodarski strukturi in razvojni dinamiki zaledja. Ko je gospodarstvo v zaledju zajela konjunktura, je tudi Trst doživljal prometno-trgovski razmah, ko je zaledje potonilo v depresijo, pa je tudi pristanišče doživljalo stagnacijo.³⁶ V Trstu so bili zato v zadnjih desetletjih 19. stoletja enotnega mnenja, da lahko hitrejši razvoj pristanišča zagotovi le druga, od južne železnice neodvisna povezava z zaledjem. Razen tega, da so se pritoževali nad visokimi cenami prevoza, so realistično ugotavljali, da je pot prek Ljubljane, Maribora, Graza in Brucka na Muri proti severu predolga in prezamudna. Rezultat več kot tri desetletja trajajoče razprave o tem, kje in v katero smer naj bi tekla druga železniška proga med Trstom, avstrijskim severom in Nemčijo, je bila prava množica različnih predlogov, načrtov in zamisli, ki so razdelili tako tržaško javnost kot podjetnike, trgovce in gospodarske načrtovalce v zaledju pristanišča. Kot je znano, se je avstrijski parlament leta 1901 odločil za kompromisno varianto. V letih 1901-1909 sta bili zgrajeni turska železnica proti severu in Nemčiji ter bohinjska, ki se je navezovala na tursko in je skozi Karavanke povezovala Beljak in Celovec mimo Jesenic, Bohinjske Bistrice, Sv. Lucije in Gorice s Trstom. Trst je na ta način končno in, kar zadeva Bruckove, tržaške in slovenske železniške načrte z več desetletno zamudo dobil železniško zvezo, s katero je lahko posegel v gospodarsko-prometni prostor, ki so ga obvladovala severnonemška pristanišča. Kot kažejo podatki, se je nemški izvoz prek Trsta že leta 1910 povečal za 45%, okreplil pa naj bi se tudi prevoz češkega blaga in blaga namenjenega na Češko. Tržaško pristanišče je doseglo največji obseg prometa leta 1913; tedaj je bil pomorski promet, kar zadeva tonažo, skoraj sedemkrat, volumen vsega proti Trstu in iz Trsta po železnicah prepeljanega blaga pa več kot desetkrat večji kot leta 1860.³⁷

Trst je torej do konca 19. stoletja odpiral vrata na morje in v svet predvsem deželam v bližnjem in bolj oddaljenem avstrijskem zaledju. Natančnejšega izračuna, ki bi pokazal, v kakšni meri so bile v izvozu in uvozu prek Trsta v posameznih letih udeležene slovenske pokrajine, še nimamo. Prav tako še nimamo natančnejše analize o tem, kako je na razvoj slovenske obrti in industrije vplivala

³⁶ Prav tam, str. 98.

³⁷ Fulvio Babudieri: *Industrie, Commercio e navigazione a Trieste e nelle regione Giulia*. Università di Trieste, Facoltà di scienze e politiche 22, Milano A. Giuffrè editore 1982, str. 192; Haas, nav. d., str. 100.

izgradnja južne železnice. V literaturi se v zvezi z južno železnico omenjajo nastanek železniških delavnic v Mariboru, modernizacija železarne v Štorah in nekaterih celjskih industrijskih obratov, zlasti pa seveda razmah zasavskih premogovnikov. Bohinjska železnica in druga železniška zveza s Trstom naj bi podobno ugodno vplivali na razvoj Jesenic in jeseniške železarne ter spodbudili preselitev plavžarske industrije Kranjske industrijske družbe v Škedenj pri Trstu.³⁸ Večina teh in drugih industrijskih, obrtnih in kmetijskih proizvajalcev s slovenskega ozemlja je tu večji, tam manjši del svojih izdelkov izvažala prek Trsta. Toda delež slovenskih trgovcev in podjetnikov v tržaškem pomorstvu in industriji je bil kljub posameznikom, ki so se kot Josip Gorup in Janez Kalister že sredi in v začetku druge polovice stoletja

vključevali v pomorske in ladjarske posle, razmeroma majhen. Do večjih slovenskih vlaganj v tržaška trgovska, denarna in ladjarska podjetja je - kot je znano - prišlo šele v začetku 20. stoletja, ko so v Trstu nastale prve slovenske banke in posojilnice.³⁹ Tedaj je med slovenskim meščanstvom kratkotrajno zaživela tudi misel, da bi lahko Trst, ki je bil edino pravo "velemesto" na slovenskem ozemlju, prevzel vlogo poslovnega in gospodarskega središča za slovenski prostor, saj Ljubljana, ki naj bi v primerjavi s Trstom ne bila nič več kot "kurja vas", za to ni imela gospodarske moči.

Toda v resnici tudi Trst ni imel moči, da bi izpolnil optimistična pričakovanja zlasti kranjskega meščanstva iz srede 19. stoletja in občutneje vplival na gospodarsko in družbeno modernizacijo širšega slovenskega (in notranjeavstrijskega) zaledja. Čeprav je bila velika večina kapitala v industriji, v rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju pred prvo svetovno vojno po geografskem poreklu tuja, je bil tržaški kapital v nekoliko večji meri prisoten samo v tekstilni proizvodnji.⁴⁰ To je bilo tudi razumljivo: domači, tržaški kapital se je v glavnem usmerjal v tržaško industrijo in pomorstvo, za tuj kapital, ki je prihajal iz notranjosti v Trst, pa so bila prav tako v prvi vrsti zanimiva pomorska, denarna in trgovska podjetja. Trst je bil na ta način sicer močno odvisen od modernizacijskih procesov zaledju, ni jih pa, vsaj ne občutneje in neposredno pospeševal, saj za to ni imel - kot so v drugi polovici 19. stoletja z obžalovanjem ugotavljali predstavniki tržaškega meščanstva - ne finančnih sredstev in kapitala, ne ustanov, ki bi lahko spodbujale in podpirale izvoz in uvoz ter gospodarsko preobrazbo pokrajin, ki so bile s pristaniščem tesno trgovsko in prometno povezane. Glavni interes tržaškega trgovskega meščanstva in ladjarjev je bil razen tega preusmeritev trgovine industrijsko razvitejših pokrajin in južne Nemčije k Trstu in ne vlaganje v modernizacijo gospodarsko manj razvitega zaledja. Mogoče je seveda razmišljati o tem, ali bi bili odnosi med Trstom in slovenskimi deželami bistveno drugačni, če bi se vsaj v določeni meri uresničila Bruckova in Revoltellina pričakovanja.

Vsekakor so to vprašanja, ki še čakajo na sistematičnejšega in natančnejšega razsikovalca. V prispevku v zbornik za počastitev jubileja kolegice Milice Kacin

³⁸ Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 235.

³⁹ Milan Pahor: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 18-21; isti, Jadranska banka v Trstu, Trst 1996, str. 11-20.

⁴⁰ Jože Šorn: Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju. Jugoslovanski istorijski časopis, 1969, str. 136-141.

Wohinz, ki je svoje življenjsko delo posvetila raziskovanju zgodovine tržaških in primorskih Slovencev, sem želel in poskušal le kratko opozoriti nanje..

Peter Vodopivec

KARL LUDWIG VON BRUCK, TRIESTE AND SLOVENES

S u m m a r y

The author draws attention to the important, and for a while even central, role that Trieste played in the economic plans of the Slovenian bourgeoisie. The construction of the southern railway inspired, especially in Carniola, optimistic forecasts that an era of rapid development in the Trieste hinterland was dawning. Throughout the 1860s and 1870s, individuals from Trieste and Ljubljana were calling upon the Austrian government to join more actively in the 'global and transatlantic trade' by constructing a railway network that would connect Trieste and Carniola with northern Austria, Hungary, Turkey and Southern Germany.

The vision of Trieste as the principal international sea-port for central Europe and Southern Germany, stimulating the modernization of its hinterland had its roots in the ideas from Austria, Trieste and von Bruck in the 1840s and 1850s. Since the 1840s, there had been lively discussions in Trieste on the Austrian economic policies, especially between the liberal members of its bourgeoisie and that of Vienna. Their views were shared by some from the State Administration, notably Kubeck and Metternich. The latter strove for a reform of the Austrian foreign trade policy, the abandonment of the mercantile-prohibitionist system after the establishment of the Zollverein and the Austrian economic withdrawal from Germany.

The discussion ran on the pages of the journal of Lloyd's of Austria, in its German and, partly, Italian editions. Among the objectives of the journal's correspondents were the lowering of high customs duties, the adoption of free trade by the Austrian monarchy, and, eventually, its rapprochement with the Zollverein. An ambitiously designed railway network was supposed to connect the hinterland with Trieste, which would thus become a German, as well as Austrian, emporium.

The man behind both the German and Italian editions of the journal of Lloyd's of Austria was believed to be Karl Ludwig von Bruck, the Company Director and, after 1848, the Austrian Trade and Finance Minister. Von Bruck supported the idea of a Greater Germany together with a rapid modernization of the monarchy which should, according to him, become the centre of a great, central European, Austro-German customs and economic union.

Von Bruck's plans, however, lacked realistic basis. Economically, Austria had been lagging behind Germany since the 1850s. Besides, Trieste was, until the beginning of the Twentieth century, only linked with its hinterland by means of the southern railway. As a seaport it only served the provinces east of the Alps and was economically dependent on the development in the hinterland.

The author also notes that no accurate estimate of the total amount of Slovenian goods imported and exported through Trieste is yet available. Before the beginning of the Twentieth century, Slovene traders and entrepreneurs were reluctant to invest big capital into the city's trade, shipping and banking. On the other hand, Trieste had insufficient power to accelerate economic progress and modernization in the Slovenian provinces.

Although this issue still needs to receive in-depth research, the authour belives that even the existing data suggest that Trieste's influence on the economic transformation of the Slovenian territory in the second half of the Nineteenth century was relatively insignificant.

1.02
Prejeto 10. 8. 2000

UDK 323(450.367=163.6)"1881/1914"

Vasilij Melik*

Poslanci kmečke kurije na Goriškem

IZVLEČEK

Avtor predstavlja kmečko kurijo goriškega deželnega zbora v obdobju parlamentarizma v Avstriji (1861-1914). V tem času je bilo vanj enajst splošnih volitev. V deželi Goriški so bili Slovenci večinsko prebivalstvo, v deželnem zboru pa v manjšini. Do leta 1907 so imeli Slovenci 10 poslancev (6 v kmečki kuriji, 3 med veleposestniki in enega v mestni kuriji), od leta 1907 pa 14 (3 v splošni kuriji, 7 v kmečki, 3 v veleposestniški in 1 v mestni). Predstavlja poimensko poslance izvoljene v kmečko kurijo, starost, trajanje njihovih mandatov, poklicno pripadnost.

Ključne besede: parlament, Avstrija, volitve

ABSTRACT

DELEGATES OF THE PEASANT CURIA IN THE COUNTY OF GORIZIA

The author deals with the peasant curia of the Gorizia Provincial Assembly in the period of parliamentarism in Austria (1861-1914). During this period eleven general elections were carried out. In the county of Gorizia the Slovenes were the majority population, while they were in minority in the Provincial Assembly. Up to 1907 the Slovenes had 10 delegates (6 in the peasant curia, 3 among the great landowners and 1 in the municipal curia), since 1907 however 14 delegates (3 in the common curia, 7 in peasant, 3 in the great landowners' and 1 in the municipal curia). The delegates elected in the peasant curia are represented by name, their age, duration of their mandates, professional qualifications.

Key words: Parliament, Austria, elections

Goriški deželni zbor je imel v obdobju 1861-1914 enajstkrat splošne volitve. Redna funkcijska doba deželnega zbora je trajala šest let. Najbolj točno so se tega roka držali leta 1889. Splošne volitve so se tedaj začele natančno šest let in dva dneva pozneje kot prejšnje. Taka točnost je bila seveda izjema. Enkrat so bile volitve dva meseca pred rokom, štirikrat pa ti mesece po preteku šestih let. Leta 1883 so se zavlekle kar za osem mesecev. Predčasno je bil goriški deželni zbor trikrat razpuščen: leta 1913 po slabih štirih letih, leta 1870 po treh letih in pol (tako je bilo tedaj tudi v vseh drugih deželah), leta 1909 pa po poldrugem letu.

* Dr., akademik, redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Cankarjeva ulica 11

Zadnje volitve so bile julija 1913, leto dni pred prvo svetovno vojno. Zadnja seja tega deželnega zbora je bila 26. februarja 1914.¹

Med prebivalstvom v deželi so imeli Slovenci večino, v deželnem zboru pa so bili v manjšini. Reforma leta 1866 je razliko zmanjšala, tako da je imela slovenska stran le enega voljenega poslanca manj kot italijanska. S tem je dobila enakovreden položaj. Do leta 1907 so imeli Slovenci 10 poslancev: 6 v kmečki kuriji, 3 v veleposestvu in enega v mestni kuriji, "v trgih", kakor se je reklo na Goriškem. Leta 1907 se je število slovenskih poslancev dvignilo na 14: odslej so bili 3 v novi splošni kuriji, 7 v kmečki, kakor prej pa 3 v veleposestvu in 1 v mestni kuriji. Slovenska veleposestniška kurija je bila goriška posebnost. Bilo je ni v nobeni drugi deželi. Volilni ceniz je bil nizek (50 gld), volilnih upravičencev v glavnem 100-200.² Premožnejši so imeli lepe možnosti za doseg poslanske časti, pa tudi marsikdo, ki ni uspel s kandidaturo v mestni ali kmečki kuriji, je lahko našel zatočišče v veleposestvu.

V kmečki kuriji je vsako okrajno glavarstvo ne glede na velikost volilo po dva poslanca. Goriški okoliški okraj je obsegal sodne okraje Kanal, Gorica in Ajdovščina, tolminske sodne okraje Bovec, Kobarid, Tolmin in Cerklje, sežanski okraj, navadno imenovan Kras, pa sodna okraja Sežana in Komen. Leta 1907 so goriškemu okraju, ki je bil po prebivalstvu daleč največji, dodelili še tretjega poslanca. Iz ozemlja kmečkih okrajev so bili izvzeti Bovec, Kobarid, Tolmin, Kanal in Ajdovščina, po letu 1907 pa še Nabrežina, Komen, Sežana in Sveti Križ. Vsi ti so volili v mestni kuriji.

Če razvrstimo poslance kmečke kurije po rojstnih letnicah, se pokaže, da je bil prvi rojen leta 1805 (Fabiani). Pet se jih je rodilo med leti 1812 in 1819, šest v dvajsetih letih, štiri v tridesetih, 9 v štiridesetih, 6 v petdesetih, 6 v šestdesetih, trije najmlajši pa v sedemdesetih. Za dva nimamo podatkov. Posebno priznanje zasluži Primorski slovenski biografski leksikon.³ Pri zajemaju oseb je segel zelo na široko. Med 42 poslanci goriške kmečke kurije samo dva nista bila vključena v geslovník. Naj za primerjavo navedem, da Slovenski biografski leksikon ni upošteval šestih od 17 poslancev kranjskega deželnega zbora v kmečki kuriji na Gorenjskem v letih 1861-1895.⁴

Josip Fabiani, rojen 1805, umrl neznano kdaj in kje, zastopa tolminski okraj 1861-67

Anton Goriup 1812-1883, tolminski okraj 1867-80

Anton Černe 1813-1891, sežanski okraj 1861-76

Alojz Polley 1816-1872, sežanski okraj 1861-67

Karel Lavrič 1818-1876, goriški okraj 1870-76

Filip Jakob Kafol 1819-1864, tolminski okraj 1861

Izidor Pagliaruzzi 1820-1884, tolminski okraj 1863-67, 1876-83, veleposestvo 1867-70, trgi 1870-76⁵

Vincenc Volčič 1824-1863, tolminski okraj 1861-63

¹ Andrej Gabršček: Goriški Slovenci, II. knjiga. Ljubljana 1934, str. 451.

² Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965, str. 48.

³ Primorski slovenski biografski leksikon. (dalje PSBL) Gorica 1974-1994, v 4 knjigah oziroma 20 snopičih (od 7. naprej uredil Martin Jevnikar).

⁴ Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 389.

⁵ Pagliaruzzi 1876 ni dobil premalo glasov, ampak je bil izvoljen (popraviti podatek v PSBL).

Josip Devetak 1825-1899, tolminski okraj 1881-84
 Andrej Winkler 1825-1916, goriški okraj 1861-70, tolminski okraj 1870-76, trgi
 1876-80
 Anton Ožinger 1828-1882, goriški okraj 1861-67, veleposestvo 1867-76
 Andrej Marušič, goriški okraj 1867-70
 Josip Abram 1832-1907, sežanski okraj 1867-1901
 Josip Tonkli 1834-1907, tolminski okraj 1867-70, goriški okraj 1876-95
 Anton Muha 1838-1913, sežanski okraj 1895-1901
 Ignacij Kovačič 1839-1914, veleposestvo 1876-83, tolminski okraj 1883-89
 Rajmund Mohorčič 1840-1895, sežanski okraj 1876-95
 Josip Faganel ?-1908, goriški okraj 1870-76, veleposestvo 1876-83⁶
 Ernest Klavžar 1841-1920, tolminski okraj 1901
 Nikolaj Tonkli 1844-1902, tolminski okraj 1883-95
 Aleksij Rojic 1844-1927, goriški okraj 1883-89, veleposestvo 1889-1901
 Fran Povše 1845-1916, goriški okraj 1876-83, veleposestvo 1883-85
 Anton Klančič 1845-1934, veleposestvo 1894-1908, goriški okraj 1908-09, vele-
 posestvo 1909-13
 Ivan Bubnič 1845-1924, goriški okraj 1895-1913
 Blazij Grča 1846-1938, goriški okraj 1894-1908
 Tomaž Čerin 1846-1901, goriški okraj 1889-94
 Fran Furlani 1850-1920, goriški okraj 1913 do konca
 Anton Gregorčič 1852-1925, veleposestvo 1885-89, tolminski okraj 1889-1913,
 veleposestvo 1913 do konca
 Miha Zega 1852-1919, goriški okraj 1908 do konca
 Anton Kosmač 1854-1916, tolminski okraj 1908-13
 Alojzij Štrekelj 1857-1939, sežanski okraj 1901-08, splošna kurija 1908-09
 Ivan Lapanja 1857-1945, tolminski okraj 1895-1901, 1902-08
 Gustav Gregorin 1860-1942, sežanski okraj 1908 do konca
 Dragotin Treo 1863-1935, sežanski okraj 1901, 1902-08
 Henrik Stepančič 1864-1940, sežanski okraj 1909-13
 Miha Marinič ?-?, goriški okraj 1909-13
 Franc Miklavčič 1865-1941, tolminski okraj 1913 do konca
 Ivan Rojec 1866-1928, goriški okraj 1913 do konca
 Josip Štrekelj 1868-1955, sežanski okraj 1908-09
 Fran Dominko 1870-1921, sežanski okraj 1913 do konca
 Anton Mikuž 1873-1947, tolminski okraj 1913 do konca
 Fran Gorjup 1877-1946, goriški okraj 1913 do konca

Josip in Nikolja Tonkli sta bila brata, prav tako Alojzij in Josip Štrekelj. Največ
 poslancev v sorodstvu je imel najbrž Dragotin Treo. Njegov oče je bil deželni po-
 slanec v Trebnjem na Kranjskem (1861-69), njegov tast Rajmund Mohorič, posla-
 nec na Krasu. Mohorčičev nečak pa je bil Otokar Rybár, ě.

Koliko so bili stari naši poslanci ob prvi izvolitvi v deželni zbor? Za dva nimam
 podatkov. 15 jih je imelo 30-39 let. Med njimi je bil najmlajši Povše (31), za njim
 pa Žigon, Josip Tonkli in Gregorčič (33) ter Josip Abram (35). 15 jih je imelo 40-
 49 let, 8 50-59 let, dva pa nad 60 let. Najstarejši je bil torej 63-letni France

⁶ Datum smrti po Gabrščku II, 264.

Furlani, ki je bil poštni uradnik, tudi višji poštni kontrolor v Carigradu, kot upokojenec pa se je vrnil v domovino, postal župan v Prvačini in leta 1913 tudi deželni poslanec.⁷

Samo 31 poslancev je zastopalo ves čas isti volini okraj. 11 jih je predstavljalo nekaj časa en okraj, nekaj časa drug okraj ali drugo kurijo. 8 jih je bilo voljenih tudi v veleposestvu, dva sta bila nekaj časa v goriškem, nekaj časa v tolminskem okraju, eden je bil enkrat v kmečki, enkrat v splošni kuriji. Pagliaruzzi in Winkler sta bila voljena tudi v trgih, Paliagruzzi torej v celem v treh kurijah.

Trajanje poslanske funkcije je bilo zelo različno. Najmanj časa je bil poslanec Ernest Klavžar, ki je bil izvoljen 5. decembra 1901, pa so mu na prvi seji 27. decembra razveljavili mandat v medstrankarskih obračunavanjih, češ "da ni vreden, da zastopa ljudstvo v visokem deželnem zboru".⁸ Filip Jakob Kafol je bil izvoljen 21. marca 1861, a je odstopil že 25. junija. Josip Štrekelj je bil poslanec samo v najhitreje razpuščenem zboru 1908/09, njegova poslanska doba je trajala torej samo eno leto in pet mesecev. 17 poslancev je bilo več kot deset let v deželnem zboru: Ivan Lapanja in Nikolaj Tonkli 12 let, Anton Goriup, Ignacij Kovačič in Josip Faganel 13 let, Blazij Grča 14 let, Anton Žigon 15 let, Anton Černe 16 let, Aleksij Rojic in Ivan Berbuč 18 let, Andrej Winkler, Rajmund Mahorčič in Anton Klančič 19 let, Izidor Pagliaruzzi 20 let, Josip Tonkli 22 let, Anton Gregorčič 33 let in Josip Abram 34 let.

Pomen poslancev se seveda ne da meriti z dolžino njihovega delovanja v deželnem zboru. Branko Marušič, najboljši poznavalec goriške zgodovine 19. in 20. stoletja, je v svoji knjigi *Z zlatimi črkami* (Trst 1987), ki prikazuje življenjske usode in dela stotih velikih primorskih osebnosti, navajal tudi javne in politične delavce. Tako je zajel šest goriških deželnih poslancev in kandidatov za poslance: Karla Lavriča, Josipa Tonklija, Antona Gregorčiča, Henrika Tumo, Andreja Gabrščka in Antona Breclja. Zadnjih dveh ni v našem pregledu, ker Gabršček in Tuma nista bila poslanci v kmečki kuriji, Breclj pa je kandidiral v splošni kuriji, a ni bil izvoljen. Marušičevemu izboru ni kaj ugovarjati, zdi pa se mi, da bi v družbo izbrane šestorice prav tako lahko spadala še Andrej Winkler in Josip Abram. Abram je bil najdlje v deželnem zboru, bil je deželni tajnik in deželni odvetnik, Winkler pa je kot deželni predsednik na Kranjskem (1880-92) dosegel Slovencem zelo težko dostopno visoko mesto. Oba je odlikovala pri delu strokovnost, preudarnost, poštenost in nepristranskost, pri tem pa nikoli nista nehala biti Slovenca. Nista spadala med strankarske politike, pa sta Slovencem več koristila kot mnogi glasni in hrupni narodni radikali.

Po poklicih je bilo med poslanci goriške kmečke kurije 6 duhovnikov (Čerin, Grča, Gregorčič, Kafol, Marušič, Rojec), 14 juristov, sodnikov, advokatov, urednikov (Abram, Dominko, Fabian?, Goriup, Gregorin, Lavrič, Polley, Stepančič, oba Tonklija, Treo, Volčič, Winkler, Žigon), en zdravnik (Rojic), en profesor (Berbuč), 5 učiteljev, strokovnih učiteljev in uradnikov (Klavžar, Lapanja, Povše, oba Štreklja), 15 posestnikov, veleposestnikov, županov, kmetov ali meščanov, ki so bili tudi gostilničarji, trgovci, poštni zakupniki, lokalni veljaki itd (Černe, Devetak, Faganel, Furlani, Gorjup, Klančič, Kosmač, Kovačič, Mahorčič, Marinič,

⁷ Po članku Branka Marušiča v dodatku PSBL (str. 580).

⁸ Gabršček II, str. 64.

Miklavčič, Mikuž, Muha, Pagliaruzzi, Zega). Ponekod je kdo začel v službi, pa prešel v samostojno dejavnost. Zega je bil učitelj, Pagliaruzzi uradnik, Furlani poštni uradnik in kontrolor.

Rojstni kraji poslancev so bili: v goriškem sodnem okraju Kojško (Žigon), Podsenica (Marinič), Podgora (Klančič), Štandrež (Marušič), Prvačina (Furlani), Zalošče (Rojic), Osek (Faganel), Nemci v Trnovskem gozdu (Winkler) - v sodnem okraju Ajdovščina Selo pri Batujah (Berbuč), Ajdovščina (Volčič) - v sodnem okraju Kanal Gorenja vas (Gorjup), Kanalski vrh (Goriup) - v sodnem okraju Tolmin Sv. Lucija (Kovačič, Mikuž), Tolmin (Devetak), Ponikve (Lapnja), Pečine (Kafol) - v sodnem okraju Kobarid Vrsno (Gregorčič), Kobarid (Pagliaruzzi, Miklavči, Dominko), Breginj (oba Tonklija) - v sodnem okraju Cerkno Cerkno (Čerin, Kosmač) - v sodnem okraju Komen Temnica (Stepančič), Komen (oba Štreklja), Tupelče (Abram), Kobdilj (Fabiani) - v sodnem okraju Sežana Skopo (Zega), Tomaj (Černe), Sežana (Polley, Gregorin), Lokev (Muha), Brežec (Mahorčič). V tolminskem okrajnem glavarstvu je bilo rojenih 13 poslancev, v goriškem 12, v sežanskem 11. Zunaj goriške dežele je bilo doma 6 poslancev goriške kmečke kurije. Njihovi rojstni kraji so bili Trst (Rojec), Prem (Lavrič) in Vipava (Klavžar) na Notranjskem, Kresniške Poljane (Povše) in Mala vas pri Dobrniču (Treo) na Dolenjskem in Spodnja Bela pri Preddvoru (Grča) na Gorenjskem.

Vasiliji Melik

DELEGATES OF THE PEASANT CURIA IN THE COUNTY OF GORIZIA

S u m m a r y

In the period between 1861 and 1914 eleven elections were carried out to the Gorizia Provincial Assembly. In the county of Gorizia the Slovenes were in majority, while in the Provincial Assembly they were in minority. The reform in 1866 caused this difference to diminish so that the Slovene side only had a delegate less than the Italian meaning for the Slovenes obtainment of a more equal position in the provincial assembly. Up to 1907 the Slovenes had 10 delegates in the provincial assembly, most of them in the peasant curia - 6, 3 in the great landowners' which was a Gorizia particularity since the Slovenes had in this curia no delegates in any other Province, and one delegate in the municipal curia. After the reform in 1907 the number of Slovene delegates in the Gorizia Provincial Assembly increased to 14 of which 3 in the new common curia, 7 in the peasant curia, 3 in the great landowners' and 1 in the municipal curia. To the peasant curia every district board voted 2 delegates each irrespective of the district size. Totally, to the peasant curia 42 delegates were elected in the period between 1861 and 1914. On their election 15 delegates aged 30 and 39, 15 delegates 40 and 49, 8 delegates 50 and 59, and two were older than 60 (for 2 delegates no data is available). The electoral mandates varied; the shortest mandate lasted a poor month, the mandates of a considerable amount of delegates lasted more than 10 years or two delegate mandates lasted even more than 30 years respectively. By profession delegates were clergymen (6), lawyers (14), a doctor, a professor, teachers, teachers of a special subjects and clerks, whereas most of them were landowners.

1.01
Prejeto 14. 6. 2000

UDK 929 Gustinčič D.:327(497.1:450)"1915"

Franc Rozman*

Brošura Dragotina Gustinčiča o Trstu iz leta 1915

IZVLEČEK

Autor predstavlja doslej neznano brošuro slovenskega politika in publicista Dragotina Gustinčiča, ki je leta 1915 izšla pod naslovom Trst in ostale italijanske zahteve na našem skrajnem zahodu v Nišu. To delo predstavlja prvi slovenski publicistični odziv na Londonski pakt. Gustinčič seznanja srbsko javnost z italijanskimi imperialističnimi nameni, kaže na realno etnično stanje v Julijski krajini in Trstu ter ocenjuje pomen tega ozemlja tako za Slovence kot tudi za Italijane. Zavzema se za posebno administrativno enoto, ki bi bila sestavljena iz jugoslovanske in italijanske sekcije in bi to ozemlje upravljala.

Ključne besede: Londonski pakt, slovenska zahodna meja, Trst, jugoslovansko vprašanje, prva svetova vojna, politična emigracija

ABSTRACT

THE BROCHURE WRITTEN BY DRAGOTIN GUSTINČIČ ON TRIESTE IN 1915

The author presents an heretofore unknown brochure from under the pen of the Slovene politician and writer Dragotin Gustinčič, which was published in Niš in 1915 under the title of "Trieste and Other Italian Demands on Our Westernmost Territory". The brochure is the first Slovene published response to the Treaty of London. Gustinčič's brochure informed the Serbian public about Italy's imperialistic intentions, presented the ethnic situation in the Giulia region and in Trieste as it was in reality, and gave insight into the importance of that territory for the Slovenes as well as the Italians. As a solution to this problem, Gustinčič advocated the establishment of a special administrative unit comprised of a Yugoslav and an Italian section, which would have been authorized to manage the territory.

Key words: the Treaty of London, Slovene western border, Trieste, the Yugoslav question, First World War, political emigration

* Dr., redni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c.
160

Z letnico 1915 je v Nišu Državna tiskarna kraljevine Srbije v cirilici izdala majhno brošuro na 28 straneh z naslovom "Trst i ostali italijanski zahtevi na našem krajnjem zapadu". Ime avtorja Dragotina Gustinčiča je napisano v srbski obliki Dragutin, pa tudi priimek se mu na koncu besede končuje z mehkim ć. Brošura je izšla kot enajsti zvezek zbirke Savremena pitanja. Zbirko je ustanovila srbska vlada, ki je bila tedaj že v Nišu, z namenom, da bi domača in tuja javnost "spoznala določena dejstva in dogodke, ki jih je treba neobhodno poznati za razumevanje in pravilno ocenjevanje današnjih razmer, naših teženj in aspiracij. Razen tega je mnogo vprašanj, ki so že danes odprta, še več jih je, ki se bodo postavila v prihodnosti, morda že bližnji in pri katerih je treba razčistiti pojme in marsikaj osvetliti". Tako pravi uredništvo samo na hrbtni strani brošure.¹

Med prvimi enajstimi brošurami je Gustinčič edini slovenski avtor in tudi v naslednjih petih napovedanih ni nobenega slovenskega avtorja več. Vsa izšla dela so bila pomembna za tedanjo politično situacijo, avtorji pa sama znana imena iz znanosti in kulture med Srbi in Hrvati. Naj naštejem nekatere: Stanoje Stanojević "Šta hoće Srbija?", Jovan Banjanin "Hrvatska i Madjari", Jevto Dedijer "Dalmacija", Milostislav Bartulica "Nova hrvatska Omladina", Franko Potočnjak "Jugoslovensko pitanje".²

Gustinčičeva brošura je v slovenski strokovni literaturi sicer omenjana,³ vendar se podrobneje z njo ni nihče ukvarjal, nemara tudi zato, ker je v slovenskih javnih knjižnicah ni. Po mojem védenju je edini izvod na Slovenskem imel prof. Fran Zwitter, ki jo je na seminarjih tudi omenjal in pripovedoval, da jo je kupil 1945 v Beogradu in jo založil, tako da je ni našel. Na dan je prišla ob popisu njegove knjižnice, tistega dela, ki je prišel v knjižnico oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti, kjer se zdaj nahaja.

Ing. Dragotin Gustinčič je bil že pred prvo svetovno vojno precej znano ime, udejstvoval se je že publicistično in bil dejaven tudi v socialnodemokratski stranki v Trstu. Nekateri avtorji pišejo, da se je pred začetkom vojne z Italijo konec maja 1915 umaknil iz Trsta v Rim in od tam odšel v Niš, kjer naj bi se po nekaterih podatkih udeleževal celo sej srbske vlade, vsekakor pa ne sej Jugoslovanskega odbora.⁴ Ivan Regent se spominja, da mu je Gustinčič že na silvestrski zabavi, ko so praznovali prihod leta 1915, omenil, da namerava odpotovati v inozemstvo in je čez nekaj dni to res storil.⁵ O njegovem delovanju v Nišu se ne ve nič konkretnega, znano je le, da se je po veliki avstrijskonemški ofenzivi v začetku oktobra 1915 s srbsko vojsko umikal čez Črno goro in Albanijo na Krf. Ernest Krulej poroča, da sta z Gustinčičem "skupaj prišla v Ženevo v bridki zimi kraj januarja ali v začetku februarja 1916, nato pa jima je srbski konzulat odredil delo v presbiroju srbske vlade". Gustinčič je v Ženevi tudi študiral in izdajal revijo jugoslovanske federalistične emigracije La Yougoslavie.⁶ Bogumil Vošnjak v

¹ Ing. Dragutin Gustinčič: Trst i ostali italijanski zahtevi na našem krajnjem zapadu. Niš 1915 (dalje Trst).

² Prav tam.

³ N. pr. Dušan Kermavner v Enciklopediji Jugoslavije, zv. 4, Zagreb 1989, str. 578 (slovenska izdaja).

⁴ Kot navaja članek v PSBL, zv. 6, Gorica 1979, str. 514-515.

⁵ Ivan Regent: Spomini. Ljubljana 1967, str. 90.

⁶ Ernest Krulej: Vse za Jugoslavijo. Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912-1918. Ljubljana 1936, str. 204; Andrej Vovko: Politični profil La Yougoslavie, revije jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917-1918. PZDG, 1973, št. 1-2, str. 117-131.

svojem dnevniku dvakrat omenja Gustinčiča in morda je zaradi prve omembe imel tudi kasneje o njem slabo mnenje. Že avgusta 1915 namreč piše, da mu je Niko Zupanič pravil, da "je v Rimu Gustinčič rovaril proti meni, češ, da me nobeden ne mara, da bi samo zlezel naprej. Tega možakarja si moram izposoditi pri priliki". Kmalu po Gustinčičevem prihodu v Ženevo ga je Vošnjak sprejel in v svoj dnevnik 4. 2. 1916 zapisal: "Popoldne se sestal z Gustinčičem. Napravil je name prav slab vtis. To je v sebe zaljubljen prepirljivec prve vrste. Pravil je, da so mu dali čitati v Nišu vse note, govoril venomer o ministrih itd. Albanijo je prepotoval in silno hvalil to deželo, posebno njene pokrajinske krasote. Boga milega, da se jaz nerado prepiram, pa ta mož je naravnost neznosn."⁷

O Gustinčičevem delovanju v času prve svetovne vojne je še precej neznanega in bi se s skrbnim in detajlnim pregledovanjem virov verjetno dalo še marsikaj izluščiti, kar pa bi bilo mogoče samo s preučevanjem virov predvsem zunaj Slovenije.

Gustinčičeva brošura je razdeljena na uvod, sedem poglavij in zaključno besedo. Uvod se začne s citatom iz knjige *Illyricusa*, to je Bogumila Vošnjaka, *La Question de Trieste*, ki je izšla leta 1915 v Ženevi. Gustinčič se ne strinja z Vošnjakovo oceno, da naj bi Italija imela zlasti resne pretenzije na Dalmacijo, pač pa je mnenja, da gre Italiji v resnici najbolj za Trst, ker je Trst ključ cele srednjeevropske trgovine in ker je skoraj najbolje organizirano trgovsko mesto v Sredozemlju.⁸ Zato naj bi Italija tudi začela močno vojno propagando, s katero je preplavila ne samo Italijo, pač pa tudi antantne države in z njo opravičuje svoje etnografske in zgodovinske pravice po tem ozemlju. Gustinčičev namen je zato, da vsaj deloma osvetli mentaliteto in argumente italijanske nacionalistične buržoazije, kajti kot socialist je bil mnenja, da italijansko delavsko gibanje teh načrtov ne podpira. Na podlagi štetja prebivalstva 1910 v Avstro-Ogrski Gustinčič ugotavlja, da Italija želi okrog 10.000 km² ozemlja z okrog 1.100.000 prebivalci in to iz treh razlogov: po etnografskem in zgodovinskem pravu ter kot država z višjo kulturo rase. Italijanske zahteve, ki so potem našle svojo diplomatsko potrditev v londonskem paktu, so mu bile očitno že znane.⁹

Na argumente historičnega prava po italijanski razlagi, ki so se sklicevali na meje rimskega cesarstva in beneške republike, je Gustinčič odgovarjal, da smo Slovenci mlad, majhen in deloven narod, ki živi ves v sedanosti. Naša zgodovina ni velika in zelo slavna, vendar pa tudi ne povsem neznatna. Od 4. do 9. stoletja se je naš prostor raztezal do beneških ravnin, na Tirolskem do Pustriške doline, na severu pa do Tullna in Dunaja. Vendar smo mi povsem realen narod in nimamo nobenega smisla za zgodovinske sanjarije, niti časa zanje. Če so nas drugi narodi stisnili na sedanje ozemlje, to pač pomeni, da se je zgodil neobhodni biološki zakon. Tu iščemo vzrok in izvor, da bi reorganizirali svoje življenje, da bi bili odporni za sedanost, sposobni za življenje, ki se nam zdaj obeta, sanjarjenje o izgubljeni slavi pa z lahkim srcem prepuščamo drugim, ker vemo, da zgodovinsko pravo narod samo razdvaja.¹⁰ Država, ki ne more pokoriti niti Tripolitanije, se zdaj pripravlja "zapreti glavno pot in glavni izhod na južno morje vsej Srednji Evropi. Ja, najhuje je, če bog kaznuje neki narod s slepim imperijalizmom. Proti

⁷ Bogumil Vošnjak: Dnevnik iz prve svetovne vojne. Ljubljana 1994, str. 78 in 137.

⁸ Trst, str. 3-4.

⁹ Trst, str. 6.

¹⁰ Trst, str. 7.

takšni bolezni ni zdravila. Zgodovinsko pravo je v vsakem primeru največja neumnost in najbolj absurden argument za doseg političnih ciljev. Zgodovinsko pravo je diplomatska fikcija, ki se uporablja tedaj, kadar se hoče umetno najti formula za skrivanje pravih namer. To so pač najslabši argumenti, ki pa na množice najbolj vplivajo, zato se jih italijanski imperializem tudi poslužuje. Vendar zdaj na tem ozemlju živimo mi Jugoslovani in hočemo tu živeti tudi še naprej, to pa je najmočnejši zgodovinski argument".¹¹

V poglavju o etnografskem pravu pravi Gustinčič, da Trst leži obkrožen s samo in izključno slovenskim prebivalstvom, iz tega ozemlja dobiva tudi zdravo pitno vodo, kar Gustinčič posebej podčrta. Italijanske zahteve ima za izrazito vojaško strateške, omenja pa, da bi bila edina pravična meja po železniški progi iz Tržiča (Monfalcone) preko Gorice do Krmina. Ta železnica namreč pušča na italijanski strani eno samo slovensko vas, na drugi strani pa leži tudi samo ena italijanska vas. Za vse ostale kraje pravi, da so samo italijanski otoki v mestih in trgovskih središčih, nikjer pa ni italijanskega kmečkega prebivalstva, razen majhne izjeme v Istri, kjer pa naj bi tudi šlo le za poitalijančene Slovence in Hrvate. Gustinčič pravi, da so italijanske statistike potrjene in se zato opira le na avstrijsko štetje iz leta 1910.¹²

Za Istro pravi, da je okrog 147.000 Italijanov le slaba polovica pravih Italijanov, okrog 70.000-75.000 je t.i. italijanašev, ki bolje znajo slovensko, sicer pa govorijo italijanski istrski dialekt in se imajo za Italijane le zaradi ekonomske odvisnosti od italijanskih trgovcev. Poglavje sklene z ugotovitvijo, da na vsem ozemlju ki ga zahteva Italija, živi okrog 300.000-310.000 Italijanov, obenem pa ugotavlja, da je samo v letu 1912 odšlo iz Italije s trebuhom za kruhom v širni svet 711.446 prebivalcev Italije in se vprašuje zakaj se Italija ne briga za svoje prebivalce doma in zakaj hoče podjarmiti na zahodu 600.000 in v Dalmaciji še 400.000 pripadnikov našega naroda, če še svojih ljudi ne more prehraniti.¹³

V poglavju o pravici višje kulturne rase Gustinčič pravi, da je razumljivo, če nam Slovincem Nemci očitajo, da imamo nižjo kulturo, če pa to govorijo Italijani, se mu zdi, da je to tako nerեսno kot govorica papige, ki se je naučila nekaj besed, kajti Nemci so nas v marsičem tudi kulturno dvignili. Sicer pa Slovenci poznamo tudi italijansko kulturo, ki je kultura srca in nam je zato bližja od nemške in smo se tudi od italijanske mnogo naučili, to pa zato, ker smo Slovenci pismen narod in lahko spremljamo tudi italijanska kulturna dogajanja, kar za same Italijane ne more trditi, saj je skoraj 38% Italijanov nepismenih, na jugu pa celo do 70%, skoraj 8 milijonov Italijanov starih nad šest let ne zna brati. Nasprotno je nepismenih Slovencev le 14,7%, najmanj na Kranjskem 12,1%, največ pa tam, kjer je največ Italijanov, v Istri skoraj 40%.¹⁴

Na področju kulture se Slovenci nimamo česa učiti od Italijanov. Naš kmet je svoboden na svoji zemlji, italijanski pa je le tlačan na zemlji svojega grofa. Hiša našega kmeta je nekajkrat bolj urejena kot hiša italijanskega meščana, naš delavec pa je v primeri z italijanskim gospod. Najlepši primer italijanske kulture in civilizacije pa je 40.000 naših Beneških Slovencev, ki pod Italijo nimajo svojih šol,

¹¹ Trst, str. 8.

¹² Trst, str. 10.

¹³ Trst, str. 15.

¹⁴ Trst, str. 16.

še italijanskih ni dovolj. Zato pa ima Poreč moderno kmetijsko šolo za 14 italijanskih dijakov. Naši Beneški Slovenci so najbolj zapuščena, najbolj zaostala in najbolj brezpravna etnija v vsej Evropi.¹⁵

V kratkem poglavju o ekonomskem življenju Trsta je Gustinčič poudaril pomen Trsta kot najsevernejšega sredozemskega pristanišča, ki je pred vojno postal po prometu četrta luka v Evropi za Hamburgom, Antwerpom in Marseillem, toda pred Amsterdamom in Benetkami. Porast prometa je bil v letih 1905-1909 celo največji v Evropi. Zanimivo se zdi Gustinčiču, da je bilo v Trstu pred vojno 5 nemških bank, Jugoslovani so imeli 2 banki in še 4 finančne zavode (Jadranska banka, filiala Ljubljanske kreditne banke, Splošna posojilnica, Tržaška posojilnica, Trgovska in obrtna zadruga in Hrvatska narodna štedionica), Čehi dve bančni podružnici in zavarovalno družbo, medtem ko Italijani niso imeli niti ene banke ali finančnega zavoda.¹⁶

V poglavju Zakaj želijo Italijani Trst Gustinčič navaja, da živi v Trstu 120.000, v Istri 147.000, v Goriški 90.000 Italijanov (med temi naj bi bilo vsaj 75.000 Furlanov), na Reki naj bi bilo največ 27.000 in v Dalmaciji še okrog 20.000. Za teh 320.000 Italijanov (Gustinčič je to številko znižal na 300.000), je menil, da bi Italija za njihovo osvojitve morala plačati visoko ceno. Ta cena naj bi bila okrog 1 milijona žrtev, od tega vsaj 100.000 na bojnem polju, okrog 400.000 naj bi bilo ranjenih in drugih žrtev. Kakšne žrtve je imel v mislih za ostalih 500.000, pa ne pove. Vsekakor so bila njegova predvidevanja mnogo nižja, kot so bile potem dejanske italijanske izgube na soški fronti. Opozarjal je na slabe gospodarske razmere v Italiji, da je prebivalstvo celo v severni Italiji stradalo, opozoril je tudi še na težave Italije v še vedno nemirni Tripolitaniji. Gustinčič je mnenja, da za italijanske zahteve po avstrijskem ozemlju ne štejejo etnični vzroki, pač pa ekonomski.

Italija je zanj pravi tip imperialistično kapitalistične države, v kateri se jasno kažejo grobe socialne deformacije italijanske družbe. Italija nima svobodnih kmetov, ker je vsa zemlja v rokah nekdanjih fevdalcev. Na drugi strani pa se je v zadnjih desetletjih razvila industrija z vsemi ekscesi modernega kapitalizma. Zato pa Italija misli zlasti na osvojitve novih ozemelj, kamor bi plasirala svoje industrijske izdelke in kamor bi naseljevala svoje siromašne in nezaposlene ljudske množice, ki postajajo vse bolj notranje nevarne. Dejanska nevarnost socialnega zloma ni nikjer drugje tako velika kot v Italiji. Gospodarski pomen Trsta je velik, saj gre v Levanto dve tretjini njegovega izvoza, kar znese skoraj milijardo kron. V severnem delu Jadranskega morja so le tri dobra pristanišča: Benetke, ki pa imajo preplitvo luko, Reka, ki je preveč pod vplivom južnih vetrov in Trst, ki je edina dobra luka in tudi edina prava trgovska luka. Poleg tega je Trst najsevernejše pristanišče in leži na glavni poti proti Srednji Evropi. Kdor pa ima v rokah Trst in Reko, ima kontrolo nad trgovino vse Srednje Evrope. Trst bi bil najbolj srečno, najbolj moderno, najbolj čisto in verjetno tudi najbolj bogato mesto v Italiji. Italijani mu pravijo perla sull'Adria in to upravičeno. Kdor je videl italijanska mesta, takoj lahko vidi veliko razliko med Trstom in italijanskimi mesti. Trst sicer še ni organiziran v srednjeevropskem smislu kot so Gradec, Dunaj, Zagreb, Ljub-

¹⁵ Trst, str. 17.

¹⁶ Trst, str. 18.

ljana, vendar se na njem vidi, da ga ni zgradila samo italijanska roka in da v njem živi tudi močan drugi nacionalni element. Italija si seveda želi tudi Idrijo zaradi rudnika živega srebra in pa Kras zaradi lepote številnih kraških jam, ki bi jih mogla turistično unovčiti.¹⁷

V poglavju Jugoslovansko-italijanski sporazum se Gustinčič sprašuje, če je sporazum glede Trsta sploh mogoč (pri tem ima v mislih seveda vse ozemlje, ki ga je zahtevala Italija), in odgovarja, da je to mogoče storiti hitro in lahko, vendar le, če se sporazum sklene na osnovi nacionalne enakopravnosti in na principu večine. Jugoslovani, pravi Gustinčič, ne zanikamo pravice Italijanov v Furlaniji, prav tako bi bili pripravljeni na korekcijo meje na desnem bregu Soče, vendar pod pogojem, da bodo naši rojaki potem imeli iste pravice, kot jih bodo imeli Italijani v jugoslovanski državi, torej popolno narodno svobodo in enakopravnost. Vsega ostalega jugoslovanskega ozemlja pa se Italija ne sme dotakniti. Gustinčič tu sploh ne omenja več Avstro-Ogrske, kot da je evidentno, da se bo Italija pogajala le še s Srbijo ali novo Jugoslavijo. V primeru zmage centralnih sil to pogajanje seveda sploh ne bi bilo na dnevnem redu, pa vendar je zanimivo, da je Gustinčič že v prvi polovici 1915 imel v mislih pogajanja brez monarhije. Trst bi z ostalo Goriško, Istro in delom Kranjske dobil skupno provincijsko upravo, ki bi se delila na dve popolnoma neodvisni nacionalni sekciji: italijansko in jugoslovansko. Italija bi dobila tudi ugoden trgovski sporazum z Jugoslavijo. Na takšni ali podobni osnovi in s takšnim sporazumom bi Italija dobila tako trgovsko kot politično neprimerno več kot lahko pričakuje z zavzetjem Trsta in ostalega jugoslovanskega ozemlja, zagotovila bi si pa tudi trajen mir. "Vendar pa italijanski nacionalistični šovinisti govorijo drugače. Govore o izginotju slovenskega elementa na severu in o poitalijančenju južne Dalmacije. Takšni načrti lahko privedejo le do vojne in to na veliko škodo razvoja našega in italijanskega ekonomskega in kulturnega življenja. Če bi Italijani spoštovali svojo kulturo, si ne bi mogli želeli takšne bodočnosti, toda egoistična imperialistična gospoda se ne meni za kulturo in blagostanje ljudi, pač pa le za probleme svojega bogastva. Naš boj se vodi za osvoboditev naše kulture, lepe idealistične kulture proti nenaravnemu imperialističnemu jarmu, ki ga je dolgo nosila Italija sama in ga zato tudi zelo dobro pozna. Hočemo torej svoboden kulturni razvoj in svoboden boljši kruh na svoji zemlji, kot ga je zahteval pred pol stoletja italijanski narod in ne poznamo nobenih imperialističnih teženj. Toda kakšna ironija. Italija bi nam rada nataknila jarem, Italija nam preprečuje tako kulturo kot vsakdanji kruh na naši lastni zemlji."¹⁸

Brošura se končuje s kratkim zaključkom Zadnja beseda, v kateri pravi Gustinčič: "V času, ko pišem te vrstice, zgleda, da je sklenjen sporazum med skupino velesil in Italijo. Nočemo sicer dajati dobrih nasvetov Italiji, kljub temu pa bi radi orisali situacijo Italije po vojni. Italija bi morala stopiti v vojno, ker ima velik interes, da se razbijeta imperialistični velesili Avstro-Ogrska in Nemčija, ki sta jo vedno ogrožali. Če ne bi šla v vojno, bi po vojni ostala izolirana in prav gotovo bi bila Nemčija prva, ki bi jo kmalu po koncu vojne napadla. Nerazumljivo pa je, da Italija za svoj vstop v vojno uporablja isti državni princip, zaradi katerega danes propadeta tako Avstro-Ogrska kot Nemčija in ki mora vsako državo voditi v

¹⁷ Trst, str. 23-25.

¹⁸ Trst, str. 26-27.

propad."¹⁹ O dogovorih med antanto in Italijo in o obljubah kaj vse naj bi Italija dobila za vstop v vojno na strani antante, se je tudi v krogih jugoslovanske emigracije vedelo že od prvih pogajanj, ko je italijanski veleposlanik v Londonu Giuglielmo Imperiali poslal angleškemu zunanjemu ministru Edwardu Greyu noto svoje vlade 9. marca 1915. Kmalu je Frano Supilo zvedel tudi za pogovore ruskega zunanjega ministra Sazonova z Italijani. Da je bil 26. aprila 1915 podpisan londonski sporazum, je bil srbski veleposlanik v Parizu uradno obveščen že 30. aprila 1915.²⁰

Zdi se, da je bil v tistih dneh Gustinčič še v Rimu in takrat je najbrž nastal tekst brošure. V Rimu je Gustinčič tudi lahko prišel do avstrijskih statistik, italijanskih propagandnih brošur in Vošnjakove knjige. Kje je Gustinčič svoj spis nameraval objaviti, zaenkrat ni jasno. Za seznanjanje srbske javnosti in predvsem politike je bila brošura gotovo zanimiva in tudi pomembna, saj razmer na skrajnem severozahodu bodoče Jugoslavije niso poznali. Gustinčičeva brošura je pomembna kot eden najzgodnejših tekstov o problematiki zahodne meje, ki je potem postala stalnica v odnosih med novima državama. Gustinčič je v svoji brošuri dovolj jasno pokazal, da je socialdemokrat, takšna je tudi njegova razlaga italijanske politike proti vzhodu. Po drugi strani izstopa, da avtor skoraj ne omenja Hrvatov in govori o Jugoslovanih kadar ima v mislih ozemlje, kjer so živeli skupaj s Slovenci, n. pr. v Istri, kjer niti ne poskusi oceniti, koliko naj bi še bilo Slovencev. Ob Trstu, Krasu, Goriški pa govori le o Slovencih. Zanimivo je, da o bodoči meji ne govori severneje od Krmina, čeprav opozarja na slab položaj Beneških Slovencev, pa o njihovi nadaljnji usodi nič ne reče. Reči je mogoče, da mu ni tuje izreči se za Jugoslovana. Na problem Trsta se je Gustinčič povrnil čez trideset let v povsem drugačni politični situaciji in to leta 1945, ko je še tlelo upanje, da se bo zahodna meja spremenila tako, kot si je Gustinčič predstavljal leta 1915. Tedaj je po vrnitvi iz Sovjetske zveze napisal brošuro "Trst ali problem razmejitev med Jugoslavijo in Italijo", ki je izšla leta 1945 v Ljubljani, pa tudi v srbohrvaščini in je znana in dostopna. Delovanje Gustinčiča in tudi drugih slovenskih emigrantov tako v Srbiji kot tudi sicer v zahodnih državah pa seveda še zdaleč ni preučeno.

¹⁹ Trst, str. 28.

²⁰ Dragovan Šepić: Supilo diplomat. Zagreb 1961, str. 81-82, 89-90, 117-120.

Franc Rozman

THE BROCHURE WRITTEN BY DRAGOTIN GUSTINČIČ ON TRIESTE IN 1915

S u m m a r y

The author presents a hitherto unknown booklet, entitled Trieste and Other Italian Territorial Claims in Our Extreme West, written by Dragotin Gustinčič, the Slovenian politician and publicist. The booklet, published in the Serbian Cyrillic script in Niš, in 1915, was one of the first publicist responses of the Slovenian party to the 1915 London Treaty. Gustinčič thereby informed and warned the Serbian public about the issue of what would become the western border in a future state of the Southern Slavs, formed after the First World War. After entering the war on the side of the entente, Italy was awarded, with the London Treaty, a promised enlargement of its bordering territories by some 10,000 square kilometres and 1,100,000 inhabitants in Istria, Dalmatia as well as the Trieste and Gorizia regions. In eight chapters, Gustinčič, from a partly social-democratic standpoint, dealt with the imperialist aspects of the Italian foreign policy. He stood for a joint provincial administration in the territory which would be divided into the Italian and Yugoslav sections. In the booklet, he only spoke about Yugoslavia and no longer the Austro-Hungarian empire. After his return from the Soviet Union in 1945, Gustinčič once again touched upon the issue of the Yugoslav western border by writing a similar booklet.

1.01 UDK 336.732(450 Trst =
 163.6)"1906/1941"
 Prejeto 27. 7. 2000

Milan Pahor*

Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu (1906-1941)

IZVLEČEK

Trgovsko-obrtna zadruga je bila sestavni del mreže posojilnic, hranilnic, bank, denarnih zadrug, delniških družb, ki so jih Slovenci v Trstu in okolici postavili na noge v zadnjih desetletjih avstroogrske monarhije. Poslovala je v letih 1906-1941 v Trstu. V obdobju 1906-1918 se uspešno razvija in posluje. Velike zasluge ima pri vzpostavitvi slovenske trgovske šole v Trstu, kateri da na razpolago veliko stavbo. Poslovno sodeluje z največjima slovenskima denarnima zavodoma v Trstu: Tržaško posojilnico in hranilnico ter Jadransko banko. S prihodom Italije se razmere zaostrijo in dosežejo nesluteno raven v letih fašističnega režima. Poslovanje poteka v nenormalnih razmerah. Pritiski se nato spremenijo v nasilje, saj je denarni zavod Trgovsko-obrtna zadruga z uradnim dekretom ukinjen in priključen italijanski ustanovi Banca popolare giuliana. Tako se zaključi 35 let delovanja. Po drugi svetovni vojni Slovenci v Trstu ne dosežejo vrnitve nasilno odvzetega zavoda ali vsaj odškodnino.

Ključne besede: Slovenci v Trstu, denarništvo, slovensko gospodarstvo, Italija, fašistični režim, nasilje

ABSTRACT

THE TRIESTE TRADE AND CRAFT COOPERATIVE (1906-1941)

The Trieste Trade and Crafts Cooperative was part of a network of loan banks, savings banks, banks, financial cooperatives and joint-stock companies, which the Slovenes in Trieste and its surroundings had established during the last decades of the Austro-Hungarian monarchy. It operated in Trieste from 1906 to 1941. Its development and business ventures were particularly successful in the period of 1906-1918, and it had great merit in establishing the Slovene Commercial School in Trieste. It conducted business with the largest Slovene financial institutions in Trieste, the Tržaška posojilnica in hranilnica (Loans and Savings Bank of Trieste) and the Jadranska banka (Adriatic Bank). After Trieste came under Italian rule, the situation worsened and reached a critical level in the period of the Fascist regime. Financial operations were carried out under very difficult circumstances; the pressure exerted by the regime changed to violence and the financial institution of the Trade and Craft Cooperative was abolished with an official decree and merged with an Italian institution: the Banca popolare giuliana. After the Second World War, the Slovenes in Trieste, despite their efforts, could not achieve the restitution of their confiscated cooperative, nor was any financial compensation whatsoever awarded them.

Key words: the Slovenes in Trieste, financial business, the Slovene economy, Italy,

* Zgodovinar, ravnatelj Narodne in študijske knjižnice v Trstu, I-34136 Trieste/Trst, Via San Francesco 20

Fascism, violence

Trgovsko-obrtna zadruga je bila sestavni del mreže posojilnic, hranilnic, bank, denarnih zadrug, gospodarskih in obrtnih društev, konsumnih zadrug, delniških družb, ki so jih Slovenci v Trstu postavili na noge v zadnjih desetletjih avstroogrske monarhije pred izbruhom prve svetovne vojne. Leta 1907 je izšel Imenik slovanskih društev in udruženj v Trstu in okolici, ki so ga sestavili uredniki Ivanišević, Kravos in Kučinič, natisnila pa tiskarna Edinost.¹ Trst in okolica se nanašata na ozemlje občine Trst. Podatki v Imeniku se nanašajo na leto 1906, ko je Trgovsko-obrtna zadruga začela s svojim poslovanjem. Seznam obsega kar 110 društev in organizacij. Izmed navedenih jih je v rubriki Gospodarska društva zajetih kar 47, torej slaba polovica, kar pa je izredno visoka številka.

Če razčlenimo seznam po posameznih sektorjih, dobimo naslednjo sliko: banke (3), hranilnice (5), zavarovalnice (2), pogrebna društva (8), konsumna društva (9), gospodarska društva (9), tiskovne zadruge (2), kmetijske družbe (3), vzajemna društva (4) in zadruge posestnikov (2). Čeprav za vsa našeta društva ni popolnih podatkov, lahko vseeno ugotovimo, da so imela gospodarska društva 7.891 članov. Gospodarski del Slovencev v Trstu in okolici je bil nedvomno v izredno dinamični fazi ter je igral pomembno vlogo. Imenik poleg slovenskih gospodarskih ustanov upošteva tudi hrvaške in češke, seveda so slovenske v veliki večini. Ostali del imenika se nanaša na politična, izobraževalna, kulturna, pevska in druga društva.

Trgovsko-obrtna zadruga je imela velike zasluge za Slovence v Trstu tako na gospodarskem področju kot tudi na kulturnem. Na eni strani je bila izredno koristen denarni zavod, saj je predstavljala dobro povezavo med denarnimi zavodi in drobnim gospodarstvom, ker je znala pomagati predvsem mali trgovini in obrti. Po drugi strani pa so njene zasluge velike na kulturnem in šolskem področju, saj sta z njeno odločilno finančno pomočjo nastali slovenska Cirilmetodova šola prav v središču Trsta (poleg centrale pri Sv. Jakobu v Trstu) in srednja trgovska šola v stavbah v ul. Acquedotto št. 20 (danes Drevored XX. septembra) in v ul. Stadion št. 21 (danes ul. Battisti), ki sta bili last prav Trgovsko-obrtni zadrugi.²

Ustanovitev Trgovsko-obrtni zadrugi

Denarni zavod je bil ustanovljen na občnem zboru 18. februarja 1906, v združni register pri c.k. trgovskem in pomorskem sodišču v Trstu se je vpisala 7. aprila 1906. Poslovati je začela 17. aprila 1906, sedež je imela v ul. Sv. Frančiška št. 2 v prostorih Trgovskega izobraževalnega društva, kjer je do leta 1904 delovala Tržaška posojilnica in hranilnica pred preselitvijo v Narodni dom.³

In prav Trgovsko izobraževalno društvo je dalo pobudo za ustanovitev Trgovsko-obrtni zadrugi v Trstu. Trgovsko izobraževalno društvo je nastalo 26. avgusta

¹ Milan Pahor: *Jadranska banka v Trstu*. Trst 1996, str. 18-20 (dalje *Jadranska banka*); *Narodna in študijska knjižnica v Trstu*, Odsek za zgodovino, arhiv, fond Trst, fasc. Trst HA, Imenik slovanskih društev in udruženj v Trstu in okolici, Trst 1907 dalje NŠK, OZ, arhiv.

² Veliki Jadran, občni slovenski koledar, leto 1912. Trst 1911, str. 91 (dalje *Veliki Jadran*); Vladimir Turina: *Gospodarsko uveljavljanje Slovencev na Primorskem v začetku stoletja*. Zaliv, Trst, 1968, št. 14-15, str. 24 (dalje *Turina*).

³ Milan Pahor: *Slovensko denarništvo v Trstu*. Trst 1989, str. 44 (dalje *Slovensko denarništvo*); *Veliki Jadran*, str. 91.

1900 in sicer na občnem zboru Zveze slovenskih trgovskih pomočnikov, ki se je takrat preimenovalo v Trgovsko izobraževalno društvo. Predsednik Vekoslav Plesničar je 24. decembra 1900 naslovil dopis na visoko c.kr. namestništvo v Trstu, s katerim opozarja na sprejete spremembe glede poimenovanja v Trgovsko izobraževalno društvo in odgovarjajočih dopolnil statuta. Prejšnja organizacija (Zveza slovenskih trgovskih pomočnikov) je bila ustanovljena leta 1898, polnopravno pa je začela 30. 1. 1900, ko je c. k. namestništvo odobrilo društveni statut.⁴

Ustanovni občni zbor Trgovsko-obrtna zadruga je bil 18. februarja 1906 v prostorih Trgovskega izobraževalnega društva v ul. Sv. Frančiška 2 v Trstu. Prisotnih je bilo 26 zadružnikov. Dnevni red je obsegal tri točke, "1. Prečitanje in potrjenje pravil; 2. Volitev načelstva; 3. Volitev nadzorstva", kot je zapisano v notarskem ustanovnem aktu. C.kr. notar dr. Joahim Zencovich je namreč sestavil v slovenščini zapisnik ustanovnega občnega zbora. V ustanovni listini so zapisana imena prvih zadružnikov Trgovsko-obrtna zadruga: 1. Josip Ulčakar, 2. Ivan Millionig, 3. Ivan Merhar, 4. Josip Stantig, 5. Fran Gulič, 6. Jakob Merhar, 7. Ivan Novak, 8. Miroslav Martelanc, 9. Karl Vecchiet, 10. Leopold Žgur, 11. Pavel Kočevar, 12. Valentin Zwitter, 13. Ivan Tomažič, 14. Ivan Prelog, 15. Josip Zwitter, 16. Hinko Schimdt, 17. Avguštin Škerlj, 18. Josip Ajdišek, 19. Gregor Babič, 20. Fabijan Žgur, 21. Franc Vertovec, 22. Urban Lenček, 23. Valentin Mortl, 24. Alojzij Plesničar, 25. Hanibal Škerl, 26. Ivan Wigele.⁵ Člani zadružniki so na občnem zboru, kateremu je predsedoval Josip Ulčakar, poslovodja in tajnik Tržaške posojilnice in hranilnice, odobrili pravila ter za dobo treh let izvolili načelstvo in nadzorstvo. Občni zbor se je začel ob 16. uri, po zaključku ustanovnega zbora pa je bila prva seja novoizvoljenega vodstva oziroma načelstva kot so takrat pravili.

Prvo vodstvo Trgovsko-obrtna zadruga je bilo takole sestavljeno: predsednik Josip Ulčakar, prvi namestnik predsednika Ivan Prelog, drugi namestnik predsednika Ivan Merhar, odborniki Josip Ajdišek, Gregor Babič, Leopold Žgur, Karl Vecchiet. V nadzornem odboru pa je bilo kar 9 članov: Ivan Novak, Valentin Zwitter, Alojzij Plesničar, Just Arhar, Josip Stantig, Gregor Zidar, Anton Miklavec, Miroslav Martelanc, Avguštin Škerlj.⁶

List Edinost je skrbno sledil nastajanju novega slovenskega denarnega zavoda v Trstu. To ima tudi svojo notranjo logiko, saj je v bistvu Trgovsko-obrtna zadruga spadala v vplivni krog narodnjakov političnega društva Edinost. Tako je tržaška Edinost zapisala dne 2. marca 1906: " Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu. Ta naš najnovejši denarni zavod že čvrsto posluje. Da-si je trebalo premagati mnogo sitnosti s prirejanjem prostorov in da-si je ta zvrst zavodov za Trst nekaj novega, se je vendar posrečilo odboru, da je premagal vse večje potežkoče. Za popolno ureditev pa treba še par tednov potrpljenja. (...) Trgovci, obrtniki kakor tudi vsi drugi, ki žele postati zadružniki "Trgovsko-obrtna zadruga", naj se potrudijo v urad, ki je

⁴ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu, dalje ASTS), I. R. Luogotenenza del Litorale, Società, busta 8, statut Trgovskega izobraževalnega društva v Trstu.

⁵ NŠK, OZ, arhiv, fond Gospodarstvo, fasc. Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu, zapisnik ustanovnega občnega zbora 18. 2. 1906.

⁶ NŠK, OZ, arhiv, fond Gospodarstvo, fasc. Trgovsko-obrtna zadruga, Zapisnik prve seje načelstva 18. 2. 1906; Slovensko denarništvo, str. 44.

odprt vsak delavnik od 9. do 12. ure zjutraj in od 3. do 5. ure popoldne."⁷

Le nekaj dni kasneje, 14. marca 1906, je časopis Edinost ponovno objavil članek: "Nov denarni zavod. Kakor smo izvedeli, se vstanovi v Trstu nov denarni zavod: "Trgovsko-obrtna zadruga". Že pred 4. leti je sklenilo "Trgovsko izobraževalno društvo" na svojem občnem zboru, da se poveri naloga ustanovitve take zadruge članom, ki naj vso stvar preštudirajo in predložijo pravila za novo zadrugo. To se je sedaj zgodilo. Pravila so se že predložila kompetentni oblasti v potrdilo in je upati, da prične zadruga kmalu poslovati. Svoj urad bo imel zavod v ulici S. Frančesco št. 2, kjer je bila svoječasno "Tržaška posojilnica in hranilnica". Novemu denarnemu zavodu želimo vse dobro."⁸

V aprilu 1906 objavi tržaška Edinost velik oglas o začetku poslovanja Trgovsko-obrtna zadruga, nato pa 11. maja 1906 daljši članek, iz katerega povzemam vsebinske poudarke: "'Trgovsko-obrtna zadruga' naj nam daje stanovsko podporo in stanovsko naobrazbo! Vsled tega pa je dolžnost vsakega slovanskega trgovca in obrtnika, da pristopi k tej zadrugi, da podpira ta novi, domači zavod kar najizdatneje, da mu gre na roko, da se ga poslužuje in zanj deluje, ter pridobiva zanj stranke. Le ako bomo imeli močan zavod, bomo imeli čimpreje tudi svojo trgovsko šolo v Trstu. Brez trgovske šole pa se slovansko trgovstvo in slovanska trgovina in obrt ne bo mogla povzdigniti do one višine, ki daje trgovcem moč, da lahko konkurirajo v vsakem pogledu s svojimi tekmovalci drugorodci. Opozarjamo, da 'Trgovsko-obrtna zadruga' ni samo za trgovce in obrtnike, ampak tudi za druge sloje."⁹

Citirani utrinki iz časopisa Edinost nam dopolnjujejo sliko novega denarnega zavoda v Trstu leta 1906. Predvsem pa nam nazorno kažejo, da se je vse skupaj odvijalo po točno določenem načrtu. To pa nakazuje prodorno taktiko in strategijo, ki jo je bil sposoben voditi slovenski narodnjaški tabor v zadnjih desetletjih avstroogrške monarhije, v letih pred izbruhom prve svetovne vojne. Iz tega se kaže v našem primeru načrt, ki gre od ustanovitve Trgovskega izobraževalnega društva dalje v smer nastanka novega denarnega zavoda (Trgovsko-obrtna zadruga) do ideje o nuji slovenske trgovske šole v Trstu. Po isti tirnici tečeta gospodarska prodornost in stanovska izobrazba. Vse to se v kratkih letih tudi uresnici. Nastane nov, za takratne razmere, sodoben denarni zavod na zadružni osnovi, ki nato uresniči leta 1910 zamisel o slovenski trgovski šoli v Trstu.

Za trenutek se je treba zaustaviti pri besedi Slovenec oziroma Slovan. Nobenega dvoma ni o tem, da so bili tržaški Slovenci zavedni Slovenci. Vodili so prodorno narodno, kulturno in gospodarsko politiko. Poleg tega, da so se čutili zavedne Slovence, so se obenem imeli tudi za Slovane. Zato naletimo v tisku na oba pojma, ki se ne mešata, ampak se samo dopolnjujeta. Poleg tega, da se je čutila prisotnost neke jugoslovanske ideje poleg slovenske, je res, da so Slovenci v Trstu in na Primorskem sodelovali predvsem s Hrvati in Čehi, čutila pa se je prisotnost tudi drugih: Srbov, Črnogorcev. Zato je bila povsod prisotna slovenska in obenem slovanska vzajemnost.

⁷ Edinost, Trst, 2. 3. 1906, Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu.

⁸ Edinost, 14. 3. 1906, Nov denarni zavod.

⁹ Edinost, 11. 5. 1906, Trgovsko-obrtna zadruga.

Namen Trgovsko-obrtna zadruga je povsem razviden iz statuta. Prva pravila so bila v rokopisni obliki, ampak že v prvem letu obstoja (1906) je vodstvo denarnega zavoda poskrbelo za tiskana pravila, ki jih je natisnila tiskarna Edinost. Pravila so bila sestavljena iz 41 členov. Najpomembnejša sta prva dva člena:

Člen 1: "Tvrdba se glasi: "Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu" registrovana zadruga z neomejenim jamstvom. Sedež je v Trstu."

Člen 2: "Namen zadruga je: a) spodbujati varčnost s tem, da daje članom priložnost, prihraniti si z založitvijo vlog v malih obrokih tekom let dobro obrestovano glavnico, in s tem, da sprejema in obrestuje hranilne vloge ter jih plodonosno nalaga; b) pospeševati zasebno gospodarstvo svojih članov s tem, da jim dovoljuje posojila pod ugodnimi pogoji in s tem posebej posreduje med trgovci, obrtniki in njih odjemalci ter omogočuje ustanovitev novih obrtnij in trgovin; c) dobivati si denarna sredstva s svojim združnim kreditom."¹⁰

Združni deleži so bili dvojni: glavni delež je znašal 20 avstrijskih kron, opravljeni pa 2 kroni. Začetni kapital (glavnica) je znašal 4.000 kron. Denarna zadruga je bila članica Zadrugne zveze v Celju. Vse poslovanje je potekalo v slovenskem jeziku.¹¹

Prva leta poslovanja

Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu je uspešno poslovala. Vse to izhaja iz številnih vsakoletnih obračunov, odobrenih bilanc in poročil na občnih zborih zadruga. Rezultati so bili nazorni, ko so ob prvem triletju polagali račune in o tem poročali javnosti in predvsem lastnim članom združnikom.

V poročilu in bilanci za tretje upravno leto 1908, ki so ga izdali v tiskani obliki, dobimo vrsto podatkov o poslovanju denarnega zavoda v prvih letih obstoja. Marca 1909 je načelstvo Trgovsko-obrtna zadruga podalo poročilo in bilanco: "Reči smemo, da smo stalno in nepričakovano naglo napredovali, kljub temu pa položili zavodu tako trden temelj, da se bo brez skrbi na njem zidala zgradba, rastoča više in više, ki bo nudila varno streho in sigurno zavetje vsem, ki bodo v njej iskali pomoči. (...) V minulem letu je kupila naša zadruga dve hiši in sicer hišo v ulici Stadion št. 21, kjer bodo primerni prostori za bodoči "Trgovski dom", ter hišo v ulici Acquadotto št. 22, kjer je že zdaj nastanjena slovenska ljudska šola. Ta veleugodni nakup dveh poslopij v srcu mesta in na jako lepih prostorih je prav tako koristen za naš denarni zavod, kakor potreben in pomemben za našo kulturno življenje, ker so se s tem preskrbeli primerni prostori za tako potrebne slovenske šole v mestu. V svesti si, da je odstopajoče načelstvo in nadzorstvo v svoji triletni funkcijski dobi v vsakem oziru storilo svojo dolžnost, polaga račune."¹²

V letu 1908 se je vpisalo v zadrugo 292 novih članov, tako da je število združnikov na dan 31. decembra 1908 doseglo številko 951. V redni službi so imeli tri osebe: Fran Kravos je bil tajnik, Stanislav Detela blagajnik in Alojz Ferfolja uradnik. Skupni promet denarnega zavoda v letu 1908 je znašal 5,604.738,11 avstrijskih kron. Za nakup hiš so porabili 60.997 kron. V zavodu so imeli dva

¹⁰ NŠK, OZ, arhiv, fond Gospodarstvo, fasc. Trgovsko-obrtna zadruga, pravila.

¹¹ Slovensko denarništvo, str. 45.

¹² NŠK, OZ, arhiv, fasc. Trgovsko-obrtna zadruga, poročilo in bilanca 1908.

rezervna zaklada (danes bi rekli sklada), ki sta znašala skupno 13.699 kron. In kljub tem bremenom so vpisali čisti dobiček v višini 8.648,32 kron. Poleg tega je Trgovsko-obrtna zadruga vzpostavila poseben sklad (oni so temu pravili zaloga) za bodočo Trgovsko šolo v Trstu. Ta sklad je konec leta znašal 16.580 kron, sama Trgovsko-obrtna zadruga je v letu 1908 vanj vplačala 2.500 kron.¹³

Prav nakup dveh stavb v šolske in izobraževalne namene je bil največji dosežek denarnega zavoda. Z nakupom prve stavbe so rešili vprašanje Cirilmetodove šole v središču mesta, z drugo stavbo pa so postavili temelje za nastajajočo Trgovsko šolo. Za slednjo so vzpostavili celo poseben denarni sklad. Napori so bili kronani z uspehom oktobra 1910, ko je resnično zaživela srednja trgovska šola v Trstu.

Marca 1910 je Trgovsko-obrtna zadruga objavila tiskano poročilo in bilanco za upravno leto 1909. Ocenili so ga za uspešnega: "Tudi četrto poslovno leto naše Zadruge je bilo ugodno v vsakem oziru, kajti pridobivamo si čimdalje večje zaupanje pri širokem občinstvu, naš ugled pri sorodnih denarnih zavodih stalno raste in z mladostno-svežim, pa vendar previdnim gospodarstvom si vedno bolj utrjujemo svoj finančni položaj, o čemer priča tudi sledeče poročilo."¹⁴

Iz poročila lahko razberemo nekaj zanimivih podatkov. Pristopilo je dodatnih 209 novih članov, tako da je se je število zadrušnikov povzpelo na številko 1.161. Čisti dobiček se je povzpел na 12.965 kron, celotni promet denarnega zavoda je dosegel 6,914.917 kron. Na hrbtni strani poročila so natisnili denarno stanje sklada za Trgovsko šolo v Trstu. Sklad je dosegel vsoto 27.394 kron v letu 1909, visok skok od vsote 16.580 v prejšnjem letu. Vsi trije največji slovenski denarni zavodi v Trstu so prispevali v omenjeni sklad: Trgovsko-obrtna zadruga 2.500, Tržaška posojilnica in hranilnica 5.000, Jadranska banka 2.500 kron.

Vodstvo Trgovsko-obrtne zadruge je v prvih letih doživelo le malo sprememb. V letu 1910 je bilo načelništvo sestavljeno takole: predsednik Josip Ulčakar, ravnatelj Tržaške posojilnice in hranilnice, prvi podpredsednik Ivan Merhar, profesor, drugi podpredsednik Josip Stantig, trgovec, odborniki pa Justin Arhar, učitelj in posestnik, Gregor Zidar, posestnik in trgovec, Valentin Zwitter, trgovec ter Leopold Žgur, trgovec. Poleg sedem članov načelništva je bilo še nadzorništvo, ki je štelo kar 9 članov. Predsednik nadzornega organa Trgovsko-obrtne zadruge je bil Fran Korenčan, ravnatelj, namestnik predsednika Ivan Millionig, posestnik in trgovec.¹⁵ V vodstvenih organih denarnega zavoda so sedeli povečini trgovci in posestniki, vendar so bili prisotni tudi učitelji in profesorji ter državni uradniki.

Uspešno poslovanje so usmerjali redni občni zbori, kjer so se zbirali vedno številčnejši zadrušniki Trgovsko-obrtne zadruge. Sporočilo javnosti je bilo objavljeno na straneh slovenskega dnevnika Edinost v Trstu. Tako je bilo 4. marca 1911 natisnjeno vabilo na V. redni občni zbor Trgovsko-obrtne zadruge v Trstu za nedeljo 12. marca 1911 ob 10. uri v dvorani Trgovsko-izobraževalnega društva v ulici Sv. Frančiška 2. Dnevni red je bil klasičen: "1. Poročilo načelništva. 2. Poročilo nadzorništva. 3. Potrjenje letnih računov. 4. Razdelitev čistega dobička. 5. Volitev (spopolnitev) nadzorništva. 6. Slučajnosti."¹⁶

V koledarju Veliki Jadran za leto 1912, ki ga je založila Slovanska knjigarna

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam, poročilo in bilanca 1909.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Edinost, 4. 3. 1911, Vabilo na V. redni občni zbor Trgovsko-obrtne zadruge v Trstu.

Josipa Gorenjca, naletimo na zanimiv opis učinka denarnega zavoda, o katerem govorimo: "Sad te ustanovitve je sedanja slovenska Ciril-Methodova šola v ulici Acquedotto št. 20 in ulici Stadion št. 21, kateri hiši sta last Trgovske zadruge. Zraven že obstoječih 12 razredov ljudske šole (5 dekliških in 4 deških), je v hiši zadruge na Acquedotto št. 20 tudi popolna nižja slovenska trgovska šola, sestojeca iz treh razredov. Ta poslednja se je ustanovila oktobra leta 1910 in uspeva krasno. Kako je bila zadruga potrebna za narodno gospodarstvo, naj pokaže sledeči pregled v številkah. Promet od ustanovitve do danes znaša okroglih 33 milijonov, hranilnih vlog je naraslo na približno 1.300.000, čisti dobiček pa nad 60.000 kron. Zadruga je že v prvih petih letih odkazala slovenski trgovski šoli 11.500 kron v gotovini, zraven ugodnosti, ki jih ta prekornisti narodni zavod vživa na stanarini in v drugih ozirih. Razen tega je zavod po svojih močeh vedno rad podpiral tudi druga kulturna podjetja in društva ter jim naklanjal primerne podpore. Kot važno gospodarsko, se bolj pa kulturno-vzgojno sredstvo se je izkazalo štedenje, ki ga je zadruga sistematično začela gojiti med mladino, posebno šolsko, s tem, da posojuje domače hranilnike ali puščice, katerih ima dosedaj v prometu nad 500, ki se pridno polnijo ali praznijo, ter tako zraven moralnega uspeha, pomnožujejo naše blagostanje.¹⁷

Hotelska delniška družba Grljan - Miramar pri Trstu

Trgovsko-obrtna zadruga je sodelovala s Tržaško hranilnico in posojilnico ter z Jadransko banko ne le pri načrtovanju in nato pri vzpostavitvi Slovenske trgovske šole, pač pa so bili vsi trije največji slovenski denarni zavodi v Trstu trdno povezani tudi pri izrazito gospodarskem projektu, ki je posegel na hotelsko in turistično področje.

Začetek zanimanja tržaških slovenskih gospodarskih krogov za Grljan lahko postavimo v leto 1908. Za izhodišče lahko vzamemo članek z naslovom Grljan v tržaški Edinosti: "Kje da se nahaja Miramar, je znano vsakemu Tržačanu, kakor je znano tudi onim, ki so kedaj obiskali naše mesto. Mnogi pa ne vedo za Grljan, ki se nahaja uprav zraven Miramara. (...) Ker smo te dni čitali v nekem tukajšnjem laškem listu poziv Lahonom, naj se polaste vsega grljanskega nabrežja - ker da tam nastane v kratkem času krasno zdravilišče, opozarjamo tudi mi naše premožnejše sloje, naj ne dopustijo, da bi tujec pokupil te romantično lepe zemlje. (...) Trst nima pripravnejšega prostora za letovišča in kopališča od onega v Grljanu in je naravno, da se ta kraj v kratkem vporabi za razne hotele in dvorce. Lahki svare pred tujci, da-si so one zemlje od nekdanje slovenske. Mi pa pravimo: naj ona tla ostanejo se nadalje slovenska, v kolikor jih še ni v tujih rokah."¹⁸

Poziv je padel na plodna tla, saj so se problema zavedali tudi slovenski gospodarstveniki. Prvi konkreten korak je bil izveden z ustanovitvijo Društva za pospeševanje prometa tujcev v začetku leta 1909. K društvu so pristopili vsi trije omenjeni denarni zavodi. Pobuda je imela namen primerno izkoristiti Grljan, ki je bil še vedno izredno mirno zavetišče, kljub petindvajsetletni dejavnosti švicarskega Nemca, ki je odkupoval, širil, gradil in prezidaval. Kmalu pa je sledilo dejanje.

¹⁷ Veliki Jadran, str. 91.

¹⁸ Edinost, 21. 7. 1908, Grljan.

Kupoprodaja zemljišča, kopališč in gostinskih podjetij je bila sklenjena 4. marca 1910. Celotno podjetje je prišlo pod upravo konzorcija treh imenovanih slovenskih denarnih zavodov, ki so si zagotovili koncesijo z obljubo, da ustanove novo delniško družbo. Vrednost naložbe je bila 460.000 avstrijskih kron, po vrednosti torej takoj za Narodnim domom v Trstu.

Nato je stekla pobuda za ustanovitev delniške družbe.¹⁹ Leta 1911 je bila ustanovljena Hotelska delniška družba Grljan-Miramar pri Trstu. Pravila družbe je c.kr. ministrstvo za notranje zadeve na Dunaju odobrilo 19. avgusta 1912, c.kr. namestništvo v Trstu pa je izdalo izvršni odlok 9. oktobra 1912. Sledil je 27. februarja vpis v register družb na trgovskem in pomorskem sodišču v Trstu. Glavnica delniške družbe je znašala 600.000 kron z izdajo 3.000 delnic po 200 kron. 100.000 kron so vplačali v gotovini, ostalih 500.000 pa je bila vrednost zemljišč in nepremičnin v Grljanu. Vse to so odkupili od lastnice vdove Adele Feder rojene Calafati.²⁰

Iz tiskanih pravil delniške družbe povzemam dele prvega in drugega člena. 1. člen: " Namen hotelske delniške družbe "Grljan-Miramar pri Trstu" je pridobivanje stavbišč in zemljišč, ustanovitev, gradnja in obrat hotelov, restavracij in kavarn, kopelij, posebno morskih, ter sploh vseh v letoviščih in zdraviliščih potrebnih podjetij in zgradb. (...)"

2. člen: "Temeljem teh pravil zasnovana delniška družba se glasi: Hotelska delniška družba "Grljan-Miramar pri Trstu", italijansko: Societ  anonima di Hotels "Grignano-Miramar presso Trieste", nemško: Hotelsaktiengesellschaft "Grignano-Miramar bei Triest", francosko: Societ  anonyme des Hotels "Grignano-Miramar pr s Trieste". Sedež družbe je v Trstu. (...)"²¹

Po prvem nakupu leta 1910 so v aprilu 1912 dokupili še 1.800 m² zemljišča, v glavnem je bila obala. Investicija je bila vredna 36.000 kron. V letih 1910, 1911 in 1912 je bila uprava in poslovanje v rokah ustanoviteljev konzorcija. Po ustanovitvi in registraciji so se delničarji zbrali na prvem rednem občnem zboru 9. aprila 1914. V 1. letnem poročilu in računskem zaključku so zapisali, da je celotna lastnina vredna 541.000 kron. Odobrili so razširitvena dela pri Hotelu Grignano, odločili so se za nakup parnika z imenom Vida, da bi bila zagotovljena stalna pomorska zveza med Grljanom in Trstom. Nakup parnika je stal 67.533 kron. Iz tega je razvidno, da je družba resno in odločno investirala v naložbo, ki je bila nedvomno velik zalogaj. Poleg tega so upravitelji poročali o gradnji dodatnega enonadstropnega krila ob glavnem posloju hotela. Kopališče ob obali je razpolagalo s 161 kabinami. Hotelska družba je stala na trdnih nogah, izgledi so bili dobri.²²

V upravnem svetu družbe so bile ugledne osebnosti slovenskega meščanskega sloja v Trstu. Veljalo je nekakšno nenapisano pravilo, da so v upravnih telesih važnejših gospodarskih in denarnih ustanovah sedeli prvaki političnega društva Edinost, uspešni trgovci in podjetniki, odvetniki ter strokovnjaki. Predsednik

¹⁹ Jadranska banka, str. 266.

²⁰ ASTS, fond Tribunale Commerciale e Marittimo di Trieste (dalje TCM), Registri, Rg B II., Hotelska delniška družba "Grljan-Miramar pri Trstu"; Jadranska banka, str. 267; Slovensko denarništvo, str. 126-127.

²¹ NŠK, OZ, arhiv, zapuščina dr. Justa Pertota (dalje Pertot), fasc. 3, mapa Hotelska družba "Grljan-Miramar pri Trstu", pravila.

²² NŠK, OZ, arhiv, Pertot, Letno poročilo za leto 1913.

upravnega sveta je bil dr. Josip Wilfan, odvetnik, deželni poslanec in mestni svetovalec v Trstu, podpredsednik dr. Ivan Merhar, c.kr. profesor v Trstu, člani pa Ivan Goriup, veleposestnik na Opčinah pri Trstu, dr. Gustav Gregorin, odvetnik, državni in deželni polanec v Trstu, Anton Kalister, posestnik in veletrgovec v Trstu, dr. Vlastimil Klima, mestni in okrajni zdravnik v Pragi, Branko Pollich, ladjar v Trstu, Josip Skobrne, inženir v Trstu, Josip Ulčakar, ravnatelj Tržaške posojilnice in hranilnice v Trstu. Nadzorni svet so sestavljali: predsednik dr. Josip Abram, odvetnik v Trstu, podpredsednik Fran Korenčan, c.k. ravnatelj depozitnega urada v Trstu, člani pa Vekoslav Furlan, c.kr. višji računski svetnik, Fran Skorkovsky, ravnatelj Jadranske banke v Trstu, Nicefor Stepančič, trgovec v Trstu.²³ Poleg Slovencev torej naletimo tudi na Hrvate in Čehe, kar je bilo povsem normalno v slovenskih gospodarskih krogih v Trstu v zadnjih dvajsetih letih avstroogrške monarhije.

Vojna je seveda preprečila nadaljnji razvoj družbe. Po vojni pa so zavladale nove razmere. Družba je delila bridko usodo ostalih slovenskih in slovanskih denarnih zavodov in gospodarskih ustanov. Že 26. oktobra 1921 so bili iz upravnega sveta družbe zbrisani vsi slovenski upravitelji, nadomestili so jih izključno italijanski člani. Na občnem zboru 30. marca 1922 je bil sprejet nov statut samo v italijanskem jeziku, slovenščina je bila popolnoma izbrisana. 26. junija 1929 je družba izvršila fuzijo, ki je bila sprejeta v upravnem svetu 29. marca 1929. Registracija je bila nato vpisana 3. decembra 1929. Družba je izginila, ostala je Societá della Riviera Triestina.²⁴

Statistični podatki o poslovanju Trgovsko-obrtne zadruge

Stopimo za korak nazaj v obdobje pred prvo vojno. Če si želel poklicati sedež Trgovsko-obrtne zadruge, si moral zavrteti telefonsko številko 1604. Sedež pa je bil v središču mesta v ulici Sv. Frančiška 2. Ob začetku vojne leta 1914 so upravitelji zadruge bili: predsednik Josip Učakar, prvi podpredsednik Ivan Merhar, drugi podpredsednik Leopold Žgur, odborniki pa Justin Arhar, Ivan Wiegele, Valentin Zwitter. Nadzorni odbor pa so sestavljali: Vincenc Engelmann, Filip Ivaniševič, Fran Korenčan, Jakob Merhar, Ivan Millonig, Just Pertot, Franc Zupančič, Josip Zwitter. Na sedežu zadruge so bili zaposleni: Stanislav Detela (tajnik in poslovodja), Franc Kravos (blagajnik), Lojze Ferfolja in Mira Loger (uradnika).²⁵

Za prvo leto poslovanja 1906 dobimo naslednje podatke: blagajniški promet je znašal 1,274.583 kron, število združnikov je bilo 374, hranilnih vlog 238.972 kron, posojil 200.648 kron, čisti dobiček 1.071 kron, rezervni zaklad (sklad) 2.313 kron.

Po štirih letih v letu 1910 dobimo naslednje rezultate poslovanja: blagajniški promet 7,523.927 kron, združnikov je bilo 1389, hranilne vloge 1,226.595, posojila pa 1,275.913 kron, čisti dobiček 17.915 kron, rezervni zaklad 42.068.

Tik pred vojno leta 1914 je Trgovsko-obrtna zadruga takole poslovala: blagajniški promet je znašal 5,792.580 kron, združnikov je bilo 1977, hranilne vloge 1,715.955 kron, posojila 1,396.590 kron, čisti dobiček 14.060 kron, rezervni

²³ Prav tam.

²⁴ ASTS, TCM, Registri, Rg B II., Hotelska delniška družba "Grljan-Miramar".

²⁵ Guida generale di Trieste per l'anno 1915, str. 538.

zaklad pa 109.703.

Statistični podatki za leto 1918 nam povedo, da je denarni zavod dobro prestal vojno obdobje: blagajniški promet 8,028.781 kron, zadružnikov je bilo 1989, hranilne vloge 2,217.797 kron, posojila 1,140.889 kron, čisti dobiček je znašal 14.425 kron, rezervni zaklad se je povzpел na 155.155.²⁶

Prihod Italije, v drugi državi

Namesto avstroogrške monarhije je takoj po koncu vojne v Trstu nastopilo italijansko kraljestvo, druga država in predvsem drugačna miselnost. Vezi z Dunajem in Ljubljano so bile prekinjene, nove poti so vodile v Rim. Dolgoletne politične, narodne, kulturne, gospodarske vezi so bile prekinjene.

Miselnost, ki jo je prinašala nova italijanska oblast, je bila drugačna. Nova oblastni hotela in ni nameravala upoštevati različnost t.i. novih pokrajin (Le Nuove Provincie), kot so jim pravili v Italiji. Neupoštevanje realnosti je privedlo do nasprotovanja in celo do sovražnosti. V Trstu ni bilo treba čakati na oktober 1922, ko je prišla na oblast fašistična stranka z Mussolinijem na čelu. Odnos je bil jasen takoj. Fašistični režim je nato vse zaostрил do neslutnih višin, vendar so bili temelji položeni že prej, za časa t.i. liberalnih vlad tedanje kraljeve Italije. Tri mesece po prihodu italijanskih vojaških čet v Trst, 3. februarja 1919, je italijanski zakladni minister (Ministro del Tesoro) poslal v Trst strogo zaupni dopis, ki se pričinja takole: "Predočili so mi vprašanje bank, ki delujejo v Julijski krajini, in predlog našega odnosa do njih. Upoštevajoč pomen, ki ga ima to vprašanje v odnosu do državnega gospodarstva in za nove dežele, ki so prišle pod Italijo, se mi zdi potrebno Vaši ekselenci predočiti, na osnovi katerih usmeritev mora po mojem mnenju temeljiti naše delovanje." V četrtem odstavku pisma se minister posveti problemu slovanskih bank (banche slave), ko trdi, da je zadeva s slovanskimi bankami bolj občutljiva od nemških, čeprav meni, da je tudi pri tem italijansko stališče jasno. Nevarnost, ki jo predstavljajo slovanske banke, je mnogo večja od nemške nevarnosti. Zato je treba dobro nadzorovati poslovanje slovanskih bank, še posebno jugoslovanskih, da ne onemogočijo na krajevni ravni poslovanja italijanskih bank. Zaključek dopisa pa je najbolj poveden: "Banke v Trstu se morajo italijanizirati v največji možni meri. K temu lahko prispevajo domiselnost naših bankirjev in ukrepi naših bank. Po mojem mnenju mora biti v tem smislu naravnano tudi delovanje vlade v Rimu."²⁷

Načrt je bil torej pripravljen, scenarij napisan: italijanizirati odnosno nacionalizirati slovenske / jugoslovanske / slovanske denarne zavode v Trstu, podreti slovensko gospodarsko mrežo. Omenjeni načrt je zahteval dobro pripravo in čas za učinkovito izvedbo. Vmes je bilo treba širšo javnost in slovensko prebivalstvo opozoriti, da se bliža nova doba. To nalogo so opravile organizirane skupine z nasiljem. Na delo so stopile posebne fašistične skupine, škvadre.

Ker govorimo o Trgovsko-obrtni zadrugi v Trstu, bomo omenili napad na sedež tega denarnega zavoda. 4. avgusta 1919 je fašistična škvadra napadla Narodni dom, Slovensko šolo na Acquedottu, Trgovsko šolo, sedež Trgovsko-

²⁶ NŠK, OZ, arhiv, Pertot, fasc. 3, m. Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu. Poročilo in bilanca za XXI. upravno leto 1926.

²⁷ ASTS, fond Regio Governatorato della Venezia Giulia, Atti generali, Ufficio-economico finanziario, busta 139; Jadranska banka, str. 132.

obrtna zadruga, ki se je po vojni preselila v ulico Battisti 21.

Škoda zaradi napada je bilo po poznejših cenitvah: Uredništvu in upravništvu "Edinosti" (ne vštevši uničenih 22 letnikov "Edinosti") 5.353 lir, Slovenski ljudsko šoli v ulici Acquedotto 20 lir 44.995, Slovenskemu učiteljskemu društvu (istotam) 10.000 lir, učiteljem omenjene šole 1.809 lir, "Ruskemu kružku" 715 lir, Zasebni trgovski šoli via C. Battisti 1.865 lir, Trgovski-obrtni zadrugi (istotam) 104.550 lir, Tržaški posojilnici in hranilnici v Narodnem domu 860 lir, "Slovanski čitalnici" (istotam) 28.486 lir. Vkupno: 199.633 lir.²⁸

Dobra polovica zapisane škode je šla na račun prav Trgovsko-obrtna zadruga. Signal je bil jasen. Nato so se zvrstili se bolj jasni in odmevni signali: napad in požig Narodnih domov v Barkovljah, Rojanu in pri Sv. Ivanu v Trstu ter krona vseh nasilnih dejanj - požig Narodnega doma v Trstu na dan 13.7.1920. To je bila prava šentjernejska noč tržaških Slovencev, saj so fašistične skupine tistega dne napadle poleg Narodnega doma še 20 drugih sedežev slovenskih organizacij.

Trgovsko-obrtna zadruga po prvi svetovni vojni

Po letu 1918 se je moralo vodstvo Trgovsko-obrtna zadruga stalno soočiti s celo vrsto težav, kar je v bistvu pomenilo, da skorajda denarni zavod ni mogel normalno poslovati. Vse skupaj je bilo vseskozi bolj podobno nenehni obrambi. Trdoživi so vsekakor bili, saj so znali kljubovati dobrih dvajset let.

Pred iztekom prve svetovne vojne so se zadržniki zbrali poleti 1918, točneje 16. julija 1918, na občnem zboru. 9. septembra 1919 je sodišče vpisalo v združni register vodstveni sestav: predsednik Alojz Ferfolja, prvi podpredsednik Matko Gradišar, drugi podpredsednik Jakob Merhar, odborniki Anton Žerjal, Filip Ivanišević, Hinko Schmidt, Josip Gregorčič. Imenovani so se znašli pred nelahko nalogo: poslovati, delovati, preživeti v popolnoma novih razmerah v drugi državi.²⁹ V letu 1919 je prišlo 4. avgusta do prej omenjenega napada fašistične skupine na sedež Trgovsko-obrtna zadruga v ulici Cesare Battisti 21, kamor se je preselila iz ulice Sv. Frančiška 2, kjer je domovala od ustanovitve leta 1906 dalje. Sama zadruga je bila lastnica stavbe v ul. Battisti. Z letom 1920 se je pričelo poslovanje z oblastmi v italijanskem jeziku. V naslednjem letu 1921 je moralo vodstvo denarnega zavoda zaprositi za italijansko državljanstvo, ki je bilo izdano dne 27. decembra 1921. S tem uradnim aktom si je spet pridobila domovinsko pravico. Na zahtevo sodišča je morala denarna zadruga svojemu slovenskemu nazivu dodati še italijanskega. Zadržniki so morali to spremembo sprejeti na rednem občnem zboru, ki so ga sklicali 1. avgusta 1923; nakar so to 27. maja 1924 vnesli v združni register pri trgovskem in pomorskem sodišču v Trstu. Po tej spremembi se je naziv glasil: Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu, registrovana zadruga z neomejenim jamstvom - Consorzio Commerciale Industriale in Trieste, consorzio registrato a garanzia illimitata. V letu 1924 se je sedež denarnega zavoda spet selil in sicer v ulico Pierluigi da Palestrina št. 4.³⁰

²⁸ Škoda povzročena po nasilstvih slovenskemu prebivalstvu v Julijski krajini. V: Za naše Primorje. Ljubljana, Jugoslovenska matica 12. 11. 1927; Jadranska banka, str. 164.

²⁹ ASTS, TCM, Registri, Cons. III., Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu.

³⁰ Darij Cupin: Banca Popolare Giuliana in Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu. Primorski dnevnik, Trst, 1. 3. 1970 (dalje Cupin); Slovensko denarništvo, str. 135.

Pred tem se je Trgovsko-obrtna zadruga leta 1921 včlanila v obnovljeno Zadružno zvezo v Trstu. V Zadružno zvezo so vstopile raznovrstne zadruge iz tržaške, puljske in reške pokrajine. Območje poslovanja je segalo od Trsta do Postojne, od Krasa do Cresa. Konec leta 1922 je bilo včlanjenih 127 zadrug, od tega 85 denarnih; ena izmed teh je bila Trgovsko-obrtna zadruga. Tudi v omenjeni zvezi je naš denarni zavod odigral svojo vlogo, saj je bil član načelnštva Zadružne zveze v Trstu Josip Bratož, ki je bil takrat ravnatelj Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu.³¹

Zadružniki so se v juniju 1927 zbrali na 21. rednem občnem zboru. Tistega 6. junija 1927 so morali člani ponovno pod pritiskom oblasti spremeniti nekatere člene statuta zadruga. Vodstvo oziroma načelnštvo denarnega zavoda so takrat sestavljali: predsednik Vekoslav Plesničar, prvi podpredsednik Matko Gradišar, drugi podpredsednik Hinko Schmidt, odborniki Jakob Merhar, Ivan Panjek, Alojzij Povh, Josip Puhelj. V nadzornem odboru so bili: predsednik Ivan Prelog, tajnik Josip Novinc, nadzorniki Peter Kralj, Vasilij Mirk, Ivan Počkaj. Ravnatelj ustanove je bil Anton Grubišič. Kljub stalnim pritiskom oblasti in nenehnemu oviranju rednega poslovanja je število zadružnikov naraščalo; konec leta 1926 je doseglo številko 2.313. Ljudje so se oklenili in strnili okrog Trgovsko-obrtna zadruga, kateri so zaupali.

Iz objavljenih številke v bilanci za leto 1926 lahko razberemo naslednje podatke: blagajniški promet je znašal 42,939.841 lir, hranilne vloge 3,200.489 lir, posojila 1,996.856 lir, čisti dobiček 2.527 lir, rezervni sklad (sklad) pa 170.463 lir. Če primerjamo številke za leto 1926 s tistimi iz leta 1920 in 1924, opazimo, da je bilo najbolj uspešno leto 1920, ko so zabeležili kar 53.505 lir čistega dobička. V vseh letih blagajniški promet stalno močno niha. Trdni postavki sta bili nedvomno visoko stanje hranilnih vlog, kar je zagotavljalo zavodu dobro in varno finančno osnovo ter rezervni sklad.³²

6. maja 1927 je vodstvo zadruga prejelo prisilno navodilo, da mora na naslednjem občnem zboru sprejeti nov statut, ki bo napisan samo v italijanskem jeziku. Nadaljevala se je italijanizacija slovenskega denarnega zavoda.³³

22. junija 1928, na naslednjem rednem občnem zboru, so zadružniki Trgovsko-obrtna zadruga sprejeli tak, samo v italijanskem jeziku napisan statut.³⁴ Zadrugo je nato 10. maja 1929 vpisalo sodišče v zadružni register.

Ko je bilo to storjeno, je prišla nova zahteva: "Opominjamo vodstvo družbe, da mora na naslednjem občnem zboru postaviti na dnevni red spremembo statuta, s katero bo imenu podjetja v slovenskem jeziku besedici - v Trstu - zamenjala - in Trieste." Tako so morali zadružniki na naslednjem občnem zboru 4. junija 1930 sprejeti sklep, da izgine še zadnja sled v slovenskem jeziku. V zadružnem registru pomorskega in trgovskega sodišča v Trstu naletimo 22. septembra 1930 na naslednji pripis: "na osnovi zapisnika občnega zbora z dne 4. 6. 1930 je bilo odstranjeno ime podjetja v slovenskem jeziku."³⁵

Vsi omenjeni neusmiljeni in načrtni pritiski pa niso uspeli okrniti zaupanja

³¹ Milan Pahor: Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Trst 1998 (dalje Pahor, Lastno gospodarstvo), str. 33.

³² NŠK, OZ, arhiv, Pertot, m. Trgovsko-obrtna zadruga.

³³ Cupin.

³⁴ ASTS, TCM, Registri, Cons. III., Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu.

³⁵ Prav tam, pripis 22. 9. 1930.

članov, saj so na občnem zboru aprila 1929, ko so sprejemali bilanco za leto 1928, zapisali, da imajo 2.562 članov. Čisti dobiček za leto 1928 je bil 14.425 lir, rezervni sklad pa se je povzpел na 184.725 lir. V poročilu in bilanci za tisto leto pa dobimo še dodatno zanimivo postavko: denarni zavod je imel v lasti razne nepremičnine v višini 290.276 lir. Zadruga je dobro poslovala, imela je resnično trdno finančno osnovo.³⁶

4. junija 1930 je bil kot odbornik izvoljen v načelnštvo denarnega zavoda odvetnik Franc Tončič, ki je v zadnjem desetletju obstoja zadruga odigral osrednjo vlogo, ki je bila dostikrat bridka. Na občnem zboru leta 1932 je bil izvoljen za predsednika, kar je ostal vse do nasilnega razpusta Trgovsko-obrtna zadruga.

Kot osemnajsti pripis v zadrurnem registru na sodišču v Trstu je bilo vneseno ime odvetnika Tončiča za predsednika 9. junija 1932. Dvajseti pripis z dne 14. julija 1933 pa je vnesel nov upravni svet, ki je bil izvoljen na rednem občnem zboru 25. aprila 1933: predsednik Franc Tončič, prvi podpredsednik Hinko Schmidt, drugi podpredsednik Ivan Panjek, odborniki Josip Puhalj, Karlo Dolgan, Stanislav Sosič, Franc Terpin.³⁷

Zadruga je stalno izpolnjevala vse zahteve oblasti, strogo se je držala zakonskih predpisov. Stalno je bila podvržena strogi kontroli. Zaman so odgovorne oblasti iskale nepravilnosti v poslovanju. Predsednik in obenem pravni zastopnik zadruga odvetnik Franc Tončič je moral vsako leto vložiti priziv na sodišče, zato da je nato sodišče v uradnem listu Foglio degli Annunzi Legali objavilo bilanco zadruga, kar je uradno potrdilo veljavnost delovanja. Nato pa je sledil se pripis v zadrurni register na sodišču, da je bila deponirana bilanca, ki je bila tako dokončno uradno potrjena. In to se je ponavljalo vsako leto od 23. maja 1933 do 29. aprila 1940. V tistih letih je bil sedež denarnega zavoda v ulici XXX ottobre 17, vendar je bil vhod za stranke iz ulice Milano 20.³⁸

Kljub vsem pritiskom, kljub vsem kontrolam, kljub ekonomski krizi mesta in krizi v poslovanju denarnih zavodov v Trstu je Trgovsko-obrtna zadruga pod imenom Consorzio Commerciale Industriale in Trieste uspešno poslovala. To je razvidno iz letnih obračunov: leta 1936 so zabeležili 13.000 lir dobička, leta 1937 17.000, leta 1939 46.362, leta 1940 pa kar 55.966 lir dobička.³⁹

Trgovsko-obrtna zadruga je bila nedvomno trn v peti italijanskim oblastem. Enaka ugotovitev velja za Tržaško posojilnico in hranilnico, ki je kot denarni zavod preživela požig Narodnega doma v Trstu. Ob vstopu Italije v drugo svetovno vojno je očitno dozorel sklep, da ju je treba ukiniti in uničiti, saj sta predstavljali še redke preostanke slovenske gospodarske prisotnosti v mestu. Obe je v bistvu doletela podobna usoda, ukinitvev samostojnega delovanja ter spojitve (fuzija) v sorodno italijansko denarno ustanovo.

Na občnem zboru 11. julija 1940 so morali člani ponovno sprejemati vsiljene spremembe. Te dopolnitve k statutu so spremenile tudi značaj denarnega zavoda. Namesto osebnih deležev članov so bile izdane imenske delnice. Tako se je zadruga spremenila v bistvu v posebno obliko delniške družbe. Zato se je

³⁶ Turina, str. 25-26.

³⁷ Cupin.

³⁸ ASTS, TCM, Registri, Cons. III., Trgovsko-obrtna zadruga v Trstu, pripisi v register od leta 1933 do leta 1940.

³⁹ Cupin; Slovensko denarništvo, str. 135.

spremenil naziv v Consorzio di Credito Commerciale Industriale, società anonima cooperativa con sede a Trieste. S tem je bila nakazana pot, po kateri se lahko vrine v zavod italijanski kapital. Edina pozitivna nota tega občnega zbora je bila zadnja demokratična izvolitev vodstvenih organov, ki so ostali v rokah slovenskih članov. Navedimo torej zadnji slovenski upravni svet: predsednik odvetnik Franc Tončič, prvi podpredsednik Ivan Kranjc, drugi podpredsednik Hinko Schmidt, odborniki Peter Udovič, Josip Puhalj, Ivan Panjek. V nadzornem odboru pa so bili: predsednik Stanislav Sosič,  lana Franc Rupena, Štefan Lovre i , namestnika Viktor Širca, Josip Vatta. Skrutinatorja na občnem zboru sta bila Rudolf Marc in Maks Morelj.⁴⁰

Kmalu po občnem zboru je bil 5. septembra 1940 aretiran predsednik zavoda dr. Tončič. Tako so končno oblasti dobile razlog, da so lahko direktno posegle v delovanje Trgovsko-obrtne zadruga in ga hitro in neusmiljeno izkoristile. Vitez dr. Enea Fabrizi je bil imenovan za začasnega upravitelja; ta pa je  e 31. oktobra 1940 sklical izredni občni zbor zavoda. Fabrizi je na tem občnem zboru v svojem poročilu rekel, da je poslovanje neoporečno in uspešno. Nato pa je dodal, da je potrebna rotacija v vodstvenih organih. Tako so bili izvoljeni vodstveni organi, kjer so imeli večino italijanski člani, ki so medtem kupovali imenske delnice. Malo članov je imelo v rokah večino delnic; stara zadruga je imela veliko število članov (nekaj tisoč), nova družba pa jih ni premogla niti 100.

V upravni svet so bili izvoljeni: Carlo Accerboni, Romano Cerlenizza, Mario Deschmann, Vittorio Dionigi, Giuseppe Losich, Ivan Panjek, Josip Puhalj, v nadzorni odbor pa Marcello Barbo, Arrigo Daveglia, Franc Rupena, namestnika Rudolf Marc, Enrico Toros. Novi predsednik zavoda je bil odvetnik Giuseppe Losich, predsednik nadzornega sveta pa Marcello Barbo. Od prejsnjega popolnoma slovenskega odbora so ostali le štirje: dva v upravnem odboru in dva v nadzornem. Edino mesto, ki je se ostalo v slovenskih rokah, je bilo mesto ravnatelja; službo je opravljal Josip Puhalj.

Konec

Na naslednjem občnem zboru 31. marca 1941 so upravitelji še vedno izkazovali dobiček,  prav je poslovanje mo no upadlo. Najpomembnejšo novico je zboru sporočil predsednik Losich; namreč da so v teku pogajanja o spojitvi z Banco Popolare Giuliana. Ni bilo torej dovolj, da so oblasti odvzele zavod slovenskim članom. Treba je bilo denarni zavod popolnoma zbrisati in tako odpraviti njegovo slovensko preteklost. Kmalu po tem zboru so se preostali slovenski člani v upravnih telesih in ravnatelj odstopili.

Naslednji korak je bil storjen, ko je 16. junija 1941 izšel ministrski dekret: "V javnem interesu je (...) združitev Consorzia di Credito Commerciale, zadruga s sedežem v Trstu, z Banco Popolare Giuliana, zadruga anonima, prav tako s sedežem v Trstu in sicer z vključitvijo prve v drugo."⁴¹

Na podlagi tega odloka je bil za 18. avgust 1941 sklican izredni občni zbor, da bi odobril spojitev. Predsednik je prisotnim predložil v odobritev spojitev z ute-

⁴⁰ Cupin; Slovensko denarništvo, str.136.

⁴¹ Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia, 18. 6. 1941 (XIX),  t. 141.

meljivijo, da to pač zahtevajo interesi državnega značaja in seveda ekonomski interesi Trsta. Spojitev je bila soglasno sprejeta. S tem je izginila Trgovsko-obrtna zadruga. Predsednik odv. Losich je 28. novembra 1941 podpisal uradni dokument, ki je vseboval naslednja določila:

1. Banca Popolare Giuliana prevzame vse premoženje ter vso aktivo in pasivo Trgovsko-obrtno zadrugo.

2. Osnova za spojitev je bilanca z dne 31. decembra 1941. Jemlje pa se v poštrev tudi vse poslovanje iz leta 1941.

3. Vse delnice Trgovsko-obrtno zadrugo se spremenijo v razmerju ena proti ena v delnice Banca Popolare Giuliana.

Vso opisano nasilje je bilo izpeljano v legalni obliki na podlagi obstoječih zakonov. Za konec si lahko ogledamo postavke iz bilance Trgovsko-obrtno zadrugo, da nam bo bolj jasno, kaj je zastonj dobila v last Banca Popolare Giuliana. To je bilo premoženje, ki ga je ustvarila Trgovsko-obrtna zadruga v 34 letih poslovanja. Družbeni kapital je znašal 888.017 lir, hranilne vloge 4.522.876 lir, tekoči računi 3.180.492 lir, vrednostni papirji 3.269.607 lir. Trgovsko-obrtna zadruga je bila lastnica 75 večjih in manjših nepremičnin. Kot zanimivost lahko navedemo, da je bila tudi tretjinska lastnica stavbe, v kateri je poslovala Banca Popolare Giuliana.⁴²

Epilog

V zvezi z zahtevo po obnovitvi Tržaške hranilnice in posojilnice ter Trgovsko-obrtno zadrugo so zakoniti zastopniki obeh denarnih zavodov takoj po osvoboditvi vložili prošnjo na urad Zavezniške vojaške uprave (ZVU) v Trstu in sicer 10. avgusta 1945 oziroma 8. septembra 1945. V vlogah sta zahtevali dovoljenje za obnovo zadrug in vrnitev premoženja. Ker niso dobili odgovora, so 19. aprila 1947 ponovili dvojno vlogo, ki je prav tako ostala brez odgovora. Vsi koraki pri ZVU so bili neuspešni, zato je ta zahteva ostala prisotna v vseh kasnejših dokumentih.⁴³ Zavezniška vojaška uprava in kasneje Italija nista izpeljali povračila škode.

Tajništvo Osvobodilne fronte za tržaško ozemlje v Trstu je leta 1954 izdelalo obširno spomenico o povzročeni škodi in potrebnih ukrepih za njeno odpravo. Škodo povzročeno Trgovsko-obrtni zadrugi je ocenilo takole: "Trgovsko-obrtna zadruga se je morala na fašistični pritisk fuzionirati z Banca Popolare Giuliana (atto di fusione 28. 11. 1941). Tudi glede nje trenutno še ni bilo mogoče ugotoviti dejanske škode. Velja pa tudi zanjo, kar smo rekli za Tržaško posojilnico in hranilnico; škodo (...) cenimo na lir 3.000.000 ali po današnji vrednosti lir 180.000.000."⁴⁴ Hkrati pa je ugotovilo: "Ustanovitev nove slovenske banke bo potrebna tudi v primeru, če bi se imeli obnoviti Tržaška posojilnica in Trgovsko-obrtna zadruga, ker nobena izmed njih ni imela tako širokega delovnega področja, kakor je za potrebe slovenskega gospodarstva potrebno danes."⁴⁵

⁴² Cupin; Slovensko denarništvo, str. 136.

⁴³ Jadranska banka, str. 256.

⁴⁴ NŠK, OZ, arhiv, Dekleva; Jadranska banka, str. 249; Lastno gospodarstvo, str. 49.

⁴⁵ NŠK, OZ, arhiv, zapuščina dr. Jože Dekleva (dalje Dekleva), fasc. 2, mapa 1. Promemoria tajništva Osvobodilne fronte o enakopravnosti Slovencev in o povračilu škode, Trst, 10. 5. 1954.

Toda poslovanje Trgovsko-obrtno zadruga v Trstu se je zaključilo z nasilno spojitvijo v letu 1941.

Milan Pahor

THE TRIESTE TRADE AND CRAFT COOPERATIVE (1906-1941)

S u m m a r y

At the turn of the 19th century, the national movement of the Slovenes in Trieste reached its peak. The symbol of this resurgence was the Narodni dom (National House), built in 1904. The national movement was based on firm economic foundations. The Trade and Crafts Cooperative was part of a network of loans banks, savings banks, banks, financial cooperatives, economic and trade societies, consumers' cooperatives, and joint-stock companies, which were established by the Slovenes of Trieste during the last decades of the Austro-Hungarian monarchy and before the outbreak of the First World War. The Trade and Craft Cooperative intensely fostered the cultural as well as the economic development of the Slovenes of Trieste. The Trade and Crafts Cooperative was a very useful financial institution, since it formed a strong link between the financial institutions and the small business sector, and knew how to help small shops and businesses in particular. In addition to this, it also fostered development in the fields of culture and education. Its financial support was decisive in establishing the Slovene Ciril-Metod's School in the centre of Trieste, as well as a secondary school of commerce. Both these schools were harboured in the buildings of the Trade and Craft Cooperative. Even during the darkest times of Fascism, the people trusted this financial institution; which is demonstrated by the fact that at this, of all times, the Trade and Crafts Cooperative had the largest number of members (about 2500). Apart from conducting business successfully with shop owners, craftsmen and traders, small holders, officials, and workers, the Trade and Crafts Cooperative was successful in other economic fields as well. Together with the Tržaška posojilnica in hranilnica and the Jadranska banka it founded a company, which managed the Grljan-Mirammar tourist and hotel centre near Trieste. It also pursued a successful business policy of buying real estate in Trieste and its surroundings. The period from its establishment in 1906, which was instigated by the members of the Commercial and Educational Society in Trieste, until the end of the First World War in late 1918, was a time of continuous growth and successful business ventures. After the collapse of the Austro-Hungarian monarchy and after Trieste and the Primorska region came under Italian rule, however, the situation changed considerably. The trade routes that had once led to central Slovenia and Vienna now changed their direction to the west and to Rome. The centralistic Kingdom of Italy with its so-called liberal governments could not or did not want to understand the Slovene and Slav population who now lived in this newly established state. Dissensions led to conflicts, and continuous pressures to resistance at first, and then to rebellion. Already before the Fascist party gained power in October 1922, plans had been made to abolish the Slovene network of societies together with its political, national, cultural, educational and economical character. The aim of the Fascist regime was even more drastic: the extermination of the entire Slovene population in Trieste and in the Primorska region. In the period between the two world wars, the operation of the Trade and Crafts Cooperative was one continuous struggle to defend itself against all kinds of pressures and enforced rules. For a number of years it managed to withstand all these pressures and even operated economically successful. It took an official decree implemented by force to abolish this Slovene financial institution, which had offered valiant and stubborn resistance for so many years. When Italy entered the war, however, the decision was evidently made to abolish both existing Slovene financial institutions in Trieste: the Trade and Craft Cooperative and the Loan and Savings Bank of Trieste, by a decree. This final act was the death blow to both institutions which were each merged forcibly with an Italian financial institution: the Banca popolare giuliana and the Cassa di Risparmio di Trieste, respectively. The Slovene institutions endured the same fate after the war, as they had before it. All efforts (protests, written applications, petitions, resolutions, memorandums) were in vain; the legal Slovene owners never had their confiscated financial institutions and property restituted to them, nor did they ever received

any financial compensation.

1.01
323.15(4):061.1"1925/1938"
Prejeto 4. 9. 2000

UDK

Egon Pelikan*

Josip Wilfan in Engelbert Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925-1938

IZVLEČEK

Kongres evropskih narodnosti (1925-1938) je bil najpomembnejše mednarodno telo v Evropi v času med obema vojnama, ki se je na mednarodni ravni ukvarjalo z manjšinsko problematiko. Kongres je imel sedež na Dunaju, zasedal pa praviloma v Ženevi. Ukvarjal se je z vprašanji zaščite evropskih narodnih manjšin, skupnimi kulturnimi prostori, generalizacijo evropskega manjšinskega prava. V njegovem delovanju sta ključno vlogo igrala Slovenca, Josip Wilfan in Engelbert Besednjak. Iz njegovega gradiva je razbrati, da se je ukvarjal z vprašanji, ki so še danes aktualna. Zamisli in ideje sodelavcev kongresa so dosegle izjemno idejno in intelektualno višino, ki jo brez dvoma lahko primerjamo z današnjimi aktualnimi razmišljanji in procesi v zvezi z manjšinsko problematiko. Kongres evropskih narodnosti je to dosegal kljub temu, da se je v času med obema vojnama politika in družba v večini evropskih držav usmerjala v avtoritarno in totalitarno smer.

Ključne besede: Kongres evropskih narodnosti, Liga narodov, manjšine, Julijska krajina, Engelbert Besednjak, Josip Wilfan, manjšinsko pravo

ABSTRACT

JOSIP WILFAN AND ENGELBERT BESEDNJAK IN THE CONGRESS OF EUROPEAN NATIONALITIES, BETWEEN 1925 AND 1938

The author presents the activity of the Congress of European Nationalities between 1925 and 1938. In the period between the two world wars, the Congress was the main international body dealing with issues concerning national minorities. The Congress' Main Office was in Vienna while its sessions were normally held in Geneva. The Congress dealt with issues concerning the protection of European national minorities, the establishment of joint cultural areas as well as striving to secure the adoption of general European legislation protecting minorities. Two Slovenes, Josip Wilfan and Engelbert Besednjak played a key role in the Congress. The existing documentation shows that the Congress dealt with issues that are still topical today. The ideas expressed by its participants were of exceptional ideological and intellectual height and can undoubtedly be compared with the current thought and processes regarding minority issues. The Congress of European Nationalities was able to achieve this in spite of the fact that, at the time, the politics and societies in most European countries were becoming increasingly authoritarian and totalitarian.

* Dr., znanstveni sodelavec, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva 18

Key words: Congress of European Nationalities, League of Nations, European minorities, the Julian March, Engelbert Besednjak, Josip Wilfan, Generalization of the Law on Minorities

Slovenci po prvi svetovni vojni

Po sklenitvi rapalske pogodbe 12. novembra 1920 je Primorska pripadla Italiji. Meja je potekala po črti Peč-Jalovec-Triglav-Porezen-Blegoš-Planina-Javornik-Snežnik-Kastav. Italiji je bila priključena več kot četrtnina slovenskega etničnega ozemlja. Sloveniji je bila tudi povsem zaprta pot do morja.¹ Ob vstopu v Jugoslavijo je bilo Slovencev približno 1.000.000. Približno 350.000 jih je po razmejitvi ostalo v Italiji in Avstriji in "zgodovina Slovencev med obema vojnama" je zato brez upoštevanja Primorske (glede na število prebivalcev in upoštevajoč današnje ozemlje Republike Slovenije) pravzaprav predvsem zgodovina "enega od delov slovenskega naroda".

Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga Srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu prav v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila tako rapalska meja kakor koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje.² Kakor je bil pred prvo svetovno vojno razdeljen poljski narod, so bili na evropskem zemljevidu zdaj razdeljeni Slovenci. Njihov takratni položaj je bil primerljiv s položajem Kurdov (ki je ostal nespremenjen do danes...)³

V taboru poražencev pa se je poleg enega od najmanjših evropskih narodov znašel tudi eden največjih. Prva svetovna vojna in mirovna konferenca sta z manjšinskim vprašanjem podobno obremenila Nemce. Pobuda za oblikovanje nekakšnega mednarodnega predstavništva evropskih manjšin, ki bi na mednarodni ravni ščitil manjšinske pravice, je izšla iz krogov predstavnikov nemških manjšin že leta 1924. Teh je bilo v Evropi največ in večina od njih je bila (kakor slovenske manjšine) povsem nezaščiten.

Prvo zasedanje manjšin v Kongresu evropskih narodnosti leta 1925

Pobudnik zamisli o mednarodnem sodelovanju evropskih manjšin je bil Ewald Ammende, baltski Nemec, ki je sredi dvajsetih let navezal stike s predstavniki drugih evropskih manjšin, ki so bile v podobnem položaju kakor nemške. Najprej je Ammende posredoval Josipu Wilfanu, predstavniku slovenske manjšine v parlamentu v Rimu, in tudi več drugim predstavnikom evropskih manjšin, poročilo o zasedanju Lige narodov v Ženevi leta 1924. Skupaj s poročilom o zasedanju je razposlal tudi vabila za sestanek predstavnikov manjšin v Benetkah 21. junija 1925. Ammende je predvidel naraščanje vloge, ki naj bi jo v mednarodnem življenju igrala Liga narodov. Na omenjenem zasedanju Lige narodov se je kot poseben problem pokazalo poljsko, litvansko, katalonsko, nemško itd. manjšinsko vprašanje. Ammende je opazil tudi veliko zanimanje novinarjev za manjšinska vprašanja.

¹ Metod Mikuž: Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965, str. 188.

² Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992. Koper 1995, str. 29.

³ Prim. Janko Kos: Duhovna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1996, str. 152.

To ga je napeljalo na misel, da bi morda lahko zastavili program, ki bi ne dopuščal posameznim državam samovoljnega odločanja o pravicah manjšin, temveč bi predstavljal nekakšno mednarodno obvezo evropskih držav pri urejanju

odnosov do nacionalnih manjšin. Po Ammendejevem mnenju naj bi bila Liga narodov vse preveč orodje velikih nacij, ki da imajo same v svojih državah številčne manjšine in so zato za ta vprašanja zelo občutljive.

Takrat je bila predhodnica današnjih Združenih narodov, Liga narodov, v rokah imperialističnih velesil, zmagovalk v prvi svetovni vojni, ki so se same otepale nacionalnih manjšin in niso kazale zanimanja za načenjanje in reševanje manjšinskih vprašanj.⁴ Države zmagovalke iz I. svetovne vojne niso imele do narodnostnih manjšin tudi nobenih formalnih obveznosti.⁵ Različne obveznosti do manjšin so morale sprejeti države premaganke in tako npr. Italija na mednarodni ravni, v odnosu do svoje slovenske in hrvaške manjšine, ni bila vezana v ničemer.⁶

V tem času so se v Evropi z manjšinskimi vprašanji (če prezremo samooklicane "organizacije", v katerih so sami sebe predstavljali bolj posamezniki) ukvarjale posredno in neposredno predvsem tri pomembnejše mednarodne organizacije:

1. Zveza društev za Ligo narodov (Union der Völkerbundligen)
2. Interparlamentarna unija (Interparlamentarische Union)
3. Mednarodna zveza pravnikov (International Law Association)

Te organizacije so, tako kot Kongres evropskih narodnosti (Der Europäische Nationalitäten-Kongreß), zaposlovale pravne in druge strokovnjake, ki so se intenzivneje posvečali vprašanju mednarodnega pravnega varstva nacionalnih manjšin.⁷

Ewald Ammende in Josip Wilfan sta že na prvem sestanku poskušala opredeliti odnos do vprašanj, ki so bila pomembna za vse evropske manjšine: vprašanja kulturne avtonomije, politične avtonomije, ozemeljske odcepitve itd. Ta vprašanja naj bi spravili pod skupni imenovalc oziroma jih "generalizirali" v evropskem kontekstu in iz teh razmišljanj je izšla ideja oziroma načrt za pripravo prvega zasedanja vseh evropskih manjšinskih predstavnikov, t. i. "Minderheiten - Tagung", kot je bilo prvotno ime za poznejši Kongres evropskih narodnosti.

Priprave na prvo zasedanje so potekale vse poletje 1925⁸ in prvo zasedanje Kongresa evropskih narodnosti je bilo 15. in 16. oktobra 1925 v Ženevi. Na tem zasedanju je bil za predsednika izbran dr. Josip Wilfan, ki je potem na tem položaju ostal vse do leta 1938 oziroma do konca delovanja kongresa.

Prvega Kongresa evropskih narodnosti se je udeležilo več kot 30 nacionalnih manjšin iz vse Evrope, ali kot je o tem zapisal Ammende "...so gut wie alle...".⁹ To dejstvo je že samo po sebi predstavljalo velik uspeh. Na kongresu so izdali tudi skupno resolucijo, ki je kazala na dober začetek dela kongresa. Za uspeh je štel

⁴ Prim. Rudolf Michaelsen: Der Europäische Nationalitäten-Kongres. Frankfurt am Main 1984, str. 95-96 (dalje Michaelsen, Der Europäische).

⁵ Arhiv Antona Vuka, privatna last, Miren pri Novi Gorici (dalje AV), Manjšinski kongresi 1925-1930, brošura o delovanju Kongresa, brez datuma in kraja tiska, str. 51.

⁶ Ivo Juvančič: Politično ozadje I. tržaškega procesa. Kronika, 1973, št. 3, str. 181.

⁷ AV, Manjšinski kongresi 1925-1930.

⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana, osebni arhiv Josipa Wilfana, fasc. 5 (dalje ZAL, WA). Pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 3. 8. 1925.

⁹ "Praktično vse..."; ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 3. 8. 1925.

Ammende še posebno to, da na zasedanju ni prišlo do ostrejših preprirov ali izgre-dov med predstavniki posameznih manjšin.¹⁰ Na prvem kongresu izvoljeni odbor evropskih manjšin naj bi zasedanja poslej prirejal vsako leto enkrat.¹¹ Za uradni, delovni jezik na kongresu so določili francoščino in nemščino.¹²

Na prvem zasedanju je bila sprejeta tudi vrsta programskih resolucij: O pripravi vsakoletnih zasedanj, O pripravi delovnega odbora, O reševanju manjšinskega vprašanja, ki da je pogoj miru v Evropi itd. Posebne pozornosti je bil deležen govor podpredsednika kongresa, predstavnika baltskih Nemcev (iz Latvije) Paula Schiemanna,¹³ ki je zatiranje manjšin v tedanji Evropi primerjal z verskimi spopadi v 16. stoletju in referat podnaslovil: "Cuius regio eius religio, Cuius regio eius lingua, eius shola..."¹⁴

Začetek dela kongresa je zelo pozitivno ocenila in pozdravila tudi večina večjih evropskih časopisov.¹⁵ Poročilo o kongresu je prinesla tudi tržaška Edinost 25. oktobra 1925. V njem preberemo, da "se je kongresa udeležilo 27 organiziranih narodnih skupin iz 12 držav, ki pripadajo 10 narodnostim".¹⁶

Kot je razvidno iz Wilfanovega in Besednjakovega arhiva,¹⁷ so financiranje kongresa omogočale manjšine same, pri čemer so jih navadno podpirale matične države. Videti je, da so prav Nemci, ki so v tem času imeli tudi največ manjšin, bili še najbolj prizadevni in pripravljeni na kritje finančnih stroškov kongresa. Ob tem je treba omeniti, da je posamezne akcije, kakor npr. posamezne nastope na kongresih in tudi ostale dejavnosti v zvezi s kongresi, financirala vlada Kraljevine Jugoslavije prek zunanjega ministrstva. Sredstva sta na jugoslovanskih konzulatih po Evropi dvigovala Wilfan in Besednjak osebno. Leta 1935 npr., ko je bilo treba poravnati stroške zasedanja kongresa v Ženevi in se je zaradi padca lire Wilfan znašel v finančnih težavah, je stroške jugoslovanske delegacije pokrilo zunanje ministrstvo vlade Milana Stojadinovića, na posebno prošnjo obeh poslancev.¹⁸ Očitno pa je, da je vlada Kraljevine Jugoslavije večkrat pomagala udeležencem kongresa in najbrž tudi Kongresu neposredno.¹⁹

¹⁰ Ne smemo pozabiti, da je v teh letih, prihajalo do ostrih spopadov v mnogih evropskih parlamentih, do fizičnih obračunavanj (Italija), do streljanja in ubojev (Kraljevina SHS) itd. Še bolj bi torej to lahko veljalo za predstavnike manjšin, ki so delovali v razgreti nacionalistični atmosferi, ki je bila značilna za vso tedanjo Evropo.

¹¹ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 20. 10. 1925.

¹² Glej Michaelsen, Der Europäische, str. 115.

¹³ Tudi njegova osebna usoda kaže na to, kakšni ljudje so se zbrali v okviru kongresa. Dr. Paul Schiemann (1876-1944) je po končan prvi svetovni vojni postal predsednik Nemške - baltske demokratske stranke (Deutsch-baltischen Demokratischen Partei). Kot demokrat je po nacističnem prevzemu oblasti hitro prišel v konflikt z nacisti. Po začetku druge svetovne vojne in nemški zasedbi Rige ga je težka bolezen rešila pred deportacijo v koncentracijsko taborišče. Umrli je zagrenjen in osamljen leta 1944 v Rigi.

¹⁴ Michaelsen, Der Europäische, str. 106.

¹⁵ Prav tam, str. 120.

¹⁶ Edinost, 25. 10. 1925.

¹⁷ Finančnih konstrukcij kongresa v Wilfanovem arhivu ni najti, kaj šele bilance posameznih zasedanj ali posameznih postavk.

¹⁸ ZAL, WA, fasc. 6, pismo Josipa Wilfana Ivu Andriću, 20. 8. 1935.

¹⁹ Po ugotovitvah nemškega zgodovinarja je Wilfan večkrat finančno pomagal Ammendeju. Ker sam ni imel sredstev, so ta očitno prihajala tudi iz Jugoslavije, kjer sta jih morala zagotoviti prav Besednjak in Wilfan. Morda gre tudi v tej smeri iskati odgovor na Ammendejevo navdušenje nad Besednjakom in tudi podlago njegovi izjavi, "da je za kongres ogromno napravil...". Prim. Michaelsen, Der Europäische, str. 247 in posebno na strani 254, kjer se avtor sklicuje na poročila avstrijskega poslanika v Rimu.

V poročilu Wilfanu po prvem zasedanju so bile zastavljene prve naloge za bodoče redne dejavnosti kongresa:

- ustanovitev "Pisarne za sodelovanje in informiranje" ("Verbindungs- und Informationsbüro")

- ustanovitev lista, ki bi spremljal delovanje kongresa in predstavljal njegove aktivnosti

- vzpostavitev pravne službe, ki bi omogočala finančno pomoč in pravne nasvete (skrbela naj bi za pravna vprašanja v zvezi s problemi posameznih manjšin, delom Kongresa evropskih narodnosti, ukvarjala pa naj bi se tudi z znanstveno analizo specifičnih vprašanj manjšinske problematike, npr. z odnosom med manjšinami, med manjšino in matico, vero in narodnostjo itd.).²⁰

Delo kongresa je (sicer zelo previdno)²¹ podprla tudi Liga narodov, kar potrjujejo tudi čestitke nekaterih vodilnih politikov Lige narodov (npr. generalnega sekretarja Lige narodov, sira Erica Drummondsa). Evropsko časopisje je bilo začetku delovanja kongresa v glavnem naklonjeno. Po prvem kongresu so vse manjšine, ki prej še niso pristopile, pokazale zanj veliko zanimanje.

Takoj po ustanovitvi se je (očitno na željo jugoslovanske vlade) Wilfanu v kongresu pridružil tudi drugi slovenski poslanec v rimskem parlamentu, Engelbert Besednjak. Besednjak je dobil (poleg običajne priprave svojega referata) v okviru kongresa predvsem nalogo, da skrbi za vse opravke v zvezi z novinarskimi posli kongresa, v času zasedanja pa je vodil nekakšno kongresno novinarsko središče (informativno-propagandno pisarno).²² Skrbel je za informiranje evropskih časopisov in je bil v tem smislu nekakšen "minister za propagando" kongresa.²³ Njegov najožji sodelavec na tem področju je bil baron Ferdinand von Üxkull. Ewald Ammende je bil predvsem politični talent in je bil skupaj z Wilfanom, ki je bil ključni ideolog kongresa, tudi formalni voditelj kongresa.²⁴ Besednjaku pa so priznavali tudi mesto eksperta za odnose Vatikana do nacionalnih manjšin.

Iz dopisovanja med Wilfanom in Besednjakom je razvidno, da sta se poslanca (po prvih ostrih sporih, ki so izhajali iz časov političnih, liberalno - krščansko-socialnih razprtij v Julijski krajini) medsebojno informirala in tesno sodelovala, saj sta si pošiljala tudi prepise zaupnih pisem npr. za dr. Antona Korošca, dr. Ammendeja, in druga.²⁵

Poleg predstavnikov slovenske in hrvaške manjšine iz Julijske krajine je koroške Slovence (in pozneje praviloma sicer na vseh kongresih), kot delegat zastopal dr. Franc Petek. Dr. Petek se je prav tako udeležil že tudi ustanovitvenega kongresa.²⁶

Vloga obeh Slovencev, Wilfana in Besednjaka, je bila pri delu kongresa zelo pomembna, saj sta zasedala tudi ključni formalni funkciji, Wilfan kot predsednik

²⁰ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 19. 11. 1925.

²¹ Morda bi bilo boljše zapisati, da Liga narodov dela kongresa vsaj ni ovirala, saj je sekretariat Lige narodov v svojih navodilih naročal, naj se v zvezi s kongresom postopa "s skrajno rezervo...". Glej: Michaelsen, Der Europäische, str. 96.

²² Michaelsen, Der Europäische, str. 62.

²³ ZAL, WA, fasc. 29.

²⁴ Michaelsen, Der Europäische, str. 59.

²⁵ Prim. ZAL, WA, fasc. 6, pismo Josipa Wilfana Engelbertu Besednjaku, 11. 4. 1935.

²⁶ AV, Manjšinski kongresi 1925-1930, str. 10.

kongresa in Besednjak kot predsednik Mednarodne zveze manjšinskih časnikarjev, kot smo omenili, pa sta bila tudi med najpomembnejšimi ideologi kongresa.

V ilustracijo tedanjih evropskih razmer in opozorilo na to, kaj vse se je takrat pripravljalo oziroma rojevalo v Srednji Evropi, velja omeniti, da je le nekaj dni pred prvim zasedanjem kongresa (tj. 3. oktobra 1925) potekal v Budimpešti prvi Mednarodni kongres antisemitov, ki so se ga udeleževali predstavniki antisemitskih

organizacij iz 18 evropskih držav (Nemčije, Francije, Italije, Avstrije, Poljske, Romunije, Švedske, Češkoslovaške, Madžarske itd.). Med udeleženci je bil tudi poznejši vodilni ideolog tretjega rajha Alfred Rosenberg, pa tudi poznejši madžarski ministrski predsednik Gyula Gömbös.²⁷ Simbolično sta oba kongresa predstavljala antipod drug drugemu, dve alternativni, dve izključujoči se poti - simbolično razpotje, na katerem je stala Evropa sredi dvajsetih let preden se je odločila za pot, ki je vodila v katastrofo.

Delovanje kongresa v dvajsetih letih

Kongrese je z daljšimi uvodnimi govori redno odvarjal predsednik Wilfan.²⁸ Prav tako je Wilfan praviloma vodil celotna zasedanja kongresa in (kakor je razvidno iz nekaterih ohranjenih stenografskih zapiskov zasedanj) tudi dostikrat zelo odločno nastopil proti posameznim kršitvam poslovnika.²⁹

Že takoj po prvem zasedanju se je pokazalo tudi precej konkretnih političnih problemov, kot npr. stališča do vprašanja samoodločbe narodov in seveda posledično zelo aktualno vprašanje "odnosa do obstoječih meddržavnih meja". Ammende je pristal na to, da Kongres evropskih narodnosti ne bo nastopal s samostojnimi iniciativami v omenjenem smislu, ne da bi se poprej posvetoval z ustreznimi organi pri Ligi narodov.³⁰ Podobne dileme so se hitro pojavile tudi v zvezi s stališči do političnih in nacionalnih skupin v emigraciji, odnosa emigrant-skih skupin do vlad v matičnih državah itd. Pravzaprav je bilo celotno delovanje kongresa treba vsaj do določene mere prilagoditi oziroma uskladiti z načeli, ki jih je v evropski politiki zastopala Liga narodov, saj bi bilo delo kongresa sicer kmalu onemogočeno. Glede spreminjanja državnih meja je kongres pripravil kompromisno formulacijo, po kateri naj bi bila "sprememba državne meje mogoča, če bi predstavljala korak k evropski politični stabilnosti".³¹ V kongresu so se posebno pri oblikovanju podobnih občutljivih deklaracij opredeljevali tako, da so končni programi ali resolucije predstavljali čim širše sprejemljiva, univerzalna stališča. Predvsem in najbolj odločno se je kongres zavzel za kulturno avtonomijo, ki je bila v tem smislu tudi najmanj sporna. Kongres se je javno distanciral od najbolj občutljivega vprašanja:

²⁷ Michaelsen, *Der Europäische...*, str. 106.

²⁸ ZAL, WA, fasc. 29, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1926.

²⁹ Prim. AV, Manjšinski kongresi 1925-1930, str. 83.

³⁰ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 8. 3. 1926.

³¹ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 28. 3. 1926.

"Vsaka vprašanja okoli sprememb obstoječih državnih meja v Evropi nikakor ne spadajo v območje dela kongresa in ta se z njimi nikakor ne bo ukvarjal."³²

Iz podobnih razlogov je bilo tudi "kolonialno vprašanje" na kongresu strogo nedotakljiva tema. Z obravnavanjem kolonialnih vprašanj bi se kongres hipoma onemogočil.

Seveda je kongres kljub temu predstavljal določeno protiutež Ligi narodov, ki je očitno zastopala interese držav zmagovalk (antante) in je v tem smislu med obema organizacijama moralo priti do nekaterih trenj. Zato naj bi predstavniki vseh nacionalnih manjšin skupaj (po predlogih in razpravi), pripravili tako široko

zasnovan program, da bi ga lahko sprejeli predstavniki vseh udeleženk. Program za delo kongresa naj bi predstavljal nekakšen konsenz, minimalni program oziroma skupni imenovalci stališč vseh udeležencev kongresa.

Drugo zasedanje Kongresa evropskih narodnosti leta 1926 je potekalo od 25. do 27. avgusta. Razprave so uvajali referati z naslovi: "Zagotavljanje svobodnega kulturnega razvoja manjšin" (dr. Robinson, židovska skupnost v Litvi in dr. Kacmarek, poljska manjšina v Nemčiji); "Ureditev jezikovnega vprašanja nacionalnih manjšin" (dr. Besednjak, slovensko-hrvaška manjšina v Italiji in dr. Schiemann, nemška manjšina v Latviji); "Zagotavljanje gospodarske enakopravnosti manjšin" (dr. v. Gratz, dr. Gundisch, nemška manjšina na Madžarskem in "predstavniki poljske manjšine"); "Zagotavljanje pravice do državljanstva" (dr. v. Jakabby, madžarska manjšina v Romuniji in posl. dr. Nurock, židovska manjšina v Latviji); "Enakopravnost v volilni zakonodaji in manjšinska praksa pri tem"(prof. von Ballogh, madžarska skupnost v Romuniji); "Načini odpravljanja konfliktov med vlado in manjšinami" (dr. von Medinger, nemška manjšina na Češkoslovaškem); "Organizacijska vprašanja manjšin", (dr. Flaschbarth, madžarska manjšina na Češkoslovaškem).³³ Zanimiva je tudi sklepna resolucija tega Kongresa, ki govori o "Kulturni avtonomiji manjšin".³⁴

V resoluciji kongresa leta 1926 je bil prvič jasno določen tudi način dela kongresa, ki je poslej potekalo v obliki omenjenih pripravljalnih sestankov in potem vsakoletnih zasedanj. Na njih naj bi predvsem predstavili že usklajena mnenja o posameznih vprašanih evropske manjšinske problematike. Za to so poskrbeli na pripravljalnih sestankih Odbora kongresa, ki je posamezne nastope poslancev pred zasedanji uskladal s pravilnikom. Na tak način so se izognili morebitnim sporom, ali odkriti politizaciji posameznih manjšinskih vprašanj, ali celo ekscesom na končnem zasedanju.³⁵ Zasedanja pripravljalnega odbora so se sicer selila iz prestolnice v prestolnico po Evropi. Pred zasedanjem kongresa leta 1927 se je pripravljalni odbor sestel štirikrat (avgusta 1926 v Ženevi, februarja 1927 v Dresdnu, junija 1927 v Berlinu in četrtič, tik pred rednim zasedanjem kongresa, v Ženevi.³⁶

³² ZAL, WA, fasc. 5.

³³ ZAL, WA, fasc. št. 5, razdelitev snovi za pripravo referatov med udeležence.

³⁴ ZAL, WA, fasc. št. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 4. 2. 1925.

³⁵ ZAL, WA, fasc. št. 29, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1930; teze za referat dr. Josipa Wilfana.

³⁶ AV, Manjšinski kongresi 1925-1930, poročilo o zasedanju kongresa leta 1927.

Tretje zasedanje Kongresa evropskih narodnosti je bilo ponovno v Ženevi od 22. do 24. avgusta 1927.³⁷

Med pripravami na četrti kongres leta 1928 je bila izdelana bolj podrobna organizacijska struktura kongresa. Kongres je deklariral svoje cilje v ohlapni in široki formulaciji: "Uveljavitev svobodnega narodnokulturnega razvoja manjšin znotraj državnega okvira, s čimer naj se prispeva k utrjevanju miru v Evropi".³⁸ Kongres naj bi služil utrjevanju solidarnosti med evropskimi manjšinami tako, da ne bi vsak zagovarjal le svojih pravic temveč po svojih močeh pripomogel, da se vzpostavi usklajen pravni red za vse evropske manjšine. Eden od ključnih praktičnih ciljev kongresa je bil tudi doseči priznanje statusa pravne osebe za vse evropske manjšine v državah večinskih narodov.³⁹ Leta 1928 je Kongres potekal od 29. do 31. avgusta.

Peti kongres 1929 je zasedal ponovno v Ženevi od 26. do 28. avgusta 1929.⁴⁰ Tega leta se je kongresu uspelo tudi formalno vključiti v delo Lige narodov. Tako je bila ena od točk zasedanja kongresa tudi "Ustanovitev manjšinske komisije pri Ligi narodov".⁴¹ Tega kongresa sta se udeležila dva predstavnika koroških Slovencev, Franc Petek in Ivan Starc. Besednjak je imel na kongresu referat v razpravi z naslovom "Naloge manjšinskega tiska".⁴²

Delovanje kongresa v tridesetih letih

Šesti Kongres evropskih narodnosti je zasedal v Ženevi od 3. do 6. septembra 1930. Junija je izšla tudi peta številka publikacije Kongresa evropskih narodnosti z naslovom Poročila Kongresa evropskih narodnosti ("Berichte des Nationalitäten-Kongresses). V publikaciji so sicer objavljali letna poročila o kongresnih aktivnostih in zbrane referate. Publikacijo so tiskali na Dunaju.⁴³

Liga narodov je šele 1930 oblikovala posebno telo, ki naj bi izdelalo poseben Manjšinski statut, v katerem bi zavzeli stališča do osnovnih manjšinskih vprašanj. Toda omenjeni odbor Lige narodov se je junija 1930 ukvarjal šele z definicijo pojma "nacionalna manjšina". Slovansko zvezo društev za Ligo narodov, ki naj bi zastopala "slovanske manjšine v Italiji", je na Wilfanov predlog tam kot delegat zastopal Besednjak.⁴⁴ Nastopil je z referatom "Evropske težnje po integraciji in stališča manjšin".⁴⁵

Sedmi manjšinski kongres je potekal v Ženevi od 29. do 31. avgusta 1931.⁴⁶

Pri organizacijskem delu za Kongres evropskih narodnosti je bilo Besednjaku in Wilfanu v zakulisju omogočeno delovati z večjim številom, dostikrat politično zelo zanimivo zastavljenih uslug in protiuslug.⁴⁷ Šlo je za nekakšne skupne, vzajemne

³⁷ ZAL, WA, fasc. 5, vabilo na zasedanje kongresa.

³⁸ ZAL, WA, fasc. 5, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1928.

³⁹ Michaelsen, Der Europäische, str. 26.

⁴⁰ ZAL, WA, fasc. 5, vabilo.

⁴¹ ZAL, WA, fasc. 5, osnutek programa kongresa 1929.

⁴² "Die Aufgaben der Minoritätenpresse"; AV, Kongresi evropskih narodnosti 1925-1930, brošura o delovanju Kongresa evropskih narodnosti, brez datuma in kraja tiska, poročilo za leto 1929, str. 1.

⁴³ ZAL, WA, fasc. 5, poročilo o pripravah na šesti kongres.

⁴⁴ ZAL, WA, fasc. 7, pismo Josipa Wilfana Ivanu Mariji Čoku, 20. 5. 1930.

⁴⁵ AV, Manjšinski kongresi 1925-1930, str. 2.

⁴⁶ ZAL, WA, fasc. 5, vabilo.

⁴⁷ Glej Michaelsen, Der Europäische, str. 264-280.

manjšinske koncesije. Besednjakovo posredovanje pri zunanjem ministru Fotiću za vrnitev t. i. "Nemške hiše" v Celju tamkajšnjim Nemcem je npr. pogojeval s podporo predstavnikov nemške manjšine pri avstrijski vladi za reševanje slovenske Knafljeve ustanove na Dunaju ali podporo Ivanu Starcu in Besednjaku pri zahtevah koroških Slovencev do Dunajske vlade itd.⁴⁸

Ko je Ivan Starc v že omenjenem glasilu Kongresa evropskih narodnosti objavil razpravo o položaju slovenske manjšine na Koroškem, se je takoj oglasil Slovencem dobro znani dr. Martin Wutte z ostrim napadom na Ammendeja osebno in na celoten Kongres evropskih narodnosti v zanimivem pismu, ki dokazuje,

Ammende še zdaleč ni bil pripravljen tolerirati nacionalističnih izpadov nekaterih svojih nestrpnih sonarodnjakov.⁴⁹

O knjigi, ki je v okviru kongresne dejavnosti izšla konec leta 1931 v nemščini in angleščini, z naslovom "Nationalitäten in den Staaten Europas", se je v svojih razmišljanjih o delu kongresa zelo pozitivno izrazil tudi angleški ekspert za Balkan, sir Seaton Watson.

Za osmo zasedanje kongresa leta 1932 je Besednjak pripravil referat o odnosu Katoliške cerkve do nacionalnih manjšin.⁵⁰ Besednjak je za zasedanje kongresa tega leta pripravil tudi sprejetje posebne resolucije z naslovom Cerkve in narodnostni problemi. Pri sestavi resolucije sta sodelovala tudi dr. Ewald Ammende in baron Ferdinand von Üxkull.⁵¹ Tega leta je kongres zasedal 29. in 30. junija na Dunaju.

Deveto zasedanje kongresa je potekalo v Bernu od 16. do 18. septembra 1933.⁵² Tega leta je Besednjak nastopil z referatom Vera in materni jezik.⁵³ Celoten Besednjakov referat je pravzaprav izzvenel kot poziv Katoliški cerkvi, naj se za preganjanje maternega jezika v Cerkvi zavzame in naj svoje univerzalno stališče jasno in javno razglasi. (Avgusta tega leta je politična oblast prepovedala slovenščino v Beneški Sloveniji, na kar se Cerkev ni odzvala).

Težave pri delu kongresa pa so postale vse bolj očitne po nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji. Kongres je bil kmalu pred alternativo, ali naj se prilagodi "novi nemški zunanji politiki", ali naj se odpove podpori Berlina. Ewald Ammende, ki je imel stike tudi z nemškim ministrom za propagando Göbelsom, naj bi le-temu (po lastnih trditvah) naravnost povedal, da preganjanje Judov v Nemčiji škoduje interesom nemških manjšin v Evropi. Vendar se je Ammende dobro zavedal, da v Berlinu ne bo imel več kaj iskati, kakor hitro bi kongres jasno in javno obsodil postopanje z Judi v Nemčiji.⁵⁴

Že med pripravami na kongres je prišlo do ostrih sporov med predstavniki nemških manjšin iz evropskih držav in predstavniki nemških Judov. Vodstvo kongresa (Wilfan, Besednjak, Ammende) se je znašlo med sptima stranema. To je

⁴⁸ Prim. ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Engelbertu Besednjaku, 20. 10. 1931.

⁴⁹ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Martina Wutteja Ewaldu Ammendeju, 13. 11. 1931.

⁵⁰ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 3. 6. 1932.

⁵¹ ZAL, WA, fasc. 6, pismo Josipa Wilfana Engelbertu Besednjaku, 16. 6. 1932.

⁵² ZAL, WA, fasc. 5, poročilo pripravljalnega odbora za IX. kongres evropskih narodnih manjšin.

⁵³ ZAL, WA, fasc. 29, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1933.

⁵⁴ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Ewalda Ammendeja Josipu Wilfanu, 21. 6. 1933.

privedlo kongres v resno krizo, saj so na koncu oboji grozili z izstopom iz kongresa.⁵⁵ Tako se pred kongresom niso mogli zediniti niti o resoluciji niti o kakšni drugačni obliki opozarjanja na položaj Judov v Nemčiji.

Po vzponu nacizma v Nemčiji in vse hitrejši nacifikaciji nemških manjšin v Evropi je kongres vse bolj izgubljal veljavo.

Deseti kongres septembra 1934 je v okviru priprav na zasedanje uvajal še poseben "Strokovni svet" (Fachgremium) sestavljen iz pravnikov, strokovnjakov za manjšinsko zakonodajo.

Enajsti kongres je zasedal v Ženevi od 2. do 4. septembra 1935. Besednjak in Wilfan sta spravila kot prednostno vprašanje pred Strokovni svet kongresa "Oceno splošnega položaja jugoslovanske manjšine v Italiji".⁵⁶ Sicer pa je tega leta kongres

lahko ugotavljal, da se zatiranje evropskih manjšin nemoteno nadaljuje, oziroma, "da se še stopnjuje..."⁵⁷

Aprila leta 1936 je umrl vodja sekretariata Kongresa evropskih narodnosti dr. Ewald Ammende. Generalni sekretar je po smrti Ammendeja postal Ferdinand von Üxkull.⁵⁸

Vztrajanje na demokratičnih principih in vse bolj izgrajenih pravnih principih delovanja kongresa je bilo v očitnem nasprotju z razvojem Evrope v tridesetih letih, ko se je notranjepolitični razvoj v večini evropskih držav vse bolj razvijal v avtoritarno oziroma totalitarno smer. Leta 1936 je Wilfan tako ugotavljal, da je delo kongresa pravzaprav nazadovalo. V pismu Ivanu Mariji Čoku je zapisal: "Kakor sem ti že pisal, je dnevni red našega letošnjega kongresa obsegal samo štiri točke, odnosno kot pravi programatični točki samo dve, h katerima sta bili sprejeti primerni resoluciji.

Na prvo mesto smo postavili ideologično osnovo svojih zahtev vrnivši se tako rekoč k izhodni točki svojega prvega kongresa. To smo storili prav po moji osebni inicijativi, ki sem jo iznesel, ko smo se posvetovali o programu našega letošnjega zborovanja. Saj nismo od leta 1925 nič napredovali, ampak le nazadovali..."⁵⁹

Leta 1936 se je kongres sestal v Ženevi 16. in 17. septembra. V glavnem so poslanci razpravljali o dosežkih kongresa v preteklih letih in o organizacijskih in drugih težavah, ki so nastale s smrtjo sekretarja Ewalda Ammendeja. Z njim je kongres namreč izgubil človeka z velikimi organizacijskimi sposobnostmi in številnimi vplivnimi političnimi zvezami. Značilen za čas in razmere je bil tega leta tudi naslov Besednjakovega referata na kongresu, v katerem je tokrat obravnaval vlogo in probleme narodnostnih manjšin v avtoritarnih državah.⁶⁰ Očitno je kongres reševal, kar se je v zaostreni evropski politični klimi še reševati dalo.⁶¹

⁵⁵ Prim. ZAL, WA, fasc. 5, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1933.

⁵⁶ ZAL, WA, fasc. 6, pismo Ewalda Ammendeja enemu od poslancev, 23. 7. 1935.

⁵⁷ ZAL, WA, fasc. 29, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1933. Uvod spomenice o pravnem položaju manjšin.

⁵⁸ ZAL, WA, fasc. 5, Osmrtnica Ewalda Ammendeja.

⁵⁹ ZAL, WA, fasc. 7, pismo Josipa Wilfana Ivanu Mariji Čoku, 1. 10. 1936.

⁶⁰ ZAL, WA, fasc. 6, pismo Jože Bitežnika Josipu Wilfanu, 1. 9. 1936.

⁶¹ "(...) 16. do 17. septembra bo kongres v Ženevi. 15. septembra bo predsestane. Sklenili so, da imej ti referat k temi "Življenjska pravica narodnih manjšin v Evropi" in sicer želijo, da pišeš ti to pravno, s posebnim ozirom na države z avtoritarnim režimom. Vsekakor pa moraš govoriti o tej temi. Referat prevzame zastopnik nemške manjšine iz Danske (...)" Arhiv Engelberta Besednjaka, privatna hramba (dalje BA), dok. št. 295, pismo Jože Bitežnika Engelbertu Besednjaku, 4. 9. 1936.)

Predzadnje zasedanje je sicer potekalo v Londonu 14. in 15. julija 1937.⁶² Zadnji kongres je potekal v Stockholmu 25. in 26. avgusta leta 1938. Kongres je postopno zamiral, saj se je v Evropi politična klima (in že tudi politični zemljevid Evrope) radikalno spreminjala. Tudi vse več "bivših demokratov" je za manjšinska vprašanja prepoznavalo "radikalne in končne rešitve" kot bolj verjetne in ustrezne od zapletenih poti in naporov (npr. nadaljnega razvijanja generalizacije manjšinskega prava ali drugih mehanizmov za uveljavljanje manjšinskih pravic na enakopravni in recipročni podlagi) s katerimi se je ukvarjal kongres. Če kronološko pregledata samo npr. korespondenco med generalnim zastopnikom nemških manjšin Wernerjem Hasselblattom in Josipom Wilfanom ob koncu tridesetih let, zaznamo, kako hitro se je položaj radikaliziral. Vse bolj jasno je postajalo, da se v Evropi pripravljajo veliki dogodki in spremembe.

V okviru pripravljanih sestankov pred zadnjim zasedanjem kongresa so se (avgusta leta 1938) funkcionarji kongresa sestali zgodaj popoldan v stanovanju barona Ferdinanda von Üxkulla na Dunaju. Za ta dan (15. avgust) je bila napovedana vaja protiletalske obrambe in sestanek so nazadnje zaključili v zaklonišču v kleti.⁶³

Zasedanja kongresa je nazadnje prekinila druga svetovna vojna in tako je stockholmski kongres leta 1938 ostal tudi zadnji.⁶⁴ Zaradi vojne so kongres ustavili in sklenili, da bodo "počakali na boljše čase."⁶⁵

Propagandna dejavnost Slovencev v okviru kongresa

Pri propagandnem delu Engelberta Besednjaka (pri tem mu je pomagal Josip Bitežnik, ki je skupaj z njim emigriral iz Julijske krajine) je šlo za publiciranje že omenjenih opisov posameznih ukrepov represivne politike do manjšine s strani fašistične države in za natančno kronološko beleženje dogodkov. Za zbiranje podatkov in njihovo redno tedensko pošiljanje na Dunaj je skrbela Tajna krščansko-socialna organizacija v Julijski krajini. Podatki, ki so prihajali iz Julijske krajine so na Dunaju izhajali v veliko študijah, ki so (v več evropskih jezikih) seznanjale evropsko javnost s položajem manjšine v Julijski krajini. Avtorstvo mnogih tovrstnih brošur je bilo do sedaj nepoznano, tako kot npr. serija brošur z naslovom "*Mitteilungen über die Lage der nationalen Minderheiten in Italien*", v katerih je šlo za opis politike fašističnega režima do slovenske in hrvaške manjšine, analize dogodkov znotraj cerkvene politike v Julijski krajini itd.⁶⁶

Poleg tega se je krščansko-socialna (in liberalna) misija na Dunaju ukvarjala s široko propagandno kampanjo v evropskem časopisju, s pomočjo osebnih stikov z novinarji in politiki, kar je omogočalo delo v okviru kongresa.

⁶² ZAL, WA, fasc. 6, pismo Josipa Wilfana Engelbertu Besednjaku, 5. 6. 1937.

⁶³ ZAL, WA, fasc. 8, pismo Wernerja Hasselblatta Josipu Wilfanu, 11. 8. 1939.

⁶⁴ ZAL, WA, fasc. 8, pismo Wernerja Hasselblatta Josipu Wilfanu, 4. 1. 1940.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Zanje leta 1978 dr. Tone Zorn, ni vedel kdo naj bi bil njihov avtor, a je pravilno sklepal, ko je zapisal: "Kdo je stal za njimi, bi z gotovostjo ne mogel reči, vendar pa vse kaže, da je bila njihov pobudnik mednarodna manjšinska organizacija imenovana Mednarodni manjšinski kongresi s sedežem v švicarski Ženevi". Tone Zorn: Iz pisanja "poročil" o položaju narodnih manjšin v Italiji. Goriški letnik, Nova Gorica 1978, št. 5, str. 188-191.

Podatke, pridobljene po omenjeni poti, je Besednjak odstopal tudi npr. dr. Lavu Čermelju oziroma Inštitutu za manjšinska vprašanja v Ljubljani, ki je tudi skrbel za precej znanstvenih in propagandnih izdaj knjig in brošur, ki so Evropo in svet seznanjale s položajem slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini. O tem priča tudi korespondenca med Besednjakom in Čermeljem.⁶⁷ Ustanovitev manjšinske pisarne na Dunaju, ki jo je vodil dr. Besednjak (na njegovo iniciativo je tudi nastala), financirali pa so jo tirolski Nemci, Grki iz Dodekaneza in Kraljevina Jugoslavija, je predstavljala še dodatno obliko in možnost za manjšinsko propagando. Izdajanje manjšinskih publikacij "Südost- Korrespondenz", "Mitteilungen über die Lage der nationalen Minderheiten in Italien", "Nation und Staat" in izdaja dolge vrste sorodnih publikacij in brošur, razprav in člankov, ki jih zaradi anonimnosti nikoli ne bomo v celoti evidentirali, potem priprava in tisk mnogih spomenic itd., kaže na sposobnost slovenskih manjšinskih predstavnikov, izkoristiti vsako propagandno priložnost (nišo), ki se je v tem politično-propagandnem prostoru ponujala.

Priprave in tiskanje omenjenih brošur so potekali formalno ločeno od dela Kongresa evropskih narodnosti. Na drugi stani so redna poročila in informacije o položaju manjšine, ki so prihajali iz Julijske krajine, služili posebnim knjižicam "Vigilansa",⁶⁸ informacijam vladi Kraljevine Jugoslavije, neposredno kralju Aleksandru,⁶⁹ delu Kongresa evropskih narodnosti (kot gradivo), vse do tajnih (vohunskih) vojaških informacij, ki so bile namenjene jugoslovanskemu generalštabu.

Predstavniki slovenske manjšine v Julijski krajini so se z aktivnostmi v okviru kongresa narodnosti (vsaj do leta 1933 oziroma vzpona nacizma na oblast) naslonili tudi na materialno zaledje oziroma pomoč 80-milijonskega nemškega naroda, kar je omogočalo aktivnosti, ki bi si jih sicer zgolj s pomočjo Kraljevine Jugoslavije nikoli ne mogli privoščiti. Sodelovanje Slovencev pri delu kongresa, tudi marsikatero taktično idejnopolično popuščanje pri praktičnem delu v okviru kongresa itd. je treba videti in ocenjevati tudi v tej luči.

Zaradi sicer strogih določil o delovanju kongresa (poslovnika), ki naj se ne bi spuščal v aktualnopolitična vprašanja, je bila toliko pomembnejša propaganda, ki je lahko potekala v senci kongresnih dejavnosti, medtem ko naj kongres ne bi prinašal neposrednih obsodb političnih postopkov posameznih držav ali neposredne propagande.

Kongres evropskih narodnosti pa je slovenskima poslancema omogočal tudi stike z mnogimi evropskimi državniki, s katerimi bi sicer le težko prišla v stik. Kongres je namreč največkrat zasedal v Ženevi⁷⁰ in to v času zasedanja Lige narodov (navadno že nekaj dni prej), s čimer si je kongres zagotovil povečano no-

⁶⁷ BA, dok. št. 560, pismo Lava Čermelja Engelbertu Besednjaku, 14. 7. 1936.

⁶⁸ Kot smo videli, sta Besednjak in Bitežnik pod tem psevdonimom objavljala propagandne brošure (iz Besednjakovega arhiva sta znani dve).

⁶⁹ Praviloma je bil Besednjak sprejet pri kralju Aleksandru po zaključku kongresa. Pogovori pa so se pričeli s kraljevim vprašanjem: "Kako smo prošli ovaj put?". BA, dok. št. 495, poročilo Besednjaka o avdijenci na Dedinju, 3. 10. 1934.

⁷⁰ Kongres je praviloma zasedal v Ženevi, med enim in drugim zasedanjem pa deloval v kongresni pisarni na Dunaju, zaradi njegovega centralno-evropskega geografskega položaja (AV, Manjšinski kongresi 1925-1930); po enkrat je kongres zasedal tudi na Dunaju, dvakrat v Bernu, enkrat v Londonu in enkrat v Stockholmu. (AV, Manjšinski kongresi 1925-1930; ZAL, WA, fasc. 11. Protokol pripravljalega odbora kongresa, ki je zasedal dne 1. februarja 1937).

vinarsko pozornost, po zasedanju kongresa pa so udeleženci navadno ostali v Ženevi še nekaj dni in navezovali stike s politiki, ki so prihajali na zasedanja kongresa Lige narodov. O tem je Besednjak pisal v Julijsko krajino: "Tudi pri manjšinskih kongresih ne vršimo propagande za Julijsko krajino na javnih zborovanjih samih. Kongres nam proži le ugodno priliko, da stopimo v zvezo z najrazličnejšimi vplivnimi ljudmi, s časnikarji, s pisatelji, politiki, in jih pridobivamo za to ali ono akcijo v korist manjšine."⁷¹

Med takimi sestanki, ki sta jih Besednjak in Wilfan imela v okviru kongresa s pomembnejšimi evropskimi politiki, lahko omenimo npr. sestanke z nemškim zunanjim ministrom Stressemannom, ki je Besednjaka večkrat sprejel,⁷² Wilfan je bil prav tako večkrat na razgovorih s sirom W. Seaton-Watsonom, ki da "je dobro seznanjem z vprašanji slovenske in hrvaške manjšine."⁷³ Besednjak se je sestajal s predsednikom Svetovnega židovskega kongresa Chamom Weizmannom (po drugi vojni prvim predsednikom Izraela) itd.

Odnos nekaterih sodobnikov do delovanja kongresa

Na koncu naj omenim še nekatera stališča posameznikov oziroma političnih skupin, ki so se v tem času oblikovala v zvezi z delom kongresa.

Države zmagovalke so na kongres gledale z velikim nezaupanjem in do nasprotij med Kongresom evropskih narodnosti in posebnim telesom, ki je delovalo pri Ligi narodov (že omenjeni Zvezi društev za Ligo narodov - Union internationale des Associations pour la Société des Nations), je prišlo že samo zaradi zahtev kongresa po generalizaciji manjšinskega prava. Ob tem je Wilfan ugotavljal dejstva, ki so veljala za mnoge evropske države in še posebno za odnos Kraljevine Jugoslavije do svojih manjšin: "Kar se tiče taktike, sem s tem, da sem govoril o tistem boju okoli generalizacije že vse povedal. Nobena stranka se ne upa prav glasno nastopiti. Tisti - mislim zlasti predstavniki malih držav - ki zahtevajo generalizacijo se vendar ne upajo nastopati preveč odločno: ker imajo slabo vest, ker želijo, da bi se zaščita manjšin rajši odpravila tudi za male države, ker se bojijo velikih držav, ker jih vsakdanje potrebe (posojila, zavezniške obveznosti itd.) silijo h kravjim kupčijam za katere so manjšine najbolj poceni drobiž. Analogni oziri združujejo spet tiste, ki se upirajo generalizaciji; preglasni ne smejo biti že radi tega, ker bi sicer vendar malo preveč razkrili svojo hinavščino. To velja zlasti tudi za takozvane nevtralce, ki niso ali se vsaj delajo, da niso prizadeti v manjšinskem vprašanju. Kajti kolikor je meni znano, v vsej Evropi je edini - Portugal brez nacionalni manjšin. (...) Kar se naših kongresov tiče, sem jaz, lahko rečem od prvega dneva zahteval, da mora biti generalizacija naš vrhovni postulat..."⁷⁴

Liberalci v Juljski krajini so kongresu priznavali propagandno vrednost. Slavko Tuta je v svojih spominih o kongresu zapisal npr.: "Z dr. Sardečem, sva že pred štiridesetimi leti na otoku Lipari ugotavljala, da je bila usodna napaka naših konspirativnih organizacij, od leta 1928 do leta 1930, da se je za akcije odločila

⁷¹ BA, dok. št. 251.

⁷² BA, dok. št. 168, vabilo nemškega zunanjega ministra Stressemanna, ki Besednjaka vabi na sprejem ob zasedanju svetovnega združenja Lige društva narodov, 28. maja v Berlinu.

⁷³ ZAL, WA, fasc. 8, pismo Josipa Wilfana Borisu Furlanu, 14. 6. 1934.

⁷⁴ ZAL, WA, fasc. 9, pismo Josipa Wilfana dr. Justu Pertotu, 6. 10. 1931.

skupina ljudi, ki so že bili znani policiji kot člani mladinskih ali študentovskih društev. Takrat smo se zavedali, da je potrebno sprožiti zanimanje širše javnosti v svetu za naš problem, ker je celo Anglija gledala spočetka na fašizem s precejšnjim dopadanjem. Dr. Wilfan in dr. Besednjak sta imela precej zaslug, saj sta bila oba člana manjšinskega odbora, ki je vključeval vse evropske manjšine. Kot poslanca v rimskem parlamentu in kot zastopnika naše narodne skupnosti sta imela v mednarodnem svetu svojo težo."⁷⁵

Mussolini, italijanska policija in propaganda sta kongresu posvetila precejšnjo pozornost. Besednjaka so na Dunaju neprestano zasledovali italijanski agenti, vohun (najbrž italijanski konfident na jugoslovanskem konzulatu) je v poročilih italijanski tajni policiji govoril celo o dokumentih, ki da "jih je videl na

Besednjakovi mizi".⁷⁶ Kako natančno so spremljali Besednjakovo delovanje, je razvidno iz poročil italijanskega konzulata v Ljubljani, ki je v Rim večkrat telegramske sporočal tudi npr. "izgleda, da se bo naslednji teden spet vrnil v Ljubljano, saj je bila na njegovo ime že rezervirana soba št. 69 v hotelu Union."⁷⁷

Mussolini je kmalu osebno prepovedal izdajo potnih listov za vse udeležence iz Italije in fašistično časopisje jih je v ostrih napadih imenovalo "istrioni della pace" (klovni-mirovniki), njihovo delo pa npr. "una scandalosa komedia" (škandalozna komedija).⁷⁸ Ob zaključku kongresov se je navadno oglasilo italijansko časopisje. Leta 1926 se je razpisal npr. tržaški *Piccolo*: "Unitaristična politika do skupine tujerodcev ni nikakršna prepotenca (kot je bilo slišati na kongresu, op. E. P.), to je dolžnost. (..) Wilfan naj kar predava v Ženevi in Besednjak naj nastopa v italijanskem parlamentu. Naj hodita v Ženevo, na Dunaj in v München, vse to so načini s katerimi skušata pri zapeljancih gojiti iluzije, da imata avtoriteto in moč, da sta poslušana. Vendar je njihova akcija, ki je usmerjena proti neizbežni in splošno odobravanji, sprejeti "progresivni asimilaciji skupin tujerodcev", v končni posledici lahko samo škodljiva za njune sonarodnjake, ki jima nasedajo in jima namenajo pozornost in zaupanje.

Zato se nam zdi edino koristno ob cirkusu, ki ga uganjajo slovanski novinarčki, najbolje molčati, da s tem ne spodbujamo škodljive in nevarne iluzije pri tistih, ki jih še poslušajo."⁷⁹

Tudi med emigracijo v Kraljevini Jugoslaviji je bilo potrpljenja in razumevanja za "propagandno akcijo" vse manj. Tako je pisal Josipu Wilfanu tudi npr. Just Pertot leta 1931 iz Ljubljane: "...in vedi, da se je v njem (Zvezi emigrantov iz Julijske krajine) osredotočilo vse vse početje in nehanje naše emigracije v praksi - reprezentira jo lahko Čok (Ivan Marija, op. E. P.) a Vam prepuščamo teoretiziranje, ki ste organizirali magari eno velevlast s svojim ogromnim delom - na papirju - v resnici pa doslej le registrirate in skušate izobličiti minimalen odstotek požrtvovalnosti in energije milijonov individuov/posameznikov - tako imaš razumeti ono moje o "našem" realizmu in "Vašem" teoretiziranju, kar je povedano brez

⁷⁵ Slavko Tuta: *Cena za svobodo*, str. 230.

⁷⁶ Prim. Archivio Centrale dello Stato Roma, fond Caselario politico centrale (dalje ACDS, CPC), mapa št. 669, Biteznik Giuseppe, poročili italijanskega konzulata na Dunaju, 5. in 21. 1. 1931.

⁷⁷ Prav tam, telegram iz italijanskega konzulata v Ljubljani notranjemu ministrstvu, 5. 5. 1940.

⁷⁸ ZAL, WA, fasc. 5, pismo Josipa Wilfana Ewaldu Ammendeju 7. 7. 1927, v katerem je naveden citirani članek, ki je izšel v enem rimskih dnevnikov.

⁷⁹ Il *Piccolo della Sera*, 15. 9. 1926.

vsake zlobe, na robu obupa. (...) Tudi mi tisoči emigrantov in milijoni sužnjev ne pričakujemo in ne iščemo več zaščite pri Vas - za to rabimo vsaj Čermelje, Barbaliče, Mihoviloviče, Rejce, Bidovce pa Gortane etc...".⁸⁰

Radikaliziranje vzdušja in obup nad različnimi oblikami legalnih nastopov in vztrajnim narodnoobrambnim delovanjem, je bilo opaziti nenazadnje tudi v Julijski krajini, kar je razvidno tudi iz vse večjega vpliva komunistov. Potencialni kader komunističnih celic je prihajal prav iz vrst sicer potencialnega liberalnega podmladka, mladine in proletariata v večjih središčih.

Zaradi deklarirane politike "legalnosti" do posameznih držav pa sta imela Besednjak in Wilfan težave tudi med emigracijo v Kraljevini Jugoslaviji. Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do sredine tridesetih let svojega dela

ni uskladila z delom drugih manjšinskih organizacij. Šele po kongresu v Mariboru (septembra 1934) so razmerje med manjšinskimi organizacijami uskladili in oblikovali skupno posvetovalno telo oziroma vodstvo: "Dali smo tu jasno razumeti, da sme Čok nastopati kot predsednik emigrantske zveze v imenu svoje organizacije, da pa nima pooblastila od nikogar, da govori v imenu manjšine same, ki živi v Julijski krajini. Manjšinskih kongresov sicer tudi kot emigrant ne sme javno kritizirati, ker je to napad na naše delo v inozemstvu. Čok se je opravičeval in se nato podvrigel Wilfanovim zahtevam. To vam pišem zgolj v informacijo. Wilfana ruši tudi profesor Čermelj v Ljubljani. Položaj je danes tak, da se Wilfan zanaša bolj name, kot na mnoge svoje somišljenike."⁸¹

Komunisti so v delu Kongresa seveda videli meščansko institucijo, ki temeljnega problema manjšin ne more rešiti. To naj bi rešila revolucija. Wilfana in Besednjaka so označevali za eksponenta kapitalističnih velesil in celo za "slamnata moža" nemškega imperializma.⁸²

Sam Wilfan je o kongresu leta 1931 zapisal: "Po mojem prepričanju je ta pomen ogromen (pomen manjšinskih kongresov in njihovih brošur, obveščanja evropske javnosti, op. E. P.). Meni pa ne potrjuje tega samo moja samozavest, nego tudi prepričanje dovolj objektivnih poznavalcev, da bi brez mene teh naših kongresov že zdavno ne bilo, ali se vsaj ne bi mogli tako vršiti in se tako razviti, kakor so se pod mojim vodstvom. Gre za akcijo, ki je preračunana na zelo dolgo dobo, gotovo predolgo za trpljenje in pojemajočo življenjsko silo našega ljudstva in za nepotrpežljivost mojih kritikov. Jaz pa vem, da morejo v življenju narodov, vkolikor ne odločuje orožje, samo take akcije dovesti do trajnih in sigurnih uspehov. In radi te akcije, ne pa morda prijetnega in poučnega izprehajanja po Evropi, mi je toliko ležeče na tem, da bi moja mednarodna pozicija vsaj še nekaj časa ostala neomajana..."⁸³

Besednjak je bil v vseh ozirih večji realist in pragmatik. Leta 1940 je bil mnenja, da je prišel trenutek, ko bo (po končani vojni) manjšina združena z matičnim narodom: "Mi, ki smo delali desetletje v inozemstvu za manjšino, gotovo ne podcenjujemo važnosti mednarodne propagande. Čim več zve svet o naši domačiji in njenem trpljenju, tem boljše! Tega načela smo se v našem delovanju dosledno

⁸⁰ ZAL, WA, fasc. 9, pismo Justa Pertota Josipu Wilfanu, 25. 10. 1931.

⁸¹ BA, dok. št. 13.

⁸² Tako ju je označil npr. Ivo Grahor v *Jadranskem koledarju* 1936, str. 43.

⁸³ ZAL, WA, fasc. 9, pismo Josipa Wilfana Vladimirju Pertotu, 21. 9. 1931.

držali. In če hočemo biti pravični, moramo priznati, da manjšina ni prespala zadnjih 20 let! Že naši boji v domačiji so odjeknili daleč čez meje Julijske krajine. Spomnite se borbe za pokojnega škofa Sedeja in javnih molitev, o katerih je govorila vsa mednarodna javnost! Mislite na hrupne nastope v rimskem parlamentu in na tržaški proces! (...)

Za časa usmrčitve Bidovca in tovarišev sem bil v Ženevi, ter videl, kako so zastopniki petdesetero držav budno zasledovali dogodke v naši domačiji!

In ali res mislite, da smo leta in leta na manjšinskih kongresih mlatili prazno slamo? Saj sem vedno trdil, da je delo na kongresih prav za prav priprava na novo svetovno vojno. V slučaju novega mednarodnega spopada ne smemo več doživeti, da svet ne bo vedel za naše ljudstvo ter ga zamenjaval s Slovaki ali Rusini. Zato je kongres izdal obsežno publikacijo, v kateri je med drugim seznanil svet z vpra-

šanjem Julijske krajine, zato smo leta in leta obveščali o naši domačiji neštete tuje časnike in različne mednarodne ustanove.

Delo obveščanja mednarodne javnosti smo že pred izbruhom nove svetovne vojne, to se pravi pred septembrom 1939 v bistvu dovršili! Z mirnim srcem lahko trdimo, da je danes politično odločujoča javnost poučena o tem, da je vprašanje Julijske krajine eden izmed pekočih, nerešenih problemov Srednje Evrope! O tem najboljše priča nedavni razgovor angleškega poslanika z banom Dravske banovine..."⁸⁴

Zgodovinske pisje o Kongresu evropskih narodnosti

Zgodovinska veda se z delovanjem Kongresa evropskih narodnosti ni dosti ukvarjalo. Na delovanje kongresa je v Sloveniji prva in edina z obsežnejšo razpravo opozorila naša jubilarntka dr. Milica Kacin Wohinz v svoji zadnji knjigi.⁸⁵

Po mnenju nemškega zgodovinarja Rudolfa Michaelensa pa gre v Kongresu evropskih narodnosti nedvomno za delež tedanjega evropskega pacifističnega gibanja, ki je (po njegovem mnenju) primerljiv s tedanjimi začetki ekumenskega gibanja evropskih cerkva.⁸⁶

Malokdaj ali morda nikoli niso imeli Slovenci v tako uveljavljenem političnem organu evropskega formata tako ključne vloge. Vlogo Kongresa evropskih narodnosti bo treba zato še ovrednotiti in z mnenji, da je šlo za malo pomembno stvar, se nikakor ne morem strinjati.

Delovanje Besednjaka in Wilfana v okviru Kongresa evropskih narodnosti predstavlja enkratni primer pionirstva na področju manjšinskega prava v evropski zgodovini sploh. To je nekaj, na kar bi se Slovenci še danes lahko sklicevali in zdi se nerazumljivo, da ta problematika do danes ni bila podrobneje obdelana.⁸⁷ (V fasciklih 29 in 30 v Wilfanovem osebni arhivu hranijo stenografske zapise pripravljanih sej zasedanja Kongresa evropskih narodnosti s pomočjo katerih bi ne

⁸⁴ BA, dok. št. 16.

⁸⁵ Glej Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi. Koper 1990, str. 342-354 (dalje Kacin Wohinz, Prvi antifašizem).

⁸⁶ Michaelens, Der Europäische, str. 7.

⁸⁷ Glej Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 342-354.

bilo težko pregledati in natančno rekonstruirati celotno delovanje Kongresa evropskih narodnosti.)⁸⁸

Sklep

V dokumentaciji in v različnih besedilih, ki so nastala v zvezi z delovanjem Kongresa evropskih narodnosti, se nam pokažejo skoraj vsi pomembni problemi tedanje Srednje Evrope, od nacionalnih do socialnih, ki so pozneje pripeljali najprej do njenega propada in pozneje do njene usodne razdelitve (političnega in ozemeljskega revanšizma, vprašanj narodnostnih manjšin, antisemitizma, rasizma, fašizma, šovinizma itd.).

Zamisel o "generalizaciji manjšinskega prava" in "skupnih kulturnih prostorih" je bila takrat predstavljena prvič v zgodovini Evrope. V pismu sinu Joži je Wilfan o tem zapisal: "Kakor je tako z ene strani vsako enolično reševanje problemov nemogoče, prav tako ne pride Evropa v narodnostnem pogledu do prave stabilnosti vse dotlej, dokler se ne povsod, od enega do drugega kraja ne podvrže istim načelnim zahtevam..."⁸⁹

Na drugi strani je bil v tedanji Evropi kongres pomemben dejavnik propagiranja in delovanja za program Zedinjene Slovenije. Seveda ostaja dejstvo, da je bil konkreten, dejanski politični uspeh manjšinske politike za katero se je v vsakokratnih primerih zavzemal kongres, minimalen, a kongres je deloval in skrbel za propagiranje manjšinskega vprašanja v Evropi vse do leta 1938, kar je glede na razvoj tedanjih evropskih razmer že samo po sebi izreden rezultat. Poleg tega pa je dejansko zelo težko ločiti (ne)uspehe v posameznih konkretnih političnih akcijah kongresa od globalnih mednarodnih učinkov siceršnjih kongresnih dejavnosti.

Nesporno dejstvo pa je tudi, da je Kongres evropskih narodnosti na eni strani zavzemal in propagiral stališča, ki so bila sicer v diametralnem nasprotju z razvojem evropske družbe v avtoritarno in totalitarno smer, ki je v tridesetih letih prevladala v večini evropskih držav, na drugi pa je kongres prav tako nesporno pomenil pomembno oporo zatirani slovenski manjšini pri njeni propagandno politični dejavnosti. Tudi tako je treba razumeti Wilfanovo mnenje, "da bomo lahko rekli, da je prava združena Evropa imela embrio v nas",⁹⁰ kakor omenjeno Besednjakovo mnenje, da so "delo obveščanja mednarodne javnosti že pred izbruhom nove svetovne vojne, v bistvu dovršili!"⁹¹

Kongres evropskih narodnosti je bil pobudnik in nosilec razmišljanja o manjšinskih pravicah in o človekovih pravicah sploh, na način, ki je v sodobni Evropi postal aktualen šele danes, po več kot sedemdesetih letih. V tedanji Evropi se ni mogel uveljaviti.

⁸⁸ Arhiv Kongresa evropskih narodnosti je zgorel v enem od bombnih napadov na Berlin ob koncu druge svetovne vojne. O tem Michaelsen, *Der Europäische*, str. 10.

⁸⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS-1206, Osebni fond Jože Wilfana, fasc 5/d, pismo Josipa Wilfana sinu Joži, 26. 3. 1931.

⁹⁰ Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 348.

⁹¹ BA, dok. št. 16.

Da je kongres v razmerah, ki so nastale v Evropi tridesetih let, moral zamreti, je morda še najlepše razbrati iz misli enega od delegatov že na zasedanju kongresa leta 1927, predstavnika madžarske manjšine v Romuniji, poslanca von Ballogha, ki je ob koncu svojega referata vzkliknil: "Gospoda, še enkrat povem: zahtevamo pravno državo! Le v pravni državi je mogoča tudi zaščita nacionalnih manjšin."⁹² V večini evropski držav je šel takrat razvoj v povsem drugačno smer.

Že leta 1930 pa je Josip Wilfan v tezah za svoj referat na zasedanju kongresa zapisal besede, ki so aktualne še (oziroma šele) danes: "I. Kultura Evrope je v svojem najglobljem smislu zunanji izraz duhovnega življenja evropskih narodov, kot posebnih, v zaključenih enotah živečih skupnosti.

Različnost teh narodnih skupnosti, njihovo vzajemno kulturno vplivanje, nasprotovanja in ujemanja med specifičnostmi posameznih narodov in kulturnih dobrin narodnih skupnosti, kakor tudi nasprotovanje in ujemanje med posebnostjo posameznega naroda in skupne evropske kulture, je osnovni temelj bogastva evropske kulture in njenega stalnega ustvarjalnega obnavljanja.

II. Za ohranjanje in nadaljnji razvoj evropske kulture mora vsak evropski narod gojiti in razvijati svojo lastno specifično kulturo. Le tako bo lahko v skladu s svojim lastnostmi doprinal k skupni kulturi Evrope in v polni meri pospeševal in bogatil svojo lastno kulturo iz kulturne zakladnice katerega od sosednjih evropskih narodov ali skupne evropske kulture.

III. V kulturi posameznih evropskih narodov in v skupni evropski kulturi je prav nacionalna ideja odločilnega pomena. Tej ideji se v današnjem času vse odločneje pridružuje ideja o mednarodni povezanosti. Prav pod vplivom te ideje se tako posamezni evropski narodi, kakor celoten kontinent zavestno usmerja v mednarodno kulturno sodelovanje.

IV. Kongres narodnosti se postavlja na izrecno stališče, da je taka organizacija mednarodne sodelovanja lahko vzpostavljena samo in izključno na narodni skupnosti kot taki, torej neposredno na narodu kot celoti, ne glede na njegov politični položaj.

V. Kongres pozdravlja dejstvo, da se pri marsikaterem narodu kaže interes in prvi znaki tovrstnega organiziranja. Kongres izraža željo in pričakovanje, da bodo vsi evropski narodi izoblikovali takšne vsenarodne organizacije, ki bodo v svojem delovanju zasledovale navedene kulturne cilje in da vlade posameznih držav delo takih organizacij za vsenarodno povezovanje in delovanje ne bodo ovirale.

VI. Z organizacijo posameznih narodnih skupnosti bi se oblikovala nadnarodnostna organizacija, ki bi skrbela za kulturno delovanje narodov in njihovo sodelovanje, na podlagi resnične enakopravnosti in vzajemnega spoštovanja. Tako bi tudi mali narodi imeli zagotovljeno kulturno samostojnost in svobodne možnosti razvoja.

Ob tem naj se posebno spodbuja sodelovanje sorodnih narodov, kar bi še pospešilo mednarodno sodelovanje.

VII. Kongres ne zanemara pomena, ki ga je za posamezne evropske narode imelo oblikovanje nacionalnih držav in poudarja potrebo po tem, da se zgoraj opisano mednarodno in naddržavno povezovanje v vsem ozira in upošteva zahteve

⁹² AV, Manjšinski kongresi 1925-1930.

nacionalnih držav. Vendar se kongres povsem zaveda težav, ki stoje na poti zgoraj formuliranim zahtevam. Kongres je mnenja, da narodnostni princip, ki se je uveljavil v obliki formiranja in razmejitev med nacionalnimi državami, nikoli ne bo povsem zadovoljiv. Šele z organiziranjem narodnostne skupnosti, vsaj v zgoraj navedenem, kulturnem smislu, bo uresničljiv. Šele s tem bodo postavljeni pogoji za spravo in solidarnost med evropskimi narodi in šele s tem bodo vzpostavljeni primerni psihološki pogoji za združitev evropskih držav v zvezo, v katerikoli obliki in v kateremkoli obsegu bi do slednje že prišlo.

VIII. Kongres v tem smislu zadolžuje svet kongresa, da v okviru prihodnjega zasedanja kongresa pretehta in prouči organiziranje sodelovanja pristojnih zastopnikov večinskih evropskih narodov v okviru kongresa, oziroma v navezavi z njim."⁹³

Wilfanovo razmišljanje kaže na njegov (glede na razmere v tedanji Evropi) skoraj fanatični idealizem in izjemno intelektualno širino in nenazadnje tudi enkratno vizionarstvo.

Evropa se v bistvu vse do danes, ko je najbližje miroljubni integraciji v vsej svoji zgodovini, v teoretskih podlagah ni v ničemer oddaljila od idejne podstat, ki so jo zajeli programi delovanja Kongresa evropskih narodnosti pred sedemdesetimi leti. Nedotakljivost evropskih meja, urejen status evropskih narodnih manjšin in ohranjanje in bogatenje kulturnega izročila velikih in malih narodov v medsebojnem oplajanju znotraj združene Evrope - so iz njenega embria v resnici postali njen temelj. Samo upamo lahko, da bo nekoč v resnici tako kot sta pred sedemdesetimi leti v svojih vizionarskih razmišljanjih napovedovala Josip Wilfan in Engelbert Besednjak.

Egon Pelikan

JOSIP WILFAN AND ENGELBERT BESEDNJAK IN THE CONGRESS OF EUROPEAN NATIONALITIES, BETWEEN 1925 AND 1938

S u m m a r y

The Congress of European Nationalities was the main international body dealing with minority related issues in Europe between the two world wars. The Head Office of the Congress, which operated between 1925 and 1938, was throughout located in Vienna, because of its central geographic position in Europe, while its annual sessions were most frequently held in the Geneva. In these, representatives of virtually all European minorities participated, mostly as regular members and some as observers.

As a rule, the sessions of the Congress began a few days before those of the League of Nations, in order to secure concentrated press attention and contacts with the leading European politicians who came to attend the sessions of the League of Nations. The key role in the preparation and execution of the Congress activities was played by two Slovenes, Josip Wilfan and Engelbert Besednjak who were representatives of their minority in the Julian March. Wilfan was President of the Congress and Besednjak a representative of the European Association of the Minorities Journalists. The Congress, as well as facilitating contacts between the minority representatives, undertook the propagation and internationalization of issues concerning those minorities which, after First World War, had not been given adequate protection, especially by the victor states.

⁹³ ZAL, WA, fasc. 29, mapa s poročili o kongresnih dejavnostih za leto 1930, dok. št. 427.

Between the two wars, the Congress failed to achieve its main objective, the so called generalization - to secure for all European minorities a universal and internationally accepted legal regulation of minority issues. On the contrary, the political and social developments in Europe headed in a diametrically opposite direction to that of the Congress declarations, resulting in the catastrophe of the Second World War. The complexity of the political situation in Europe at the time is evident in the extensive Congress related documentation. In the end, the Second World War formally began with an abuse of a minority issue.

The Congress, in all its ideological breadth, dealt with minority issues in a way, which today, after more than seventy years, is still topical in Europe. Many of us, and Slovenes in particular, would be overjoyed if the ideals and objectives of the Congress fully materialized, including reciprocal treatment of minorities by individual countries, joint cultural areas and the generalization of the European minorities rights. In this sense, the thought of Josip Wilfan, Engelbert Besednjak and other participants in the Congress of European Nationalities emanates a unique, humanist charged vision of a united Europe, which today still, or better already, deserves all our attention.

Ervin Dolenc*

Naši fašisti

IZVLEČEK

Članek se loteva proučevanja življenja v Julijski krajini med obema vojnama na čim bolj konkretni, življenjski ravni. Kot vzorec za tako analizo je bilo vzeto naselje Senožeče z okrog 750 prebivalci. Posebej se posveča vključevanju pripadnikov slovenske manjšine v Italiji med obema vojnama v fašistično stranko in političnim, socialnim, kulturnim razmeram ter psihološkim vzrokom, ki so to vključevanje pogojevali.

Ključne besede: Primorska, fašizem, politične stranke, krajevna zgodovina

ABSTRACT

OUR FASCISTS

The paper studies the concrete, daily life in the Julian March during the two World Wars. Senožeče, a village with 750 inhabitants, was chosen as the model for this analysis. Special attention is given to the political, social, cultural and psychological factors that motivated the members of the Slovene minority to take membership in the National Fascist Party (PNF).

Key words: Slovenian Littoral, fascism, political parties, local history

Tako pri pregledovanju literature kot v občasnih priložnostnih pogovorih z največjo poznavalko te problematike, spoštovano jublantko dr. Milico Kacin Wohinz, sem naletel na veliko pomanjkanje raziskav, ki bi se v dogajanje v Julijski krajini med obema vojnama spuščale na bolj konkretni, življenjski ravni.

Pri tej problematiki gre predvsem za prisilno politizacijo vsakdanjih eksistenčnih težav ljudi, do katerih običajno prihaja prav v totalitarnih sistemih. Dobršen del Slovencev je izkusil obe glavni, ideološko nasprotujoči si obliki totalitarizma, a zato v odnosu do državljanov v marsičem podobni. Prav v odnosu do Slovencev je bil deklarativno prvi totalitarizem, italijanski fašizem kot ena od skrajnih oblik nacionalizma, načeloma sovražen, kar ga v največji meri loči od komunizma. Kljub temu da je bilo slovensko prebivalstvo v Julijski krajini za moč italijanstva moteče, ga je fašistični režim skušal na najrazličnejše načine vključiti v svoje politično gibanje in ga na ta način asimilirati. Kakorkoli se mu je vključevanje v enotno strukturo fašističnih organizacij z različnimi prisilnimi sredstvi posrečilo, je bilo to premalo, predvsem pa prekratko tudi za asimilacijo.

Eno redkih raziskav vključevanja Slovencev v fašistično stranko je že davnega leta 1978 kot diplomsko nalogo na Filozofski fakulteti v Ljubljani opravil Drago

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Sedmak, z naslovom *Fašizem in Slovenci na Goriškem 1920-1926*. Sedmak se je iz razumljivih razlogov omejil na ožjo Goriško z Vipavsko in Soško dolino, torej brez Krasa in priključenih delov Kranjske, ter na fašistično organizacijo do leta 1926, ko Narodna fašistična stranka postane edina dovoljena. Kot taka je bila privlačna za politične oportuniste oziroma je postala nujnost za dosego nekaterih državnih služb, zato po Sedmaku vključevanje v stranko po tem letu ne predstavlja več avtentične privrženosti fašizmu. Italijanski avtorji se navadno ne spuščajo v ta vprašanja na tako konkretni ravni, obmejni fašizem je pri njih obravnavan pretežno iz ideološkega vidika, sprejemanje fašizma v slovenskih krajih pa je omejeno na grobe ocene in splošne številke.¹ Največ je o vključevanju Slovencev v PNF napisala prav Milica Kacin Wohinz v posebnem poglavju o fašističnih organizacijah v svoji odlični monografiji *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935*. Avtorica tudi sama ugotavlja pomanjkljivosti dosedanjih raziskav. "Posebej bi bilo potrebno raziskati, kako so se primorski Slovenci dejansko počutili v fašistični Italiji, kakšen je bil vsakdanji odnos med njimi in prišleki, med preprostimi kmetom in vojakom, učiteljem, finančnim stražnikom, ne glede na odnos do režima. Če je znano, da je bil odnos do fašizma in njegovih institucij docela negativen, pa prav ničesar ne vemo o morebitnih prijateljskih stikih, o možnostih deklet s priseljenimi Italijani, o odnosih med otroki obojne narodnosti v šoli in pri igri."²

Za svoj poskus analize sem vzel zelo majhen vzorec, ki je, glede na to, da morebitnih arhivskih virov o tej problematiki ne poznam, obvladljiv tudi drugače. Počasi se namreč izteka čas, ko je te stvari še mogoče obnoviti in vsaj deloma analizirati tudi na podlagi ustnih virov, osebnih spominov, in za tako analizo se mi prav ustni viri zdijo zelo uporabni, vsekakor pa nezanemarljivi, neglede na to, kako znajo biti popačeni, selektivni in subjektivni. Ker pa je spomin mnogo težje časovno določiti kot arhivske dokumente ali časopisne članke, se moje pisanje precej površno nanaša na celotno obdobje med obema vojnama, posebej na trideseta leta ali celo na konec tridesetih let, ki je anketirancem ostal najbolj v spominu.

Najprimernejši vzorec za moje skromne sposobnosti obvladovanja te problematike je prav gotovo kraj mojega odraščanja in hkrati že večkrat uporabljen kot mikro vzorec mojih historiografskih spisov.³ Senožeče so bile konec drugega desetletja tega stoletja naselje, ki je že pol stoletja počasi propadalo. Srednjeveški trg je spričo svoje izrazito prehodne lege doživel drugi razcvet v prvi polovici 19. stoletja, ko je bil promet s Trstom pred dograditvijo železnice najbolj živahen. Po nekaterih ocenah naj bi takrat peljalo skozi Senožeče tudi do 1000 furmanskih voz

¹ Primerjaj: Elio Apih: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918-1943*. Bari 1966; isti, *Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia*, *Qualestoria*, 1985, št. 1; Anna Maria Vinci: *Il fascismo e la società locale*; Dario Mattiussi: *Il Partito Nazionale Fascista*, oboje v zborniku *Friuli e Venezia Giulia: Storia del '900*, Gorizia 1997.

² Milica Kacin-Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935*, Koper 1990, str. 108.

³ Prebivalci Senožeč v prejšnjem stoletju. *Kronika*, 34, 1986, št. 1-2; Senožeče v času Zelenove mladosti, prispevek s simpozija Danilo Zelen in narodno revolucionarno gibanje na Primorskem med obema vojnama. Senožeče, 1. 6. 1991, *Primorska srečanja*, 1991, št. 127; Senožeče: Skupnost na prepihu, Senožeče, Koper 1994; "Za menoj ne bodo farji pevali... za menoj bo šla muzika": politični boji in versko življenje na kranjskem podeželju v začetku stoletja. *Zgodovina za vse*, II. št. 1, 1997, Celje, str. 35-45.

na dan v obe smeri.⁴ Od dograditve Južne železnice do prve svetovne vojne so Senožeče zaradi preusmeritve prometa izgubile okrog 40% prebivalcev in pristale pri dobrih 750 ljudeh. V tem času je poleg zemlje in ostankov furmanstva, v sezoni tudi do 100 družinam dajala kruh še senožeška pivovarna Adria, ki jo je leta 1926 dokončno uničil propad njenega največjega delničarja Jadranske banke⁵ in nelojalna konkurenca tržaškega podjetja Dreher.

V obdobju od leta 1890 do 1922 je kraj politično močno zaznamoval liberalno usmerjen in Cerkvi sovražen župan Franc pl. Garzarolli. S pomočjo trgovcev in gostilničarjev naj bi bil Garzarolli obvladoval skoraj celo faro in tako v Senožečah ustvaril liberalno volilno trdnjavo. Župnik se je svoji kroniki potožil, da je leta 1911 opravilo velikonočno spoved le okrog 20% Senožečev. Takrat sta v trgu delovali liberalno Izobraževalno društvo in Katoliško slovensko izobraževalno društvo, v okviru Cerkve Marijini družbi za dekleta in za žene, že od osemdesetih let prejšnjega stoletja so bili dejavni gasilci, leta 1913 pa je bil ustanovljen tudi Sokol. Med prvo vojno je družabno življenje zamrlo, saj je iz trga odšlo na fronte kar 93 fantov in mož.⁶

Prvi italijanski vojaki so prišli v Senožeče 9. novembra 1918 iz Divače. Pobrali so orožje in nekaj dni še pustili narodne straže in slovensko narodno zastavo, ki se ji je kmalu pridružila italijanska trikolora. Slovenska zastava je po nekaj dneh izginila. Liberalni župan Garzarolli se je novi oblasti predstavil kot član stare bergamske družine, ljudem izjavil, da za njihovo Jugoslavijo ne da počenega groša in začel uradovati italijansko. Italijani so začeli vedno strožje stikati za orožjem. Začele so se prve aretacije. Tako so mnogi že 21. novembra 1918 pobegnili proti Jugoslaviji, med njimi tudi sodnik in kaplan. Kaplan se je po dobrem tednu vrnil. Drugi moški, bivši vojaki, so se začeli skrivati, ker so bili vsi bivši avstroogrski vojaki kot vojni ujetniki internirani v Gradišče ob Soči. Ko so bili prvi ujetniki iz Gradišča odpuščeni domov, so se pri italijanskem poveljstvu množično prijavili še ostali skrivači. Po nekajdnevnem bivanju v Gradišču so bili vsi izpuščeni.

Ker se župnik Ivan Rihar ni hotel odpovedati necenzurirani slovenski pridigi, so ga že 14. decembra 1918 za več kot mesec dni zaprli v Trstu. V začetku leta 1919 so vojaki oskrunili cerkev Marije Device v Senožečah, kasneje tudi cerkev v sosednjih Gabrčah, tako da so ju uporabljali kot skladišče ali hlev. 3. marca 1919 se je spet začel redni šolski pouk, ki ga ni bilo od novembra 1918. V župnijski dvorani, ki so jo izsilili od župnika, so začeli sredi maja 1919 predvajati kinematografske in gledališke predstave za vojsko in posebej za civilno prebivalstvo. Italijani so si posebno prizadevali pritegniti čim več civilnega prebivalstva k raznim prireditvam, da bi tako pri ljudeh pridobili čim večji vpliv in simpatije. Počasi so zasedli celo stavbo, kjer so imeli prej prostore katoliško izobraževalno in pevsko društvo, hranilnica, živinorejska zadruga ter okrajni cestni odbor. Najemno pogodbo za dvorano so bili Italijani pripravljene podpisati šele leta 1929, ko je bil med državo in Vatikanom sklenjen Konkordat.

Vojska je Senožeče dokončno zapustila januarja 1920. V času njenega bivanja v trgu so bila župniku naznanjena tri posilstva mladoletnih deklet ter nekaj prešuštev

⁴ Miroslav Pahor: Senožeče, slovenska pomorska postojanka. Slovensko morje in zaledje 1, Koper 1977.

⁵ Milan Pahor: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996, str. 265.

⁶ Arhiv župnišča v Senožečah, Kronika 1910-1922.

in kraj. Do leta 1921 so v Jugoslavijo emigrirali še drugi sodnik dr. Vuga, višji sodnijski uradnik Anton Novak in nadučitelj Hinko Paternost. Sodnik Vuga je bil suspendiran, ker je julija 1920 sodeloval pri birmi, ko so fantje in dekleta postavili slavolok s trakovi v barvah slovenske narodne zastave. Januarja 1921 je ljubljansko škofijo zaprosil za premestitev v Jugoslavijo tudi župnik Rihar, ki je bil rojen v Logatcu in v slabih odnosih z novimi italijanskimi oblastmi ni upal, da bi mu dali italijansko državljanstvo.⁷

Spomladi 1920 se je v Senožečah pojavila prva pobuda za ustanovitev nepolitičnega nadstrankarskega pevskega društva, ki ne bi bilo ne liberalno ne katoliško. Sestavili so mešani pevski zbor, ki naj bi ga registrirali kot pevsko društvo. Ob koncu leta je na taki nadstrankarski podlagi že delovalo Bralno društvo, v katerega je pristopala večina članov obeh predvojnih, politično obarvanih izobraževalnih društev. Zanj so se zavzemali, češ da sedaj ni več strankarstva. Leta 1921 ali 1922 so ustanovili Glasbeno in dramatično društvo Zora. Junija 1925 sta se tudi obe hranilnici in posojilnici v Senožečah, katoliška in liberalna, združili v enotno kreditno zadrugo z imenom "Posojilnica v Senožečah".

Pri slovenskem političnem združevanju pa ni šlo vse tako gladko. Na konferenci Zbora svečnikov Sv. Pavla 14. septembra 1920 v Senožečah, ki se je je udeležilo 16 duhovnikov iz postojnske dekanije, je tajnik Zbora Virgilij Šček poročal o gospodarskih in političnih ciljih tega gibanja. Opozoril je zlasti na nevarnost širjenja organizacije komunistov oz. socialnih demokratov, ki naj bi si prizadevali v svoje konzumne zadruge pritegniti tudi kmete. To opozorilo je župnik upošteval že dober teden za tem, ko ga je za uporabo dvorane prosil predstavnik društva Ljudski oder iz Trsta. Ker je bil Ljudski oder pod vplivom socialdemokratov mu je župnik odločno odrekel gostoljubje. Župnik Franc Rupnik (1921-1922) je novemu politično nevtralnemu društvu Zori celo prepovedal uporabljati glasbene instrumente, na katere je pred vojno igral orkester katoliškega izobraževalnega društva. Instrumente je prevzel orkester katoliškega izobraževalnega društva Tabor iz sosednje Dolenje vasi. Zora pa si je z denarno pomočjo gostilničarja Ivana Mlakarja kupila tamburice in ustanovila tamburaški orkester.⁸

S staro strankarsko politiko je bila pokopana tudi njena generacija. Italijanski pritisk je slovenske narodne sile združil. Na občinskih volitvah 15. januarja 1922 je zmagala lista mlajših občinskih odbornikov. Novi župan je postal kovač in kmet Jože Meden, profesionalni občinski tajnik pa gostilničar Emil Šturm. Oba sta na teh mestih zaznamovala svoj čas vse do druge svetovne vojne.

Na parlamentarnih volitvah 15. maja 1921 so Senožejci skoraj soglasno volili slovensko narodno listo (JNS), le 11 glasov je bilo oddanih komunistom. "Iz tovarne" je pripisal gospod župnik in pripomnil, da se tudi v Senožeče tu pa tam prikažejo fašisti, a da nimajo "korajže" kaj več nadlegovati ljudi. Julija 1921 so fašisti prišli med mašo tudi v senožeško cerkev, kjer so hoteli istočasno z italijansko proslavo ob aneksiji Primorske v Postojni nekoliko vznemiriti ljudi, vendar so se prestrašili in hitro odšli.⁹ Že na naslednjih volitvah 6. aprila 1924, dve leti zatem, ko so fašisti v

⁷ Prav tam.

⁸ Rezka Sotlar: Boj za ohranitev slovenske besede, 7 vasi, I., Senožeče 1974 št. 2-3; Pismi Jakoba Krebeljna iz Argentine, 27 vasi, IX, 1982, št. 1.

⁹ Arhiv župnišča v Senožečah, Kronika 1910-1922.

Italiji prevzeli oblast, pa je za fa{f}iste glasovalo 152, za narodno listo 72, za komuniste pa kar 84 volivcev. V vsej Julijski krajini so fa{f}isti dobili {f}e ve{f} glasov (60%), slovenska stranka pa je z 11% glasov dobila ve{f} podpore kot komunisti (7,7%).¹⁰ Italijanski nacionalisti{f}ni pritisk s fa{f}isti{f}no brutalnostjo in s {f}tevilnimi nepravilnostmi ter pristranostmi na volitvah v Julijski krajini je oslabil novim oblastem lojalno slovensko narodno stranko in podprl ekstremne politi{f}ne usmeritve, kot so jih zagovarjali komunisti. Do leta 1924 so se namre{f} vra{f}ali domov biv{f}i vojni ujetniki z ruske fronte, ki so s seboj prinesli tudi precej revolucionarnega uporni{f}skega duha. Na Seno{f}e{f}sko se jih je od konca vojne do leta 1924 iz Sovjetske zveze vrnilo 18.¹¹

Leta 1922 je pri{f}el v trg novi {f}upnik Janez Vilhar. Ljubljanski {f}kof ga je poslal v Seno{f}e{f}e iz Jugoslavije, ker je bil po rodu iz sosednje Diva{f}e. Naslednjega leta so Italijani odprli otro{f}ski vrtec in Vilhar je moral takoj na zagovor k prefektu, ker ga star{f}em ni priporo{f}al. Leta 1931 mu je {f}olski in{f}pektorat v Postojni prepovedal pou{f}evanje verouka najprej v {f}oli, potem pa {f}e v cerkvenih prostorih, ker ni hotel pou{f}evati v italijan{f}{f}ini, vendar je otroke pou{f}eval slovensko skrivaj. {f}upnik Vilhar je bil ves {f}as v poro{f}ilih karabinjerske postaje in sekretarja fa{f}isti{f}ne stranke ozna{f}evan kot politi{f}no nevaren nacionalist in slavofil.¹² Fa{f}isti v Seno{f}e{f}ah so ga ovajali, tako da se je moral ve{f}krat zagovarjati na kvesturi v Trstu. Grozili so mu s konfinacijo, kar se je zgodilo novembra 1940, ko je bil konfiniran v srednjo Italijo. Od tam se je vrnil {f}ele po koncu vojne.

{f}upnik je bil eden redkih izobra{f}encev, ki so v kraju ostali. V Jugoslavijo so najprej emigrirali okrajni in sodnijski uradniki. Ostal je sodnik dr. Milan Bogataj in {f}e dva sodnijska uradnika, pridru{f}ili so se jim seveda italijanski uradniki. {f}e leta 1921 sta od{f}la nadu{f}itelj Paternost in njegov sin, tudi u{f}itelj, z dru{f}zinama. U{f}iteljica Katarina Smerdu se ni vrnila z bolni{f}kega dopusta in je ostala v Jugoslaviji, Leopoldina Piano je bila preme{f}ena v Kalabrijo, a se je raje upokojila in od{f}la v Jugoslavijo. {f}ez rapalsko mejo so od{f}li tudi Karolina Kri{f}aj, u{f}iteljica enorazrednice v Dolenji vasi ter u{f}itelja Jo{f}efa in Franc Mo{f}e iz Dolenje vasi. Do leta 1927 so ostali {f}e {f}tirje slovenski u{f}itelji, vendar je bil pouk od leta 1924 v prvem razredu in potem do leta 1927 postopno v vi{f}jih razredih povsem italijaniziran. Trije od ostalih u{f}iteljev so potem emigrirali v Jugoslavijo, u{f}iteljica Angela Sila pa je bila preme{f}ena v Furlanijo.¹³ Emigrirala je tudi ve{f}ina narodno in socialno aktivnih doma{f}inov, zlasti v letih 1927 in 1928, ko so Italijani razpustili vsa slovenska dru{f}tva, s propadom pivovarne pa je veliko mladih ljudi izgubilo delo. Zelo narodno zavedna je bila npr. dru{f}ina trgovca Ivana Zelena, ki se je izselila v Ljubljano verjetno {f}e pred letom 1930; njegova sinova Danilo in Milovan sta v spisih karabinjerske postaje ozna{f}ena, da sta jugoslovanska dr{f}avljana {f}e od 1927, on sam pa od 1932.¹⁴ Podobno tudi dru{f}ina Pegan, kjer so {f}e v 20. letih emigrirali v Jugoslavijo vsi trije sinovi in h{f}erka, medtem ko so star{f}i ostali v Seno{f}e{f}ah.

Prvi italijanski u{f}itelj Marino Marini je pri{f}el v trg s Sicilije {f}e okrog leta 1920. Od 1927 naprej je bilo tu stalno pet italijanskih u{f}iteljev, eden ali dva z dru{f}ino, v

¹⁰ Arhiv {f}upni{f}{f}a v Seno{f}e{f}ah, Kronika 1922-1957; Milica Kacin-Wohinz: Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921-1928. Koper, Trst 1977, str. 357.

¹¹ Rezka Sotlar, nav. d.; ista, Boj za ohranitev slovenske besede, 7 vasi, I, 1974, {f}t. 2-3.

¹² Arhiv Republike Slovenije, disl. enota II, fond Karabinjerska postaja Seno{f}e{f}e (dalje ARS II).

¹³ Arhiv podru{f}ni{f}ne osnovne {f}ole v Seno{f}e{f}ah, {f}olska kronika; ustni vir Kristina Koritnik, rojena 1913, Seno{f}e{f}e.

¹⁴ ARS II, fond Karabinjerska postaja Seno{f}e{f}e.

triletno nadaljevalno šolo, ki je bila tudi obvezna (scuola d'aviamento), pa so se vsak dan vozili trije učitelji iz Trsta.

Od samega začetka oz. od leta 1919 je bilo v Senožečah italijanske narodnosti 7 karabinjerjev in 8 finančnih stražnikov, pozneje so se jim postopno pridružili še sodnijski uradnik, ječar, dva zdravnika, splošni in veterinar, poštni uradnik, vzgojiteljica v otroškem vrtcu, kaki štirje cestarji (navadno južnjaki) in vsaj en gozdarski miličnik. Po napadu na Jugoslavijo 1941 so karabinjerji dobili posebno okrepitev t.i. nucleo iz 20-30 mož. Kolonov v Senožečah ni bilo. Italijani so se na Senožeško priseljevali tudi po lastni zasebni pobudi kot oglarji, trgovci ipd. Leta 1924 je npr. dobil dovoljenje za svojo dejavnost v Senožečah sladoledar Zanetti. Po propadu fašistične Italije oz. po drugi svetovni vojni so se skoraj vsi italijanski priseljenci vrnil v ožjo Italijo. Na Senožeškem sta se dva karabinjerja poročila in tu ostala tudi po vojni. Ostala je tudi družina, ki se je ukvarjala z oglarjenjem.¹⁵

V Senožečah se je med obema vojnama po ocenah in spominu takratnih prebivalcev ustalilo približno 40-50 Italijanov, kar pomeni 6-7% prebivalstva. Bolj ali manj uradna štetja oziroma ocene pa nam kažejo naslednje številke:

Tabela 1: Štetja prebivalcev, tajna štetja po narodnosti

	1910	1921	1931	1933 ¹⁶	1936/1939 ¹⁷	1946
naselje Senožeče	753	824	788			473
občina ¹⁸ Senožeče	1575	1567	1452	1500 vseh Ital. 35	1371 vseh Ital. 193	1052

Med uradnimi državnimi štetji po svoji specifikki izstopata dve tajni štetji, ki sta za razliko od uradnih v italijanskem obdobju šteli tudi narodnost. Vendar sta bili izvedeni iz nasprotnih strani, zato se v svojih ocenah zelo razlikujeta. Konec leta 1933 so oceno prisotnosti Italijanov v naših krajih izvedli slovenski duhovniki, verjetno v okviru organizacije Zbora svečnikov sv. Pavla. Leta 1939 pa je tajno oceno o številu "drugojezičnih" (alloglotti) v Julijski krajini izvedla fašistična stranka in svoje izsledke naslonila na števila iz uradnega štetja leta 1936. Obe številki sta le oceni, ker pravega popisa ni bilo mogoče izvesti, sicer ne bi bil tajen. Zato se v veliki meri prilagajata željam oziroma minimalnim kriterijem ocenjevalcev. Naša ocena na podlagi spominov še živečih prebivalcev je bližja oceni duhovnikov iz leta 1933, ker upošteva samo civilno italijansko prebivalstvo, ki se je bolj ali manj za stalno naselilo v kraju. Ocena fašistov iz leta 1939 pa v želji po čim več Italijanih gotovo upošteva tudi že npr. t. i. karabinjerski nucleo, ki je deloval v

¹⁵ Pokrajinski arhiv Koper, Občina Senožeče, š. 1, 2; ustni viri: Kristina Koritnik, rojena 1913, Senožeče; Marija Dolenc, rojena Pegan 1927, Senožeče; Giacomo Porta, rojen 1901, Gabrče; Ana Porta, rojena Krebelj 1912, Gabrče.

¹⁶ Arhiv Engelberta Besednjaka, Tajni popis slovenske duhovščine stanja konec leta 1933. Podatke mi je prijazno posredoval Egon Pelikan.

¹⁷ Andrea Mattossi, Francesca Krasna: Il "censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia. Quaderni del Centro Studi "Ezio Vanoni", n. s., n. 3-4, Luglio-Dicembre 1998, Trieste.

¹⁸ Občina po združitvi starih avstrijskih občin Dolenja vas, Laže, Senožeče in Senadole v enotno občino Senožeče 14. oktobra 1926; vasi in teritorij, ki je postal identičen s cerkveno upravno enoto oziroma župnijo Senožeče.

Senožečah najkasneje od jeseni 1939, cestarje z družinami, nastanjene v posebnih cestarskih hišah vzdolž ceste, mešane zakone v celoti, mogoče tudi dnevno migracijo iz Trsta, Sežane ali od drugod.

Vsem različnim štetjem navkljub je delež italijanskega prebivalstva v Senožečah ostajal razmeroma majhen in številčno nepomemben. Vendar so ti ljudje obvladovali skoraj vse vitalne funkcije kraja. Ob vse večjem številu Italijanov so se domačini vseskozi počasi izseljevali, deloma zaradi političnih, deloma zaradi ekonomskih pritiskov. Leta 1926 je po nekajletnem propadanju prenehala delati pivovarna Adria, kjer je prej delalo 40-50 stalno zaposlenih delavcev, v sezoni pa se je število povzpelo tudi do 100. Nekaj delavcev je odšlo v Trst k Dreherju, večina se jih je izselila v Argentino ali Jugoslavijo. Tako je število prebivalcev na Senožeškem od leta 1910 do 1946 padlo za celo tretjino. Prvi val izseljevanja je bil nedvomno takoj po italijanski zasedbi, drugi se je verjetno razvlekel čez cela dvajseta leta, od začetkov fašističnega nasilja, italijaniziranja šole, prepovedi slovenskih društev do končnega zaprtja in odpustitve zadnjih delavcev v pivovarni. Septembra 1928 je dobilo potni list 15 oseb iz Senožeč, eden za Jugoslavijo, 5 za Brazilijo, 9 za Argentino. Stari so bili od 22 do 29 let, eden jih je imel 38.¹⁹ Od leta 1929 imamo migracije iz oziroma v kraj celo dokumentirane z natančno statistiko.²⁰

Tabela 2: *Izseljeni - priseljeni*

leto	znotraj Julijske k.	druga Italija	v tujino - iz tujine
1929	26 - 17	24 - 26	32 - 8
1930	18 - 32	24 - 9	16 - 1
1931	226 - 65	22 - 73	10 - 5
1932	25 - 24	7 - 5	10 - 2
1933	25 - 18	9 - 14	3 - 0
1934	30 - 28	6 - 9	9 - 0
1935	25 - 26	16 - 21	6 - 0
1936	19 - 14	24 - 18	1 - 1
1937	40 - 22	35 - 40	1 - 0
1938	17 - 15	21 - 18	7 - 0
1939	25 - 26	35 - 24	0 - 1
skupaj	476 - 287 (- 189)	223 - 257 (+ 34)	95 - 18 (- 77)

Kot vidimo, se je še v 30. letih, ko je glavni val izseljevanja že ponehal, za stalno izselilo v tujino 77 ljudi, veliko več, skoraj 200, pa v druge kraje znotraj Julijske krajine, verjetno v večje kraje, mesta, kjer je bilo pač delo, gotovo največ v Trst. V statistiki pa niso šteti ljudje, ki so v Jugoslavijo emigrirali ilegalno, s prebegom čez mejo, o katerih pričajo sezname nadzorovanih ljudi iz občine Senožeče s takim pripisom.²¹ Iz drugih italijanskih provinc pa so se celo več priseljevali kot odseljevali. Od leta 1929 do konca leta 1935 je bilo po tej statistiki v Senožečah stalno prisotnih okrog 30, po nekaj mesecev tudi do 45 vojakov.

¹⁹ Pokrajinski arhiv Koper, fond Občina Senožeče, šk. 7.

²⁰ Prav tam, šk. 26, Prospekt gibanja prebivalstva 1929-1939.

²¹ ARS II, Karabinjerska postaja Senožeče.

Fašisti

Prvi fašisti v Senožečah so bili seveda priseljeni Italijani. Sekretar krajevne fašistične organizacije je bil ves čas do vojne veterinar dr. Salvatore Giamporcaro, o katerem spomin prebivalcev priča, da je bil obziren in pošten v odnosu do ljudi. Kljub temu so ga partizani med vojno zajeli in ustrelili. Eden najbolj zagrizenih fašistov naj bi bil učitelj Emilio Rinaldi, ki se je dejavno bojeval proti vplivu župnika Vilharja na mladino. Gotovo je bila krajevna organizacija PNF ustanovljena vsaj jeseni 1922, po vsej verjetnosti tudi Slovenska vladna stranka, vendar o njuni aktivnosti in članstvu zaenkrat nimam podatkov. Nedvomno je bila v stranki vsaj od leta 1926 večina državnih uradnikov, kot so bili karabinjerji, finančni stražniki, sodnijski uradniki, učitelji itd. V tem času pa so bili prisiljeni v stranko vstopati seveda tudi domačini in njihovo včlanjevanje v PNF je bilo mnogo bolj posledica oportunitizma kot pa prepričanja. Tega so se zavedali tudi sami organizatorji fašizma v Julijski krajini. Tržaški prefekt je v odgovoru na neko prijavo leta 1927 v utemeljevanju, da domačini vstopajo v stranko ali se gredo celo lokalne fašistične voditelje iz potrebe po "mirnem življenju", navedel tudi primer gostilničarja Ivana Mlakarja iz Senožeč, češ da to dela, da ne bi imel problemov ob nameravani izselitvi v Jugoslavijo.²² Poleg Mlakarja, ki se je res že v 20. letih izselil, je bil eden prvih znanih senožeških fašistov F. F. iz Senožeč, rojen leta 1905 revnemu vaškemu čevljarju (odslej označen kot F. F. 1905). Leta 1927 je namreč dobil možnost stalne zaposlitve v združni mlekarni in se je verjetno ob tej priložnosti vključil v PNF, kajti za službo so konkurirali tudi drugi primerni kandidati. F. F. 1905 se je ves čas fašizma odlikoval kot navdušen pristaš in propagandist gibanja ter z ostrino do očitnih političnih nasprotnikov v Senožečah. Prav tako je pozneje v stranko vstopil tudi njegov mlajši brat J. F. 1907, ki je po očetu prevzel čevljarstvo. Med gibanju bolj privržene člane stranke je spadal tudi najbližji osebni prijatelj prvega omenjenega fašista (F. F. 1905), sicer gostilničarjev sin M. D. 1913, ki se je tudi odlikoval po odkriti privrženosti fašizmu. Zanimivo pri zadnjem je, da je med vojno odšel v partizane. Prav tako je bil v PNF njegov brat A. D. 1917. Tretji, ki je po spominu pričevalcev spadal med "hude" privržence fašizma, je bil N. Š. 1916, ki je našel delo pri gradnji in popravilu cest in je bil vstop v PNF pogoj, da je to delo dobil. Nedvomno sta morala biti zgodaj v fašistični stranki tudi župan J. M. 1889 in občinski tajnik E. Š. 1889. Po ključu italijanskim oblastem lojalnega župana so bili počasi med fašisti tudi njegovi stalni dninarji, kajti župan je imel poleg kovačije eno izmed treh največjih kmetij v Senožečah. To so bili J. F. 1914 in njegov mlajši brat J. F. 1922, ki je pozneje dobil delo kot avtobusni sprevodnik in F. K. 1913. Brata J. F. 1914 in 1922 sta imela vzrok za pristop k fašistom tudi pri njunem očetu F. F. 1881, ki je kot davčni izterjevalec, torej državni uradnik, prav tako moral biti član PNF. Nadalje so bili v 30. letih vključeni v PNF sin kolarja K. N., rojen 1913, ki se je že pred drugo svetovno vojno izselil v srednjo Italijo. Med črnosrajčniki so bili še R. P. in J. F., oba rojena v 80. letih prejšnjega stoletja, ki sta bila občinska uslužbenca, mesar M. J. 1908 in J. Š. 1908.

²² Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi, str. 99-100.

V drugo kategorijo lahko postavimo ljudi, za katere ne vemo gotovo, a lahko po njihovem družbenem ali profesionalnem položaju sklepamo, da so bili oziroma bi lahko bili včlanjeni v PNF. To so bili v prvi vrsti občinski, sodnijski in drugi državni uslužbenci, od Slovencev gotovo sodnik M. B., občinski uradnik A. Š. 1908, ki je bil v zadnjih letih vojne aktivist OF, skoraj gotovo je moral biti včlanjen poštar v Senožečah A. P. in poštar v Dolenji vasi ter Senadolah, vendar iz Senožeč A. S. 1900. Sodnijski uradnik v Senožečah je bil F. A. 1890, vendar je hkrati uvrščen na seznam nadzorovanih oseb karabinjerske postaje in označen kot slavofil. Dohodke s kmetije so občasno dopolnjevali z delom na cesti tudi trije bratje T. K. 1903, F. K. 1910 in I. K. 1912. Mogoče je, da so bili v PNF včlanjeni tudi trgovec A. S., pek M. M. in trgovec A. J. ter hči slednjega M. J, ki je nekaj časa učila na nižji srednji šoli v Senožečah.²³ Obrtnikom je članstvo v PNF verjetno prišlo zelo prav pri prošnjah za koncesijo.

Tako smo prešteli v kategoriji nedvomnih članov PNF 17 ljudi in 11 ljudi v kategoriji pogojnih oziroma domnevnih članov. Številke lahko zaokrožimo na približno oceno od 20 do 25 domačinov, ki so bili kakorkoli včlanjeni v PNF. Za italijanske priseljence, ki so bili večinoma državni uradniki in politično ter narodno izpostavljeni nosilci italijanstva v prej povsem slovenskem kraju lahko predvidujemo, da je bilo članstvo v PNF procentualno mnogo višje. Verjetno je občasno nosilo črne srajce približno vsaj še toliko priseljenih Italijanov kot je bilo v PNF Slovencev. Za kraj z okrog 750 prebivalci je število razmeroma nizko, okrog 6%, saj podatki, ki jih iz italijanskega državnega arhiva objavlja Milica Kacin-Wohinz, govorijo o skoraj 11% prebivalstva tržaške province vključenega v PNF leta 1935.²⁴

Kaj lahko sklepamo o vzrokih vključevanja domačinov v PNF? Najmočnejši dejavnik tega vključevanja je bil nedvomno socialni položaj posameznika, še bolj družine, in možnosti zaposlovanja. Vendar ta vsekakor ni bil edino odločujoč. Slovenski nacionalisti, ne glede na to ali so prej pripadali liberalnemu ali katoliškemu političnemu krogu, so se bili pripravljene odreči veliko stvarjem, največ se jih je celo izselilo, predno bi naredili korak k PNF. Zanimivo je, da so bili nekateri najbolj zagreti slovenski fašisti tudi zelo verni oziroma vestni praktični katoličani, medtem ko je bil župnik Vilhar zaveden slovenski nacionalist in pod stalnim fašističnim nadzorom ter nagajanjem policistov ali fašistov. Se v teh primerih vidi le nagonska podvrženost avtoritetam in je tako obnašanje torej plod človeškega značaja? Kaže, da so bile zelo pomembne prijateljske in sorodstvene vezi. Predvsem nisem zasledil večjih ideoloških razhajanj znotraj posameznih družin. Dostikrat so bili v stranki kar vsi odrasli moški v družini. Obstajajo pa seveda tudi primeri, ko je bil najstarejši brat edini od številne družine pri fašistih, ker je bil občinski uradnik, medtem ko je bila družina v celoti protifašistično usmerjena, mlajši brat je bil npr. v partizanih že od

²³ Podatke so mi v več srečanjih posredovali Kristina Koritnik, rojena 1913 v Senožečah, Ivan Škamperle, 1916, Stana Fabčič, 1923 in Marija Dolenc, rojena Pegan, 1927. Te sem opravil v zadnjem času. O splošnih razmerah v Senožečah med obema vojnama, o nacionalizmu, fašizmu, odporu itd pa so mi že pred časom veliko povedali še Giacomo Porta, 1901, Ana Porta, rojena Krebelj, 1912, Pepca Fonda, rojena Krebelj, 1905, Filip Prekrsky, 1906, Franc Antončič, 1910 idr.

²⁴ Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, str. 103. To število je npr. primerljivo s številom članstva v Zvezi komunistov Slovenije konec 70. ali v začetku 80. let, ki je zaradi odsotnosti protislovenstva pri komunistih seveda nekoliko višje, pa vendar ob približno enakem številu prebivalstva dosega le okrog 30 članov. Po spominu Marije Dolenc, članice in nekaj časa tudi sekretarke krajevne organizacije ZKS je to zgolj ocena, ker je bila večina članov organiziranih v osnovnih organizacijah ZKS na delovnih mestih in ne v krajevni osnovni organizaciji.

leta 1941. Prav tako sem že omenil dva primera, ki sta bila do kapitulacije Italije v PNF, potem pa sta aktivno sodelovala s partizani oziroma OF. V generacijskem pogledu so bili pod največjim pritiskom tisti, ki so se morali v 30. letih gospodarsko in socialno osamosvojiti, to je generacija rojena večinoma v drugem desetletju stoletja oziroma okrog leta 1910. Za nekatere (tudi domnevne) člane PNF imam žal le približne podatke o njihovem rojstvu, vendar lahko ugotovimo, da je bilo število obravnavanih oseb rojenih v času, ki sem ga označil za rizičnega, to je med leti 1905 in 1917, enako tistim, ki so bili rojeni pred tem letom, torej starejših.

Vsakdanji odnosi med ljudmi, sosedi, sodelavci, pri gostilniških omizjih in verjetno tudi z družinskimi člani italijanskih priseljencev so se ne glede na članstvo v PNF odvijali bolj ali manj normalno, miroljubno in celo prijateljsko. Obnašanje treh prej omenjenih "hudih" fašistov, ki so svojo politično pripadnost agresivneje kazali v odnosu do drugih prebivalcev, lahko verjetno v največji meri pripišemo njihovemu značaju, deloma pa gotovo tudi njihovemu socialnemu ali profesionalnemu položaju, ki so ga branili s pretiranim dokazovanjem svoje politične lojalnosti. Otroci priseljencev so se v vsakodnevni igri s slovenskimi vrstniki večinoma naučili pogovorne slovenščine. Ko so se največ že po kapitulaciji Italije, nekaj pa še ob koncu vojne italijanski priseljenci odselili - razen prej omenjenih primerov dveh z domačinkami oženjenih karabinerjev in ene številne družine - so z nekaterimi družinami še obdržali prijateljske odnose. V prvih povojnih letih seveda manj, vendar so jih kasneje obnovili.

Vsakodnevno življenje pod italijanskim fašizmom, če odmislimo narodno (jezikovno) zatiranje, vendarle ni bilo ideološko zelo obremenjeno. To se zdi za totalitarni režim po svoje celo razumljivo, saj politično opredeljevanje razen za eno samo opcijo ni bilo dovoljeno. Ljudje namreč večinoma niso članstva v PNF sprejemali kot zlo samo po sebi, temveč bolj kot nujnost za kolikor toliko normalno preživetje. To pa njihovih medsebojnih odnosov ni posebej obremenjevalo.

Ervin Dolenc

OUR FASCISTS

S u m m a r y

The paper presents research into the concrete, daily life of the inhabitants of the Julian March during the two World Wars. It deals, in particular, with the politicising of their daily, existential problems, which is a commonplace imposition by the totalitarian regimes. Although fascism considered the Slovenian population in the Julian march a disturbing element, it used every means possible to integrate it into its political movements in order to assimilate it.

*One of the authors who has written most about the participation of Slovenes in the PNF (Partito Nazionale Fascista) is Milica Kacin Wohinz. She deals with this issue in her book *The First Anti-fascism in Europe: Primorska 1925-1935*, in a special chapter on the fascist organisations. She also warned about the lack of appropriate research in this area.*

The author of this article chose, as the model for his micro research, a relatively small town of Senožeče which at the time counted around 750 inhabitants. In the counting and the examination of the motives of the Senožeče inhabitants for joining the PNF, he relied mainly on oral sources. When dealing with every individual, 20 to 25 Slovene members of the PNF were counted. The total number of the local organisation, including the Italian immigrants, was possibly twice that figure. However, in comparison with the known statistics on the PNF membership in the Trieste region, this number was relatively low, amounting to 6% of the total population.

Among the chief factors for joining the PNF were undoubtedly the social status of an individual and, even more so, of a family, as well as employment opportunities. These, however, were by no means the only decisive factors. The Slovene nationalists, regardless of whether they had formerly belonged to the

liberalist or catholic political circles, were prepared to renounce to many things, most of them even emigrated, rather than make a step towards joining the PNF.

Friendship and relations, as well as personal characteristics, played a very important part in this. I detected no significant ideological divisions between the family members. Often, all males in a family joined the party. There were also cases where a family member only joined the PNF because of State employment, with the rest of the family remaining firmly anti-fascist. People's daily relationships with their neighbours, co-workers, drinking colleagues and even the Italian immigrants, were, by and large, normal, peaceful and amiable, regardless of PNF membership. The daily life under Italian fascism, disregarding the nationalistic (linguistic) oppression, was not ideologically overcharged. Most people did not consider PNF membership as an evil in itself but rather as a necessity for survival.

Petar Strčić*

Prispevek k načrtu za sintezo zgodovine (hrvaške) Istre v času Kraljevine Italije

IZVLEČEK

Avtor pregledno predstavlja osnovne poteze razvoja Istre (hrvaške) v času med svetovnimi vojnami. Razvoj v tem obdobju je povezan s predhodnim, v katerem je bil istrski polotok do leta 1797 razdeljen med Beneško republiko in Habsburško monarhijo. Po razpadu Avstro-ogrske, od 1918 do 1943, je Istra delila usodo še drugih slovenskih in hrvaških predelov pod oblastjo Kraljevine Italije. Z državnimi sredstvi je bilo organizirano etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva, kar so še bolj brutalno nadaljevali fašisti. Krvavo so bili zlomljeni oboroženi in drugi odpori, uničene hrvaške ustanove, uzakonjeno je bilo raznarodovanje, izvajalo se je nasilje. Leta 1941 se je tudi v Istri začel narodnoosvobodilni boj; leta 1942 je bil formiran prvi oboroženi odred. Ob zlom Italije septembra 1943 je Pokrajinski Narodnoosvobodilni odbor samostojno razglasil odvojitev hrvaške Istre od Italije in združitve z matico Hrvaško v Jugoslaviji, kar je potrdil na 2. zasedanju AVNOJ.

Ključne besede: Istra, Italija, Hrvaška, fašizem, raznarodovanje, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

A CONTRIBUTION TO THE PLAN FOR A SYNTHESIS OF THE HISTORY OF (CROATIAN) ISTRIA IN THE PERIOD OF THE KINGDOM OF ITALY

In his article the author presents us with a comprehensive overview of the landmarks of the development of (Croatian) Istria in the period between World War I and II. The developments during this period are connected to the past of this region as up until the year 1797, the Istrian peninsula was divided up between the Venetian and the Hapsburg Monarchy. From the collapse of Austria-Hungary in 1918, up until 1943, Istria shared the destiny of other Slovene and Croatian territories which were under the rule of the Kingdom of Italy. The organised ethnic cleansing of the majority of the Croatian population begun in this period was financed by the state and continued even more brutally by the Fascists. Thus, armed attempts at resistance and other resistance movements were smothered in blood, Croatian institutions destroyed, violent means implemented, and denationalisation legalised. The National Liberation War started in Istria in 1941 and the first detachment of resistance fighters was formed in 1942. After the collapse of Italy in September 1943, the Provincial National Liberation Committee independently declared the secession of Croatian Istria from Italy and its unification with the Croatian homeland in Yugoslavia. The declaration was ratified at the Second Meeting of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia.

Key words: Istria, Italy, Fascism; denationalisation; National Liberation War

* Dr., akademik, Arhiv HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

Razvoj Istre v obdobju 1918-1943 je bil pod močnim delovanjem vplivov iz začetka 19. stoletja do začetka 20. stoletja, ko je bila celotna Istra del Habsburške monarhije; v njej je vladal ozek italijanaško-italijanski sloj, čeprav je bil hrvaški narod večinski; začenja se in traja razvoj hrvaškega gibanja kot del narodnega preporoda, vendar tudi iredentizem v okviru imperialnih gibanj Kraljevine Italije proti vzhodni obali Jadranskega morja. V dnevih razpada Avstro-ogrske monarhije leta 1918 je Istra postala del tedaj osnovane Države SHS (Zagreb), vendar je bila takojšnja okupacija s strani Kraljevine Italije potrjena z leta 1920 sklenjenim sporazumom Kraljevine SHS (Beograd) in Italije. Državno sistematično etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva - ki je bilo množično prisiljeno na izseljevanje - je nadaljevala tudi fašistična oblast, v katero se je vključil dotedanji vladajoči italijanaško-italijanski sloj. Izvajalo se je uradno raznarodovanje (denacionalizacija). Zlomljen je bil oborožen in druge oblike odpora ter večstrankarsko politično življenje. Istra je hitro gospodarsko propadala in je postajala obrobno območje Italije; nekoliko so si v tridesetih letih nekateri deli opomogli zaradi vojn Italije v Afriki in v Evropi ter priprav na drugo svetovno vojno. Hrvaški in protifašistični duh vseeno ni zlomljen, narodnoosvobodilna vojna pa se je začela leta 1941 kot v drugih predelih Hrvaške (pod vodstvom KP Hrvaške v okviru KP Jugoslavije). Prva oborožena enota je bila ustanovljena leta 1942; razvoj narodnoosvobodilnega gibanja - v katerega so se vključevali tudi istrski Italijani - je bil tako uspešen, da je v septembru leta 1943 Okrožni NOO hrvaške Istre sprejel odločitev o prekinitvi državnopravnih vezi s Kraljevino Italijo in o združitvi hrvaške Istre z matično domovino Hrvaško; odločitev sta potrdila najvišja organa nove oblasti - ZAVNOH (Zemaljsko antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Hrvaške - Pokrajinski protifašistični svet narodne osvoboditve Hrvaške), in AVNOJ. Očitno je trajno prenehala italijanska oblast manjšine nad neitalijansko večino, začelo se je izseljevanje doseljenih, proitalijanskih skupin in fašistov, začeli pa so odhajati tudi avtohtoni Italijani.

1. Raziskovanja in literatura

Iskanje odgovorov na niz vprašanj iz zgodovine Istre v obdobju oblasti Kraljevine Italije od 1918 do 1943 je bilo desetletja v domeni dnevne politike in zgodovinarske publicistike splošne vrednosti celotnega medvojnega obdobja in obdobja vojne ter prvih let po koncu druge svetovne vojne. Ko so se začeli umirjati občasno zelo zaostreni italijansko-jugoslovanski oziroma hrvaški in slovenski meddržavni politični in drugi odnosi, predvsem od šestdesetih let dalje, se je začelo obdobje mirnih znanstvenih in strokovnih raziskovanj in objavljanje rezultatov teh proučevanj. V Italiji kot tudi v Sloveniji je nastalo večje število pomembnih del, med katerimi je bilo nekaj prav izvrstnih, na primer iz pod peresa dr. Milice Kacin Wohinz (v Ljubljani) in Elia Apiha (v Trstu). Na hrvaški strani je bilo natisnjenih znatno manjše število znanstvenih in strokovnih del, čeprav je bilo v zadnjem času tudi nekaj doktorskih in magistrskih del. Tudi zgodovinska literatura o italijanski Julijski krajini je bila največkrat v središču raziskovanja dr. Milice Kacin Wohinz, v hrvaškem, slovenskem in italijanskem jeziku. (O hrvaški, slovenski, do neke mere in o ostali jugoslovanski historiografiji o Istri - vštete so tudi bibliografije - glej

"Pazinski memorijal, zbornika za noviju povijest Istre", Katedra Čakovskega sabora u Pazinu, sv. 22, Pazin 1991, str. 1-148).

Do sedaj še ni postavljena trdnejša periodizacija. V hrvaškem zgodovinopisju je nekako običajna časovna razdelitev zgodovine Istre na obdobje vojaške okupacije (1918-1920), na čas meščanske-parlamentarne demokracije (1920-1922), na obdobje prehoda od meščansko-parlamentarne demokracije do fašistične diktature (1922-1926), na dobo fašistične diktature (1926-1940) in na obdobje narodno-osvobodilne vojne (1941-1943). Vendar je mogoče tudi razvrščanje dogodkov v samo tri obdobja; od 1918 do 1929, od 1929 do 1941 in od 1941 do 1943. Je pa še treja možnost - to so obdobja od 1918 do 1920, od 1920 do 1929, od 1929 do 1941 in od 1941 do 1943. To zadnjo periodizacijo upoštevamo v kratkem načrtu sinteze zgodovine hrvaške Istre, ko je bila pod oblastjo Kraljevine Italije (1918-1943).

2. Izhodišča

Izhodišča dogajanj v Istri v času od 1918 do 1943 so v večstoletni oblasti in dominaciji Benečanov in Habsburžanov nad Istro, posebej pa v dejstvu, da je bila od začetka 19. stoletja celotna Istra pod oblastjo Dunaja, vendar predana v roke stoletja prevladajočemu sloju, posebno tistemu iz nekdanjega beneškega dela Istre. Ta tanek italijanaško-italijanski sloj, dopolnjen s hrvaškimi potujčenci, je živel v glavnem v obalnih mestih na jugu in zahodu Istre in je bil v stalnem spopadu z večinskim prebivalstvom, katerega so za barbarskega in neciviliziranega. Ker je večinski del Istranov vse bolj živo sodeloval v dogajanju "stoletja nacij", v revolucionarnem letu 1848 pa je prvič organizirano pokazal svoja narodna čustva, se je italijanaško-italijanski sloj začel čutiti negotov. Zato ni za ohranitev svojega vladajočega položaja, pa tudi bodoče eksistence, iskal opore več le v višjih nemških/avstrijskih organih, marveč je oporo iskal in našel v imperialistično-iredentističnih težnjah Kraljevine Italije. Ta komaj osnovana država je vzhodno obalo Jadrana imela za italijansko, ker je bila del Rimskega cesarstva in del Beneške republike, čeprav v njej v največjem delu sploh ni bilo Italijanov, bili so le na nekaterih območjih, pa še tam v manjšini. Čeprav je bilo hrvaško prebivalstvo večinsko, je imela vladajoča italijanaško-italijanska skupina v rokah absolutno gospodarsko, in s tem tudi politično, sodno, šolsko in drugo oblast, v velikem delu tudi cerkveno, ob stalni pomoči višjih nemških/avstrijskih državnih organov in kapitala. Po vojaškem zlomu svojih teženj je Italija dajala uradno in neuradno podporo vladajočemu istrsko-otoškemu sloju, čeprav je bil Rim formalno v ("trocesarski") zvezi z Dunajem (in Berlinom); od tega je imela Italija tudi materialne koristi, vendar neposredno na škodo vzhodne obale Jadrana, to je tudi Istre, ki jo je sicer imela za svojo (npr. znamenita Vinska klauzula).

Od začetka 19. stoletja do leta 1918 je bila Istra s Kvarnerskimi otoki dežela v avstrijskem delu dvojne monarhije, najprej z upravnim nemškim/avstrijskim središčem v Pazinu, nato z italijanaško-italijanskim v Poreču; del avstro-ilirskega Primorja z namestništvom v Trstu. V cerkvenem pogledu je bilo to območje markgrofije Istre razdeljeno na tri škofije (krško, poreško-puljsko in tržaško-koprsko), ki so bile sufraganske nadškofiji v Gorici.

Večina prebivalstva je bila hrvaškega (na severu slovenskega) porekla, čeprav je bilo tudi veliko priseljencev z Apeninskega polotoka. Hrvati so bili v glavnem kmetje, čeprav so bili med njimi tudi zametki malega meščanstva; to se v danih zgodovinskih okoliščinah ni moglo povzpeti med meščanstvo; tako Hrvati v Istri niso nikoli imeli razvitega meščanstva. Hrvati so se vključevali v narodni preporod matične Hrvaške (Banske), ki je bila v madžarski polovici Monarhije (južni, dalmatinski del Hrvaške je bil tudi v okviru avstrijskega dela Monarhije). Onemogočano in odvracano v razvoju na vseh področjih in z inteligenco, ki je bila v glavnem med duhovščino na podeželju - z organiziranimi začetki v šestdesetih letih 19. stoletja, v sodelovanju s slovenskim gibanjem v slovenskem delu Istre, Trsta in Goriške - se je hrvaško gibanje lahko profiliralo šele v osemdesetih letih, a šele na začetku 20. stoletja se je hrvaško-slovensko gibanje do neke mere izenačilo v političnih pozicijah z vladajočim, vendar še nadalje ozkim, čeprav močnim italijanaško-italijanskim slojem. Vendar je bila do takrat ustvarjena široka in globoka hrvaška gospodarska, kulturna in prosvetna osnova za nadaljnji politični, s tem pa tudi nacionalni razvoj brez dotedanje popolne odvisnosti od italijanaško-italijanskega sloja. V tem tedanja skupina hrvaško-slovenskih voditeljev ni imela več absolutne podpore istrskih Hrvatov in Slovencev, ker je od konca 19. stoletja razvijala posebej (socialistično) delavsko in (klerikalno) katoliško gibanje.

Prva svetovna vojna sicer neposredno z vojnimi operacijami ni zajela Istre, vendar je zadala težke udarce ljudem in gospodarstvu, številni moški so bili ubiti ali ranjeni na oddaljenih frontah, v njihovih rojstnih krajih ali drugje (npr. v Moravski, kamor je bil odveden del prebivalstva) pa so ljudje umirali zaradi bolezni in tudi od lakote. Italija ni takoj vstopila v vojno. To se je zgodilo šele leta 1915 s tajnim Londonskim paktom, ko je Rim zapustil svoje večdesetletne zaveznike, ker mu je Antanta ponudila višjo teritorialno in drugo ceno, v katero je bila vključena tudi Istra. Od italijanske vojaško slabe in v glavnem protivojno nastrojene vojske Antanta ni imela koristi, posebej zato, ker so se vojaške operacije dogajale na slovenskem ozemlju, v avstroogrskih enotah pa so bili številni rodoljubno motivirani Hrvati, Slovenci in drugi pripadniki slovanskih narodov Habsburške monarhije.

3. Lomljenje

V času razpada Habsburške monarhije, konec leta 1918, je na njenem ozemlju nastalo več držav, med njimi tudi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, s središčem v Zagrebu. V njeni vladi je bil vodja hrvaškega gibanja iz Istre z otoki dr. Matko Laginja zadolžen za to ozemlje. V Istri so nastali mnogi "narodni sveti" kot upravno-politična telesa Države SHS; začeli so prevzemati civilno, finančno in drugo oblast. Vojska je tudi priznala oblast Države SHS, dodelila ji je tudi osrednji del avstro-ogrške vojne mornarice v Pulju.

Kmalu je tudi v Istro prišla italijanska vojska, ki je nastopala previdno, a tudi nasilno, v skladu s situacijo, kakršna je bila in glede na mentaliteto posameznih oficirjev - ponekod so se obnašali kot osvoboditelji vsega prebivalstva, torej tudi hrvaškega (kar ni bilo potrebno), drugod kot zavezniška vojaška sila, ki bo skrbela za red in mir (ki nista bila ogrožena), na tretjem območju pa je vojska prišla kot

osvoboditeljica na do tedaj odtujeno italijansko ozemlje (kar ni bilo), na četrtem je nastopala odkrito kot okupator (kar je v resnici bila) - itd. Na primer v Pulju je bila potopljena največja avstroogrška ladja "Viribus Unitis" skupaj z mnogimi mornarji in tudi prvim admiralom Države SHS. Narodni sveti Države SHS v večini primerov niso bili priznani, predvsem pa ne v času, ko se je Država SHS združila 1. decembra 1918 s Kraljevino Srbijo v Kraljevstvo, nato Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev s središčem v Beogradu in na čelu s srbsko dinastijo. Od vsega začetka - brez ozira na različne metode delovanja in pristop v odnosu do večinskega prebivalstva, v skladu s prej napravljenimi načrti, se je takoj uvajala italijanščina kot uradni jezik. Otežkočalo se je delovanje hrvaških šol in drugih hrvaških inštitucij, v posameznih naseljih pa se je začelo z nasilnim zapiranjem letih kot tudi z uničevanjem objektov in z nasilno zamenjavo hrvaških oblasti.

Najprej so se srečali s pasivnim, čeprav odkritim odporom presenečenega večinskega prebivalstva. Posamezni italijanski oficirji so zaostrovali hitreje ali počasneje svoj odnos, pa je zato prihajalo do vse pogostejših fizičnih spopadov in zapiranja uporniških, tudi vidnejših in uglednejših posameznikov, predvsem intelektualcev kot tudi duhovnikov. Te so iz Istre odstranjevali - internirali ali zapirali so jih v Italijo, kjer jih je del tudi umrl. Zaradi vse težjega stanja so se pred takšnim preganjanjem začeli umikati tudi v sosednjo Kraljevino SHS.

Vendar se to ni dogajalo le glede večinskega, hrvaškega življa. Okupator se je spravil tudi na pripadnike drugih narodnosti večnacionalne Habsburške monarhije v Istri, ki so se v njo priseljevali predvsem od druge polovice 19. stoletja dalje, v času ko je mali Pulj hitro preraščal v glavno avstro-ogrsko vojaško luko, Opatija pa v glavno središče morskega turizma. To so bile v glavnem kvalificirane in šolane osebe, večinoma tehničnih strok. Tako so - kot pripadniki poraženih narodov - morali Istro zapustiti skoraj vsi Nemci (Avstrijci), Madžari, pa tudi Čehi, Slovaki in drugi; vsi so skoraj povsem izginili iz Istre. Hkrati se je izvajal na Hrvate čedalje večji fizični pritisk, tako da so bili tudi ti v vse večjem številu primorani bežati. Pritisk okupatorjevih vojaških in vse številnejših civilnih organov oblasti je bil že tako močan, da se je začelo že kar pravo izseljevanje. To je bilo v Evropi v 20. stoletju prvo etnično čiščenje z organiziranimi akcijami ter metodami in sredstvi državne prisile.

Hitro so bili zlomljeni tudi vsi poskusi fizičnega odpora posameznikov in skupin. S silo, s prelivanjem krvi je bila zatrta tudi velika splošna delavska stavka v Pulju leta 1920, zaradi česar ni niti mogla biti uspešna.

V tem času so dogodki v Istri in drugod v Hrvaški in Sloveniji pod italijansko okupacijo začeli dobivati vse močnejši odziv tudi na mednarodnem polju, tudi zato ker je Rim - bil je na zmagovalni strani - kazal željo, da zadrži tudi tista območja v Sredozemlju, ki mu niso bila obljubljena v Londonskem paktu, pa tudi zato ker so spremenjene okoliščine pokazale nemoralnost tega tajnega akta. Mednarodno je bilo postavljeno "jadransko vprašanje", vendar je Rim z nacionalističnimi in šovinističnimi odgovori poskušal vplivati na umiritev vse bolj vroče, skoraj revolucionarne situacije med nižjimi, gospodarsko in socialno ogroženimi sloji na Apeninskem polotoku.

Podobno se je ustvarjala in razvijala tudi situacija v Kraljevini SHS. Tu je velikosrbska/jugounitaristična skupina poskušala okrepiti svoje šele pridobljene vladajoče pozicije in se zadovoljna z doseženim ni brigala za 'periferna' hrvaška in

slovenska območja daleč na zahodu nove države. Postopoma so marginalizirali hrvaške voditelje (prvake) iz Istre, ki so Beogradu postali odveč. Zaradi tega se niso niti vojaške enote Kraljevine SHS angažirale v zavezniških enotah na Reki, niti se niso uprli prihodu italijanskih enot vanjo, pa tudi ne akciji D'Annunzija na obalah reškega zaliva v korist Rima. Delovanje tega pesnika in playboya je bilo koristno za odvratanje pozornosti Italijanov od aktualnih povojnih nesreč, in šovinistično, pa tudi njegovo rasistično 'vodenje' se je kmalu pokazalo kot prva praktična in uspešna preizkušnja fašističnih metod. Tudi v Istri so se pojavljali fašisti, njihove vrste pa so zapolnjevali iredentisti, pripadniki dotedanjega in tedanjega vladajočega italijanaško-italijanskega sloja in novih organov državne oblasti. Te prve fašistične skupine in organizacije so bile še vedno slabe in, če bi hotela, bi jih lahko redna italijanska oblast razbila. To posebno nazorno kaže oboroženi zlom arditsko/legionarskega poskusa okupacije Reki sosednjega otoka Krka leta 1920 - ko tamkajšnja italijanska vojska ni nudila podpore D'Annunziju, ker otok Krk ni bil v interesni sferi Rima. To je bil prvi poraz fašistov, saj so se arditi/legionarji že začeli javno profilirati kot fašisti.

S takšno situacijo v Istri, v Italiji in v Kraljevini SHS, v pogojih ko so ZDA odstopile od nadaljnega sodelovanja pri dogajanjih v Evropi in v času pritiska Londona in Pariza za umiritev situacije na Jadranu, da bi lažje izvedli razdelitev svojega dela sveta in odgovorili na nepričakovana dogajanja v novonastali boljšeški Sovjetski Rusiji - ni bilo težko usmeriti vsebine mirovne konference k problemu vzhodne obale Jadrana in 'prisiliti' Beograd in Rim na sklenitev dogovora leta 1920. Slabši in manj zainteresirani Beograd je popustil, s tem pa je Italiji končno uspelo ustvariti stoletne sanje: dobila je oporišča na vzhodni obali Jadrana za nadaljnje osvajalne akcije, proti notranjosti Hrvaške, pa tudi proti drugim predelom Srednje Evrope in Balkana. V okviru doseženega je dobila celotno Istro in večji del Kvarnerskih otokov. Samo otok Krk in najbolj vzhodni del Istre je pripadel Kraljevini SHS, sosednji del Istre pa je postal del 'samostojne' Reške države.

4. Zlom

Državni organi Kraljevine Italije so od tedaj bolj temeljito izvajali svojo že prej načrtano antihrvaško (in antislovensko) politiko. V tem so imeli krepko podporo fašistov, ki so se nenehno množili s starimi iredentisti iz italijanaško-italijanskih slojev v starih in navonastalih državnih organih. Tako so lahko leta 1921 uničili tudi oba velika oborožena odpora na jugu Istre - nacionalni odpor hrvaških kmetov proštinskega območja in internacionalni odpor rudarjev labinsko-raškega premogokopnega bazena, tudi s hrvaško osnovo. Tako prvi kot drugi odpor - svojevrstni upor in vstaja - sta bila brez možnosti, ker so se vstajniki znašli pred nesporno močnejšo, združeno silo fašističnih odredov in kraljevskih vojaških enot.

Sprejemanje fašizma od kraljevskega ('demokratskega', 'liberalnega', 'parlamentarnega') režima kot vodilnega gibanja v državi je prispevalo k izginjanju vseh drugih meščanskih političnih strank, tako hrvaško-slovenskih kot italijanskih. Iz parlamenta so izginili vsi antifašistični zastopniki, tudi hrvaški in slovenski. S prihodom fašistov na oblast se ni skoraj nič spremenilo v dotedanjem položaju

prebivalstva hrvaške večine v Istri, razen da je bilo nasilno delovanje državnih oblasti še bolj odkrito, brutalnejše; v organe oblasti so bili pritegnili številne fašiste ali pa so - načeloma - prevzemali sami v svoje roke upravo, sodstvo, prosveto itd. Sistematično se je uničevalo vse vidno gospospodarsko in kulturno delovanje hrvaškega naroda; do leta 1929 je bilo prepovedano delovanje vseh hrvaških inštitucij in organizacij. Uzakonjeno je bilo nasilno raznarodovanje, glede uporabe jezika pa se je posegalo tudi v cerkev.

Za Istro se je pokazalo, da je bila zares obrobni del velike sredozemsko-evropske italijanske države, ki je začela odločno igrati tudi vlogo svetovne velesile. Hrvaška Istra je bila razdeljena v tri province, ki so imele središča v Pulju, Trstu in na Reki; puljska pokrajina je zajemala tudi Kvarnerske otoke (brez jugoslovanskega otoka Krka). Ti so bili v cerkvenem pogledu vključeni v zadarsko nadškofijo, del vzhodne Istre pa v novonastalo Reško škofijo.

Na gospodarskem in socialnem področju je nastal hiter zlom. Na otoku Lošinju je povsem izginil visoko razviti in v evropskih razmerah zelo donosen zdravstveni mediteranski turizem. Propadala je tudi največja avstroogrška vojaška luka s spremljevalnimi industrijskimi in drugimi dejavnostmi, tako da je Pulj postal ponovno majhno in nepomembno mesto kot sredi 19. stoletja. Propadala je tudi tedanja Reka na samem robu Istre, največji pomorsko-industrijski in trgovsko-luški emporij madžarske polovice Habsburške monarhije (Italijanska je končno postala leta 1924), stagnirala je tudi do tedaj hotelirsko-turistično močna Opatija. Na vse načine se je poskušalo škoditi hrvaškemu delu gospodarstva; s pogostimi, celo z inceniranimi dražbami so pod ceno prodajali posestva hrvaških kmetov. Še vedno so bili v veljavi kolonatski odnosi.

Tujemu opazovalcu se je Istra konec dvajsetih let zdela pasivizirana, politično in drugače zapuščena italijanska pokrajina - o tem so odkrito in kritično govorili tudi vrhovi fašistične stranke v Istri. Politično je to trajalo do leta 1929, ko so mladi Hrvati - v okviru tajnih hrvaško-slovenskih organizacij "Borba" oziroma TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka) - v osrednji Istri izvedli spopad ob volitvah. Oblast je ta incident želela izkoristiti za končno zlomitev vsakega morebitnega resnejšega odpora in za odstranitev še zadnjih vidnejših ostankov hrvaštva. Zato je v opozorilo Rim dal v Pulju ustreliti Hrvata Vladimirja Gortana iz Berama v osrednji Istri. Kraljevsko-fašistični režim pa je pri tem napravil napako; sodni proces in usmrtitev ter kaznovanje drugih z večletnim zaporom so hrvaški in slovenski begunci v Kraljevini Jugoslaviji izkoristili za opozarjanje na razmere v Istri v času, ko Beograd ni kazal nobenega zanimanja za te predele. Za ta primer so slišali tudi v Evropi in naenkrat 'odkrili', da Istra ni pacifizirana italijanska pokrajina, Gortan pa je postal in ostal hrvaški narodni heroj.

Sto tisoč pobeglih in pregnanih Hrvatov in Slovencev v Jugoslaviji, nekaj tudi v drugih državah, ni več računalo na vrnitev na rodno grudo in se je postopno organiziralo. Hkrati so radikalizirali stališče in dotedanjemu vodstvu na čelu s Matkom Laginjo očitali zlo, ki je doletelo njihove domače kraje in nje same. Vse bolj se je verjelo, da je edina rešitev v revolucionarnih metodah, katere so zastopali komunisti, italijanski in jugoslovanski, po vzoru boljševiške Sovjetske zveze. Vendar je Savojsko-Mussolinijevemu režimu že prej uspelo skoraj marginalizirati pomen KP Italije, slabe pa so bile tudi ilegalne sile KP Jugoslavije.

5. Priprave

V tretjem desetletju 20. stoletja se je Rim začel širiti zunaj Apeninskega polotoka, pri čemer se je zgledoval po antičnemu Rimskemu cesarstvu, podobno kot so nacisti v Nemčiji začeli ustvarjati Tretji rajh. S tem ciljem, je že pred širšim vstopom v drugi veliki svetovni spopad Italija sodelovala kar v štirih vojnah: v osvajanju do tedaj samostojnih in suverenih Etiopije (Abesinije) in Albanije, v intervenciji na strani falangistov v Španiji ter pri napadu na Grčijo. Prve tri vojaške akcije so bile uspešne, četrta pa je pokazala vse slabosti italijanske države in režima.

V skladu s temi vojaškimi napori se je spremenil tudi odnos do Istre. V želji, da bi bila v njej situacija čim bolj mirna in da bi iz Istre izvlekli čim večjo materialno korist, je režim od začetka tridesetih let z državnimi sredstvi pospeševal organizirano priseljevanje Italijanov z Apeninskega polotoka v Istro, hkrati pa zaostroval odnos do antifašističnih dejanj, tako da je posegel tudi po smrtnih kaznih. Prvi je bil s posebnim sodnim postopkom obsojen Italijan Elio Negri iz Pulja. Hitreje so oživljali samo tisti gospodarski viri, ki so bili v popolnem soglasju z avtarkično, militarizirano državno politiko, ki je bila popolnoma podvržena koristim vojnega gospodarstva (npr. izkoriščanje premoga in boksita; v korist žita so bile uničene stare kmetijske kulture itd.). Izboljšanje materialnih pogojev kljub vsemu ni nič zmanjšalo hrvaškega izseljevanja, ker so sedaj mladeniči in posebno možje bežali od vpoklicev v vojsko in na fronte, kar vse je prispevalo k nadaljnjemu in hitrejšemu raznarodovanju. To je začelo skrbeti tudi previdnejše emigrante, ki so se - v Jugoslaviji - bolj čvrsto organizirali in se povezovali s pobeglimi in izgnanimi italijanskimi antifašisti (npr. v Franciji), vendar pa so se še vedno delili na bolj umirjene in radikalnejše antifašistične skupine. K temu je posebno prispevala - v drugi polovici tridesetih let - proitalijanska politika uradnega Beograda in znatno obračanje navonastale hrvaške in slovenske komunistične partije (v okviru KP Jugoslavije) k narodnim interesom. To je pritegnilo tudi Istrane.

6. Vojna

V pripravah na vstop v drugo svetovno vojno je Rim okrepil vzhodno mejo države, in kot nezanesljive je iz Istre izseljeval hrvaške vojaške obveznike; večje število teh je bilo v "specialnih bataljonih", pod nadzorom, večkrat tudi brez orožja. Istrani - kot tudi drugi z vzhodne obale Jadrana pod oblastjo Kraljevine Italije - so med vsemi Hrvati morali prvi vstopiti v drugo svetovno vojno in to leta 1940, ko je Rim napovedal vojno Londonu in Parizu, ko sta si Hitler in Stalin razdelila Poljsko. V času nemškega napada na Kraljevino Jugoslavijo in hkrati z razbijanjem njenega državnega ozemlja aprila 1941 je Rim - zaradi negativnih izkušenj iz Grčije - kratek čas okleval, vendar se je nato vojaško odločil. Hkrati s tem je Italija poslala v Zagreb svoj del ustašev - hrvaških nacionalistov, ki so pred tem več let živeli v Italiji na stroške fašistov, da bi dosegli prednost pred nemškim delom tega hrvaškega kvizlinškega gibanja, ki je razglasilo "Neodvisno državo Hrvaško". V povračilo so nosilci "Države" NDH Rimu takoj odstopili nova hrvaška

ozemlja, tako tudi zibelko hrvaške državnosti, tisto na obali Jadrana, ki je bila samostojna že v srednjem veku.

Skoraj istočasno se je v posameznih območjih razbite in okupirane Kraljevine Jugoslavije začela narodnoosvobodilna vojna pod vodstvom KP Jugoslavije oziroma KP Hrvaške in KP Slovenije, ki sta imeli v programu obnovitev Jugoslavije, vendar kot republiki ter sta imeli za cilj tudi združitev vseh hrvaških in slovenskih narodnih območij. Tudi kraljevska jugoslovanska vlada v begunstvu je začela opozarjati na zahodna hrvaška in slovenska ozemlja, ki bi jih morala Italija vrniti obnovljeni Kraljevini Jugoslaviji. V Istri so se začeli vračati hrvaški emigranti, predvsem tisti pod vplivom komunistov, pa tudi slovensko prebivalstvo na hrvaških območjih je začelo z narodnoosvobodilnim gibanjem.

V okviru delovanja večinskega prebivalstva so postopno rastle številni narodnoosvobodilni odbori kot klice nove oblasti. Čeprav je bilo vojaško sposobnega prebivalstva malo, je v letu 1942 bil vseeno osnovan prvi vojaški odred in vse večje število moških je prekoračilo staro državno mejo in se vključevalo v tamkajšnje enote Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Hrvaške. NOG je v hrvaški Istri imel zelo široko narodno in socialno osnovo, ki so jo sprejemali pripadniki različnih plasti hrvaške družbe, vključno z duhovniki, medtem ko je bilo hrvaških komunistov zelo malo.

Znatno večje je bilo število italijanskih komunistov, vendar so imeli ti še vedno marginalno vlogo; še nadalje so ostajali na splošnih internacionalističnih proletarskih stališčih v soglasju z imperialno politiko sovjetske države. Glede na to, da se je v Istri mimo njih razvijalo močno protifašistično oboroženo gibanje, so se tako posamezni italijanski komunisti kot tudi drugi italijanski antifašisti pridružili NOG. Hkrati pa se je začelo prvo vračanje Italijanov iz Istre v domovino, najprej tistih bolj previdnih, večinoma priseljencev, ki so že od prej vedeli, da Istra nikoli ne more postati italijanska dežela. To odhajanje je postalo po padcu fašističnega režima leta 1943 množičnejše, kajti začeli so odhajati ne samo fašisti-prišleki iz Italije, ampak tudi domači fašisti in proitalijansko nastrojeni. Tako je nastal obratna pot emigracije istrskega prebivalstva - eksodus pripadnikov avtohtonega italijanskega prebivalstva Istre.

Razpadanje sistema bilo je tako očitno, da niti septembrski zlom same države ni bil več nepričakovan. Takoj je bila s samimi domačimi silami NOG - drugih tako rekoč ni bilo - osvobojena domala celotna hrvaška Istra (npr. Pulj ne), razorožena italijanska vojska in vzpostavljena vojaška in civilna oblast NOG. Osnovan je bil Okrožni narodnoosvobodilni odbor za hrvaško Istro, ki je - popolnoma samostojno in brez vednosti višjih organov hrvaškega oziroma jugoslovanskega NOG - v Pazinu 13. septembra 1943 sprejel odločitev o prekinitvi državne vezi s Kraljevino Italijo in o združitvi hrvaške Istre z matično domovino Hrvaško. To odločitev je še v istem mesecu potrdil (in razširil vsebino še na druga hrvaška ozemlja, ki so bila do tedaj v okviru Italije) vrhovni organ NOG Hrvaške - Zemaljsko antifašistično vijeće narodnog oslobođenja, in razširjeni plenum predstavnikov različnih struktur hrvaške Istre; pri tem so sodelovali tudi Italijani. V letu 1943 je vsebino odločitve potrdil tudi vrhovni jugoslovanski organ AVNOJ. Odločitve hrvaške Istre in odločitve z domala enako vsebino glede slovenskih območij v okviru Italije so bili prvi taki mednarodno pravni akti druge oblikujoče se (komunistične) Jugoslavije, ki so kasneje dobili tudi trajno mednarodno vrednost, saj so prvi v nacifašistični Evropi.

Prek Istre so se umikali v domovino številni vojaki in tudi cele vojaške enote propadlega Savojskega imperija. Po kapitulaciji države septembra 1943 se je nadaljevalo izseljevanje italijanskih priseljencev in prišlekov in večjega števila domačih Italijanov, predvsem zaradi prvih sodb organov NOG proti fašistom in drugim sodelavcem fašističnega režima, pa tudi zaradi osebnih maščevanj. Na domove v Istro so se iz različnih italijanskih krajev vračali moški, Hrvati in Italijani, medtem ko so se tisti, ki jih je kapitulacija Italije zatekla v južni Italiji in v Afriki, vključevali v tamkajšnje vojaške enote protihitlerjevske koalicije.

Splošno navdušenje v Istri zaradi osvoboditve je bilo takšno, da je zameglilo nevarnost, ki je prihajala s severa. Velikonemški Reich je nemreč predpostavil možnost novih zavezniških desantov na obale Sredozemskega morja, tako tudi v Istro. Čeprav je Hitler Mussoliniju (na čelu nove, Italijanske socialne republike na delu Apeninskega polotoka) obljubil, da bodo meje Italije ostale nespremenjene, je vseeno - ne da bi o tem obvestil dučeka - osnoval svojo vojaško upravno enoto s središčem v Trstu, v katero je vključil tudi Istro. Kmalu je v Istro krenil tudi močan ekspedicijski korpus, ki je v t.i. Rommelovi ofenzivi brutalno zlomil vsak odpor vojaških enot NOV in PO Hrvaške v Istri, ki so bile šele v nastajanju; izvajali so surove represalije nad civilnim prebivalstvom; ubitih je bilo zelo veliko ljudi.

Sprva se je zdelo, da bo oktobra 1943 zlom NOG v hrvaški Istri popoln, vendar ljudje v težavah - kot že tolikokrat pred tem - niso klonili; kmalu so se aktivisti znašli v novih, zelo težkih pogojih, tako da za nadaljnji, dolgoročnejši razvoj NOG v hrvaški Istri ni bilo večjih posledic.

7. Osebnosti

Le na kratko bomo popisali nekatere osebnosti, ki so se v tem obdobju izkazale na poseben način, na hrvaški strani kot tudi na italijanski, na protifašistični in na fašistični.

Vsi znameniti Hrvati - razen enega - so bili zunaj svojega rojstnega kraja, kot begunci in izgnanci pred kraljevim oziroma fašističnim režimom. Le Vladimir Gortan je s svojo tragično smrtjo postal v Istri in v nekem trenutku tudi v Evropi, glavni simbol protifašističnega odpora hrvaške Istre, kar je ostal med Hrvati do danes (do razpada SFRJ tudi med drugimi jugoslovanskimi narodi). Med begunci je bil vsekakor najuglednejši in najbolj znan vodja hrvaškega gibanja od osemdesetih let 19. stoletja dalje, narodni preporoditelj, pravnik in književnik dr. Matko Laginja, "oče Istre", ki je v prvih letih Kraljevine SHS postal ban tedanje Hrvaške in Slavonije - edini s takšnim naslovom in dolžnostjo ("podkralja") iz Istre v zgodovini institucije bana pri Hrvatih; umrl je daleč od rodne Klane, kjer so bili celo z nagrobnih spomenikov izbrisani hrvaški priimki. Uveljavljeni so že bili arheolog Mihovil Abramić, književnika Viktor Car Emin in Milan Marjanović; s svojo plodno dejavnostjo so začeli znanstvenik in književnik Mijo Mirković (Mate Balota), književnika Drago Gervais in Zvane Črnja, muzikolog Ivan Matetić Ronjgov, publicist in novinar Ive Mihovilović. Posebno zanimiva je življenjska pot dr. Anteja Cilige - od Jugoslavije in Madžarske preko Avstrije in ZSSR do Pariza in

NDH; bil je politik - komunist, stalinist, trockist, stalinska žrtev, ustaški jetnik in zaupnik, publicist.

Na italijanski strani je bilo v sami Istri konec plodnega delovanja publicistke in političarke Giuseppine Martinuzzi, skladatelja Antonia Smareglia in plodnega zgodovinarja Bernarda Benussija. Z delom je začel književnik Pier Antonio Quarantotti Gambini in skladatelj Luigi Dalapiccolo, pa tudi pisec najbolj znane, prve in uradne zgodovine fašizma Giorgio Alberto Chiurcho.

8. Zaključek

Razvoj v obravnavanem obdobju je povezan s predhodnim, stoletnim obdobjem, v katerem je istrski polotok - do leta 1797 razdeljen med Beneško republiko in Habsburško monarhijo - po Napoleonovem padcu v celoti bil v okviru Habsburške monarhije; svojo moč je do tedaj vladajoči ozek italijanaško-italijanski sloj iz nekdanjega beneškega dela Istre razširil še na avstrijski del Istre. Kot se večinski hrvaški narod vključuje v hrvaški narodni preporod matične domovine - Banske Hrvatske, in so leta 1848 prvič javno organizirano pokazali svoje narodnostne občutke, so se vladajoči sloji začeli čutiti negotove in celo ogrožene. Zato so se naslonili na iredentizem, imperialno politiko tedaj formirane Kraljevine Italije, ki je vzhodno obalo Jadrana imela za italijansko, čeprav je bilo tam zelo malo Italijanov.

Po razpadu Avstro-ogrske, od 1918 do 1943, je Istra delila usodo še drugih slovenskih in hrvaških predelov pod oblastjo Kraljevine Italije. Leta 1918 ni bila uresničena vključitev Istre v kratkorajno Državo SHS, njene organe v Istri pa je takoj ukinila italijanska okupacijska oblast in ni priznala prenosa pravic te države na Kraljevino SHS, v katero se je Država SHS združila s Kraljevino Srbijo. Odprto je bilo "jadransko vprašanje", na katerega je bilo odgovorjeno leta 1920, ko je bila italijanska oblast potrjena z dogovorom med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS, ki ji je ostal le delček Istre na vzhodu. Vzor istrskim fašistom je bilo D'Annunzijevo ravnanje na delčku vzhodne Istre s tedanjo Reko. Z državnimi sredstvi je bilo organizirano etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva, kar so še bolj brutalno nadaljevali fašisti; medtem je bila Istra "očiščena" tudi Nemcev (Avstrijcev), Madžarov, Čehov, Slovakov in drugih. Krvavo so bili zlomljeni oboroženi in drugi odpori, uničene hrvaške ustanove (institucije), izvajalo se je nasilje, uzakonjeno je bilo raznarodovanje, tako da je bila prepovedana celo uporaba materinskega jezika večinskega prebivalstva.

Istra je gospodarsko propadala in v Pulju ni bilo več pristanišča, Opatija in otok Lošinj pa nista bila več turistični središči. V tridesetih letih se je gospodarstvo do neke mere razvijalo ozko z vojnim gospodarstvom ob italijanski zasedbi Etiopije in Albanije ter ob napadu na Grčijo, ob pomoči falangistični Španiji in ob pripravah na drugo svetovno vojno.

V tem času sta hrvaški in protifašistični duh kljub vsemu ostala sveža, tudi do ravni aktivne pomoči številnim borcem v republikanski protifrankistični španski vojski in do vključitve leta 1941 v narodnoosvobodilno vojno skupaj z drugimi

predeli Hrvaške in Slovenije. To protifašistično gibanje so vodili hrvaški in slovenski komunisti, ki so v svoja tedanja internacionalna proletarska stremljenja (hotenja) vključili tudi nacionalno komponento.

Čeprav so bili kot nezanesljivi odvedeni iz Istre domala vsi vojaški obvezniki večinskega prebivalstva, je bil leta 1942 formiran prvi oboroženi odred, obstajali pa so tudi številni organi nove oblasti. V NOG so se vključevali tudi posamezni italijanski protifašisti, začelo pa se je tudi odhajanje italijanskih priseljencev v domovino, kar se je okrepilo po padcu fašizma in s kapitulacijo same Kraljevine Italije še z odhajanjem pripadnikov avtohtonih Italijanov.

Državni zlom v septembru 1943 je bil dočakan z navdušenjem, a tudi delavno - osnovan je okrožni in pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, ki je samostojno razglasil odvojitev hrvaške Istre od Italije in združitev z matico Hrvaško v Jugoslaviji (drugi, v nastajanju). Odločitev sta potrdili tudi pristojni hrvaški in jugoslovanski osrednji organ (ZAVNO Hrvaške in AVNO Jugoslavije). Čeprav je prišlo do oporekanja tem odločitvam s strani protifašistične Kraljevine, nato pa Republike Italije, so bile dejansko potrjene z mirovno pogodbo v Parizu leta 1947 in so dobile trajni pomen in vrednost.

Prevedel Zdenko Čepič

Petar Strčić

UNE CONTRIBUTION A LA SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE (CROATE) DE L'ISTRIE SOUS LE ROYAUME DE L'ITALIE

R é s u m é

La partie croate de l'Istrie depuis 1918-43 partage le destin des régions voisines slovènes et croates sous le gouvernement du Royaume de l'Italie. Après l'écroulement de l'Autriche-Hongrie en 1918, l'inclusion de l'Istrie à l'État SHS (Zagreb) de courte durée n'a pas été réalisée, et ses institutions ont été tout de suite supprimées par le gouvernement italien d'occupation. Ce gouvernement a été ratifié en 1920 par un contrat avec le Royaume SHS (Belgrade) auquel n'appartient plus qu'une petite partie de l'Istrie de l'est. Il est en cours un nettoyage ethnique, organisé par les moyens d'état, de la partie majeure croate des habitants, le nettoyage que les fascistes vont poursuivre. Toute résistance armée et autre est brisée, les institutions croates sont supprimées, la dénationalisation est en cours ainsi qu'une immigration organisée de l'Italie, l'emploi de la langue maternelle de la partie majeure des habitants est interdit. L'économie istrienne s'effondre, Pula cesse d'être un port important, Opatija n'est plus un grand centre touristique. Les années '30 du XXème siècle ils se développent dans une certaine mesure les régions liées à l'économie de la guerre, à l'occupation italienne de l'Éthiopie et de l'Albanie, à l'assistance à l'Espagne fasciste, ainsi qu'aux préparations pour la IIème guerre mondiale. Tout de même, l'esprit croate et antifasciste est resté vivant, même jusqu'au point de l'insertion, en 1941, à la lutte de la libération nationale du reste de la Croatie et de la Slovénie (sous le commandement des communistes), quoique presque toutes les générations militaires soient emmenés hors de l'Istrie. En 1942 il est formé le premier détachement armé et les corps de plus en plus nombreux du nouveau gouvernement. Les immigrés croates se mettent à partir. La défaite du fascisme et de l'état même de l'Italie, en 1943, est accueillie avec euphorie, mais aussi avec beaucoup de préoccupations - au mois de septembre il est formé le comité régional du gouvernement qui a déclaré la séparation de l'Istrie croate de l'Italie et son union avec la patrie - la Croatie. Cette décision a été attestée par le corps central croate (ZAVNOH).

1.01
327(450:497.1)"1935/1937"
Prejeto 20. 6. 2000

UDK

Teodoro Sala*

Priprave na sporazum Ciano-Stojadinović Vpliv na Julijsko krajino

IZVLEČEK

Avtor obravnava otoplitev v italijansko - jugoslovanskih odnosih po letu 1935, ki so pripeljali do sklenitve sporazuma Ciano-Stojadinović marca 1937. Obenem, ko se je italijanska politika vse bolj vezala na Nemčijo, jo je ta izrinila iz Avstrije in Balkana. V tem okviru je sporazum Ciano-Stojadinović izgubljal značaj nove aktivne italijanske politike na podonavsko-balkanskem območju. Pretresi, ki so jih v tistih dveh letih doživeli mednarodni odnosi, so se odrazili tudi v vsakodnevnem življenju zlasti slovenskega prebivalstva Julijske krajine, ki je dvajset let prenašalo grenke in tragične posledice aneksije kraljevini Italiji.

Ključne besede: Italija, Jugoslavija, mednarodni odnosi, Julijska krajina, Slovensko primorje

ABSTRACT

THE PREPARATIONS FOR THE CIANO-STOJADINOVII PACT ITS INFLUENCE ON THE JULIAN MARCH

The author deals with the warming up of relations between Italy and Yugoslavia after 1935, which led to the signing of an agreement by Ciano and Stojadinović in March 1937. At the time, Italy was increasingly modeling its politics on that of Germany, which, in turn, was pushing Italy out of Austria and the Balkans. Consequently, the agreements signed by Ciano and Stojadinović were no longer characterized by the new, active policy that Italy had wished to exercise in the Danube region and the Balkans. The traumatic international relations that marked those two years were reflected in daily life, especially that of the Slovenian population in the Julian March, who for twenty years had to endure bitter and tragic consequences of the annexation to the Italian monarchy.

Key words: Italy, Yugoslavia, international relations, Julian March, Slovenian Litoral

* Dr., profesor Univerze v Trstu v pokoju, I-34136 Trieste/Trst, Via Gerardi 6

Italijansko-francoski sporazumi, sklenjeni 7. januarja 1935, so, kot je znano,¹ vsebovali neuradno in bolj ali manj previdno soglasje pariške vlade za Mussolinijeve pritiske, če že ne za pravi pravcati vojaški poseg v Etiopiji: vemo, da se je ob koncu leta 1934 fašistični voditelj že odločil za širokopotezen nasilni poseg proti afriški državi, načrtovan za jesen naslednjega leta. Po drugi strani pa je obstajala soglasnost med francoskim interesom za preusmeritev Italije na zunajevropsko območje, ob naraščajoči zaskrbljenosti zaradi nacističnega delovanja na podonavsko-balkanskem območju, in Mussolinjevo neučakanostjo, da čimprej "ustvari Imperij" in pri tem izkoristi zbeganost, ki je nastala v Evropi ob prvih Hitlerjevih zunanjepolitičnih korakih. V Mussolinijevih zapiskih o Abesiniji je 30. decembra 1934 poudarjeno, da "čas dela proti nam."²

Italijansko-francoski *détente* je narekoval tudi beograjski vladi, naj poskusi izboljšati odnose z Italijo. Ta težnja je zaživela, ko je poleti 1935 prišel na oblast Milan Stojadinović, veliki Mussolinijev občudovalec. V začetku tega leta se je med drugim že omilil odmev atentata na kralja Aleksandra v Marseillesu: šele februarja 1936 je bil v Aix-en-Provence zaključen proces francoskega sodstva proti avtorjem uboja. Najvišja ustaška predstavnika Pavelić in Kvaternik sta bila obsojena na smrt, a ker sta se pred tem zatekla v Italijo in bila v zaporu v Piemontu, kjer je veljal blag režim, sta bila po zaslugi rimske vlade kaj kmalu spet na svobodi.³ Pri Društvu narodov se je zaključil tudi neškodljiv postopek, sprožen proti Madžarski, na katero je italijanska stran uspela prevaliti skoraj vso krivdo zaradi soudeležbe pri atentatu v Marseillu.

Ob začetku svoje misije v Beogradu je Guido Viola, novi italijanski poslanik v rangu ministra v Jugoslaviji, nakazal enako pripravljenost Rima v odpiranju do sosednje države.

Dan po diplomatovih beograjskih izjavah je Nemčija napovedala svojo namero, da povsem konkretno stopi na pot ponovne oborožitve. Konferenca v Stresi, od 11. do 14. aprila 1935, naj bi predstavljala odgovor Hitlerjevim potezam in bila tudi priložnost za pomembno, čeprav le trenutno zavezništvo Rima z Londonom in Parizom: toda Stresa je bila tudi komedija nesporazumov in licemerstva. Delali naj bi v korist miru, hkrati pa so se vsi pretvarjali, da ne vedo za priprave na napad, ki ga je šest mesecev kasneje Italija izvedla proti Etiopiji. Prav zaradi italijanskega podviga v Afriki je kasneje povsem v prazno izzvenel poziv iz Strese v korist "neodvisnosti in celovitosti" Avstrije.

Dobrohotna nemška nevtralnost ob sankcijah, ki jih je uvedlo Društvo narodov proti Italiji zaradi napada na Etiopijo, je v letu 1936 sprožila postopno umeščanje Rima na pozicije Berlina: "na terenu" je bil dokaz za to skupen nacifašistični nastop z ramo ob rami s španskimi nacionalisti v državljanski vojni, podpis protokolov Osi je 23. oktobra preobrat potrdil. Med januarjem 1936 in poletjem naslednjega leta je rimska vlada omilila svoje predsodke glede priključitve Avstrije Nemčiji. V

¹ Pri pripovedi in zgodovinpisnem dopolnjevanju se navezujem na nedavno delo Enza Colottija *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922-1939* (sodelavca Nicola Labanca in Teodoro Sala), Milano, La Nuova Italia, 2000.

² Prav tam, str. 254.

³ Glej Teodoro Sala: *L'ipotesi balcanica del tardo fascismo: Italia e Jugoslavia, 1935-1936*. *Quaestoria*, 1990, št. 1, str. 181.

začetku leta 1937 so v Rimu (a tudi v Beogradu) obravnavali *Anschluss* kot neizogibno dejstvo.

V rimskih diplomatskih krogih je to pomenilo poraz zagovornikov italijanske nadvlade nad profašistično Avstrijo: med njimi je bil na zunanjem ministrstvu Tržačan Fulvio Suvich, ki je vlekel svoje poslednje podtajniške poteze: zaman je januarja pisaril Mussoliniju o "vplivu, ki ga bo nemška umestitev na Dunaju" imela, saj "bo Italiji dokončno porezano vse živčevje za njeno ekspanzionistično politiko na Balkanu."⁴

Sporazuma Ciano-Stojadinović marca 1937 sta izgubljala značaj neke nove zaželenne aktivne italijanske politike na podonavsko-balkanskem območju, kakršna se je nakazovala leta 1935, namesto tega so dobivali izrazito obrambni značaj negotovega branika pred nemško vsiljivostjo. Sicer pa so tudi sami Protokoli Osi imeli svojo balkansko vsebino, glede na to da je italijanska stran vztrajala pri možnosti poravnave italijansko-nemških interesov na jugovzhodnem območju.

Ob vrnitvi iz Abesinije je morala italijanska stran, na primer, priznati, da je v tem času prevlado Rima v italijansko-jugoslovanski blagovni menjavi (prvo mesto pri izvozu lesa iz Jugoslavije, prvo mesto tudi v celotnem jugoslovanskem uvozu bombažne preje) prevzela Nemčija.

Ta trend je bilo zaznati že leta 1935. Septembra tega leta je bila spisana notranja nota Generalne direkcije za gospodarske zadeve pri italijanskem zunanem ministrstvu, ki je priporočala, naj se "uravnovesi delo, ki so ga v Jugoslaviji opravile nemške bančne ustanove ter tako omogoči našim podjetjem, da izkoristijo izboljšano politično klimo med obema državama in se množično udeležijo javnih del, ki jih namerava Jugoslavija izpeljati v prihodnjih letih."⁵ Med drugim je bila predlagana tudi združitev treh italijanskih bank, ki so delovale na Hrvaškem v Dalmaciji.

Glede na razplet fašistične avanture v Afriki je konec leta italijansko poslanstvo v Beogradu posredovalo v Rim celovito poročilo (podpisal ga je minister Viola), v katerem piše: "Glede Nemčije je stalna rast gospodarskih in kulturnih odnosov sprožila v javnem mnenju občutke prijateljske zaupljivosti do Reicha in s tem postopno izničila razloge za nasprotovanje Anshlussu (...) Očitno namerava Jugoslavija, ne da bi se drugače politično obvezala (...) spodbujati čim prisrčneje odnose z Berlinom, kar je ne le v njenem gospodarskem interesu, ampak s političnega zornega kota predstavlja najboljši način za omilitev teže njenih obveznosti do Francije."⁶

Dokument je vseboval tudi zgovorno in nenavadno obžalovanje zaradi zamud pri vzpostavljanju boljših italijansko-jugoslovanskih odnosov: "Ker je dosegel italijansko-etioipski konflikt svoj vrhunec in je po zaslugi Velike Britanije postal svetovno vprašanje, zaradi česar se je morala vsaka država članica Društva narodov izreči o tem, je Jugoslavija, čeprav nerada in zavedajoč se materialne škode, ki jo bo zaradi tega morala utrpeti, bila prisiljena slediti politiki Društva narodov in pod britanskim pritiskom podpreti tako sankcije, kakor tudi morebitno vojaško pomoč. Zadržki, ki jih je nakazala pri izvajanju sankcij, način, s katerim se je

⁴ Collotti, nav. d., str. 303.

⁵ Zgodovinsko-diplomatski arhiv zunajega ministrstva Rim (dalje ASMAE), AP, Jugoslavia, 1935, b. 54, opomnik generalne direkcije za ekonomske zadeve za podsekretarja, 12. 9. 1935.

⁶ ASMAE, AP, Jugoslavia, 1935, b. 54, poročilo Poslaništva v Beogradu: Jugoslovanska zunaja politika v letu 1935, 31. 12. 1935.

odzvala na britansko zahtevo o vzajemni pomoči, izjave, ki jih je želela vključiti v odgovor na italijansko noto z dne 11. novembra, ter stalno poudarjanje namena o nerigoroznem izvajanju sankcij, so morda dokaz, da bi Jugoslavija ob nepravilni obsodbi Italije na ženevski skupščini, tudi pod vplivom gospodarskih interesov, postopala povsem drugače, če bi bila lahko povsem konkretno računala na italijansko prijateljstvo.⁷

Pretrsi, ki so se v tistih dveh letih zgodili v mednarodnih odnosih, so se odrazili tudi v vsakodnevem zasebnem in kolektivnem življenju posebej še slovenskega prebivalstva provinc Julijske krajine, ki je dvajset let prenašalo grenke in tragične posledice aneksije kraljevini Italiji. Tukaj ne bomo povzemali novih smernic političnih teženj, ki so se tedaj uveljavile med primorskimi Slovenci in ki jih je tako temeljito in daljnosežno preučila Milica Kacin-Wohinz v svojem večdesetletnem delu. En podatek pa vendarle velja povzeti, ko teče beseda o prelomnici, ki jo predstavlja italijanska agresija na Etiopijo: podatek o kakih tisoč možeh, ki so se ob vpoklicu v vojsko zatekli v Jugoslavijo.⁸ To število je tem pomembnejše, ko ga preverimo glede na postopno rast: 358 "italijanskih dezertarjev", ki jih je 4. septembra 1935 zabeležilo italijansko poslaništvo v Beogradu, poskoči kar za 76% v enem samem mesecu in 3. oktobra isti vir govori že o 632 osebah.⁹

Italijanska osrednja in periferne oblasti pa imajo povsem drugačne skrbi. Italijansko poslaništvo v Beogradu je tik pred sklenitvijo Ciano-Stojadinovićevih sporazumov prejelo iz Rima besedilo informativne note, ki jo je sestavilo Generalno poveljstvo prostovoljne milice državne varnosti (M.V.S.N.) o razmerah, ki so nastale v goriški pokrajini (očitno pa je zadevala tudi tržaško). V noti je bilo zapisano: "Na območju Idrije, v Vipavski dolini, v smeri tržaškega Krasa se vse pogosteje omenja možnost odstopa tega ozemlja Jugoslaviji zaradi slovanskega porekla dela prebivalstva. Povsem zanesljivo naj bi Jugoslaviji prepustili Idrijo, Ajdovščino, Vipavo, Štanjel, pri čemer pa se ne omenja kaj naj bi v zameno dobila Italija. V drugih krajih, na primer v Tolminu, Cerknem, Podbrdu pa se je ob omenjanju odstopa (...) njegov domet omejevalo, pri čemer pa se jasno daje vedeti, da bi sklenitev sporazuma z Jugoslavijo, ali celo samo začetek razprave o tem, imela ugodne posledice za slovanske manjšine, saj bi bile zagotovo ponovno ustanovljene javne šole v slovanskem jeziku. Slovanski jezik bi bil ponovno dovoljen v civilnih odnosih z oblastjo in duhovniki bi lahko opravljali vse cerkvene obrede v slovanskem jeziku, ki ga imajo omenjene manjšine na obmejnem območju za "materin jezik."¹⁰

Zaznani simptomi, ki so pričali o neki novi združevalni mobilnosti, so bili številni: "Opaziti je bilo, da so skupinice oseb, za katere se je v mestu vedelo, da so Slovani, pod pretvezo nedolžnih prazničnih izletov odhajale v doline Idrije, Soče in Vipave, kjer so se v majhnih zaselkih srečevale s tam bivajočimi osebami, s katerimi so očitno vzpostavljale stike, ki pa jih ni bilo nikoli mogoče zaznati in zatreti zaradi velike previdnosti in prirojene prebrisanosti Slovanov, čeprav ti niso posebej bistri in nimajo kulture. Po kakšnih dvajsetih dneh priprav, ki so se zaradi

⁷ Prav tam; kurziv je avtorjev.

⁸ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Storia degli sloveni d'Italia*. 1866-1998. Venezia, Marsilio 1998, str. 66.

⁹ Sala, nav. d., str. 198-99.

¹⁰ ASMAE, AP, Jugoslavia, 1937, b. 83, brzojavka št. 203260, poročilo predstavništva v Beogradu, 30. 1. 1937.

previdnosti, v kateri so potekale, izmaknile tudi najpozornejšemu nadzoru, je prišlo do prvih incidentov zaradi običaja, da so se na prireditvah za praznike ob koncu leta javno in nemoteno sestajali."¹¹

Tukaj je povsem očitna ne samo nesposobnost "obmejnega fašizma" da zazna tudi samo odmev velikih preobratov v mednarodni politiki, ampak tudi njegova nezaupljivost do napovedanega izboljšanja italijansko-jugoslovanskih odnosov. Zatekanje k običajnemu nasilno rasističnemu besednjaku je torej fiziološko: "Nikomur, pa čeprav še tako nespametnemu in slepo sovražnemu, ne bi prišlo na misel, da bi fašistična oblast lahko razmišljala o možnosti, da bi komurkoli odstopila tudi en sam kvadratni meter državnega ozemlja. To prevarantsko dejavnost budno spremljamo in tudi fašisti so na lastno pobudo pripravljani za protiudarec."¹²

Piš "velike zgodovine" je že zajemal tudi najbolj obrobna mesta in podeželje Evrope: kmalu se je razbesnel kot nevihta, toda postal je tudi nepremagljiv motor sprememb.

Prevedla Devana Jovan

Teodoro Sala

THE PREPARATIONS FOR THE CIANO-STOJADINOVIC PACT
ITS INFLUENCE ON THE JULIAN MARCH

S u m m a r y

The Franco-Italian agreements signed in January 1935 already contained the unofficial consent of the French government to Mussolini's intervention in Ethiopia. The Franco-Italian détente was also a dictate to the Yugoslav government to improve its relations with Italy. Following the assassination of the Yugoslav King Alexander in October 1934, tensions arose between the two countries because of the Italian support for the Croat Ustaša movement. In Yugoslavia, this tension lessened in Summer 1935, with the coming to power of Milan Stojadinović, a great admirer of Mussolini. Italy, on the other hand, expressed its openness towards Yugoslavia through Guido Viola, the new Italian ambassador in Belgrade.

Benevolent German neutrality in front of the sanctions imposed by the League of Nations against Italy after its occupation of Ethiopia, stimulated a gradual rapprochement of the policies of Rome and Berlin after 1936. In the field, this rapprochement took expression in their joining ranks with the Spanish nationalists during the Spanish civil war and later, in the signing of the Axis protocols. Between January 1936 and Summer 1937, the government in Rome mitigated its reservations regarding the German annexation of Austria. This turn in the Italian policy spelled a defeat for those in favour of Italian supremacy over the pro-Fascist Austria. Among these was Fulvio Swich from Trieste, Under-Secretary in the Foreign Ministry, who believed that, with the German installation in Vienna, any policy of Italian expansion in the Balkans would be rendered impossible.

Consequently, in the agreements signed by Ciano and Stojadinović in March 1937 there was no sign of the active policy that Italy had hoped to exercise in the Danube and Balkan regions, and which had still seemed possible in 1935. During the Ethiopian war, Germany took over from Italy as the main trading partner with Yugoslavia, which had been anticipated by the Italian government already in 1935.

At the end of 1937, the Italian Embassy in Belgrade concluded that the constant development of economic and cultural relations with Germany fostered among the Yugoslav public sentiments of friendship and confidence towards the Reich, thereby gradually eliminating any grounds for opposition

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

to the Anschluss. Good relations with Berlin were considered the best way for Yugoslavia to alleviate the burden of its obligations towards France. The Italian Embassy also expressed regrets for the delay in the process of improving relations with Yugoslavia.

The upheavals in the international relations, which had marked those two years, were also reflected in the lives of the inhabitants of the Julian March, both at the individual and collective level, most especially the Slovenes, who for twenty years had to suffer the bitter and tragic consequences of the annexation to the Italian monarchy. For example, during the Italian occupation of Ethiopia, some thousand Slovene men fled to Yugoslavia in order to avoid military conscription.

The Italian central and local authorities in the Julian March were concerned with something else altogether. They detected that the sentiments of the Slovene population towards Yugoslavia had changed as a result of the improvement in the Italo-Yugoslav relations. In Idria region, Vipavska dolina and the Trieste Karst, rumours arose about the possible surrender of these territories to Yugoslavia or, at least, an improvement in the status of the Slovene minority which would again be allowed the use of its mother tongue in public, schools and churches. However, from the outset the Fascists firmly rejected any discussion about changing the border.

1.01
262.14(=163.6)"1937":321.64
Prejeto 21. 7. 2000

UDK

Boris Mlakar*

Kaplan Ivan Kretič in otroška pesmica v Cerknem leta 1937 ogrožata varnost italijanske države

IZVLEČEK

Na podlagi arhivskega gradiva, med katerim gre omeniti predvsem ohranjen dosje v fondu goriške kvesture, avtor na kratko prikazuje značilno epizodo iz soočenja med italijansko fašistično oblastjo ter slovensko primorsko duhovščino v tridesetih letih in to na primeru kaplana Ivana Kretiča v Cerknem. Zaradi uporabe slovenskega jezika in poučevanja narodnih pesmi ter sploh zaradi oviranja italijanizacije se je sprožil celotni fašistični oblastni in represivni aparat od Cerknega do Gorice, pri čemer se je kaplan komaj izognil kazni. Ker je s svojim ravnanjem nadaljeval tudi po premestitvi v župnijo Kojško, je bil 1939 obsojen na dve leti konfinacije v južni Italiji.

Ključne besede: fašizem, italijanizacija, Primorska, duhovščina, konfinacija

ABSTRACT

CHAPLAIN IVAN KRETIČ AND A CHILDREN'S POEM IN CERKNO FROM 1937
ARE THREATENING THE SAFETY OF THE ITALIAN STATE

Based on archival documents, the most important being a preserved file in the fond of the Gorizia police office, the author, using the example of the parish priest Ivan Kretič in Cerkno, vividly presents a story illustrating the confrontations such as were typical in the 1930s between the Italian Fascist authorities and the Slovene clergy in the Primorska region. Kretič, by using the Slovene language and teaching his congregation national songs, which was seen by the Italian authorities as a deliberate attempt to hinder the Italianisation of the region, elicited a strong reaction from the entire Fascist ruling and repressive apparatus from Cerkno to Gorizia. Kretič managed to avoid punishment only by a hair's breadth. Yet because he continued with such and similar activities after he was transferred to the parish of Kojško, he was sentenced to two years of confinement in southern Italy in 1939.

Key words: Fascism, Italianisation, Slovene Litoral, clergy, confinement

* Dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

O položaju primorskih Slovencev v času med obema vojnama so pisali že mnogi pisatelji, publicisti in predvsem tudi zgodovinarji. Skoraj nihče ob tem ni mogel mimo ugotovitve, da je bilo soočenje italijanske nacionalne države ter zatem posebej še totalitarnega fašizma z majhnim delom že tako majhnega slovenskega naroda travmatično. Zaradi nekaterih zgodovinskih vzrokov in tudi čisto navadnih predsodkov in stereotipov je psihološke težave imela tudi italijanska stran, toda po svojih človeških posledicah se je to razmerje v izrazito bolečih oblikah kazalo predvsem pri slovenski strani. Slovenci, posebej še primorski Slovenci, so si v času nacionalne emancipacije ob koncu avstroogrške dobe pridobili kar veliko stopnjo samozavesti, ki je v odnosu do Italijanov prihajala do izraza tudi kasneje, čeprav ni bila zmeraj izrecno izražena in poudarjena. Na svojevrsten način jim je to psihološko izhodišče, vsaj v posameznih lokalnih okoljih, lajšalo vsakdanja ponižanja s strani fašističnih oblasti ter pomagalo h kljub vsemu bolj vedremu pogledu na svet. K temu so seveda pripomogle tudi druge okoliščine, npr. možnost tihotapljenja ob novi meji ter povezave z rojaki onstran rapalske meje, tudi v vlogi opozicionizma, iredentizma ali enostavno protifašizma. Podobna izhodišča oziroma institucionalni okvir za vsaj pasivni odpor in gojenje narodne zavesti je Primorcem nudila katoliška Cerkev, ki je svojo avtonomno strukturo več ali manj nedotaknjeno prenesla iz obdobja stare države v fašistično, kar je pomenilo tudi njeno nacionalno personalno zasedbo oziroma avtonomen duhovni ter kulturni stik z verniki. Tudi po fašističnem raznarodovalnem rezu v drugi polovici dvajsetih let je slovenščina slejkoprej ostajala notranji jezik slovenskega dela Cerkve, predvsem pa jezik verskega izražanja. Italijanski pritisk je kasneje sicer marsikje izsilil npr. tudi italijanske verske obrede v podeželskih cerkvah, toda formalno samo in zgolj za tamkaj bivajoče italijanske, seveda priseljene, vernike. Nadškof Carlo Margotti je ob svojem identificiranju z interesi režima šele s sinodo spomladi 1941 poskušal notranje romanizirati (t.j. italijanizirati) tudi slovenski del goriške Cerkve, a ob trdem odporu slovenskih dekanov je v tem uspel le v majhni meri.

Eno izmed značilnih podeželskih okolij je bilo tudi Cerkljansko s Cerknim kot občinskim središčem, z vidika oblastnikov fašistične države pa tudi važnim obmejnim krajem. Do srede tridesetih let je kraj po zaslugi oblastnih prizadevanj temeljito spremenil svojo podobo, saj so tu zrasle velike vojašnice, drugod nad okoliškimi vasmi bliže meji tudi številne manjše vojašnice oziroma karavle, v samem središču pa med drugim tudi stanovanjski blok za italijanske častnike, novo občinsko poslopje, pred katerim se je na "Piazza Impero" bohotal fašistični spomenik itd. Vrhovi in grebeni proti Jugoslaviji so bili utrjeni s številnimi bunkerji ter žičnimi ovirami, vse to so povezovale ceste in t.i. mulatiere. Zunanja podoba kraja je bila tedaj seveda že povsem italijanska, čeprav npr. priimki domačinov niso bili italijanizirani. Res pa je, da se je v drugi polovici tridesetih let po nekajletnem premoru med ljudmi spet pojavil slovenski tisk, ki so ga v omejenem obsegu po sporazumu Stojadinović - Ciano lahko naročali iz Jugoslavije. Gospodarski položaj je bil precej neugoden, glavni val izseljevanja je bil sicer že mimo, velja pa poudariti, da so velik del vsaj večjih poslov prevzeli italijanski prišleki. Domačini so obvladovali gostinstvo in trgovsko ponudbo, nekaj zaslužka je bilo seveda z uslužnostnimi dejavnostmi za italijanske častnike in upravo, tudi z lokalnimi prevozi ipd. V kraju je bil sedež orožniške stotnije kot tudi enote finančne in obmejne stra-

že. Če dodamo še občinsko upravo, številno učiteljstvo in priseljene trgovce oziroma obrtnike, se je število Italijanov v občini povzpelo na nekaj sto.¹

Povsem slovenska je ostala le Cerkev oziroma versko življenje domačinov; italijanski vojaki so namreč imeli svojega kaplana, tedaj je bil to Rodolfo Roberi. Dekan v Cerknem je bil še izpred prve svetovne vojne Ivan Kunšič, doma z Gorenjske, ki je bil zaradi svoje "sovražnosti do Italije" že 1919 za pol leta interniran na Sardinijo.² Zato je bil seveda pod stalnim nadzorstvom, pri čemer pa so oblasti nanj morale računati, saj je bil predstavnik važne ustanove, h kateri so se navsezadnje prištevale tudi same. Kar se tiče jezikovne politike znotraj Cerkve, so v posameznih krajih na slovenskem podeželju težavo predstavljali Italijani civilisti. Le-ti so zahtevali tudi maše oziroma pridige v italijanščini. Dekan Kunšič se je pred to zahtevo znašel jeseni 1929, ko je Cerkno obiskal sekretar fašistične stranke (PNF) za Goriško Pino Godina. Dekan se je zatem obrnil na nadškofa Frančiška Sedeja, ki je odločil, da je v Cerknem lahko maša z italijansko pridigo vsako drugo nedeljo v mesecu, toda ob pogoju, da je prisotnih dovolj vernikov, ki "uporabljajo italijanski jezik".³ Z italijanskimi mašami je Kunšič začel sredi januarja 1930, toda z njimi so imeli tako fašisti kot tudi cerkljanski duhovniki še obilo "zabave". Problem je bil namreč v tem, da je o zadostnem številu prisotnih vernikov odločal dekan, zaradi po njegovem utemeljenih razlogov pa je lahko omenjeno mašo tudi odpovedal. Tako se je npr. kasneje lahko zgodilo, da je dekan odpovedal italijansko mašo, čeprav je bilo po oceni domačih fašistov v cerkvi kar 61 vernikov. To nezaslišano dejstvo se je poveljniku 62. legije fašistične milice (MVSN) konzulu A. Giorgiu zdelo tako važno, da je o tem poročal tudi svojim nadrejenim v Trst, Videm in Bologno.⁴ Še pred tem je Kunšič odpovedal tudi eno mašo ob binkoštih, toda sekretar posoške federacije PNF Console Avenanti je pronicljivo ugotavljal, da je to storil, ne zaradi omenjenih praznikov, ko v cerkvi ponavadi ni pridige, temveč zato, ker bi bila naslednjega dne obletnica vstopa Italije v vojno! In taki primeri so se vrstili še naprej, pri čemer gre omeniti vsaj še dejstvo, da so italijanski učitelji silili šolske otroke, da se udeleže italijanske maše, da bi povečali število prisotnih, Kunšič pa jim je nato to prepovedal, češ da ne razumejo italijansko, kar so fašistične oblasti zatem izpodbijale itd. Ob vsem tem je oblastem še več nevšečnosti povzročal župnik v Ravnah pri Cerknem Ivan Mozetič, ki je bil sicer daleč naokoli znan tudi kot ljudski zdravnik in zeliščar. Leta je odkrito izražal svoja protitalijanska stališča ter otrokom in njihovim staršem odločno odsvetoval vpis v organizacijo Balilla (ONB). To je vzbudilo reakcijo pri krajevni učiteljski in pri oblasteh, nakar je župnik gospodični svetoval, naj bo previdna, kajti v zadnjem času so našli že dva mrtva fašista... Le za las se je Mozetič izognil konfinaciji, doletela pa ga je kazen opomina, združena z omejitvijo gibanja zgolj na lastno (majhno) župnijo in to le podnevi.⁵

¹ Strukturo prebivalstva je delno možno razbrati iz raznih priročnikov in šematizmov kot npr. Ročni kažipot po slovenskem Goriško-Gradiščanskem in njemu pridruženih okrajih za l. 1923. Gorica 1923 ali Guida generale di Trieste e della Venezia Giulia. Trieste 1939.

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Kvestura Gorica, fasc. 1033h, goriški kvestor prefektu 30. 12. 1929.

³ Prav tam, Kunšič sekretarju fašija v Cerknem 5. 12. 1929.

⁴ Prav tam, poveljnik 62. legije MVSN prefektu, poveljstvu 12. skupine legij Trst itd. 16. 11. 1931.

⁵ ARS II, fond Kvestura Gorica, fasc. 1033d, dosje Mosetti don Giovanni; = Dekan Ivan Mozetič. Katoliški glas, 18. 2. 1971, št. 7.

Ampak težav in ovir za fašistično politiko "miroljubne penetracije" tudi v Cerknem še ni bilo konec. Avgusta 1935 je bil za novega kaplana v kraju imenovan Ivan Kretič, ki je komaj pred nekaj meseci slavil novo mašo. Doma je bil iz Tevč pri Šmarjah v Vipavski dolini, študiral pa je v Ljubljani, Kopru in Gorici. Orožniška stotnija v Ajdovščini je odprla njegov dosje leta 1930, ko je imel komaj 19 let, štiri leta kasneje pa so za semeniščnika v Gorici na tamkajšnji kvesturi že ugotavljali, da je skrajni Slovenec ("Č un sloveno spinto").⁶ Ob njegovem prihodu v Cerkno so oblasti sicer zabeležile zgolj dejstvo, da so ga ljudje v cerkvi pozdravili z napisi v slovenskem jeziku, delili pa so tudi njegove fotografije. Nato je v njegovem ohranjenem dosjeju deset mesecev "praznine", ob tem da so mu nadzirali pošto. Tako so oblasti junija naslednjega leta ugotovile, da je kaplan pri "Glasniku" v Ljubljani naročil več posvetilnih listin in molitev ter cerkvenih tiskovin, seveda v slovenskem jeziku. Poročilo o tem je šlo v Gorico, kjer je kvestor takoj zaukazal po eni strani preučitev inkriminiranih tiskovin, po drugi pa naj bi poveljstvo orožniške stotnije v Cerknem podalo poročilo o političnem obnašanju kaplana. Čez nekaj tednov je poročnik Ugo Farina kvestorju poslal zahtevano poročilo, v katerem pravi, da se dotični v moralnem pogledu sicer obnaša normalno, toda izrazito slovensko čustvuje, je ravnodušen do režima ter se nikoli ne udeležuje patriotskih oziroma fašističnih manifestacij. Drugače pa je izrazito previden pri izjavah in tako še ni dal povoda za ukrepanje. Sicer pa se je naročil tudi na "Bogoljub" iz Ljubljane.⁷

Glavni val vznemirjenja, ki ga je hote ali nehote sprožil kaplan Kretič, pa je nato sledil poleti 1937. Najprej je pozornost fašističnih organov v Cerknem vzbudilo dejstvo, da so otroci kar javno, na cesti in na glas, brali katekizem v slovenskem jeziku. Ob tem so orožniki ugotovili, da je dekan Kunšič priskrbel otrokom knjižico nabožnih pesmi z naslovom "Svete pesmice" in to potem, ko je vojaški kaplan Roberi uvedel lekcije nabožnih pesmi v italijanskem jeziku ob spremljavi klavirja. Omenjeno pesmarico je seveda v zakristiji pri verouku uporabljal kaplan, ki pa je po navedbah v poročilu stotnika Olinta Chiaffarellija, poveljnika orožniške čete Tolmin, otroke učil tudi pesmi, ki niso imele nobene zveze z vero.⁸ Kot dokazno gradivo je stotnik priložil listek z začetnimi verzi znane pesmice o pastirici in pastirju, ki jih je zapisal eden od učencev med omenjenim veroukom. Listek je učencu v šoli odvzela učiteljica Bianca Di Scanno ter ga predala orožnikom. Verjetno je z namenom, da bi preverila vsebino pesmarice, prek šolarjev zaprosila kaplana za en izvod. Le-ta ji je knjižico res poklonil s posvetilom, za katerega je zgoraj omenjeni stotnik ugotavljal, da naj bi bilo napisano v ironičnem tonu, vendar iz samega besedila ne izhaja tako. Pač pa mu je učiteljica v zahvalo napisala kratko pismo, ki pa je bilo zares zafrkljivo, saj v njem govori o neskončni hvaležnosti ter obljublja, da bo prelepo knjižico imela zmeraj pri sebi za "rekreacijo" svoje duše ipd., kar je zaključila s fašističnimi pozdravi.⁹ Kot že rečeno, poročilo in dokazno gradivo, vključno s pesmarico, je prek orožniških

⁶ ARS II, Kvestura Gorica, fasc. 1033h, dosje Kretic don Giovanni.

⁷ Prav tam, kvestor poveljstvu stotnije 19. 6. 1936; poveljnik stotnije kvesturi 12. 7. 1936.

⁸ Prav tam, poveljnik čete kvestorju 6. 7. 1937.

⁹ Prav tam, Bianca Di Scanno Kretiču 11. 5. 1937. Omenjena učiteljica, doma je bila sicer iz Barija, je bila znana kot zelo ostrá in zagrizena ženska. Ustni vir Marica Mlakar, 10. 7. 2000.

poveljstev romalo v Gorico. Stotnik Chiaffarelli je poročilo zabelil z oceno, da je vse to izzvalo veliko zgražanje med vojaškimi organi ter sploh med "regnicoli", to je med priseljenci iz "stare"

Italije, v Cerknem. Na poveljstvu goriške skupine tržaške orožniške legije so gradivo analizirali ter napisali končno poročilo, ki ga je poveljnik skupine podpolk. Domenico Marcello nato poslal goriškemu prefektu Veziu Oraziju. Kar se tiče same pesmarice, so ugotovili, kje in kdaj je izšla in kdaj je zanjo svoj "imprimatur" dala nadškofija.¹⁰ So pa kasneje na kvesturi ugotovili, da je v zbirki objavljen tudi slovenski prevod pesmi *Tantum Ergo*, ki pa naj bi se po tedaj veljavnih cerkvenih predpisih smela peti le v latinskem jeziku. Kvestura se je ob tem namenila raziskati, ali so v Cerknem to pesem peli v slovenščini ter temu ustrezno posredovati pri nadškofiji.¹¹

Glede omenjene pastirske pesmice, ki je obsegala komaj nekaj verzov, pa sta tako orožniško poveljstvo kot tudi kvestura resno zastavila. Besedilo je bilo pretipkano, prevedeno in v vseh treh verzijah poslano prefektu. Ob tem gre pripomniti, da je šolar, ki je pesem zapisal, nekaj izrazov napisal v domačem narečju, kot so jo pač otroci prepevali. Nekdo, ki je moral nekoliko znati slovensko, je te izraze popravil, vseeno pa je izredno zanimiv končni italijanski prepis, ki je prispel do goriškega prefekta in po svoje kaže stališče fašističnih oblasti do vsega slovenskega:

"paste risa eranze pase ona ima suoie spase astiers
pa pravi inhei na pla ninsi lucno ie".

Verjamemo, da kljub občasni neprepoznavnosti slovenski bralec ve, za katero pesem gre in da zato "prevod" ni potreben.¹²

V Gorici so nato ukrepali in poklicali kaplana Kretiča na zaslišanje. Na kvesturi ga je zaslišal podkomisar javne varnosti Oscarre Luciani. Ta je postopek začel z značilnim vprašanjem, ali zna brati in pisati. Glede omenjene pesmarice je kaplan potrdil, da jo je otrokom delil dvakrat, maja 1936 in maja 1937, in sicer kot del priprav otrok na šmarnice in to izključno iz verskih nagibov, brez namena, da bi pri njih ohranjal ali utrjeval znanje slovenščine. Zanimal je, da bi otroke učil tudi posvetne pesmi, ker pač to ni njegova naloga, pa tudi sicer je čas odmerjen za verouk tako kratek, da za to niti ne bi imel možnosti. V zvezi s pastirsko pesmico je tudi zanimal, da bi jo on učil, je pa dodal, da je zelo poznana in razširjena med tukajšnjimi ljudmi, tako tudi med otroki. Priznal pa je, da je prejšnje leto po verouku nekajkrat dovolil, da so otroci peli dve pastirski pesmi s povsem nedolžno vsebino.¹³ To zagotovilo ni bilo naključno, kar se je pokazalo konec meseca, ko se je eden od komisarjev kvesture odpravil v Cerkno, da bi osebno pritisnil na oba tamkajšnja duhovnika. Kretiča ni dobil doma, zato je govoril le z dekanom Kun-

¹⁰ Zbirko "Svete pesmice" je 1932 uredil Vinko Vodopivec, ki je v njej tudi sam objavil nekaj skladb. Izdala jo je Goriška Mohorjeva družba, tiskala pa Katoliška tiskarna v Gorici. Glej Koledar GMD 1979, Bibliografija izdaj GMD 1924-1974, str. 33-34.

¹¹ Pesem je v slovenščini znana pod naslovom "V zakramentu vse svetosti počastimo" in se poje pri blagoslovu na praznik Sv. Rešnjega Telesa. Ustni vir dr. France Dolinar, 11. 7. 2000.

¹² ARS II, Kvestura Gorica, fasc. 1033h, poveljnik orožniške skupine Gorica prefektu 8. 7. 1937, s prilogami.

¹³ Prav tam, zapisnik zaslišanja 10. 7. 1937; Ivan Kretič: Iz spominov zlatomašnika. Koledar GMD 1986, Gorica 1986, str. 168.

šičem. Opozoril ga je, da je "neprimerno", da so otroci dobili pesmarice, ki jih nosijo tudi zunaj cerkve ter poudaril, da branje knjige implicitno vsebuje tudi učenje jezika, za kar pa duhovščina ni pristojna. Dekan je obljubil, da bodo v prihodnje knjige uporabljali le znotraj cerkve. Glede kaplana pa je komisar zatrdil, da otroke

uči tudi posvetne pesmi, ki so povrh vsega nemoralne, saj omenjena pastirska govori o ljubezni med pastirjem in pastirico! Ob tem seveda dekan ni mogel drugega kot obljubiti, da bo kaplana opomnil, naj preneha z zadevnim delovanjem. Komisar je svoje poročilo o obisku v Cerknem končal z zaključkom, da sta oba duhovnika izrecno sovražna Italiji in režimu ter priporočil diskretno, a stalno kontrolo njunega delovanja. O tem so bili obveščeni tudi orožniki, poveljstvu čete v Tolminu je zadevni dopis poslal sam podkvestor Domenico Coco.¹⁴ Nadzor je seveda vseboval tudi pregledovanje pošte.

Skoraj v istem času je ogorčenje ali vsaj vznemirjenje fašističnih oblasti povzročila še ena kaplanova gesta. Še pred omenjenim zaslišanjem v Gorici se je nanj obrnila sekretarka ženskega fašija v Cerknem Ada Rech Visentin s prošnjo, da bi imel žalno mašo ob tridesetdnevnici smrti neke ženske. Po njenem pričevanju je na to najprej pristal, toda ko je slišal, da gre za fašistično tovarišico Caterino Kosmac in da bodo prisotni tudi predstavniki stranke in oblasti, je odbil, češ da je za take primere pristojen vojaški kaplan. Šele ko mu je sekretarka povedala, da bo don Roberi tedaj na terenu, je z vidnim odporom privolil ob pogoju, da ne pride kaj vmes. Opozoril pa jo je, da je obeleževanje tridesetdnevnice smrti nenavadno, saj se "v tej deželi" maša zadušnica daruje osmi dan po smrti. O tem "problemu" je sekretarka obvestila najprej komisarja cerkljanskega fašija Umberta Zaniera, ki je o tem takoj poročal v Gorico, pri čemer je vso stvar še malce napihnil, saj naj bi po njegovem sekretarka kaplanu tudi oponesla, češ da je Bog enak tako za Italijane kot za Slovence. To je ona kasneje zanikala. Sekretar goriške federacije PNF Benesperando Luraschi ter nam tudi že znani podpolk. Marcello Domenico sta o tem takoj poročala prefektu. 6. avgusta so gospo Visentin poklicali na poveljstvo orožniške stotnije v Cerknem, kjer je ob prisotnosti podkomisarja Lucianija, ki je v ta namen prišel iz Gorice, o " aferi" dala podrobno izjavo. Izkazalo pa se je, da kaplan nazadnje ni našel nobenega izgovora več in je 2. avgusta povsem normalno daroval mašo za preminulo fašistko, pri čemer je uporabljal samo latinski jezik, celo pri "zadnjih treh Avemarijah", ki so se ponavadi izvajale v slovenščini. Visentinova pa je potrdila vtis, da mu je bilo zelo neljubo, ker je moral sprejeti omenjeno nalogo.¹⁵ Ob tej epizodi naj za ilustracijo dodamo, da je bilo leta 1937 v "Fascio di Combattimento" v Cerknem včlanjenih okrog 180 fašistov ter 75 fašistk, pri čemer niti ne omenjamo fašiju "pridruženih" kategorij. Velika večina letih je bila seveda iz vrst priseljenih Italijanov, toda nekaj je bilo tudi domačinov. Marsikateri med zadnjimi je ob dogodkih, ki so sledili 8. septembru 1943, slabo končal. To ni veljalo za gospo Visentin, ki so ji novi partizanski oblastni organi, kljub temu da je bila izrazito na slabem glasu, dovolili miren odhod. Njen mož Torquato Rech, ki je bil občinski tajnik, se je iz Cerknega umaknil že prej.¹⁶

¹⁴ Prav tam, poročilo komisarja 28. 7. 1937; podkvestor poveljstvu čete Tolmin 29. 7. 1937.

¹⁵ Prav tam, zapisnik zaslišanja 6. 8. 1937.

¹⁶ ARS III, 301-62/ZA, Okrožna komisija VOS za Baško, Spisek družin, ki so šle iz Cerkna; ARS II, fond PNF, fasc. 1037/II, seznam ubitih fašistov 18. 1. 1944; Archivio Centrale dello Stato Roma (ACS),

Konec avgusta 1937 je podkvestor Coco v sklepnem poročilu povzel vse izsledke preiskave v zadevi Kretič. Med drugim je tudi navedel, da je kaplan zatrdil, da se zaveda možnih političnih posledic pri opravljanju svoje službe ter obljubil nadaljnjo lojalnost. Ob še drugih njegovih opravičilih je podkvestor na koncu odločil, da se za zdaj odložijo predvideni policijski ukrepi proti Kretiču, hkrati pa je od orožniških organov zahteval, da ga pazljivo nadzorujejo in beležijo njegova dejanja oziroma stike ter nemudoma poročajo o vsaki nujni zadevi.¹⁷ Tako se je kaplan očitno za las izognil konfinaciji in da se je gibal po nevarnem robu, se je gotovo sam dobro zavedal, saj v času desetih mesecev, ko je še služboval v Cerknem, oblastem ni več dajal povoda za ukrepanje. V primeru, da bi že takrat moral iti v konfinacijo, pa tedaj to v Cerknem ne bi bil osamljen primer. Konec leta 1936 so namreč domači godci na prireditvi v Dopolavoru zaigrali sokolsko polko ("L'inno nazionalista sloveno") in sledile so kazni: eden je bil obsojen na tri leta in drugi na dve leti konfinacije, trije pa so bili posvarjeni.¹⁸

Maja 1938 se je Kretič poslovil od Cerknega, saj ga je nadškof Margotti imenoval najprej za župniškega upravitelja in kmalu zatem za župnika v Kojskem v Goriških Brdih. Fašistični oblastni aparat se je ob tem dejstvu spet zganil in tako so na višje forume ponovno romala poročila in ocene o njegovem obnašanju oziroma političnih stališčih. Nekak povzetek nam že znanih dejstev in dogodkov iz Cerknega je sestavilo poveljstvo orožniške čete v Tolminu. Poročnik Dante Aliventi ga ni poslal samo kvesturi, ki je sicer imela o Kretiču tedaj že kar zajeten dosje, temveč tudi orožniški stotniji v Gorici, ker je pač Kojsko spadalo v njen delokrog. Iz tega poročila velja med drugim omeniti trditev, da so Kretiču prizanesli z ostrejšimi policijskimi ukrepi tudi zaradi njegove mladosti (tedaj je imel 26 let). Poročnik na koncu dodaja, da je obravnavana oseba vpisana v seznam drugorodcev, "ki jih je potrebno v primeru mobilizacije internirati". Po določilih Lateranske pogodbe med Vatikanom in Italijo so imele ob umestitvah teritorialnih cerkvenih funkcionarjev oblasti pravico izraziti svoje mnenje, oziroma podati svoj "nulla osta", in to v 30 dneh po začetku cerkvenega postopka. Tako je goriški prefekt zahteval od kvestorja vse podatke o Kretiču, seveda s posebnim ozirom na obtežilne okoliščine.¹⁹ Očitno dotedanja dokumentacija ni zadostovala za resno formalno nasprotovanje, tako da je Kretič normalno nastopil svojo novo službo v Kojskem.

Razmere v občini in kraju Kojsko v Brdih pa so bile za fašistične oblasti v deželnem središču v Gorici seveda še večjega prestižnega pomena kot je veljalo npr. za Cerkno v hribih visoko na severu. Ker pa novi župnik seveda ni spremenil svojih stališč o pravicah slovenskih vernikov oziroma o položaju slovenskega jezika v Cerkvi, si je po logiki stvari takoj nakopal zamero pri oblasteh. Tak razvoj dogodkov je najprej napovedal kojščanski podestl Giorgio Cajoli Carrara, ki je poročal prefektu, da je Kretič že pri prvem srečanju nanj napravil zelo slab vtis.

PNF, Amministrazione statistica, b. 726, 727. Dr. Milici Kacin Wohinz se zahvaljujem za vpogled v dokumente ACS.

¹⁷ ARS II, Kvestura Gorica, fasc. 1033h, podkvestor poveljstvu orožniške skupine v Gorici 23. 8. 1937.

¹⁸ Gabrijel Peternelj: Pred fašisti nismo klonili. Primorske novice, 1. 10. 1976; ACS, Direzione Generale P.S., Segreteria Capo Polizia 1916-1945, b. 15.

¹⁹ AS II, Kvestura Gorica, fasc. 1033h, poveljnik orožniške skupine Tolmin kvestorju 8. 6. 1938; prefekt kvestorju 15. 6. 1938.

Nato so si sledila poročila o dejavnosti župnika, ki so izzvenela kot prav sistematični zbir negativnih točk, dokler jih pač ni bilo dovolj... Ob zaključku šolskega leta je seveda šolarjem med mašo pridigal v slovenščini, odklonil je verouk v italijanščini, organiziral je mladenke s petjem slovenskih pesmi, vodil je romanje na Sv. Višarje, kar naj bi združil z iredentističnim delovanjem. Sodu je izabila dno verjetno organizirana peticija skoraj sto italijanskih družin za pravico do italijanske pridige med

mašo. Po začetni polemiki je župnik privolil, da bo od novega leta 1939 imel po drugi nedeljski maši tudi pridigo v italijanščini, toda le za župljane italijanskega jezika. Le-ti in oblasti z njimi so bili seveda nezadovoljni, da je bil italijanski nagovor le po maši, saj naj bi bili s tem diskriminirani. Februarja 1939 so fašistične oblasti v Gorici soglašale s tem, da je novi župnik "nevaren za javni red" in da kaže nepopustljiva slovenska in protiitalijanska čustva. Prefekt je zato pisal notranjemu ministrstvu v Rim, da odobri postopek za konfinacijo. Po pozitivnem odgovoru je prefekt kot predsednik sklical zasedanje t.i. Pokrajinske komisije, da je tudi formalno opravila postopek obsodbe na konfinacijo. Zaradi omenjenega formalnega postopka je bil pred komisijo 27. 2. 1939 povabljen tudi Kretič, ki je izjavil, da se je pač zmeraj držal cerkvenih predpisov, predvsem pa ni nikdar imel namena žaliti čustva Italijanov. To seveda ni nič pomagalo in naslednjega dne je komisija izdala sklep, da se Ivanu Kretiču določi policijska konfinacija v trajanju dveh let in to na celini ("in terraferma"). Komisijo so sestavljali poleg prefekta kot predsednika še kraljevi tožilec, kvestor, poveljnik fašistične legije, poveljnik orožniške divizije in tajnik.²⁰

Kretič se je na omenjeni sklep pritožil na apelacijsko komisijo pri notranjem ministrstvu v Rimu, ki pa je na podlagi odklonilnih mnenj oblasti na Goriškem pritožbo zavrnila. Tako so agenti kvesture župnika aretirali in ga poslali z obo-roženim spremstvom v občino Lauria (Potenza) v južni Italiji, od koder pa je bil po enem mesecu prestavljen v Farnese Romano (Viterbo). Medtem se je dogajalo marsikaj, župljani so bili prizadeti in so zanj zbirali denar, ker sam ni imel sredstev za preživljanje, o njegovem primeru so pisali tudi slovenski časopisi itd. Njegova mati Alojzija je na Mussolinija naslovila prošnjo za pomilostitev, zanj se je zavzel tudi nadškof Margotti. Notranje ministrstvo je nato za mnenje prosilo goriškega prefekta. Njegovega mnenja ne poznamo, toda 7. 5. 1939 je v Gorico prispela uradna brzojavka, po kateri je Duce odobril pogojno osvoboditev konfiniranega Kretiča in čez dva dni se je le-ta že vrnil v Kojsko.²¹

Tu je župnik, ki ga je v nadaljnjih uradnih dokumentih spremljala obvezna oznaka "confinato politico", nadaljeval s svojim slovenskim delovanjem. Toda ob osvoboditvi iz konfinacije naj bi oblasti stavile pogoj, da mora oditi iz Kojskega, tako da ni nikogar vznemirilo, ko je bil že čez dva meseca premeščen za župnika v manj "prestižni" Čepovan. S tem pa seveda v njegovem življenju še zdaleč ni bilo

²⁰ Prav tam, dosje Kretic don Giovanni; Milica Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Koper 1990, str. 121-122.

²¹ ARS II, Kvestura Gorica, fasc. 1033h, dosje Kretic don Giovanni; Iz Julijske krajine. Slovenec, 18. 5. 1939, št. 113, str. 8; Duhovniške vesti. Slovenski dom, 11. 4. 1939, str. 3; Kazimir Humar: Monsignor Ivan Kretič. Koledar GMD 1992, Gorica 1992, str. 125-126, št. 82; Rudolf Klinec: Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe. Gorica 1967, str. 145-146. Slednji pisec je podatke nekoliko zamešal, saj je tudi epizodo v zvezi s pesmarico "Svete pesnice" postavil v Kojsko.

konec burnih doživetij, saj je prebil v Čepovanu vsa vojna leta, ko je kot duhovnik večkrat prihajal med dva mlinska kamna. Po lastnih besedah je bil kar dvakrat pred nemškimi puškami. Različni specializirani partizanski organi, ki so zelo pozorno spremljali ravnanje primorske duhovščine, so se s čepovanskim župnikom le malo ukvarjali, kar je verjetno pomenilo, da se v takem ali drugačnem smislu ni izpostavljalo. Po končani vojni je odšel v Gorico ter pomagal pri vzpostavitvi slovenskih cerkvenih ustanov. Ob tem je bil postavljen še za župnega upravitelja v

Solkanu in ko je tam nahujskana množica hotela apostolskega administratorja dr. Franca Močnika že drugič pognati čez mejo, so po pomoti to storili prav s Kretičem. V naslednjih letih je bil župnik v Doberdolu ter v letih od 1955 do 1989 župnik in dekan v Devinu, kjer se je izkazal z vsestranskim delom na narodnostnem in verskem področju.²²

Tako zaključujemo kratek opis nekaterih najbolj dramatičnih trenutkov, ki jih je med svojim poklicnim poslanstvom v letih pred drugo svetovno preživel duhovnik Ivan Kretič. Ob tem je treba takoj dodati, da vsa omenjena dramatičnost ni bila nasledek morebitnega njegovega posebnega značaja ali celo hotenja njegovih slovenskih vernikov, temveč zgolj in samo posledica logike razmišljanja in delovanja italijanskih fašističnih oblasti. Vsaka, pa čeprav navidez nepomembna stvar, ki je stala na poti načrtovanemu procesu italijanizacije in fašistizacije primorskih Slovencev, je bila takoj registrirana in kriminalizirana. Nekatere epizode, ki smo jih opisali, bi po normalnih merilih lahko obveljale za precej smešne in nepomembne, toda kot rečeno, logika totalitarnega režima jih je spolitizirala in naredila za "pomembne", čemur pa je sledilo tudi bolj tragično nadaljevanje. Ob tem gre samo pripisati, da primeri Cerknega ali Kojskega in predvsem duhovnika Kretiča niso bili tedaj na Primorskem nič izjemnega, takih primerov je režim izsilil kar nekaj.²³ Za samega Kretiča, ki se je najraje spominjal prav svojih kaplanskih let v Cerknem, pa lahko rečemo, da je častno vršil poklic slovenskega primorskega izobraženca.

Boris Mlakar

CHAPLAIN IVAN KRETIČ AND A CHILDREN'S POEM IN CERKNO FROM 1937 ARE
THREATENING THE SAFETY OF THE ITALIAN STATE

S u m m a r y

After the First World War and the Italian occupation, the Slovenes from the Primorska region were disappointed with their situation. An even greater trauma for them followed after 1922, when Italian liberal state was succeeded by Fascist regime, which immediately started the policy of denationalisation. After 1928, thus, the Slovene language could have been used only within the family and within the Slovene part of the Church, particularly as the language of expressing religious feelings. The Slovene

²² ARS II, fasc. 570/I, pokrajinsko načelstvo Narodne zaščite Okrožnemu načelstvu za Severno Primorsko 3. 2. 1945; Primorski slovenski biografski leksikon 8. Gorica 1982, str. 200; Alojzij Novak: Črniška kronika. Gorica 1992, str. 251.

²³ Rudolf Klinec: Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica 1979, str. 108 sl.; Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi. Koper 1990, str. 169 sl.; Kazimir Humar: Monsignor Ivan Kretič. Koledar GMD 1992, Gorica 1992, str. 125.

clergy in the Primorska region had also the role of preserving native language and a part of culture connected to it. It was not surprising, thus, that Fascist repressive policy was hostile to the clergy, who mainly persisted in taking a firm stand on the issue to the end.

The examples of conflicts between Slovene clergy and widespread Fascist ruling apparatus can also be traced on the territory of Cerkno municipality in the far north-eastern part of the Primorska region. As an illustrative and at the same time grotesque example, the article depicts the story of a young chaplain Ivan Kretič after his arrival to Cerkno. The chaplain, of course, used Slovene at religious teaching and Slovene hymnals, and was thus, by the judgement of the Fascist authorities, teaching also the Slovene language, what was forbidden. The children were publicly proud of this, and one of them, who wrote down several lines of a famous national song, created a huge stir, first in the Italian school, and later by town's policemen and Fascists. Later the whole authoritarian apparatus of the province, all the way to the police office and prefecture in Gorizia, was alarmed. The chaplain caused a similar stir with his hesitation to read a mass in the memory of a deceased Fascist woman. He and his superior deacon were interrogated and warned. Kretič managed to avoid the punishment of confinement only by hair's breadth.

Later Kretič was transferred to Kojsko parochy, where he fostered Slovene language and culture with even greater vigour and thus impeded the process of "fascist penetration among population of other breed". In winter 1939 he was sentenced to a two-year confinement in southern Italy, but was soon released on parole due to different interventions, and was transferred from Kojsko to Čepovan parish.

1.01
Prejeto 15. 8. 2000

UDK 343.3(450.361=163.3)"1941"

Marta Verginella*

Nenapisane strani zgodovine sodnega procesa proti Pinku Tomažiču in ostalim

IZVLEČEK

Drugi tržaški proces Posebnega sodišča za zaščito države (1941) se je vpisal v primorski zgodovinski spomin kot eden najbolj tragičnih dogodkov fašistične represivne politike na primorskih tleh. Ob pregledu preiskovalnega gradiva, ki ga hrani Osrednji državni arhiv v Rimu, je avtorica ugotovila, da ostaja ozadje procesa še ne povsem pojasnjeno in da je poglobljene preučitve vredno tudi ravnanje posameznih zgodovinskih akterjev.

Ključne besede: Italija, Trst, fašizem, italijanizacija, sodni proces

ABSTRACT

UNWRITTEN PAGES OF HISTORY OF THE TRIAL AGAINST PINKO TOMAŽIČ AND THE OTHERS

The second trial of Trieste in the Special court for State protection (1941) recollected in the Primorje history as one of the most tragic events of the fascist repressive policy on the Slovene Litoral. On searching through the material kept by the Central State Archives in Rome the author found out that the trial background has not been fully elucidated yet and it is worthwhile to examine closely also the handling of each individual historically active participant.

Key words: Italy, Trieste, Fascism, Italianisation, Trial

Sodni proces proti Pinku Tomažiču in ostalim (Processo Tomazic et altri), ki ga je 2. decembra 1941 začelo v veliki dvorani tržaške sodne palače Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale Speciale per la difesa dello Stato), se je v kolektivni spomin primorskih Slovencev zapisal kot drugi tržaški proces in kot eden najtragičnejših dogodkov fašističnega delovanja na primorskih tleh. "Represivni vrh" italijanske totalitarne države je na zatožno klop takrat postavil šestdeset obtožencev slovenske narodnosti.¹ Po starosti so pripadali pretežno mlajši in srednji

* Dr., izredna profesorica, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

¹ Posebno sodišče za zaščito države je bilo ustanovljeno 25. novembra 1926 z zakonom št. 2008. Ta je vojaški sodni oblasti dodelil pristojnosti, ki so po tradiciji liberalnega političnega procesa pripadale običajni jurisdikciji. Z uvedbo smrtne kazni je opremil "vrh represivne piramide" za ekzem-

generaciji. Prihajali so iz urbanega in ruralnega okolja, iz Trsta, Gorice, Ilirske Bistrice, Krasa, Posočja in Notranjske. Izhajali so iz meščanskega, delavskega in kmečkega okolja. Med njimi je bilo 15 kmetov, 14 delavcev in obrtnikov, 11 intelektualcev, 10 študentov in 3 trgovci. Njihova različna ideološka prepričanja, pripadali so namreč liberalnemu, katoliškemu in komunističnemu taboru, je povezoval boj za vnovično pridobitev tistih nacionalnih pravic slovenskega primorskega življa, ki jih je italijanska fašistična oblast odvzela.

Obtožence Tomažičevega procesa so najprej preiskovalne, nato pa tudi sodne oblasti razdelile v tri skupine. Prva skupina je bila komunistična. Zajemala je 26 obtožencev, med katerimi je bil tudi Pinko Tomažič, po katerem je proces dobil ime, oziroma ga je kot takega vodila italijanska sodna oblast. Sodili so jim zaradi "pripadnosti slovanskemu komunističnemu gibanju v Julijski krajini, razdiralnega propagandnega dela, priprave oborožene vstaje" ipd. Drugo skupino, štela je 22 obtožencev, t. i. intelektualcev oziroma nacionalistov ali liberalcev, so fašistične oblasti obtožile pripadnosti iredentističnemu gibanju, ki se je zavzemalo za odcepitev Julijske krajine, hujskanja k vstaji in podpiranja vohunstva. Tretjo skupino, 12 oseb, pa je obtožnica bremenila teroristične dejavnosti, sabotaz in rušenja državne integritete. Cilj preiskovalcev je bil dognati tako vezi in sodelovanje med pripadniki posameznih skupin kot njihovo dejansko prevratniško moč.

Na zatožni klopi so ob aktivistih sedeli tudi voditelji narodno obrambnega gibanja. Nekateri med njimi so se s sodnim kolesjem Posebnega sodišča pobljže spoznali že leta 1930, ko je najvišji fašistični sodni organ prvič preselil svojo represivno dejavnost v tržaško sodno palačo. Povedati je treba, da so policijski organi v preiskovalni fazi zajeli 299 oseb, kar pomeni, da je število priprtih in izprašanih močno presehalo končno število obtožencev. Po razkrinkanju komunistične skupine v juniju 1940 je policija najprej priprla 149 oseb. S širitvijo preiskave na intelektualne in študentske "iredentistične" kroge je v svoje mreže zajela še drugih 120 oseb. Do aprila 1941, ko sta bila v Ljubljani aretirana študent Boris Zidarič in Lavo Čermelj, direktor Manjšinjskega inštituta v Ljubljani in avtor dela *Life and Death Struggle of a National minority* (1938), ki je svetovno javnost seznanilo s fašističnim preganjanjem slovenskega prebivalstva v mejah italijanske države, je število pripornikov naraslo za nekaj desetina.² Glavnina priprtih oseb, ki jim Posebno sodišče ni sodilo, je prejela opomin, mnogi so prišli pod policijski nadzor, nekateri so morali v konfinacijo, nekaj pa jih je bilo tudi vpoklicanih v posebne bataljone italijanske vojske.³

plarično sojenje antifašistični avantgardi. Sodniki, ki so prihajali iz vojaških vrst in so bili praviloma častniki, so sodili osebam, ki so bile obtožene najhujših zločinov proti državi. Več o vlogi, ki jo je totalitarna država dodelila Posebnemu sodišču, glej R. De Felice: *Mussolini. Il fascista, L'organizzazione dello Stato totalitario*. Einaudi, Torino 1968, II. knjiga, str. 134; A. Aquarone: *L'organizzazione dello Stato totalitario*. Einaudi, Torino 1965; E. Gallo: *Il Tribunale Speciale per la difesa dello Stato e il suo ambiente politico-culturale*. Ministero della Difesa, Roma 1980.

² Število priprtih povzema Čermelj po poročilu, ki sta ga 1. marca 1941 poslala generalnemu inšpektorju javne varnosti v Milan načelnik političnega oddelka tržaške kvesture Fortunato Locastro in komisar Gennaro Perla, da bi "sestavil ovadbo na generalnega prokuratorja pri Posebnem tribunalu za zaščito države v Rimu" (L. Čermelj: *Med prvim in drugim tržaškim procesom*. Ljubljana 1972, str. 146).

³ Prav tam, str. 146; S. Tuta: *Cena za svobodo*. Gorica 1999, str. 228.

Namere najvišjega fašističnega sodnega organa, ki mu je v Trstu predsedoval general fašistične milice Antonio Tringali Casanova, so bile obtožencem znane že pred začetkom procesa. Z uprizoritvijo procesa v Trstu je Posebno sodišče hotelo tržaški in italijanski javnosti utrditi prepričanje, da je fašistični policijski aparat kos še tako dobro organiziranemu terorističnemu gibanju in razvejanemu tajnemu delovanju, slovenskemu prebivalstvu pa je hotelo dokazati, da podpora antifašističnemu odporu vodi v smrt. Z vzorčnimi kaznimi: z devetimi smrtnimi obsodbami (s pomilostitvami se je njihovo število zmanjšalo na pet), s štirimi dosmrtnimi ječami in s skupno dosojenimi devetsto leti zapora, ni dopustilo dvomov o represivni moči fašistične Italije na njeni vzhodni meji.

Lavo Čermelj, tedanji obtoženec, je zapisal, da je fašistična oblast z drugim tržaškim procesom udejanjila veliki *proces monstre*, "ki naj bi pokazal svetu veliko nevarnost, ki je grozila fašistični Italiji od Slovencev, a hkrati bi bil drastičen opomin primorskim Slovincem, ki bi se upirali imperialističnim načrtom Mussolinijeve Italije".⁴ Podobna mnenja so zapustili tudi drugi preživeli obtoženci, pričevalci in zapisovalci, za katere je Tomažičev proces ostal tragična življenjska prelomnica.

Lavo Čermelj, ki je prvi med tedanjimi obsojenci na drugem tržaškem procesu objavil spomine in beležke, je v pojasnilu h knjigi *Ob tržaškem procesu 1941* zapisal, da se mu je ob dvajsetletnici procesa kot nekdanjemu obtožencu zdelo potrebno nekaj napisati in se oddolžiti spominu žrtvam procesa. Njegov namen ni bil napisati celovito knjigo o procesu, pač pa prikazati njemu znane dogodke, ki so bili "v bolj ali manj tesni zvezi s procesom". Ob izidu svojih prvih spominov je bil Čermelj še prepričan, da je preuranjeno razmišljati o sestavi objektivne in kritične knjige. Mučni dogodki so bili še preblizu in veliko udeležencev procesa je tedaj še živelo: "Sicer pa jaz, ki sem bil sam zapleten v proces, tako ne bi bil najbolj primeren, da spišem tako knjigo. Tudi pri najboljšem namenu bi bila nedvomno še vedno preveč subjektivna in seveda polemična. Zato naj prevzame to delo kdo drug, ki je povsem nepristranski in lahko gleda stvar brez predsodkov".⁵ Čermelj je bil poleg tega prepričan, da bodo tudi nekateri njegovi nekdanji tovariši sami vzeli v roke pero in z zapisom svojega spominskega pričevanja prispevali k boljšemu poznavanju pomembnega zgodovinskega dogodka, ki je bil po njegovem vse premalo znan javnosti.

Natanko deset let kasneje, ob tridesetletnici procesa, je Čermelj, tokrat v uvodu knjige *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, razočarano ugotavljal, da še vedno ni nastalo obsežnejše delo, ki bi kritično in nepristransko prikazalo proces in razmere, v katerih se je odvijal. Čeprav se je nadejal, da je čas za nepristranski pretres dogodkov že dozorel, si je moral priznati, da se je krepko zmotil. Kratki razgovori z nekdanjimi obsojenci, ki so izšli na straneh Primorskega dnevnika, so resda razkrivali to ali ono manj znano prigodo, povezano s procesom, niso pa pomembno prispevali k njegovi celoviti obravnavi. Imel jih je za biografski drobiž, ki je za povrh še prežet z enostranskostjo.⁶ Kot izjemo med publikacijami, ki so izšle ob trideseti obletnici procesa, je obravnaval članek Milice Kacin Wohinz, natisnjen

⁴ L. Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 147.

⁵ L. Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941. Spomini in beležke. Ljubljana 1962, str. 6.

⁶ L. Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 6.

leta 1971 v reviji *Borec*, ker je v njem avtorica nakazala, kakšna bi morala biti "zaželena knjiga o procesu".⁷

Milica Kacin Wohinz je svoj osnutek knjige začela tudi sama uresničevati. V naslednjem tridesetletju je izostrila sliko fašističnega delovanja in slovenskega anti-fašističnega odpora na primorskih tleh, poglobila preučevanje represivne dejavnosti Mussolinijevega režima in s številnimi študijami prispevala k osvetlitvi političnega ozadja procesa in delovanja posameznih obtožencev. Z drugim tržaškim procesom sta se ob njegovi štirideseti obletnici spoprijela tudi tržaška zgodovinarja Milan Pahor in Jože Pirjevec. Zadnji je s pomočjo rimskega, tržaškega in ljubljanskega arhivskega gradiva razgrnil potek procesa in ga umestil v širše politično dogajanje.⁸

V razlagah polpreteklosti bi bilo naivno pričakovati sozvočje med še živečimi zgodovinskimi akterji, ki obujajo spomin na to, kar so doživeli, in zgodovinarji, ki jih pripadnost stroki zavezuje k čim bolj objektivnemu podajanju in razlaganju preteklih dogodkov. Res je tudi, da se še tako velika raziskovalna zavzetost stroke v očeh nekdanjih protagonistov kaže kot preskromna, vsekakor neobčutljiva za njihove izkušnje. A vendar vedenje, da ostaja zev med subjektivnim in zgodovinskim spominom nepremostljiva že zaradi njune narave, nas v pričujočem primeru ne odvezuje od ugotovitve, da so kljub dobri memoarski beri⁹ in poglobljenim historiografskim osvetlitvam, ki so pojasnile predvsem držo fašističnih policijskih in sodnih avtoritet, nekateri drugi ključni aspekti Tomažičevega procesa, še posebej tisti, ki zadevajo ravnanje obtožencev, ostali neraziskani in nepojasnjeni.

Leta 1972 je sam Čermelj opozoril na pestrost gradiva, ki zahteva juridično obravnavo obtožbe in poteka procesa ter samoumevno preverjanje podatkov: "Po tem gradivu bi zgodovinar lahko sestavil pravo sliko vsega življenja primorskih Slovencev v letih med prvim in drugim tržaškim procesom. Seveda ni gradivo takšno, da bi ga lahko uporabil surovega, kakršno je dano. Treba je iz njega izluščiti zrno in preveriti podatke z drugimi viri, zlasti z izjavami oseb, ki so bile samo zajete od procesa ali so bile tihe priče. Zaradi tega pa je treba hiteti, da ne bi delo postalo pretežno ali sploh nemogoče. To gradivo bi bilo zelo hvaležno tudi za biografa, ki bi hotel orisati posamezne osebe, ki so bile zapletene v proces. Tudi psiholog in psihopatolog bi našel v njem veliko zanimivega."¹⁰

Težavnost celovite obdelave Tomažičevega procesa, kot se da razbrati iz Čermeljevega ugotavljanja, izvira še posebej iz vrste arhivskega gradiva, ki ga je proizvedel preiskovalni aparat. Namen tako preiskovalcev kot tudi sodnikov je bil dokazati protidržavno delovanje slovenskega nacionalnega gibanja in Tomažičevega komunističnega kroga. Dokazno gradivo sestavljajo zaseženi akti (v pričujočem predvsem komunistična in "iredentistična literatura", korespondenca, zapiski, včasih tudi drobni osebni predmeti), lastnoročno in od policije zapisane iz-

⁷ Prav tam; M. Kacin-Wohinz: Ob trideseti obletnici drugega tržaškega procesa. *Borec*, 1971, št. 12, str. 721-739.

⁸ M. Pahor: Drugi tržaški proces. Ljubljana 1987; J. Pirjevec: La fase finale della violenza fascista. I retroscena del Processo Tomazic. *Qualestoria*, junij 1982, št. 2, str. 75-94.

⁹ Daljša pričevanja o procesu in dogodkih pred njim, so v osemdesetih in devetdesetih letih zapustili Vid Vremc (Pinko Tomažič in drugi tržaški proces 1941. Trst-Koper 1988), Avgust Sfiligoj (Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice. Gorica 1984), Dorče Sardoč (Tigrova sled. Trst-Koper 1983), Slayko Tuta (Cena za svobodo. Gorica 1999).

¹⁰ L. Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 6.

jave priprtih oseb, zapisana opažanja policijskih informatorjev in ugotovitve pre-

iskovalcev. Glavnina ohranjenega gradiva je v devetdesetih letih postala dostopna v Osrednjem državnem arhivu v fondu Posebnega sodišča v Rimu, njegov manjši del pa že od davnega 1952 hrani Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu. Gradivo je Odseku izročil eden od slovenskih odvetnikov Avgusta Sfiligoja (verjetno Frane Tončič), ki so decembra 1950 na prizivnem sodišču v Benetkah dosegli revizijo Sfiligojeve obsodbe.

Vprašanje, ki se nam najprej zastavi, je, ali je danes razpoložljivo gradivo neokrnjeno glede na tisto, ki sta ga med preiskavo ustvarila policijska komisarja Fortunato Locastro in Gennaro Perla s svojimi sodelavci? Že hiter pregled današnjih fasciklov pokaže, da so doživeli večkratne preglede in da je bil del prvotnega gradiva, ki bi nas lahko podrobneje seznanil z zakulisjem preiskovalnega postopka, izločen. Nič nenavadnega, ko pa vendarle vemo, da mučitelji skrbno brišejo sledi za svojimi nasilnimi dejanji in da je zgodovina grozodejstev čisto odvisna od pričevanj preživelih žrtev.

Mučenja, ki so jih v tržaških in koprskih zaporih prestali še posebej socialno šibkejši in politično nezaščiteni obtoženci, omenjajo vsi avtorji memoarov. Njihovo spominjanje pa nam ne pove natančneje, katere izjave jim je narekoval strah pred najhujšim trpinčenjem, katere prepričanje, da ni druge rešitve kot predaja, katere pretkanost, katero zavedanje, da je zavajanje sovražnika možno tudi v najbolj ekstremnih razmerah. Kako naj zdajšnji raziskovalec potemtakem pojasni zgovornost Viktorja Sosiča, enega od protagonistov procesa?¹¹ S strahom pred smrtjo ali mladostniško predrznostjo? Naj sprejme za resnične ugotovitve Lava Čermelja, ki je Sosičevo 190 strani dolgo izjavo, na katero se je oprla obtožnica, pripisal tako silnemu spominu za imena in kraje kot bujni domišljiji obtoženca? Kakšnim izsiljevanjem naj prišteje 235 strani zajetno spomenico Zorka Ščuke, ki jo je podpisnik med sodno obravnavo preklical? Kaj naj si misli o zgovornosti takih, ki se jih ni ne med procesom in ne potem oprijela etiketa izdajalca, pa čeprav so preiskovalcem posredovali iz današnjega vidnega kroga sodeč nič manj kompromitirajoče informacije. Toliko je praznin in zavajajočih detajlov, da se upanje na dopolnitev slike, v kateri je dolga desetletja glavni soj svetlobe ožaril Pinka Tomažiča in njegovo junaško smrt, vedno znova izmika. Tudi s križanjem in primerjanjem izjav razrešimo komaj kako neznanko. Po kompleksnosti raziskovalne teme in zagonetnosti virov sodeč je torej pot do zgodovinske resnice v pričujočem primeru vijugava, raba bližnjic pa mogoča le za ceno molka in potvarjanja.

Zgodovinar, ki želi razumeti, kako se je ta ali oni zgodovinski, politični, družbeni, gospodarski proces odvijal, poskuša tudi ugotoviti, kako so ljudje v njem delovali, kako so se nanj odzivali in kako so o njem razmišljali. S tem ciljem zbira indice, dokaze, preverja zanesljivost pričevanj in ocenjuje stopnjo njihove verodostojnosti.¹² Ker ve, da je vsako pričevanje zaznamovano s postopkom njegovega

¹¹ Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu (dalje OZNŠK), zbirka II. tržaški proces, zaslišanja Viktorja Sosiča (Procedimento penale a carico di Sossi Vittorio, Verbali di arresto e perquisizione), šk. 1a.

¹² O značilnostih preiskovalne metode glej: C. Ginzburg: *Il giudice e lo storico. Considerazioni in margine al processo Sofri*. Einaudi, Torino 1991.

nastanka, poskuša odkriti namere, zaradi katerih je nastalo. Ve, da dokumentarno gradivo ne govori samo po sebi. Spregovori samo, ko mu postavimo vprašanja.

Gradivo, ki se je ohranilo v fondu Posebnega sodišča za zaščito države, je po mnenju zgodovinarjev, ki so se ga poslužili, neponovljiva metodološka priložnost¹³, ker nas s svojo izjemnostjo vodi k običajnemu, vsakdanjemu. Pomembnost izjav, zaslišanj, spomenic, ki so bile zbrane v preiskovalni fazi Tomažičevega procesa, je, da dvigajo zaveso, ki je zapirala pogled v zakulisje primorskega političnega delovanja. Preiskovalno gradivo nam ne razgrinja samo politično razvejane primorske stvarnosti in tajnega delovanja primorske antifašistične avantgarde, seznanja nas tudi z vsakdanjim in družabnim življenjem obtožencev. Denimo, z rednim shajanjem zlasti mlajših najprej v prostorih zasebne šole G. Galilei v ul. Battisti 10, potem pa v salonu stanovanja v ul. Sv. Frančiška 10, ki ga je po dogovoru z liberalnim političnim vodstvom najel Zorko Ščuka. Marsikaj, kar nam pripovedujejo preiskovalni zapisniki, nam je znano iz objavljenih spominov, marsikaj pa je tudi novega. V policijskih in sodnih aktih se odločneje pokaže vsakdanje življenje posameznikov in njihovih družin. Izrišejo se vsakdanji ritmi in navade, še posebej meščansko ustaljene oblike druženja: obiskovanje kavarn, kopališč, nedeljski izleti na kraško planoto in v gore. Na plano stopijo raznovrstne miselnosti in raznotera življenja, tako boj za boljši jutri kot ujetost v uglajeno meščansko okolje. Politični angažma in narodno obrambna aktivnost nista namreč izravnavali življenjskih izkušenj.¹⁴

V preiskovalnem gradivu se izraziteje kot v memoarih pokažejo razhajanja med posameznimi političnimi skupinami, med generacijami in pripadniki različnih socialnih okolij. Manj so prikrita zasebna rivaliteta in razhajanja, izriše se delitev vlog v posameznih političnih skupinah, ki jih ob politični izkušnosti določata tudi stan in ugled posameznika. Angažiranost v slovenskem narodno obrambnem boju ni namreč zamrznila hierarhičnih odnosov. Liberalno usmerjeni voditelji, denimo, ki so večinoma prihajali iz vrst svobodnih poklicev, so se vseskozi otepali 'socialne promiskuitete'. Dopuščali so jo samo ob določenih priložnostih in v domenjenih oblikah. Shajali so se v stalni zasedbi v kavarni Fabris, srečevali na družinskih izletih. In tako sin odvetnika praviloma ni sodil v družbo očetovih tajnikov, čeprav se je ob širših družabnih shajanjih lahko znašel v njihovi bližini. Manjša družabna selektivnost je opazna samo v vrstah študirajoče mladine.

Preiskovalno gradivo potrjuje, da so v tridesetih letih tako v tržaškem kot goriškem slovenskem urbanem okolju veljala pravila staro režimske družbe. Še tako intenzivno narodno obrambno delovanje in konspiracija nista zmogla zabrisati razrednih mej, včasih sta jih še bolj okrepila. Iz preiskovalnega gradiva je razbrati, da so vodje narodno obrambne dejavnosti v Trstu, ki se v imenu naroda niso odrekli ne materialnim ugodnostim ne poduhovljenim dobrinam, ki jih je vključeval njihov stan, s posebno previdnostjo izbirali svoje sodelavce. Potrebovali so zaupne, a ne svojeglave može, pripravne za širjenje stikov s pripadniki nižjih stanov bodisi v mestnem bodisi bližnjem okolju.

¹³ G. De Luna: *Donne in oggetto. L'antifascismo nella società italiana 1922-1939*. Bollati Borin-ghieri, Torino 1995.

¹⁴ Josip Kosovel: *Vaš Pepi in papači*. Gorica 1995, str. 27-32.

Nenazadnje ne gre pozabiti, da je v imenu poklicne solidarnosti stopil pred Posebno sodišče v fašistični odpravi tržaški župan (podest), odvetnik Ruzzier. Nekdanji škvadrist je v vlogi razbremenjevalne priče spregovoril v prid odvetnika Franeta Tončiča, ki je bil obtožen vodenja nacionalistične skupine. Tončič je namreč svojo obrambo oprl na stike, ki jih je gojil v italijanskem okolju, zlasti v sodnem krogu. Zanimal je, da bi kadarkoli podpiral slovenski iredentizem, in potrdil svoje nasprotovanje kakršnemukoli vmešavanju jugoslovanske emigracije v življenje slovenskega prebivalstva na italijanskih tleh.¹⁵ Memoari dogodek komaj omenjajo in tudi zgodovinski prikazi mu ne posvečajo večje pozornosti. Tako ostaja povsem odprto vprašanje, zakaj se je tržaški župan odločil za eklatantno gesto, ki mu je nakopala jezo razsrjenih tržaških kameradov. Po policijskih informacijah sodeč so ga na nastop v korist slovenskega obtoženca vodili "razlogi mirnega življenja in skrbi poklicne narave".¹⁶ Obrazložitev je preskopa, da bi bili lahko z njo zadovoljni. Kajti obrobni dogodek daje misliti, da je njegova zatemnitev dosledna monolitnemu orisu nasprotujočih si strani: fašizma in represivne politike njegovih aparatov na eni strani, slovenskega antifašizma in njegovih posameznih komponent na drugi. Nedoumljivost nastopa fašističnega hierarha pred najvišjo sodno stopnjo se tako izkaže za zrcalno podobo zgovernosti tistih obtožencev, ki so preiskovalcem postregli z nepričakovano kopico intimnih in zasebnih podatkov, z njimi pa bistveno niso spremenili svojega položaja pred fašistično pravico. Obe drži opozarjata, da se je logika frontalnega političnega spopada med fašizmom in slovenskim antifašizmom spreminjala v času in v okolju in da življenje takratnih zgodovinskih akterjev ni potekalo neogibno v znamenju doslednosti.

Gotovo je, da zahteva ohranjeno gradivo o Drugem tržaškem procesu (sodnem procesu proti Pinku Tomažiču in ostalim obtoženim) posebno pozornost slovenskega zgodovinopisja. Sistematična preučitev tega gradiva bo prispevala k izostritvi poznavanja pahljače stališč med Slovenci, toda fond je dragocen tudi za branje, ki skozi politične opredelitve obtoženih in prič v procesu, odpira pogled na dragocene drobce socialne mreže življenja Slovencev ob začetku druge svetovne vojne na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja. Za takšno branje je fond Posebnega sodišča velik metodološki izziv, ki je doslej ostal še brez odziva.

Marta Verginella

UNWRITTEN PAGES OF HISTORY OF THE TRIAL AGAINST PINKO TOMAŽIČ
AND THE OTHERS

S u m m a r y

¹⁵ Archivio Centrale dello Stato, Rim, fond Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, Processo Tomazic et altri, Procedimento a carico di Toncic, fascicolo XLIX.

¹⁶ OZNSK, II. tržaški proces, policijski dokumenti, fasc. 5. Relazione mensile della situazione politico-economica e dello spirito pubblico del 8-12-1941; Pirjevec, La fase finale della violenza fascista, str. 89.

The trial against Pinko Tomažič and other accused 26 persons started by a Special court for State protection (Tribunale Speciale per la difesa dello Stato) in Trieste on 2 December 1941 was recollected in the history of the Primorje Slovenes as one of the most tragic events of the fascist repressive policy on the Primorsko. The 60 accused, all Slovenes by nationality, were brought to the dock by the fascist law court. They originated from various generations and social environments. Irrespective of their different ideological beliefs they shared the fight to redeem the national rights of the Slovene population of Primorje (Slovenian Litoral) suppressed by the Italian fascist government.

The accused of Tomažič trial were classified into three groups first by investigating authorities and then by judicial authorities as well.

The first group were communists, 26 accused in number, Pinko Tomažič inclusive, after whom the trial was named. They stood trial for being members of the Slavic communist movement in the Julian March for their destructive propaganda activity, for their organising of armed rebellion, etc. The second group of 22 accused, the so called intellectuals and/or nationalists or liberals were charged by the fascist authorities with being members of the irredentist movement striving for separation of the Julian March, with agitation to uprising as well as with supporting spying. The third group consisting of 12 persons was accused of terrorism as well as of carrying out sabotage and state integrity destruction.

The investigators aimed at establishing the connection and cooperation between the members of each individual group and their actual revolutionary power. By staging the trial in Trieste a Special court wanted to persuade the public of Trieste as well as the whole Italian public that the fascist police machinery could cope with such well organised terrorist movement and branched out secret activity and it wanted to prove to the Slovene population that supporting anti-fascist resistance inevitably leads into death.

By exemplary punishments, 9 death penalties (reduced to 5 by amnesty), 4 life imprisonments, and collectively to 900 years imprisonment, the Special court suppressed any doubt in the repressive power of the fascist Italy on its eastern border.

The first postwar elucidation of the Tomažič Trial was provided by Lavo Čermelj who issued the book "On Trieste Trial 1941" (Ob tržaškem procesu 1941). In the 1980s and 1990s the recollections of the trial were also published by some other accused. Among the historians who were engaged in the historical placing the second Trieste Trial were Milica Kacin-Wobinz, Milan Pahor and Jože Pirjevec.

Notwithstanding good collection of memoirs and profound historiographical elucidations, which above all cleared up the manners of the fascist police and judicial authorities, several crucial aspects of the Tomažič Trial, especially those concerning activity of the accused, remained unexamined and unexplained, as can be concluded from the preserved investigating material.

The reasons for this can be found in the variety and simultaneous interpretation pretentiousness of material consisting of the seized documents. The question raised here in the first place is whether the present available material is complete compared to the material created by investigators. However, quick examination of the material already proves that it has been examined for several times and that it contains no information about tortures suffered particularly by socially weaker and politically unprotected accused in Trieste and Capodistria (Koper) prisons. As for so many gaps and misleading details, it is hardly possible to solve hardly any unknown fact even when cross examining and comparing statements. Not only the politically branched reality of the Primorsko and the secret activity of anti-fascist avantgard on the Primorsko is revealed in the examining material, but also the everyday and social life of the accused.

The gaps between individual political groups, generations and members of different social environments are revealed more explicitly in the examining material than in the memoirs.

The examining material confirmed that in the 1930s even so intense national defensive activity and conspiracy could not remove class boundaries. In this context it is worthwhile to analyse the appearance in court of the mayor of Trieste Ruzzier, who as a witness for the defence testified in favour of the lawyer Frane Tončič, accused of leadership of the nationalist group.

1.01 UDK
940.53(450)+355.426(450)"1943/1945"
Prejeto 10. 7. 2000

Claudio Pavone*

Italijanska udeležba v drugi svetovni vojni in odpornišтво kot državljanska vojna**

IZVLEČEK

Avtor obravnava vprašanje italijanskega odporništva med leti 1943-1945 kot državljanske vojne. Ugotovi, da je bilo odporništvo - tako kot v drugih evropskih državah - tudi, a ne samo državljanska vojna v zgodovinskem okviru druge svetovne vojne. Pogoji zanjo so zoreli vse od let 1919-1922. Razplamtela le v srednjem in severnem delu Italije ki so ga zasedli Nemci in kjer je bila na oblasti nova vlada Mussolinijeve Socialne republike. Italijansko zgodovino pisje je dolgo časa zavračalo interpretacijo odporništva kot državljanske vojne, prav tako ga je dolgo zavračalo javno mnenje. Podoba se je na osnovi novih raziskav socialne zgodovine, ločenega/razdeljenega spomina itd. postopoma začela spreminjati.

Ključne besede: Italija, druga svetovna vojna, državljanska vojna, odporništvo, fašizem, protifašizem

ABSTRACT

THE ITALIAN PARTICIPATION IN THE SECOND WORLD WAR AND ITS RESISTANCE MOVEMENT AS A FORM OF A CIVIL WAR

The author deals with the question whether the Italian resistance between 1943 and 1945 was actually a civil war. He concludes that the resistance was also, but not solely, a civil war within the historic framework of the Second World War. The conditions for the outbreak of this civil war were maturing from 1919-1922. It only spread in the central and the northern parts of Italy, which were occupied by the Germans and where Mussolini's Social Republic government was in power. The interpretation of the resistance as a civil war has, for a long time, been rejected by Italian historiography as well as public opinion. In the light of recent socio-historic research into the phenomenon of divided memory this attitude has gradually started to change.

Key words: Italy, Second World War, Civil war, Resistance, Fascism, Anti-Fascism

* Dr., redni profesor Univerze v Pisi v pokoju, I-00161 Roma, Via dei Villini 10

** Dopolnjena inačica razprave na seminarju na University of Columbia, New York, 18. 4. 2000.

1. Predgovor

1.1. Pomembno je imeti splošno mnenje o državljanski vojni, da bi ugotovili: a) ali italijansko odpornišvo- podobno kot odpornišvo v drugih zasedenih državah- sodi v to kategorijo; b) ali lahko delno, in z manjšo gotovostjo, sodi v to kategorijo celotna udeležba Italije v drugi svetovni vojni.

Obravnavanje splošnih definicij pojma državljanska vojna ni moja naloga. Med svojo predstavitevijo jih bom po potrebi omenjal. Tu pa samo navajam, da sprejemam kot osnovne značilnosti: a) zlom državnega monopola nad zakonitim nasiljem; b) razširitev tega zloma tudi na raven civilne družbe.

Takoj pa pojasnujem, da je italijansko odpornišvo - tako kot v drugih evropskih državah - po mojem mnenju tudi, a ne samo državljanska vojna.

1.2. Poleg umestitve državljanske vojne v teoretični okvir je potrebna njena umestitev tudi v zgodovinski okvir, v našem primeru v okvir druge svetovne vojne. Ali je mogoče to vojno obravnavati kot evropsko državljansko vojno? Ali pa jo gre obravnavati kot seštevek številnih državljanskih vojn, ki so sočasno potekale proti istemu sovražniku? Po mojem mnenju je prva ugotovitev pravilnejša; toda v tem primeru je ponovno treba govoriti o vojni, ki je bila tudi državljanska in ne samo državljanska.

Druga svetovna vojna je imela v Evropi dvojni značaj: predvsem osnovni značaj tradicionalnega konflikta med državami za prevlado na stari celini in dolgoročno v svetu; imela pa je tudi značaj spopada med različnimi koncepti Evrope in ne le evropske civilizacije. Drugi značaj je bil prisoten tudi v prvem in iz tega izhaja dejstvo, da so bili državljani idejno in čestokrat tudi dejansko razdeljeni na dva tabora. Različno sorazmerje med obema značajema vojne specifično določa način doživljanja vojne izkušnje v posameznih državah. Sočasna prisotnost obeh značilnosti je eden izmed elementov, ki so postopoma spremenili vojno v totalno.

2. Pogoji za izbruh državljanske vojne

2.1. Obdobje med 1914 in 1945 je bilo večkrat označeno kot 'tridesetletna vojna', da bi tako poudarili kontinuiteto obeh svetovnih spopadov in konfliktni značaj dolgega in viharnega premirja, ki ga predstavljajo leta med obema vojnama.

Neposredno po prvi svetovni vojni sta se prav obe državi, ki sta kasneje padli pod totalitarni fašistični in nacionalsocialistični režim, najbolj približali razmeram državljanske vojne. Italijanski socialistični lider Pietro Nenni je večkrat govoril o državljanski vojni med 1919 in 1922, obdobju, ki ga zaznamuje odločna dejavnost delavskega gibanja (tako imenovana "rdeča dveletka") in nasilna in zmagovita reakcija fašističnega skvadrizma. Spomin na takratni poraz bo med letoma 1943 in 1945 napajal odpornišvo delavskega in kmečkega sloja, ki so ga razumeli kot dokončni obračun s fašisti. Ernst Nolte, ki je po mojem v zmoti, ko govori o evropski državljanski vojni od 1917 do 1945, v kateri sta se spopadla boljševizem in nacionalsocializem,¹ je ob nedavnih razmišljanjih o dogodkih v Italiji in Nemčiji

¹ E. Nolte: Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus, Frankfurt/Main-Berlin 1987 (italijanski prevod, Firenze 1988).

v dvajsetih in tridesetih letih zapisal, da "so se razmere podobne državljski vojni" pojavile v Italiji med 1920 in 1922 in da lahko enako trdimo za Nemčijo v začetku dvajsetih let (konflikti v Porurju in sovjetska republika na Bavarskem) in tridesetih let. Piše, da gre za dogodke, pri katerih "samo zelo splošno lahko govorimo o 'državljski vojni', pa vendarle spregovoriti o tem ni "samo metaforičnega" pomena.²

Na posvetu o državljskih vojnah (Civil Wars in Europe during the 20th Century), ki je potekal v Atenah od 24. do 26. februarja letos, si je Olivier Wieworka zastavil vprašanje, zakaj v Franciji med 1934 in 1940 ni bilo državljske vojne, čeprav so za to obstajali vsi pogoji. Odgovor, ki ga je dal, je prepričljiv in ga lahko povzamemo: srž vsega je v trdnosti francoske republikanske tradicije. Manj prepričljiv pa je Wieworka, ko v nasprotju, na primer s Paxtonom, zanika značaj državljske vojne ne samo za obdobje od 1934 do 1937, ampak tudi za 1940-1943.³

Duh državljske vojne, ki je strašil po Evropi v času med obema vojnama, se je utelesil v španski vojni, ki je postala prispodoba državljskih vojn 20. stoletja, veliko bolj kot državljanska vojna v Rusiji po letu 1917. Španska vojna ima pri naši razpravi dvojno vrednost. Predvsem se tu prepletajo vsi elementi, ki sem jih omenjal, tako glede narodno-državnega pomena in mednarodnega pomena, ki bo kasneje označeval drugo svetovno vojno in odporniška gibanja, ki so njen neločljivi del. Arthur Koestler je v španskih mednarodnih brigadah videl: "la matiér premiére de la premiére expérience depuis les Croisades pour former une armée de volontaires qui combattit pour le triomphe de la foi internationale".⁴

Drugič, za Italijo predstavlja španska vojna začetek oboroženega maščevanja antifašistov nad fašisti. Prek radia Barcelona je Carlo Rosselli takoj pozval "danes v Španiji, jutri v Italiji". V članku napisanem po Hitlerjevem prihodu na oblast je Rosselli zatrdil: "vojna med fašizmom in antifašizmom postaja božja sodba".⁵ Mussolini je dal Carla Rossellija in njegovega brata Nella, uglednega zgodovinarja, umoriti francoskim cagoulardsom. Enainšedemdeset let kasneje se literarni zgodovinar Carlo Dionisotti, ki je bil član Rossellinijevega gibanja "Giustizia e Libertà", spominja: "V Italiji je potekala državljanska vojna; ko sta bila leta 1937 umorjena brata Rosselli, sem bil prepričan, da je bila potrebna odločilna vojna, v kateri naj bi zmagali eni ali drugi. Leto 1945 je zame predstavljalo končno postajo."⁶

Brigade Garibaldi so se imenovala italijanske prostovoljne enote in to ime so komunisti med odporništvom naredili brigadam, ki so bile pod njihovim političnim nadzorom in so udeležile večino oboroženega boja. Ko so v bitki pri Guadalahari mednarodne brigade porazile fašistične enote, ki jih je poslal Mussolini, je

² E. Nolte: La guerra civile tedesca è davvero finita? v *Liberal*, 18. 11. 1999, str. 26-29.

³ O. Wieworka: La guerre civile n'aura pas lieu (1934-1945), referat predstavljen na posvetu v Atenah; R. Paxton: Vichy France. Old Guard and New Order, 1940-1944, je naslovil enega od poglavij svoje knjige *La guerra civile francese: 1934-1937* (str. 218-223 italijanskega prevoda, Milano 1999).

⁴ A. Koestler: *La Lie de la terre* (izvirnik *Scum of the Earth*, London 1941), naveden v P. Vidal-Naquet: *Le trait empoisonné. Reflexions sur l'affaire Jean Moulin*, Paris 1993, str. 67.

⁵ *La guerra che torna. Quaderni di Giustizia e Libertà*, št. 9, november 1933 (sedaj v C. Rosselli: *Scritti dall' esilio. I; Giustizia e Libertà, v la Concentrazione antifascista (1929-1934)*, (uredil C. Casucci). Torino 1988, str. 250-258).

⁶ C. Dionisotti: *Intelletuali irresponsabili, avvicinatevi alla gente.* (intervju Antonia Rie) *Corriere della Sera*, 23. 2. 1998.

dogodek dobil poleg svojega resničnega vojaškega pomena tudi veliko simbolno vrednost za obe strani. Mussolini je bil globoko prizadet.

Tudi za Italijo bi torej, upošteva je potrebne razlike, lahko veljala formula, ki jo je neki predavatelj uporabil na že omenjenem atenskem posvetu: "We speak Greco-Spanish these days: the ideological use of Spanish Civil War in Greece, 1936-1947".⁷

2.2. Svetovna vojna je tudi v Italiji zaostila probleme in napetosti preteklih let. Sam Mussolini je leta 1940 zapisal besede, ki so se tri leta kasneje izkazale za preroške. Govoril je o tisti italijanski zgodovini, tako polni pretresov in nemirov, ki je sosledje državljskih vojn - in nikoli italski genij ni bil tako močan kot takrat, ko so se meščani bojevali znotraj obzidij njihovih lastnih mest.⁸

To je bila črnogleda inačica domnevne italijanske nagnjenosti k državljskim vojnem, v celoti pripisane lokalistični prepirljivosti in pomanjkljivemu patriotizmu, kar je fašizem poskušal popraviti. Gre za stališča, ki so popolnoma nasprotna prepričanju velikega antifašističnega zgodovinarja Franca Venturija, ki trdi, da so edine vojne, v katerih se velja boriti, državljske.

10. septembra 1939, ko Italija še ni bila udeležena v ravnokar začetni vojni, je nek antifašist, zaprt v rimskem zaporu Regina Coeli, pisal materi: "Prav gotovo živimo v zelo težkem obdobju, obdobju velikanskih preobratov in borb, ki so v svojem bistvu verski." Avtor pisma je muzikolog Massimo Mila, ki ga je leta 1936 obsodilo Posebno sodišče za zaščito države na procesu proti skupini predstavnikov gibanja "Giustizia e Libertà". Fašistični častniki, ki so sestavljali tribunal, so označili obsojence kot "skupino protitalijanov".⁹ Tu se pojavljata dva osnovna elementa državljske vojne, ki se je razvnela po 8. septembru 1943: izločitev sovražnikov iz narodovega telesa, ker gre za Italijane-odpadnike (in člani odporništvu bodo enako obravnavali fašiste); oznaka verskega spopada za potekajočo borbo, v kateri gre za spopad glede osnovnih načel in občin vrednot. Ta verski značaj poudarjajo na najvišji ravni akterji v obeh taborih. Mussolini, ki je vedno nihal med političnim cinizmom in svečanimi izjavami, je javno omenil versko vojno v svojem govoru divizijam Italijanske socialne republike na urjenju v Nemčiji.¹⁰ Benedetto Croce, ki je že 29. avgusta 1941 v avtobiografski noti spregovoril o državljski vojni, je povezal to značilnost spopada z bolečo moralno dolžnostjo Italijanov, ki si morajo zaželeli poraz lastne države. Januarja 1944 je filozof zatrdil, da pričujoča vojna ni bila vojna med narodi, ampak državljska vojna; in natančneje, to ni bila preprosto vojna za politične in gospodarske interese, temveč verska vojna in za našo vero, katere pravica je, da nam poveljuje, smo se pripravljene z bolečino odpovedati hrepenenju po italijanski zmagi.¹¹

⁷ To je naslov referata Thanasisa D. Sfikasa.

⁸ Predgovor A. Orianiju: *La rivolta ideale*. Bologna 1940, str. IV (citat iz F. De Giorgi), v *Contemporanea*.

⁹ M. Mila: *Argomenti strettamente famigliari. Lettere dal carcere 1935-1940*. Torino 1999, str. 680.

¹⁰ *Corriere della Sera*, 25. 7. 1944, *Guerra di religione*.

¹¹ B. Croce: *Etica e politica*, Bari 1981, str. 373; Id.: *La libertà italiana nella libertà del mondo. Scritti vari, IX, Scritti e discorsi politici, I, (1943-1947)*. Bari 1961, str. 51.

Sama po sebi se poraja primerjava s pastorjem Dietrichom Bonohefferjem, ki ga ja dal po neuspelem atentatu 20. julija 1944 umoriti Hitler, in ki je že julija 1939 zapisal: "Kristjani v Nemčiji se bodo morali soočiti z grozljivo alternativo: ali upati v poraz svoje države, da bi krščanska civilizacija lahko preživela, ali pa upati v zmago, ki bo privedla do uničenja naše civilizacije. Sam vem, kako se moram odločiti, toda pri tem mi pri duši ni lahko."¹²

Z veličastnostjo, ki jo zahteva epigrafski napis na plošči v spomin na pokol, ki so ga Nemci zagrešili v Ciazzu pri Neaplju oktobra 1943, je Croce potrdil verski značaj državljanske vojne, v smislu spopada med človečnostjo in nečlovečnostjo, Nemce/naciste pa je označil: "To ni humani nasprotnik temveč grozljivi sedanji sovražnik človeštva".¹³

2.3. Italija je bila zibelka fašizma, prva država v Evropi, kjer so subverzivne desničarske sile nezakonito in z uporabo nasilja ter ob naklonjenosti številnih krogov starega parlamentarnega vodilnega razreda nasilno prevzele oblast. Italijanskim fašistom ni bilo treba čakati, kakor se je to zgodilo sorodnim silam v državah, okupiranih med drugo vojno, na invazijo nemške nacionalsocialistične armade.

Italijanski fašizem je imel internacionalistične ambicije in Mussolini je prerokoval, da bo do konca stoletja vsa Evropa ali fašistična ali "fašizirana". Vojaško moč je fašizem postavil na vrh vrednostne lestvice. Pogubni vojaški porazi med 1940 in 1943 nacistični Nemčiji vedno bolj podrejene zaveznice so porušili enega izmed mitov, na katerih je slonel fašizem ter povzročili krizo reda, zasnovanega na zatiranju svobode, zaradi česar je bil fašizem sprejemljiv za velik del italijanskega prebivalstva, posebej še za srednji sloj. Vojna je vse bolj postavljala v ospredje protislovja fašističnega režima in povzročila, da se mu je oddaljila večina prebivalstva.

Ko je 25. julija 1943 prišlo do monarhističnega državnega udara, ob podpori fišističnih hierarhov, so prevrat pozdravili skoraj vsi Italijani, kajti v padcu fašizma so videli tudi konec vojne. Fašisti niso reagirali, čeprav so prisegli, da bodo, če bo treba, z lastno krvjo branili fašistično revolucijo. Ta prehod iz fašizma se je marsikomu zdel čudežno neboleč. In vendarle je v sebi že nosil vse pogoje za to, da je samo nekaj tednov kasneje izbruhnila oborožena državljanska vojna.

Osmega septembra je vlada, ki jo je po 25. juliju imenoval kralj in kateri je predsedoval maršal Pietro Badoglio (leta 1936 osvajalec Etiopije in 1940 napadalec na Grčijo), podpisala premirje z angloameriškimi silami, ki so se s težavo začele izkrcavati v zalivu pri Salernu. Nemci so reagirali povsem predvidljivo, z okupacijo celotne Italije severno od Salerna, za kar pa nihče ni pripravil protiukrepov. Italijanske oborožene sile so se v nekaj urah povsem razkropile. Kralj in Badoglio sta iz Rima zbežala v srednjo Italijo, pod okrilje zaveznikov. Italijanska državna uprava ni več delovala. Mussolini, ki so ga nemški padalci osvobodili iz Badoglievega zapornišтва, je pod strogim nemškim nadzorom v nekaj dneh ponovno vzpostavil fašistično vlado, ki jo je poimenoval Italijanska socialna republika.

¹² Citat G. Vaccarinija: *Storia della Resistenza in Europa, 1938-1945. I paesi dell' Europa centrale.* Milano 1981, str. 99.

¹³ Citat iz L. Paggija (ur.): *Le memorie della Repubblica.* Firenze 1999, uvod, pogl. XVII-XVIII.

Italija je bila geografsko in institucionalno prerezana na dvoje. V srednjem in severnem delu, ki so ga zasedli Nemci in kjer je bila na oblasti nova fašistična vlada, se je razplamtela in postopoma razširila vojna med italijanskimi fašisti in italijanskimi antifašisti. Ta vojna se je prepletala z domoljubno vojno proti tujcu, Nemcu, ki je bil zgodovinski nasprotnik vse od časa Risorgimenta in prve svetovne vojne.

V srednji Italiji (Mezzogiorno), ki so jo Angloameričani kmalu osvobodili, so dogodki potekali drugače. Kraljeva vlada se je postopoma reorganizirala in aprila 1944 so vanjo vstopile novoustanovljene antifašistične stranke (Partito liberale italiano - Liberalna stranka Italije; Partito della democrazia cristiana - Krščansko demokratska stranka Italije; Democrazia del lavoro - Demokracija dela; Partito d'Azione - Stranka akcije; Partito socialista italiano - Socialistična stranka Italije; Partito comunista italiano - Komunistična stranka Italije). Vojna med monarhično vlado juga in fašistično vlado severa pa je potekala predvsem na političnem in ideološkem polju in manj na vojaškem polju, čeprav sta obe vladi, pod nezaupljivim nadzorom močnih okupacijskih sil na svojem ozemlju, poskušali obnoviti svoje vojaške enote. Angleški raziskovalec David Ellwood je uporabil izraz "sovražni zaveznik", ko je govoril o odnosih med južno vlado in zavezniki.¹⁴ Nemški raziskovalec Lutz Klinkhammer, avtor najboljše knjige o nemškem okupacijskem režimu, pa bi lahko svojega zaveznika imenoval kar "okupiranega zaveznika".¹⁵ Temu je treba dodati, da se ne glede na nekatere poizkuse severne Socialne republike v Južnem kraljestvu (tako so poimenovali srednjo Italijo) ni pojavila nika kršna oblika fašistične gverile.¹⁶ Ti podatki so služili kot protiargument trditvi, da je v Italiji potekala med 1943 in 1945 prava državljanska vojna. Gre za upoštevanja vredne podatke. Toda ne zadoščajo, da bi lahko ovrgli temeljno interpretacijo pojma državljanska vojna v njenem najširšem in najglobljem pomenu, kakršna se nam tu ponuja in ki je zadevala pretežni in najrazvitejši del Italije. Različne izkušnje severa in juga v tistem odločilnem času so pomembno vplivale na zgodovino italijanske republike, rojene po referendumu 2. junija 1946.

Iz vsega navedenega jasno izhaja, da Socialne italijanske republike ne moremo enačiti z ostalimi kolaboracionističnimi režimi, ki so se porajali v Evropi. Iz tega sledi, da se italijansko odporništvo v smislu državljanske vojne razlikuje od ostalih evropskih odporiških gibanj / državljanskih vojn. Italijanski zakon je za pristaše Mussolinijeve republike predvidel samo kaznivo dejanje kolaboracije s sovražnikom. To dokazuje, kako zadržani so bili Italijani glede definicije državljanske vojne, o kateri bom spregovoril v zadnjem poglavju.

3. Državljska vojna

¹⁴ D. Ellwood: *Allied Occupation Policy in Italy, 1943-1946* (besedna tvorba l'Alleato nemico je v italijanski izdaji, 1977).

¹⁵ L. Klinkhammer: *L'occupazione tedesca in Italia, 1943-1945*. Torino 1993.

¹⁶ O fašističnih namerah, da bi v srednji Italiji organizirali odpor proti angloameriškim silam in proti Badogliovim izdajalcem glej D. Gagliani: *Brigate Nere. Mussolini e la militarizzazione del partito fascista repubblicano*, Torino 1999, posebej str. 33-34.

V razmerah, kakršne so nastale v srednji in severni Italiji po 8. septembru 1943, sta se Italijanom ponujali dve osnovni opciji, med katerima pa je zijal širok,

raznolik in nejasen vmesni prostor. Posebej še v prvih tednih sta splošna zbeganost in razširjen odpor do kralja in Badoglia povzročila negotovost in nihanja med obema taboroma. Sicer pa je značilnost državljskih vojn tako posebna sovražnost do nasprotnika kakor prehajanje iz enega v drugi tabor.

Manjši del najbolj zagrizenih fašistov, frustriranih zaradi nečastnega padca režima 25. julija, je zaznal predvsem potrebo po maščevanju. Zaradi tega so se bili pripravljene odzvati na pozive novoustanovljene fašistične vlade in Nemcev. V naslednjih mesecih in ob vedno večji verjetnosti končnega poraza so se te frustracije še povečale in so napajale rastoče neusmiljeno nasilje v državljanski vojni in radikalno nacifikacijo. Aktivna udeležba pri uničevanju Židov, potem ko so rasistični zakoni iz leta 1938 pomenili začetek preganjanja, je samo eden izmed najbolj očitnih pojavov. Za mnoge izmed teh fašistov je fašizem/nacionalsocializem postal pomembnejši od same Italije, ki se ni bila sposobna odzvati na naloge, ki jih ji je zadala fašistična revolucija. Obramba trdnjave Evrope proti vdorom barbarov, azijskim/boljševiškim in angloameriškim, je bila kakor krona temu prepričanju, ki je bilo plod nacistične propagande.

Bili pa so tudi taki, ki so pristopili k Socialni republiki, ker je pri njih nad vsem prevladala zvestoba zavezništvu z Nemčijo in so v tej zvestobi videli bistvo vojaške časti. Toda - in tudi to je dokaz globokih razhajanj, ki so se pojavila med Italijani - drugi so vojaško čast razumeli povsem nasprotno. Divizija Acqui, ki se je v Kefaloniji borila proti Nemcem in je bila v celoti pobita vključno z zaporniki, je šla ravno tako v boj v imenu vojaške časti in domovinskega ponosa. Številni vojaki, ki so se priključili odporništvu, so se sklicevali na vojaško čast, veliko častnikov pa se je sklicevalo na zvestobo, ki so jo prisegli kralju. Pretežni del šeststo tisoč vojakov in častnikov, ki so jih po 8. septembru zaprli Nemci in jih internirali v Nemčiji, ni pristopilo k fašistični republiki in se je odpovedalo repatriaciji v Italijo. Raje so ostali v lagerjih in pri odločitvi so jih vodila načela in prepričanje, pri čemer pa ni bilo lahko ločiti med vojaško častjo in željo po ponovni vključitvi v idealno domovino, ki bi zopet slonela na vrednotah svobode in demokracije, ki so jih fašisti zavračali.

Drugo možno opcijo pa je po 8. septembru 1943 predstavljala zavrnitev nemške dominacije in vrnitve, pod njenim vodstvom in spremstvom, fašistov na oblast. Razlogi so bili različni. Od nagonkega odpora do vseh oblik nasilja, sovraštva do fašizma, ki se je nabiralo in ga je bilo sedaj mogoče javno izliti, do lastnega odkritja pojma osebne svobode, od vzniklih preteklih protinemških prepovednih čustev, pa vse do političnih prepričanj, ki so se že oblikovala ali ki so dozorela med samo borbo. Pri tem je bila pomembna vloga kadrov iz antifašističnih strank, ki so se vrnili iz zaporov in pregnanstva, posebej še kadrov komunistične stranke in akcijske stranke. Šlo je za novo stranko, ki je prevzela dediščino gibanja "Giustizia e Libertà", ki ga je v izgnanstvu ustanovil Carlo Rosselli in liberalnosocialističnih frakcij, ki so se na skrivaj oblikovale v Italiji.

Italijansko zgodovinopisje je v začetku poudarjalo vlogo strank, ki so se združile v Odborih narodne osvoboditve (Comitati di liberazione nazionale), ki so postali politično vodstvo odporniškega gibanja. Ne da bi se zanikalo pomembne in

postopoma rastoče vloge političnih strank, pa se je začelo preučevati obnašanje celotnega prebivalstva, tudi tistega njegovega dela, ki ni dvignilo puške ne za fašiste ne proti njim in Nemcem in ki se ni prepoznalo v nobeni od strank.

Prihaja namreč do razčlenjevanja vsega tistega obsežnega dela prebivalstva (količinsko gre za večinski del), ki ga umeščamo v prostor med političnimi in vojaškimi aktivnimi odporniki in militantnimi in aktivnimi fašisti. Pasivni odpor, državljanski odpor (izraz, ki se uporablja tudi v Italiji, odkar je izšla knjiga Jacquesa Semelina),¹⁷ drži pri kateri prevladajo želja po preživetju, negotovost in sprememba mnenja in obnašanja, dvojna igra, vse do tako imenovane pasivne kolaboracije - vse to postaja predmet zgodovinskega raziskav. "Siva cona" je izraz (katerega pomen je sicer spremenjen), povzet po knjigi Prima Levija I sommersi e i salvati, s katerim se označuje vse tiste, umeščene nekje vmes med žrtvami in krvniki, so se poskušali ne kompromitirati tako pri enih kot pri drugih.

"Vedno, vsak, pa naj si bodi v vojaškem smislu še tako močan, potrebuje podporo domačinov, ko prihaja v nov kraj," to so Machiavellijeve besede, ki jih je Klinkhammer uporabil kot epigraf v svoji knjigi o nemškem okupacijskem režimu. V Italiji so bili med domačini tako Nemcem in fašistom naklonjeni kot njim nasprotni. V tem ločevanju gre iskati korenine državljanske vojne, ki je bila tako radikalna pri načelnih nasprotjih in pri končnem cilju, ki se je porodil iz teh nasprotij, bila je na življenje in smrt, v obnašanju številnih državljanov tako zapletena in nejasna. Nobeno partizansko gibanje ne more preživeti, če mu okolje ni naklonjeno. Mao Tse Tung, ki se je na to spoznal, je dejal, da je naklonjeno okolje kakor morje, ki omogoča plavanje partizanskim ribam. In enako, ni ga okupacijskega režima, ki bi lahko preživel brez brega, na katerega bi se oprli. Ta breg so poleg militantnih fašistov zagotavljali administrativni aparat in birokracija, ki sta ponudila svoje usluge vladi fašistične republike. Stanley Hoffmann ločuje med politično-ideološko kolaboracijo in državno kolaboracijo; Philip Burrin pa je v zvezi s slednjim dejal, da "s'il était possible d'être collaborationiste sans être fasciste, il était difficile, passé une certaine date, de le rester sans devenir fasciste".¹⁸ Pretežni del italijanskih birokratov ni potreboval nikakršnega časovnega prehoda, da bi postal fašističen: to je bil že preko dvajset let.

V Italiji je bil ena izmed komponent državljanske vojne razredni boj. O razrednem značaju fašizma je bilo že veliko napisanega in vemo, da je bilo odločno uveljavljanje tega značaja v središču interpretacij, ki jih je tretja internacionala in z njo italijanska komunistična stranka dajala v zvezi s fašizmom. Ne glede na stališča doktrine je bilo v italijanskem delavskem razredu razširjeno prepričanje, da je bil fašizem v bistvu instrument kapitalistične reakcije. To prepričanje je slonelo na izkušnjah dvajsetletnega obdobja fašizma in na spominu skvadrizma iz začetka dvajsetih let, ko so fašisti požigali delavske zbornice, sedeže kmečkih zvez in socialističnega glasila "Avanti!", medtem ko niso požigali sedežev združenj gospodarjev in osrednjega glasila italijanskega meščanstva "Corriere della Sera". Temu je treba prišteti še rastoči ugled Sovjetske zveze, ki se je zmagovito uprla agresiji

¹⁷ J. Semelin: *Sans armes face a Hitler*. Paris 1989 (ital. prevod Torino 1993).

¹⁸ S. Hoffmann: *Collaborationism in France during World War II*. *Journal of Modern History*, 40, september 1968, št. 3, str. 376; Ph. Burrin: *Le fonti per lo studio del collaborazionismo francese*. V: L. Cajani, B. Mantelli: *Una certa Europa. Il collaborazionismo con le potenze dell' Asse 1939-1945*. *Annali della Fondazione Luigi Micheletti*, 6, Brescia 1992, str. 325.

"nemških fašistov". Videti je torej bilo, da je končno napočila priložnost za korenit preobrat v medrazrednih odnosih. Italijanska komunistična stranka je bila zvesta liniji politične enotnosti z ostalimi antifašističnimi strankami. To je bila linija, ki je

po preobratu v Kominterni leta 1935, v drugi polovici tridesetih let, vodila v Franciji in Španiji politiko ljudskih front. Čeprav je bila v prvih vrstah v vojni proti fašistom in Nemcem, pa komunistična stranka torej ni postavila za cilj tej borbi vzpostavitve socialističnega režima. Raje se je odločila za prožno formulo vzpostavljanja režima "progresivne demokracije". Vodja stranke Palmiro Togliatti je neprestano opozarjal na nevarnost "grške perspektive", razpleta torej, ki je po osvoboditvi Grčije izpod nemške okupacije, privedel do izbruha nove neizprosne državljanske vojne med vlado, ki so jo podpirali Angleži in Američani ter odporniške sile (EAM-ELAS), ki jo je vodila komunistična stranka.

4. Zgodovina in spomin na državljansko vojno

Italijansko zgodovinopisje je dolgo časa zavračalo interpretacijo odpornišva kot državljanske vojne, čeprav številni takratni viri tako na strani odpornišva kakor na strani fašizma o tem odkrito govorijo. Tudi javno mnenje in to kar pojmujeemo kot "obči občutek za zgodovino" so dolgo časa delili to zavračanje.

Tako posameznikov kot kolektivni spomin poskuša odmisлити travmo državljanske vojne. Vendarle pa to ne pomeni, da nasprotujoči si spomini niso preživeli obdobja petdesetih let zgodovine republike, vse do zadnjih let, ko so silovito izbruhnili na dan.

4.1. Po osvoboditvi leta 1945 so dolgo o državljanski vojni govorili skorajda samo fašisti. Zdelo se jim je, da je tako mogoče enačiti oba tabora, ki sta se spopadla, kar je predstavljalo pot do popolne politične, zgodovinske, moralne in kulturne legitimnosti. Temu gre dodati, da so fašisti izključno odgovornost za začetek državljanske vojne pripisovali antifašistom in še posebej komunistom. Jasno je, da je uradni antifašizem odgovarjal tako, da je zavračal že samo idejo o državljanski vojni.

4.2. Govoriti o državljanski vojni ni sodilo v nacionalno-unitarno vizijo odpornišva, ki je bila dolgo prevladujoča.

Predvsem je bila državljanska vojna povsem tuja mentaliteti tistih, ki so v odporništvu videli samo domoljubno-vojaški boj.

Poleg tega so poskušali komunisti doseči polno legitimnost kot nacionalna in ne več subverzivna stranka. V množičnem in globokem sodelovanju v odporništvu, kot unitarnem ljudskem gibanju so videli enega izmed temeljev teh svojih zahtev. Ko so ob začetku hladne vojne komuniste izgnali iz vlade nacionalne enotnosti, rojene takoj po osvoboditvi, se njihovo stališče ni spremenilo. Na krščanske demokrate (ki so jih naščuvali Američani) so prevalili vso krivdo za razkol antifašistične enotnosti, katere čuvaji in zaščitniki so se čutili.

Socialisti in Stranka akcije - stranka, ki se je rodila iz in za antifašistični boj - so z manj predsodki zavračali idejo o državljanski vojni. Toda socialisti so bili tedaj

tesno povezani s komunisti; in Stranka akcije, nosilka "demokratične revolucije", ki je zahtevala močan antifašistični naboj, je kmalu po osvoboditvi razpadla.

Katoliki, ki so kot Krščansko demokratska stranka vladali Italiji skoraj pol stoletja, pa so odporništvu razumeli predvsem kot široko gibanje množic. Svoje sodelovanje v odporništvu, čeprav v veliko manjši meri kot komunisti in stranka akcije, so kot sredstvo za očiščenje in legitimnost potrebovali tudi oni, saj so bili izločeni iz političnega razreda liberalne Italije in globoko kompromitirani s fašističnim režimom. Pa tudi katoliška cerkev je v celoti zavračala že samo misel na državljansko vojno.

4.3. Obnašanje zgodovinarja in "javna raba zgodovine" (če povzamemo posrečeno definicijo Habermasa), ki sta nasprotovala ideji o odporništvu kot državljanski vojni, sta se začela spreminjati ob različnih trenutkih in iz različnih razlogov.

V študijah, ki so jih delno navdahnili gibanja iz leta 1968, se je začelo razgrajevanje kanonske podobe enotnega in strnjenegega odporništvu. Raziskane so bile razlike in rivalstva med odporniški silami, postale so predmet posebne pozornosti politične in razredne komponente, ki so se pojavljale ob in včasih v nasprotju s tradicionalno in pretežno domoljubnimi. Odprta je bila pot za ponovni razmislek o državljanski vojni.

Na osnovi raziskav, ki jih je tudi v Italiji spodbudila socialna zgodovina, antropoloških sugestij, ponovnega odkritja "subjektivnosti" predvsem po zaslugi ženskega gibanja, raziskav o odnosu med spominom in zgodovino, so se porodile raziskave o tako imenovanem "ločenem / razdeljenem spominu", kakor se glasi naslov ene izmed tej temi namenjenih knjig.¹⁹ Tako se je porodila ugotovitev, da niso imeli vsi Italijani enakih spominov na tragične in pretresljive dogodke. Te dogodke je bilo torej treba raziskati v vseh komponentah in protislovjih, tudi tistih, ki so vodili k vprašanju državljanske vojne.

In končno, pretresi, ki jih je povzročil padec berlinskega zidu in razpad Sovjetske zveze in ljudskih demokracij, so sprožili široko revizijo polpretekle zgodovine, ki mora upoštevati tudi kategorijo državljanske vojne. To delo čestokrat poteka bolj na političnem kot pa na zgodovinskem polju in prezgodaj je napovedovati, do kakšnih trajnih rezultatov bo lahko pripeljalo.

Claudio Pavone

THE ITALIAN PARTICIPATION IN THE SECOND WORLD WAR AND ITS RESISTANCE
MOVEMENT AS A FORM OF CIVIL WAR

S u m m a r y

¹⁹ G. Contini: *La memoria divisa*. Milano 1997. Glej tudi L. Paggi: *Le memorie della Repubblica*, cit.; P. Pezzino: *Anatomia di un massacro. Controversia sopra una strage tedesca*. Bologna 1997; M. Battini, P. Pezzino: *Guerra e civili. Occupazione tedesca e politica del massacro: Toscana 1944. Venezia 1997*.

The Second World War in Europe reflected the traditional struggle for supremacy between its countries and a confrontation between various concepts, as well as civilizations, of Europe. The correlation between the two aspects of the war was determined by the way individual countries experienced it. The combination of both aspects was one of the factors that eventually turned the conflict into a total war and often divided the citizens of a country into two camps. As the main characteristics of civil war I accept the following: a) the breakdown of the state monopoly on lawful violence; b) the widening of this breakdown to the level of civil society.

The Italian resistance movement (Resistenza) was also, but not solely, a form of civil war within the framework of the Second World War. Two main elements of the civil war which broke out in Italy after September 8, 1943, were the elimination of enemies from the national body and the presentation of what was basically a religious conflict as an on-going struggle to defend one's fundamental principles and generally accepted values. The religious character of this conflict was emphasized at the highest levels in both camps, among whom was also the philosopher Benedetto Croce.

Italy, the cradle of Fascism, was the first European country where the right-wing forces, supported by many from the old parliamentary circles, unlawfully and violently took power. The Italian Fascism had internationalist ambitions and Mussolini prophesied that, by the end of the century, all of Europe would be Fascist or, at least, Fascist influenced. Fascism put military power at the top of its value scale.

However, the fatal defeats suffered by the Italian Fascism between 1940 and 1943 shattered one of the myths on which the ideology rested and threw its government in crisis. The war exposed the controversies of the Fascist regime which, as a result, lost the support of the majority of its population. The anti-monarchist coup d'état on July 25, 1943, was thus welcomed by most Italians. This, however, already contained all those elements that several weeks later, after the signing of the Anglo-American Peace Treaty, plunged Italy into an armed civil war.

Italy split in two, both geographically and institutionally. Its central and northern parts were occupied by Germany and run by a new government of Mussolini's Social Republic, which did not correspond to any of the other collaborationist regimes in Europe of that time. There, the war between the Italian Fascists and anti-Fascists gradually spread and merged with the patriotic war against the Germans.

In central Italy (Mezzogiorno), which had been liberated early by the Anglo-American forces, newly founded anti-Fascist political parties entered the monarchist government in April 1944. The war between the southern monarchist and the northern Fascist government was waged more in the political and ideological, rather than the military, field.

In the sense of a civil war, the Italian resistenza distinguished itself from other European resistance movements. In the circumstances that existed in the central and northern Italy after September 8, 1943, the Italians had two basic options. A rather small fraction of die-hard Fascists mainly demanded revenge. In the following months, when a final defeat seemed ever more imminent, the frustrations further increased, taking expression in a radical nazification and growing violence in the civil war.

There were, however, also individuals who joined the Social Republic because of their loyalty to the Italian alliance with Germany. They felt compelled to do so by their military honour. Others understood their military honour in a quite opposite sense; a great number of the soldiers quoted their military honour as the reason for joining the resistance, while many of the officers quoted their allegiance sworn to the king.

The other option after September 8, 1943, was the rejection of the German domination and the restoration of the Fascists to power. Individuals had various reasons, ranging from an instinctive rejection of all forms of violence, the animosity against Fascism and the discovery of the concept of personal freedom, to the traditional anti-German feelings or personal political orientation.

The Italian historiographers initially attached great significance to the role of the parties, which were united in the Liberation Committees (Comitati di liberazione nazionale). One should, however, also take account of all those citizens who could not identify with any of the political parties and never aimed a gun, either at Fascists or Germans.

The divisions among the local population with regards to the basic principles and the final objective added to the radicalism of the civil war. The Italian working class was convinced that Fascism was basically an instrument of the Capitalist reaction and that, in this respect, the civil war was a manifestation of the class struggle. To them it seemed that, finally, an opportunity had arrived to make a radical change in the relations between classes. In the eyes of the Communist Party of Italy, the objective of its resistance was not the establishment of a socialist regime but that of a 'progressive democracy'.

Italian historiographers have for a long time refused the interpretation of Resistenza as a civil war. The only ones speaking about the civil war were the Fascists, in an attempt to obtain legitimacy for

them and have the responsibility for it attributed to the anti-Fascists and, especially, Communists. Anti-Fascists, on the other hand, rejected the very idea of a civil war. When, at the beginning of the cold war, the Communists were expelled from the government of the national unity, they threw all blame for the collapse of anti-Fascist unity on the Christian Democrats.

The Socialists and the Action Party (Partito d'azione) were less prejudiced in their rejection of the civil war idea. The Christian Democrats, who were the ruling party in Italy for almost half a century, interpreted the resistance as a widespread movement of the masses. The idea of a civil war was also entirely rejected by the Catholic Church. Only in recent years have the contradicting memories forcefully re-emerged.

The historiography research, partly inspired by the 1968 movements, started to gradually dismantle the concept of a united resistance. Social history, anthropological suggestions, the rediscovery, thanks to the feminist movement, of 'subjectivism', and the study of the correlation between memory and history, gave birth to research into the so-called 'divided memory'. Aftershocks caused by the fall of the Berlin Wall, triggered a general revision of recent history which is bound to take into account also such categories as civil war. Such an activity, however, has been more frequent in the field of politics than that of historiography.

1.01
Prejeto 30. 5. 2000

UDK 329.15(497.4-15):(=131.1)"1941/1945"

Bojan Godeša*

"Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več"

Nekateri vidiki razpetosti med nacionalnim in internacionalnim
med slovenskimi komunisti na Primorskem

IZVLEČEK

Razprava govori o delovanju slovenskih komunistov na Primorskem med drugo svetovno vojno, kjer se je KPS mnogokrat znašla v dilemi kako uskladiti nacionalne in internacionalne vidike svojega boja. Najbolj pereči problemi slovenskih komunistov so se kazali v njihovem odnosu do italijanskega prebivalstva, do tržaškega vprašanja in do sodelovanja s KPI na Primorskem.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Primorska, KPS, nacionalno vprašanje, Trst

ABSTRACT

*"LET OUR RELATIONS WITH THE ITALIANS BE PEACEFUL AND DIGNIFIED,
BUT NOTHING MORE"*

Some aspects of the dichotomy between the national and international interests among Slovene communists in Slovenian Litoral

The paper deals with the activities of the Slovene communists in Primorska during the Second World War, where the Communist Party of Slovenia often faced the dilemma of how to reconcile the national interests of its struggle with international ones. The most burning issues for the Slovene communists concerned their relations with the Italian population, the status of Trieste and their cooperation with the Communist Party of Italy in Primorska.

Key words: Second World War, Slovenian Litoral, Communist Party of Slovenia, the national question, Trieste

I.

V aprilskem sporazumu (1944) med centralnima komitejema KPS in KPI je bilo med drugim tudi sklenjeno, da se "v podjetjih in med proletariatom izven podjetij ustanovljajo masovni "Odbori delavskega bratstva v osvobodilnem boju". Ti odbori zajemajo vse delavstvo brez ozira na narodnostne, svetovno-nazorske in politične razlike ter ga vodijo v neizprosni boj, zlasti z dejansko podporo partizanskim borcem in z mobilizacijo v partizane z zavestjo, da pripada v tem boju proletariatu

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

avantgardna vloga."¹ Poleg tega naj bi tržaški okrožni odbor Delavskega bratstva začel takoj izdajati tudi svoje glasilo Bratstvo, ki naj bi bilo pisano v slovenskem in italijanskem jeziku.

Ime organizacije (Delavsko bratstvo) so predlagali italijanski partijski delegati, ki se z imenom Delavska enotnost, uveljavljenim v drugih predelih Slovenije, niso strinjali. Tako naj bi se namreč imenovala neka italijanska trockistična organizacija, zato je bilo za italijanske komuniste ime Delavska enotnost nesprejemljivo.² Vendar se CK KPS takoj, ko je izvedel za ime Delavsko bratstvo, z njim ni strinjal. Čeprav je pri spremembi imena CK KPS vztrajal vse od trenutka, ko je izvedel za vsebino sporazuma, je do preimenovanja Delavskega bratstva v Delavsko enotnost v Trstu prišlo šele v začetku julija 1944, medtem ko je že tudi izšla ena številka glasila Bratstvo. Vmes je namreč prišlo do nekaj zapletov in nesporazumov z italijanskimi komunisti. Vest o spremembi imena organizacije je tržaškemu okrožnemu komiteju KPS prinesel Anton Vratuša v začetku junija 1944, ni pa dotlej komite dobil še nikakršnega obvestila s strani oblastnega komiteja KPS za Primorsko.³ Ko so o tem vprašanju v začetku junija 1944 razpravljali na sestanku kontaktnega komiteja KPS in KPI, so prišli do zaključka, da naj ostane ime Bratstvo, ker organizacija zares na njem temelji.⁴ Tudi na enem od naslednjih sestankov kontaktnega komiteja v drugi polovici junija 1944 so predstavniki KPI vztrajali pri imenu Delavsko bratstvo, pri čemer naj bi bil zlasti odločen Guido Lampredi-Roberto. Predstavniki KPS pri spremembi imena niso vztrajali za vsako ceno, predvsem zaradi tega, ker tržaška federacija KPI do tedaj o tem vprašanju še ni dobila navodil s strani svojega vodstva v Milanu.⁵ Ker sta bila podpisnika aprilskega sporazuma oba centralna komiteja, se je lahko vsaka sprememba, v tem primeru glede imenovanja skupne množične delavske organizacije, izvedla le z njuno privolitvijo. V tem času je od osrednjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja iz Drvarja prek Slovenije potoval k tajništvu KPI za severno Italijo Vincenzo Bianchi-Vittorio in se je slovenski centralni komite z njim dogovoril za spremembo imena, ki naj bi jo Vittorio posredoval tajništvu v Milano.⁶ Pri tem je CK KPS predlagal ime Delavska enotnost, vendar, ker je bil seznanjen s stališčem tržaške federacije KPI, pri njem ni vztrajal. Kot možno ime je bil podan predlog, da bi organizacijo poimenovali zgolj s skupnimi protifašističnimi odbori.⁷ O teh slovenskih predlogih je Vittorio obvestil vodstvo KPI za severno Italijo v posebnem pismu 10. junija 1944.⁸ Preimenovanje se je zavleklo tudi zaradi neodločnosti tržaškega okrožnega komiteja KPS, predvsem pa zaradi tega, ker vodstvo KPI za severno Italijo ni neposredno sporočilo svojega

¹ Branko Babič: Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Koper-Trst 1982, str. 180.

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond CK KPS 1941-1945, f. 61, a. e. 11263, pismo Lidije Šentjunc 29. 5. 1944 CK KPS.

³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Primorsko, fasc. 534, poročilo OK KPS za Trst 9. 6. 1944 obkomu KPS za Primorsko.

⁴ Prav tam.

⁵ ARS I, fond CK KPS 1941-1945, fasc. 115, a. e. 12860, poročilo Antona Veluščka-Matevža iz Trsta 27. 6. 1944.

⁶ Izvori 1941-1945, XVIII/7. Pismo CK KPS 6. 6. 1944 CK KPJ.

⁷ Pierluigi Pallante: Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941-1945. Udine 1980, str. 184-186 (dalje Pallante, Il PCI).

⁸ Prav tam.

pristanaka za spremembo imena tržaški federaciji KPI, temveč je to storilo le posredno, prek Antona Vratuše.⁹

Razlog, zakaj je CK KPS nasprotoval imenu Bratstvo, je razviden iz pojasnila Vittoriu, kateremu so razložili, da so še preveč žive rane, ki jih je povzročil fašizem, da bi bilo "bratstvo" sprejemljivo za slovenske ljudske množice.¹⁰

Na tem primeru se je pokazala dilema, v kateri se je znašlo slovensko partijsko vodstvo, razpeto med svoje načelne internacionalistične obveze, v katere je sodil tudi odnos do Italijanov oz. sodelovanje z italijanskimi antifašisti in domačo nacionalno realnostjo. Slovensko prebivalstvo, posebej še na Primorskem, namreč ni bilo naklonjeno sodelovanju z Italijani, četudi so ti bili protifašisti. Čeprav ni bilo ključno, je k temu prispevala po svoje tudi protirevolucionarna propaganda, ki je vneto agitirala proti "fratelanci" in trdila, da slovenski komunisti razprodajajo slovensko zemljo tujcem. Bistveno pa je bilo, da primorski Slovenci niso kazali pretirane težnje po razlikovanju med italijanskimi protifašisti in fašisti, ker so bili prepričani, da odgovornost za dvajsetletno zatiranje nosi italijanska država v celoti in ne le fašistični režim. Zato je Edvard Kardelj 29. julija 1944 z Visa pisal CK KPS: "Nedavno so radio stanice v Londonu in tako dalje prinesle vesti o vašem sporazumu z Italijani.¹¹ Mi nameravamo te dni dati po RSJ demanti teh vesti. V zvezi s tem vas opozarjamo, da se v odnosu do Italijanov v nobenem pogledu ne prenaaglite, v vsakem slučaju pa naredite vse kar je v vaših močeh, da se v svetovni javnosti ne bo govorilo o takšnih sporazumih kakor govore sedaj. Imejte pred očmi, da so bili Italijani naši vojni sovražniki, s katerimi imamo še važne račune. Nimamo nobenega interesa danes bobnati v svet o njihovih borbah skupno z nami, kajti take borbe ni in se mi šele trudimo, da bi antifašistične elemente zares spravili v borbo. Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen, toda nič več. Treba je šele ustvariti pogoje sodelovanja. V sedanjih razmerah pogoji za sodelovanje z njimi in z njihovo vlado še niso zreli."¹² Kardelj v svojih navodilih sicer ni prepovedal sodelovanja z antifašističnimi Italijani, to naj bi se celo okrepilo, vendar pa so bili odtlej zelo previdni v odnosih z italijanskimi antifašisti (omenjeni sporazum s CLNAI je slovenska stran odpovedala). Tako KPS, ko je od jeseni 1944 začela neposredno v osvobodilno gibanje vključevati tudi Italijane, ni ustanavljala skupnih organizacij, temveč so množične organizacije ostajale na nacionalnih temeljih. Edina izjema so bili odbori Delavske enotnosti v Trstu, Tržiču in Miljah, ki so na razrednih temeljih združevali tako slovenske kot tudi italijanske delavce.¹³ Ti so bili kot najpomembnejša množična organizacija od poletja 1944 do konca vojne tudi predhodnica in temelj za povojno politiko slovensko-italijanskega bratstva,¹⁴ ko so v delovanju KPS v ospredje bolj odločno stopili internacionalistični in razredni

⁹ ARS I, fond CK KPS 1941-1945, fasc. 61, a. e. 11467, Vranovo (Anton Vratuša) poročilo št. 16 3. 7. 1944 Lidiji Šentjunc.

¹⁰ Pallante, Il PCI, str. 184-186.

¹¹ Mišljen je sporazum med OF in CLNAI podpisan v Milanu 16. 7. 1944. Predhodni aprilski dogovor med centralnima komitejema KPS in KPI naj bi sicer bil tajen, vendar je tudi ta že kmalu prišel v javnost.

¹² Izvori 1941-1945, XVIII/69.

¹³ Bojan Godeša: Odbori Delavske enotnosti v Trstu. *Annales* 1993, št. 3, str. 167-176 (dalje Godeša, Odbori DE v Trstu).

¹⁴ Podrobneje o povojni politiki KPS glej Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998.

poudarki. Navidez povsem nepomemben zaplet z imenom organizacije, nam zaradi globine svojega pomena ("bratstvo") na simbolni ravni odstira občutljivo iskanje ravnovesja pri slovenskih komunistih v odnosu do italijanskega prebivalstva.

II.

Še precej bolj težavno in zaradi notranjih slovenskih razmer ter tudi mednarodnih razsežnosti občutljivo pa je bilo stališče KPS do tržaškega vprašanja. O bodoči državni pripadnosti Trsta so razpravljali že pred vojno tudi v slovenskih komunističnih krogih. Tedaj so slovenski komunisti nihali med dvema rešitvama tržaškega vprašanja. Tako je Ivan Regent že leta 1918 razvil tezo, da naj "Trst postane svobodno, avtonomno in neodvisno mesto, ki naj bi bil - prav tako kakor Jugoslavija - svoboden državni del bodoče konfederacije svobodnih narodov".¹⁵ Dragotin Gustinčič pa se je ogreval za priključitev Trsta k Jugoslaviji, kar je utemeljeval s pripadnostjo mesta k zaledju, t. j. Sloveniji oz. Jugoslaviji. Pripomniti je treba, da je šlo pri tem bolj za akademske razprave in da se KPS o tem vprašanju ni pred vojno nikoli jasno opredelila. Tako npr. se je tudi Kardelj (Sperans) v Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja, kljub temu da se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo, izognil tržaškemu vprašanju. Dokončno rešitev tega vprašanja so prepuščali bodočemu mednarodnemu razvoju dogodkov. Tudi z okupacijo in začetki odpora sprva v tem pogledu ni prišlo do bistvenih sprememb. Vodstvo KPS je sicer leta 1941 naročilo Joži Vilfanu študijo na to temo, ki jo je mladi odvetnik napisal na 34 straneh. V besedilu z naslovom "Tržaško vprašanje v okviru slovenskega narodnega vprašanja" je Vilfan, naslanjajoč se na Lenina in Stalina, zagovarjal mnenje, da Trst kljub italijanski večini sodi k zaledju, ker "zaradi nacionalnega momenta" ni mogoče trgati "mest in vasi iz okrožij, ki ekonomsko gravitirajo k njim".¹⁶ Vendar, kot piše Jože Pirjevec, CK KPS Vilfanove študije ni sprejel z odobravanjem, ker naj bi bila preveč nacionalistična.¹⁷ Vsaj toliko kot "nacionalistična" vsebina študije, je slovenske komuniste motila jasna Vilfanova opredelitev o državni pripadnosti Trsta. Tedaj so namreč slovenski komunisti zagovarjali stališče, "da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za "načrte" o bodočnosti".¹⁸ Za tedanjimi "protinačrtniški" stališči slovenskih komunistov se je skrivala negotovost, v kakšni smeri bo šel mednarodni razvoj, zato so ključna vprašanja (vprašanja državnega okvira, vprašanje meja) namenoma puščali odprta. Čeprav so si nekateri slovenski komunisti v intimnih razgovorih seveda želeli priključitev Trsta k Zedinjeni Sloveniji, predvsem zaradi velikega števila proletariata,¹⁹ pa se tudi glede tržaškega vprašanja sprva niso hoteli izjasniti. Tako je Boris Kidrič na sestanku ljubljanske Osvobodilne fronte konec leta 1941 na izrecno vprašanje kaj bo s

¹⁵ Ivan Regent: Trst in Jugoslavija. Poglavlja iz boja za socializem (I. knjiga). Ljubljana, str. 130. Nanj opozarja tudi Jože Pirjevec: Trst v slovenski politični misli: 1848-1947. Revija 2000, št. 127-128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), str. 71 (dalje Pirjevec, Trst v slovenski politični misli).

¹⁶ Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 69.

¹⁷ Jože Pirjevec: La corsa jugoslava per Trieste. La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica. Quaderni 9. Trst 1995, str. 79.

¹⁸ Danes ni čas za "načrte". Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23.

¹⁹ Jera Vodušek Starič (ur.): "Dosje" Mačkovšek. Viri 7. Ljubljana 1994, str. 36, pogovor med Mačkovškom in Nagodetom (dalje Vodušek, Mačkovšek).

Trstom, odgovoril, da bo imela Trst tista država, ki bo prej komunistična.²⁰ Do poletja 1942, čeprav je bilo vmes precej polemik v ilegalnem časopisju (glede domnevne komunistične "prodaje" Trsta), se stališče KPS do tržaškega vprašanja ni spremenilo, t. j. ostajalo je odprto. 6. avgusta 1942 pa je Edvard Kardelj v pismu Umberto Massoli-Quintu predlagal priključitev Primorske k Zedinjeni Sloveniji, Trst pa naj bi postal avtonomno ozemlje, kjer bodo interesi slovenskega in italijanskega naroda enakovredno zagotovljeni.²¹ Zaenkrat celotna vsebina omenjenega Kardeljevega pisma ni znana.²² Za njegov obstoj izvemo zgolj iz Quintovega povojnega zapisa, v katerem je navedel nekaj odlomkov iz Kardeljevega pisma. Tako lahko o razlogih Kardeljeve odločitve le domnevamo in sklepamo. Verjetni razlog za to, da je Kardelj sploh začel razmišljati o rešitvi tržaškega vprašanja je bila kominternina brzojavka 3. avgusta 1942, ki tudi časovno sovпада s pismom Quintu. Sporočilo kominterne je sicer dovoljevalo delovanje slovenskih komunistov tudi na Primorskem, vendar se je pri razmejitvi pristojnosti med KPS in KPI odločila za razdelitev po nacionalnem (med Slovenci naj deluje KPS, med Italijani pa KPI) in ne po ozemeljskem načelu.²³ To je bilo v nasprotju z dotodaj ustaljeno prakso, da so bile pristojnosti posameznih KP določene z državnimi mejami. Šlo je za začasno in tudi nekoliko pitijsko rešitev, brez dokončne kominternine (sovjetske) odločitve glede državne pripadnosti Trsta. Toda po drugi strani je kominternino priznanje pravice delovanja slovenskih komunistov tudi na Primorskem, čeprav utemeljeno zgolj s pospeševanjem skupnega protifašističnega boja na Primorskem, dejansko pomenilo tudi načelno soglasje za spremembo rapalske meje. Zdi se, da je Kardelj ocenil, da je sedaj napočil čas tudi za razčiščevanje tržaškega vprašanja, seveda ne še v javnosti, temveč interno, v dogovoru z italijanskimi komunisti. Trst kot avtonomno ozemlje je bilo za Kardelja, kot je razvidno iz pisma Ivanu Regentu poleti 1944, stališče, h kateremu se je podobno kot Regent sam, nagibal kot najprimernejši rešitvi tržaškega vprašanja že pred vojno.²⁴

Kot je splošno znano je IO OF v začetku decembra 1942 podal izjavo, da sodi v svobodno in združeno Slovenijo ozemlje od Špilja do Trsta, od Kolpe do Celovca in tako bolj natančno določil ozemlje, ki sodi v Zedinjeno Slovenijo. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo le nekaj mesecev kasneje do tega (dvojnega) preobrata in kaj se je v tem času zgodilo prelomnega? Za dvojni preobrat gre namreč zato, ker je vodstvo slovenskih komunistov do decembra 1942 ne le spremenilo svoje stališče do tržaškega vprašanja, temveč je istočasno tudi opustilo "protinačrtništvo". Še septembra 1942 je Kardelj ostro nastopil proti izdaji brošure "Beseda o naših mejah", ki jo je pripravil Prežihov Voranc (Pavle Vilhar) na podlagi gradiva in pogovorov v odboru OF za meje konec 1941 in začetek 1942. V pismu Vladimirju Krivicu 17. septembra 1942 je Kardelj zapisal: "Gre za boj proti okupatorju, ne pa za meje! Kar je bilo o mejah potrebno povedati, je že

²⁰ Lojz Tršan: Iz zapuščine Angele Vode. Arhivi 1994, št. 1-2, str. 126.

²¹ Umberto Massola: Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. Critica marxista 1970, št. 5, str. 213 (dalje Massola, Una polemica).

²² Pismo ni bilo na voljo niti uredniškemu odboru Kardeljevih zbranih del.

²³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), III/11, op. 19.

²⁴ ARS II, Osebna zbirka Ivana Regenta, f. 3, pismo Edvarda Kardelja 5. 7. 1944 Mateu (Ivan Regent). Glej tudi Pirjavec, Trst v slovenski politični misli, str. 70-71.

povedal CK v svoji izjavi.²⁵ Nobeno tolmačenje te izjave danes ni oportuno! Pustite vprašanje meja popolnoma pri miru."²⁶ Po bihaškem zasedanju AVNOJ-a pa je med slovenskimi komunisti dozorelo spoznanje, da dobiva razvoj dogodkov razsežnosti, ki jih sprva niso predvideli. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati nekega "prevrata", kot so dotedaj pričakovali, temveč da se bo predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protihitlerjevske koalicije) treba prilagoditi novim razmeram. Tako je Kardelj 4. decembra 1942 pisal IOOF: "V zvezi z zunanji in notranji dogodki bo treba izdelati že konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti, in tudi že pripraviti neke organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice."²⁷ To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da dokončna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah²⁸ in v "prekupčevanju" za zeleno mizo²⁹ ter jih postavilo tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnih zahtev in s tem tudi do tržaškega vprašanja. Kako zelo se je naenkrat mudilo z določitvijo meja, je razvidno že iz tega, da je odločitev o tem vprašanju slovenski centralni komite sprejel samostojno in se ni posvetoval niti CK KPJ niti s kominterno, kaj šele z vodstvom KPI v Milanu, s katerim je sicer bil v rednih pismenih stikih. Za določitev mej se je CK KPS odločil, kljub temu da jim je bilo jasno, da je to vprašanje v veliki meri odvisno tudi od bodočega odnosa sil.

Verjetno je zaradi vsega tega Kardelj v pismu Titu v dokaj dramatičnem tonu zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica."³⁰ Po Kardeljevih besedah je bila načelno najbolj problematična izjava o tem, da Združeni Sloveniji pripada vse tisto ozemlje, ki ga naseljujejo Slovenci, ali je bilo nasilno potujčeno v poslednji imperialistični dobi, ker je dajala možnost za najrazličnejše razlage. Načelno izjavo je CK KPS javno podal že maja 1942, kar je pomenilo pomembno dopolnitev njihovega stališča ob začetku okupacije, ko so zagovarjali mnenje, da je izhodišče za določitev slovenskega etničnega ozemlja avstrijsko štetje leta 1910. K tej spremembi stališča je največ prispeval Črtomir Nagode, ki mu je v razgovorih jeseni 1941 uspelo prepričati komuniste, da so sprejeli mnenje, da sodi k Zedinjeni Sloveniji vsaj tudi ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnji imperialistični dobi.³¹ V nadaljevanju pisma Titu je Kardelj to stališče v precej opravičujočem tonu pojasnjeval, da so sprejeli tako široko

²⁵ Gre za izjavo CK KPS 1. 5. 1942 v glasilu Delo (št. 2, maj 1942) v kateri je zgolj načelno opredeljeno, da sodi v osvobojeno in združeno Slovenijo poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen (DLRS II/21).

²⁶ DLRS III/92.

²⁷ Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 201 (dalje Jesen 1942).

²⁸ To je izjavil Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu poleti 1942 (DLRS II/98).

²⁹ DLRS II/18, proglas CK KPS za 1. maj 1942.

³⁰ Jesen 1942/207, poročilo Kardelja 14. 12. 1942 Titu.

³¹ Vodušek, Mačkovšek, str. 36.

formulacijo zato, da so se la{je zoperstavili klevetam in napadom sovra{znikov. Hkrati pa je Kardelj precej negotovo dodal, da se vsaj po njihovem mnenju, s tem v na{elu niso oddaljili od marksizma-leninizma. V bistvu pa so vsa ta stali{a temeljila na ugotovitvah, zapisanih v Voran{evi bro{uri, v kateri pa so bila v bistvu povzeta dognanja razmejitvenega odbora pri IOOF s preloma 1941/42. V njem pa so temeljne raziskave opravili Fran Zwitter iz kulturno-histori{nega vidika, {rtomir Nagode iz prometno-gospodarskega in Anton Melik z geografskega stali{a.³² Po dal{ji diskusiji so se v vodstvu KPS pri opredelitvi Trsta in Celovca za del Zedinjene Slovenije oprli na Melikovo razlago na seji odbora za razmejitev, ki je opozoril na razmejevanje med posameznimi republikami v Sovjetski zvezi.³³ Stali{e, da Trst pripada (slovenski) okolici, sta zagovarjala Gustin{i{ }e pred vojno in Jo{a Vilfan v omenjeni bro{uri. Celotno Kardeljevo pojasnilo Titu je izzvenelo, kot }e re{eno, precej opravi{ujo{e, kot da bi tudi Kardelja obhajali dolo{eni dvomi, kar pa glede na njegovo predhodno stali{e do Trsta tudi ne bi bilo ni{ nenavadnega. Tako je Kardelj, ko je pod{rtal, da Trst sodi k Zedinjeni Sloveniji, da bi se izognil morebitnim o{itkom o "nacionalizmu", takoj dodal: "Razumljivo je, da slovenski narod priznava zaradi posebnega polo{aja Trsta - temu mestu vse avtonomne pravice, ki jih zahteva italijansko prebivalstvo, kot nasploh priznava vse narodnostne pravice narodnim manj{inam."³⁴ V navodlih pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942 pa je {el Kardelj {e dlje z izjavo: "Tako postavite vpra{anje Trsta kot vpra{anje samoodlo{be italijanskega naroda, to je ustvarite tak polo{aj v Trstu, da bo o{itno, da imajo Italijani v Trstu ne samo vse nacionalne pravice, ampak tudi oblast."³⁵ Pri Kardelju sta za spremembo mnenja o polo{aju Trsta o{itno vplivala predvsem dva vidika, nacionalni in internacionalisti{ni (razredni). Prvega je utemeljil Kardelj z besedami, {e ne bi proglasili priklju{itve Trsta k Zedinjeni Sloveniji, "je sedaj }e popolnoma jasno, da bi dali v roke mihailovi{evcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogo{e". Drugega pa je Kardelj pojasnil: "V socializmu seveda to vpra{anje sploh ni va{no niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vpra{anja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma. Od tod izhaja na{e sedanje stali{e nasproti Trstu."³⁶ To stali{e je slovenskim komunistom olaj{ala tudi ocena, ki jo je izrekel Kardelj v pismu PK KPS za Primorsko 31. decembra 1942: "Italija bo nedvomno ostala {e nekaj {asa imperialisti{na, tudi {e se bo notranji re{im "demokratiziral".³⁷ Slovenski komunisti so tako uspeli svojo zahtevo po Trstu utemeljiti tako z nacionalnimi kot internacionalisti{nimi razlogi. Iz tega vidika je bila decembrska izjava vsekakor prelomnega zna{aja, sicer pa {e ni bila povsem dokon{na, {eprav v praksi slovenski komunisti od nje niso odstopili. Tako je Kardelj na seji CK KPS februarja 1944 dejal: "Ne odstopamo od Trsta, tudi pred

³² ARS III, Nagodetov dnevnik, str. 25.

³³ Fran Zwitter: Priprave znanstvenega in{tituta za re{evanje mejnih vpra{anj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 261.

³⁴ Jesen 1942/207. Kasneje je bilo tako stali{e, ki je bilo poudarjeno tudi v sklepu o priklju{itvi Primorske k svobodni Sloveniji kritizirano s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva.

³⁵ DLRS IV/213.

³⁶ Jesen 1942/207.

³⁷ DLRS V/213.

italijanskim CK, doslej pa nismo še izdali nič točnejšega o Trstu".³⁸ Kardelj se je po eni strani v vprašanju Trsta postavil na precej odločno stališče, toda drugi del izjave ("nismo izdali nič točnejšega") je bil vendarle nekoliko protisloven, saj je v bistvu pomenil zanikanje izjave iz decembra 1942.³⁹ Kako je bil pri slovenskih komunistih odnos do tržaškega vprašanja zapleten in marsikdaj tudi protisloven, kaže Kardelejevo izvajanje v nadaljevanju seje, ko je dejal: "Mi ne moremo in ne smemo postavljati dokončne rešitve Trsta. Lahko se pokaže potreba, da mi prostovoljno pristanemo, da Trst ne bo naš."⁴⁰ Kaj naj bi pomenile Kardeljeve besede "da Trst ne bo naš", ali morebitno vrnitev na njegovo stališče iz avgusta 1942, t. j. Trst kot posebna enota med Slovenijo in Italijo, ali ga pa celo odstopiti Italiji, iz njegovih besed ni razvidno. Povsem pa je iz nadaljevanja Kardeljevega izvajanja jasno, da bi ta možnost prišla v poštev le v primeru, če bi tudi v Italiji prevladal komunizem. V nasprotnem primeru, torej, če Italija ne bo komunistična, pa bodo (in tudi so) slovenski komunisti vztrajali pri priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V tem kontekstu je bila izrečena Kardeljeva trditev: "Naš Trst=Sovjetski Trst", ki pa jo gre razumeti tudi kot pomemben argument KPS proti stališču KPI v primeru tržaškega vprašanja in hkrati tudi kot nasvet (tedaj formalno že bivšemu) vodstvu kominterne, ki je ob omenjenem sporu med partijama zaenkrat še stalo ob strani, kako naj se opredeli.

III.

V obravnavi odnosov s KPI prehajamo do tretjega pomembnega področja, ki je KPS na Primorskem povzročalo velike težave in jo marsikdaj privedlo do dilem v njenem usklajevanju nacionalnih in internacionalnih dolžnosti. Najbolj odmeven je bil spor med obema KP glede državne pripadnosti Trsta, glas o njem je segel vse do kominterne ali natančneje do Georgija Dimitrova, kajti pred tem je bila kominterna že razpuščena.⁴¹ Čeprav je bilo o tržaškem vprašanju največ razburjanja na obeh straneh, pa se je ta problem v zaostreni obliki pojavil razmeroma pozno. Dejansko pa so bili razlogi za nesoglasja večplastni in so segali od različnih načelnih pogledov na posamezna vprašanja, pa vse do osebnih zamer. Nesporazumom lahko sledimo vse od začetkov njunih stikov, to je od časa, ko se je kominterna julija 1940 odločila, da prek Švice, Francije in Jugoslavije organizira delovanje KPI tudi v Italiji. V Slovenijo so prek Hrvaške prispeli Rigoletto Martini-Quarto z ženo in Umberto Massola-Quinto z družino.⁴² Ključna razlika med partijama je bila v oceni trenutnih razmer in temu prilagojena taktična usmeritev. Razlika, zaznavna že na samem začetku stikov med predstavniki obeh KP, je bila temeljna in je v bistvu pogojevala vse ostale vidike nesporazumov. Odnose med partijama je obremenjevala skozi celotno vojno obdobje in še po njej. Najbolj jasno je prišlo to nasprotje do izraza ob

³⁸ ARS I, fond CK KPS 1941-1945, fasc. 1, a. e. 12.

³⁹ Podobno se je zgodilo tudi s sklepom o priključitvi Primorske k Sloveniji iz 16. 9. 1943. V času vrhunca tržaške krize maja 1945 se je namreč od sklepa Kardelj distanciral z besedami: "Kočevskega odloka o priključitvi ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval". (Dušan Biber, Trst, Triest ali Trieste : geneza in dileme o tržaški krizi. Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana 1986, str. 679-680).

⁴⁰ ARS I, fond CK KPS 1941-1945, fasc. 1, a. e. 12.

⁴¹ Metod Mikuž: Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis 1958/59, str. 16.

⁴² Umberto Massola: Memorie 1939-1941. Roma 1972.

ustanavljanju Kominforma, ko sta Kardelj in Đilas, sicer po sovjetskih navodilih, ostro napadla prisotne italijanske in francoske komuniste zaradi domnevnega pomanjkanja revolucionarnosti. Razlika v delovanju je izvirala predvsem iz drugačnih položajev, v katerih sta se partiji znašli med vojno in iz tega izvirajočih trenutnih neposrednih ciljev. Poleg tega je partiji ločila tudi različna globalna ocena mednarodnega položaja, ki je imela korenine predvsem v bolj levičarski in radikalni usmerjenosti slovenskega (jugoslovanskega) partijskega vodstva. Nesporedni cilj KPS je bil poleg izгона okupatorjev tudi revolucionarni prevzem oblasti, medtem ko si je KPI zadala kot najpomembnejšo nalogo odstranitev fašizma in vzpostavitev demokracije v Italiji. S tem pogojena je bila tudi vloga partij v nacionalnih odpor- niških gibanjih. KPS je nastopala kot vodilna sila oz. celo kot hegemon v slovenskem osvobodilnem gibanju in drugim političnim subjektom zunaj OF niti ni priznavala pravice do organiziranja samostojnega odporništva. KPI je v italijanskem odpor- niškem gibanju sodelovala le kot ena izmed enakopravnih koalicijskih strank v Comitato di liberazione nazionale (CLN). Poleg tega se je KPI kot koalicijska stranka v CLN tudi sama razvijala v množično politično stranko, kjer so veljala precej manj stroga pravila za sprejem, kot je to veljalo za kadrovske stranke, kakršna je bila KPS. S tem je bila povezana tudi stopnja boljše vizacije obeh partij. V tem pogledu je bila KPS daleč pred KPI, ki so ji slovenski komunisti večkrat očitali socialdemokratski značaj, kar je bilo v tedanjih razmerah huda obtožba.⁴³

Vse omenjeno pravzaprav ne bi imelo večjega pomena, četudi so bili slovenski komunisti glede možnosti revolucionarnega razpleta v Italiji bolj optimistični kot italijanski sodrugi, če ne bi bilo odprto vprašanje ozemeljske razmejitev pristojnosti delovanja obeh partij v Primorju. V tem pogledu je zlasti pereč problem predstavljal Trst. To je v največjem mestu tega območja privedlo do izjemnega položaja, da sta na istem ozemlju delovali različni nacionalni partiji, kar je ob omenjenih razlikah še dodatno zapletalo medsebojne odnose. Glavni "krivec" za to nenavadnost je bila že omenjena kominternina brzojavka iz avgusta 1942, ki je pristojnost delovanja med partijama razmejila po nacionalnem in ne po ozemeljskem ključu.⁴⁴

Z usklajevanjem odnosov na spornih območjih je bilo tesno povezano tudi vprašanje, na kakšnih temeljih graditi medsebojno sodelovanje. Od vsega začetka si je KPS(J) namreč lastila pomembnejšo vlogo, ki si jo je nekaj časa skušala zagotoviti tudi povsem formalno.⁴⁵ Čeprav je KPI uspelo zadržati formalno enakopraven položaj, pa ta dejansko nikakor ni bil enakovreden s KPS(J). Slednja je imela prednost že od prvih stikov in je bila KPI v precejšnji meri od nje odvisna, saj je zveza s kominternom potekala prek zagrebškega centra, ki ga je vodil Josip Kopinič. Poleg

⁴³ ARS I, fond CK KPS 1941-1945, fasc. 19, a. e. 1825, poročilo poverjeništvu CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško 11. 4. 1944 CK KPS. V njem piše: "Tretji izvor težav je oportunistem celotne italijanske Partije, ki se je v stališčih obeh delegatov zelo jasno zrcalil. Najbolje bo, da kar na mestu pokažemo osnovne značilnosti oziroma oblike oportunističnega KPI. Celotna Partija dela vtis da je obtičala v svojem razvoju nekako v letih 1924-1926 in da nudi danes zanimivo sliko razvojne stopnje vseh sekcij KI v tistem času. Vse je na pol socialdemokratsko od stila dela do ideologije. Disciplinarnost članov je na za nas komaj predstavljivo niski stopnji. Vsaka količnik težja naloga je za članstvo pretežka. Lokalni in pokrajinski forumi uživajo precejšnjo avtonomijo in se je treba z njimi skoraj pogajati, da sprejmejo sklepe CK."

⁴⁴ Zato si je KPS v Trstu tudi prizadevala "za ustanovitev skupnih odborov Delavske enotnosti, da bi si pridobila vpliv tudi na delavstvo v Trstu. To je bilo po nacionalnem poreklu" pretežno italijansko in je po partijski razmejitvi dela sodilo pod okrilje KPI (podrobneje Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu).

⁴⁵ Massola, Una polemica, str. 209-221.

tega je dobival KPI od KPS tudi finančno pomoč. Ta je znašala 30.000 lir mesečno. Vodilna vloga KPJ med partijami sosednjih dežel pa ni bila le plod hotenj jugoslovanskih komunistov, temveč jo je na neki način priznavala tudi kominterneta.⁴⁶ To dejstvo je bilo v odnosih med sosednjima partijama s približevanjem konca vojne vse bolj pomembno. Tako, da ne moremo trditi, da bi KPS kdajkoli popustila pred težnjami KPI v tistih vprašanjih, kjer se njuni pogledi niso ujemali. Prej bi lahko trdili nasprotno, da je KPS uveljavljala svojo voljo tudi tam, kjer sta se KP razhajali.

IV.

Vsi nesporazumi (v prvi vrsti vprašanje državne pripadnosti Trsta, različna izhodišča in cilji, razmejitev pristojnosti med KP v narodnomešanih predelih), ki so se v času dogodkov le še zaostrovali, so privedli Kardelja, da je konec septembra 1944 v pismu J. B. Titu zapisal: "Močne imamo pozicije v Trstu, kjer je za Jugoslavijo velika buržoazija in proletariat, za Italijo pa so komunistična partija in intelektualci. Naši odnosi z italijanskimi komunisti so slabi."⁴⁷ Če k temu dodamo še nenavadno žaljive izraze, s katerimi so se v posameznih dokumentih označevali posamezni ljudje iz obeh partij (pojavljajo se izrazi kot so opice, babe, navadna intrigantska malomeščanska ničevost itd.), lahko ugotovimo, da je šlo za izjemno globok in oster spor med partijama.

Prav medvojni odnosi med slovenskimi in italijanskimi komunisti nas opozarjajo, da je kljub načelnemu priseganju in sklicevanju na isto, t. j. komunistično internacionalno ideologijo, lahko v konkretnih primerih prihajalo do povsem različnih in celo kontradiktornih interpretacij in prilagoditev njene vsebine lastnim željam in potrebam. To dodatno dokazuje, da preučevanje medvojnega dogajanja, zlasti komunistične komponente, zahteva kompleksen pristop, ki se izogiba vnaprejšnjemu posploševanju in poenostavljanju.

Bojan Godeša

"LET OUR RELATIONS WITH THE ITALIANS BE PEACEFUL AND DIGNIFIED, BUT NOTHING MORE"

Some aspects of the dichotomy between the national and international interests among Slovene communists in Slovenian Litoral

S u m m a r y

The paper deals with the activities of the Slovene communists in Slovenian Litoral during the Second World War, where the Communist Party of Slovenia (CPS) often faced the dilemma of how to reconcile the national interests of its struggle with the international ones. Most problems were related to its activity on the ethnically mixed territories, Trieste in particular. In its relations with the Italian population, the CPS was divided between its internationalist principle, with the wish to attract to its ranks Italians, especially those working in Trieste and Udine, and, on the other hand, its national interests, with the local Slovenes opposing the policy of "fratellanza". Because of its attempts to reconcile

⁴⁶ Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 17, str. 23-25. Pismo Svetozarju Vukmanoviću-Tempu 9. 10. 1943.

⁴⁷ Izvori XX/12.

the two, the CPS in Primorska was accused by the Communist Party of Italy (CPI) of being exceedingly nationalistic, and, by the Slovenes, of neglecting the national aspect.

Another issue of great importance to the Slovene communists was that of the frontier with Italy, in which its attitude towards Trieste was decisive. At first, the CPS kept this issue open. By the end of 1942, however, it adopted the position that Trieste should become part of the United Slovenia. Although this position was not definitive, the CPS never relinquished it in practice. Edvard Kardelj, for that matter, as late as Spring 1944 expressed the possibility that Yugoslavia might not demand Trieste if communism prevailed in Italy after the war. This shows just how complex and, often, even contradictory was the position of the Slovenian communists towards the issue of Trieste. There were also disagreements between the CPS and the CPI with regards to such issues as the frontier, the distribution of jurisdiction between the two communist parties and their strategies. Clearly, their cooperation was not always exemplary. This indicates that, although sworn to the same communist and internationalist ideology, the parties in some concrete cases interpreted it in a totally different and even contradictory manner.

1.01 UDK
329.61(TIGR):329.15(479.4)"1941/1945"
Prejeto 14. 9. 2000

Vida Deželak-Barič*

Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Razprava opozarja na pomembno vlogo ilegalne narodnorevolucionarne organizacije TIGR pri organiziranju OF na Primorskem ter na zadržan in previden odnos komunistov do tigrovcev. Zaradi komunistične izključevalnosti organizacija TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka) ni bila vključena v OF kot posebna skupina kljub njenemu dolgoletnemu odporu proti italijanskemu fašizmu. Ker je bil TIGR po množičnih aretacijah leta 1940 organizacijsko močno prizadet, so se njegovi člani v času useslovenskega protiokupatorskega upora množično vključili v OF kot posamezniki. Nekateri med njimi so postali člani KPS in prevzeli vidnejše funkcije. Čeprav je organizacija TIGR leta 1941 prenehala obstajati, pa je KPS ves čas pozorno spremljala delovanje njenih posameznih članov.

Ključne besede: TIGR, Komunistična partija Slovenije, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, narodnoosvobodilno gibanje, Primorska

ABSTRACT

THE ATTITUDE OF THE SLOVENIAN COMMUNISTS TOWARDS THE REVOLUTIONARY ORGANIZATION 'TIGR' DURING THE SECOND WORLD WAR

The paper emphasizes the important role of the underground revolutionary organization TIGR (Trieste, Istria, Gorizia, Reka) in organizing the National Liberation Front in Primorska, and shows the reservations and caution of the Communist Party of Slovenia with regards to the TIGR members. Exclusivity of the Communists prevented the TIGR from being integrated into the LF as a group in its own right, in spite of its years-long resistance to Italian Fascism. When the TIGR organization had become severely weakened as a result of numerous arrests of its members in 1940, many of its remaining members joined the LF as individuals. Some of them became the Communist Party members and were even given prominent posts. Although the TIGR ceased to exist in 1941, the CPS continued to carefully monitor the activities of the organization's former members.

Key words: TIGR (Trieste, Istria, Gorizia, Reka=Fiume), Communist Party of Slovenia, National Liberation Front of Slovenia, National Liberation Movement, Slovenian Litoral

* Dr., asistentka doktorica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Čeprav je bilo o zgodovini narodnorevolucionarne organizacije TIGR že mnogo napisanega s strani zgodovinarjev, pripadnikov te organizacije in drugih piscev, ostajajo nekatera vprašanja v zvezi z njo še neraziskana, nerazčiščena, predmet različnih interpretacij, posamezna dejstva pa včasih tudi neustrezno poudarjana ali celo zamolčana. Neizpodbitno pa je, da je v zgodovinopisju in širše prepričljivo prevladala ocena o narodnorevolucionarni organizaciji TIGR kot prvi dejavni antifašistični organizaciji v Evropi, čeprav nekateri tudi tej oceni oporekajo.

V pričujočem prispevku želim opozoriti na nekaj vprašanj, ki zadevajo razmerje med tigrovci in komunisti, s poudarkom na vojnem obdobju, kakor: kolikšno je bilo prisotno povezovanje tigrovcev s komunisti oziroma obratno, zakaj organizacija TIGR ni postala ena izmed skupin v Osvobodilni fronti, kakšen je bil odnos slovenskih komunistov do tigrovcev med drugo svetovno vojno, kakšen je prispevek TIGR-a pri organiziranju osvobodilnega boja v okviru Osvobodilne fronte pod vodstvom Komunistične partije Slovenije na Primorskem itd.

* * *

Potem ko je italijanski fašizem uničil javno organiziranost slovenske narodne skupnosti na Primorskem, se je boj za narodni obstoj za desetletje in pol preselil v ilegalno. Eno izmed pomembnih organizacijskih jeder ilegalnega vodenja protifašističnega odpora je bila poleg krščanskih socialcev in Komunistične partije Italije organizacija TIGR. Njen cilj je bil: "z vsemi sredstvi boriti se proti fašizmu, propagirati obvezno učenje slovenščine v družinah, preprečevati vstopanje mladine v fašistične organizacije, v vseh pogledih delovati za osvoboditev Primorske izpod tujega jarma. (...) V primeru vojne med Italijo in Jugoslavijo organizirati in voditi gverilo za hrbtom italijanske vojske." Končni in poglobljen cilj je bil priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji.¹ Organizacija je z nastopom druge svetovne vojne in z odločitvijo slovenskega naroda, da se upre nacifašizmu, nedvomno prispevala bogato izkušnjo k uporništvu celotnega slovenskega naroda in predstavljala moralno-politični imperativ narodovega odzivanja v razmerah njegove ogroženosti.

Opazna skupna značilnost TIGR-a in vodilne sile protiokupatorskega odpora slovenskega naroda, t.j. Komunistične partije Slovenije, je bila prav bogata izkušnja dolgoletnega ilegalnega delovanja, ne gre pa prezreti tudi njune usmerjenosti k radikalizmu. S tega stališča sta bili organizaciji precej skladni in bi bilo logično, da bosta po okupaciji Jugoslavije združili moči in na osnovi njunega že izpričanega protifašizma bojevali ta boj skupno naprej. To bi bilo še toliko bolj umevno, ker je TIGR svojčas bil v ljudskofrontnem zavezništvu s Komunistično partijo Italije in je torej bil upoštevanja vreden subjekt protifašističnega odpora med italijanskimi komunisti. Nenazadnje je pet upornikov protifašistov (štirje tigrovci in en komunist), obsojenih na drugem tržaškem procesu decembra 1941 na smrt,² najbolj neposredno izpričalo zavezništvo tigrovcev in komunistov v protifašistični fronti.

¹ Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 215, 218.

² Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana 1972, str. 145, 170.

Toda KPS v matičnem delu Slovenije je že pred vojno imela zadržan oziroma odklonilen odnos do tigrovcev, katerega se ni bila sposobna osvoboditi niti v

spremenjenih razmerah, ki so nastale z odločitvijo za upor proti okupatorju, čeprav je še zlasti na začetku zavezniške nujno potrebovala.

Odnos vodstva partije do tigrovcev npr. opisuje Miha Marinko takole: "Na Primorskem je pod italijansko okupacijo delovala tudi tajna organizacija TIGR. V njej so bili zavedni domoljubni Slovenci in baje tudi komunisti, vendar mi iz Ljubljane, vsaj kolikor jaz vem, nismo imeli z njimi zvez. Njihov patriotizem so izkoriščali vrhovi za špijonske službe raznih zahodnih velesil. Vodstvo TIGR je bilo v Ljubljani. Toda nad tem patriotskim vodstvom so izvajali pokroviteljsko vlogo znani framazonski meščanski krogi, ki so bili sovražno razpoloženi do komunistov."³ Iz te navedbe je razvidno, da je bilo za komuniste nesprejemljivo predvsem tigrovsko vodstvo, in to zaradi njegove povezanosti z zahodnimi obveščevalnimi službami ter jugoslovanskimi meščanskimi krogi.

Odnosi, kakršni so se oblikovali med tigrovci in slovenskimi komunisti v času druge svetovne vojne, so vsekakor globoko koreninili v predvojnem obdobju. Na eni strani se je tigrovska dejavnost zlasti v drugi polovici tridesetih let opazno prepletala s komunistično. V Italiji je prišlo konec leta 1935 celo do sklenitve akcijskega sporazuma med Komunistično partijo Italije in narodno-revolucionarno organizacijo TIGR v okviru uresničevanja kominternine ljudskofrontne politike.⁴ To je bil izreden sporazum, saj je bil edini, ki ga je KPI sklenila z neko meščansko nacionalistično organizacijo pred drugo svetovno vojno.⁵ Vidno vlogo v povezovanju tigrovskega in komunističnega gibanja pa je kasneje odigral vodilni primorski komunist Pino Tomažič, ki je bil v neposredni zvezi z enim od vodilnih tigrovcev, Danilom Zelenom.⁶ V tem idejnopolitičnem prepletanju se je značaj TIGR-a postopoma preusmerjal iz izrazito nacionalističnih osnov proti levičarskim ali celo komunističnim osnovam. Kakor v dvajsetih, so se tudi v tridesetih letih posamezniki ali pa kar cele tigrovske organizacije povezovale s komunisti in obratno,⁷ posamezni tigrovci so vstopali v KPI in tako vnašali v komunistično organizacijo izrazitejša nacionalna gesla in stremljenja.

Drugače kakor v Italiji so se v ljudskofrontnem obdobju razvijali odnosi med jugoslovanskimi (slovenskimi) komunisti in tigrovci, ki so kot emigranti živeli v Jugoslaviji. Za Jugoslavijo je značilno, da se v njej ljudska fronta ni udeležila v klasični obliki koalicije delavskih in meščanskih strank, temveč bolj kot združevanje množic na protifašistični ter demokratični osnovi, in KPJ organizacije TIGR

³ Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1974, str. 254.

⁴ *Pakt o enotni akciji Komunistične partije Italije in narodno-revolucionarnega gibanja Slovencev in Hrvatov Julijske krajine*; glej Milica Kacin-Wohinz: Iz arhiva Komunistične partije Italije o akcijskem paktu med KPI in narodno-revolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov Julijske krajine december 1935-marec 1936. Goriški letnik, 9, Nova Gorica 1982, str. 118-120. (dalje Milica Kacin-Wohinz: Iz arhiva KPI), str. 102.

⁵ Milica Kacin-Wohinz: Iz arhiva KPI.

⁶ Vid Vremec: Pino Tomažič in drugi tržaški proces 1941. Koper-Trst 1988, str. 220.

⁷ Med najizrazitejše tovrstne primere sodi komunistično-tigrovska skupina iz Ocizle in Klanca. Glej Karlo Kocjančič: Komunistična-tigrovska skupina iz Ocizle in Klanca. Primorska srečanja, 2000, št. 225.

ni vključila v ljudskofrontno gibanje, čeprav so obstajali stiki med posameznimi komunisti in tigrovci.⁸

Pri razčlenjevanju odnosa slovenskih komunistov do tigrovcev, kakršen se je izrisoval med drugo svetovno vojno, je torej treba upoštevati dvoje različnih stanj, ki sta se vzpostavili že med obema vojnama, se pravi razmere tako na Primorskem kot v jugoslovanskem delu Slovenije. Kar zadeva vprašanje notranjega stanja v tigrovski organizaciji v tem obdobju je znano, da je bila organizacija na Primorskem tako kadrovske kot organizacijsko močno prizadeta in organizacijsko razrahljana po množičnih aretacijah v letu 1940. Predvsem je bilo usodno, da je ostala organizacija brez vodstva, zaradi česar tudi preostalo članstvo na terenu v odločilnem trenutku vzpostavljanja organizacijsko-političnih temeljev Osvobodilne fronte na Primorskem ni moglo izraziti svojega potenciala. Takšna situacija je partiji nedvomno šla na roko. Kljub dejstvu, da je bila organizacija močno prizadeta, pa to še ne pomeni, da je povsem prenehala obstajati.

Zato se kot pomembno vprašanje s področja odnosov KPS do TIGR-a upravičeno zastavlja vprašanje, zakaj TIGR ni bil vključen kot samostojna skupina v vseslovensko Osvobodilno fronto, zaradi česar je prenehala njegova skupinska individualnost. Odgovore je treba iskati najbrž v več smereh: v dejansko težkih razmerah v sami tigrovski organizaciji v odločilnem letu 1941, ko se je izgrajevala organizacija OF širom po Sloveniji ter so bili vzpostavljeni njeni temelji tudi na Primorskem; v komunistični izključevalnosti in nezaupanju predvsem do vodilnih tigrovcev; v podjetnosti komunistov itd.

Tesno s tigrovsko organizacijo je povezan tudi odnos do primorskih emigrantov nasploh v Jugoslaviji. Le-ti so bili pred vojno povezani v številnih emigrantskih društvih, v katerih so delovali tudi tigrovci. Tisoči primorskih emigrantov v jugoslovanskem delu Slovenije so bili že zaradi lastne usode nujno trdno protifašistično pa tudi protiitalijansko opredeljeni. To je bil njihov skupni imenovalec, ki jim je dajal značaj posebne družbene skupine, ki je bila nedvomno dovzetna za protiokupatorski odpor. Zato bi še zlasti glede na način oblikovanja Osvobodilne fronte v samem vrhu, se pravi s pritegovanjem zelo heterogenih skupin v začetnem obdobju, pričakovali, da bodo tudi primorski emigranti sestavljali posebno skupino oziroma imeli lastno predstavništvo v vodstvu OF. Vendar se to ni zgodilo.

Takšno pričakovanje temelji na praksi, kakršno je OF sama uveljavila. Analiza frontnih skupin, ki so bile precej različne po politični preteklosti, ideološki usmeritvi in številu članov, nas ob iskanju odgovora na vprašanje, zakaj primorski emigranti (s tem pa posredno tudi tigrovci) niso uvrščeni med skupine Osvobodilne fronte, samodejno usmeri k t.im. skupini štajerskih beguncev, ki je bila vključena v OF. Skupina je povezovala osebe, ki so zaradi nasilja nemškega okupatorja množično prebegnile s Štajerske na območje Ljubljanske pokrajine. Pripadnike štajerske skupine je predvsem povezovala težka usoda begunstva, globoka nacionalna prizadetost in hudi eksistencialni problemi; vse to naj bi jim organizacija lajšala in obenem vlivala vero v bodočnost.⁹

⁸ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978, str. 21-23.

⁹ Makso Šnuderl: Štajerski begunci v Ljubljani - ena od 18 skupin Vrhovnega plenuma OF od 1941 do 1943. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1982, št. 2.

Politični pomen skupine štajerskih beguncev je njen predstavnik v Vrhovnem plenumu OF dr. Makso Šnuderl kasneje precej realno ocenil, ko je zapisal, da "ne moremo reči, da je bila ta skupina množična, odločilna ali posebno pomembna. Moramo pa vedeti, da si je vodstvo OF prizadevalo vključiti čim več skupin, da bi OF postala kar najbolj množična in da bi pripadniki teh skupin sprejeli temeljna načela osvobodilnega revolucionarnega gibanja. (...) Skupina ljudi z okupiranega

nemškega ozemlja je bila gotovo spodbuden del te množičnosti in politično ni bila brez pomena."¹⁰

Njihov položaj je bil torej v osnovi podoben položaju v kakršnem je živela množica primorskih emigrantov v Jugoslaviji že vrsto let med obema svetovnima vojnama. Najpomembneje pa je, da so tako Primorci kot Štajerci morali zapustiti svoje domove zaradi italijanskega fašizma oziroma nemškega nacizma, in ko sta oba zavladala nad celotnim slovenskim narodom, dobijo štajerski begunci položaj posebne skupine, Primorci pa ne. To je sicer mogoče razložiti s tem, da je bilo nasilstvo nemškega okupatorja, ki je imelo za posledico množičen beg Štajercev v Ljubljansko pokrajino, prav v trenutku snovanja OF živo občuteno, kar je pripeljalo do oblikovanja posebne štajerske skupine, medtem ko so primorski emigranti predstavljali že utečeno stanje.

Toda po drugi strani bi ustanovitev posebne štajerske skupine mogla delovati kot vzpodbuda, da se tudi Primorci organizirajo v posebno skupino. Ker se to ni zgodilo, je mogoče domnevati, da so bili posredi tudi nekateri posebni razlogi. Mednje je treba uvrstiti odklonilen odnos komunistov do vodilnih emigrantskih krogov, saj je tudi med vojno obveljala negativna podoba o primorskih voditeljih, med katerimi so bili tudi tigrovci, ki da so "zbežali v bivšo Jugoslavijo, se spajdašili z njeno gospodo, nad usodo Primorske pa prelivali krokodilske solze".¹¹

Če bi politika KPS v trenutku snovanja uporniške organizacije Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sprva imenovane protiiimperalistična fronta, slonela na široki narodnoosvobodilni osnovi, bi na ustanovni sestanek 27. aprila 1941 poleg predstavnikov krščanskih socialistov, sokolov in kulturnih delavcev morala povabiti tudi in predvsem zastopnika organizacije TIGR. Da se to ni zgodilo po naključju, potrjuje tudi nadaljnji razvoj. TIGR namreč tudi v poznejših mesecih, ko so se v OF vključevale najrazličnejše skupine, ni bil vključen v OF, oziroma ni dobil svojega predstavnika v vrhovnem plenumu OF. To je na zunaj toliko bolj začudujoče, ker so položaj frontne skupine dobila nekatera združenja, ki so štela zelo malo članov in so bila ustanovljena nekako *ad hoc*. Med najizrazitejše tovrstne primere sodi t.i. ministrska skupina, ki je vsega skupaj štela le tri člane. Ne gre tudi prezreti dejstva, da je partija v začetnih obdobjih protiokupatorskega odpora in snovanja OF precej rada poudarjala ter dokazovala nezadržno širitev in moč OF tudi prek številnih skupin, ki da so se pridružile OF, pri čemer so ji bile dobrodošle, kot rečeno, nekatere povsem neznatne skupine. Toda tudi za takšne potrebe ni bila pripravljena vključiti organizacije TIGR. Vse to odraža previden oziroma zadržan odnos komunistov do tigrovcev.

¹⁰ Makso Šnuderl: Štajerski begunci v Ljubljani in Osvobodilna fronta. Dialogi, 1975, št. 4, str. 244.

¹¹ Slovenski poročevalec, 3. 8. 1942, št. 31, Primorski Slovenci v boju za združitev in osamosvojitve slovenskega naroda.

Ob že navedeni Marinkovi oceni in še nekaterih podobnih ocenah s strani drugih partijskih aktivistov, ki jih bomo v nadaljevanju še navedli, po katerih je organizacija TIGR opredeljena kot organizacija, ki je vključevala narodno zavedne primorske Slovence, toda s problematičnim vodstvom v službi zahodnih, imperia-lističnih velesil in jugoslovanske buržoazije, postane razumljivo, zakaj organizacije TIGR niso vključili v OF kot skupino. S takšnim vodstvom partija zaradi lastne razredne logike pač ni mogla oziroma ni bila pripravljena sodelovati.

Zastavlja pa se vprašanje, zakaj ni uporabila kakega drugega načina za pritegnitev tigrovske organizacije v OF, npr. s pridobitvijo posameznih vidnejših tigrovcev, ki so še ostali na prostosti, in ki bi potem "neproblematično" članstvo s terena popeljali pod tigrovske zastave v Osvobodilno fronto.

Vključitev TIGR-a v OF bi na politični ravni vsekakor pomembno prispevala k realizaciji programa Združene Slovenije, k čemur so partijo zavezovali tako sklepi s posveta CK KPJ maja 1941 kakor tudi ena izmed temeljnih strateških usmeritev OF, ki jih je le-ta oblikovala v *Geslih našega osvobodilnega boja* junija 1941.¹² Očitno pa je bilo tigrovske prvobornost proti fašizmu tisto moteče dejstvo, ki ga partija ni bila pripravljena sprejeti in z njim živeti. Zato tigrovskim organizacijam, kolikor jih je še ostalo na Primorskem, ni želela dati posebnega javnega pomena, čeprav je tiho računala na njihovo podporo pri organiziranju osvobodilnega gibanja na Primorskem.

Zlasti za Primorsko je značilno, da je CK KPS od vsega začetka razvijal osvobodilno gibanje pod izrazitim partijskim vodstvom in uveljavljal enotno OF brez skupinske razpoznavnosti. Poleti 1941 je bila pri CK KPS pod vodstvom organizacijskega sekretarja Toneta Tomšiča ustanovljena celo t.i. primorska komisija, ki je skrbel predvsem za pošiljanje kadrov na Primorsko. Njeni člani so bili še Vito Kraigher, Stane Bidovec in Jožko Žiberna. Za člane omenjene komisije je značilno, da so bili vsi komunisti, pa tudi vsi Primorci.¹³ Enako velja za večino aktivistov, ki so bili nato poslani na Primorsko. V zvezi z delom te komisije je značilna navedba Ervina Dolgana, da mu je Tomšič ob odhodu na politično delo na Primorsko naročil, da lahko pridobiva pristaše tudi med člani TIGR, da pa mora biti pri pridobivanju sodelavcev "previden",¹⁴ kar spet potrjuje zadržan odnos komunistov do tigrovcev.

Stališče, kakršnega je v nadaljnjem razvoju uveljavljala KPS do tigrovcev, je mogoče označiti kot prizadevanje za njihovo minimaliziranje. Poudariti pa je treba, da takšno ravnanje slovenskih komunistov ni izhajalo izključno iz zadržanega oz. odklonilnega odnosa do tigrovcev, ampak je treba upoštevati, da so tako ravnanje omogočale konkretne razmere v tigrovski organizaciji v času nacifašističnega napada na Jugoslavijo in organiziranja oboroženega upora. V tem odločilnem trenutku je bila namreč tigrovska organizacija v vodstvenih strukturah razbita in zaradi tega kot celota močno oslABLJENA - na Primorskem so ji že drugič prizadejale odločilen udarec množične aretacije jeseni 1940, ki so dobile epilog na drugem tržaškem procesu decembra 1941, v Jugoslaviji pa prav tako aretacije in izgube zaradi drugih vzrokov leta 1941. Takšen položaj je komunistom objektivno

¹² Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 7, Ljubljana 1981, str. 31; Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1962, dok. 10.

¹³ Alenka Nedog: Tone Tomšič. Ljubljana 1980, str. 273-276.

¹⁴ Zbirka spominskega gradiva, hrani dr. Milica Kacin Wohinz; izjava Ervina Dolgana.

in dolgoročno šel na roko, saj jim ni bilo treba sklepati partnerstva s priznano ter izkušeno protifašistično organizacijo, s katero bi morali deliti politični vpliv in prestiž. Samo ugibati je mogoče, kako bi se odnos med tigrovci in komunisti razvijal, če tigrovska organizacija ne bi bila v odločilnem trenutku tako prizadeta.

Komunistom zato ni bilo treba neposredno odkrito zavrniti TIGR-a, govoriti je mogoče le o nekakšni posredni zavrnitvi, ki se je kazala v obliki nespodbujanja organizacijske konsolidacije in aktivizacije razbite oz. razrahljane tigrovske organizacije. Če bi bil izključni ali daleč prevladujoč cilj komunistov narodna osvoboditev, se to gotovo ne bi zgodilo. Izpričana dejavna protifašistična organizacija, kakršna je TIGR bila, bi bila za osvobodilno gibanje slovenskega naroda nedvomno precejšnjega moralnopolitičnega pomena, kar pa očitno ni bilo hotenje KPS. Le-ta je ubrala drugo taktiko: priznavala je visoko stopnjo nacionalne zavednosti, protifašističnega razpoloženja primorskih Slovencev in njihovo dolgoletno upornišvo. Toda to upornišvo je bilo prikazovano v precej nedoločni obliki, kot nekak spontan in elementaren revolt Primorcev, brez poudarjanja in izpostavljanja široke organizacije TIGR-a, ki je vodil to upornišvo.

KPS je pač bila politični subjekt, ki je v razmerah okupacije, ko so se na novo vzpostavljala politična razmerja, prva dala pobudo za ustanovitev OF in brez večjih težav dosegla priznanje prvenstva s strani ostalih zaveznikov v OF. V primeru vključitve TIGR-a v OF pa bi bilo partijsko prvenstvo ogroženo in neprepričljivo.

Zato je v odnosu do TIGR-a ubrala taktiko, ki je bila nekako v mejah med ignoriranjem in nepoudarjenim sodelovanjem z njegovimi člani. Takšno smer je napovedal že odnos do spopada treh tigrovcev na Mali gori 13. maja 1941.¹⁵ O tem spopadu glasilo OF Slovenski poročevalec, ki je približno v tistem času začelo redno izhajati, ni poročalo, je pa npr. poročalo o mezdnih bojih delavstva, o okupatorjevem ekonomskem izkoriščanju Slovenije ali pa o gostilniškem pretepu na Igu med domačimi fanti in italijanskimi vojaki, ki se je pripetil 12. junija 1941, ki niti ni zadeval OF.

To pa seveda nikakor ni pomenilo, da je bil tigrovcem otežen ali celo onemogočen vstop v osvobodilno gibanje. Iz kar številnih izjav o tem, kako so se prvi organizatorji osvobodilnega gibanja naslonili prav na dediščino TIGR-a, je mogoče reči, da je organizacija v zavesti obstajala še naprej kot posebna skupina, za katero je vodstvo osvobodilnega gibanja imelo močan namen, da jo pridobi. Toda vključevali so jih kot posameznike in ne kot člane tigrovske organizacije. Tudi vidnejši položaji so jim bili zaupani. Do njih tudi ni bilo zadržkov pri sprejemanju v članstvo KPS. Med vidnejše tovrstne primere sodi nedvomno udeleženec prvega oboroženega spopada z italijanskim okupatorjem v Ljubljanski pokrajini Ferdo Kravanja, ki je bil v KPS sprejet leta 1942 in je kasneje postal sekretar tolminskega okrožja.¹⁶

¹⁵ Borut Rutar: Tigrovci v prvem spopadu na Mali gori pri Ribnici 13. maja 1941. Koper 1996, str. 83-90.

¹⁶ Ahiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), Anketni list Ferda Kravanja.

Politične poti in usode tigrovcev so bile različne. Nesporno pa drži trditev, da se jih je v času druge svetovne vojne velika večina pridružila protifašističnemu uporu pod vodstvom Osvobodilne fronte oziroma KPS.¹⁷

Nekateri so že pred vojno postali člani komunistične partije, bodisi Komunistične stranke Italije, bodisi Komunistične stranke Slovenije. Nekateri so v komunistične vrste stopili med vojno, nekateri pa po vojni. Tisti, ki so v KP stopili pred ali med vojno, so potem v času druge svetovne vojne imeli pomembno vlogo pri organiziranju upora pod partijskim vodstvom in so po svoje prispevali k brisanju identitete TIGR-a. Navedimo nekaj primerov.

Andrej Brovč se je z organizacijo TIGR povezal v začetku tridesetih let v Nemškem Rutu, emigriral v Jugoslavijo, kjer se je v Kranju vključil v emigrantsko društvo Sloga in postal leta 1939 član KPS. Po okupaciji ga je partija poslala na Primorsko z nalogo organizirati partizansko gibanje na Cerkljanskem in v Baški grapi. Pri vzpostavljanju osnov uporniške organizacije se je na začetku naslanjal predvsem na člane in sodelavce organizacije TIGR. Opravljal je pomembne politične zadolžitve in bil med drugim član ali sekretar okrožnih forumov za Tolminsko, Baško in za Vipavsko.¹⁸

Anton Dolgan je bil član skupine TIGR na območju Ilirske Bistrice, leta 1941 pa je skupaj z ostalimi tigrovci postal organizator OF na tem območju. Leta 1943 je bil sprejet v KPS in bil med vojno med drugim član okrožnih organov na območju Brkinov, Ilirske Bistrice in Pivke, komisar brigade ter odreda in bil nazadnje pritegnjen k OZN-i.¹⁹ Tudi Alojz Zidar, ilirskobistriški tigrovec (v letu 1939 naj bi iz organizacije izstopil zaradi "slab./osti/ vodstva"), ki je svoj protifašistični boj bojeval med grškimi in makedonskimi partizani, je v letu 1944 postal član komunistične partije.²⁰

Tudi Viktor Hajna, dolgoletni član TIGR-a na Postojnskem, ki je imel konec tridesetih let zveze tudi z vodilnim slovenskim komunistom na Primorskem Pinikom Tomažičem, je postal prvi organizator OF na Postojnskem in že sredi leta 1941 organiziral prvo ciklostilno tehniko OF, postal član KPS in kasneje med drugim opravljal nalogo tehnika pri POOF za Slovensko primorje ter IX. korpusu.²¹

Nekateri so se kmalu vključili v protiokupatorski odpor v matični Sloveniji. Med njimi je treba v predvsem omeniti znanega in drznega tigrovca s Postojnskega Toneta Črnača, ki je bil v emigraciji v Jugoslaviji že od konca dvajsetih let,²² dalje kraškega tigrovca in sopodpisnika pogodbe med TIGR in KPI iz leta 1936 Justa Godniča²³ ter tolminskega tigrovca Toneta Majnika,²⁴ ki so se vključili leta 1941 v Ribniško četo. Po kapitulaciji Italije je Godnič delal v vojaški obveščevalni službi na Primorskem, po vojni pa pri OZN-i, Majnik, ki je julija 1942 postal član KPS,

¹⁷ To potrjujejo do sedaj opravljene nekatere raziskave. Glej npr.: Črtomir Šinkovec: *Uporni svet pod Snežnikom*. Nova Gorica 1966; Mira Cencič: *TIGR : Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj : Kras in Vipavska dolina*. Ljubljana 1997.

¹⁸ ARS I, Anketni list Andreja Brovča, 29. 1. 1945.

¹⁹ Primorski slovenski biografski leksikon (dalje PSBL), 19. snopič, str. 551, 552; ARS I, Anketni list in življenjepis Antona Dolgana, februar 1948.

²⁰ ARS I, Anketni list Alojza Zidarja, 20. 3. 1946.

²¹ PSBL, 7. snopič, str. 526.

²² Vera Brgoč, Alenka Čuk: *Anton Črnač (1905-1984)*. Postojna.

²³ PSBL, 5. snopič, str. 440, 441.

²⁴ PSBL, 9. snopič, str. 333, 334

je kot aktivist ribniško-kočevskega okrožja padel leta 1943,²⁵ Černač pa je bil aktivist na Dolenjskem.

Nekateri tigrovci so bili ob začetku vojne po zaporih, kaznilnicah ter internacijah in so se partizanskemu gibanju pridružili po kapitulaciji Italije. Npr.: Zorko Jelinčič, ki je postal član PNOO za Primorsko,²⁶ dr. Jože Dekleva, ki se je pridružil OF v Ljubljani,²⁷ dr. Avgust Sfiligoj, ki je deloval v Goriških Brdih.²⁸

V zvezi s TIGR-om opazimo med vojno zanimivo in po svoje kontradiktorno situacijo na Primorskem, ko se je pogosto omenjal ali celo izrazito poudarjal predvojni protifašizem Primorcev, organizaciji, ki je to gibanje vodila, pa ni bilo odmerjeno ustrezno mesto. Kot da bi hoteli to krivico popraviti, predvsem pa prehiteti politične nasprotnike oz. tekmece, t.j. vse močnejšo primorsko sredino, so začeli v letu 1944 poudarjeno govoriti o predvojnem protifašizmu Primorcev.

To se je med drugim odrazilo v množičnem obujanju spomina na bazoviške žrtve in preimenovanju ene izmed primorskih brigad v "Bazoviško" aprila 1944. O Bazoviški brigadi je treba povedati, da je bila ustanovljena že neposredno po kapitulaciji Italije (1. oktobra 1943), a si takrat očitno še ni prislužila tega častitljivega imena, saj se je sprva imenovala 2. Soška brigada oziroma 18. brigada.²⁹

Po omenjenem preimenovanju je partijsko glasilo Ljudska pravica objavilo obsežen članek o bazoviških žrtvah, ki bi ga bilo mogoče uvrstiti v vrh priznanj, ki jih je partijsko in nasploh vodstvo osvobodilnega gibanja o predvojnem protifašizmu primorskih Slovencev izreklo v času druge svetovne vojne, če ne bi bilo izrečeno z določenim namenom in omejitvijo. V njem je poudarjen osamljen - kar lahko razumemo tudi kot prvi - boj primorskih Slovencev proti fašizmu pred drugo svetovno vojno, bazoviškim žrtvam pa je bilo priznано, da so padle "za slovensko in človečansko stvar". Zatem pravi, da je enako odločitev kot bazoviški junaki pred leti sprejel tudi slovenski narod pod vodstvom OF leta 1941, ter ugotovi: "Bazoviški junaki so bili naši učitelji, naša prednja straža. Povezali so Tolminski upor v preteklosti in pokazali pot, ki jo hodi danes ves slovenski narod vseh pokrajin že tri leta." Ob tem pa ni niti omenjeno, da so ti protifašisti pripadali neki povsem konkretni organizaciji, jo vodili in tudi na organiziran način delovali ter širili protifašistični boj; tega priznanja partija ni zmogla. Pomenljiv pa je zaključek, v katerem je rečeno, da je OF "edini dedič vseh velikih kulturnih izročil naše preteklosti, vseh junaških podvigov slovenskih sinov. Zato nosijo slovenske brigade zgodovinska imena prvih borcev za našo svobodo. Med njimi bo SNOUB "Bazovica" ostala kot simbol junaštva primorskih Slovencev."³⁰ Z zahtevo po izključni "dedni pravici" vsega tistega, kar je tigrovsko gibanje ustvarilo, pa je bilo še dodatno v veliki meri razvrednoteno spredaj izrečeno priznanje, saj je očitno, da je bilo izrečeno z nekim drugim namenom, tj. z namenom prepričati, da tudi primorska sredina utemeljuje svoj aktualni antifašizem na predvojnem antifašizmu.

²⁵ Okoliščine njegove smrti niso povsem pojasnjene. Po mnenju nekaterih naj bi bil zahrbtno umorjen zaradi domnevnega četništva, vendar dokazov ni. Glej Alojz Zidar: TIGR v boju za domovino. Koper-Nova Gorica 1995, str. 133, 134.

²⁶ PSBL, 7. snopič, str. 583; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, knjiga 3. Ljubljana 1991, str. 324, 328.

²⁷ Borut Rutar: Dr. Jože Dekleva. Koper 1999. Tu opozarjam na tendenciozno pisanje glede Deklevovega delovanja v t.i. demokratični OF v Ljubljani, t.j. v OF brez komunistov.

²⁸ PSBL, 14. snopič, str. 340.

²⁹ Franjo Bavec-Branko: Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 46, 248, 249.

³⁰ Ljudska pravica, 12. 6. 1944, št. 9, Bazoviški junaki.

Množično so obujali spomin na bazoviške žrtve septembra 1944, tj. ob obletnici ustrelitve Marušiča, Bidovca, Valenčiča in Miloša. Ob tej priliki je glasilo Osvobodilne fronte Slovenski poročevalec med drugim zapisalo: "Leta 1930. so se dvignili med nami štirje primorski fantje: BIDOVEC, MARUŠIČ, MILOŠ in VALENČIČ, štirje primorski fantje, in izpovedali pred vsem narodom in svetom in z dejanjem potrdili, da je za pridobitev svobode treba znati žrtvovati tudi svoje življenje. (...) Streli, sproženi 6. septembra 1930 na Bazovici, niso ubili teh štirih fantov, vzorov ponosnega in samozavestnega Slovenca, spomin nanje bo vedno živel v slovenskem narodu. Nam pa je ob njih smrti postalo jasno, da si bomo svobodo le priborili."³¹ Tudi iz tega zapisa je razvidna težnja po zamolčevanju

organizacije. Članek s podobno intenco je napisal dr. Joža Vilfan za Partizanski dnevnik, ki pa govori celo le o "nagonskem odporu".³²

V ta čas spada tudi nastop dr. Aleša Beblerja na partijski konferenci v Semiču maja 1944.³³ Ko je razpravljal o smelem pritegovanju novih članov v KPS in t.im. dviganju kadrov na Primorskem, je med drugim dejal: "Nikakor se nismo pri tem ozirali na socialni položaj, pač pa smo postopali zelo širokogrudno z ozirom na prejšnje politične nazore teh tovarišev. Če je bil preje v kakršnikoli organizaciji, tako na primer v skupinah nacionalističnih teroristov, Marijini družbi ali ljudi, ki so bili anglofilsko nastrojeni, vse te smo smelo pritegnili v svoje vrste. Danes imamo primer na Primorskem, ko je sekretar OK enega največjih okrožij bivši znan aktivist v nacionalistični teroristični organizaciji.³⁴ Primerov tovarišic, članic OK, ki so bile pred dvema letoma še v Marijini družbi, ne bi mogli prešteti." Tudi iz te diskusije je razvidno, da so takrat imeli tigrovce za nacionalistične teroriste, pomenljivo pa je tudi skupno uvrščanje tigrovcev, Marijine družbe in anglofilov. Obe oznaki, "nacionalističen" in "terorističen", sta imeli v partijskem izrazoslovju oz. pojmovanju seveda negativen predznak. Vendar ne v tolikšni meri, da partija tigrovcev ne bi bila pripravljena vključiti v OF in jih sprejemati v KPS in jim zaupati odgovorna mesta - toda le kot pristašem OF in KPS.

Ob nesporni komunistični težnji po monopolizaciji osvobodilnega gibanja in instrumentalizaciji le-tega v korist revolucionarnega programa pa je pri analizi odnosov med komunisti in tigrovci treba izhajati tudi iz dejanskega stanja v tigrovski organizaciji v času organiziranja oboroženega upora slovenskega naroda. Pri organiziranju protifašističnega upora opazimo izrazito pobudo komunistov. Le-ti so v svoji jasno začrtani strategiji začeli načrtno organizirati osvobodilno gibanje na večinskem delu slovenskega etničnega ozemlja, tudi na Primorskem. Komunistična pobuda se je v nadaljnjem splošnem razvoju slovenskega osvobodilnega gibanja materializirala v nedosegljivo prednost. Seveda so bile razmere na Primorskem leta 1941 bistveno različne od razmer v ostalih, pravkar okupiranih slovenskih pokrajinah. Primorski Slovenci so imeli za sabo že dve desetletji zoperstavljanja in upiranja fašistični raznarodovalni politiki in so v tem okviru razvili tudi najbolj odločne, radikalne oblike upora. KPS je na takšno pot

³¹ Slovenski poročevalec, 8. 9. 1944, št. 25, Bazovica.

³² Partizanski dnevnik, 6. 9. 1944, št. 236, Joža Vilfan: Bazovica - prelomnica v Primorski zgodovini.

³³ ARS I, a. št. 13306, Zapisnik o konferenci delegatov partijskih organizacij iz Ljubljanske pokrajine z dne 28. in 29. maja 1944, str. 32.

³⁴ Mišljen je Ferdo Kravanja.

stopila šele po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo. Pri organiziranju upora na Primorskem pa je v veliki meri ravnala, kot da tam še ničesar ne obstoji. Uporabila je v prvi vrsti svoje kadre, ki so živeli v jugoslovanskem delu Slovenije, res pa je, da so med njimi bili v večini Primorci. Pri vzpostavljanju uporniške mreže v okviru OF se ni poudarjeno naslonila na obstoječe kadre iz organizacije TIGR v smislu njegove javne afirmacije, čeprav se je nanjo dejansko naslonila in jo vsrkala v OF. To pa ji ne bi uspelo, ali vsaj ne v polni meri, če bi tigrovska organizacija razpolagala s tolikšno močjo oziroma kadrovskim potencialom, ki bi bil zmožen povezati obstoječe kadre, organizacije in razpoložene Primorcev v pokrajinskem obsegu pod tigrovskim vodstvom. Toda to bi morala storiti najkasneje takrat, ko so začeli z organizacijsko dejavnostjo komunisti. To se ni zgodilo in komunisti so tigrovske organizacije prehiteli. Kasnejši

poskus tolminskega tigrovca Maksa Rejca v že bistveno drugačnih razmerah leta 1943, da bi kot tigrovec vnesel več pluralnosti v OF, pa je bil z usmrtitvijo Rejca nasilno onemogočen.³⁵

V odločilnem trenutku so tigrovci izgubili tekmo s časom, ker je bila njihova organizacija prizadeta, ker niso takoj dojeli komunističnega načrta, ali pa jih le-ta niti ni vznemirjal, ker jim je bil najvažnejši protifašistični odpor. Tu se je v veliki meri potrdila ocena italijanskih komunistov iz leta 1936 o tigrovcih, ki da so "nedvomno pogumni, saj so to dokazali velikokrat. Mislimo pa, da bi morali pogumu dodati še neko drugo kvaliteto, ki jo mora imeti vsak revolucionarni delavec: politično agilnost in prevejanost".³⁶

Anton Černač, eden vidnejših tigrovcev do leta 1935, ki se je z gibanjem sicer razšel (zaradi domnevne osebne neskromnosti nekaterih emigrantskih voditeljev) in ga je napad na Jugoslavijo ujel v Makedoniji, npr. navaja, da se je vrnil v Slovenijo, kamor je prišel konec maja ali v začetku junija 1941, z namenom, da gre na Primorsko "k stari organizaciji", za kar da je skušal pridobiti tudi tigrovskega tovariša Antona Majnika, vendar neuspešno.³⁷ Čeprav je Černač to izjavo napisal neposredno po vojni že kot član KPS, potrjuje problem pomanjkanja samoiniciative tistih tigrovcev, ki bi bili sposobni dati narodnorevolucionarnemu gibanju na Primorskem ponovno trdnejše organizacijske oblike, ga politično vzbuditi in ga pravočasno vsaj kot enakovreden konstitutiven element OF na Primorskem postaviti ob bok komunistični partiji. Njihovo območje delovanja bi morala biti predvsem Primorska, kjer so imeli prebivalstvo za sabo, kar bi morala partija vsaj nekaj časa tolerirati; če že ne zaradi drugih razlogov bi jo k temu prisiljevala lastna šibkost, saj je še avgusta 1942 KPS na Primorskem imela samo 53 članov na terenu in 11 članov v partizanski vojski ter še nekaj kandidatov!³⁸ Tako pa je prišlo do paradoksalnega položaja, ko so prvi oborožen spopad po okupaciji Jugoslavije vodili prav tigrovci v Ljubljanski pokrajini, ki ga OF enostavno ne "zazna", da se je ena prvih ilegalnih skupin, ki se je razvila v Ribniško partizansko četo, oblikovala okoli tigrovcev Antona Černača in Antona Majnika pod Černačevim vodstvom kot preizkušenim gverilcem, a so četo kmalu prevzeli

³⁵ Alojz Zidar: TIGR v boju za domovino, str. 180-182; PSBL, 13. snopič, str. 184, 185.

³⁶ Milica Kacin-Wohinz: Iz arhiva KPI, str. 117.

³⁷ ARS I, Življenjepis Antona Černača, 14. 12. 1945.

³⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3, dok. 49.

člani partije. Jeseni 1941 se Černač sicer odpravi na Primorsko, kjer preživi zimo zakonspiriran v javorniških gozdovih, spomladi 1942 pa se skupaj z Godničem³⁹ vrne na Dolenjsko, kjer postane kandidat, čez dve leti (marca 1944) pa član KPS; ob tem naj pripomnimo, da je bila tako dolga kandidatna doba neobičajno dolga za takratne razmere. Podobno postane v letu 1943 član KPS Just Godnič.

Delovanje Ervina Dolgana na južnem Primorskem leta 1941 morda najbolj značilno odraža takratne razmere na Primorskem in odnos osrednjega slovenskega političnega vodstva do Primorske. Dolgan je kot primorski rojak in član PK SKOJ za Slovenijo odšel na Primorsko konec junija 1941 po naročilu organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča. Analiza njegovega organizacijsko-političnega delovanja pokaže, da se je poleg osebnih znanec naslonil tako na tamkajšnje komuniste kot tigrovce. Tako je med drugim v Postojni poiskal znanega tigrovca

Viktorja Hajno. Ta mu je pomagal vzpostaviti pomembno zvezo za razpečavanje literature, ki je prihajala iz Ljubljane. V Renčah pri Gorici pa je navezal stike z Bogomilom Vižintinom, tigrovcem, ki pa je prav v tistem času postal član komunistične partije in pri katerem je bila določena stičiščna javka za vodilne kadre, ki jih je CK KPS poslal na Primorsko.⁴⁰ Dolgan je tudi povedel poleti 1941 prvo partizansko skupino, sestavljeno iz Primorcev, na Primorsko, kar kaže na dejstvo, da je bila v rokah vodstva KPS ne samo pobuda v političnem organiziranju Primorcev, temveč tudi v vojaškem pogledu.⁴¹

Zveze pa so iskali tudi sami Primorci. Tako je partijska organizacija v Renčah poleti 1941 zadolžila svoje člane, naj navežejo stike z znanci, ki so živeli v emigraciji v Jugoslaviji, kjer je bilo tudi več prebivalcev Renč, ki pa niso bili komunisti. Nekateri med njimi so bili tigrovci, vendar renška partijska organizacija do takrat ni imela z njimi stikov. Zato je zadolžila renškega tigrovca Bogomila Vižintina, ki ga je imela za "dobrega" tigrovca, ker je že nekaj let "neumorno" iskal povezavo z renškimi komunisti (konec leta 1941 je že postal član KPS), da renško organizacijo poveže z ljubljanskimi emigranti. Le-ti ki so hkrati tudi sami iskali zveze z Renčani, kot se je potem izkazalo. Vižintinu je nato prek njih uspelo celo vzpostaviti zvezo z osrednjim vodstvom KPS in OF v Ljubljani. Takratni sekretar renške partijske celice je zapisal, da so bili emigranti prej "zagrizeni narodnjaki in TIGROVCI". Toda v emigraciji so spoznali, da je "boj za nacionalizem prazna fraza, zato so se tam prelevili in postali dobri komunisti in potom Bogomila Vižintina, ki se je tu prelevil v komunista, iskali veze z organiziranimi komunisti v Renčah".⁴²

Zanimivi so tudi začetni koraki pri ustanavljanju organizacije OF v Renčah. Pomembno vlogo v njenem snovanju je imel prav Bogomil Vižintin, ki je tozadevna navodila že dobil iz Ljubljane. K politično organizacijski dejavnosti je želel pritegniti tudi komuniste, vendar se le-ti prvega sestanka niso udeležili, kar so utemeljevali s tem, "da je OF nacionalistična organizacija in da je to za stare komuniste provokacija in da nimajo nikakih navodil od strani KPI". Vižintin tudi

³⁹ ARS I, Življenjepis Justa Godniča, 1. 7. 1953.

⁴⁰ ARS I, Življenjepis Ervina Dolgana.

⁴¹ Ervin Dougan: Počeci narodnooslobodilačke borbe u Primorju. Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Knjiga 1, Beograd 1962.

⁴² Zbirka spominskega gradiva, hrani dr. Milica Kacin-Wohinz; Angel Kodrič: Obširen življenjepis (spomini), str. 21-23.

navaja, da "nekateri tovariši iz vrst italijanskih komunistov niso imeli v mojo osebo 100% zaupanja, ker so me smatrali za jugoslovanskega nacionalista".⁴³

Delovanje tigrovske organizacije vsa leta njenega obstoja, predvsem pa njene obsežne diverzantsko-sabotažne akcije v obdobju po začetku druge svetovne vojne v Evropi in pred napadom na Jugoslavijo⁴⁴ najbolj neposredno potrjuje pripravljenost omenjene organizacije za odporiško gibanje ter vstajo. Zlasti to velja za diverzantsko-sabotažno delovanje, ki ni bilo usmerjeno na ozko izbrane cilje z omejenim učinkom, temveč je bilo v povezavi z britansko obveščevalno službo strateško zasnovano, saj je imelo za cilj uničevanje vitalne vojaške infrastrukture. To dejstvo pa je treba še posebej upoštevati pri ocenjevanju vloge OF s KPS na čelu pri začetnem organiziranju odporiške organizacije, saj v tem prizadevanju ni začela povsem na začetku, oziroma ni bila prva.

Kljub temu da so tigrovci z letom 1941 prenehali delovati v lastnem imenu in se množično vključili v partizansko osvobodilno gibanje, pa je partija ves čas pazljivo spremljala njihovo delovanje.

Poleti 1943 je CK VOS začel organizirati varnostnoobveščevalno službo tudi na Primorskem. Tja je med drugim odšel Edo Brajnik-Štefan, član CK VOS, ki je pri ugotavljanju in ocenjevanju tamkajšnjih razmer posvetil posebno pozornost tudi razkrivanju morebitnega delovanja organizacije TIGR, oziroma TIGOR, kakor jo je - enako kot zasledimo tudi pred vojno - sam imenoval. V zvezi s to organizacijo je poslal voditeljici te komisije, Zdenki Kidričevi, obširnejše poročilo 11. julija 1943.⁴⁵

Omenjeno Brajnikovo poročilo je pomembno zaradi več vidikov. Pisec v njem prizna pomemben delež tigrovske organizacije pri organiziranju osvobodilnega boja v okviru Osvobodilne fronte na Primorskem, še zlasti na posameznih območjih. Posebej izpostavi Baško dolino, o kateri pravi: "Baška dolina je med *naj-aktivnejšimi* (podčrtala avtorica). Tu je bilo tudi eno žarišče slov/enskega/ meščanskega nacionalističnega pokreta. Tu je bil doma Albert Rejc. V tržaškem procesu so bili najmočnejše zastopani kmečki fantje iz te doline." Navedeno Brajnikovo oceno je mogoče imeti za pomembno priznanje tigrovske organizaciji, čeprav nehoteno oziroma v internem krogu, tako glede pomembnega deleža tigrovcev pri organiziranju osvobodilnega gibanja kot s stališča priznanja žrtev, ki so jih imeli tigrovci v dotedanjem protifašističnem boju. A ocena istočasno vsebuje še dva pomembna elementa. Prvič, Brajnik izrecno poudari, da iz te doline izhaja Albert Rejec, katerega je, kakor je znano, OZNA aretirala že pred koncem vojne, medtem ko npr. ne navede imen tistih, ki so bili obsojeni na tržaškem procesu. Drugič, podana je označba tigrovske organizacije kot *meščanskega nacionalističnega gibanja*, takšnim gibanjem pa komunisti niso bili naklonjeni.

Brajniku se je zdelo pomembno, da Kidričevi celo pošlje krajši historiat tigrovske organizacije. V njem pravi, da je po letu 1927 večina iz liberalnega tabora "prešla v organizacijo Tigor (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je s svojim programom pritegnila in ujela v svoje mreže ves revolucionaren odpor liberalnih množic". Nato sledi značilen komunistični pogled na tigrovske organizacije kot nekakšno

⁴³ ARS I, Življenjepis Bogomila Vižintina, 22. 6. 1950.

⁴⁴ Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Ljubljana 1977.

⁴⁵ ARS I, fond CK VOS, fasc. 1, poročilo Eda Brajnika Zdenki Kidrič 11. 7. 1943.

dvodelno organizacijo. Le-ta naj bi bila sestavljena iz problematičnega vodstva in zanesljivega članstva oziroma simpatizerjev. Takole pravi: "Vodstvo te organizacije pa je kmalu zajadralo v angleške in francoske vode (Intelligence Service), medtem ko so ostalo maso tvorili iskreni elementi, delavci, kmeti in inteligenca, ki so bili prepričani, da se bore za svoj narod in svobodo. Vodstvo Tigora so tvorili Albert Rejc, dr. Sardoč, dr. Ščuka, dr. Tutta, dr. Sfiligoj, prof. Čermelj, Mermolja, prof. Jelinčič, Tone Rutar, ing. Zelen. Zveza med temi teroristi in Angleži sta bila profesor Rudolf in Čok. Vilfan se je v emigraciji pasiviziral, in ni imel z liberalci, ki so ostali, nobenih tesnejših stikov."

Zatem pravilno ugotavlja, da je bila v trenutku, ko je prišlo do napada nacifašističnih sil na Jugoslavijo, večina vodilnih tigrovcev že aretirana in potem procesirana na drugem tržaškem procesu, nekaj pa jih je emigriralo in pri tem navede Rudolfa in Čoka. Tako ugotovi, da so se "teroristi znašli popolnoma brez vodilnega kadra" in da je bil po kapitulaciji Jugoslavije na svobodi samo še Mermolja, ki je ob

pojavo Mihailovića poskušal v okolici Gorice organizirati Mihajlovičeve oddelke, pri čemer je uspešno pritegnil predvsem mladino. Ko pa so aretirali še Mermoljo, je njegov oddelek razpadel in vsa mladina je prešla v OF. Ravno tako so stopili v OF vsi ostali pristaši TIGR-a.

Trenutno stanje je bilo po njegovi oceni tako: "Nekaj od Tigorjevcev z nami sedaj iskreno sodeluje. Postali so celo člani partije. Nekaj od njih pa je še vedno anglofilsko nastrojenih in z aktivnostjo Angležev rastejo njihove simpatije zanje in s tem njihov oportunistem. Oni tvorijo nekako sredino v OF, ki bi postala nevarna, zlasti če bi se na terenu pojavili voditelji, ki žive v emigraciji, oziroma zaporih in koncentracijah. V be-ga iz nacionalnega tabora jih ni dosti prešlo in ni mogoče imenovati nobenega vidnejšega zastopnika v tem taboru. (..) Nekoliko vrvenja se opaža tudi v Tigorju (morda so celo padalci kaj v zvezi s tem), vendar se ne da še ničesar konkretnega ugotoviti."

Kmalu zatem je Brajnik poročal o bivšem tigrovcu Ludviku Slokarju-Lovrencu, ki je tedaj opravljal funkcijo partijskega sekretarja mesta Gorice in okrožja Gorica-okolica. Ko je skupaj z dr. Jožo Vilfanom z njim vzpostavil stik, naj bi se ta izogibal podati organizacijsko sliko o osvobodilnem gibanju in se nasploh izogibal pogovorom. Vse njegovo obnašanje naj bi bilo "skrajno zafrkljivo", nekatere podatke je od enega dneva do drugega spreminjal, o t.im. beli gardi v Gorici je vedel le toliko, kolikor so pisali partizanski časopisi, sredino v Gorici je zanikoval oziroma sploh ni vedel, da obstaja, o Ivu Juvančiču in Radu Bednaržiku je trdil, da sta le oportunisti, ki ne predstavljata nobene nevarnosti itd. In nadaljuje: "Ko je v razgovoru hvalil dr. Mermoljo in druge vodilne Tigorjevce sem začel pomalem sumiti, če ni Lovrenc precej nespreten vrinjenec v naše vrste. Kasneje smo odkrili, da je imel skrivne stike s sredincem B/ednaržikom/." O vsem tem je Brajnik poročal pokrajinskemu komiteju KPS, Slokar je obdržal le funkcijo mestnega sekretarja, za okrožnega sekretarja pa je bil imenovan Julij Beltram.⁴⁶

⁴⁶ ARS I, fond CK VOS, fasc. 1, poročilo Eda Brajnika Zdenki Kidrič 26. 8. 1943.

V začetku septembra pa je Brajnik poročal, da se je v Trstu začel udeleževati "neki Čok, ki je brat ali bratranec onega v Angliji. Okrog zbira Tigorjevce in druge intelektualce", vendar kaj bolj konkretnega Brajnik ni mogel poročati.⁴⁷

Iz gornjih navedb je mogoče izluščiti predvsem dvoje. Prvič, da je v partiji vladala bojazen, da bi na Primorskem kdo ogrozil njen primat, in drugič ocena o prozahodni oziroma meščanski naravnosti TIGR-a, ki prav tako ni bila sprejemljiva za komuniste.

Tudi iz izvajanj člana pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko dr. Jože Vilfana leta 1944 je razvidno, kako močno je bila prisotna ocena o TIGR-u kot teroristični organizaciji, in ocena o organizaciji, kateri naj bi načelovali "protiljudski" voditelji, povezani z zahodnimi imperialističnimi silami, medtem ko naj bi bilo plebejsko članstvo narodno zavedno, njegov cilj pa narodna osvoboditev. V nekrologu ob smrti Ferda Kravanje-Skalarja je dr. Joža Vilfan zapisal, da je Kravanja od leta 1935 živel na Jesenicah, "kjer je prišel v vrste teroristične organizacije, ki je bolj ali manj jasno in dosledno nadaljevala Bazovico", se po napadu na Jugoslavijo takoj pridružil Osvobodilni fronti, postal partizan in potem odšel na politično delo na Primorsko. Njegovo politično pot je označil kot "naravno", kajti: "Pripadal je tistim

plebejcem v teroristični organizaciji, katerih predstavnik je bil v tržaškem procesu na smrt obsojeni Simon Kos. Bili so to ljudje, ki so iskreno ljubili svoj narod, ki so globoko čutili, da je treba za narod tudi umreti, ki so šli s tem spoznanjem na delo. Čisto drugače kot pa voditelji te organizacije, ki so bili temeljito zapleteni v razne imperialistične mreže in ki so pustili fante umirati za tuje račune, so oni z vsem srcem pozdravili Osvobodilno Fronto, ki jih je povezala z množicami in jim pokazala jasen ljudski cilj."⁴⁸

Zaključiti moremo, da je pri ocenjevanju razmerij med slovenskimi komunisti in tigrovci v času druge svetovne vojne, ki se je po vojni zaradi presojanja skozi monopolno ter razredno logiko KPS izteklo v izrazito omalovaževanje, enostransko ocenjevanje in stigmatizacijo tigrovske organizacije, treba izhajati tako iz geneze njunih medsebojnih odnosov kakor iz realnih okvirov, v kakršnih so se ti odnosi v posameznih zgodovinskih obdobjih dogajali, pa tudi iz heterogenih silnic v sami tigrovske organizaciji. Celoten splet okoliščin je prispeval k temu, da se je tigrovska organizacija z nastopom OF v veliki meri razkrojila sama od sebe in da jo je Osvobodilni fronti pod vodstvom KPS uspelo vsrkati vase. Ob tem pa je med Primorci ves čas vojne obstajal živ spomin nanjo, ki se je pa pri vodilnih partijcih prepletal z bojznijo pred njeno obnovo ali poudarjanjem njenega protifašističnega značaja in pomena v predvojnem obdobju. Tigrovci so bili izraziti slovenski narodnjaki, ki so se med drugo svetovno vojno množično vključili v OF in partizanske enote, deloma pa tudi v KPS in s tem vidno prispevali k snovanju in širjenju revolucijskega osvobodilnega boja. V svojem opredeljevanju odnosa do komunistov so tigrovci izhajali iz prepričanja in predvsem lastnega izkustva, da Slovence v prvi vrsti ogroža fašizem. Za uničenje le-tega so se bili pripravljani

⁴⁷ ARS I, fond CK VOS, fasc. 1, poročilo Eda Brajnika Zdenki Kidrič 8. 9. 1943.

⁴⁸ Partizanski dnevnik, 22. 10. 1944, št. 279, Joža Vilfan: Ferdo Kravanja-Skalar.

Tudi okoliščine Kravanjeve smrti niso povsem jasne. Glej Alojz Zidar: TIGR v boju za domovino, str. 182-189.

povezati s komerkoli, tudi komunisti. Komunisti pa so, kljub temu, da so tigrovce brez posebnih zadržkov vključevali v OF in KPS, v osnovi bili do njih nezaupljivi.

Vida Deželak-Barič

THE ATTITUDE OF THE SLOVENIAN COMMUNISTS TOWARDS THE REVOLUTIONARY ORGANIZATION 'TIGR' DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The German attack on Yugoslavia, in April 1941, and the uprising of the Slovenes that followed the occupation, found the underground revolutionary organization of the Slovenes and Croats from Primorska, called TIGR (Trieste, Istria, Gorizia, Reka), in a most fragile state. As a result of the extensive arrests of its members in 1940, the first active anti-Fascist organization in Europe was severely weakened and without leadership. It was unable to continue its activity with an intensity that would match that of the Slovenian National Liberation Front (LF) which, in Summer 1941, began to organize the uprising under the leadership of the Communist Party of Slovenia (CPS).

In the framework of an all-national LF, the CPS took both a political and military initiative in the organization of the uprising. As a rule, the Party was sending to Primorska those of its activists who, as well as being Communists, were native to the area. In the setting up of the resistance network, these activists in many places relied on the still existing TIGR organization, which thus became a significant platform for the LF. The TIGR members who were professed patriots massively joined the LF as individuals. There, they gradually lost their sense of belonging to their former organization.

Although the CPS unreservedly welcomed the TIGR members to the LF and among its party membership where they were even given prominent posts, it did not give the organization any credit for its anti-Fascist resistance before the war. Instead, the Party attempted to present any pre-war anti-Fascist activities as a spontaneous resistance of the inhabitants of Primorska, while diminishing the role of the TIGR organization as much as possible.

The reservations of the Slovenian Communists towards the TIGR members had its roots in the pre-war period. What the Communists found particularly disturbing was the cooperation of the TIGR leadership with the Yugoslav authorities and the English intelligence service. For this the TIGR was described in pejorative terms as a bourgeois, nationalist and terrorist organization. It has been concluded that the Communists refused to accept the TIGR as a special group in the LF mainly because of their negative attitude towards the TIGR leadership and the emigrant leaders in Yugoslavia, but also for reasons of political prestige. Similarly, they refused to give a forefront status to another numerous group of Slovene emigrants from Primorska, unlike, for example, to a group of the refugees from Styria.

The difficult internal situation of the TIGR at the beginning of the war thus allowed the CPS to 'absorb' most of the TIGR membership into a unified LF, while taking care to prevent any future consolidation or re-grouping of that organization.

1.01 UDK
940.547.2(450):(=163.6)"1942/1943"
Prejeto 18. 5. 2000

Tone Ferenc*

Primorska in italijanska koncentracijska taborišča

IZVLEČEK

Prikaz množičnega interniranja Slovencev v Ljubljanski pokrajini po okupatorjevih racijah za "razorožitev" prebivalstva februarja in marca 1942 in ustanovitev začasnih koncentracijskih taborišč Čiginj in Dolenja Trebuša v Julijski krajini. Začetku množičnega odhajanja primorskih Slovencev v slovenske partizanske enote sledi od septembra 1942 zapiranje njihovih sorodnikov v zaporih v Kostanjevici pri Gorici (ženske) in Zdravščini (moški) ter od februarja 1943 odvoz okoli 2250 jetnikov v koncentracijski taborišči Cairo Montenotte v Liguriji (moški) in Fraschette di Alatri (ženske).

Ključne besede: okupator, Primorska, nasilje, interniranje, koncentracijsko taborišče

ABSTRACT

PRIMORSKA (SLOVENIAN LITORAL) AND ITALIAN CONCENTRATION CAMPS

The paper deals with the mass deportations of Slovenes from the Ljubljana region, following the so-called disarmament raids by the occupier in February and March 1942. It also presents the establishment of temporary concentration camps in Čiginj and Dolenja Trebuša, in the Julian March. From September 1942, after Slovenes from Primorska had begun joining the Slovenian partisan units in great numbers, the occupier retaliated by deporting their relatives to the prisons in Kostanjevica near Gorizia (for women) and Zdravščina (for men). After February 1943, 2,250 prisoners were deported to concentration camps in Italy. Men were sent to Cairo Montenotte in Liguria and women to Freschette di Alatri.

Key words: occupier, Slovene Litoral, violence, internment, concentration camp

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Pod brest 13

I. Italijanski taborišči na Primorskem

1. Začetek množičnega nasilja italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini

Za leto 1941 bi le težko rekli, da je bilo nasilje italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini, ki so jo s kraljevskim ukazom 3. maja 1941 priključili k Italiji, zares množično. Italijanski visoki komisar Emilio Grazioli si je res že od julija 1941 prizadeval, da bi v pokrajini uvedel sistem policijskega kaznovanja, zlasti možnost pošiljanja ljudi v konfinacijo, kakor je v Kraljevini Italiji veljal od leta 1926. To mu je uspelo šele v drugi polovici septembra 1941, ko je tudi ustanovil izredno sodišče, ki pa je imelo le eno samo sodno obravnavo, kajti že od 3. oktobra 1941 so bila za obravnavo političnih kaznivih dejanj pristojna vojaška vojna sodišča. Takšno sodišče je bilo od novembra 1941 tudi v Ljubljani, vendar je imelo tisto leto dve sodni obravnavi, na kateri je izreklo sedem smrtnih kazni ujetim partizanom. Nekaj ljudi je bilo ubitih tudi brez formalne obsodbe.

Režim se je začel spreminjati januarja 1942, in to najprej po Mussolinijevem odloku 19. januarja, da v pokrajini prevzame nalogo obrambe javnega reda in mira italijanska vojska, in prihodu dotedanjega načelnika generalštaba kopenske vojske, generala Maria Roatta na čelo 2. italijanske armade na Sušaku tudi v 2. polovici januarja 1942. Ravno on je bil pobudnik mnogih ukrepov, ki so zelo prizadevali prebivalstvo Ljubljanske pokrajine. Že februarja 1942 je dal pobudo za pripravo ukrepa streljanja talcev, ki sta ga nato aprila 1942 objavila Grazioli in poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti, več kot dosledni izvajalec Roattovih pobud, navodil in povelj. Med njimi je bila še zlasti Roattova zloglasna okrožnica 3 C (Circolare 3 C) z dne 1. marca 1942, ki je predvidevala jemanje talcev, streljanje civilnega prebivalstva, požiganje in rušenje hiš in celih vasi. Še pred njenim izidom je italijanska vojska s pomočjo racij, najprej v Ljubljani in nato po celi pokrajini, začela množično zapirati ljudi, ki so se ji zdeli nevarni, častnike in podčastnike bivše jugoslovanske vojske in sorodnike partizanov ter jih pošiljati v koncentracijska taborišča. Prvi dve koncentracijski taborišči za internirance iz Ljubljanske pokrajine sta bili na Primorskem.¹

2. Ustanovitev koncentracijskih taborišč na Primorskem

Takoj, ko je pehotna divizija "Granatieri di Sardegna" začela z racijami v Ljubljani, je poveljstvo 11. armadnega zbora na Vrhniki 27. februarja najprej po telefonu in nato še pisno obvestilo poveljstvo 2. armade: "Policijske operacije, ki potekajo v mestu Ljubljana, so pripeljale do prijete mnogih nevarnih političnih osumljencev, za katere pa ni dovolj dokazov, da bi jih takoj postavili pred vojno sodišče in jih je torej treba podvreči počasnosti rednega postopka.

Posameznikov, ki so sedaj v takem položaju, je več kot 200 in se računa, da jih bo tisoč ali še več.

¹ Ivo Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani 1941-1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 3/1962, št. 1, str. 63-143. Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, 29/1981, št. 2, str. 183-228; isti: Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942. Ljubljana 1997; isti, "Ubija se premalo." Obsojeni na smrt - talci - ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941-1943. Dokumenti. Ljubljana 1999.

Ker sem presodil, da bi bila njihova navzočnost v Sloveniji oviralna in nevarna, sem ukazal, da poveljnik graničarjev armadnega zbora takoj vzpostavi zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Videm in ustanovi onkraj stare meje koncentracijska taborišča, v katerih bi internirali politične osumljence, ki čakajo na sodno obravnavo.

Menim, da bi ta taborišča lahko začela delovati 3. marca z osebjem graničarjev. Ti bi v vseh pogledih sodili pod armadni zbor.

Pridržujem si sporočilo o krajih."²

General Robotti je res še isti dan, tj. 27. februarja, pisno napotil podrejenega poveljnika graničarjev, generala Carla Danionija iz Logatca k vzpostavitvi zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Videm, da bi to na svojem območju ustanovilo koncentracijska taborišča za okoli tisoč oseb. Interniranje naj bi sprejela že zvečer 2. marca. Pismo Danioniju je Robotti poslal v vednost tudi poveljstvu videmske teritorialne obrambe.³

Čez dva dni, tj. 1. marca, je general Robotti o nameravani ustanovitvi koncentracijskih taborišč pisno seznanil visokega komisarja Graziolija in mu tudi že sporočil kraja, in to: "Dolenja Trebuša ali Šentviška Gora (dolina Idrije, sotočje Trebuščice in Idrije), - Čiginj (okoli 3 km jugozahodno od Tolmina)."⁴ Ne vemo, ali je bil general Danioni tisti, ki je izbral te kraje ali kdo iz poveljstva videmske teritorialne obrambe.

Taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši nista začeli delovati 2. ali 3. marca, temveč šele 6. marca, kot zvezo iz poročila poveljstva goriške karabinjerske skupine 7. marca: "Dne 6. marca sta v krajih Čiginj (Tolmin) in Dolenja Trebuša (Sv. Lucija na Soči) začeli delovati dve koncentracijski taborišči za slovenske civile, ki čakajo na obsodbo pred vojaškimi sodišči, in imata zmogljivost 600 in 400 oseb.

Stražarsko službo so zaupali vojaškima oddelkoma in oddelku karabinjerjev, sestavljenemu iz podbrigadirja in treh karabinjerjev.

Ustanovitev teh koncentracijskih taborišč je predmet kritike, ker sta izbrana kraja neustrezna, tako zaradi bližine meje kot zaradi možnosti, da bi interniranci lahko računali vsaj na moralno vzajemnost krajevnih ljudi.

V koncentracijskem taborišču Čiginj je že 150 internirancev."⁵

Tisti dan, ko so prvi interniranci prispeli v taborišče Čiginj, je general Robotti pisal generalu Danioniju, da je prejel poročilo o razmestitvi stražarskih oddelkov, in mu naročil: "Čimbolj izkoristite taborišče Volče /Misli na Čiginj - op. T. F./ in se uporabljata tisto v Trebuši samo v primeru potrebe. Oddelek v Trebuši naj ostane v tem kraju, pripravljen na delovanje tudi tega 2. taborišča."⁶ Robotti je namreč 5. marca na Danionijevo poročilo z dne 3. marca, v katerem mu je poročal, katero enoto (124. baterijo 56. topniškega divizionu iz 22. zapornega odseka) je prejšnji dan poslal v Dolenjo Trebušo za zavarovanje taborišča, pripisal: "Videti z Dani-

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II. (dalje ARS II), fond XI. armadnega zbora (dalje XI. a.z.), fascikel (dalje f). 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., O6/560 A/ffari/ V/ari/, 27. 2. 1942.

³ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/559, 27. 2. 1942.

⁴ Archivio Centrale dello Stato Roma (dalje ACS), Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza (dalje PS). Divisione Affari Generali e Riservati (dalje AGR), versamento: 1920, 1923-1945, a/nno/ 1942, ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/570, 1. 3. 1942.

⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. goriške skup. karabinjerjev, 45/I zaup., 7. 3. 1942.

⁶ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1496 op., 6. 3. 1942.

onijem, če je možno omejiti 2 taborišči v Volčah in Trebuši v eno samo."⁷ Ker nato viri navajajo samo taborišče Čiginj in včasih namesto Čiginja Volče, kaže, da je taborišče Dolenja Trebuša ostalo prazno, niso pa ga opustili.⁸

V karabinjerskem poročilu omenjeno nesoglasje glede izbranih krajev za taborišči je v dopisovanju odmevalo še teden dni. Sprožil ga je goriški prefekt Aldo Cavani 9. marca z brzovajko poveljstvu 11. armadnega zbora, rekoč: "Tukajšnje poveljstvo karabinjerske skupine sporoča, da je vaše poveljstvo v krajih Čiginj in Dolenja Trebuša ustanovilo dve koncentracijski taborišči za civilne Slovence, ki čakajo na obravnavo pred vojaškimi sodišči. Ta urad soglaša z neustreznostjo ustanovitve teh taborišč ravno v teh krajih, ker sta blizu meje in s skoraj izključno tujerodnimi prebivalci, ki bodo za gotovo podpirali interniranje. Sporoča, da je to sporočilo notranjemu ministrstvu. Vprašalo je tudi poveljstvo vojaške cone /Gorica/ in sporočilo te pomisleke notranjemu ministrstvu. Krajevno poveljstvo cone je sporočilo to opozorilo temu uradu"⁹

General Robotti se je najbrž čutil užaljenega, saj je že drugi dan pisal poveljstvu videmske teritorialne obrambe in mu v prilogi poslal prepis Cavanijeve brzovajke. Povedal je, da poveljnik goriške vojaške cone ni upošteval vzrokov za ustanovitev omenjenih taborišč in si je dovolil izraziti sodbo o delovanju višjega poveljstva.

"Glede na to, da

- morata ti taborišči delovati za nujen čas (30-40 dni) za sojenje internirancev pred vojnim sodiščem in je bilo nujno izkoristiti barake, ki so bile takoj na voljo in mi jih je dodelilo poveljstvo teritorialne obrambe Videm;

- je ustanovitev omenjenih taborišč dovolilo poveljstvo 2. armade,

- se zdi nerazumljivo vedenje poveljnika vojaške cone Gorica, ki bi se moral informirati, preden je izrekel sodbo." Naslovnika je prosil, naj mu sporoči vzroke za takšno šibko vojaško vedenje.¹⁰

Poveljnik goriške vojaške cone, general Giuseppe Beato, je 14. marca odgovoril na pisno zahtevo generala Bergonzija z dne 13. marca, ki ga mi ne poznamo. Odgovor je bil zelo obsežen: "Glede na to, da Čiginj (Volče) in Dolenja Trebuša nista na območju moje cone, temveč videmske, sporočam, da me je nekega dne v začetku tega meseca (če se ne motim 4.), ko sem se vrnil s službene poti, obvestil moj vodja urada, da je v času moje odsotnosti prišel na poveljstvo general DANIONI, poveljnik graničarjev XI. armadnega zbora. Sporočil je, da se v prej omenjenih krajih mora po povelju omenjenega poveljstva armadnega zbora ustanoviti koncentracijsko taborišče za slovenske civile. Omenjeni general je vprašal, ali bi bilo mogoče ustanoviti v tej coni omenjeno taborišče, glede na to, da sta ta kraja preblizu bivše meje.

Moj vodja urada je odgovoril, da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia", za kar so bila uporabljena vsa razpoložljiva nastanišča, ne bi bilo nikakor mogoče ustreči želji.

⁷ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. graničarjev, št. I/1194/OP, 3. 3. 1942.

⁸ Še 28. 3. 1942 je general Danioni sporočil, da je "za znano ureditev koncentracijskega taborišča Trebuša" vzel iz skladišča 83 kg spojok, 150 dolgih in 400 kratkih lesenih zapahov.

⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, goriški prefekt, 02780, 9. 3. 1942.

¹⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/643, 10. 3. 1942.

Drugi dan je prišel k meni šef kvestorjevega kabineta in me v imenu ekscelece prefekta prosil, naj preprečim ustanovitev omenjenega koncentracijskega taborišča v prej omenjenih krajih, ker v njih prebiva tujerodno prebivalstvo.

Poklical sem torej svojega vodjo urada in mu ponovil tisto, kar je zahteval general DANIONI, in dodal, da kar se od mene zahteva v prefektovem imenu, ni v moji pristojnosti, ker omenjena kraja, kot sem že povedal, nista na območju moje pristojnosti.

Smatram za upravičeno, da glede tega dodam, da sem 8. t.m. dobil list št. 45/1 poveljstva goriške karabinjerske skupine z enakim dokazom, ki sem ga nemudoma poslal vašemu poveljstvu, da mi da navodila (prilogi 1 in 2).

Glede na način poteka dogodkov je jasno, da nisem izrazil nobene sodbe ali ocene glede ustanovitve koncentracijskega taborišča v omenjenih krajih. Očitno se je šef kvestorjevega kabineta moral zmotiti glede moje misli, ki sem jo, ponavljam, izrekel v navzočnosti svojega vodje urada, tj., da izbrana kraja nista v moji pristojnosti in da glede na bližnjo vrnitev oddelkov divizije "Julia" na območje cone, sploh ne bo mogoče ustanoviti drugih morebitnih koncentracij.¹¹

To poročilo ali opravičilo je poveljnik videmske teritorialne obrambe, general Antonio Bergonzi, 14. marca poslal generalu Robottiju, ki se je pred štirimi dnevi preselil v Ljubljano, in v spremnem dopisu zagovarjal Beata.¹²

Komaj je začelo delovati koncentracijsko taborišče v Čiginju, je dobilo poveljstvo 11. armadnega zbora brzojavko poveljstva 2. armade (št. 3667 z dne 6. marca), da za bližnjo aretacijo in internacijo sorodnikov partizanov iz Ljubljanske pokrajine predvidi nova koncentracijska taborišča, ki bodo začela delovati konec marca.¹³

General Robotti je že drugi dan pisal poveljniku videmske teritorialne obrambe, generalu Bergonziju, in mu poslal prepis armadine brzojavke. Ta taborišča pa naj ne bi bila na Primorskem: "Zaradi znanih razlogov smotrnosti (preprečiti stike s tujerodci) smatramo za potrebno, da naj bodo ta taborišča čimdalje od meje."¹⁴

General Bergonzi mu je odgovoril 10. marca: "Ustanovitev ustreznega taborišča za interniranje družin, ki imajo svojce pri upornikih, zahteva zadostno velikost, ustrezno zahtevam, in tega pogoja ni mogoče uresničiti. Ker moramo izključiti obmejni pas in goriško pokrajino, kjer živi prebivalstvo, ki je rasno sorodno z uporniki, se ta teritorialna obramba omejuje, kot se ve, na zoženo ravninsko cono, ki obkroža to glavno mesto, v katerem se je že nakopičila obnovljena divizija "Veneto" in se bo v teh dneh zbrala divizija "Julija", ki se vrača v domovino. Potem prebivajo na tem ozemlju še vedno enote, ki so določene za prezimovanje (3. armadni in 11. korpusni topniški polk) in vse to opredeljuje zadostnost enot in ni niti najmanjše možnosti za nastanitev še kakšne enote.

Zato se je treba zateči h graditvi na novo barakarskega taborišča, velikosti, kakršna ustreza predvidevanju, ki ga je možno uresničiti.

Z namenom, da bi ustregel nujni zahtevi v. e., sem dal spet prevzeti že proučen in v vseh podrobnostih izdelan načrt za ustanovitev ujetniškega taborišča v kraju "Orzano" (med Vidmom in Čedadom). Ni treba storiti nič drugega kot pridobiti

¹¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. voj. cone Gorica, št. 28 R.P., 14. 3. 1942.

¹² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. videmske ter. obrambe, št. 03/2796, 15. 3. 1942.

¹³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., št. 3667, 6. 3. 1942

¹⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1552 op., 7. 3. 1942.

dovoljenje za material in ustrezno odobritev vojnega ministrstva (glavno ravnateljstvo za inženirstvo), glede na to, da na območju teritorialne obrambe ni barak, lesa, bodeče žice, zapahov, kuhinj, postelj itd.

Potrebna bo pa kar precej časa, da bo taborišče začelo delovati."¹⁵

Na to pismo je general Robotti pripisal: "Dodajam, da smatram, da bi moralo poveljstvo 2. armade sprožiti sporazum med vojnim ministrstvom in notranjim ministrstvom, da bi to avtoriziralo ustanovitev tega taborišča na nekem območju, ki ni vojna zona. Ta rešitev ni sprejemljiva, kajti poveljstvo 2. armade pravi, da bi to taborišče začelo delovati šele konec meseca. Predstavite to zadevo armadi v smislu, da uporabi druga taborišča, če ne bo moglo biti ustanovljeno to v Orzanu."

S prvim koncentracijskim taboriščem za slovenske internirance iz Ljubljanske pokrajine v Čiginju je upravljalo neposredno poveljstvo graničarjev 11. armadnega zbora v Logatcu. Komandant taborišča, ki je imelo 7 barak in zidano vilo za starešine ter upravo, je bil polkovnik **Francesco De Caroli**, poveljnik 9. bojne skupine topničarjev iz Logatca. Vendar je osnutek prvih navodil, kako ravnati z interniranci, sestavilo poveljstvo 11. armadnega zbora in ga 2. marca 1942 poslalo podrejenemu poveljstvu graničarjev in v vednost poveljstvom videmske teritorialne obrambe in divizije sardinskih grenadirjev. V začetku je povedalo, da navodila veljajo za koncentracijski taborišči Volče in Dolenja Trebuša ("če ne bodo dovolj Volče"). Potem, ko je določilo glede služb znotraj taborišč (o zavarovanju, alarmu, protipožarnih ukrepih), je določilo "ravljanje z osumljenci", in to:

"a) Obravnavati jih je treba kot jetnike. Imajo svoje obleke in osebne predmete, ki so dovoljeni vojaku, ki mora odsedeti v ječi (izključno pas, naramnice, vezalke). Enourni sprehod bo ob jutrih in enak ob popoldnevih.

Če je potrebno, se lahko uporabijo zdravniki, da pomagajo častniku zdravniku pri službi v taborišču.

Z duhovniki je treba ravnati kot z drugimi interniranci.

Dopisovanje; vsakih štirinajst dni jim je dovoljeno poslati dopisnico.

Dejanja, ki pomenijo prekrške proti disciplini v taborišču, bodo hitro kaznovana z odgonom osumljenca v taboriščni zapor, v primeru nemira se bodo uporabile verige. Poskusi bega se bodo takoj prijavili vojnemu sodišču 2. armade, odseku v Ljubljani. Krivci bodo skupaj s pomagači sporazumno s poveljnikom karabinerske čete iz Tolmina in tolminskim pretorjem zaprti v mandatnih zaporih."

Za vzdrževanje discipline je osnutek navodil določal tudi združitev jetnikov v skupine in desetine (škvadre), in to tako, da tvorijo skupino interniranci ene barake, desetino pa 20 internirancev. V oddelku "razne odredbe" pa piše: "Vaše poveljstvo je pooblaščen, da za koncentracijski taborišči uporablja vse ukrepe, ki jih ima pravilnik o notranjem delovanju sodnih zaporov. Bilo bi ustrezno, če bi bil v osebje za zavarovanje vključen kakšen vojak, ki zna slovensko, ne da bi se odkril, da bi prisluškoval, o čemer se pogovarjajo osumljenci."¹⁶

Osnutku navodil je Robotti za vsak dan v tednu predpisal tudi obroke hrane, skupno tedensko 500 g zamrznjenega mesa, 2800 g kruha, 470 g testenin, 470 g

¹⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. ter. obrambe Videm, št. 08/1193, 10. 3. 1942.

¹⁶ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/577, 2. 3. 1942. Generalu Robottiju je osnutek navodil za taborišči pripravilo najbrž njegovo ravnateljstvo za administracijo pod vodstvom majorja Cesara De Biasia. To bi sklepali iz promemorije tega ravnateljstva "za gospoda polkovnika /Angela/ Valtulina", 1. 3. 1942. V njej govori o potrebi ločitve uprave taborišč od osebja za varovanje taborišč. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, 1. 3. 1942)

riža, 49 g strganega sira, 70 g olja ali masti, 70 g paradižnikove mezge, 230 g sočivja, 100 g namiznega sira, 49 g kavnega nadomestka, 70 g sladkorja in 7 lir za

priboljške. Vse to naj bi imelo kalorično vrednost 12.772 kalorij (povprečno dnevno 1825 kalorij) in stalo 29, 358 lir (povprečno dnevno 4,20 lir).¹⁷

Osnutek navodil je Robotti poslal tudi poveljstvu 2. armade in to jih je 5. marca poslalo svoji intendanci, da jih preuči, kajti treba jih bo nato pripraviti za vsa taborišča v pristojnosti 2. armade. Treba je pripomniti, da je nato za mnoga taborišča za internirance iz priključenih jugoslovanskih pokrajin skrbela armadna intendantca na Sušaku. Precej spremenjen Robottijev osnutek navodil je poveljstvo 2. armade šele 17. marca 1942 posredovalo poveljstvom vseh štirih podrejenih armadnih zborov kot svoja navodila; podpisal jih je general Mario Roatta. V oddelku "ravnanje z osumljenci" je predpisal preiskavo internirancev ob njihovem prihodu v taborišče in občasne preiskave, enako občasne zборе ("apele") internirancev, prepovedal jim je igre, a dovolil kajenje le ob sprehodih, duhovnikom je dovolil bivanje v posebnih prostorih, dovolil maševati, vendar nikakor spovedovati, ukazal je strogo prostorsko ločitev žensk od moških in jim dovolil daljše bivanje na prostem, prepovedal je internirancem imeti pri sebi dragocenosti in denar, razen 20 lir za nakup sadja in tobaka v taboriščni prodajalni. Glede hrane so navodila predpisovala enako hrano, kot jo je vojno ministrstvo 23. februarja 1942 predpisalo za vojne ujetnike, ki ne opravljajo fizičnega dela.¹⁸

Ko je Robotti 9. marca obiskal taborišče v Čiginju, poveljstvo armade še ni potrdilo osnutka njegovih navodil, zato je komandantu taborišča in poveljstvu graničarjev izdal ustna navodila, v katerih je dovolil internirancem poslati vsakih 14 dni dopisnico. Z njo lahko tudi prosijo domače ali ustrezne družine, da jim pošiljajo obleko in obutev, pakete je treba oddati v vojašnici na Taboru v Ljubljani. Od tam jih bo podčastnik z avtomobilom vsakih 10 dni odpeljal v Čiginj, kjer bo njihovo vsebino ponovno pregledal poveljnik taborišča.¹⁹ Da bi preprečili brezdolje, lahko interniranci prebirajo italijanske časnike in knjige, igrajo damo in šah. V mrzlih dneh se dovoljuje kurjenje peči, občasno bo v taborišče prispel avtobus s kopalnico. "Lahko uživajo versko pomoč vojaškega duhovnika, ki bo bral mašo za internirance po potrebi tudi dnevno. Njej lahko prisostvujejo interniranci v izmenah, vsakokrat iz ene sobe."²⁰

3. Premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., št. 0197, 17. 3. 1942, okrožnica intendance 2. arm. 4. 3. 1942. Intendantca 2. armade je 11. marca obljubila, da bo 2. armada kmalu izdala enovita navodila za delovanje koncentracijskih taborišč. Ko jih je prejeklo poveljstvo 11. armadnega zbora, jih je 25. marca posredovalo poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij in opozorilo, da veljajo tudi za začasna in kratkotrajna taborišča. (ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., AV, 06/744, 25. 3. 1942)

¹⁹ Iz dopisa poveljstva 11. armadnega zbora poveljstvu koncentracijskega taborišča Gonars iz aprila 1942 zveemo, da so "po izrecnem dovoljenju ekscelenze poveljnika tega armadnega zbora, ko so interniranci iz Ljubljane še bili v taborišču Čiginj, poslali internirancem 400 paketov", in da nato to poveljstvo ni poslalo nadaljnjih paketov. (ARS II, CC.RR. fasc. 219/I, pov. 11. a.z., št. 135/26)

²⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 726/III, pov. graničarjev, št. II/1342/GM, 9. 3. 1942.

Čeprav je poveljstvo 11. armadnega zbora predvidevalo, da bosta koncentracijski taborišči v Čiginju in Dolenji Trebuši, iz katerih bodo osumljence vozili v Ljubljano pred vojaško vojno sodišče, obstajali do 40 dni, se to ni zgodilo. Kaže, da je zmagalo stališče, da nista na pravem območju. Kajti 13. marca je poveljstvo 2. armade brzojavilo operativnemu oddelku vrhovnega vojaškega poveljstva v Rimu in v vednost 11. armadnemu zboru:

"5132. Poveljstvo XI. armadnega zbora je ljudi, ki so se zdeli nevarni, v znanih policijskih operacijah v Ljubljani zbralo v barakah, nameščenih v Volčah - kvadrant Tolmin DT-DH - in v Dolenji Trebuši - kvadrant Čepovan PK-DO. Ukrep z namenom poskrbeti za potrebo nagle odstranitve, ne more imeti nadaljevalnega značaja, ker sta navedena kraja v coni, kjer prebivajo večinoma tujerodni nezanesljivi ljudje. Goriška prefektura deli enako mnenje. Da bi preprečili morebitne odboje, prosim, da mi nujno sporočite kraje v notranjosti, v katere naj odstranimo internirance, katerih trenutno število znaša 400 in se bo najbrž povzpelo na okoli 1000. General Roatta."²¹

Na to brzojavko je Robotti 19. marca pripisal: "Čakajmo in medtem povejmo Danioniju, da se pripravi na odstranitev." Kaže, da je medtem vrhovno vojaško poveljstvo sklenilo, da se lahko internirance pošlje v taborišče za vojne ujetnike v Gonarsu. Poveljstvo 2. armade je namreč že 15. marca brzojavilo poveljstvu 11. armadnega zbora:

"5176. Ljudje, prijete v Ljubljanski pokrajini iz varnostnih razlogov, morajo biti v pričakovanju navodil notranjega ministrstva poleg Volč in Trebuše v taborišču za vojne ujetnike št. 89 v Gonarsu pri Palmanovi. Taborišče ima zmogljivost 5.000 oseb in ima lokale za osamitev in ločitev. Stražarsko osebje je že na mestu. Način prihoda in spremstva internirancev v to taborišče bo skrb vašega poveljstva, ki bo vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom teritorialne obrambe Trst in pristojnimi civilnimi oblastmi. Ukrep ne zadene žensk; če so prijete, se morajo izročiti civilnim oblastem. Internirancem bo poleg bivanja zastoj na voljo hrana kot za nedelavne vojne ujetnike. Čakam, da zvem za število prizadetih internirancev in izdana navodila. General Roatta."²²

Pri tem je treba opozoriti, da pri teh internirancih niso mislili samo na aretirane v Ljubljani, temveč tudi na podeželju. Kajti sredi marca so že izšla tudi povelja in navodila za razširitev racij iz Ljubljane na vso pokrajino.

Na pravkar navedeno brzojavko 2. armade je poveljstvo 11. armadnega zbora odgovorilo drugi dan s tole brzojavko:

"02/1833. Odgovor na brzojavko 5176 vašega poveljstva 15. t.m.

Iz razgovora, ki sem ga imel to jutro s poveljnikom tržaške teritorialne obrambe, sem zvedel, da je taborišče Gonars zelo pripravljeno nuditi nujne pogoje jamstva za varstvo internirancev. Ukazal sem, da se odpravi na kraj častnik, da bo določil potrebna dela, ki jih je treba opraviti hitro.

Pošiljanje internirancev v sedanje taborišče Gonars se bo začelo po končanju del. General Robotti."²³

Isti dan je general Robotti pisal generalu Danioniju, v vednost pa tudi poveljstvom tržaške teritorialne obrambe in obeh podrejenih divizij. Ko je sko-

²¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 2. arm., 5132, 14. 3. 1942.

²² ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 2. arm., 5176, 15. 3. 1942.

²³ ARS II, XI. a.z., fasc. 1982 c/IX, pov. 11. a.z., 02/1833, 16. 3. 1942.

rajda prepisal vsebino armadine brzovjavke, je naročil: "Vaše poveljstvo bo urejalo prevoz internirancev z železnico in za to vzpostavilo neposredno zvezo s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe.

Spremnstvo mora biti izoblikovano iz formacijske skupine, ki je zdaj v Trebuši."

Povedal je tudi, da bodo interniranci še dalje na voljo poveljstvom 11. armadnega zbora in divizije sardinskih grenadirjev za vse pravne preiskave in zahteval od poveljstev divizij podatke o številu prijetih za interniranje.²⁴

Isti dan je general Robotti ponovno pisal generalu Danioniju in zahteval, da mu sporoči podrobnosti premeščanja internirancev iz Čiginja v Gonars, ko se bo dogovoril s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe. Ukazal mu je tudi: "Treba je sprejeti vse varnostne ukrepe, ustrezne za onemogočanje kakršnega koli poskusa bega med premeščanjem. Interniranci morajo biti opremljeni z imenskim seznamom in s fotografijami."²⁵

General Danioni je Robottiju odgovoril šele čez tri dni, in to takole:

"1. Število političnih internirancev dne 18-3-1942-XX: 490.

2. Navodila, izdana za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars:

- premestitev se bo opravila v skupinah po 250 internirancev, ki jih bo vsakokrat spremljalo 100 topničarjev, in to dnevno;

- iz taborišča Čiginj do postaje Sv. Lucija na Soči se bodo interniranci prepeljali z avtomobili (ukrep je nujen zaradi okolice: prehod skozi dva znana sovražna kraja Kozaršče in Sv. Lucija, skladišča bencina in smodnišnice ob poti);

- od postaje Sv. Lucija do postaje Palmanova z železnico v opremljenih vagonih, v katerih bo v vsakem dobilo mesto 25 internirancev in spremstvo 6 topničarjev;

- od postaje Palmanova do taborišča Gonars peš (poleg 100 topničarjev bo na postaji Palmanova oddelek za okrepitev spremstva, ki ga bo poslalo taborišče Gonars po sklenjenem dogovoru s poveljstvom tržaške teritorialne obrambe);

- interniranci morajo biti vključeni (previdnostni ukrep za premestitev internirancev v Čiginj in toliko bolj potreben za premestitev, v kateri bodo poleg drugega, interniranci morali prehoditi 5 kilometrov po cesti peš od postaje Palmanova do taborišča Gonars);

- pri Sv. Luciji (kraj) in na tej postaji bo vzpostavljena služba javnega reda, da bo preprečen tudi dohod od krajanov med potekom operacije.

POTREBNA SREDSTVA

- Avtomobile bo poskrbelo to poveljstvo, ki bo zahtevalo bencin pri poveljstvu videmske teritorialne obrambe,

- Pač pa bo potrebno ustrezno število varnostnih verig, posameznih ali kolektivnih, za vključitev internirancev, ki jih to poveljstvo nima. Prosim za začasno nakazilo.

²⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 1082 c/VIII, pov. 11. a.z., 02/1809 op. 16. 3. 1942. Poveljstvo 2. armade je z brzovjavko 24. 3. 1942 in pisno šele 31. 3. 1942 sporočilo generalu Robottiju, da je vojno ministrstvo 27. 3. 1942 z brzovjavko 20058/75/2/3 potrdilo ustanovitev koncentracijskega taborišča Gonars in dovolilo, da politični interniranci še dalje ostanejo na voljo poveljstvu 11. armadnega zbora za ugotavljanje posamične odgovornosti in zbiranje novic. (ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 2. arm. št. 02455, 31. 3. 1942).

²⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1829, 16. 3. 1942.

- Za zahtevo po transportih bo poskrbelo to poveljstvo."²⁶

General Danioni je tisti dan še enkrat poročal Robottiju: "Podrobnosti o gibanju za premestitev internirancev iz Čiginja v Gonars so navedene v mojem današnjem listu št. II/1508 GM.

Dnevi in ure, ko bodo premiki, se določijo šele takrat, ko bo taborišče Gonars lahko sprejelo internirance in po železniškem voznom redu.

Pripominjam, da so do danes poslali v Čiginj fotografije samo za 200 internirancev.²⁷

Ob tej priložnosti sporočam, da je poveljstvo teritorialne obrambe Trst vrnilo častnika, ki ga je dalo na voljo za taborišče Gonars, ker da je bil ta odrejen od častnika že zelo uvedenega v glavno službo v taboriščih za vojne ujetnike.

Danes sem iz svojega poveljstva tudi poslal v omenjeno poveljstvo teritorialne obrambe višjega častnika izrecno za predstavitev nujne potrebe, glede na sedanje razmere, da bi taborišče čimprej začelo delovati.

Taborišče Gonars je že obdano z žično oviro in ga je zato poveljstvo omenjene teritorialne obrambe sporočilo poveljstvu 2. armade za pripravljeno uporabo, upoštevajoč, da mora gostiti redne vojne ujetnike.

Ko je /armada/ zvedela, da gre za nevarne politične internirance, je smatrala za bolj previdno, da ukaže, da se taborišče obda še z eno mrežo in dodatnimi mesti za avtomatsko orožje.

Delo se je že začelo.

Glede na prej prikazano, je poveljnik teritorialne obrambe sporočil mojemu častniku, da bo taborišče pripravljeno za sprejem internirancev konec tega meseca. Pojasnil sem mu nujno potrebo za zasedbo taborišča in mi je odgovoril, da bo dal ustrezna navodila za to, da bi začelo delovati čez kakšen dan, pridržal si je možnost, da mi sporoči datum.

Notranje službe taborišča (voda, razsvetljava, protipožarna sredstva itd.), ki jih je navedlo to poveljstvo, so že določene.

Menim, da bi bilo ustrezno, da bi vaše poveljstvo glede tega zainteresiralo poveljstvo tržaške teritorialne obrambe."²⁸

Na to poročilo je general Robotti 20. marca pripisal: "Dobro. Torej naprej! Povej mi, kdaj bosta določena oba premika v Gonars (častniki, podčastniki in civili)." Tisti dan, ko je general Danioni napisal to poročilo, je namreč italijanska vojska v Ljubljanski pokrajini začela tudi z aretacijo in internacijo častnikov in podčastnikov bivše jugoslovanske vojske. Ker je bil Gonars že taborišče za vojne ujetnike, ni bilo treba za to vrsto slovenskih internirancev iskati posebnega taborišča in so jih že čez nekaj dni, 21. marca zvečer in naslednje dni, začeli pošiljati v Gonars.

General Robotti se je 18. marca pisno obrnil na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe, rekoč: "Glede na novice, ki mi jih je ustno povedal častnik, ki sem ga poslal na vaše poveljstvo glede možnosti za sprejem v omenjeno koncentracijsko taborišče, sporočam, da se bo po vsej možnosti 21. t.m. začelo pošiljanje čast-

²⁶ ARS, KUZOP, fasc. 4, m. 41, pov. graničarjev, št. II/1508/GM, 19. 3. 1942.

²⁷ K temu podatku je Robotti pripomnil: "So že poslani za prvih 500, za drugih 100 bodo poslani takoj." To pomeni, da je bilo takrat v Čiginju okoli 600 jetnikov.

²⁸ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/162 R.P., 19. 3. 1942.

nikov, podčastnikov bivše jugoslovanske vojske in slovenskih vojnih ujetnikov. Po premestitvi teh ljudi bo sledilo premeščanje političnih internirancev iz Čiginja." Nato je še povedal, da poveljstvo 2. armade naroča, naj tiste internirance, ki bodo med prvimi prispeli v Gonars, uporabijo pri delih za ureditev taborišča, vendar pod varnostnimi ukrepi, ki so potrebni za onemogočanje pobegov.²⁹

Dne 20. marca je poveljnik teritorialne obrambe Trst, general Giovanni Corte, sporočil Robottiju, da je bilo taborišče Gonars pripravljeno sprejemati vojne ujetnike. Ker gre za politične internirance, je treba okrepiti varnostne ukrepe, posebno, da bi onemogočili pobege, in to glede ograde in vojakov. Glede prvega ukrepa je inženirsko poveljstvo že začelo delati, glede drugega ukrepa pa je treba dobiti 200 vojakov, ki bi jih naj po možnosti vsaj začasno preskrbelo Robottijevo poveljstvo. Izrazil je potrebo po pošiljanju v skupinah, ki naj ne bodo prevelike, in s predhodnim sporočanjem.³⁰ Na to poročilo je Robotti še isti dan pripisal, da bodo častnike in podčastnike začeli pošiljati naslednji dan, glede internirancev iz Čiginja pa se je treba dogovoriti z Danionijem.

Tisti dan, ko je v Gonars prispel prvi transport častnikov in podčastnikov iz Ljubljane, je častnik iz poveljstva graničarjev posredoval v Gonarsu za čimprejšnji sprejem internirancev iz Čiginja. O tem je general Danioni poročal Robottiju 23. marca: "Po vašem povelju sem včeraj poslal svojega častnika na poveljstvo tržaške teritorialne obrambe in v koncentracijsko taborišče Gonars z nalogo, da bi pojasnil nujnost pošiljanja civilnih internirancev v to taborišče in da bi se dogovoril o datumu, ko se lahko začne pošiljanje.

Po obisku taborišča Gonars in poslušanju poveljnika tega taborišča, podpolk. Vicedominija, poveljstvo teritorialne obrambe Trst sporoča:

- SMRE /generalštab kopenske vojske - op. T. F./ je ukazal, da morajo biti ujetniki - častniki ločeni od vojakov in civilni interniranci ločeni od vojakov.

V Gonarsu sta dve različni taborišči, sosednji, od katerih je večje že pripravljeno in lahko sprejme več kot dva tisoč oseb. Zato bi lahko brez omenjenih omejitev do sedaj sprejelo tudi civile. Omenjeno povelje SMRE je naročilo nujno takojšnjo pripravo drugega taborišča, pri katerem pa manjka ustrezna ograditev in kjer je treba popraviti vodovodno napravo in razdelitev prvega taborišča v dva dela, da bi ločili vojne ujetnike od civilov.

Ta dela bodo končali v petih dneh.

Zato se glede na pripravljenost prihod civilnih internirancev lahko začne 29. tega meseca.

- Posadka v Gonarsu nima dovolj moči, da bi oblikovala nadzor nad dvema taboriščema in je zato poveljstvo teritorialne obrambe včeraj zahtevalo od SMRE za okrepitev moštva 200 vojakov. Isto poveljstvo glede priprave taborišča izjavlja, da ne bo možen prihod civilnih internirancev, dokler prej ne bo na voljo omenjenih 200 mož. Pričakuje torej navodila SMRE in si pridržuje tozadevno sporočilo.

Glede na navodila vašega poveljstva je moj častnik sporočil tudi tole:

- število internirancev, ki jih je treba poslati v Gonars, je danes okoli tisoč;
- pripeljani bodo iz Ljubljane (okoli 400) in del iz Volč (okoli 600).

Medtem bom vzpostavil zvezo z delegacijo transportov v Trstu glede železniškega transporta in čimbolj ustreznega voznega reda, pridržal si bom sporočilo

²⁹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/1906, 18. 3. 1942.

³⁰ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. ter. obrambe Trst, št. 01/3103/P., 20. 3. 1942.

vašemu poveljstvu glede datuma izvedbe, dokler poveljstvo teritorialne obrambe, glede na prej rečeno, ne bo potrdilo datuma začetka premika."³¹

Na to poročilo je Robotti pripisal: "Zveze s poveljstvom teritorialne obrambe Trst z opozorilom, da se 29. začne pošiljanje v Gonars 1000 iz Ljubljane. Nato

ukazem, da jim takoj sledi 600 iz Volč." Pripisal je tudi, da ne more poslati tistih 200 vojakov, za katere prosi general Corte. Pač pa je še isti dan, 23. marca, z brzojavko obvestil poveljstvo 2. armade o vsebini Danionijevega poročila in prosil, naj armada poskrbi za tistih 200 mož okrepitve, "ker je oddelek vojakov iz Čiginja nujno potreben v Sloveniji." Odobrili bi mu naj tudi zahtevo, da interniranci tudi v Gonarsu ostanejo na voljo njegovemu poveljstvu za preiskavo posamične odgovornosti in zbiranje novic.³²

Kaže, da so vse internirance iz Čiginja in Dolenje Trebuše odpeljali v Gonars konec marca in 1. aprila 1942. General Danioni je namreč 26. marca sporočil poveljstvu 11. armadnega zbora vozni red "transportiranja političnih internirancev iz taborišča Čiginj v taborišče Gonars", ki ga je tisti dan prejel od tržaške delegacije transportov. Dne 28. marca zgodaj zjutraj ob 4,08 naj bi se iz Sv. Lucije odpeljalo do postaje Bagnaria Arsa z interniranci 300 vojakov, od katerih bi se jih isti dan do 17. ure vrnilo 110. To naj bi se ponovilo 29. in 30. marca.³³ Premestitev pa se je najbrž še zavlekla. Poveljstvo armadnega zbora je namreč 1. aprila brzojavilo poveljstvu 2. armade: "Sporočamo, da smo odpeljali iz Čiginja v Gonars 193 političnih internirancev. Taborišči Trebuša in Čiginj sta izpraznjeni."³⁴

Nimamo arhiva teh koncentracijskih taborišč, zato lahko navedemo le približno število njihovih internirancev - okoli 600. To pomeni, nekaj manj kot tri četrtine oseb, ki jih je divizija sardinskih grenadirjev zaprla med racijami v Ljubljani (878). Tako so jih okoli 278 obdržali še v ljubljanskih zaporih za preiskavo. Morda so 4. aprila ravno od teh 239 iz Ljubljane poslali v Gonars.³⁵

II. Primorci v internaciji in koncentracijskih taboriščih

1. Interniranje na Primorskem do jeseni 1942

Na Primorskem se je zlasti od pomladi 1942 razvnel vse močnejši narodnoosvobodilni boj, ki so ga italijanske upravne in vojaške oblasti skušale zadušiti ali vsaj ohromiti z različnimi ukrepi. Najhujše ukrepe so fašistične oblasti izvajale v južni Primorski, ki je sodila v reško pokrajino, in to po navodilih reškega prefekta Temistocleja Testa. Tam so že marca začeli požigati hiše in nato v naslednjih mesecih cele zaselke, v začetku junija pa celo sedem vasi pri Ilirski Bistrici. Takrat so tudi brez sodne obravnave postrelili 28 ljudi, pet pa so jih celo javno obesili v

³¹ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. graničarjev, št. II/1621/GM, 23. 3. 1942.

³² ARS II, XI. a.z., fasc. 661/VI, pov. 11. a.z., št. 02/2083, 23. 3. 1942.

³³ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. graničarjev, št. II/1715, 26. 3. 1942.

³⁴ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2380, 1. 4. 1942.

³⁵ ARS II, XI. a.z., fasc. 661/IV, pov. 11. a.z., št. 02/2484, 4. 4. 1942.

Ilirski Bistrici in Bukovici.³⁶ Prebivalstvo požganih vasi so izgnali v Italijo in ga razmestili po 19 provincah.³⁷

Med nadaljnjimi ukrepi je bila tudi ustanovitev generalnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino, ki naj bi vsklajeval delovanje vseh policijskih uradov in oddelkov in tudi sam s svojimi premočnimi oddelki zatiral narodnoosvobodilno gibanje. Od ustanovitve sredi junija 1942 do aprila 1945 ga je vodil generalni inšpektor j. v. Giuseppe Gueli. Na vojaškem področju pomeni veliko zarezo ustanovitev 23. armadnega zbora v Trstu v začetku junija 1942 s poveljnikom, generalom Albertom Ferrerom in namestitev dveh divizij vojske, in to "Veneto" v Gorici in "Novara" v Divači.

Čeprav so zahodni del Hrvaškega primorja in zahodni del Gorskega Kotara 18. maja 1941 formalnopravno priključili k Reški pokrajini, so v nekaterih pogledih, tudi glede interniranja prebivalstva ravnali drugače kot v tistem delu te pokrajine, ki je bil pod Italijo že od 1918 in 1924 (mesto Reka). Prebivalstvo na novo priključenega območja so internirali podobno kot prebivalstvo Ljubljanske pokrajine, večinoma v koncentracijsko taborišče Rab. To pa je bilo v pristojnosti vojaških oblasti, na priključenih območjih Reške pokrajine poveljstva 5. armadnega zbora v Crikvenici. V drugi polovici maja 1942 pa so najbrž na predlog reškega prefekta Teste v Rimu ukazali internacijo sorodnikov partizanov iz Reške pokrajine, ki je bila že pred letom 1941 v Italiji. V notranjem ministrstvu je za interniranje ljudi skrbel predvsem Inšpektorat za vojno službo pod vodstvom prefekta Marcella Tallariga in za njim prefekta Giuseppa Stracca.

Iz druge polovice maja 1942 je brzojavka notranjega ministra Carmineja Seniseja prefektoma provinc Vercelli in Reka, ki pravi: "Prosim, da se vzdržite pošiljati internirance v /provinci/ Vercelli ali kam drugam, ker so koncentracijska taborišča in občine v starih provincah, ki vojaško niso pomembne, že nasičene z interniranci, ki so prispeli z raznih strani. Omejite predloge za interniranje na malo posameznih primerov in čakajte vedno na odločitve ministrstva, preden pošljete internirance v notranjost kraljevine."³⁸ Na to brzojavko je drugi dan odgovoril prefekt Testa:

"Št. 010396 na 34529/443 z dne 21 t.m. V redu, o čemer sporoča brzojavka, katere sprejem potrjujem. Poskusil bom poskrbeti za ustanovitev taborišč na otokih Rab in Krk, ker zaradi pomanjkanja zmogljivosti ne morem več obravnavati družin tistih, ki so zapustili hiše in se pridružili upornikom, ki prehajajo čez mejo iz Hrvaške in Slovenije, da bi jih novačili. Medtem ko čakam na zahtevane sile za hitro kolono, sem vedno s sto obmejnimi miličniki, ki se vrtijo kot prikazni Aide.

³⁶ Maks Zadnik: Tridesetletnica pokola in požigov v Brkinih. Borec, 24, 1972, št. 11, str. 587-601.

³⁷ 69 oseb iz Mereč v province Aosta, Asti in Cuneo, 111 iz Podstenj v Alessandrio, Torino, Milano, Varese in Belluno, 22 iz Prema v Bergamo, 43 iz Bitnje v Como in Vercelli, 23 iz Kilovč v Brescia, 20 iz Mereč in Podstenj v Novaro, 24 iz Ratečevega Brda, Mereč in Kilovč v Sondrio, 25 iz Podstenj in Kilovč v Bolzano, 25 iz Bitnje, Prema in Kilovč v Pavio, 24 iz Kilovč in Ratečevega Brda v Trento, 25 iz Ratečevega Brda in Mereč v Verono, 25 iz Podstenj in Ratečevega Brda v Vicenzo. Skupaj torej 436 oseb iz šestih vasi.

³⁸ Arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta, Beograd (dalje VZI), italijanski arhiv (dalje i.a.), šk. 898, št. 17/1, notr. min., 34529/443, 21. 5. 1942.

Moram pač odstraniti vsaj družine, ki bi drugače dobavljale upornikom živež, njihove neposredne ali posredne sokrivce, medtem ko enote ne morejo čistiti."³⁹

Kako gorak je bil Testa Slovencem v svoji provinci, pove odlomek iz pisma, ki ga je dva dni pred tem pisal Bufariniju na notranje ministrstvo: "Kot sem povedal DUCEJU ob njegovem obisku v Ilirski Bistrici, je slovensko prebivalstvo polno nezvestih ljudi, ki ubogajo samo takrat, ko čutijo prestiž in silo."⁴⁰ Čez tri tedne so v Rimu že določili število za internacijo predvidenih družin. 14. junija 1942 je namreč notranje ministrstvo prefektom 49 provinc poslalo tole brzojavko:

"Ukazana je bila takojšnja odstranitev tisoč sorodnikov upornikov iz Reške pokrajine. Prefekt REKE bo uredil odhod v majhnih skupinah, tako da bodo nedotaknjena družinska jedra, odločil bo, da bo prevoz po možnosti v ločenih oddelkih in v spremstvu agentov javne varnosti. Inšpektorat za vojne službe bo železniški upravi povrnil stroške transporta po nižji tarifi, dogovorjeni za odstranitev civilnega prebivalstva z vzhodne meje. Prefektore, ki sprejmejo skupine, bodo poskrbele za njihovo nastanitev, in to približno po dvajset, ki jih je treba nadzirati in podvreči režimu opomina. Reški prefekt bo obvestil omenjene prefektore o odhodu in prihodu skupin v sprejemni kraj in obvestil tudi Inšpektorat za vojne službe. (...) Buffarini."⁴¹

Vendar ukrepa interniranja niso mogli speljati, kakor bi ga radi, o čemer priča pismo Inšpektorata za vojno službo pri notranjem ministrstvu vsem prefektom, dalmatinskemu guvernerju in ljubljanskemu visokemu komisarju 2. julija 1942: "Večinoma občutljive razmere, v katerih sta se našli Reška in Zadarska pokrajina ter tudi tiste, ki so bile priključene k Italiji, so zahtevale takojšnjo akcijo posebnih ukrepov javnega reda, da bi normalizirali življenje v teh conah. Pred kratkim je bila ukazana odstranitev družin iz Reške pokrajine - skupno število 1000 enot - in njihova nastanitev v starih provincah - izključno tistih v južni in otoški Italiji - v razmerju po 20 v vsako. Po inštrukcijah, ki jih je dalo to ministrstvo, so nekateri prefekti izjavili, da v svoji provinci ne morejo nastaniti tako neznatnega števila odstranjenih in da bi se s tem njihove možnosti morale smatrati za izčrpane. Glede tega je treba upoštevati, da je v sedanjem trenutku potrebno polno razumevanje nujnih potreb, ki se jim mora ustreči na ustrezen način, presegajoč vse težave.

Zatorej, ker gre predpostaviti, da bodo še nadaljnje odstranitve z območja vzhodne meje, prosim ekscelece prefekte severne in srednje Italije, da že sedaj ukrenejo vse za sprejem drugih kontingentov evakuirancev in odredijo, da se pošljejo v podeželske občine in zaposlijo pri poljedelskih ali drugih delih, glede na sposobnosti vsakega.

Opozarjamo, da ne bodo upoštevane morebite prošnje za oprostitev kakšne province, da ne sprejme evakuirancev, ker to ministrstvo nima možnosti, da bi kako drugače ustreglo tej potrebi."⁴²

Najbrž je prefekt Testa 5. julija odgovoril na to pismo državnemu podsekretarju v notranjem ministrstvu dr. Guidu Buffariniju: "Kot vidiš, bi prišli do iste točke kot Slovenija, če ne bi tudi tukaj uporabili balkanskih sredstev

³⁹ VZL, i.a., šk. 898, št. 17/1, pref. Testa 22. 5. 1945.

⁴⁰ VZL, i.a., šk. 898, št. 16/1, pref. Testa 20. 5. 1942.

⁴¹ VZL, i.a., šk. 898, št. 23/1, notr. min. 14. 6. 1942.

⁴² VZL, i.a., šk. 898, št. 25/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 17981/306-6, 2. 7. 1942.

represalij. (...) In zdaj se koraka tudi tukaj brez usmiljenja."⁴³ Buffarini pa je v imenu Inšpektorata za vojno službo ponovno pisal Testu. V pismu je najprej opozoril na dotedanja navodila za odstranitev sorodnikov partizanov in nadaljeval: "Predvideva se, da bodo v nadaljnjem opravljeni drugi premiki.

Sodimo, da je ustrezno določiti nekaj smernic, po katerih bo Vaša ekscelenc moralna vdihniti lastno akcijo, tako glede režima pomoči kot potrebnih ukrepov. Očitno je, da je treba glede obravnavanja dobro razlikovati med sorodniki upornikov in prebivalstvom, ki je prosilo našo zaščito. Prve je treba podvreči pravilom, ki veljajo za vse internirance. Njihovo dopisovanje je treba cenzurirati pri sprejemanju in odpošiljanju. Njihovo gospodarsko obravnavanje določa navedena brzojavka 40407/17074/303-1. Za zaščitence pa se mora uporabljati dogovorno določanje hrane in bivališča ter glede njih se lahko uporablja tudi sodelovanje PNF, lahko se izvajata moralna pomoč in dobra politična propaganda, z namenom vedno večjega duhovnega zblíževanja tega dela novega prebivalstva Domovini ali Režimu.

Kadarkoli se bodo pokazale posebne razmere, ki bodo zahtevale posebne ukrepe, bo Vaša ekscelenc posredovala temu Inšpektoratu za vojno službo ustrezne predloge.

(...)

Ravno tako bo koristno preučiti možnost, da se eni kot drugi pošljejo na delo."⁴⁴

Ministrstvo za notranje zadeve (državni podtajnik Buffarini) je 15. julija v pismu 49 prefektom skoraj dobesedno ponovilo vsebino pisma z dne 14. julija, je pa dodalo, da se bo pošiljanje internirancev iz reške province začelo 18. julija, o čemer jih bo reška prefektura obvestila še posebej.⁴⁵ Kaže, da prefekt Testa do konca julija še vedno ni spravil predvidenega števila družin v internacijo. 30. in 31. julija se je namreč Buffarini ponovno obrnil na 49 prefektov s ponovljeno vsebino kot 14. junija in 15. julija, je pa dodal: "Obravnavanje teh družin je takšno: osem lir dnevno družinskemu poglavarju, poleg tega še njemu petdeset lir mesečno odškodnine za stanovanje, štiri lire njegovi ženi, tri lire mladoletnim otrokom in štiri lire drugim odraslim sorodnikom."⁴⁶ Pač pa je Testa 16. avgusta brzojavil omenjenemu inšpektoratu v notranje ministrstvo: "Št. 018212 kab. Po telefonskem pogovoru potrjujem, da bo v prihodnjih dneh treba poskrbeti za sistemizacijo dva tisoč odstranjenih nevarnih sorodnikov upornikov. Prosim za določitev krajev interniranja. Prefekt Testa."⁴⁷

Do konca avgusta 1942 nimamo podatkov, da bi se kateri koli vojaški organ vmešaval v interniranje ljudi v Julijski krajini, saj poznamo le dopisovanje med prefektom Testo in notranjim ministrstvom. 3. septembra pa je sam načelnik generalštaba kopenske vojske, general Vittorio Ambrosio pisal notranjemu ministrstvu in v vednost tudi vrhovnemu poveljstvu oboroženih sil: "Poveljstvo teritorialne obrambe Milano je sporočilo, da je po določbah vašega ministrstva pred kratkim prispelo na njegovo območje 72 sorodnikov upornikov s Kvarnerja, ki so

⁴³ VZI, i.a., šk. 898, št. 26/1, pref. T. Testa 5. 7. 1942.

⁴⁴ VZI, i.a., šk. 898, št. 30/1, notr. min., Inšp. za voj. službo, št. 10935/303-10, 22. 7. 1942.

⁴⁵ ACS, PS, AGR, ctg. A5G (Conflitto Europeo 1940), b. 100, fasc. 167, notr. min. 15. 7. 1942.

⁴⁶ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, notr. min. 30 in 31. 7. 1942.

⁴⁷ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 157, pref. Testa 16. 8. 1942.

jih nastanili v Cingia de Botti (zaselek kraja Pieve Cusata). Nadzor so zaupali karabinjerski postaji tega kraja (7 karabinjerjev). Jasno pa je, da naj bi bili na podoben način v teku ukrepi za odstranitev in nastanitev drugih ljudi.

Soglašam z ustreznostjo odstranitve sorodnikov upornikov iz Julijske krajine, vendar se ne zdi, da njeno izvajanje na prej omenjen način, daje vsa jamstva, ki se zdijo potrebna. In to, ker gre za posameznike, ki jih gre smatrati za nevarne, ker sodijo k pravim in čistim nam nasprotnim organizacijam, ki so se večinoma razvile na območju vzhodne meje. Ne gre izključiti, da bi puščeni razmeroma svobodni, čeprav nadzirani, lahko iskali priložnost za sodelovanje pri sabotažnih akcijah ali atentatih, ki bi jih prirejale te organizacije, opravljali nam škodljivo propagando, (posebno med kmeti in manj izobraženimi sloji) in sploh se spustili v nenadzorovano dejavnost, v povezavi z omenjenimi organizacijami, bodisi neposredno bodisi z dopisovanjem (zato, ker se ta glede na način njihove nastanitve zelo lahko izmuzne cenzuri).

Prej povedano me navaja, da predlagam vašemu ministrstvu, da bi bilo ustrezno zbrati omenjene ljudi v posebnih krajih koncentracije, zunaj stika s civilnim prebivalstvom in pod ustreznim varovanjem policijske sile."⁴⁸

To Ambrosijevo pismo je ministrov kabinet 19. septembra posredoval šefu italijanske policije Carmineju Seniseju in že nekajkrat omenjenemu Inšpektoratu za vojno službo in prosil za njuno stališče. Odgovorila sta šele na ponovno zahtevo z dne 13. oktobra. Prvi je odgovoril inšpektorat, in to 24. oktobra. Povedal je, da popolnoma soglaša z Ambrosijevim stališčem in je zato svetoval milanski prefekturi, naj prouči možnost nastanitve sorodnikov upornikov v lastnih ubožnicah ali v drugih podobnih zavodih, s katerimi bi omejil njihovo svobodo dejavnosti in zagotovil ustrezno varovanje. Podobna navodila je dal tudi drugim prefekturam, v katerih so bili interniranci z območja vzhodne meje. "In ker je isti generalštab kopenske vojske v začetku tega meseca zahteval od tega inšpektorata in od glavnega ravnateljstva javne varnosti /tj. od šefa policije - op. T. F./, da poskrbi za sprejem in nastanitev na polotoku drugega kontingenta odstranjenih - naraslega na **okoli 50 tisoč oseb** /Podčrtal T. F./ - je nastal nov problem, ki ga je treba politično-vojaško pozorno proučiti.

V beležki za Duceja, ki se prilaga v kopiji, ta inšpektorat daje vedeti, da ti ljudje predstavljajo resno nevarnost za politično skupnost in za javni red v Domovini, in tudi predlagal, da bi morali te nevarne in sumljive ljudi držati v **koncentracijskih taboriščih**, ki jih ima na voljo ista vojaška oblast. /Podčrtal T. F./ Ta inšpektorat bi lahko kvečjemu poskrbel za zbiranje in nastanitev v provincah tistega prebivalstva, ki je prosilo našo zaščito, za žene, ločene od moških, in za otroke, ki so ostali brez pomoči svojih sorodnikov.

Te iste zamisli potrjujejo, kar je ta inšpektorat predstavil na sestanku 3. t.m. na vrhovnem vojaškem poveljstvu - uradu za splošne zadeve - III. odseku, za proučitev vprašanj o nastanitvi civilnih internirancev, odstranjenih z območij vzhodne meje, za izvajanje akcij vojaške policije."⁴⁹

⁴⁸ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 110, fasc. 167, nač. generalštaba kop. vojske, št. PI/18617, 3. 9. 1942. General V. Ambrosio je bil v letu 1941 poveljnik 2. armade na Sušaku.

⁴⁹ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, notr. min., Inšp. za vojno službo, št. 23548/303-39, 24. 10. 1942.

Čez dva dni je odgovoril tudi šef policije Senise. Potem, ko je povedal, da je rešitev vprašanja 72 internirancev v provinci Milano prepustil Inšpektoratu za vojno službo, je nadaljeval: "Glede na skrbi, ki jih izraža generalštab kopenske vojske o pošiljanju teh sorodnikov upornikov in drugih politično sumljivih oseb v razne province kraljevine, se opozarja, da so zaradi močnega nadaljevanja pritoka politično nevarnih internirancev iz novih provinc in iz zasedenih pokrajin koncentracijska taborišča skoraj popolnoma nasičena in zato ni nobene možnosti, da bi omenjene osebe nastanili v teh taboriščih: dodaja se, da so razne občine kraljevine in drugi kraji, ki so na voljo Inšpektoratu za vojno službo, tudi skoraj popolnoma nasičene in so samo z velikimi, že omenjenimi težavami do sedaj nastanili omenjene osebe v zelo redkih conah, ki so še ostale na voljo. Končno se dodaja, da je pred kratkim ta urad, odvisen od omenjenih težav, moral odgovoriti v negativni smeri na zahtevo vrhovnega poveljstva, ki je težilo za tem, da bi spravili v koncentracijska taborišča za civilne internirance 18.000 oseb, ki so jih vojaške oblasti prijele v operacijah v novih provincah in na zasedenih ozemljih. Zagotavljamo, da so omenjeni ljudje, ki so poslani v razne občine kraljevine, podvrženi učinkovitemu nadzoru policijskih organov."⁵⁰

2. Interniranje Primorcev in Istranov v koncentracijskih taboriščih

Je morda Ambrosijev predlog prispeval k razmišljanju notranjega ministrstva, da za sorodnike partizanov iz Julijske krajine ustanovi posebni taborišči? Kaže, da je bilo interniranje v Julijski krajini do srede poletja 1942 omejeno več ali manj na Reško pokrajino, saj do takrat nimamo takšnih podatkov iz drugih provinc. Nato pa se začne takšno interniranje tudi v drugih provincah Julijske krajine. Spodbudil pa ga je odhod nekaj deset primorskih mladeničev, zlasti iz goriške pokrajine, v primorske partizane, da se izognejo mobilizaciji v italijansko vojsko. Dne 19. septembra je goriški prefekt Aldo Cavani poročal notranjemu ministrstvu in tudi vodji italijanske policije Seniseju: "Med temi poslednjimi dnevi in natančneje v času od 10. do 15. tega meseca, je okoli 40 mladeničev, večinoma iz letnika 1923, odšlo iz svojih bivališč in ni pustilo naslova, da bi se združilo z uporniškimi tolpmami, ki delujejo v tej provinci. Da bi zavrla to zdaj pogosto zločinsko dejavnost, sem se odločil dati odločna navodila ustreznim policijskim organom in karabinjerskim poveljstvom, za vztrajnejši in strožji nadzor. Kot sem že svojčas sporočil, sem odredil, da primejo vse družinske člane tistih, ki so odšli k uporniškimi tolpmam, in jih spravijo v pomožne zapore v Zdravščini (Zagradu), katerih ustanovitev je dovolili vaše ministrstvo." Dalje je Cavani poročal, da je odredil zaplenbo imovine oseb, ki jih bodo zaprli.⁵¹ Dan prej je Cavani pisal poveljstvu karabinjerske skupine Gorica in zahteval seznam partizanov in ubežnikov, ki ga je že zahteval 5. septembra, in nadaljeval: "Kot sta se dogovorila vaše poveljstvo in kraljevska kvestura, bi bilo ustrezno začeti z aretacijami družinskih članov omenjenih. Mogoče bi jih bilo primerno nastaniti v krajevnih zaporih, moške v pomožnih zaporih v Zdravščini, medtem ko bi otroke lahko

⁵⁰ ACS, PS, AGR, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, šef pol., št. 451/31380, 26. 10. 1942.

⁵¹ ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorice, št. 04539 Gab., 19. 9. 1943.

spravili pri goriški organizaciji Materinstvo in otroštvo, po dogovorih z njenim ravnateljstvom."⁵²

29. septembra 1942 je Cavani poročal šefu policije že o "ukrepih proti družinskim članom upornikov." Najprej je povedal: "V nadaljevanju svojega poročila z dne 19. septembra, št. 04539 sporočam, da so se 28. t.m. začeli omejevalni ukrepi proti osebni svobodi družinskih članov mladeničev, ki so se pred kratkim odšli k upornikom. Medtem ko so moške zaprli v pomožne zapore v Zdravščini, so ženske zaprli v krajevne zapore, v pričakovanju, da bo vaše ministrstvo, kateremu so bile poslane ustrezne posamezne zahteve, poskrbelo za njihovo interniranje, da jih ne bi, ne da bi navajali očitne motive, držali še dalje v tej provinci, kjer vendar manjka možnost, kajti pomožni zapori v Zdravščini imajo zmogljivost le za tristo oseb. Zato se je treba zateči k pomoči krajevnih zaporov ali k tistim za mandatne kazni v raznih conah province, ki so že nekaj časa polni." Sodil je, da bo število aretiranih znašalo okoli tisoč oseb. Nato je prefekt Cavani povedal, da je zato, da se ne bi

izgubilo premoženje, zaplenjeno sorodnikom upornikov in zaradi represalij, ki jih je razglasil z razglasom 19. septembra, imenoval komisarja za upravljanje omenjene imovine. Zneske iz upravljanja bodo uporabljali za vzdrževanje zaprtih ljudi. Končal je takole: "Do sedaj so prijeli 80 oseb iz občin Šempas, Renče in Šempeter, zaselek Gorice. Postopoma bodo šle aretacije po vsem ozemlju province in o njihovem poteku bom poročal občasno."⁵³ Skoraj polovico (34) omenjenega števila prijelih sorodnikov mladeničev letnika 1923, ki so izginili od doma in odšli v partizane, da bi se odtegnili mobilizaciji v italijansko vojsko, so 28. septembra prijeli v Šempasu v Vipavski dolini.⁵⁴

Cavanijevemu poročilu naj dodamo, da so tudi za aretirane ženske našli zapore, in to v samostanu Kostanjevica pri Gorici.

Najhujši ukrep, ki so ga takrat fašisti pripravljali proti civilnemu prebivalstvu Primorske in Istre, bi naj bila odstranitev vseh odraslih moških in celó vsega prebivalstva s širših območij. Tak ukrep bi bil predvsem posledica odhoda velikega števila primorskih ljudi v partizane januarja in februarja 1943. Italijanske politične, upravne in vojaške oblasti so si na vse kriplje prizadevale, da bi čimbolj omejile ta pojav. Zlasti so se posluževale prisilnega novačenja moških s pomočjo vojaških in karabinjerskih sil in seveda aretacij sorodnikov tistih moških, ki so odšli v partizane.⁵⁵ Ko je goriški kvestor 27. februarja 1943 poročal vodji italijanske policije Seniseju o razmerah v svoji pokrajini v preteklem dvomesečju, je zapisal, da so partizani mobilizirali 961 moških in da jih je 513 k njim odšlo prostovoljno ter dodal: "Kot je Vaši ekcelenci znano, je tukajšnja prefektura deloma na lastno

⁵² ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/I, pref. Gorica, št. 04539 Gab., 18. 9. 1942.

⁵³ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. H 2/105, b. 4, fasc. VI, fasc. Gorice, št. 04539, 29. 9. 1942, v prepisu II. odseka glav. ravn. jv. Rim, 12. 10. 1942. Za komisarja omenjene komisije je Cavani imenoval podprefekta Giovannija Rosata, za člane pa Alessandra Godeasa (za PNF), Vita Gorgonija (za kvesturo), Eugenia Dho (za SEPRAL), Giovannija B. Cossia (za kmetijski inšpektorat) in Valdemarja Voigtlanderja (za pokr. zvezo poljedelcev). Drugi prefekti so to storili kasneje, šele v letu 1943.

⁵⁴ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, poročilo zunanje karab. čete Gorica 28. 9. 1942.

⁵⁵ Partizansko novačenje v tistem času sem obširneje opisal v knjigi Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana 1983, str. 195-263.

pobudo in deloma na zahtevo vojaških oblasti in policijskih organov sprejela celo vrsto ukrepov z namenom prekiniti to zelo nevarno obliko političnega tolovajstva, z aretacijo vseh sorodnikov upornikov in z njej sledečo zaplembo nepremičnin in premičnin, vključno z živino, katerih upravo so zaupali posebni komisiji, ki jo vodi podprefekt."

Izvajanje policijskih ukrepov proti sorodnikom partizanov je bilo v pristojnosti že omenjenega generalnega (od februarja 1943: specialnega) inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino pod vodstvom Giuseppa Guelija. Ta je na neko zahtevo goriškega prefekta Cavanija z dne 29. 1. 1943 temu 5. februarja sporočil, da je glede na poslabšane politične razmere v njegovi provinci, naročil svojim premičnim oddelkom razširitev preventivnih in represivnih služb. "Še posebej sem zahteval pozornost gospodov poveljnikov oddelkov, da delujejo strogo, neuklonljivo ne samo proti upornikom, temveč tudi proti vsem, ki jih podpirajo."⁵⁶ Dne 21. februarja je Gueli naročil kvestorjem in svojim premičnim oddelkom, da čim zvedo za odhod moških k partizanom, takoj primejo njihove sorodnike in jih internirajo v zaporih v Trstu, Gorici in Kopru ter jih dajo na voljo njegovemu inšpektoratu. "Glede sorodnikov tistih moških, ki so že odšli k upornikom, bomo ukrepali v drugem času, brž ko bomo dobili v polno na voljo prosta mesta v omenjenih zaporih. Na območju goriške province se že od prej po aretaciji sorodnikov upornikov po prefektovem razglasu izvaja zaplemba premičnin in nepremičnin. V drugih provincah se bo to zgodilo, brž ko bodo izšli razglasi prefektov."⁵⁷ Vsebino tega naročila je Gueli ponovil 26. februarja in utemeljil takole: "S tem bomo preprečili prenatrpanost zaporov in dobili čas, da bomo zapornike lahko postopoma pošiljali v koncentracijska taborišča."⁵⁸ Omenjeni zapori, zlasti v Gorici in Trstu oz. v Zdravščini, so morali biti res prenatrpani, saj so aretacije sorodnikov partizanov trajale že pet mesecev. Zato je Gueli 25. februarja ukazal kvestorjem in poveljnikom karabinjerskih skupin v Julijski krajini, naj nekatere jetnike izpustijo: "V teh dneh se je zgodilo, da so pri aretacijah družin posameznikov, ki so odšli v uporniške tolpe, prijeli slabotne starce, noseče ženske, matere z dojenčki in dečke ter deklice, mlajše od 15 let. Ukazal sem, naj jih takoj izpustijo. Prosim, da glede tega izdate načelna navodila, upoštevajoč, da se niti v žaru boja ne smejo pozabiti človečanska čustva, ki so zaznamovala italijansko ljudstvo. Kadar koli bo potrebno zapreti matere, ki imajo otroke, je treba zaupati otroke njihovim staršem ali njihovim prijateljem."⁵⁹

⁵⁶ ARS II, fond kvest. Gorica, fasc. 1035, G. Gueli, št. 0155, 5. 2. 1943. Kako so ponekod obravnavali družine moških, ki so odšli v partizane, kaže poročilo reškega prefekta Testa notranjemu ministrstvu 15. 2. 1943. Ko je opisal ukrep proti družinam 32 mladeničev na območju Kastava, ki so odšli v partizane, je dodal: "Takoj sem uporabil zdravilo iz lanskega julija - avgusta in z razglasom, ki sva ga podpisala s poveljnikom armade, opozoril, da "je 32 hiš, iz katerih so odpeljali mladeniče, ne da bi njihove družine hitro obvestile vojaška poveljstva ali policijo, požganih skupaj s soslednjimi in družine internirane kot talci." /podčrtal T. F./ (ACS, Pres. d. Cons. d. Min., št. 1/1-13, 88185, T. Testa, št. 542, 15. 2. 1943) Dva dni kasneje je fašistični sekretar iz Št. Vida pri Vipavi (Podnanosa) poročal tole: "Interniranje odgovornih je premalo, ker v bistvu ne učinkuje. Treba je na neki način prizadeti lastnino in če je treba, ponovno začeti požigati in streljati. Samo na ta način bomo prišli do konkretnih sadov." (ARS II, i.a., kvest. Gorica, fasc. 1035/II, Luigi Lapania 17. 2. 1943.

⁵⁷ ARS II, i.a., pref. Gorica, fasc. 1035/II, pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 21. 2. 1943.

⁵⁸ ARS II, i.a., kvest. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 26. 2. 1943

⁵⁹ ARS II, i.a., pref. Trst, fasc. 28 pos., G. Gueli, št. 0162, 25. 2. 1943.

Zakaj so bili kmalu prepolni zapori in so morali ustanavljati še zasilne, je pojasnil goriški prefekt Cavani notranjemu ministrstvu 11. februarja, rekoč: "Da bi lahko zajezili širjenje partizanstva, ki se nenehno hrani z novo svežo energijo z množičnim novačenjem mladeničev, ki ga izvajajo upornikom in s prostovoljnimi pobegi, smo poskrbeli za odstranitev z njihovih domov vseh, ki glede na svoje dosedanje politično življenje pomenijo s svojim vedenjem resno nevarnost za državno nedotakljivost. In glede na stopnjo njihove družbene nevarnosti smo jih poslali deloma v koncentracijska taborišča, deloma v proste občine osrednje in južne Italije, druge pa v konfinacijo. In ker vaše ministrstvo ni našlo priložnosti, da bi jih poslalo v koncentracijska taborišča, ker je v njih premalo prostora, na drugi strani pa je bila neizogibno potrebna njihova odstranitev iz cone, da bi raztrgali mrežo podpornikov partizanov in da bi posvarili tujerodno prebivalstvo, je ta urad ob predhodni odobritvi ministrstva poskrbel za pomožne zapore, in to prvega v Zdravščini (Zagradu) za moške in drugega v Kostanjevici (Gorica) za ženske, da bi tam nastanili sorodnike mladeničev, ki so odšli k partizanom, in da ne bi žrtvovali tukajšnjih zaporov, niti tistih v pokrajini, ki so zaradi zelo skromne zmogljivosti prostora večinoma polni zločincev."⁶⁰ Takšne razmere so goriškega prefekta pri-

peljale do predloga, da bi v Gorici ustanovili nekakšno podružnico posebnega sodišča za obrambo države, vendar v Rimu tega predloga niso upoštevali.

Notranje ministrstvo je 3. marca poslalo goriškemu prefektu tole brzojavko: "Razmere, kakršne so zaradi naraščanja uporniške dejavnosti nastale v vaši pokrajini, zahtevajo, da znani razglas, ki ga je izdala vaša prefektura, uporabljate dosledno in strogo. Po dogovoru so vojaške oblasti dale na voljo taborišče Cairo Montenotte, v katero bi po policijskih operacijah spravili dva tisoč moških iz vaše cone. Poskrbite, da boste v taborišče Fraschette v občini Alatri, provinca Frosinone, odposlali tisoč žensk in otrok, ki so sorodniki partizanov.

Transporte morate po predhodni zdravniški oskrbi pošiljati po skupinah po stopetdeset ljudi vsaki drugi dan. Spremljajo naj jih agenti javne varnosti, upravi taborišča Fraschette pa je treba poslati imenske sezname. Odredite, da bodo po možnosti poslani cele družine in da bodo transporti prišli na postajo Frosinone v neprazničnih dneh in v dopoldanskih urah. O njihovem odhodu obvestite prefekturo v Frosinoneju in naše ministrstvo. Prosimo, da prefektura v Frosinoneju vsebino te brzojavke sporoči upravi taborišča."⁶¹ Prepis te brzojavke je goriška prefektura drugi dan poslala specialnemu inšpektoratu javne varnosti v Trst. Čez štiri dni pa je notranje ministrstvo sporočilo goriški prefekturi, da lahko v koncentracijsko taborišče Fraschette pošljejo le največ tisoč žensk in otrok, vključno z dvesto ženskami, ki jih bodo tja poslali iz taborišča Cairo Montenotte. Ko je sporočilo dobil tudi Gueli, je takoj sporočil vodji policije, da je 28. februarja poslal v taborišče Cairo Montenotte "samo 44 žensk" in ne dvesto.⁶²

Gueli je prvi transport 200 internirancev poslal 28. februarja iz Trsta v taborišče Cairo Montenotte: v njem je bilo najbrž 156 moških in 44 žensk. Marca jih

⁶⁰ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1943, ctg. A5G, b. 6, fasc. II, pref. Gorica 11. 2. 1943.

⁶¹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., 3. 3. 1943, brzojavko je podpisal novi podtajnik Umberto Albini.

⁶² Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, sporočilo, poseb. inšp. j.v. za Julijsko krajino s seznamami odpeljanih v koncentracijski taborišči.

je v obe taborišči poslal 500, torej največ, aprila 352, maja 331, junija 275, julija 376, avgusta 175 in septembra 43 oseb, **skupaj v 34 transportih okoli 2250 oseb**, med njimi 14 transportov z 957 osebami (913 moškimi) v taborišče Cairo Montenotte. Tem so priključili še nekaj sto slovenskih internirancev iz Primorske, ki so jih v Italijo odpeljali v letih 1941-1942.⁶³

Čeprav so bili zapori v Julijski krajini prepolni in čeprav kmalu ni bilo več kaj dosti prostora v omenjenih dveh taboriščih, so bile žive zamisli o še bolj množičnem interniranju prebivalcev Julijske krajine.

Poveljnik 23. armadnega zboru v Trstu, general Alberto Ferrero, je namreč 22. februarja 1943 obvestil goriškega prefekta in generalni inšpektorat javne varnosti v Trstu, da mu je generalštab kopenske vojske sporočil, da je notranje ministrstvo izdalo nujna navodila za interniranje za vojsko sposobnih tujerodcev od 42. do 55. leta starosti, tujerodcev, ki so nesposobni za vojsko in stari 19 let ali več, ter družin partizanov in njihovih pomagačev. Prosil je naslovnika, naj mu pošljeta ta navodila⁶⁴ Ne vem, če sta jih imela, v arhivih jih namreč ni najti. Imamo pa na voljo zaupno pismo vojnega ministrstva z dne 24. januarja 1943 notranjemu ministrstvu, iz katerega se vidi, kdo je ukazal ta ukrep. Pravi takole: "Z naraščajočim ritmom se nadaljuje prisilno ali prostovoljno odhajanje slovanskih ljudi - posebno mladeničev - v partizanske oddelke.

Da bi hitro in odločno zatrl propagandno dejavnost upornikov, je to ministrstvo, uporabljajoč svojo diskrecijsko možnost, odredilo tole:

- vključitev mladeničev letnikov 1924-25 in 26, ki prosijo za prostovoljni vpoklic;
- predhodno vključitev mladeničev omenjenih letnikov s pobiranjem na domu in
- takojšnjim pošiljanjem v zbirne centre, oddaljene od Julijske krajine;
- vpoklic starejših letnikov od 1906 do 1901.

Za končno rešitev vprašanja pa bi bilo vendarle treba tudi odstraniti iz slovanskih okrožij in **internirati v stare province vse sposobne državljane letnika 1900 in še starejše od 55 let ter nesposobne državljane vseh letnikov.** /Krepko T. F./

Izvajanje tega ukrepa je lahko postopno in po conah, začenši z goriško provinco.

Želimo zelo nujno glede tega zvedeti za mnenje vašega ministrstva."⁶⁵

Ker je to pismo izšlo iz kabineta vojnega ministrstva in ga je podpisal podtajnik, general Antonio Scuro, lahko domnevamo, da je te ukrepe ukazal sam vojni minister Benito Mussolini. Njemu so namreč v t.i. "beležkah za duceja" (Appunti per il Duce) že od oktobra 1942 dalje sporočili kakšno ime Slovence iz

⁶³ Arhiv VZI, i.a., šk. 907, dok. 20/3, Guelijeva sporočila s seznamami odpeljanih v koncentracijski taborišči.

⁶⁴ ARS II, i. a., kvest. Gorica, fasc. 1035, sporočilo pov. 23. a.z. 22. 2. 1943.

⁶⁵ Carlo Spartaco Capogreco: Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942-43). Cosenza 1998, str. 115 (dalje Capogreco, Renicci). Regionalno vodstvo fašistične tajne politične policije OVRA Milano je osrednjemu vodstvu OVRA pri vodji italijanske policije v Rimu 14. 2. 1943 poslalo poročilo nekega svojega zaupnika o Julijski krajini. V njem piše tudi tole: "Kot se zdi, je bil izdelan načrt za ukaz o izpraznitvi skoraj popolne regije Julijske krajine. Okoli 150.000 in še več slovanskih tujerodcev bi moralo izgnati iz cone in jih zbrati v koncentracijskih taboriščih na polotoku. Ta načrt večina prebivalstva zelo živahno kritizira." (ACS, PS, 1920, 1923-1945, a. 1943, ctg. H2/113, b. 6, fasc. III, OVRA Milano 15. 2. 1943)

Julijske krajine, ki ga predlagajo za koncentracijsko taborišče. Takšno beležko so mu predložili tudi 22. marca 1943, ki pravi: "Med interniranci in konfiniranci iz goriške province mnogi sodijo k letnikom 1901-1926. Ker so vojaške oblasti v goriški provinci mobilizirale vse rojene omenjenih letnikov, generalni inšpektor javne varnosti za Julijsko krajino predlaga, da bi te internirance in konfinirance, razen najbolj nevarnih, poslali v pristojna vojaška okrožja, da bi jih vključili v vojsko ter nato razširili ukrep na tržaško in reško pokrajino. To poročamo v višje odločanje."⁶⁶ Vendar je notranje ministrstvo šele 5. maja 1943 sporočilo Gueliju, da višji organ soglaša s predlogom "na način, ki ga bo določil vaš urad." Nimamo podatkov, da bi to izvajali.

Medtem ko so februarja 1943 začeli s širšo akcijo odvažanja svojcev partizanov v dve koncentracijski taborišči v Italiji, pa interniranje vseh moških omenjene starosti ni moglo steči, ker zanje niso imeli ustreznih prostorov. Šele 20. marca je notranje ministrstvo v pismu prefektom Julijske krajine in Guelijevega inšpektoratu pojasnilo zadevo nekoliko širše: "Z namenom razbiti zločinsko in protitalijansko dejavnost partizanov Julijske krajine, je generalštab kopenske vojske predlagal temu ministrstvu nujno potrebo sprejeti tele ukrepe:

- internacijo tujerodcev sposobnih od 42. do 55. leta starosti in nesposobnih od 19. leta starosti dalje;

- internacijo družinskih članov upornikov in pomagačev.

To ministrstvo s preudarkom, da so koncentracijska taborišča, ki so mu na voljo, polna in glede na potrebe, povezane z odstranitvijo civilnega prebivalstva iz središč, podvrženih sovražnikovim letalskim napadom, potrjuje, da lahko sprejme le 1000 ljudi (žensk in otrok) v koncentracijsko taborišče "Le Fraschette" -Alatri-, medtem ko se je glede nastanitve vseh drugih internirancev dogovorilo, da bo zanje poskrbela vojaška uprava z ustanovitvijo ustreznih taborišč.

Glede prej rečenega se odreja, da zainteresirani prefekti podpirajo akcijo vojaške uprave pri postopnem uvajanju varnostnih ukrepov, ki jih zahtevajo razmere v Julijski krajini."⁶⁷

Medtem je Gueli že več kot mesec dni pošiljal sorodnike partizanov iz zaporov v Trstu, Zdravščini pri Zgradu in Kostanjevici pri Gorici v dve koncentracijski taborišči, ki sta bili v pristojnosti notranjega ministrstva, in to njegovega Inšpektorata za vojno službo. Kaže, da je notranje ministrstvo najprej ustanovilo koncentracijsko taborišče **Fraschette di Alatri** v provinci Frosinone, jugovzhodno od Rima. Dopisi iz leta 1942 namreč navajajo samo tega. Ustanovili so ga leta 1942, ko so postavili prve barake, ki jih je bilo na koncu okoli 200. V njih je bil prostor za okoli 6.000 internirancev. Najprej je bilo v taborišču poleg 900 Tri-

⁶⁶ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1943, notr. min., vodja policije, št. 441/05812, 22. 3. 1943.

⁶⁷ ARS II, i.a., kvestura Ljubljana, fasc. 223/II in fasc. 10 pos., notr. min., št. 4554/327-28, 20. 3. 1943. Izvirnik pisma je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino E. Grazioli 30. 3. 1943 poslal kvestorju D. Ravelliju, istega dne pa ga je goriški prefekt Cavani v prepisu poslal goriškemu kvestorju. Tudi kasneje so se pojavljali predlogi in zahteve za popolno odstranitev ljudi iz večjih območij Primorske in Istre in za njihovo interniranje. Tako je npr. poveljstvo 8. armade v Padovi 24. 7. 1943 predlagalo popolno izpraznitev območij Črni Vrh nad Idrijo - Idrija - Cerkljeva - Čepovan - Sv. Lucija na Soči - Kobarid - Bovec na območju 24. armadnega zbora in območja Pazin - Učka na območju 23. armadnega zbora. (National Archives Washington, microcopy T-821, navitek 363, pov. 8. arm. št. 07650, 24. 7. 1943.)

politancev tudi okoli 2.500 Jugoslovanov. Pozneje se je število internirancev povečalo na okoli 4.500. Medtem ko je število Tripolitancev ostalo skoraj nespremenjeno, je število Jugoslovanov naraslo na okoli 3.600. Od Jugoslovanov je bilo okoli 45% Dalmatincev, 35% Hrvatov iz Hrvaškega primorja in 15% Slovencev iz Primorske in Istre ter 5% Hrvatov iz Gorskega kotara in Črnoгорcev. V letu 1942 so imeli v taborišču le vojne ujetnike. Sredi novembra 1942 so z otoka Melada v Dalmaciji odpeljali tja prve politične jetnike, predvsem sorodnike partizanov iz Dalmacije, skupno 258 oseb.⁶⁸ Dne 1. decembra pa 350 "odstranjenih" iz Lovrana.⁶⁹ V vsem času sta se izmenjala dva komandanta; prvega - Fantosattija - so izmenjali po posredovanju duhovščine, ker je nastopal nečloveško. Notranji red je vzdrževala politična policija. Od januarja do maja 1943 je urad vojnega kurata zabeležil 52 smrtnih primerov pri Jugoslovanih in 11 pri drugih, isti čas se je Jugoslovankam rodilo 11 otrok. Po kapitulaciji Italije so se straže umaknile in so se interniranci začeli razhajati, mnogi so odšli v Rim, aprila 1944 je bilo v taborišču le še nekaj Jugoslovanov. Tripolitance so po marcu 1944 začeli premeščati v koncentracijsko taborišče Carpi pri Modeni.⁷⁰

Drugo koncentracijsko taborišče je bilo **Cairo Montenotte** v provinci Savona v Liguriji (zahodno od Genove). To je bilo najprej ujetniško taborišče za grške vojake. Šele konec januarja ali v prvi polovici februarja 1943 so v njem uredili taborišče za civilne internirance. V nekaj mesecih se je v njem zbralo okoli 1400 internirancev, predvsem Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine.⁷¹ Bilo jih je pa tudi nekaj iz Ljubljanske pokrajine, med njimi tudi dr. Avgust Pirjevec. Do jeseni 1943 so trije umrli, in to dva Slovenca in en Hrvat. Komandant taborišča je bil podpolkovnik Pasquale Alessandro Passavanti. Bilo je eno redkih italijanskih taborišč, iz katerega po kapitulaciji Italije ni bilo mogoče zbežati. Majhno skupino bolnikov in invalidov so spustili domov, okoli 1250 (po drugem podatku pa 990) pa so jih v začetku oktobra 1943 nemški nacisti odpeljali v nemško koncentracijsko taborišče Mauthausen v Avstriji. Med njimi je bil tudi Dominik Kacin, oče dr. Milice Kacin Wohinz.⁷²

⁶⁸ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 167, tajništvo notr. min. 24. 10. 1942 s priloženo kopijo "sporočila za duceja" (nedat.), brzojavka reškega pref. 15. 11. 1942.

⁶⁹ ACS, PS, AGR, 1920, 1923-1945, a. 1942, ctg. A5G, b. 100, fasc. 170, notr. min., št. 25631/303, 27. 11. 1942.

⁷⁰ VZL, i.a., šk. 1021/I, št. 5/1-4, Fraschette, občina Alatri, provinca Frosinone, pokrajina Lazio.

⁷¹ Po podatkih ligurskega inštituta za zgodovino odporniškega gibanja, ki jih je posredoval Francetu Filipiču za knjigo *Slovinci v Mauthausnu* (Ljubljana 1998), naj bi bilo 31. 7. 1943 v taborišču 936 jetnikov, ki se jim je nato v petih transportih pridružilo 324 in jih je tako bilo ob kapitulaciji Italije 1260. FASC. Filipič je v omenjeni knjigi uporabil podatke iz moje knjige *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943*, omenjenega ligurskega inštituta in spomine preživelih internirancev (glej strani 332-340).

⁷² Albin Bubnič: *Zasijalo vam bo sonce. Spomini na Cairo Montenotte 1943*. Dan, II, 1976, št. 1, str. 13-16. Dr. Milica Kacin-Wohinz se spominja, da so očeta prijeli po 7. novembru 1942 in ga zaprli v Zdravščini. Tamkajšnjim jetnikom so sorodniki občasno prinašali hrano in perilo, tako tudi Kacinovi. Ko so v prinesenem kosu obleke ali perila, namenjenega Dominiku Kacinu, našli skrit listek, so prepovedali obiske. Vendar se je mladoletni hčerki Milici posrečilo pregovoriti nekega visokega funkcionarja v Gorici, da je spet dovolil obiske. (Izjava dr. M. Kacin Wohinz avtorju 15. 5. 2000)

Tone Ferenc

PRIMORSKA (SLOVENIAN LITORAL) AND ITALIAN CONCENTRATION CAMPS

S u m m a r y

The regime introduced by the Italian occupier in the Ljubljana province in Spring 1941 did not exercise any measures of public intimidation other than that of confining individuals and small groups, and trying them by its military war tribunal.

This changed on 19 January 1942 with the promulgation of Mussolini's decree, whereby, the Italian army was authorized to assume the safeguarding of public order in the province. In addition, General Mario Roatta, former Land Forces Commander, was appointed Commander of the Second Italian Armata in Sušak in the latter part of January. He was also Chief of the 11th Army Corps Headquarters in the Ljubljana province. Among the measures introduced by him was the notorious 3C Circular that provided for the arson of villages, the execution of hostages and the internment of the local residents.

In February and March 1942, the Italian army carried out a series of raids in Ljubljana and other towns, on the pretext of disarming the population. While only an insignificant quantity of weapons was found, several hundred people were arrested and subjected to police investigation and court trials. As a safety precaution, due to overcrowdedness in the prisons, the Commander's Office decided to set up concentration camps in Čiginj and Dolenja Trebuša, in the Julian March. Some civil and army officials in Trieste, Udine and Gorizia, however, opposed the idea of holding internees amongst a "foreign born" population, so they were transferred to the concentration camp in Gonars at the end of March and the beginning of April 1942.

Primorska (the Slovenian Littoral) and Istria experienced no massive deportations until Spring 1942, when this was launched by Temistocle Testa, the Prefect of Fiume. Several villages around Ilirska Bistrica and Gorski kotar were burned and their inhabitants deported to several provinces in Northern Italy. In September 1942, after Slovenes had started joining the Slovenian National Liberation Army in great numbers, the Italians retaliated by imprisoning their relatives. Women were sent to Kostanjevica near Gorizia and men to Zdravščina (Regio Terza Armata). In February 1943 the Special Inspectorate for Public Safety in Trieste started to send them to the concentration camps in Cairo Montenotte, in the province of Savona in Liguria, (for men) and Fraschette di Alatri, in the province of Frosinone in Lazio, (for women). By September 1943, a total of 2,250 people in 34 convoys had been deported. After the capitulation of Italy, the German occupier transferred the internees to its own concentration camp in Mauthausen near Linz.

1.01
15)"1944/1945"
Prejeto 4. 8. 2000

UDK

930.85(497.4-

Slavica Plahuta*

Igralske skupine IX. korpusa NOV in PO Slovenije

IZVLEČEK

Članek govori o organizaciji in razvoju partizanske gledališke dejavnosti na Primorskem v okviru igralskih skupin IX. korpusa NOV in POS. Skupine so oživiljale nekdanjo razvito poklicno gledališko dejavnost na Primorskem, bile pa so tudi kadrovska jedro povojnega Slovenskega gledališča v Trstu. Njihov program je navduševal poslušalce, željne slovenske besede, imel pa je tudi mobilizacijski in propagandistični značaj.

Ključne besede: Primorska, narodnoosvobodilna vojna, IX. korpus NOV in POJ, kulturna dejavnost, partizansko gledališče

ABSTRACT

THEATRICAL GROUPS OF THE NINTH CORPS OF THE NATIONAL LIBERATION ARMY OF SLOVENIA

The paper deals with the organization and development of the partisan theatrical activity in the framework of the theatrical groups of the Ninth Corps of the National Liberation Army (NLA) and Partisan Detachments (PD) of Slovenia. The groups helped to revive once well established professional theatrical activity in Primorska and, after the war, became the nucleus of the newly founded Slovenian Theatre in Trieste. Their repertoire, which was also propagandist and mobilizing in character, was enthusiastically welcomed by the audience eager to hear the Slovene word.

Key words: Slovenian Litoral, National Liberation War, Ninth Corps of the NLA cultural activity, Partisan theatre

Fašistična raznarodovalna politika po prvi svetovni vojni in pritiski ter preganjanja Slovencev na Primorskem niso nikoli pretrgali duhovne povezanosti prebivalcev s preteklostjo in njeno slovensko kulturno tradicijo. Ta je živela v skromnih ilegalnih oblikah in pri cerkvenih obredih. Po izbruhu druge svetovne vojne in

* Mag., direktorica, Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Kromberk, Grajska c. 1

razvoju osvobodilnega boja so njegove organizacije v pokrajini ilegalno oživljale različne oblike slovenske kulturne dejavnosti. Te so postale pomembno mobilizacijsko in propagandno sredstvo novega gibanja, saj jih je ljudstvo z navdušenjem sprejemalo. Najbolj razširjen je bil partizanski tisk. Organizirali so še skromnejše kulturne prireditve s petjem, recitacijami in krajšimi skeči, ki so spremljali politične govore na t.i. partizanskih mitingih.

Po kapitulaciji italijanske vojske, ko je z vojaško čez noč izginila tudi italijanska civilna oblast, in po množični ljudski vstaji, sta se v pokrajini močno okrepili partizanska vojska in oblast v okviru OF. Na ozemlju, ki sta ga nadzorovali, sta urejali javno življenje. Obe sta pomembno delovali na kulturnem in prosvetnem področju. Obnavljali in razvijali sta množično slovensko kulturno dejavnost pa tudi poklicne kulturne ustanove. Le-te so se organizacijsko razvijale v okviru propagandnega odseka IX. korpusa NOV in POJ. Med najpomembnejše poklicne kulturne ustanove sodi igralska skupina IX. korpusa NOV in POJ. Njen nastanek je povezan z ustanovitvijo propagandnih odsekov pri štabu Tretje operativne cone Alpske in pri divizijskih štabih. Ustanovili so jih na podlagi odredbe glavnega štaba NOV in POS z dne 7. novembra 1943 in odredbe štaba Tretje operativne cone Alpske 12. decembra 1943.¹ To organizacijo propagandnega odseka je prevzel 21. decembra 1943 ustanovljeni IX. korpus, vendar pa je bil razvoj kulturnih dejavnosti v pokrajini predvsem zaradi pomanjkanja primernih kulturnih delavcev mnogo počasnejši. Načelnik odseka Henrik Zdešar je že novembra zaprosil glavni štab, naj vsestransko kulturno pomaga Primorski in opozoril, da so razmah kulturne dejavnosti ovirali slabo znanje knjižne slovenščine med partizani ter pomanjkanje primernih besedil in literature.² Posebej je prosil za gledališko skupino, za skladatelje, zborovodje, slikarje pisatelje, pesnike in druge. Zdešarjevo prošnjo je podprl tudi Joško Zemljak, član propagandnega odseka glavnega štaba, ki je bil na obisku decembra 1943 in obljubil kadrovska pomoč. Najprej je prišel Danilo Turk, Tržačan, ki je živel v emigraciji v Sloveniji. Vključili so ga v propagandni odsek 26. divizije (pozneje 31. divizije), kjer je začel ustanavljati igralsko skupino in pevske zборе. Naslednja kadrovska okrepitev je prispela v začetku februarja 1944. Sestavljali so jo učitelj Drago Pustišek, akademski slikar Dore Klemenčič-Maj in tehnični risar Drago Lovrič. Za njimi sta prišla še dr. Lev Svetek-Zorin in ing. Tomaž Štrukelj.³ Za rojstni dan igralske skupine 31. divizije se šteje 4. januar 1944, ko so na Kladju na Cerkljanskem skupino formalno ustanovili. Štela je sedem članov: vodjo Turka, zakonca Maksa in Jelko Grudnova, ki sta prišla iz Gradnikove brigade, Irmo Kacinovo in Jožeta Šebenika, ki je bil tudi kurir skupine, prišel pa je iz Vojkove brigade, Jože Zupan in Miro Vrhovec pa sta prišla iz Prešernove brigade.⁴ Podobno skupino so načrtovali v 32. diviziji (poznejši 30.

¹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 606-608; Zbornik dokumentov in podatkov NOV in POJ (dalje Zbornik dokumentov NOV), VI/8, dok. št. 164; Poročilo štaba Tretje operativne cone Alpske, 29. 11. 1943; VI/9, dok. št. 50; odredba štaba Tretje operativne cone Alpske o reorganizaciji štabov podrejenih enot, 12. 12. 1943.

² Arhiv Republike Slovenije, d.e. II (dalje ARS II), fasc. 81; poročilo propagandnega odseka IX. korpusa, 31. 12. 1943.

³ ARS II, fasc. 89/I; dopis propagandnega odseka glavnega štaba, 15. 1. 1944; ARS, fasc. 87, dopis propagandnega odseka GŠ dr. Levu Svetku in ing. Tomažu Štruklju, 19. 1. 1944.

⁴ Danilo Turk-Joco: Moja pot v partizane. Borec 1966, št. 3 (dalje Turk, Moja pot v partizane), str. 222-228; Danilo Turk-Joco: Partizansko gledališče na Primorskem. Dokumenti Slovenskega gleda-

diviziji). Ker pričakovana pomoč iz osrednje Slovenije ni bila zadostna, je vodstvo korpusnega propagandnega odseka sredi februarja 1944 preuredilo propagandno dejavnost pri IX. korpusu in pri štabih divizij. Propagandni odsek IX. korpusa je iz 31. divizije prevzel uredništvo Partizanskega dnevnika in tudi Turkovo igralsko skupino. Načrtoval je, da bi ta postala središče gledališke dejavnosti v pokrajini, kamor bi prihajali gledališki amaterji iz civilnih organizacij NOB in iz partizanskih enot, ter bi se tu vzgajali za gledališko dejavnost. Pomembna pridobitev za mlado igralsko skupino je bil tudi Lev Svetek, ki je postal vodja glasbene dejavnosti pri propagandnem odseku korpusa in je z igralci tvorno sodeloval.⁵

Turkova igralska skupina je dejansko postala nosilka gledališke dejavnosti pri IX. korpusu. Še pred vključitvijo v propagandni odsek korpusa je postala s svojimi kulturno-zabavnimi nastopi med prebivalci, željnimi slovenske besede, zelo priljubljena. Njen program je vseboval recitacije Prešernovih, Kosovelovih, Gregorčičevih, Župančičevih, Borovih in drugih pesmi. Izvajali so pevske točke in šaljive skeče: Gustlov skeč Hitler in Mussolini, Kmet pri fotografu, Na straži, Morale je zmanjkalo, Pred sodnikom, Gospod Lisjak, Radoševo igro Mati in druge igre, ki so jih ob pomanjkanju besedil tudi sami sestavljali. Dragocene literarne prispevke je pripravljala Vinko Šumrada- Radoš, politični komisar Vojkove brigade.⁶ Skupina se je tudi po priključitvi k IX. korpusu zadrževala največ na operativnem območju 31. divizije. Največjo prireditev je pripravila v Cerknem ob stoletnici izida Prešernove Zdravljice. Dne 3. marca je odpotovala na območje 30. divizije. Med enomesečno turnejo je prirejela mitinge na Trnovski in Banjški planoti, veliko časa so posvečali tudi izobraževanju in iskanju novih igralcev. To je bila naloga vodje Turka. Iz štaba 30. divizije so prišli: pevci Leon Ponikvar-Levček, Dušan Likar-Ganjo in Jože Erjavec; iz Gregočičeve brigade sta prišla Ivan Mavser in Polde Dežman, povezali pa so se tudi z zgodovinarjem in glasbenikom Jovom Vasičem; Andrej Komel je prišel iz Kosovelove brigade, Janko Volčič pa iz intendance sanitetnega odseka IX. korpusa. Lev Svetek pa je med turnejo organiziral t.i. slovenske ure, kjer so igralce in druge udeležence predavani seznanjali s poglavji iz slovenske slovnice, pravopisa in slovenskega slovstva. Izpopolnjevali so se tudi za primerno izgovorjavo slovenskih glasov in v branju, niso pa imeli učitelja za pouk poetike. Na podlagi kadrovske pridobitve je Turk 15. marca oblikoval drugo igralsko skupino in pri njej poseben glasbeni trio s harmonikarjem Erjavcem, kitaristom Ponikvarjem in saksofonistom Likarjem.⁷ Vodstvo ene od skupin pa je prevzela pevka in igralka Bogdana Stritarjeva, ki jo je 5. aprila poslal glavni štab kot novo kadrovsko pomoč na Primorsko. Njen program, kjer so prevladovali predvsem krajši komični prizori in petje, je

liškega muzeja, 1867-1967 (dalje Turk, Partizansko gledališče na Primorskem), 1967, št. 3/10, str. 417-419.

⁵ AS, fasc. 250/II, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa za prvo polovico januarja 1944, 15. 2. 1944, Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 417-418.

⁶ Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 419; ARS II, fasc. 250/II; poročilo o delu igralskih skupin, 22. 11. 1944.

⁷ Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 419; ARS II, fasc. 250/II; poročilo propagandnega odseka o delu igralskih skupin za prvo polovico marca 1944, 14. 3. 1944; poročilo propagandnega odseka o delu igralskih skupin za drugo polovico marca 1944, 31. 3. 1944; poročilo propagandnega odseka o delu igralskih skupin za prvo polovico aprila 1944, 14. 4. 1944.

dopolnila tudi s svojimi pevsкими nastopi.⁸ Naglo rast igralskih skupin je

nekoliko zavrl odhod petnajstih perspektivnih igralcev na drugi odrski tečaj za ljudske talente pri Slovenskem narodnem gledališču sredi aprila 1944. Udeležili so se ga Anica Apih, Polde Dežman, Jelka in Maks Gruden, Anton Hlebce, Miroslav Kelber, Stanko Majcen, Ivan Mavser, Irma Kacin, Vlado Lenardič, Silvester Ovsenik, Srečko Perko, Nada Sulič, Miro Vrhovec in Jože Zupan. Tečaj se je začel 18. aprila in zaključil 29. maja.⁹ Po zaključku tečaja in izpitih se je dvanajst tečajnikov vrnilo na Primorsko, Irma Kacin in Polde Dežman sta ostala na nadaljevalnem tečaju, Ivo Mavser pa je odšel na glavni štab.

Med odsotnostjo igralcev je propagandni odsek IX. korpusa ponovno združil obe igralski skupini. Skupino je vodil Turk, njen program je bil propagandnozabaven. Opremo za scene je snoval Dore Klemenčič-Maj. Skupina je prepotovala Primorsko, Gorenjsko in del Notranjske. Bila je v Beneški Sloveniji in v Reziji, kjer je prirejela kulturne prireditve in mitinge z odlomki iz starejšega repertoarja. Zelo odmevna je bila turneja po zahodni Primorski, ki je trajala od 23. junija do 12. oktobra 1944.¹⁰ Imela je narodnobuditeljski in propagandistični značaj. Potovanje so začeli na Tolminskem, nadaljevali pa v Brdih, obiskali so Benečijo in Rezijo, turnejo pa so zaključili na Bovškem. Skupina je sodelovala tudi na zaključnih prireditvah narodnega tekmovanja in tudi na številnih predvolilnih in volilnih zborovanjih; med drugim tudi na predvolilnem zborovanju v Kožbani v Goriških Brdih. Med turnejo so se člani skupine simbolično povzpeli na vrh Kanina in na Triglav.¹¹ Obiski krajev in nastopi so bili marsikje predhodnica obsežnejših političnih akcij civilnih organov NOB. Lev Svetek je med turnejo napisal tudi 28 reportaž in cikel desetih pesmi Slike iz Beneške Slovenije. Gradivo je izšlo v posebni brošuri Po Benečiji in Reziji, ki jo je februarja 1945 izdal propagandni odsek IX. korpusa.¹²

Med tem časom je na sedežu propagandnega odseka IX. korpusa Stritarjeva organizirala krajši dramski tečaj in vodila pevski zbor pri zaščitnem bataljonu IX. korpusa. Po vrnitvi tečajnikov odrskega tečaja za ljudske talente pa je prevzela vodstvo nove igralske skupine. Njen program je obsegal glasbene in recitacijske točke. Pridobljeno znanje na tečaju je igralcem omogočalo izvajanje tudi daljših besedil. Tako so na proslavi tretje obletnice napada na Sovjetsko zvezo uprizorili Klopčičevo igro Mati, ki je bila prvo obsežnejše gledališko delo partizanskih igralskih skupin na Primorskem in je potem postala stalni sestavni del njihovega kulturnega programa. Načrtno strokovno delo Stritarjeve je zboljšalo raven pri-

⁸ Bogdana Stritar: Veseli veter na Primorskem, Delo, 12. 11. 1961 (dalje Stritar, Veseli veter). ARS II, fasc. 89/I, dopis propagandnega odseka glavnega štaba, 5. 4. 1944; dopis propagandnega odseka glavnega štaba, 30. 5. 1944.

⁹ ARS II, fasc. 87; poročilo o drugem odrskem tečaju, 5. 6. 1944.

¹⁰ Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 420.

¹¹ ARS II, fasc. 250/II, poročilo o delu igralskih skupin, 22. 11. 1944; Lev Svetek: Turneja kulturnopropagandne skupine IX. korpusa po Reziji in Beneški Sloveniji 1944. Primorska srečanja 1983, št. 41/42, str. 288-293 (dalje Svetek, Turneja igralske skupine po Reziji in Beneški Sloveniji); Lev Svetek, Pri svojih na svojem (Spomini s poti po Reziji in Beneški Sloveniji v vojnem letu 1944). Trst 1987, str. 41-162.

¹² ARS II, fasc. 251/1; poročila propagandnega odseka Briško-beneškega odreda 1-12, od 29. 2. 1944 do 4. 8. 1944; brošura Po Benečiji in Reziji, 1945.

reditev in med poslušalci razvijalo kritičnost do izvajalcev.¹³ Vrnitev Stritarjeve k

Slovenskemu narodnemu gledališču avgusta 1944¹⁴ in odhod nekaterih igralcev na Dolenjsko in Koroško sta pomenila strokovno oslabitev primorskih partizanskih igralskih skupin. Po njihovem odhodu sta pri korpusnem propagandnem odseku ostali le še Turkova osemčlanska igralska skupina in devetčlanska igralska skupina, ki jo je najprej vodil tečajnik Tone Hlebce, njen režiser je bil Polde Dežman, 17. oktobra pa je Hlebce, ki je zbolel, zamenjal Ivan Mavser, ki se je medtem vrnil iz glavnega štaba. Skupina je še nadalje prirejala vsebinsko resnejši igralski program. Naštudirali in izvajali so drami Vitomila Zupana Tri zaostale ure in Borovo Težko uro ter dramatizirano Aškerčevo Staro pravdo. Dramski program so popestrili z deklamacijami, zborovskim petjem in solističnimi pevsкими nastopi.¹⁵

Avgusta 1944 je glavni štab NOV in POS začel preurejati propagandno dejavnost v partizanskih enotah. Najprej je ukinitel brigadne in odredne propagandne odseke, septembra 1944 pa še divizijske. Namesto njih je predvidel množično kulturno sodelovanje celotnega partizanskega moštva. Pri korpusih in conih pa je predvidel poklicne kulturne ustanove, ki bi obsegale vojaške godbe, pevske zборе, gledališke skupine, organizirano dopisniško službo itd. Nova organizacija naj bi tako podpirala ljubiteljsko dejavnost partizanov in visoko strokovnost poklicnih kulturnih ustanov.¹⁶ Preureditev, ki je trajala več mesecev, je povzročila velike kadrovske spremembe in tudi drugačen način dela v propagandnem odseku IX. korpusa. Dotedanjega načelnika odseka ing. arhitekta Marjana Tepino, ki je postal urednik časnika Naša vojska, je zamenjal Aleksander Štempihar-Saša, ki je prišel iz 30. divizije. Nov propagandni odsek je sestavljalo pet sekcij, tri ciklostilne tehnike, dve igralski skupini, ki sta se med reorganizacijo ponovno združili, in godba na pihala, ki so jo tedaj ustanavljali.¹⁷ Novembra 1944 je bilo v preurejenem propagandnem odseku 64 članov.¹⁸ Nove korpusne kulturne ustanove so z načrtnim delom postale nosilke partizanske kulturne ustvarjalnosti, poustvarjalnosti, izobraževanja kadrov in publicistike na Primorskem. Igralska dejavnost je bila samostojno organizirana. Vojaško in strokovno jo je vodil Turk, njen drugi režiser je bil Dežman, za politično delo je bil odgovoren Mavser.¹⁹ Organizacija propagandnega odseka IX. korpusa se do marca 1945 ni več spreminjala. Kadrovske spremembe so nastale le zaradi človeških izgub ali odhoda posameznih

¹³ ARS II, fasc. 250/II, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa za prvo polovico junija 1944, 14. 6. 1944; poročilo propagandnega odseka IX. korpusa za drugo polovico junija 1944, 6. 7. 1944, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa od 5. do 20. julija 1944; poročilo o delu igralskih skupin IX. korpusa 22. 11. 1944; Stritar, Veseli veter.

¹⁴ Stritar, Veseli veter.

¹⁵ ARS II, fasc. 250/II, poročilo o delu igralskih skupin, 22. 11. 1944.

¹⁶ ARS II, fasc. 250/II, pojasnila k reorganizaciji propagandnega dela v vojski, 18. 8. 1944; ARS II, fasc. 89/I, navodila k likvidaciji propagandnih odsekov pri štabih brigad, 18. 8. 1944; ARS II, fasc. 87; odredba o ukinitvi propagandnih odsekov divizij, 30. 9. 1944; ARS II, fasc. 250/II, navodila za likvidacijo propagandnih odsekov divizij, 30. 9. 1944; ARS II, fasc. 87 in fasc. 250/II, pojasnila k odredbi o ukinitvi propagandnih odsekov divizij, 30. 9. 1944; ARS II, fasc. 89/I, načrt za formacijo propagandnih odsekov pri štabih divizij, 18. 8. 1944; ARS II, fasc. 250/II, Aktualne naloge naše propagande (nedat.).

¹⁷ ARS II, fasc. 250/IV in fasc. 89/I, Formacija propagandnega dela pri štabu IX. korpusa, 8. 9. 1944; navodila za delokrog posameznih sektorjev dela, 8. 9. 1944.

¹⁸ ARS II, fasc. 250/II, imenski seznam članov propagandnega odseka IX. korpusa, 8. 11. 1944.

¹⁹ ARS II, fasc. 250/IV, odredba propagandnega odseka o preureditvi igralskih skupin, 28. 10. 1944.

članov na druge zadolžitve. Največ žrtev je povzročila zadnja nemška ofenziva, ko je padel tudi načelnik Štempihar. Odsek je kot vršilec dolžnosti potem do konca vodil Mirko Bizjak.²⁰

Propagandni odsek je z združitvijo igralskih skupin hotel ustvariti močno in reprezentančno gledališko družino, ki bi v programu združevala oba koncepta prejšnjih skupin. Skupina, ki so jo sestavljali absolventi odrskega tečaja, je bila igralsko in tehnično dobro povezana in učinkovita, vendar med množicami premalo odzivna. Namenjena je bila predvsem zahtevnejšemu občinstvu za razliko od prejšnje Turkove, ki je izvajala zabavno-propagandistični program. Štela je osemnajst članov. Izgubila je dr. Leva Svetka, ki je postal sodni referent IX. korpusa, in Andreja Komela, ki je padel. Pridobila pa je tri nove igralce Pavlo Kokošar, Jovana Vasiča in Jožeta Kraglja. Vodstvo skupine so sestavljali Turk, ki je bil vojaški in organizacijski vodja, Mavser politični vodja, Dežman pa režiser. Poleg vodij so bili njeni člani še: Vasič, ki je bil napovedovalec in člani pevskega okteta Janko Volčič, Tugo Klasinc, Zdravko Kante, ki je bil tudi pevovodja, Jože Kragelj, Vlado Nanut ter že omenjeni Turk, Vasič in Mavser. Člani Veselega tria so bili Leo Ponikvar, Dušan Likar, in Jože Erjavec. Igralci pa so bili Irma Kacinova, Pavla Kokošarjeva že omenjeni Turk, Dežman, Mavser in Klasinc, nadalje Jože Zupan, Vojko Lenardič, Miro Vrhovec in Franc Škerl. Kurir skupine je bil Jože Šebenik, intendant pa Jože Deležal.²¹ Kasneje je pridobila še nekaj članov, tako da je marca 1945, ko je bila na višku svoje moči, štela 25 članov.²²

Dne 1. novembra 1944 je skupina zaradi premajhnih prostorov v Novakih, kjer so bili še propagandni odsek, kulturnoprosvetna sekcija in pevovodska šola, svoj sedež prenesla v Cerkno. Zaradi ločene lokacije ni bila vezana na Kulturnoprosvetni center, kamor bi po svoji dejavnosti sodila.²³ V novih urejenih in opremljenih prostorih, kjer je bil celo studio z napravami za snemanje plošč,²⁴ je delala kot poklicna institucija. Igralci so dnevno vadili, pripravili so več novih programov, in veliko nastopali. Največje prireditve so pripravljali v začetku leta 1945. Za obletnico IX. korpusa so pripravljali Borove Raztrgance,²⁵ vadili so drame Dekle s severa dramatika Pastowskega in Snubača Antona Pavloviča Čehova. Učili so se tudi Vodopivčevo spevoigro Kovačev študent. Za 27-letnico Rdeče armade so pripravljali tridejanko Srečanje z Rdečo armado, njihov program je obsegal še Borovo dramo Težka ura in Čehovo Medved.²⁶ Za nastope so izdelovali tudi posebne kostume in inscenacijo. Pri tem so sodelovali igralci, inscenacija pa je bila v rokah slikarja Janeza Vidica in ing. arh. Marjana Šorlija-

²⁰ ARS II, fasc. 89/I, dopis glavnega štaba NOV in POS, 8. 4. 1944.

²¹ ARS II, fasc. 89/I in 250/II, poročilo igralske skupine IX. korpusa, 22. 11. 1944; Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 418.

²² ARS II, fasc. 251/I, seznam članov vojaškega voda igralske skupine IX. korpusa, 17. 3. 1945.

²³ Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 418; ARS II, fasc. 251/I, poročilo igralske skupine 2. 11. 1944.

²⁴ ARS II, fasc. 251/IV, poročilo vodje igralske skupine, 16. 1. 1944.

²⁵ Besedilo so prejeli 11. 1. 1945, ker niso imeli dovolj igralcev so vaditi začeli šele marca 1945.

²⁶ ARS II, fasc. 251/4; poročilo o delu igralske skupine IX. korpusa, 25. 2. 1945; Lev Svetek: Iz kulturnoprosvetnega dela in življenja v partizanih: odlomek. Obzornik, mesečnik za ljudsko prosveto, Ljubljana 1949, str. 3-4.

Viherja.²⁷ Za uresničitev obsežnega gledališkega programa so člani igralske skupine zavzeto sodelovali še pri enem velikem projektu. Skupaj z bataljonom NOVGRAD, partizanskimi delavnicami na Cerkljanskem in v Kropi ter ob pomoči drugih partizanskih organizacij, ki so zbirale gradbeni material po vsej Primorski, Gorenjski, še posebej pa v Gorici in Trstu, so v požgani cerkljanski italijanski vojašnici, kjer je bila kinodvorana, gradili in urejali novo gledališko dvorano. Gradbena dela so začeli 11. januarja 1945. V sedmih tednih do 23. februarja je bila dvorana dokončana. Imela je 400 sedežev, sprejela pa je do 1400 gledalcev. Posebnost dvorane je bil oder z globino osmih in širino devetih metrov, z rampo in reflektorji. Imela je tudi pomožne prostore, kar je omogočalo večje prireditve, nadalje kabino s kinoprojektorjem, ki so ga med osvoboditvijo Ajdovščine novembra 1944 pripeljali iz ajdovske kinodvorane. Oprema dvorane je bila lesena, stene so bile prevlečene s padalsko svilo, dekoracije so izdelali arhitekt Šorli in slikarja Vidic in Ivo Kovač.²⁸ Prva prireditev v dvorani je bila Prešernova proslava 11. februarja, še preden so jo slovesno odprli 23. februarja 1945. Na slovesnosti ob odprtju pa so praznovali 27-letnico Rdeče armade, prvo obletnico igralske skupine, obletnico IX. korpusa. Dogodke so označili s pravim festivalom Teden slovenske kulture. To je bila največja partizanska kulturna prireditev med NOB na Primorskem. V enem tednu od 23. do 30. februarja je igralska skupina v sodelovanju s Kulturnim centrom prikazala enoletno delo igralskih skupin in vojaške godbe IX. korpusa. Uprizorili so naštudirana dela. Kulturne dogodke je spremljala tudi parada partizanske vojske v Cerknem 23. februarja. Ta dan je bila slavnostna akademija na čast Rdeči armadi. Na prireditvi je sodeloval celoten igralski ansambel.²⁹ Poročila propagandnega odseka navajajo, da se je prireditve udeležilo okrog 1500 obiskovalcev. Svojo obletnico pa so praznovali naslednji dan. Zaigrali so Borovo Težko uro, za tem pa so se razvrstile še Finžgarjeva Razvalina življenja, Čehovi drami Snubač in Medved ter Vodopivčeva spevoigra Kovačev študent.³⁰ Prireditve so bile zelo odmevne, udeležba na njih pa velika. Največje priznanje je žela izvedba igre Razvalina življenja. Predstavo so obiskovalci šteli za prvo večjo slovensko javno prireditev na primorskem odru po letih fašističnega zatrtja javne slovenske kulturne dejavnosti. Partizanski dnevnik, ki je dogodek ocenjeval, je zapisal, da je prireditev z umetniškega vidika povsem zadovoljila občinstvo, poudaril pa je tudi njen politični vidik. Manj navdušujoča je bila kritika Tedna slovenske kulture z vojaške strani.³¹ Ocenjevala je, da je skupina s svojimi velikimi projekti zanemarjala in izgubljala stike s partizanskimi notami in s podeželjem. Tem vprašanjem je bila posvečena konferenca propagandnega odseka, ki so jo organizirali že v začetku februarja 1945. Odsvetovala je velike projekte in predlagala manjše prireditve. Enotno skupino naj bi tudi ponovno razdelili in iz nje oblikovali manjšo skupino, ki bi s poudarjenim pevskim in

²⁷ Polde Dežman: Spomini na prvo uprizoritev Razvaline življenja v partizanih. Borec, 1970, št. 11, str. 992-996; ARS II, fasc. 251/IV, poročilo igralske skupine IX. korpusa, 25. 2. 1944.

²⁸ Irma Flis: Igralska družina IX. korpusa. Obzornik, mesečnik za ljudsko prosveto, Ljubljana 1948, št. 3-4 (dalje Flis, Igralska skupina IX. korpusa), str. 123 in 128; Turk, Partizansko gledališče na Primorskem, str. 148; ARS II, fasc. 250/II, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa, 28. 2. 1945; ARS II, fasc. 251/III, dopis propagandnega odseka Komande mesta Cerknem, 7. 2. 1945.

²⁹ Med drugim so izvedli dramski premieri Srečanje v Rdečo armado in Dekle s severa.

³⁰ ARS II, fasc. 250/II, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa, 28. 2. 1944; Razvalina življenja na primorskem odru. Partizanski dnevnik, 9. 3. 1945, št. 58.

³¹ ARS II, fasc. 250/II, poročilo propagandnega odseka IX. korpusa 28. 2. 1945.

recitatorskim programom začela daljšo turnejo med partizanskimi enotami.³² Igralska skupina je naštudirana dela še nekajkrat uspešno ponovila v cerkljanski dvorani. Sodelovala je tudi v kulturnih programih, ki so jih priredili na čast kongresoma Slovenske protifašistične ženske zveze za Gorenjsko in Primorsko, ter na zborovanjih mladine in aktivistov, ki so bili v cerkljanski dvorani v naslednjih treh tednih. Še preden je igralska skupina začela uresničevati sklepe

konference propagandnega odseka, se je začela zadnja nemška ofenziva. Po zaključni prireditvi tretjega pevovodskega tečaja, ki je bil poslednja prireditev v cerkljanski dvorani, so obkoljevali Cerkno. Člani igralske skupine so se 17. marca na ukaz štaba IX. korpusa oblikovali v vojaški vod z dvema desetinama in vojaškim poveljstvom. Poveljnik je bil poročnik Danilo Turk-Joco, politični komisar Ivo Mavser, desetarja pa starejši vodnik Janko Volčič in Joško Rijavec. Igralci so poskrili premične dele dvorane in kinoaparaturu, nato so se pridružili 19. SNOB Srečka Kosovela in se umaknili iz Cerkna. Oboroženi in pomešani med druge partizane so se prebijali čez Porezen in tu doživeli znano tragedijo. S Porezna se je večji del članov prebil v Bohinjski kot na Gorenjsko, del pa se je vrnil na Primorsko. Glavnina skupine se je zbrala na Gorenjskem in tu obnovila študij programa in nastopala.³³ Med ofenzivo je nemška vojska v Cerknem odkrila in uničila skriti gledališki inventar, požgali so tudi dvorano.

Po končani ofenzivi se je skupina vrnila na Primorsko. Nastanila se je na Vojskem in se pripravljala na slovesnost ob bližnjem koncu vojne. Premik iz Gorenje Trebuše v "dolino" se je začel 30. aprila. Ob slabem vremenu z dežjem in snegom je naslednjega dne prispela v Koprivo na Krasu, kjer je bil štab IX. korpusa. Nastanila se je v Skopem in tu 1. maja priredila miting. Še isti dan je s korpusno godbo s kamionom odpotovala mimo Štanjela, po dolini Branice, mimo Lož, Vipave in Ajdovščine ter vipavskih vasi v Gorico, kjer so še potekali boji med nemškimi vojaki, ubežniki z Balkana in partizani Prešernove brigade in Škofje-loškega odreda. Spotoma so po vaseh prirejali mitinge.³⁴ V Gorici so priredili velik miting na Travniku, zvečer pa proslavo v gledališču. Naslednji dan se je skupina z zaplenjenim avtobusom odpeljala v Trzič in nato v Trst, ki še ni bil povsem osvobojen. Nastanila se je v stavbi poleg tržaškega radia. Dne 3. maja je sodelovala na veličastnem mitingu v Trstu, nastopala je na radiu in na mitingih v okoliških vaseh. Večjo prireditev je pripravila tudi v Ajdovščini, ko so tam ustanavljali slovensko vlado, nato je njene člane spremljala v Ljubljano in tudi tam nastopala. Po vrnitvi je pripravljala mitinge in kulturne prireditve v večjih primorskih krajih: v Postojni, v Kopru, v Tolminu, v Vipavi. Njena zaključna prireditev je bila v gledališču Nazionale v Trstu 9. maja. Po njej se je razpustila.³⁵

Sredi maja 1945 je propagandni odsek IX. korpusa prenehal delovati. Svoje člane in člane svojih ustanov je razporedil v nove slovenske civilne kulturne ustanove na Primorskem. Zaposlili so se pri slovenskem Radiu Trst, pri Podružnici Tanjuga, pri uredništvu Primorskega dnevnika, pri Tiskovnem uradu, pri Komandi

³² Prav tam.

³³ Zdenka Lovec: In bili so tudi komedjanti... Primorska srečanja, 1985, št. 53, str. 217-220.

³⁴ Danilo Turk: Z igralsko skupino IX. korpusa proti Trstu. Jadranski koledar, 1949, str. 80-81.

³⁵ Z. Lovec, nav. d., str. 217-220.

mesta Trst in pri Slovenskem gledališču Trst. Prav zadnje je svoj prvi kader dobilo iz igralske skupine IX. korpusa.³⁶

Slavica Plahuta

THEATRICAL GROUPS OF THE NINTH CORPS OF THE NATIONAL
LIBERATION ARMY OF SLOVENIA

S u m m a r y

After the outbreak of the Second World War and the setting up of the National Liberation Army (NLA) in Primorska, its organizations started clandestinely reviving various Slovenian cultural activities that had been banned under Fascism. These organizations became important means of mobilization and propaganda of the new movement. The local population who welcomed the Slovene cultural activities saw in them the strength of the new movement.

After the capitulation of the Italian army in 1943, the Partisan authorities organized on the territory under their control massive cultural activities, which were led by its cultural and educational sections. Propaganda sections in the partisan units founded also professional cultural institutions. The most important of these operated within the framework of the Propaganda Section of the Ninth Corps of the NLA and PD of Slovenia. Particularly popular among these were partisan theatrical groups.

The first such theatrical group was founded on January 4, 1944, in Kladje, in Cerkljansko. It counted seven members and was led by Danilo Turk. In mid-February 1944, Turk's theatrical group was integrated in the Ninth Corps and soon became the standard bearer of partisan theatrical activity staging performances in the Corps' operative area. Its repertoire included recitations of the poems by Slovenian poets and sketches as well as singing, which the audience, eager to hear a Slovene word, welcomed enthusiastically.

On March 15, 1944, Turk formed a second theatrical group the leadership of which was, at the beginning of April, taken over by Bogdana Stritar whom the Army Headquarters had sent to Primorska as 'expert reinforcement'. In mid-August 1944, she returned to the Slovenian National Theatre in central Slovenia. Her work was continued by Tone Hlebce and Polde Dežman who had, together with a group of theatrical actors from Primorska, just finished a theatre course which lasted from April 18 to May 29 under the organization by the Slovenian National Theatre. After this, Dežman also did an advanced course. The training of actors was also organized within the theatrical groups, all of which contributed to a rapid development of the partisan theatre in Primorska.

Among the largest projects of the Theatrical Group of the Ninth Corps was a great tour from June 23 to October 12, 1944, which covered Tolminsko, Brda, Veneto and Resia. Its character was mobilizing and propagandist as well as artistic. The tour was described by Lev Svetek in his collection, Pictures from Venetian Slovenia, while the texts were published in a special booklet, Around Veneto and Resia.

During the process of reorganization of the partisan cultural activity, in Autumn 1944, the Propaganda Section of the Ninth Corps merged the two theatrical groups into one. Danilo Turk was appointed its military leader and managing director and Polde Dežman its artistic director. Although composed of course graduates, the group was quite accomplished both artistically and technically. It functioned as a professional institution performing both theatrical and singing programs.

The group organized the largest of its performances at the beginning of 1945. On the occasion of the Ninth Corps' second anniversary, the Red Army's twenty-seventh and the group's first, a cultural festival known as 'The Slovene Culture Week' was held from February 23 to 30 in Cerkno. Shows were staged in the theatre hall, which had been purposely built and equipped in what were formerly a military barracks. On that occasion the group staged the premiere play of 'The Wreck of Life' which received excellent reviews by the partisan critics and was considered the first major public theatrical play in Primorska after the Fascist suppression of Slovenian cultural activity.

³⁶ ARS II, fasc. 250/IV, dopis propagandnega odseka IX. korpusa JA ustanovam, 13. 5. 1945.

Further activity and a planned reorganization of the theatrical group were interrupted by the German offensive in March 1945, during which the German army burnt the theatre hall, while the actors who had returned to their military units withdrew from Cerknjo by the way of Porezen. After the offensive the group reunited in Gorenja Trebuša.

On April 30, the group, together with other partisans, started to move towards Trieste and Gorizia, where the final battles for the liberation had already been taking place. In the following days, the group performed in all larger places of Primorska. On May 9, 1945, the group staged its final performance at the Teatro Nazionale in Trieste, after which it dissolved itself. After the war, its actors became the nucleus of a newly founded Slovenian Theatre in Trieste.

1.01
Prejeto 6. 6. 2000

UDK 929 Čok I. M.: 351.746.1"1943/1944"

Dušan Biber*

Dr. Ivan Marija Čok kot uslužbenec OSS

IZVLEČEK

Predsednik odbora Jugoslovanov v Italiji, dr. Ivan Marija Čok (1886-1948), tržaški odvetnik in politik, je že pred napadom Osi na Jugoslavijo sodeloval z jugoslovansko in britansko obveščevalno službo, v letih 1943-1944 pa še z ameriško vojaško obveščevalno službo OSS (Office of Strategic Services) kot njen uslužbenec v oddelku za posebne operacije in nato v tajni obveščevalni službi. Napisal je vrsto političnih analitičnih poročil o dogajanjih v okupirani Jugoslaviji, političnih osebnostih ter se zavzemal za čim tesnejšo povezavo OSS z organizacijo svojih rojakov v enotah kraljevske jugoslovanske vojske na Bližnjem vzhodu. V začetku leta 1944 jih je pozval naj se pridružijo Titovim partizanom. Po britanskih pritožbah je sporazumno razdrl delovno razmerje z OSS.

Ključne besede: druga svetovna vojna, antifašizem, obveščevalna služba, meddržavni odnosi, Ivan Marija Čok

ABSTRACT

DR IVAN MARIJA ČOK AS THE OSS EMPLOYEE

Dr. Ivan Marija Čok (1886-1948), a lawyer and politician from Trieste, was President of the Yugoslav Committee in Italy. He had worked for the Yugoslav and the British intelligence services even before the Axis attacked Yugoslavia. In 1943 and 1944, he was also employed by the American intelligence service (Office of Strategic Services), at first in the Special Operations Department and, after that, in the Secret Intelligence Service. He wrote a series of political analyses reporting on the occupied Yugoslavia and political figures, and strove to establish close links between the OSS and his compatriots in the Royal Yugoslav Army in the Near East. At the beginning of 1944 he invited them to join Tito's partisans. After complaints had been made against him by the British, he agreed to terminate his working relation with the OSS.

Key words: Second World War, Anti-fascism, Intelligence service, international relations, Ivan Marija Čok

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 263

"Eden izmed izjemno zanimivih posameznikov, ki se je povezal z jugoslovanskim oddelkom, je bil dr. Ivan Marija Čok, ugledni Jugoslovani s široko razpredenimi zvezami z jugoslovansko begunsko vlado in z drugimi vodilnimi Jugoslovani in zato še posebej zaželen kot človek za stike in svetovalec. Sprva ga je rekrutiral major Huot za delo v oddelku za posebne operacije, vendar je zanj izgubil sleherno zanimanje že 11. avgusta 1943.

Dr. Čok je prispel v Kairo 24. septembra 1943 in se predstavil kot jugoslovanski državljani zasebnik. V urad je le občasno prihajal na obisk. Napisal je nekaj zanimivih poročil o jugoslovanskem položaju, kazalo pa je, da večino svojega časa porablja za razmišljanje in odločitve, ali naj se pridruži ali ne jugoslovanski begunski vladi. Vse preveč dejavno se je zanimal za jugoslovansko politiko in eden ali dva njegova objavljena članka in brošura sta povzročila znatno zadrego za OSS ME (Office of Strategic Services, Middle East).¹ Razkrilo se je tudi, da prejema 125 funtov mesečno od jugoslovanske vlade, dejstvo, ki ni bilo znano vse dokler ni kapetan Kobal o tem poročal v svojem pregledu odnosov OSS z dr. Čokom, predloženem komodoru McBaineu 5. februarja.

Posledično zaradi teh dejavnosti in skoraj povsem prekinjenih odnosov z jugoslovansko vlado sta se oddelek za tajno obveščevalno službo in dr. Čok v februarju 1944 odločila za razhod. Ločitev je bila prijateljska in na pobudo dr. Čoka samega pravo olajšanje v precej neprijetnem položaju. Ob odhodu je ponudil, da OSS vrne, brž ko bo zmožel, denar, ki ga je prejel, saj v nasprotju s svojimi prvotnimi pričakovanji ni mogel za nas storiti ničesar koristnega."

Tako je zapisano v osnutku zgodovine urada ameriške vojaške obveščevalne službe (Office of Strategic Services) na Bližnjem vzhodu v Kairu.²

Viri, uporabljeni za omenjeni odlomek iz osnutka zgodovine OSS v Kairu, pa so ohranjeni v arhivskem fondu urada OSS v Bariju, v oddelku za tajno obveščevalno službo.³ Whitney Shepardson, direktor tajne obveščevalne službe OSS, je 28. januarja 1944 zahteval podrobnejše informacije o dr. Čoku, njegovi brošuri in njegovih zvezah z OSS. Glavni obveščevalni oficir na Bližnjem vzhodu Turner H. McBaine je odgovoril šele 1. marca 1944. Pojasnil je, da je jugoslovanski častnik razmnožil Čokovo zasebno pismo, da torej ne gre za nobeno brošuro. Britanske oblasti namreč dr. Čoku niso dovolile obiskati tega častnika. Časopis Bazovica je 29. januarja 1944 objavil nato uvodnik s pozivom Jugoslovanom na Bližnjem vzhodu, naj v tem trenutku ne podvzamejo nobenih akcij. General Beaumont-Nesbit, britanski zvezni oficir pri zavezniških silah na

¹ Razprava je zasnovana izključno na virih ameriške provenience, točneje dokumentih Urada za strateške službe (Office of Strategic Services) OSS, ameriške vojaške obveščevalne službe, shranjenih v Nacionalnem arhivu ZDA. Za rekonstrukcijo politične dejavnosti dr. Ivana Marije Čoka pa so pomembnejši številni britanski dokumenti, predvsem iz fonda generalne korespondence Foreign Officea (FO 371) v britanskem državnem arhivu (Public Record Office) v Londonu. Ti viri so mi trenutno iz banalnih "tehničnih" razlogov nedostopni, čeprav zbrani že v letih 1972-1986. Res pa je, da je leta 2000 še vedno pod ključem sveženj dokumentov o dejavnosti in položaju dr. Čoka iz leta 1945 z oznako FO 371/ 48882, kar pa ne velja za Čokova pisma predsedniku Winstonu Churchillju v svežnju PREM 3/510/8.

² National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, D. C. Record Group (dalje RG), Entry 99 (dalje E), Box (dalje B), File (dalje F) 214, CAIRO-OSS-OP 3, osnutek zgodovine OSS Cairo, str. 44-45.

³ NARA, RG 226, E 154, B 19, F 261, BARI-SI-OP-38.

Bližnjem vzhodu je namreč posvaril dr. Čoka, naj se ne vmešava v razmere med jugoslovanskimi vojaki.

Komodor McBaine je ocenil, da za OSS dr. Čok nima več posebne uporabne vrednosti. Zveze OSS z begunsko vlado so bile nikakršne, odnosi s partizani v Bariju pa tako tesni, da ni bilo nobene potrebe več za posrednika. Ne bi bilo priporočljivo sprejeti Čokovo ponudbo, da vrne prejeti denar. "Očitno pričakuje, da bo prej ali slej član vlade in ko bo to postal, nam bo brez dvoma pomagal," je sklenil McBaine.⁴

Dr. Čok je v posebni izjavi pojasnil svoje delovanje in svoja stališča: "Vsa Slovenija je danes v Osvobodilni fronti (...) Če bi Hitler zmagal v vojni, bi Srbija in Hrvatska še vedno obstajali, bolj ali manj neodvisni, medtem ko bi bila Slovenija zbrisana z zemljevida in bi postala del Nemčije in Italije. (...) Jugoslovanski vojaki na Bližnjem vzhodu so večinoma (80-90%) Slovenci (...) 80-90% so za partizane, to pomeni, da se hočejo boriti v vrstah slovenske Osvobodilne fronte."⁵

Dr. Čok jih je povabil, naj se pridružijo Osvobodilni fronti, v prepričanju, da je to docela skladno z ameriško in britansko politiko napram Jugoslaviji. V tem smislu je napisal poseben poziv jugoslovanskim vojakom na Bližnjem vzhodu.⁶

Kapetan Andrej Kobal, ki je bil iz obveščevalnega oddelka ameriške vojske G 2 dodeljen OSS, je že 5. februarja 1944 posebej poročal o dr. Čoku, njegovem delu za OSS in njegovi politični dejavnosti. Kapetan Kobal se je z dr. Čokom sestal že prej v New Yorku z namenom, da ga po možnosti vključijo v oddelek OSS za posebne operacije. Menil pa je že takrat, da je dr. Čok preveč vpleten v politične dejavnosti, da bi lahko bil objektiven uslužbenec OSS. Zato ga je urad OSS v New Yorku angažiral za tajno obveščevalno službo.

Dr. Čok je napisal vrsto poročil o jugoslovanskih političnih osebnostih v vladi in zunaj nje, hkrati s svojimi priporočili za sestavo bolj uspešne begunske vlade. V Kairu ni redno hodil v službo, potem pa je le napisal več kratkih poročil o osebnostih, za katere se je zanimal jugoslovanski odsek OSS v Kairu. Kapetan Kobal je takole strnil svoje mnenje o dr. Čoku: "Glavna težava z dr. Čokom je bila očitna že na prvem pogovoru: (1) intenzivni individualizem in nepopustljivo stališče v zvezi z jugoslovansko politiko; (2) velikanska želja sodelovati kot član begunske vlade; (3) nenehno nihanje med raznimi skupinami, ki bi ga v ustreznem trenutku po njegovem mnenju lahko pripeljale v vlado; (4) njegova intenzivna stopenjska propartizanska čustva, ogorčeno napadanje vsega, kar se jim zoperstavlja, drugič pa spet opravičevanje za njegovo stališče in poskusi zanikanja, kar je prej rekel proti begunski vladi. Begunska vlada ga je že večkrat povabila, naj se ji pridruži, vendar je njegovo pomanjkanje stabilnosti spet bilo temu naproti."

Vlada je dr. Čoku zato večkrat zagrozila, da mu bo prenehala izplačevati 125 funtov mesečno. Kapetan Kobal je predlagal, naj OSS pretrga stike z dr. Čokom, saj so bila njegova poročila večinoma pristranska, v najboljšem primeru zgolj zgodovinske vrednosti, predvsem pa "dejstvo, da prejema plačo od tuje vlade, so

⁴ Whitney Shepardson-Turner H. McBaine, 1. 3. 1944 s prilogami.

⁵ Dr. Tchok's statement, brez datuma.

⁶ Appeal, Dr. Tschok Ivan ..., brez datuma.

tako močni argumenti proti temu, da bi bil še naprej član, pa tudi če bi bil eden izmed naših najboljših delavcev."⁷

Več o novačenju dr. Čoka za OSS zvemo iz drugih virov.

Direktor OSS oddelka za tuje narodnosti (Foreign Nationalities Branch) DeWitt C. Poole se je 15. januarja 1943 prvič srečal z dr. Čokom, ki mu ga je predstavil znameniti ameriški pisatelj slovenskega rodu Louis Adamič. Dr. Čok je z Adamičevo pomočjo na dolgo in široko opisal svoje delovanje pri subverzijah in sabotajah na Primorskem in v Severni Italiji. Direktor Poole mu je nakazal možnost, da bo nek drug oddelek OSS z njim navezal stike v New Yorku. To se je, kot smo že brali, tudi zgodilo.⁸

Pred tem sestankom je OSS pripravil obširno beležko o življenju in dejavnostih dr. Čoka, ki zasluži podrobnejšo predstavitev. V tem poročilu, posredovanem 30. decembra 1942, beremo med drugim:

"Do 1929. leta je živel v Trstu, v Italiji. Poleg svoje redne dejavnosti kot odvetnik je delal za jugoslovansko in britansko tajno službo.

Njegovo ime je povezano s podtalno organizacijo v Istri in na Primorskem, ki je izvršila nekaj sabotaj proti Italiji še pred izbruhom sedanje vojne.

Jugoslovani so ga morali konfinirati 1940 na pritisk italijanske in nemške vlade zaradi odkritja njegovih zvez z britansko tajno obveščevalno službo.

Vendar pa je mesec dni pred 'pridružitvijo' Jugoslavije k Trojnemu paktu dobil jugoslovanski potni list za Turčijo pod lažnim imenom dr. Marinković. Nekaj dni pred izbruhom vojne med osjo in Jugoslavijo se mu je pridružila njegova družina, žena, sin in dve hčeri; pri tem so pomagali Britanci.

Kmalu za tem so ga Angleži z družino vred preselili v Jeruzalem.

Po sporazumu med jugoslovansko vlado in britanskimi vojaškimi oblastmi se je začelo novačenje Slovencev in Hrvatov iz Istre, ki so jih kot italijanske vojake ujele britanske sile in jih namestile v Kairu in v Palestini. Dr. Čok je bil posrednik med britanskimi in jugoslovanskimi oblastmi. Posel pa je načrtoval in izvajal Ivan Rudolf, profesor iz Ljubljane, ki se še vedno s tem ukvarja.

Skupaj z jugoslovansko vlado je odšel v London, čeprav kot britanski uslužbenec. Njegova družina je na stroške jugoslovanske vlade odšla v Capetown. Odtlej je prejemal plačo tudi od Jugoslovanov, 500 ameriških dolarjev mesečno.

Njegova družina je konec 1941 prispela v New York.

V Londonu je bil glavni napovedovalec na tajni radijski postaji "Triglav", ki je oddajala za Slovenijo in je bila v celoti pod britanskim nadzorom.

Hkrati je poskušal prepričati jugoslovanske uradnike, naj ga sprejmejo v vlado kot predstavnika slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke. Tej stranki se je pridružil v času Jevtičeve vlade in je kandidiral na njegovi listi 1935. Vendar ni bil izvoljen, niti ni bil kandidat v kakšnem slovenskem kraju.

V Londonu je začel sodelovati s predstavniki velikosrbske skupine, ki ga je uporabljala za pritisk na slovenske predstavnike v vladi (Krek in Snaj).

Ko so številne pritožbe iz Slovenije pokazale, da ljudje niso zadovoljni z njegovo propagando, so ga Britanci odpustili.

Potem se je odločil oditi v Ameriko. Vse skupine v vladi so pozdravile njegov sklep. Tisti, ki ga niso marali, so se ga z veseljem znebili. Velikosrbski krogi so

⁷ Pismo kapetana Andreja Kobala Lt. Comdr. T. H. McBaine-u, 5. 2. 1944.

⁸ NARA, RG 226, E 100, B 101, YU-559, DeWitt C. Poole - Frederick Dolbeare, 16. 1. 1943.

menili, da je pravi človek za delo med ameriškimi Slovenci proti slovenskim ministrom, ki so takrat tesno sodelovali s projugoslovanskimi Hrvati, člani vlade."

V Združenih državah Amerike se je dr. Čok pojavljal v javnosti z različnimi članki, poskušal pa je ustanoviti nov odbor Jugoslovancev iz Istre. Ta odbor naj bi ostal

v

ilegali in dr. Čok je celo na zgražanje OSS najavil, da bodo po porazu sil Osi britansko-ameriški zavezniki sprožili ofenzivo proti Sovjetski zvezi. Hkrati je lažno zanikal, da bi prejemal plačo od jugoslovanske vlade. Samega sebe je brž proglasil za predsednika ameriškega odbora Slovanov iz Italije. Večina predstavnikov iz Istre je 20. novembra 1942 v New Yorku sklenila razpustiti ta odbor z utemeljitvijo, da ga je dr. Čok izkoriščal v zasebne neameriške namene. Ves čas je vzdrževal tesne zveze z jugoslovanskim veleposlanikom v Washingtonu Konstantinom Fotićem, ki ga je uporabljal za diskreditiranje slovenskega ministra Franca Snoja. Sam je napisal telegram za predsednika jugoslovanske begunske vlade Slobodana Jovanovića, da so ga različne organizacije slovenskih izseljencev v ZDA priznale kot edinega legalnega predstavnika primorskih Slovencev. Občasno je celo zatrjeval, da združena Jugoslavija sploh ni uresničljiva. Poročilo se je končalo z naslednjo oceno: "Med nekaterimi vodilnimi Slovenci ni nobena tajna, da je skrajni cilj njegovih dejavnosti (1) zamenjati slovenske predstavnike v jugoslovanski vladi; (2) med Slovenci vzbujati prosrbska čustva v škodo srbsko-hrvatskega-slovenskega sodelovanja; (3) utreti si pot za sodelovanje na bodočih mirovniških konferencah; in (4) odvrniti ameriške Slovence od slehernega izražanja nezadovoljstva z delom g. Konstantina Fotića."⁹

James S. Kronthal je 19. marca 1943 poslal dodatne informacije, da je dr. Čok kmalu po prihodu v New York izjavil, da bo po zavezniški zmagi Trst zaradi etnografskih in povsem gospodarskih razlogov pripadel Jugoslaviji. Njegovi odnosi s Snojem in dr. Furlanom so bili zelo slabi; dr. Furlan se z njim sploh ni hotel pogovarjati. Manj zanesljiv vir pa je dr. Čoka opisal kot "liberalnega, naprednega zagovornika sodelovanja z Rusijo", vendar je bila njegova prorуска usmeritev vprašljiva.¹⁰

V obširnem opisu osebnosti iz Jugoslavije aprila 1943, nastalega v New Yorku, brez podpisa pa je bilo rečeno, da je liberalni demokrat, protiklerikalno usmerjen, dolgoletni sodelavec jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve, ambiciozen in perspektiven, "sanjač, umetniškega temperamenta, kot se zdi brez sposobnosti za domače politične spopade. Ker pa ga ženeta ambicija in potreba po denarju, upa, da bo postal član vlade."¹¹

V nekem drugem opisu anonimnega sodelavca OSS je zanj rečeno, da je "skupaj s svojo organizacijo opravil velike napore in naredil velike usluge britansko-ameriški ideji."¹²

Ivanu Ivanoviću pa je dr. Čok v začetku aprila 1943 brez oklevanja dejal, da bodo ob zlomu Italije partizani zasedli Trst in da jih nihče ne bo mogel od tam

⁹ NARA, RG 226, E 100, B 101, YU-507; RG 226, E 92, B 38, F-31, WASH-REG-AD-7. Plača 500 ameriških dolarjev je enakovredna vsoti 125 angleških funtov (25.000 dinarjev leta 1941) in to dejstvo je bilo OSS znano še pred rekrutacijo dr. Čoka za uslužbenko delo v OSS.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ NARA, RG 226, E 160, B 26, F 91, NEW YORK-SI-PRO-17.

¹² Prav tam, F 171.

izgnati. "Sleherni Slovenec v stari deželi hoče Trst" in "slovenski patrioti se ne bojuejo za povratek krivice, ki jim je bila prizadejana leta 1918", je Čokove besede citiral Ivan Ivanović v svojem poročilu št. 200.¹³

Slovenski ameriški narodni svet je objavil Čokovo brošuro o tržaškem vprašanju, Louis Adamič pa ponatisnil v dodatku k svoji knjigi *My Native Land*. O tem je v svojem memorandumu št. 163 direktorju OSS generalu Donovanu posebej poročal tudi Oddelek OSS za tuje narodnosti.¹⁴

Dr. Čok je za tajno obveščevalno službo OSS napisal več poročil; nekatere med njimi so že na voljo znanstveni javnosti.

Po vsebini sodeč je nepodpisan dokument, datiran 25. maja 1943 v New Yorku, nastal izpod peresa ali vsaj po informacijah dr. Čoka, saj govori o dejavnostih "Jugoslovanov pod Italijo in njihovi organizaciji razvejani po vsej Julijski krajini in drugih delih Italije kot tudi po vsej Jugoslaviji, tako aktivni in dejavni v času pred Hitlerjevim napadom na Jugoslavijo". Kot vodilna oseba v tej organizaciji je omenjen Bertie Jazbec (dejansko Albert Rejec), do katerega vodijo britanski kanali. Zaupniki te organizacije so dejavni v italijanskih mestih Benetke, Milano, Padova, Firenze, Rim in Neapelj. Organizacija je pomagala mnogim Jugoslovanom pobegniti iz italijanskih zaporov in taborišč za vojne ujetnike.

Nujno je bilo s to organizacijo vzpostaviti neposreden stik, ji dati natančna navodila in jo oskrbeti s potrebnimi sredstvi. Izvežbano osebje bi s podmornico pripeljali na otok Krk ali kak drug manjši otok v Kvarnerskem zalivu ali bi ga s padali spustili iz letala po predhodnem dogovoru o sprejemu na zemlji. Tak reden stik s Slovenijo je že vzpostavila britanska tajna služba v Kairu s pomočjo generalnega sekretarja te organizacije. Osebje za te naloge bi izbrali med prostovoljci na Bližnjem vzhodu, Slovenci civilisti v Kairu in Aleksandriji in med tistimi, ki so še nedavno bili v Jugoslaviji in Julijski krajini in poznajo jezik, navade in pogoje.

Osnovali naj bi dva centra, enega za Slovenijo v Ljubljani, drugega pa v Trstu za Julijsko krajino, ki bi delovala v skupnih operacijah po navodilih iz Kaira. Vsaj eno osebo bi poslali iz Švice v Trst z natančnimi navodili in denarjem.¹⁵

Dr. Čok je OSS za napisal tudi politično poročilo o položaju v okupirani Sloveniji, ki ga je H. Gregory Thomas 25. februarja 1943 poslal Lanningu Macfarlandu. Dr. Čok je orisal politični položaj v kraljevini Jugoslaviji, borbo med klerikalnim in liberalnim taborom. Ban dr. Marko Natlačen je na primer premestil kar štiristo liberalnih učiteljev in profesorjev, ko je prišel na oblast. Dr. Miha Krek, naslednik dr. Antona Korošca, voditelja Slovenske ljudske stranke, je bil med tistimi ministri, ki so glasovali za pristop Jugoslavije k Trojnemu paktu. Dr. Natlačen se je s člani sosveta šel poklonit v Rim Musoliniju, kar je razburilo zlasti 15.000 Slovencev, ki so s Primorske pribežali v Ljubljano.

"Liberalci, socialisti in tudi klerikalci so vodili močno opozicijo proti Natlačenu in vsem okrog njega, v glavnem duhovnikom in starim predstavnikom političnih strank. Tako se je začela nova politična delitev med slovenskim ljudstvom. Mlajši moške so ustanovili tako imenovano Osvobodilno fronto, predstavniki starih

¹³ NARA, RG 226, E 100, B 102, YU-779.

¹⁴ NARA, RG 226, E 100, B 119, New York - F.N.B.-INT-33, Slovenian Politics in the United States, 2. 12. 1943, str. 9.

¹⁵ NARA, RG 226, E 160, B 26, F 171, NEW YORK-SI-PRO-17.

političnih strank pa Slovensko zavezo. Borba med tema dvema organizacijama se je začela. (...)

Cilj vseh, brez izjeme, je zedinjena Slovenija, vključno z mesti Trst, Gorica, Beljak in Celovec. Najpomembnejša razlika je v stališču Osvobodilne fronte, ki zahteva novo Jugoslavijo, ne pa nadaljevanja stare, medtem ko se Slovenska zaveza zavzema za kontinuiteto stare države Jugoslavije z vsemi njenimi institucijami, itd."

Dr. Čok je poudaril, da so komunisti najbolj maloštevilni del Osvobodilne fronte, so pa najbolj dejavni, najbolj fanatični in najbolj organizirani. Nekateri člani Slovenske zaveze so pomagali Italijanom v njihovi ofenzivi proti partizanom kot vodiči, sedaj pa kot vaške straže, ki jih z vsem potrebnim, orožjem in strelivom oskrbujejo Italijani.

V Osvobodilni fronti je kakih 60.000 mož, v glavnem mladina, vendar tudi slovenski pesnik Oton Župančič, pisatelj Finžgar, kot tudi izredni intelektualci komunisti npr. Kidrič, Bebler, Kuhar in dr. Jože Vilfan. "Bitka med dvema organizacijama se kaže kot borba med komunisti in klerikalci. Liberalci in zmerni klerikalci, ki so predstavljeni v obeh organizacijah, niso tako globoko vpleteni v to borbo, ki se je kot kaže, razvnela v borbo za uničenje ene ali druge strani. V tem boju so klerikalci na strani Italijanov."

Kot poprišče glavne dejavnosti Osvobodilne fronte je dr. Čok označil kar trikotnik med Trstom, Gorico, Triglavom in Nanosom, saj so se tam mnogi urili kot gverilski borci že dolgo pred izbruhom vojne. Ti naj bi ob zlomu Italije pripravili teren za hitro okupacijo britanskih in ameriških sil.

Nihče nima zaupanja v londonsko begunsko vlado; iz nje bi bilo treba odstraniti vse separatistične sile. "Vsi zahtevajo državo, zgrajeno na novi osnovi, z enakimi pravicami in obveznostmi za vse, resnično demokracijo v vladni upravi. Če bi vlada takoj predstavila jasen politični, socialni in gospodarski program, ne bi nastal sedanji položaj. Potrebna je federativna državna ureditev z avtonomno Slovenijo, Hrvaško in Srbijo, nujne so gospodarske in socialne reforme, sporazum med četniki Draže Mihailovića in partizani."¹⁶

Newyorški urad OSS je Čokovo poročilo poslal naprej in vodja tajne obveščevalne službe v jugoslovanski sekciji, kasnejši univerzitetni profesor Alexander Vucinich ga je ocenil kot "precej točno", čeprav zanemarja dejstvo, da je njegova Jugoslovanska nacionalna stranka "bila prav tako konservativna in totalitarna". Zaključil je: "Ko analizira razlike med Slovensko zavezo in Osvobodilno fronto, Čok opušča poudarek, da se prva ne samo vzdržuje odpora proti sovražniku, temveč tudi obsoja vse skupine, ki se bore z okupacijskimi silami, med tem ko se slednja (to je partizani) nenehno vojskuje proti sovražniku."¹⁷

Dr. Čok je februarja 1943 potožil Louisu Adamiču, ta pa o tem poročal direktorju Urada za tuje narodnosti DeWittu Pooleu, da je zaskrbljen za usodo slovenskih čet v Egiptu pod britanskim poveljstvom. Bal se je, da bi te čete uporabili pri zavezniški invaziji v Jugoslavijo, kjer bi prišle v stik s četniki Draže Mihailovića in bi tako nastal nevaren položaj.¹⁸ Funkcionar B. C. tajne obveščevalne službe

¹⁶ NARA, RG 226, E 106, B 84, F 61, NEW YORK, SI-OP-21.

¹⁷ NARA, RG 226, E 92, B 38, F 31, WASH-REG-AD-7. A. S. Vucinich - podpolk. F. Duke, 9. 3. 1943.

¹⁸ NARA, RG 226, E 106, B 7, F 54, New York SI Branch, H. Gregory Thomas - Lanning Macfarland, 19. 2. 1943.

urada OSS v New Yorku se je v istem času večkrat pogovarjal z dr. Čokom. Ta se je nasprotno zavzemal za udeležbo teh slovenskih čet pri invaziji v Jugoslavijo in se pritoževal, da bi se Britanci radi znebili 5000 mož tega bataljona, ki je razlog za trenja z begunsko vlado. "Težava je v dejstvu, da ti možje izgublajo vero v jugoslovansko vlado in njeno politiko in niso voljni žrtvovati svojih življenj za bodočo Veliko Srbijo," je zabeležil B. C.¹⁹

V nedatirani beležki o dr. Čoku z datirano pripombo na margini Alexandra Vucinicha z dne 24. julija je Francis Kalnay navedel glavne biografske podatke o "priznanem vodji slovenskega podzemlja v Jugoslaviji" in menil, da "bi bil sposoben administrativni ali izvršni častnik za bazo, pripravljen da gre kadarkoli na bojišče." Dodal pa je, da kljub svojim sporom z begunsko vlado dr. Čok dobiva štipendijo te vlade in ga je o tem kar sam obvestil.²⁰ Vendar s Čokovo zaposlitvijo v oddelku za operacije OSS ni bilo nič. Louis Huot, ameriški major in glavni oficir za operacije OSS na Bližnjem vzhodu je 11. avgusta 1943 pisno potrdil McBaineu, glavnemu obveščevalnemu oficirju na tem področju, da dr. Čoka za svoj oddelek ne potrebuje, niti ne za morebitne skupne operacije. Čokova pomoč pri novačenju na Bližnjem vzhodu bi bila lahko koristna za ameriško tajno obveščevalno službo, ki se zanima za ljudi, uporabne za tajno delovanje.²¹

Tako so torej propadli načrti, da bi dr. Čok operativno deloval v OSS. Njegova zaposlitev na obveščevalnem področju pa se je neslavno zaključila že v februarju 1944 v Kairu, kot smo lahko razbrali na začetku te razprave. Plača 500 ameriških dolarjev ali 125 britanskih funtov, ki jo je prejemal od begunske jugoslovanske vlade, kot vidimo, ni bilo nobeno zapoznelo odkritje kapetana Andreja Kobala. Če je in v kolikšni meri dr. Čok kasneje ostal povezan z OSS kot "zunanji sodelavec", ni znano.

Dušan Biber

DR IVAN MARIJA ČOK AS THE OSS EMPLOYEE

S u m m a r y

Dr. Ivan Marija Čok (1886-1948), a lawyer and politician from Trieste, was President of the Yugoslav Committee in Italy. In 1943 and 1944 he worked for the American military intelligence service, the Office of Strategic Services (OSS), at first in the Special Operations Department and, after that, in the Secret Intelligence Service. After inviting his compatriots serving in the Royal Yugoslav Army, in the Near East, to join the partisans and, thereby, provoking the indignation of the British military authorities, he agreed to resolve the incident by leaving the OSS.

Dr. Čok was introduced to the OSS Foreign Nations Department Director by Louis Adamič, a Slovene writer. According to the OSS sources, dr. Čok worked for both the Yugoslav and British secret services before the Second World War, until his confinement in 1940, due to protests by the German and Italian governments. Before the break-up of Yugoslavia he withdrew to Turkey. Later he went to England where he worked as a radio broadcaster for the Slovenian underground radio station »Triglav«. In 1942, in the United States, he founded a new committee of Yugoslavs from Istria and supported Konstantin Fotič, the Yugoslav delegate in Washington, and his policy of Greater Serbia.

For the purposes of the OSS, dr. Čok wrote a series of reports and political analyses about the individuals from and close to the exiled Yugoslav government as well as the political situation in the occupied Slovenia. He stood for an autonomous Slovenia within a Yugoslav federation, and for economic and social reforms. He proposed the linking of his organization in the Near East with the OSS

¹⁹ NARA, RG 226, E 106, B 84, F 61, NEW YORK SI-OP-21, B. C. - H. Gregory Thomas, 18. 2. 1943.

²⁰ NARA, RG 226, E 144, B 97, F 1017, CAIRO-SO-OP-3.

²¹ NARA, RG 226, E 154, B 19, F 261, BARI-SI-OP-38.

which would provide the former with the needed support and precise activity instructions. His organization, however, had already kept regular contacts with the British Secret Intelligence Service. Dr. Čok was simultaneously receiving payment from the American as well as the British and the exiled Yugoslav governments. Although this fact had long been known to the OSS, it eventually became the main argument for the termination of their working relationship.

1.01

UDK

321.64:(450=163.6)"1918/1941"

Prejeto 28. 8. 2000

 Damijan Guštin*

"Kronika naše Kalvarije pod Italijo"

Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev o obdobju 1918-1941

IZVLEČEK

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, organ osvobodilnega gibanja na Slovenskem in nato državne oblasti za preiskovanje vojnih zločinov, je na Primorskem, delu slovenskega etničnega ozemlja, ki je od 1918 pripadalo Kraljevini Italiji, spričo specifičnega institucionalnega nasilja države (denacionalizacija) in zlasti fašističnih sil, sprožila poleg preiskave vojnih zločinov tudi akcijo zbiranja podatkov o nasilju v obdobju 1918-1941. V članku avtor predstavlja shemo ugotavljanja posameznih oblik raznarodovalnega pritiska, ugotovljene oblike in njihovo kvantifikacijo.

Ključne besede: Primorska, fašizem, zločini, raznarodovanje, Italija, vojni zločini, Julijska krajina

ABSTRACT

"THE CHRONICLE OF OUR CALVARY UNDER ITALY"

The Material of the Committee Investigating The Crimes Committed By Occupiers And Their Accomplices on the Period 1918-1941

The Committee Investigating The Crimes Committed By Occupiers And Their Accomplices was set up by the Slovenian National Liberation Movement in 1944 and continued working as a government body after the Second World War. Its task was not only to investigate the war crimes committed in Primorska, the Slovenian ethnic territory annexed to the Italian monarchy in 1918, but also to gather information on the specific, institutionalized violence exercised by the Italian state (through denationalization) and, in particular, the fascist forces between 1918 and 1941. In the paper, the author presents the scheme for ascertaining the various forms of pressure to which the population was subjected in the implementation of the denationalization policy, as well as the findings and their quantification.

Key words: Slovenian Litoral, Fascism, crimes, denationalization, Italy, war crimes, the Julian March

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

I. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev na Primorskem 1944-1947

Vprašanje kaznovanja vojnih zločincev je bilo celotno zaključno obdobje druge svetovne vojne in še po njej eno od ključnih vprašanj v zavezniški koaliciji. Temu procesu se je priključilo tudi jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje; ne zgolj zato, da bi bili pravično kaznovani storilci vojnih grozot, pač pa tudi iz želje usmeriti pozornost prebivalstva na vprašanje krivde za komaj znosno, dolgotrajno trpljenje med vojno. Dajal pa je tudi možnost dokaj prikritega obračuna s "pomagači" okupatorja, s sklicevanjem na zavezniške sklepe pa je poudarjal tesno sodelovanje s Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki. Narodnoosvobodilno gibanje je v ta namen osnovalo posebne organe za dokumentirano zbiranje gradiva o posameznih storilcih in zločinih, *Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev*, po njenem vzoru pa skladno s strukturo nacionalnih organov ljudske oblasti tudi bolj operativne pokrajinske oziroma nacionalne komisije, med njimi tudi za Slovenijo. *Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta*, katere temeljna naloga je bilo zbiranje podatkov o storjenih zločinih okupatorjev in njegovih sodelavcev in priprava materiala za sodno postopanje, je bila ustanovljena 12. marca 1944.¹ Njena teritorialna pristojnost je obsegala slovensko etnično območje, stvarna pa zločine storjene na tem območju. Spričo dveh okupatorjev s šestimi med seboj razlikujočimi se območji in s tem povezanimi težavami pri zbiranju podatkov je bilo treba oblikovati tudi pokrajinske komisije. Da so komisije za posamezne okupacijsko-upravne cone zaživele, so bile nujne vsaj znosne okoliščine za njihovo delo, v primeru Primorske pa tudi njen politični pomen.

Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst je ustanovil KUZOP za Slovensko Primorje in Trst 22. septembra 1944; pristojna je bila za celotno etnično območje zahodno od rapalske meje, vključujoč tudi območje Beneške Slovenije.² Komisija je z velikimi težavami delala vse obdobje do konca vojne. Kakor pri postavljanju drugih organov 'ljudske oblasti' se narodnoosvobodilno gibanje tudi pri postavljanju komisije ni menilo za mednarodnopravno pripadnost ozemlja kraljevini Italiji.

Zaradi sporne pripadnosti območja zahodno od rapalske meje je narodnoosvobodilno gibanje oziroma federalna Slovenija takoj po koncu vojne oblikovalo ločene oblastne organe za območje Slovenskega primorja in Trsta, hrvaško pa še posebne za Istro. Tako je bila tudi za preiskovanje vojnih zločinov takoj po koncu vojne ustanovljena 8. junija 1945 Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in

¹ Prim. Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svjetskog rata. I.-IV. Arhiv Jugoslavije, Beograd 1995-2000; D. Guštin: Gradivo KUZOP kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Okrogla miza Žrtve druge svetovne vojne pri nas. Borec XLI, 1989, št. 5-6, str. 601-606.

² Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II), fond Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje in Trst (dalje PNOO), fasc. 77a/V, dopis medzavezniški komisiji za ugotavljanje zločinov v Londonu 28. 8. 1945; fond IO OF, fasc. 496/I, zapisnika sej Komisije za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP) 12. 9. 1944, zapisnik seje 31. 10. 1944.

njihovih pomagačev pri Pokrajinskem narodnoosvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst s sedežem v Trstu, ki je bila sicer samostojna, vendar pa dejansko tako po stikih kot po delu in pristojnostih še vedno predvsem podružnica komisije za Slovenijo.³ Avgusta so ji poskušali tudi posodobiti ime vsaj na nižjih ravneh, ki so imele neposreden stik z ljudmi, v komisijo za ugotavljanje vojnih zločinov.⁴

Po umiku Jugoslovanske armade iz Trsta je skupaj z ostalimi civilnimi organi Komisija ostala v Trstu. Toda 17. julija jo je vojaška policija zavezniške vojaške uprave prisilila, da je prostore zapustila. Ob nezmožnosti, da bi ji našli ustrezne prostore v okoliščinah, ki so tedaj vladale v mestu, predvsem pa zaradi bojazni, da bi izgubili zbrano gradivo, so jo preselili v Ajdovščino, kjer je medtem nastal sedež poverjenišva PNOO za Cono B medtem nastalega območja vojaške uprave, v Trstu pa je ostal le njen manjši del, ki je opravljal krajevno nujne poizvedbe, zbiranja podatkov in preverjanja.⁵ Konec leta 1945, ko je delo pri zbiranju gradiva zaključevala, so oblasti menile, da bi jo ukinili in vse delo prenesli v centralo v Ljubljano ali pa jo preoblikovali v podružnico. "Tako iz prestižnih razlogov kot tudi iz nujne potrebe" je bilo treba komisijo obrzati; za to se je zavzel marca 1946 podpredsednik vlade dr. Marjan Breclj. V Ajdovščini so tako obdržali posebno komisijo za Slovensko Primorje in Trst, vendar močno skrčeno, saj je po premestitvi referentov v Ljubljano v Ajdovščini ostal kot predsednik in njen edini strokovni član bivši odvetnik dr. Ivo Lulik. Končno je bila izpostava komisije v Ajdovščini ukinjena marca 1947.⁶

Poglavitno delo komisije je bilo zbiranje podatkov in dokazov nasilnih dejanjih storjenih nad prebivalstvom (prijave), zaradi političnih razlogov so zbirali tudi prijave o povzročeni škodi ob teh dejanjih; notranje delo komisije je sestavljalo predvsem izdelavanje predlogov za razglasitve vojnih zločincev.⁷ Sam sistem zbiranja gradiva in podatkov je bil v precejšnji meri neracionalen in tudi kaotičen, odvisen od lokalnih razmer in popisovalcev. Zdi se, da je ljudi najbolj motilo večkratno 'popisovanje' vsake inštitucije posebej. Krajevni zbiralci prijav so ugotavljali, da je bilo zbiranje podatkov pri ljudeh, ki "so bili tega 'večnega'

³ ARS II, PNOO, fasc. 28/III, Uradni list PNOO (za Tržaško okrožje, Goriško okrožje in mesto Trst), št. 1 (junij-julij 1945), 30.

Hkrati pa je komisija pripoznala - vendar le v stiku z zavezniško vojaško upravo, da je njena naloga le zbiranje gradiva o vojnih zločinih; katera državna komisija pa bo to konsekventno uporabila, pa naj bi odločila šele mirovna konferenca. "V našem slučaju ni še določena državna Komisija za zločine okupatorjev. Končna odločitev Mirovne konference h kateri državi bo pripadalo ozemlje naše Komisije (Julijska Benečija), bo odločila, kateri državni Komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov bo dodeljen delovni material, ki ga je pripravila naša Komisija. Do tega časa smo mi samo poverjeniki." ARS II, PNOO, fasc. 77/V, dopis medzavezniški komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov v Londonu, 28. 8. 1945.

⁴ ARS II, PNOO, fasc. 182/V, Navodila okrajnim referentom za ugotavljanje vojnih zločinov, 18. 8. 1945.

⁵ ARS II, PNOO, fasc. 77/V, dopis medzavezniški komisiji za ugotavljanje vojnih zločinov v Londonu, 28. 8. 1945; poročilo Državni KUZOP 30. 8. 1945; prošnja Zavezniški vojaški upravi, 13. korpus, 31. 8. 1945.

⁶ ARS II, PNOO, fasc. 182a/I, poročilo KUZOP za Slov. Primorje in Trst 19. 7. 1945; fasc. 182/IV, dopis KUZOP komisiji v Ajdovščini 16. 3. 1946.

Poleti 1945 je komisija štela že 13 ljudi, ne upošteva okrajne referente in nabiralce prijav, največ pa 16.

⁷ Prim. ARS II, PNOO, fasc. 182a/I, poročilo KUZOP za Slov. Primorje in Trst 19. 7. 1945; D. Guštin, v op. 1 nav. d., str. 602-603.

popisovanja že siti", neuspešno in politično škodljivo.⁸ Največje težave pri zbiranju gradiva so bile v Trstu in to ne zgolj zaradi demarkacijske črte. Veliko mesto je terjalo trdno in tudi drugačno organizacijo zbiranja, bilo je večnacionalno, z velikim deležem prebivalstva, ki je nasprotoval kakršnikoli akciji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, poleg tega pa je bil nadzor zavezniške vojaške uprave najbolj dosleden.⁹ Na kvaliteto zbranih podatkov je negativno vplivala tudi naglica, saj je bilo treba zbrati večino podatkov zaradi bližajoče se mirovne konference že poleti 1945. Organizacijsko je delo oviral tudi različen položaj v obeh conah vojaške uprave, saj v coni A komisija ni mogla računati na podporo zavezniške oblasti.

II. Vprašanje zbiranja podatkov o nasilstvih v letih 1918-1941

Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev se je že poleti 1944 opredelila, da bodo predmet njenega dela na slovenskem etničnem območju vsa dejanja italijanskih oblasti, ki so bila uperjena proti Slovencem in Hrvatom že od leta 1918. Takšna odločitev je bila sestavni del splošnih usmeritev komisije: "Pri zbiranju podatkov v tistih krajih, ki so jih Nemci in Italijani zaradi nepravilnih mednarodnih dogovorov zasedli koncem prve svetovne vojne, pa moramo zbirati podatke tudi o tistih zločinih, ki so jih fašistični okupatorji izvršili nad našim narodom in vsemi protifašističnimi elementi vse od časa zasedbe v letu 1918 oziroma kasneje."¹⁰ Takšna odločitev je bila utemeljevana z načrtnim raznarodovanjem; zanj si je Državna komisija prizadevala in junija 1945 dosegla, da ga je Komisija Združenih narodov za vojne zločine uvrstila med vojne zločine posebne vrste.¹¹ "Italija je pri vsej svoji politiki na tem ozemlju brezobzirno zasledovala cilj, da spremeni to čisto slovensko ozemlje v italijansko pokrajino."¹² Iz tega je sledila tudi pravna kvalifikacija početja: "Raznarodovanje slovenskega življa na Primorskem je možno kvalificirati naravnost kot sistematičen teror, ki je bil od vsega začetka dobro premišljen in bi moral po intencijah italijanskega imperializma privedi do popolne raznaroditve te pokrajine."¹³ Takšna razlaga je seveda predpostavljala, da je bilo mogoče vojne zločine obravnavati tudi v mirnem času, preden je Italija sploh stopila v vojno. Problem opredelitve vojnega zločina pa je komisija razrešila prav nasprotno - zaradi tega, ker so bili ti kraji priključeni drugim državam in niso bili pod okupacijskim režimom, so bile "njih dolžnosti (držav Italije in Avstrije oz. Nemčije, op. a.) napram prebivalcem še večje kot okupatorjeve v okupiranih krajih in bo zato obseg zločinov v tem delu naše

⁸ Za okraj Sežano je to opazil bivši okrožni referent jeseni 1945: "Lahko bi bilo delo že končano, ko bi bili krajevni nabiralci bolj točni in da ne bi bilo ljudstvo naveličano zbiranja raznih seznamov in podatkov." ARS II, PPNOO, fasc. 182/III, poročilo št. 6 referenta za Tržaško okrožje 16. 10. 1945.

⁹ ARS II, PNOO, fasc. 182/III, dopis referenta komisiji v Ajdovščino 24. 8. 1945; prim. Statistični pregled za okraje mesta Trst. ARS II, PNOO, fasc. 187a/XIII.

¹⁰ ARS II, PNOO, fasc. 182/I, Vojni zločini in ugotavljanje vojnih zločinov, str. 11; glej tudi PNOO, fasc. 186/II, zapisnik 2 medokrožne seje podružnice KUZOP 25. 7. 1944.

¹¹ Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pristalica iz drugog svjetskog rata. Knjiga 1. Beograd 1995, zaključno poročilo Državne komisije 12. 4. 1948, str. 66.

¹² ARS II, KUZOP, fasc. 920/V, Raznarodovanje na Slovenskem.

¹³ Prav tam.

domovine še bolj širok."¹⁴ Vendar pa se je vsaj pokrajinska komisija zavedala, da bo to obdobje težko opredeliti kot obdobje vojnih zločinov: "Po našem mnenju ti slednji zločini ne bodo spadali pod pojem okupatorskega zločina po moskovski konferenci in škoda ne pod reparacije v tej vojni. Naše prizadevanje pa mora biti in

to je treba ljudstvu povedati, da se primorskemu ljudstvu tudi za vse poprejšnje zlo in krivico preskrbi moralno in materialno zadoščenje. Podatki pa nam bodo dobrodošli za dokazovanje o Italjanskem dejanju zoper naš narod sploh."¹⁵

Zaradi jugoslovanskega vzora je tudi primorska komisija morala celotno obdobje deliti v predvojno in vojno (od 6. aprila 1941 dalje). Ločnico postaviti na datum napada (tudi) Italije na Jugoslavijo je sicer na prvi pogled privlačno, saj predstavlja obdobje, ko je s stališča Jugoslavije Italija zagrešila agresijo. Toda vprašljivo je, ali se je pravni status na območju Primorske (Julijske krajine) s tem kakorkoli spremenil, razen da je bilo razglašeno vojno stanje zaradi vojaških operacij.¹⁶

Vsekakor pa je obdobje fašističnega pritiska v predvojnem času bilo le vprašanje, skupno Sloveniji in Hrvaški (Istra in Zadar). Zaradi potreb boja za meje sta obe komisiji izdelali več študij o tej problematiki ter jih dostavili Državni komisiji, ta pa je tudi sama izdelala elaborat *O zločinima talijanskih okupatorja u Istri, Gorici i Trstu od 1918 do danas*.¹⁷

Komisija je zbirala gradivo o zločinih storjenih pred letom 1941 že od poletja 1944, čeprav vedno potisnjeno v drugi plan: "Kar se tiče škode, je treba prijavljati najprej ono, ki je nastala od 6. 4. 1941 dalje, šele potem škodo nastalo od 1918 do 1941."¹⁸ Po ohranjenem gradivu lahko sodimo, da je bilo do poletja 1945 zbranega o tem obdobju relativno malo gradiva, predvsem v obliki posamičnih prijav.

Zbiranje gradiva pa je poleti 1945 dobilo drugačno obliko. V začetku julija 1945 je osrednja KUZOP predlagala: "V smislu sklepov zadnje redne seje komisije je potrebno obdelati posamezne množične zločine okupatorjev z anketnimi komisijami. Za vaše področje bi prišla v poštev anketna komisija za fašistično raznarodovanje Slovenskega Primorja, ki bi na izčrpen način obdelala vse politične, gospodarske in kulturne aspekte tega vprašanja s posebnim ozirom na sodelovanje reakcionarne visoke duhovščine."¹⁹ S tem je nastopila organizacijsko nova faza v zbiranju gradiva, nakazana pa je bila nov zainteresiran krog: Komisija za slovenske meje (dr. Čermelj, dr. Ude in Turnher), ki naj bi ji tako gradivo posebej ustrezalo.

¹⁴ ARS II, PNOO, fasc. 182/I, Vojni zločini in ugotavljanje vojnih zločinov, str. 11.

¹⁵ ARS II, PNOO, fasc. 182/I, okrožnica Pokrajinske KUZOP 18. 6. 1944.

¹⁶ Mogoče bi bilo izvesti pravno argumentacijo s tem, da je z dnem agresije Italija izgubila pravno podlago v rapalskem sporazumu, s tem pa tudi sporno območje, s čemer bi dobila Jugoslavija tudi pravni temelj za urejanje razmerij na območju Primorske. Podpira tako stališče ravnanje vpletenih na mirovni konferenci, ko zmagovalke niso odpirale vprašanja suverenosti /veljavnosti meddržavne pogodbe o tem območju, pač pa predvsem vprašanje, koliko spornega območja dovoliti Jugoslaviji.

¹⁷ Prim. Dokumenti iz istorije Jugoslavije..., zaključno poročilo Državne komisije 12. 4. 1948, str. 49, 59. Elaborati nam niso znani, niti ne že dalj časa dostopni.

¹⁸ ARS II, PNOO, fasc. 186/II, zapisnik medokrožne konference podružnice KUZOP 25. 7. 1944.

¹⁹ ARS II, PPNOO, fasc. 182/III, dopis KUZOP za Slovenijo KUZOP za Slovensko Primorje in Trst 5. 7. 1945.

Konkretna zamisel je najbrž izviral iz poznavanja dela Komisije za ratne zločine za Istro, ki je imela poseben odsek za (proučevanje) raznarodovanja.

Zbiranje gradiva o nasilju italijanske države pred letom 1941 je torej dobilo povsem novo intenco; služilo naj bi predvsem diplomatskemu boju za meje. Seveda pa je bilo gradivo o obdobju pred 6. aprilom 1941 le del gradiva, ki ga je komisija z vsem žarom takrat zbirala; poudarek je bil na gradivu iz obdobja partizanskega boja. Avgusta 1945 je predsednik komisije poročal, da je ta zasedena predvsem "z zbiranjem gradiva o fašističnem nasilju, ki ga potrebuje naša delegacija za mirovna pogajanja z Italijo. (...) Na delu je anketna komisija za raznarodovanje Slov. Primorja."²⁰ 30. avgusta so izvedeli, da morajo pripraviti gradivo za delegacijo, ki je odhajala na mirovno konferenco, 2. septembra pa je bilo gradivo, kolikor ga je bilo mogoče zbrati, že oddano komisiji v Ljubljani. Podatkom za vsak okraj so dodali "poročila o zločinih od l. 1918 do l. 1941", vendar predvsem za območje Cone B.²¹

Nasilje fašistične italijanske države nad slovenskim (in hrvaškim) prebivalstvom, ki je ostalo onstran italijansko-jugoslovanske državne meje, za katero je bilo dobri dve tretjini naroda, je bilo v zavesti tako prebivalstva kot tudi političnih subjektov tostran državne meje, v tako imenovani 'matici' že dolgo pred vojno, posebno v zvezi s številnimi emigranti, ki so pribežali ali se preselili v Jugoslavijo. Ob množičnosti in porazdeljenosti Primorcev med slovenskim prebivalstvom v Kraljevini SHS / Jugoslaviji, mediji niti niso bili najpomembnejši informator in oblikovalec javnega mnenja; na njegovo oblikovanje so vsekakor vplivali številni emigranti, ki so v Dravski banovini ustanovili več emigrantskih društev in izdajali obsežen tisk.²² Sistematično je spremljalo situacijo na Primorskem več strokovno-političnih ustanov že od dvajsetih let, npr. Pisarna za zasedeno ozemlje, Odbor za zasedeno ozemlje, Manjšinski inštitut. Med najpomembnejšimi registratorji in obdelovalci podatkov o nasilju italijanske države nad slovenskim in hrvaškim prebivalstvom je bil Lavo Čermelj. Z zbiranjem gradiva iz uradnih virov, časopisja in zasebnih informacij je začel že 1926, tri leta pred emigracijo v Jugoslavijo; predelane je prikrito pošiljal v Ljubljano.²³ Po emigraciji v Ljubljano je nadaljeval delo pri sistemizaciji in zbiranju gradiva; rezultat tega dela je bila tudi monografska obdelava tematike, ki je pred vojno izšla v dveh svetovnih jezikih, ne pa v slovenščini, vendar pa zato ni bila neopažena.²⁴

²⁰ ARS II; PNOO, fasc. 182/III, zapisnik redne seje KUZOP, 23. 8. 1945. Vendar je hkrati komisija iskala podatke o dogajanju med 1918 in 1941 tudi neposredno preko okrožnega referenta za Goriško okrožje, okraja Postojno in Koper. Rok za dostavo podatkov je bil 10 dni. Glej ARS II, PNOO, fasc. 182/V, dopis okrožnemu referentu 26. 8. 1945.

²¹ ARS II, PNOO, fasc. 182/V, poročilo KUZOP za Sl. Primorje 1. 9. 1945; poročilo o polmesečnem delu komisije (4. 9. 1945).

²² Prim. Andrej Vovko: Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933. ZČ 32, 1978, št. 4, str. 449-472; isti, Delovanje "Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine" v letih 1933-1940. ZČ 33, 1979, št. 1, str. 67-102; Dušan Nečak, Andrej Vovko: Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji. PZDG, 21, 1981, št. 1-2, str. 113-128; Lino Legiša: Odgovor slovenskih pisateljev na fašistično zatiranje. Pazinski memorial, 9, Pazin 1979, str. 241-246.

²³ Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana 1969, str. 150-157.

²⁴ Life - and - Death Struggle of a national Minority (The Yugoslavs in Italy), by dr. Lavo Čermelj. Ljubljana 1936; dr. Lavo Čermelj: La minorité Slave en Italie (Les Slovenes et Croates de la Marche Julienne). Ljubljana 1938. O ozadju in reakcijah glej L. Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941: Spomini in beležke. Ljubljana 1962, str. 72-81. Precej po vojni je Čermelj izpopolnjeno in dopolnjeno verzijo, zlasti z gradivom, ki je nastalo med bojem za meje, objavil tudi v slovenščini. Glej Lavo Čermelj: Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana 1965.

III. Delo Anketne komisije

Anketna komisija za Slovensko Primorje in Trst je začela z delom v Trstu julija 1945, delovala pa je vsaj še sredi naslednjega leta. Njeno delo je vodil dr. Vinko Rapotec,²⁵ referent in poslovodeči tistega dela komisije, ki je ostal v Trstu. Sprva se je k njej stekalo vse gradivo, od septembra 1945 pa se je zbiralo pri njej gradivo iz vse Cone A vojaške uprave, iz ostalih pa pri komisiji v Ajdovščini, nakar je bilo posredovano v Trst.²⁶ Načrti anketne komisije so bili sicer obsežni, tako je načrtovala ob pritegnitvi nekdanj politično aktivnih (dr. Frana Tončiča, dr. Ivana Trinka, Virgila Ščeka, Antona Ferjančiča) ustanoviti "anketno komisijo za političen del fašističnega raznarodovanja".²⁷

Vendar pa se je nadaljnje delo usmerilo v sistematično zbiranje krajevnih podatkov. Anketo so sestavljali poimenovali *Kronika naše Kalvarije pod Italijo*.²⁸ Zaradi boljše primerjave in zbirnih rezultatov so sestavili enoten vprašalnik z 20 vprašanji, zaradi drugih razlogov pa so mu dodali še drugi del, v katerem so spraševali po statističnih podatkih o zločinih italijanskih državnih organov v obdobju od aprila 1941 do konca vojne.²⁹ Vprašalnik za obdobje od 1918 do 5. aprila 1945 je bil namenjen skupinski anketi, pravzaprav je bilo predvideno anketiranje vsakega kraja posebej.

Vprašalnik je povpraševal po treh sklopih vprašanj. Prvi sklop je obsegal vprašanja o različnih oblikah nasilja italijanskih državnih organov. Vprašanja so zajemala vse od nadlegovanj, žalitev in prisilnega pitja ricinovega olja do umorov. Drugi sklop vprašanj je povpraševal o številu oseb v naselju, ki so bile od policije opozorjene, številu in seznamu zaprtih iz političnih razlogov, interniranih in konfiniranih ali obsojenih iz političnih razlogov pred specialnim ali rednimi sodišči, ali pa so bili v disciplinski (kazenski četi) ali posebnem bataljonu. Vprašanje o številu obsojenih zaradi nedovoljenega prehoda meje z Jugoslavijo je bilo, kot se je pokazalo med anketiranjem, mnogim popisovalcem nejasno. Povezano pa je bilo z vprašanjem o številu izseljenih v povpraševanem obdobju, in o državi, kamor so se izselili. Toda tovrstni rezultati imajo poleg nepopolnosti še eno veliko omejitev - v navodilih za popisovanje so namreč od popisovalcev terjali, da med številom izseljenih ne štejejo tistih, ki so se po koncu vojne že vrnili na Primorsko, tako da so statistični podatki še dodatno neustrezni, čeprav podroben pregled gradiva kaže, da se takih navodil vsi sestavljenci kronik niso držali.³⁰ Ob tem je le eno vprašanje povpraševalo o gospodarskih učinkih pripadnosti italijanski državi; bolje je vprašanje sodilo o ekscenčnih primerih gospodarskega življenja (zaplembe, kraje, požigi s strani fašistov oz. državnih organov).

²⁵ Dr. Rapotec je bil advokat, roj. 1889 v Nabrežini, 1921 je optiral kot jugoslovanski državljani za Kraljevino SHS, deloval je v Ljubljani in Mariboru.

²⁶ ARS II, PNOO, fasc. 182/III, dopis Anketne komisije dr. Janku Žabkarju 3. 9. 1945.

²⁷ ARS II, PNOO, fasc. 182/V, poročilo KUZOP za Slov Primorje 10. 7. 1945.

²⁸ Najbrž je bil izdelan v začetku avgusta 1945, ko poročilo komisije omenja okrožnico in poziv, ki jih je izdelal dr. Rapotec in ju že pošilja po okrajih. Prim. ARS II, PNOO, fasc. 182/V, poročilo komisije 11. 8. 1945.

Izbira motivike za skupen naslov kaže željo približati se ljudem s povsem razumljivim in seveda znanim motivom iz svetopisemske tematike, morda tudi z željo pritegniti tudi duhovščino, edino inteligenco, ki je še ostajala na Primorskem v večjem številu.

²⁹ ARS II, PNOO, šk. 187, 187a.

³⁰ Prav tam.

Tretji sklop vprašanj so vprašanja o šoli in cerkvi v določenem naselju. Tu je šlo predvsem za skupinsko sodbo krajanov. Glede šolske problematike naj bi odgovorili predvsem na to, ali je bil učitelj (učno osebje) slovenski ali italijanski, ali je bil odstranjen slovenski učitelj in kdaj, kako so postopali učitelji z učenci in ali so bili otroci siljeni v fašistične mladinske organizacije. Zlasti vprašanje o šoli je formulirano precej ohlapno. Glede na popolno italijanizacijo šole že pred skoraj

dvema desetletjema je bilo jasno, da v takšnih razmerah popisovalec ne bo naletel na kakršnekoli razločene podatke, pač pa le na potrditev že znanega dejstva popolne uvedbe italijanskega učnega jezika v šole na vseh ravneh in z državno akcijo podprtega uvajanja učiteljev iz notranjosti Italije. Morda pa je bilo vprašanje namenoma tako koncipirano, saj je državni komisiji in posledično tuji javnosti na tak posreden način nameravalo s podatki povedati, da je bilo tovrstno ukrepanje dejansko vsesplošno. Vprašanje o ravnanju države in uradne cerkve z duhovniki na Primorskem je imelo več smisla, saj je kljub konkordatu država mnogo težje in bolj zavito posegala v to sfero. Ob tem je anketa tudi poskušala vzpostaviti odnos do nacionalno obrambne vloge duhovnikov (slovenska pridiga in liturgični jezik). Stransko podvprašanje je zadevalo dopustitev slovenskih imen in priimkov na nagrobnih spomenikih, stikalo pa se je z vprašanjem, koliko oseb v naselju je prizadelo spreminjanje priimkov oziroma nedopuščanje dajanja preveč slovensko zvenceh imen. Mnogo bolj povedno je bilo vprašanje o zatrtih kulturnih organizacijah v posameznih okoliših; kdaj jih je fašizem zatrl; ali so bili odstranjeni tudi spomeniki in knjižnica. V isti sklop lahko vključimo tudi vprašanje o razpuščenih gospodarskih društvih, kot so bile posojilnice ali zadruge.

Za zbiranje gradiva o predvojnih zločinih italijanske oblasti, predvsem o smrtnih primerih, so v marsikaterem kraju pridobili tudi krajevne župnike oziroma druge duhovnike, ki so razpolagali z matičnimi knjigami. Za to pa je bilo marsikje treba veliko prepričevanja.³¹

Delo anketne komisije je potekalo po okrajih. Za vsak kraj v njem so določili bodisi popisovalca, pogosto pa tudi kar krajevni NOO. Spočetka so se pogosto, zlasti na Goriškem, naslonili na duhovnike, ki so razpolagali tudi z matičnimi knjigami in so mogli točneje navajati predvojne in vojne smrtno podatke. Ankete za kraje, ki zaradi organizacijskih težav niso bili zajeti poleti 1945, pač pa so bili izdelani spomladi 1946, so mnogo bolj shematične in lapidarne.

Sistem zbiranja podatkov je tem bolje deloval, kolikor manjši in s tem obvladljiv je bil kraj. Odpovedal je v velikih mestih, kar pa je bilo tudi povezano z nacionalno strukturo prebivalstva in navzočnostjo zavezniške vojaške uprave. Na splošno so boljše in popolneje zbrani podatki z območij, ki so sodila v Cono B vojaške uprave, medtem, ko se je kakovost podatkov zmanjševala v okrajih, ki so bili delno ali povsem v okviru Cone A, zlasti tam kjer je bilo prebivalstvo le deloma slovensko, kar si lahko razlagamo s tem, da v teh krajih ni bilo mogoče uveljavljati oblastne prisile pri delu komisije. Tako je zbrano gradivo za samo mesto Gorico bistveno slabše kot za okraj Gorica-okolica, ki je seveda bil tudi mnogo bolj slovenski kot mesto samo.³² Podatki za Trst so podobno pomanjkljivi,

³¹ ARS II, PPNOO, fasc. 182/III, poročilo referenta za Goriško okrožje 3. 9. 1945.

³² Prim. ARS II, PNOO, fasc. 187/IV, 187/V.

enako tudi za okraja Koper in Piran.³³ Za te okraje ni mogoče sestaviti nobenih verodostojnih statističnih pregledov.

Zbrane podatke iz posamičnih okrajev je še nadalje v obliki okrajnih kronik obdelal referent dr. Marijan Mašera. Zato so po vsebini precej enotni, o njihovi kvaliteti pa je odločala predvsem zanesljivost in raznovrstnost zbranih podatkov.

IV. Poudarki iz gradiva Anketne komisije

Okrajne kronike izhajajo iz stališča, da se je institucionalno nasilje nad Slovenci na Primorskem začelo že takoj z vstopom Italije na ta ozemlja, čeprav mnogi anketiranci oz. krajevne kronike govorijo o velikih začetnih obljubah Italije, ki pa jih je fašizem poteptal. Kot argumente za to tezo kronike navajajo grožnje in preganjanja takoj po letu 1918, pa tudi manj poznano vprašanje vojne škode. Italijanska država je sprejela zakon o poravnavi vojne škode, ki je zajel zlasti območje fronte od Tirolske do Devina. Pritožbe govorijo o gospodarski škodi, ki jo je povzročalo izplačevanje vojne škode v bonih. Vojna škoda naj bi bila prenizko ocenjena, izplačilo v bonih pa je njeno vrednost znižalo takoj za 29-30%; po toliko nižjem tečaju od nominale so banke odkupovale bone. Upravičenci naj bi izgubljali še z monopolom družbe Carnica na gradnjo objektov, ki jih je zajel zakon o vojni škodi; ta se je, če oškodovanec ni zmožal plačila, na posestvo vknjižila za dolg.³⁴

Sklop policijskega in sodnega nasilja je zastopan z mnogimi konkretnimi opisi situacij, povezanih z aretacijami, zapori, obsodbami pred rednimi sodišči in tudi pred specialnim tribunalom, predvsem pa mnoge kronike poimensko navajajo obsojence zaradi političnih razlogov, skupaj z dolžinami kazni in letom obsodbe. To je zlasti pomembno za ugotavljanje števila obsojenih pred rednimi sodišči, medtem ko obsojene pred posebnim sodiščem za zaščito države poznamo iz boljšega vira.³⁵

Sklop problemov raznarodovanja se je pokazal v vseh anketnih odgovorih kot zelo podoben. Lahko rečemo, da je zaznava anketiranih slovenskih skupnosti pokazala določen premik v obnašanju skupnosti, saj jih je pritisk iz vseh strani notranje strnil, vendar tudi zaprl. "Vsak Italijan, ki je prišel v naš kraj v službo ali po delu je smatral za svojo dolžnost raznarodovati in preganjati naše ljudstvo, posebno pa razni financarji, karabinijeri, vsi fašistični gerarki, saj so bile vse javne službe v rokah Italijanov in fašistov."³⁶

Seveda je šolski sistem, ki je bil poitalijančen na povsem enak, generalno voden način, tudi v odgovorih zelo soroden. Razlikujejo se le v letu, ko je odšel ali bil upokojen zadnji slovenski učitelj. Italijansko šolo je prebivalstvo doživljalo kot nepotrebno vsiljevanje nečesa, kar ni imelo smisla. "V tej vasici, kjer daleč naokoli

³³ Prim. ARS II, PNOO, fasc. 187a/VII, 187a/X.

³⁴ ARS II, PNOO, fasc. 187/I, Kronika okraja Bovec, 1945.

³⁵ Prim. Adriano Dal Pont - Alfonso Leonetti - Pasquale Maiello - Lino Zocchi: Aula IV. Tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma, ANPPA, 1961; Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči); Iz knjige AULA IV. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1970.

³⁶ ARS II, PNOO, fasc. 187a/III, kronika Dekani.

nikoli ni bilo niti enega Italijana, šolski otroci niso smeli govoriti slovensko.³⁷ V nasprotju z avstrijsko dobo, ko so šolski odbori imeli velik vpliv na učno osebje, je bil zdaj vpliv staršev izničen: "Ker se otroci začetniki v šoli niso takoj zapomnili Italijanskih besed, jih je učitelj s palico pretepel - in ko so se očetje nato pritožili pri učitelju, jih je ta še besno ozmerjal z 'idioti dei schiavi'."³⁸ Poročil o slabem ravnanju novonameščenih učiteljev iz Italije z otroki in njihovem poniževanju otrok pa je toliko, da se je treba resno vprašati o pedagoški usposobljenosti teh ljudi ne glede na namen poitalijančenja. Šolo pa so doživljali še drugače - kot ustanovo, ki jim je v domove najbolj neposredno prinašala fašistični vpliv in morda celo ideologijo. "Otroci so bili naravnost siljeni v mladinske fašistične organizacije in terorizirani na vse mogoče načine. Starše pa, ki niso dovolili, da se njih otroci vpišejo v te organizacije, so kaznovali z zaporom in občutnimi globami, poleg tega pa so morali gledati in prenašati zlostavljanje svojih otrok."³⁹

Šolskemu sistemu se je pridruževalo oviranje uporabe slovenščine v javnosti. Znane so splošne konture omejevanja; to je uspevalo z neinstitucionalnim pritiskom na vsakega posameznika. Presenetljivo enotno pričajo kronike zelo različnih krajev o metodah pritiska: tablice oz. napisi, da se v tem prostoru govori le italijansko, grožnje in žalitve, klofutanja in zalivanje z ricinovim oljem za tiste, ki jim je namenoma ali po nemarnem ušel kak slovenski stavek ali beseda.

Drugi zelo razširjen vidik izrivanja znakov slovenskega je bilo spreminjanje osebnih imen in zlasti priimkov v italijansko "prvotno" obliko. Zanimivo je, da so med posameznimi poročili velike razlike v ugotovitvah in ocenah o razširjenosti tega pojava. Medtem ko je okraj Opčine ocenil, da so bila spreminjanja priimkov tako pogosta, da jih je treba oceniti z 80 do 90% vseh priimkov, se ponekod najde le nekaj oseb, ki jim je bil priimek spremenjen, oziroma so za spremembo 'zaprošile'. Take razlike je mogoče pripisati tudi geografsko-družbenim razmeram, saj vsi popisovalci ugotavljajo, da so bili priimki spremenjeni vsem, ki so se kakorkoli približevali oblasti države, bodisi kot upokojenci, državni in javni uslužbenci. Ocenili so, da spreminjanje imen in priimkov ni imelo zgolj raznarodovalnega prizvoka, pač pa je povzročalo tudi praktične probleme. "S krstnimi imeni so s časom nastale razne zmešnjave. Občinski anagrafi so imeli imena, katera je dal otrokom občinski tajnik, a matične knjige župnišč so imele imena, katere so dali starši svojim otrokom."⁴⁰

Ko se vprašamo, kdo so v zaznavi anketirancev bili nosilci pritiska, pridemo do večinske ugotovitve, da so to različni lokalni uradniki, torej vladni aparat na lokalni ravni, pri čemer poročevalci ne delajo posebne razlike med strankarskimi fašističnimi uradi in državnimi organi in uradi. Razumljivo je, da je prebivalstvo predvsem z njimi tudi prihajalo v neposreden stik. Posebej se kaže negativno ocenjevanje uvedbe podestatskega sistema lokalne, občinske samouprave namesto prejšnjega voljenega županskega sistema. Ocenjujemo lahko, da ne gre le za vprašanje konkretnih občinskih voditeljev, pač pa za zaznavo ustaljenega sistema občinske samouprave, ki je omogočal promocijo nekoga iz lokalne sredine, ne pa vsiljenega od zunaj. Samovolja teh oblastnikov od zunaj je v njihovih očeh dobila

³⁷ ARS II, PNOO, fasc. 187/I, Kronika okraja Bovec, 1945. Zapis se nanaša na vas Soča.

³⁸ ARS II, PNOO, fasc. 1186/I, Teror italijanske oblasti od l. 1920-1945 v Volčanskih Rutih.

³⁹ ARS II, PNOO, fasc. 187a/III, kronika Dekani, 1946.

⁴⁰ ARS II, PNOO, fasc. 187/I, Kronika okraja Bovec, 1945.

včasih že prav groteskne oblike. "Isti brig.[adir] Zucca ni dopuščal ljudem, da bi imeli gnoj v gnojiščih ali pa v jamah blizu hleva; ko pa so ljudje gonili napajati živino, so morali nositi za seboj lopate v slučaju, da bi živina puščala blato, katero ni niti smelo pasti na tla, kajti za tak prestopek je pela globa."⁴¹

Naslednji sklop, ki ga obravnava gradivo, daje vpogled v prizadetost zaradi odprave kolektivnih struktur slovenskega življa. Gre zlasti za popolno ukinitve vseh oblik civilnodružbenega združevanja. Najštevilnejša so bila med temi kulturna društva, ki so se v relativno zaokroženih vaških skupnostih obdržala tudi skozi razdejanje prve svetovne vojne. "V naši vasi smo imeli že dve kulturni društvi v polnem razcvitu in sicer: Društvo Naprej in "Slovensko čitalnico". Prvo je moralo prenehati svoje delovanje že leta 1923, drugo pa leta 1925."⁴² Med načini oviranja kulturne dejavnosti je pogosto omenjena prepoved petja v slovenščini. Kakor izgleda malenkostno, je med pričevanji o oblikah pritiska prepoved slovenskega petja ena od najpogosteje zaznanih prepovedi; kakor se vidi iz pričevanj o nasilju pa kršitev tudi represirana, običajno s pretepanjem. "Prepovedali so nam tudi slovensko petje. Nisi več slišal v prijetnih poletnih večerih pesmi fantov na klancu, ne pesmi deklet pred hišo na hladu. Vas, prejšnja leta tako živahna in glasna, je ležala zdaj tiha in mrtva, kot bi se bala dahnuti v strahu, da bi se ne divje zvalila nanjo srd južnjega tirana."⁴³ Zdi se, da se je prav v tej točki občutljivost zaradi jezika zlila z občutljivostjo zaradi rušenja še živih običajev, tokov tradicionalnega življenja v še vedno precej ruralnih skupnostih.

Precej manj pozornosti pa so poročevalci in anketirani posvečali vprašanju oviranega stika s slovenskim časopisjem in knjigo, kar kaže tudi na relativno manjšo vlogo tovrstnega kulturnega posredovalca. Le redko je opaziti omembo škode, ki jo je to povzročalo: "Z nastankom fašizma je naša literatura bila močno pomakljiva dokler končno ni bila skoraj prekinjena, tako da smo bili ločeni od zunanjega sveta, bili smo kot tujci v svoji lastni hiši. Naše knjige, kjer so jih vdobili, so bile zaplenjene, meni piscu te prijave, je Brigadir iz Opatjega sela kar na cesti zaplenil 5 knjig, ki sem jih komaj kupil, na moj protest da knjige so moje in da sem jih sam plačal, me je ta hotel aretirati, moje knjige pa je nesel s seboj."⁴⁴

Deloma se na to problematiko navezuje tudi vprašanje uničenja gospodarske strukture manjšinske skupnosti. Soditi je, da so bile prizadete zlasti skupinske strukture, torej zadruga in drugi obrati v skupnem oziroma skupinskem lastništvu in manj tisti individualni. Na individualni ravni so pogoste omembe izrabljanja podeljevanja koncesij za opravljanje obrtnih oziroma gostilničarskih dejavnosti, ki so bile bodisi sredstvo pritiska, bodisi tudi sredstvo zatiranja; da je torej pogosto bila njihova podelitev dejansko odklonjena.

Drugi sklop gospodarskih problemov se navezuje na položaj pretežno agrarne strukture na Primorskem zaradi gospodarske krize. "Od leta 1924 smo bili kmetje v veliki gospodarski krizi, davki in razne pristojbine so porasle 100/100, kmet je šel z vso naglico v propad, toda prav v tem času se je pojavil nekak kmetski angel varuh v podobi banke, ki so ponujale našemu kmetu posojila pod ugodnimi pogoji

⁴¹ ARS II, PNOO, fasc. 186/I, kronika Otalež.

⁴² ARS II, PNOO, fasc. 184/I, Poročilo o zločinih okupatorja od leta 1918 do l. 1941 in od leta 1941 do 1945 za vas Dornberg (Marica Šinigoj).

⁴³ ARS II, PNOO, fasc. 184/I, Poročilo o zločinih okupatorja od leta 1918 do l. 1941 in od leta 1941 do 1945 za vas Dornberg (Marica Šinigoj).

⁴⁴ ARS II, PNOO, fasc. 184/I, kronika Dol, 6. 9. 1945.

(seveda za svoj dobiček) toda gorje tistemu, ki je to posojilo podpisal ker s tem je šel z veliko naglico v propad dokler ga ni banka spravila na boben, saj banke so delale na to, da bi našega kmeta izpodrinile iz svojega lastnega doma in zemljišča, da so na njem nastanili Italjanske kolone katerim so dajale pomoč in prednost u vsakem slučaju in potrebi. Posojila so bila podpisana, za izplačanje glavnice skupno z obrestmi v 25 letih, toda le redki so izplačali v takratni krizi, ker likvidacija tistega dolga je bila izplačana 3 krat več kakor si je kmet izposodil."⁴⁵

Iz ankete zaznamo cerkev, še boljše, slovenskega duhovnika, kot še edino institucijo, v kateri je Primorec videl vsaj določen branik nacionalnega občutja in jezika. Prišlo je do določenega razločka med zaznavo cerkve kot dela oblastne strukture v prid duhovnika kot nekoga izmed njih, ki je sicer tudi izpostavljen pritisku, a vendar trši branik kot navaden človek. "Jezikovnih sprememb v cerkvi ni bilo, ker se župniki niso uklonili fašističnim ukazom. Župnik Hubert Lajler je bil radi tega izgnan, župnik Piščanec pa interniran."⁴⁶ Lapidarno poročajo o pritiskih na duhovnike. "Slovenski duhovnik Slamič Anton 2 krat pil ricinovo olje in izčrpan umrl 1938. Njegov naslednik pa je moral bežati iz Dekanov po 22 mesecih službovanja; bil je namreč pri ljudstvu zelo priljubljen, a tega fašistične oblasti niso mogle trpeti."⁴⁷ Toliko pomembnejša je bila torej za večino vsaj omejena uporaba slovenskega jezika v cerkvi. "Napadi na slovensko petje so bili stalni in brezobzirni. Dvakrat je bilo tudi slov.(ensko) petje ukinjeno, a prvokrat ga je sam škof Fogar zopet vzpostavil, drugič pa se je samo ljudstvo uprlo."⁴⁸

V. Statistični podatki

Ob zbiranju opisnih podatkov je komisija želela zbrati tudi številčne podatke in jih statistično obdelati. Od nje so oblasti zahtevale, da jih oskrbijo s statističnimi podatki o oblikah in vrstah zločinov, ločeno tudi po povzročiteljih. V Slovenskem Primorju in Trstu je bil temeljni problem pri zbiranju statističnih podatkov to, da se je njihovo obdelovanje začelo prezgodaj, ko je šele potekalo zbiranje, zato so bili sumarni podatki vedno znova dopolnjevani in popravljeni, poleg tega pa nekaterih območij statistično ni bilo mogoče zajeti zaradi pomanjkanja podatkov.⁴⁹

Anketno zbiranje podatkov na podlagi enotnega vprašalnika je omogočal zbrati vsaj podobne, če ne povsem primerljive podatke z določenih območij. Žal pa je bila anketa opravljena tako pomanjkljivo, pa tudi raztegnjeno v čas od avgusta 1945 do spomladi 1946, da so podatki ponekod neprimerljivi zaradi pomenostavljanj, ponekod pa jih preprosto ni mogoče dobiti zaradi preslabo zbranih ali zajetih. Tako je mogoče sumarne, na podlagi okrajev izdelane statistike, opraviti le za določena območja, za druge okraje pa bi bilo mogoče statistično obdelavo šele izvesti z obdelavo krajevnega gradiva.

⁴⁵ ARS II, PNOO, fasc. 184/I, kronika Dol, 6. 9. 1945.

⁴⁶ ARS II, PNOO, fasc. 187a/I, kronika Lonjer.

⁴⁷ ARS II; PNOO, fasc. 187a/III, kronika Dekani.

⁴⁸ ARS II, PNOO, fasc. 187a/III, kronika Dekani.

⁴⁹ ARS II, PNOO, fasc. 182/VI, dopis V. Rapotcu 26. 1. 1946, kjer pravi, "da nimamo še skupaj statistike vseh zločinov na Primorskem od vseh okrajnih referentov in najbrže tudi ne bomo mogli imeti, ker iz več krajev zlasti okolice Trsta ne dobivamo nobenih podatkov."

Zbirni podatki so na voljo le za tretjino okrajev na Primorskem, kar nam omogoča le projekcije, saj je v preostalih dveh tretjinah veliko preveč neznanega (razlikujočega se), da bi jih lahko kar generalizirali na vso pokrajino. Vendar pa nam pokažejo nekaj značilnosti. Vidimo predvsem precej razširjen pojav nasilja nad ljudmi, ki je presegalo običajne grožnje in verbalno nasilje, precejšnje število nasilnih dejanj s smrtnim izidom, ki so nam znana tudi iz drugih virov. Veliko število je bilo aretiranih in od tega relativno manjši odstotek obsojenih, posvarjenih, konfiniranih in interniranih; vse skupaj je doseglo približno tretjino števila aretiranih oziroma zaprtih v preiskovalnem zaporu. Pri emigraciji je vidno, kako težko je bilo zbrati podatke, saj je število v primerjavi z ocenami do 100.000 izseljenih v omenjenem obdobju pravzaprav majhno.

Tabela 1: Statistični pregled prebivalstva, prizadetega z različnimi oblikami pritiska in nasilja italijanske države 1918-1940

Okraj	Pretep., mučeni, ranjeni	Umori	Zaprti iz polit. razlogov	Internacije	Konfinacije	Obsojeni iz pol. razlogov	Polic. ukrepi	Emigracije	Razpušč. društva	Posebni bataljon
Bovec (kraj)	9		13		3				5	
Kobarid	94	3	125	38	6	25		589 +6 družin	24	44
Kanal	94	2	110	13	5	22	30	260 +21 družin	18	
Gorica-okolica	95	4	141	11	15	46	38	1843	28	33
Brda	27	3	94	6	7		17	198	23	
Miren	141	4	166		22	25	60	1028 +21 družin	33	
Komen	218	7	181	17	24	45	38	1071 +4 družine		
Nabrežina	84	4	197	15		19	12	521 +8 družin	13	62
Opčine	211	4	248	63		8		506		40
Milje-Dolina	13		216	24			8	6 +17 družin		
Sežana	62	2	54	17				518		
Skupaj	1093	33	1545	204	82	190	203	6540 +77 družin	144	179

Podatke je mogoče še dopolniti z naknadnimi zbirniki same anketne komisije.

Tako dobimo na območju, ki je vključevalo tudi tržaške rajone, podatke, da je bilo okoli 1100 ljudi kakorkoli žrtev nasilnega dejanja, da jih je bilo 1500 aretiranih ali zaprtih, in približno tretjina od tega obsojenih pred sodišči, deležnih policijskih ukrepov ali interniranih ter konfiniranih. Razpuščenih društev naj bi bilo kar 279, kar je precej večji podatek kot pa v zgornji tabeli. Iz drugih elaboratov o tem območju nam je znano, da je Anketna komisija ugotovila 9473 izseljenih v medvojnem obdobju, v vojnem obdobju pa 542 padlih v NOV in PO Slovenije ter 198 "smrtnih žrtev fašizma", kar pomeni žrtve civilnega prebivalstva,

skupaj torej 740.⁵⁰ Primerjava obeh tabel seveda pokaže temeljni problem zbranih podatkov, namreč da so bile statistike dopolnjeване, zaradi česar za nobene podatke ne moremo trditi niti da so točni, niti da so končni.

Tabela 2: Zvrsti nasilja nad prebivalstvom 1918-1941 v območju med Morganovo in Bidaultovo črto⁵¹

Okraj	Pretep., mučeni, ranjeni	Umori	Zapori	Internacije	V posebnih batalj.	Obsodb. pred sod.	Policijski ukrepi	Razpušč. društev	Prisil. delo
Nabrežina	84	4	197	15	62	19	12	13	0
Opčine	217	4	249	90	70	11	1	25	14
Sežana	62	2	54	17				23	0
Tržič	8	1	14						
Milje-Dolina	9		216	24				11	
Komen	220		181	41	76	45	13	41	0
Bovec	9	0	15	3				5	
Kanal	94	2	110	18	43	22	30	21	
Kobarid	94	3	125	44	47	25	37	24	0
Miren	141	4	166	28	210	25	60	33	0
Brda	30		94	7			17	23	
Gorica	11		22		46				
Barkovlje	7	1	12	13	3	8	9	6	
Lonjer	1		4	1	0	5	0	4	
Rocol	4		3	1	0	1		3	
Škedenj	15	0	15	7	0	1		6	0
Rojan	96	0	61	12	22	30	57	40	
Marija Magdalena	4							1	
Skupaj	1106	21	1538	321	579	192	236	279	14

Za kontrolno primerjavo navajamo še zbrane podatke o nekaterih kategorijah nasilja med vojno, ki je seveda niso zakrivali zgolj organi italijanske države, pač pa večji del nemški okupator in predstavljajo tudi povečini vojne zločine.

Tabela 3: Zbirni podatki o žrtvah nasilja in udeležbi v NOV in POS v nekaterih okrajih 1941-1945⁵²

Okraj	Zapori	Pretep., mučeni, poškod.	Umori	Internacije	V posebnih bataljonih	Prisilno delo	v NOV in POS	Mrtvi
Bovec (kraj)	5	5	0	74	51	0	125	27
Kobarid	480	449	32	237	851	659	840	139

⁵⁰ ARS II, PNOO, fasc. 187a/XIII, Emigracija Slovencev med letom 1918 in 1945 na ozemlju Slovenskega Primorja (Cone "A"), ki se nahaja med Morganovo linijo in Bidaultovo črto, 26. 7. 1946; "Dopolnilno poročilo o škodi med "Morganovo" in "Bidaultovo" linijo z dne 16. 7. 1946, 27. 7. 1946.

⁵¹ ARS II, PNOO, fasc. 187a/XIII. Gre za tisti del Cone A Julijske krajine, ki je pripadel 1947 bodisi FLRJ bodisi STO.

⁵² ARS II, PNOO, šk. 187, 187a.

Kanal	471	397	74	284	710	819	929	174
Gorica - okolica	539	500	159	475	1048	504	1692	417
Brda	180	140	59	100	315 (?)			
Miren	643	1264	108	692	1286	1671	3152	519
Komen	923	1540	123	1568	1168	1306	2126	386
Nabrežina	142	120	4	201	130	158	281	66
Opčine	292	68	2	292	302	21
Milje-Dolina	114	21	40	154	45			
Sežana	255	106	9	179	369	148 (?)		
skupaj	4044	4610	610	4256	5960	5138	9145	1728

Vidimo torej, da je kljub vsemu v obsegu in strukturi nasilja na tem območju prišlo z vojnim časom do velikega premika. Predvsem so porasle trde oblike nasilja. Število umorov se je povečalo za dvajsetkrat, upošteva je časovni faktor - petkratno krajšemu časovnemu roku - kar za stokrat. Manj, vendar pa še vedno za 20-krat se je povečalo, upošteva je časovno vrsto, število različnih maltretiranj, za katera je sicer težko potegniti kvalitativno vzporednico. Pogostost internacij je povsem neprimerljiva, saj je bilo zdaj njihovo povečanje 40-kratno glede na enako časovno enoto; če pa bi upoštevali še uvrščanje velike množine vojaških obveznikov slovenske narodnosti v posebne bataljone, ki so bili neke vrste internacija, pa bi se ta faktor povečal kar na 80. Kljub temu je mogoče zabeležiti tudi veliko rast aktivnega odpora. Če so bili pred vojno edini aktivni odporniki pripadniki organizacije TIGR, se jih je zdaj udeležilo boja v oboroženih formacijah NOV in POS kar več kot 9000, od katerih jih je 1728 (19%) med bojem padlo.

Sklep

Končno je gradivo Anketne komisije uporabil njen predsednik dr. Vinko Rapotec, ko je sestavil brošuro *Praksa Italije s Slovenci in Hrvati (1918-1940)*, ki je zagledala luč sveta šest let pozneje, še v Svobodnem tržaškem ozemlju, kjer jo je založila založba Lipa v Kopru, torej pod jugoslovanskim skrbništvom. Domnevati je mogoče, da je zbrano gradivo v brošuri prišlo do izraza zlasti v osrednjem četrtem poglavju z naslovom *Uničevanje gospodarskih temeljev in kulturnih pridobitev Slovencev in Hrvatov*.⁵³ Seveda je gradivo preoblikovano povsem drugače kot pa je izvorno surovo gradivo, tako da je njegov širši prikaz še vedno zanimiv.

Gradivo k obsežni literaturi, ki je do danes nastala o obdobju fašistične vladavine nad primorskimi Slovenci in Hrvati, ne prinaša posebej novih podatkov. Pomembni pa so poudarki v prikazih, kar kaže na intence in razumevanja problematike v času neposredno po drugi svetovni vojni in tudi namenov slovenske / jugoslovanske oblastne garniture, ko se je borila za priključitev Primorske in celo Trsta Jugoslaviji (Sloveniji). Hkrati in to je najdragocenejše, če upoštevamo tudi avtentično, na terenu zbrano gradivo, pa nam kaže tudi na samorazumevanje tedaj že minulega obdobja fašizma pri slovenskem ljudstvu, ki je bilo spričo majhne časovne oddaljenosti še sveže in še ni nastopilo njegovo dvajsetletno potiskanje v senco vojnega obdobja, ki je v tej interpretaciji nastopilo z napadom na Jugoslavijo. "Ko je leta 1941 Jugoslavija stopila v vojno proti Italiji in Nemčiji, je zrastle v naših srcih velika nada. Že se nam je zdelo, da se bliža konec našemu trpljenju, konec grenkim ponižanjem in krutemu nasilstvu. Že smo zrl pred seboj

⁵³ Dr. Vinko Rapotec: *Praksa Italije s Slovenci in Hrvati (1918-1940)*. Koper 1952, 74 str.

svetlo bodočnost, že nam je iz dalje sijala zlata svoboda. Po kratkih dneh pričakovanja smo spet sklonili glave. Še globlje nego prej smo jih sklonili, saj smo sedaj izgubili, kar nam je dolga leta bila edina duševna podpora: zaupanje v Jugoslavijo."⁵⁴

Damijan Guštin

"THE CHRONICLE OF OUR CALVARY UNDER ITALY"

The Material of the Committee Investigating the Crimes Committed by Occupiers and their
Accomplices on the Period 1918-1941

S u m m a r y

As elsewhere in Yugoslavia, committees investigating the crimes committed by occupiers and their accomplices were set up in Slovenia. Their task was to record and compile material evidence that would support judicial prosecution of war criminals. In Summer 1944, such a committee was set up for the Primorska region, which had been part of the Italian state since 1918. After the war, on 8 June 1945, the Committee became an independent body of the new government. Its task was not only to investigate the war crimes committed against the inhabitants of Primorska during the Second World War, but also to collect, through a special survey team, material evidence of the denationalization policy carried out in the area by the Italian fascist state between 1918 and 1941. The evidence obtained by the Committee would then be used to substantiate the demands of the Yugoslav government for the revision of the pre-war frontier with Italy, which had left stranded there a quarter of the population that considered itself ethnic Slovene.

The survey team gathered the material by means of a questionnaire with some twenty questions. These concerned the violence committed against individuals by the police during arrest, confinement and investigation in the remand prison for political charges, and by regular and special courts for the protection of the State, which sentenced them. In particular, the questions concerned the violence that the fascists committed against civilians, such as threatening, beating and enforced drinking of castor-oil, as well the deaths resulting from such abuse. They also concerned the measures introduced by the State against the use of the Slovene language in public life, liturgy and culture, as well as those against Slovene cultural and economic organizations (cooperatives) by either abolishing or liquidating them.

The compiled material is, by and large, based on witnesses' statements rather than official documents, and can, therefore, be considered more reliable for smaller than larger settlements. As it was collected immediately after the war, it is one-sided and biased. Nevertheless, it offers many locally interesting and comparable data and, most of all, shows how the local Slovenes, as citizens and a national minority, experienced the treatment by the Italian state and the fascist regime. The surveyed locals complained, in particular, about the abolition of cooperatives, the denial of education in their mother tongue and unfair treatment by the police and judicial authorities. This was often connected with the fascist brutality against foreign nationals, the eradication of the Slovene language from church liturgy and the suppression of all forms of institutionalized culture.

The compiled data are a good illustration of the system of national oppression, the subject which has been quite thoroughly studied by historiographers. The study of even incomplete statistical data on the extent of individual forms of violence used against the population of the Julian March has also allowed for a comparison with those used against the same population during the Second World War, first by the Italians and, after September 1943, the Germans who occupied the area. In an attempt to

⁵⁴ ARS II, PNOO, fasc. 184/I, Poročilo o zločinih okupatorja od leta 1918 do l. 1941 in od leta 1941 do 1945 za vas Dornberg (Marica Šinigoj).

suppress the resistance movement, the violence attained even greater proportions. These have been evaluated with factors ranging from 20 to 150 with regards to the same time unit.

Nevenka Troha*

Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Razprava obravnava preseljevanje prebivalstva na območju Julijske krajine v prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne. To dogajanje je bilo večplastno in je zajelo Slovence, Hrvate in Italijane. Kmalu po kapitulaciji Italije septembra 1943 so iz Slovenskega primorja odšli skoraj vši Italijani, ki so se tja priselili po letu 1918. Iz Istre se je izselila velika večina italijanske narodne skupnosti, a tudi mnogi Slovenci in Hrvati. Z območja, ki je bilo leta 1947 priključeno Sloveniji, so zlasti zaradi komunizma pred razmejitvijo leta 1947, pa tudi kasneje, odhajali Slovenci, tja pa so prav zaradi komunizma prihajali italijanski delavci. Iz ostalih italijanskih dežel so se vračali v času fašizma internirani, preseljeni in mobilizirani Slovenci in Hrvati, iz Jugoslavije pa predvojni emigranti. Iz Tržaške pokrajine so se sredi petdesetih let v prekomorske države izselili številni domačini, okrog 30% med njimi je bilo Slovencev.

Ključne besede: Julijska krajina, Primorska, slovensko-italijanski odnosi, preseljevanje, izseljevanje, Istra

ABSTRACT

MIGRATIONS IN THE JULIAN MARCH AFTER THE SECOND WORLD WAR

The paper deals with migrations to and from the Julian March during the first decade after the Second World War. This was a complex, multi-level process, involving Italians as well as Croats and Slovenes. Soon after the capitulation of Italy in September 1943, almost all Italians left the Slovene Littoral (Primorska) where they had settled after 1918. Similarly, the vast majority of the Italian ethnic community emigrated from Istria, as well as many Slovenes and Croats. Communism was the main reason for the emigration of Slovenes from the territory before, and also after, its annexation to Slovenia in 1947. At the same time, Communism attracted many Italian workers to the area. The Slovenes and Croats who had been deported or mobilised under the Fascist regime, returned from other Italian provinces, and, from Yugoslavia, those who emigrated before the war. In the mid-Fifties, a substantial number of the inhabitants of the Trieste region emigrated overseas. Some thirty percent of these were Slovenes.

Key words: Julian March, Slovene Littoral, Italo-Slovenian relations, migrations, exodus, Istria

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Množično preseljevanje, zlasti odhajanje z vzhoda na zahod, je po koncu druge vojne zajelo velik del Evrope. Ljudje so bežali, nekateri tudi pred zasluženimi kaznjami, bili nasilno izgnani, odhajali so zaradi političnih pritiskov, ekonomskih vzrokov itd. Preseljevanje je v prvem desetletju po vojni zajelo tudi Julijsko krajino, torej območje med rapalsko in staro italijansko-avstrijsko mejo, ki sta ga zahtevali tako Italija kot Jugoslavija.

Čeprav zlasti italijansko javno mnenje pozna le t.i. eksodus istrskih Italijanov, pa je bilo dogajanje večplastno in je zajelo vse tri tamkajšnje narode. Kmalu po kapitulaciji Italije septembra 1943 so iz Slovenskega primorja odšli skoraj vsi Italijani, ki so tja prišli po letu 1918. Iz osrednje Slovenije so ob koncu vojne odšli nasprotniki novega režima. Del teh se je naselil v coni A Julijske krajine pod upravo Zavezniške vojaške uprave (ZVU). Z območja, ki je bilo leta 1947 priključeno Jugoslaviji, so zlasti zaradi komunizma pred razmejitvijo leta 1947, pa tudi kasneje, odhajali Slovenci in Hrvati, tja pa so prav zaradi komunizma prihajali italijanski delavci. Iz ostalih italijanskih dežel so se vračali v času fašizma internirani, preseljeni in mobilizirani Slovenci in Hrvati. Iz Jugoslavije so se vračali na Tržaško, Goriško in v Istro predvojni slovenski in hrvaški emigrantje.

V nadaljevanju bom razčlenila različna preseljevanja na slovenskem in slovensko - italijanskem območju.

1. Optanti z območja, ki je bilo leta 1947 priključeno Sloveniji (regnicoli)

19. člen mirovne pogodbe med zavezniškimi silami in Italijo je dajal možnost opcije za ohranitev italijanskega državljanstva tistim, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na Jugoslaviji priključenem ozemlju in so imeli italijanščino za svoj pogovorni jezik. Tisti, ki jim je bila opcija potrjena, so se nato lahko v predvidenih rokih izselili v Italijo.¹ Vlogo za opcijo so morale za pristojne na območju LR Slovenije potrditi slovenske oblasti. Sprva so jo potrdili le Italijanom, njihovim družinskim članom ne glede na narodnost, Slovincem, zaposlenim na območju, ki je ostalo v Italiji (poslovna opcija), pa tudi posameznim nasprotnikom novih oblasti.² Kasneje so kriterije omilili. Na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno Sloveniji, je vloge podalo 22.359 oseb. Vsega je bilo odklonjenih 1.027 vlog.³

Italijanske oblasti so vse od prihoda leta 1918, zlasti pa od nastopa fašizma, v priključeni Julijski krajini vodile politiko t.i. etnične bonifikacije, ki je pomenila skupek protislovanskih ukrepov za spraznitev zemlje, da so jo naseljevali italijanski koloni.⁴ Italijani iz kraljevine, t.i. regnicoli, so se priseljevali že v času Avstroogrske, a le v Trst in nekatera druga mesta, medtem ko jih na podeželju ni bilo. Vse od leta 1918 pa se je priseljevanje močno povečalo in razširilo tudi na povsem slovenska (in hrvaška) območja. Prihajali so državni uradniki, železničarji, učitelji, oficirji in drugo vojaško osebje, policisti, funkcionarji fašistične stranke, pa

¹ Več v Maruša Zagradnik: Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja. Prispevki za novejšo zgodovino (PNZ), 1996, št. 1-2, str. 95-107; ista, Odseljevanje in optiranje za italijansko državljanstvo iz dela Primorske, ki je bil z mirovno pogodbo priključen k LR Sloveniji. Acta Histriae VI, Koper 1998, str. 187-202.

² Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS) dislocirana enota III (prej Zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve), ZVU v STO, dopis MUP FLRJ MNZ LRS, 17. 2. 1948.

³ ARS III, evidenčna knjiga optantov z območja LRS.

⁴ M. Kacin-Wohinz: Slovenci v Italiji, Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana 1997, str. 265.

tudi nekaj delavcev in kmetov. Zasedali so mesta odpuščenih ali izgnanih Slovencev in Hrvatov v javnih in državnih službah, pa tudi v zasebnem sektorju. Lavo Čermelj ocenjuje, da je bilo v Julijski krajini leta 1931 vseh regnicolov skupaj z družinskimi člani, rojenimi že v novi deželi, okrog 160.000 ali ena šestina prebivalstva. Njihovo število se je po letu 1931 še povečalo.⁵ Zlasti tisti regnicoli, ki so se priseljevali na povsem slovenska območja, so prihajali v službi režima in bili pri domačem prebivalstvu večinoma osovraženi. Odnos do njih pa je bil v veliki meri odvisen tudi od konkretnega ravnanja posameznika in ne le od službe ali funkcije, ki jo je opravljal. Velika večina se jih je iz povsem slovenskih območij izselila že ob kapitulaciji Italije ali v naslednjih mesecih. Ob koncu vojne jih je tam bilo le še nekaj.⁶

Iz evidenčne knjige optantov lahko ugotovimo, da je bila velika večina od 21.322 optantov za Italijo, ki so dobili opcijo na območju Slovenije, prav italijanskih regnicolov. Sledijo jim Slovenke, poročene z Italijani, in Slovenci, ki so uveljavljali gospodarsko opcijo.⁷ Te odselitve in opcije so bile tako povezane z upravno - politično situacijo, nastalo septembra 1943 in ne maja 1945 ali februarja 1947. Do neke mere jih lahko primerjamo z odhodi Nemcev, Slovencev in Hrvatov iz Trsta in Julijske krajine leta 1918.

2. Istrski Italijani (koprski okraj)

Italijansko zgodovinopisje problem izseljevanja istrskih Italijanov upravičeno obravnava kot celoto in v okviru razmerij med Italijo in Jugoslavijo. Vendar ob tem ne smemo zanemariti dejstva, da je mirovno pogodbo, novo mejo in preseljevanje treba ocenjevati tudi skozi prizmo treh narodov. Upoštevati moramo tudi dejstvo, da je bila Jugoslavija že takrat federativna država in da sta obe republiki imeli atribute državnosti, danes pa sta to dve državi. Ljudska republika Slovenija je z mirovno pogodbo leta 1947 dobila 3.982 km² ozemlja, kjer je po popisu leta 1910 živelo 182.474 prebivalcev, a med njimi le 222 Italijanov, po oceni Carla Schiffrerja pa 166.887 prebivalcev, med njimi 3.863 Italijanov. Obenem je v Italiji ostala slovenska manjšina na Goriškem, v Beneški Sloveniji, Reziji ter Kanalski dolini. V tem se Slovenija razlikuje od Hrvaške, ki je z mirovno pogodbo priključila hrvaška, a tudi etnično mešana območja v Istri, na Reki, v Zadru in na otokih.⁸

Na območju Republike Slovenije avtohtoni Italijani živijo na Koprskem, zlasti v obalnih mestih, ki so bila pred 2. svetovno vojno skoraj povsem italijanska. Po podatkih Carla Schiffrerja je bilo na Koprskem okrog 29.000 Italijanov in 28.300 Slovencev (za primerjavo - na območju, ki je danes hrvaško, je po njegovi oceni živelo okrog 160.000 Italijanov).⁹ Na zahodu je Slovenija priključila etnično mešano območje šele s Spomenico o soglasju oktobra 1954 in sicer takratni koprski

⁵ Vprašanje regnicolov sta v okviru Znanstvenega inštituta SNOS že med vojno proučevala F. Zwitter in L. Čermelj, ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 74.

⁶ Več v N. Troha: Optanti za italijansko državljanstvo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947. PNZ, 1997, št. 2, str. 359-369.

⁷ ARS III, evidenčna knjiga optantov z območja LRS.

⁸ Oko Trsta. (redaktorja V. Novak in F. Zwitter) Beograd 1945, str. 141-152; C. Schiffrer: La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo - jugoslavi. Roma 1946, str. 122.

⁹ C. Schiffrer, La Venezia Giulia, str. 122.

okraj, medtem ko je bil bujski priključen k Hrvaški, cona A (in Slovenci na Tržaškem) pa k Italiji.

Kljub enotni Vojni upravi Jugoslovanske armade za Slovensko primorje, Istro in Reko (VUJA) so bile vse od leta 1945 civilne oblasti v coni B Julijske krajine vezane ali na oblasti v Ljubljani ali v Zagrebu.¹⁰ Jugoslovanska uprava cone B je z nekaterimi omejitvami, saj so deloma upoštevali mednarodna določila za zasedbena območja, sprejemala ukrepe za izgradnjo ljudske oblasti, ki so bili "razredni", a so zaradi njihove socialne sestave marsikdaj bolj prizadeli Italijane kot Slovence in Hrvate. Takšni so bili ukrepi o upravi premoženja prebeglih, o zaplembah, odpravi kolonskih odnosov, agrarni reformi, razveljavitvi dražb in prisilnih odtujitev. Niso pa jugoslovanske oblasti izvedle nacionalizacije.¹¹ Italijanska zakonodaja je bila v nekaterih določilih zamenjana z jugoslovansko. PNOO za Slovensko primorje in Trst je že maja 1945 uveljavil t.i. čiščenje - epuracijo. Razveljavil je tudi vse pravne predpise, ki so bili izdani med nemško okupacijo.¹² Sojenje za kazniva dejanja fašizma in kolaboracije je bilo najprej v pristojnosti posebnega Ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov in tudi vojaškega sodišča VUJA. Po februarju 1946 pa so vse pristojnosti prevzela civilna ljudska sodišča.¹³

Obenem pa so se jugoslovanske in slovenske oblasti zavedale občutljivega položaja v istrskih obalnih mestih z večinskim italijanskim prebivalstvom in so se zato hotele tu čim bolj politično utrditi. Takoj po prihodu so pričele s "politično aktivizacijo množic na osnovi linije bratstva" in posebej izpostavile, da se morajo spoštovati manjšinske pravice Italijanov, kot so bile šole, kultura pa tudi proporcionalna udeležba različnih narodov v lokalni oblasti, ki pa se je morala razvijati na "demokratičen način", torej prek organov ljudske oblasti.¹⁴ Kljub formalni dvojezičnosti je v praksi do septembra 1947 italijanščina v obalnih mestih ostajala prevladujoč jezik. Slovenščina je bila na italijanske srednje šole uvedena kot

¹⁰ Skupnega organa civilne oblasti za cono B ni bilo. Za njen slovenski del - cono B Slovenskega primorja - je civilno upravo julija 1945 prevzelo Poverjeništvo Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst (PPNOO). Za hrvaški del cone B je bil ustanovljen Oblastni NOO za Istro; glej N. Troha: *Uprava v Slovenskem primorju 1918-1954* (pregled), Arhivi, 1997, št. 1-2, str. 98-100.

¹¹ Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni, Viri 5, Ljubljana 1992, M. Zagradnik: *Nacionalizacija industrijskih podjetij v Slovenskem primorju in slovenski Istri*, str. 151-154, dokumenti str. 155-216; ista, *Slovenija - Jugoslavija - Italija po letu 1945*. Delo, 7., 14. in 21. 10. 1995; Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948*. Maribor 1995, str. 167-185.

¹² ARS II, f. PNOO, fasc. 28/III/5, Odlok PNOO o razveljavitvi vseh pravnih predpisov, izdanih med nemško okupacijo, o delnem razveljavljenju starejših pravnih predpisov in o veljavnosti odločb, izdanih na njihovi osnovi, 8. 6. 1945; Uradni list PNOO, št. 30/1945, Odlok o ustanovitvi Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev; Uradni list PPNOO, št. 4/29, Pravilnik o poslovanju komisij za čiščenje fašistov in kolaboracionistov; ARS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o stanju civilne uprave v coni B STO, nedatiran, nepodpisan.

¹³ Uradni list PNOO, št. 10/72, Uredba o ukinitvi Ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov v Kopru; ARS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o stanju civilne uprave v coni B STO, nepodpisan, nedatiran; f. GOKPJK, ae 241, gradivo CLNG, pripravljeno za razmejitveno komisijo; Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), f. OLO Koper, šk. 20.

¹⁴ ARS I, f. CKZKS, šk. 52, dopis CK KPH (V. Bakarića) B. Šiljegoviću, 5. 6. 1945; prav tam, m. GOKPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za tržaško okrožje Branka Babiča CK KPS, 24. 5. 1945. Z linijo bratstva je mišljeno t. i. slovensko (slovansko) - italijansko bratstvo, ki je bilo ena od osnov politike OF in KPS že med vojno. Več v N. Troha: *Politika slovensko - italijanskega bratstva* (Slovensko - italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998.

obvezen predmet šele aprila 1947. Ob tem moramo upoštevati, da so se, ker v preteklih dvajsetih letih ni bilo slovenskih šol, tudi številni Slovenci v pisani besedi lažje izražali v italijanščini kot v materinščini.¹⁵

Oblastem je zaradi odpora velikega dela Italijanov le stežka uspevalo zagotoviti enakopravno zastopanost narodov v oblastnih in političnih organih. Italijanski odborniki so se pogosto menjavali, razpuščeni so bili celotni mestni NOO in brez volitev postavljeni novi. V začetku je bila administracija v glavnem italijanska, prenešana še iz fašističnih časov, a so jo postopoma odstranili. Težave so bile tudi zato, ker skoraj noben italijanski uradnik ni znal slovensko.¹⁶

Ob spoštovanju dvojezičnosti in narodnostnih pravic Italijanov pa sta VUJA in civilna oblast v smislu parole "Kdor ni z nami, je proti nam" ljudi delili na naklonjene - Slovence in "poštene demokratične Italijane" ter na nasprotno, ki so jih posplošeno imenovali fašiste.¹⁷ Da bi slednje onemogočili, marsikdaj niso izbirali sredstev. Aretirali so, odpuščali, odvzemali civilne in politične pravice, ovirali prehode ljudi v cono A.¹⁸ Prihajalo je tudi do šikaniranja Italijanov kot takih, v veliki meri zaradi dejstva, da se je v času fašizma velika večina tamkajšnjih Italijanov ali odkrito vključila v fašizem in ali pa so ob raznarodovalnih ukrepih fašističnih oblasti ostajali pasivni. Tako se je med italijanskim in slovenskim (hrvaškim) prebivalstvom pogosto ohranjalo nerazumevanje in včasih tudi mržnja.¹⁹ Tem nasprotjem se je pridružil še slab gospodarski položaj.²⁰

Če je bilo tukajšnje italijansko prebivalstvo večinoma protijugoslovansko usmerjeno, pa so bili Jugoslaviji bolj naklonjeni tisti Italijani, ki so se v koprski okraj umaknili iz cone A in Italije zaradi preganjanja italijanskih ali zavezniških oblasti, ki sta proti udeležencem osvobodilnega boja in sodelavcem jugoslovanskih oblasti pričeli v Italiji in coni A voditi sodne procese. V cono B, zlasti pa v Jugoslavijo, so prihajali tudi italijanski delavci, simpatizerji komunistov, "gradit socializem".²¹

Po 15. septembru 1947 je na Koprskem upravo prevzela Vojna uprava Jugoslovanske (ljudske) armade za cono B STO, ki je del pristojnosti prenesla na Istrski okrajni ljudski odbor (IOLO) z okrajema Koper in Buje. Ko je postalo jasno, da STO ne bo uresničeno, sta obe republiki prevzemali vse več pristojnosti, 15. maja 1952 pa je bil IOLO tudi formalno razpuščen. Obenem je Jugoslavija cono B

¹⁵ V. Beltram: Slovensko - italijanski odnosi v koprskem okraju 1945-1954, elaborat, neobjavljen, hrani N. Troha, str. 1-3. PPNOO ni izdalo nobenega odloka, ki se nanaša na dvojezičnost in je bilo zakonsko vprašanje rešeno šele v 7. členu statuta STO in odloku IOLO o uradnih jezikih, sprejetega 14. 9. 1947.

¹⁶ ARS II, f. PPNOO, fasc. 39/IV, Situacijsko poročilo komande VVP, 15. 8. 1945; V. Beltram: Slovensko - italijanski odnosi, str. 10-16.

¹⁷ ARS I, f. CKZKS, šk. 46, depeše poverjenišva Ajdovščina, 31. 12. 1946.

¹⁸ PAK, f. OKZKS Koper, fasc. 75, gradivo 2. partijske konference koprskega okraja, 16. 11. 1945.

¹⁹ ARS I, f. CKZKS, m. GOKPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za tržaško okrožje B. Babiča CK KPS, 24. 5. 1945.

²⁰ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 6. 8. 1945; f. CKZKS, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 15. 12. 1945.

²¹ N. Troha: Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999, str. 225-232.

vklučevala v jugoslovanski socialistični sistem, še bolj po londonski konferenci leta 1952, na kateri sta zahodni sili Italiji dali velike pristojnosti v coni A.²²

Delovanje civilne uprave naj bi tudi v coni B STO temeljilo na spoštovanju mednarodnih dogovorov in ohranitvi pridobitev NOB. V javni upravi je bila uvedena "dosledna demokracija z udeležbo ljudstva brez razlike na vero, raso ali narodnost", kar je pomenilo delovanje krajevnih, občinskih in okrajnih ljudskih odborov v upravi in ljudskih sodišč v sodstvu. Vsi trije jeziki so bili enakopravni, upravno in sodno poslovanje je bilo v jezikih strank. Oblasti so si sicer prizadevale za pariteto v upravnih organih in se pri tem posluževale Italijanov, priseljenih iz cone A ali Italije, vendar so odločujoča mesta, tajne službe in vojska ostale v rokah Jugoslovancev. Posebno težko so zagotovili etnično zastopanost v času po Informbiroju, ko se je od Titovega režima odvrnilo tudi precej dotlej naklonjenega italijanskega delavstva in priseljenih. V naslednjih letih je bil proces t.i. "jugoslavi-zacije" hiter, tako da leta 1954, ko je bila podpisana Spomenica o soglasju, ni več mogoče govoriti o nacionalni pariteti v upravi ali gospodarskem življenju.²³

Spremenila se je tudi politika jugoslovanskih oblasti, ki so do mirovne pogodbe tudi iz političnih razlogov skušale zadržati italijansko prebivalstvo. Zlasti nekaj časa po Informbiroju jim je bilo odseljevanje vseh, ki so bili kakorkoli navezani na cono A in Italijo, dobrodošlo, ker jim je olajševalo proces pridružitve cone B STO k Sloveniji oziroma Hrvaški. Obenem so skušali čim bolj omejiti povezavo ljudi s cono A in zato ovirali prehod čez demarkacijsko črto, oteževali menjavo denarja, izseljevali z domov družine zaposlenih v coni A, aretirali zaradi suma proitalijanske dejavnosti. V skladu s splošno politiko v Jugoslaviji so oblasti ovirale tudi delovanje Cerkev. Več duhovnikov, a ne le Italijanov, je bilo žrtev fizičnih napadov, nekaj so jih zaprli.²⁴ Višek so nasprotovanja in pritiski oblasti dosegli ob volitvah v ljudske odbore 16. aprila 1950, med katerimi so se dogajale številne nepravilnosti, pritiski na ljudi, da se volitev udeležijo in sramotenje tistih, ki niso volili. Veliko ljudi je bilo izbrisanih iz volilnih imenikov, "pozabljenih" ipd.²⁵

Italijani so se odseljevali vse od konca vojne, a ti odhodi vse do tržaške krize oktobra leta 1953 niso bili tako množični kot odselitve z območij, ki jih je septembra 1947 priključila Hrvaška. Ohranjeni so podatki VUJE o odhodih iz koprskega okraja v letih 1945-1950, ko je skupaj odšlo 5.591 oseb.²⁶ Od leta 1945 do 5. oktobra 1953 se je odselilo 9.008 oseb. Med 5. oktobrom 1953 in letom 1958, ko so se prebivalci odseljevali po določbah Spomenice o soglasju, je odšlo 16.062

²² ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 32/8, Pregled mera Vojne uprave JNA jugoslovanske zone STT koje utiču na medjunarodni status i karakter te zone, 1. 9. 1952.

²³ ARS I, f. CKZKS, fasc. 168, seja sekretariata OK ZK Koper, 3. 7. 1954.

²⁴ Archivio storico diplomatico, Ministero degli affari esteri Rim (dalje ASD MAE), Affari politici (AP) 1946/1950, Italia, b. 209, opomnik za predsednika vlade: Kršitve predpisov 4. haške konvencije in mirovne pogodbe z Italijo s strani jugoslovanskih zasedbenih oblasti v coni B, 5. 3. 1951; ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 8, pismo tržaško - koprskega škofa A. Santina poveljniku VUJA, 28. 4. 1949.

²⁵ ARS I, f. GOKPJK, m. Istrsko okrožje, Zaključno poročilo predvolilne kampanje posameznih sektorjev koprskega okraja, nedatirano, 1950; ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 31/6, elaborat o položaju v STT (M. Iveković), nedatiran, maj 1950.

²⁶ ARS III, A 130, letna poročila MNZ, poročilo VUJA za leto 1951, 15. 1. 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ za leto 1951. Po statističnem pregledu prebivalstva istrskega okrožja STO, ki so ga zbrali mestni ali krajevni narodni odbori februarja 1948, je bilo v koprskem okraju 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov, ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 9.

oseb. Skupaj se je v povojnem obdobju do leta 1958 iz koprškega okraja legalno ali ilegalno izselilo 25.062 oseb.²⁷ Iz dela cone A STO, ki je bilo priključen Sloveniji (miljski Hribi) je odšlo 2.748 ljudi, večinoma Slovenci.²⁸ Skupaj je območje, ki je bilo oktobra 1954 priključeno Sloveniji, tako zapustilo 27.810 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano, saj je nacionalna pripadnost navedena le na vlogah po oktobru 1953.

Italijani, ki so ostali, so bili povojni politični priseljenci iz Trsta ali drugih krajev Italije, nekaj delavcev in kmetov, zlasti starejši. V mestih je bila nacionalna struktura povsem spremenjena, 28. februarja 1957 je bilo v okraju Koper le še 7,7% Italijanov (3078 v predhodnem popisu prebivalstva).²⁹

Na osnovi dosedanjih raziskav težko ocenjujemo celotno dogajanje in vzroke za množično izselitev istrskih Italijanov. Domnevamo lahko, da so bili med pomembnejšimi vzroki za odhode Italijanov pritisk in ukrepi jugoslovanskih oblasti, ki pa so bili marsikdaj razredni, jih je pa italijansko prebivalstvo zlasti zaradi svoje socialne sestave sprejemalo kot nacionalne. Vsaj v prvih letih je bila uradna politika Jugoslavije slovansko - italijansko bratstvo, ki so ga razumeli kot privrženost novi ideologiji in tudi novi Jugoslaviji. Svojo vlogo so odigrali tudi predsodki do "manjvrednih slovanskih barbarov", ki so sedaj prišli kot zmagovalci in kot oblast, pritiski lokalnih aktivistov, ki so marsikdaj italijanstvo enačili s fašizmom, gospodarska navezanost na Trst. Menim pa, da to odhajanje Italijanov z območij, ki so bila pridružena Jugoslaviji, ni povsem primerljivo z zakonskimi odredbami in izgonom sudetskih Nemcev, pa tudi z izgonom Nemcev v Jugoslaviji takoj po vojni, preselitvami Madžarov in Slovakov itd.

Velik del istrskih Italijanov se je naselil v coni A Julijske krajine, v coni A STO (po letu 1954 Italiji) in v krajih, ki so po mirovni pogodbi leta 1947 ostali v Italiji. V Gorici in bližnji okolici se je množični prihod istrskih Italijanov začel takoj po vrnitvi mesta Italiji. Precej se jih je naselilo tudi v Tržiču, kjer je bila poprej močna usmeritev za priključitev k socialistični Jugoslaviji. Na Tržaškem se je načrtno naseljevanje istrskih Italijanov pričelo nekoliko kasneje, saj je ZVU vsaj do leta 1950 do neke mere oteževala njihovo stabilno in organizirano naseljevanje v cono A STO.³⁰ Njihovo priseljevanje je spreminjalo etnično strukturo prej večinsko slovenskega zaledja Trsta in Gorice, pa tudi politično podobo (Trst, zlasti Tržič).

3. Italijanski delavci v Jugoslaviji

Poleg Trsta in tistih okoliških krajev, v katerih so živeli tudi Italijani, zlasti Milj in Nabrežine, je imela Jugoslavija med Italijani največjo podporo v delavskem Tržiču in nekaj manj v Gradišču ob Soči ter Krminu. Tamkajšnji komunisti so v Titovi Jugoslaviji videli sredstvo za "boljševizacijo" tega območja in prej ali slej cele Italije ter Evrope. Veliko je bilo včlanjenih v Slovansko-italijansko antifašistično

²⁷ PAK, kartoteka odseljenih, vloge za izselitev; M. Zagradnik, nav. d., Delo, 7. 10. 1995.

²⁸ C. Colummi, L. Ferrari, G. Nassisi, G. Trani: Storia di un esodo. Trst 1980, str. 489.

²⁹ Elaborat: Italijanska manjšina v okraju Koper (avtorji dr. I. Murko, dr. V. Damjan, Č. Kolenc in D. Omahen), Koper 1957, str. 2.

³⁰ Sandi Volk: Italijanski begunci iz Istre kot subjekt "propagande italijanstva" in "nacionalne bonifikacije" v letih 1945-1954, ZČ, 1997, št. 2, str. 241-254.

unijo (SIAU). Sredi leta 1946 je bilo kar 14 tisoč tržiških delavcev včlanjenih v projugoslovanske Enotne sindikate.³¹

Še preden so na mirovnih pogajanjih sprejeli sklep, da bo Tržič ostal v Italiji, je več tamkajšnjih delavcev hotelo oditi v Jugoslavijo, zlasti brezposelni.³² Ker bi

njihov odhod oslabil pozicije Jugoslavije, je tamkajšnje partijsko vodstvo po navodilih iz Ljubljane oviralo odhode, kar pa je povzročilo veliko nezadovoljstva.³³ Po sprejetju francoskega predloga meje, po katerem je Tržič ostal v Italiji, pa so na odhod pozvale tudi tamkajšnje partijske in sindikalne organizacije. Takoj po pozivu se je prijavilo stotine delavcev, tudi s parolami: "Če Jugoslavija ne more v Tržič, gremo mi v Jugoslavijo!"³⁴ Vzroki za njihovo odločitev so bili različni. Eni so sovražili Italijo, drugi so se bali preganjanja italijanskih oblasti, dosti je bilo tistih, med njimi zlasti brezposelni, ki so upali, da bodo v Jugoslaviji izboljšali svoj ekonomski položaj.³⁵

Prvotnemu navdušenju je sledilo obdobje streznitve. Pojavljala so se tudi vprašanja, ali naj odhajajo v skupini ali po strokah. Vse to je prijave upočasnilo. Poleg tega so se prijavljali zlasti nekvalificirani delavci, ki jih Jugoslavija ni potrebovala. Med prvimi je v Jugoslavijo odšlo 180 družin, ki so bile doma iz Pulja, saj je istočasno potekal množičen odhod Italiji naklonjenih iz tega mesta, ki so se naseljevali tudi v Tržiču in okolici.³⁶ Po nekaterih podatkih je do julija 1947 s tega območja odšlo 3500 delavcev, večinoma komunisti in njihovi simpatizerji, mnogi z družinami.³⁷

Odhodi so obenem z naseljevanjem Istranov, ki so bili nasprotni levici, poslabšali položaj tamkajšnje partije in levice sploh, zato je goriška federacija KPI julija 1947 zahtevala, da se izselitve ustavijo. Za to naj bi bila zainteresirana tudi Jugoslavija, da ne bi oslabil sebi naklonjenih ob meji.³⁸ Vendar je Jugoslavija s tem preseljevanjem tudi marsikaj pridobila, saj je na napade zaradi odhajanja istrskih Italijanov lahko odgovarjala s priseljevanjem njej naklonjenih Italijanov. Zato je bila propaganda za odhajanje v Jugoslavijo verjetno tudi del načrtne jugoslovanske politike.

V Jugoslavijo so v prvih povojnih letih, večinoma ilegalno, odhajali tudi delavci z drugih območij Italije. Po nekaterih virih jih je bilo septembra 1947 v Jugoslaviji okrog deset tisoč, med njimi nekaj bivših italijanskih vojnih ujetnikov. Že sredi leta 1947 so se prvi italijanski delavci iz različnih vzrokov pričeli vračati. Prelom je pomenila objava resolucije Informbiroja, ko se je velika večina komunistov med njimi opredelila proti Jugoslaviji.³⁹ Precej italijanskih komunistov je bilo aretiranih in obsojenih, med njimi tudi tisti, ki so sodelovali v obveščevalni mreži, ki jo je v

³¹ ASD MAE, AP 1931-1945, Jugoslavia, b. 149, poročilo iz Furlanije, 17. 9. 1945; N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 179-184.

³² ARS I, f. CKZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja E. Kardelju, 30. 5. 1946.

³³ PAK, f. STO, šk. 1, pismo L. Gasperinija GO KPJK, novembra 1946.

³⁴ ARS I, f. AIS, ae 428, poročilo OK KPJK za Tržič, 16. 1. 1947.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ PAK, f. STO, šk. 1, dopis goriške federacije KPI CK KPS, CK KPH in GO KPJK, 5. 7. 1947.

³⁸ Prav tam.

³⁹ ASD MAE, AP 1946/1950, b. 72, pismo italijanskega generalnega konzulata v Zagrebu zunanjemu ministru: Repatriacija elementov, ki so se prekršili med jugoslovansko zasedbo Goriške, 17. 3. 1949.

Jugoslaviji organiziral vodilni tržaški komunist Vittorio Vidali. Po vrnitvi v Italijo pa so bili pogosto obravnavani kot izdajalci nacionalnih interesov, saj so se v očeh Italije kompromitirali zaradi svoje podpore Jugoslaviji.⁴⁰ Vendar se z IB prihajanje italijanskih delavcev ni ustavilo, a odtlej so prihajali le iz ekonomskih razlogov in

neorganizirano. V LRS je bilo leta 1949 še vedno 1.782 italijanskih delavcev in 545 državljanov STO.⁴¹

4. Odseljevanje primorskih Slovencev

Zaradi vse bolj ekskluzivistične politike v skladu s parolo, da kdor je povsem ne podpira, je sovražnik, je SIAU že pred letom 1947 odvrnila marsikaterega Slovenca, ki ni bil komunist, je pa cenil OF in tudi komuniste zaradi partizanskega boja.⁴² Takšna vse bolj "razredna politika" je bila posledica potrebe, da projugoslovanska opcija ohrani podporo italijanskega delavstva, a obenem tudi odraz delitve na dva bloka, ki sta se srečevala na tem območju, in odsev dogajanj v Jugoslaviji.⁴³ Priključitev Julijske krajine Jugoslaviji je tudi med Slovenci postajala vse bolj razredno in vse manj nacionalno vprašanje ter se je med bogatejšimi pojavljal strah pred socialnimi spremembami, ki so jih uvajali v Jugoslaviji.⁴⁴ OK KPJK za Goriško je julija 1946 poročal glavnemu odboru: "Še vedno žele Jugoslavijo, vedo pa, da bodo tam izgubili del zaslužka, medtem ko se povečuje pripadnost revnih slojev."⁴⁵ Naklonjenost do SIAU in nove Jugoslavije so tudi med Slovenci zmanjševali ukrepi, ki jih je izvajala Ozna, kot so bile ugrabitve ljudi, največ političnih emigrantov in šikaniranje nekaterih tudi lojalnih duhovnikov.⁴⁶

Na tistem delu, ki je po mirovni pogodbi pripadel Sloveniji, so pred priključitvijo "najbolj predani pristaši Jugoslavije" ponekje pričeli s pravo kampanjo proti tistim Slovincem, ki se niso vključevali v projugoslovanske organizacije. Ponekje so celo drug drugemu grozili z jamami, uboji in požigi. Tako je za marsikoga Jugoslavija postajala kazen in so ga posredno prisilili v izselitev.⁴⁷ Ljudje so odhajali tudi zaradi gospodarske navezanost na Gorico, ki je bila po sklepih mirovne pogodbe odrezana od vzhodnega dela zaledja, in na Furlanijo.⁴⁸

⁴⁰ ASD MAE, AP 1946-1950, b. 72, dopis italijanskega predstavništva v Beogradu zunanjemu ministrstvu, 14. 2. 1950. Priložena je peticija goriške federacije KPI goriškemu prefektu, 17. 11. 1949, o preganjanju in aretacijah italijanskih delavcev; A. Bonelli: Fra Stalin e Tito. Cominformisti a Fiume 1948-1956. Quaderni 8, Trieste 1994.

⁴¹ ARS, f. Ministrstvo za delo, fasc. 36, Tuji državljani, poročila podkomisije OF, zapisnik sestanka podkomisije IOOF, 20. 12. 1949.

⁴² ARS I, f. GOKPJK, m. osebna korespondenca B. Kraigherja, pismo I. Regenta B. Kraigherju, 30. 12. 1945.

⁴³ ARS I, f. CKZKS, šk. 43, zapis seje CK KPJ s politbirojem CK KPS, 4. 12. 1945.

⁴⁴ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. 11. 1945; šk. 2, poročilo o položaju v okraju Bovec, 5. 1946; f. OKKPJK za Goriško, m. 2, poročilo MO SIAU za Gorico, 3. 3. 1946.

⁴⁵ ARS I, f. OKKPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK, 26. 7. 1946.

⁴⁶ ARS III, 600/20, arhiv dr. Albina Šmajda, zaslišanje; Arhiv Slovensko obveščevalno varnostne službe (ASOVE), M. Andrej Uršič, zaslišanje na Ozni; Nadja Maganja: Trieste 1945-1949. Nascita del movimento autonomo sloveno. Trieste 1994, str. 86, 89; M. Tavčar, E. Pelikan, N. Troha: Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947, Viri 11, Ljubljana 1997, str. 187-193.

⁴⁷ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat: Slovenska reakcija v Soški dolini v času pred razmejitvijo, 25. 1. 1947.

⁴⁸ ARS I, f. CKZKS, šk. 32, poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju, 28. 3. 1947.

Prve maloštevilne izselitve so bile že leta 1945, nekatere tudi iz gospodarskih razlogov zaradi demarkacijske črte.⁴⁹ Število izselitev pa se je zelo povečalo pred podpisom mirovne pogodbe februarja 1947 in pred uveljavitvijo septembra isto leto, tako iz dela cone A, ki je bil priključen k Jugoslaviji, kot iz cone B.⁵⁰ Slovenci so bežali tudi v naslednjih letih, največ mladi, srednji in mali kmetje in obrtniški vajenci. Nekateri so bežali tudi iz avanturizma, drugi iz strahu pred kaznijo, po Informbiroju pa tudi zaradi vojne psihoze in poslabšanja notranjega položaja v Jugoslaviji.⁵¹ Število izseljenih ni znano. Ohranjeni so delni podatki za okraj Gorica, iz katerega je v letu 1947 pobegnilo oziroma se odselilo 1814 ljudi, nato pa do sredine leta 1951 še 880. Njihovo premoženje je bilo zaseženo.⁵²

Naseljevali so se na območje, ki je ostalo v Italiji ali pa v coni A STO. Največ se jih je naselilo na območju bodoče italijanske goriške pokrajine in so tako spreminjali njeno etnično strukturo v korist Slovencev. Italijanske oblasti so zato že poleti 1947 začele z ukrepi za revizijo statusa beguncev in za preselitev teh ljudi z mejnega območja.⁵³ Ker niso izpolnjevali pogojev za opcijo za italijansko državo, so imeli, čeprav so bili do leta 1947 italijanski državljani, enak status kot ostali begunci iz Jugoslavije.⁵⁴

Veliko Slovencev, ki so se že odselili ali pa so se hoteli preseliti v Italijo, je poskušalo svoj negotov položaj rešiti tako, da so vložili opsijsko izjavo z obrazložitvijo, da je njihov pogovorni jezik pač italijanski. Kot smo videli, je bila po zaključku vseh postopkov opcij na osnovi 19. člena mirovne pogodbe, le-ta odklonjena 1.027 ljudem, izključno Slovincem, med katerimi prevladujejo prav zgoraj navedeni.⁵⁵ Večina priseljenih je v naslednjih letih Italijo zapustila in so odšli zlasti v Avstralijo. Dejstvo, da so jim slovenske oblasti opcijo odklonile, tako zanje ni bilo več pomembno.

Nekateri Slovenci, ki so vložili opsijsko izjavo, so si kasneje premislili in jih preklicali. Ministrstvo za notranje zadeve vlade LRS je decembra 1951 okrajnim poverjeništvom priporočalo, naj se njihove izjave obravnavajo kot prošnje za sprejem v državljanstvo FLRJ po izrednem postopku, ter naj se jih odobri.⁵⁶

5. Slovenski politični emigrantje v coni A Julijske krajine

V Italiji je bilo v prvih mesecih po drugi vojni več deset tisoč jugoslovanskih beguncev. Že julija 1945 so se prvi slovenski politični emigrantje, ki so bili v veliki večini iz osrednje Slovenije, je pa bilo med njimi nekaj rojenih Primorcev, začeli naseljavati v coni A Julijske krajine.⁵⁷ Večina njihovih prihodov je bila

⁴⁹ ARS I, f. OKKPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS, 10. 8. 1945.

⁵⁰ ARS I, f. CKZKS, šk. 32, poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju, 28. 3. 1947.

⁵¹ ARS I, f. CKZKS, fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2.

⁵² ARS I, f. CKZKS, fasc. OK KPS Sežana, letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS, 3. 1. 1948; fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2; zapisnik 10. redne seje okrajnega biroja KPS Gorica, 6. 7. 1951.

⁵³ ASD MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 169, opomnik, Gorica, 1. 8. 1947.

⁵⁴ ASD MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 169, opomnik za diplomate italijanskega zunanjega ministrstva, 3. 9. 1947; isto, dopis italijanskega zunanjega ministrstva, 23. 1. 1948.

⁵⁵ ARS III, A 130, letna poročila MNZ, poročilo MNZ za leto 1950.

⁵⁶ ARS III, ZVU v STO, dopis načelnika oddelka MNZ Vlade LRS M. Prijatelja poverjeništvom za notranje zadeve, Tolmin, 29. 12. 1951.

⁵⁷ ARS I, f. AIS, ae 421, obveščevalni poročili, 20. in 22. 7. 1945.

dogovorjena z zavezniško upravo, saj je ta precej emigrantov, deloma tudi zato, ker so primorski Slovenci v skladu z navodili jugoslovanskih oblasti, odklanjali ponujene službe, zaposlila.⁵⁸ Med emigranti v Julijski krajini so bili tudi preprosti ljudje, ki niso bili v zavezniških službah in jih je bolj zanimalo preživetje kot politika. Ti so se zavedali, da se bo njihov položaj z zaostrovanjem odnosov z Jugoslavijo še poslabšal, zato se je marsikdo želel vrniti.⁵⁹ Po mirovni pogodbi in ustanovitvi STO so emigratje, ki so živeli na Goriškem, poiskali službe v bodoči coni A STO, nekateri pa so se pripravljali na preselitev v druge države. Tudi tisti, ki so bili na območju bodočega STO-ja, so z nekaj izjemami, v naslednjih letih odšli, največ v Argentino.

6. Repatriacija Slovencev

a) Iz Italije

Konec vojne je veliko Slovencev dohitel v drugih italijanskih deželah. Za njihovo vrnitev so v Italiji skrbele jugoslovanske vojne misije, ki so jih tudi vključevale v jugoslovanske partizanske enote, ali pa so se vračali kot civilisti. Iz južne Italije, kjer je bilo v zbirnem centru v Bariju veliko Slovencev iz Julijske krajine, je bilo deloma že med vojno in nato do oktobra 1945 prepeljanih v domovino nekaj tisoč ljudi.⁶⁰ Veliko je bilo množičnih pobegov iz zbirnih centrov v Jugoslavijo, ker so se ljudje bali, da bodo ostali v taboriščih še mesece.⁶¹

Ob koncu vojne je bilo v drugih italijanskih deželah tudi veliko slovenskih primorskih civilistov, ki so bili internirani ali premeščeni v času fašizma, po nekaterih podatkih samo državnih uslužbencev, skupaj z Istrani, okrog 5.550. Jugoslovanska stran je zahtevala njihovo skupinsko vrnitev in izmenjavo z italijanskimi regnicoli, kar je ZVU zavrnila. Bila je proti skupinski rešitvi in je hotela obravnavati vsak posamezen primer, saj je zastopala stališče, da niso bile vse preselitve politične. Poseben pokrajinski odbor za državne uslužbence je do marca 1946 zbral 1974 prošenj in od ZVU zahteval enak ukrep kot je bila ukinitvev protizidovskih zakonov.⁶²

Leta 1947 podpisana mirovna pogodba je v 20. členu dajala možnost opcije za jugoslovansko državljanstvo tistim Slovincem in Hrvatom, ki so imeli 10. junija 1940 domicil v drugih italijanskih deželah, so pa bili doma na območju, ki je bilo priključeno k Jugoslaviji. To so bili zlasti v času fašističnega režima z dekretom premeščeni državni uslužbenci, železničarji, učitelji ipd. Ohranjeni so podatki za leti 1949 in 1950. V letu 1949 je bilo v LRS po izrednem postopku sprejetih v jugoslovansko državljanstvo 1.247 primorskih Slovencev. Vstopov v državljanstvo FLRJ primorskih slovenskih emigrantov v prejšnji Jugoslaviji je bilo 120, iz tujih držav pa 564. Leta 1950 je bilo še 10 opcij.⁶³

⁵⁸ ARS I, f. AIS, ae 63, pismo načelnika Ozne za Primorsko V. Winklerja Viktorju (verjetno B. Kraigher), 25. 8. 1945. Več o tem N. Troha, Komu Trst, str. 181-199.

⁵⁹ ARS I, f. AIS, ae 421, obveščevalni poročili, 9. 11. in 14. 12. 1945.

⁶⁰ ASD MAE, AP 1931-1945, Jugoslavia, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. 10. 1945.

⁶¹ ARS I, f. CKZKS, fasc. GOKPJK, poročilo iz Milana obveščevalca Lisjaka L. Šentjurc, 7. 6. 1945.

⁶² ARS I, f. AIS, ae 393, zapisnik seje pokrajinskega odbora za državne uslužbence s komisarjem cone J. C. Smutsom, 20. 3. 1946.

⁶³ ARS III, ZVU v STO, dopis MUP FLRJ MNZ LRS, 18. 4. 1952.

b) iz drugih držav, zlasti iz Jugoslavije

Posebna kategorija so slovenski primorski emigrantje zunaj Italije. Slovenci (in Hrvati) so se med vojnama (1918-1941) stalno izseljevali. Višek je izseljevanje doseglo med gospodarsko krizo in sočasno zaostritvijo političnega pritiska na "dru-gorodce" po letu 1926. Tedaj so odhajali zlasti uradniki, učitelji, profesionalci, umetniki, politični delavci, tako da je bil v Trstu in Gorici slovenski srednji sloj skoraj uničen. Poseben val političnega izseljenstva so povzročile policijske represalije konec dvajsetih let proti odpornikom, naslednjega mobilizacija mož za vojno

v Etiopiji. Posebne kategorije predstavljajo emigracija žensk (dojilj) v Egipt, študentov, ki se po šolanju v Jugoslaviji niso imeli kam vrniti.⁶⁴ Po nekaterih podatkih se je med vojnama izselilo skoraj 20% slovenskega in hrvaškega prebivalstva (70.000 v Jugoslavijo, 30.000 v Južno Ameriko, ok. 5.000 v evropske države).⁶⁵ Po uradnem policijskem podatku pa je bilo leta 1931 v Sloveniji 11.800 primorskih emigrantov.⁶⁶ Ob tem naj dodam, da se je veliko slovenskih primorskih emigrantov naselilo v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Podatkih Carla Schiffrerja je bilo leta 1941 na območju, priključenem Italiji (t.i. Ljubljanska pokrajina, okrog 350.000 prebivalcev) 17.496 ljudi, ki so bili rojeni na območju Italije.⁶⁷

Večina teh emigrantov se po koncu vojne ni vrnila. Vrnili so se največ izobraženci, ki so nato postali pomemben dejavnik pri obnavljanju kulturnega in političnega življenja slovenske manjšine. Imeli pa so velike težave s priznavanjem državljanstva (leta 1940 namreč niso imeli stalnega bivališča na Primorskem), zlasti tisti, ki so se aktivno vključili v politične in kulturne dejavnosti Slovencev na Tržaškem in Goriškem. Le-tem je že v času ZVU anagrafski urad jemal osebne izkaznice. Italijanske oblasti so v odklanjanju teh vlog, najprej na Goriškem in po letu 1954 tudi na Tržaškem, ki so jih obravnavale kot opcije po 19. členu mirovne pogodbe, videle priložnost za to, da čimbolj omejijo njihov vpliv.⁶⁸

7. Izseljevanje tržaških Slovencev

Kot posledico novih razmejitev, ki so na območju Julijske krajine sledile 2. svetovni vojni, lahko štejemo tudi izseljevanje iz Trsta in okolici v letih 1955-1960. To izseljevanje je sledilo vrnitvi Italije, ko je prava mrzlica izseljevanja v Avstralijo zajela celotno tržaško pokrajino. Po uradnih podatkih naj bi se v letih

⁶⁴ M. Kacin-Wohinz, *Slovenci v Italiji*, str. 265.

⁶⁵ Številka 100.000 emigrantov je ocena Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, objavljena tudi v zborniku *Slovensko primorje in Istra*, Ljubljana 1953, str. 159. Več v A. Kalc: *L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico*, *Annales*, 8, 1996, str. 23-60; P. Purini: *Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu (Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine)*, *PNZ*, 1998, št. 1-2, str. 23-42.

⁶⁶ M. Kacin-Wohinz: *Prvi antifašizem v Evropi*. Koper 1990, str. 326.

⁶⁷ C. Schiffrer: *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trst 1946, str. 33.

⁶⁸ ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 32/8, Aide memoire o položaju Slovencev v coni A, 20. 3. 1952; ARS, I, f. Boris Kraigher, šk. 9, Opcije na temelju mirovne pogodbe z Italijo z dne 10. novembra 1947, izdelal dr. B. Puc, nedatirano, verj. 1956.

1955-1959 izselilo 10.007 domačinov, od teh kar 82,5% v Avstralijo.⁶⁹ V obdobju 1955-1965 se je iz tržaške pokrajine izselilo 18.647 oseb, iz Goriške pa 3.246, največ v Avstralijo (45%) in v severno Ameriko (27,5%).⁷⁰ V istem času so poleg Tržičanov odhajali tudi razni tuji državljani in begunci. Val izseljevanja se je začel sunkovito in je višek dosegel že v letu 1955, ko je iz Trsta odšlo 14 skupin izseljencev. Na osnovi podatkov o vpisih v tržaške osnovne šole je mogoče sklepati, da se je med tem izselilo okrog 2.500 Slovencev ali 30% celotnega vala tržaške emigracije.⁷¹

Novе meje, ki so se prepletale z vprašanjem ideologije in spremembami strukture državnih oblasti (fašistična Italija je postajala demokratična, unitaristična Jugoslavija federativna, a obenem komunistična), so postavljale ne le pred politike, ampak zlasti pred 'navadne' ljudi številne dileme. Marsikdo, tako Slovenec kot Italijan, komunist ali njegov nasprotnik, pa tudi tisti, ki si je želel le boljšega življenja, jih je razrešil tako, da se je odločil zapustiti domači kraj.

Nevenka Troha

MIGRATIONS IN THE JULIAN MARCH AFTER THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

After the end of the Second World War, large parts of Europe experienced mass migrations of population, particularly from the East to the West. In the first post-war decade, this process also took place in the Julian March which, at the time, was a disputed territory claimed by both Italy and Yugoslavia. Today, this phenomenon is widely known as the exodus (i.e. 'demonstrative walkout' as translated by the Slovene Dictionary of Foreign Words) of the great majority of Italians from Istria, Rijeka and Zadar. Less known, however, is that this process was actually multi-national, involving Italians as well as Slovenes and Croats, and bi-directional, running both from the east to the west and in the opposite direction, though to a lesser degree.

Even before the end of the war, almost all settlers from other Italian provinces - the so-called regnicoli - left the Slovenian Littoral (Primorska). Most of these were civil servants, teachers, the police and the military, as well as the Fascist Party officials who had settled in the area after 1918 to implement the Italian 'ethnic bonification scheme'. Soon after September 1943, they left this entirely Slovene area and returned to their places of origin after presenting a statement of option, as prescribed by the peace treaty.

In Istria, Italians continued leaving until the end of the war. Before the Trieste crisis in October 1953, their exodus from the Slovenian part of Istria was not as massive as in certain parts of Croatian Istria. In the Koper region, the autochthonous Italians had a majority in the littoral towns, while the surrounding villages were mainly Slovene populated. By the end of 1956, however, 27,392 people left these parts. A great majority were Italians although there were also Slovenes among them. With as little as 3,000 Italians remaining, the ethnic structure of the population changed completely. The causes of this exodus were manifold and interactive, such as the treatment by the Yugoslav authorities, prejudice against the »inferior Slavs« and psychological and economic dependence on Trieste.

As the Istrian Italians were leaving the areas annexed to Yugoslavia, the Italian workers were coming there in search of work. The majority of the Italian working class in the Julian March, especially those from Trieste and Monfalcone, supported the annexation of the area to Yugoslavia in which they saw the fulfilment of the socialist ideal. By July 1947, around 3,500 workers came to Yugoslavia from Monfalcone and its surroundings which, under the peace treaty, remained a part of Italy. Workers came,

⁶⁹ Pavel Stranj: Ladijska sirena je piskala vsem nam. Primorski dnevnik, 21. 4. 1991, str. 8.

⁷⁰ C. Donato: Un caso singolare di mobilità geografica. L'emigrazione giuliana, v Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, Udine 1997, str. 561-580; A. Kalc: C. Donato, P. Nodari, L'emigrazione giuliana nel mondo. Dve domovini, št. 8, Ljubljana 1997, str. 239, 240

⁷¹ P. Stranj, nav. d., Primorski dnevnik, 21. 4. 1991.

mostly illegally, also from other parts of Italy. Some sources suggest that, by September 1947, there were some 10,000 Italians working in Yugoslavia, some of whom were former prisoners of war.

Already by the middle of 1947, some Italian workers began returning home for various reasons. The turning point was the resolution by the Communist Information Bureau. The great majority turned against Yugoslavia. As a result, many people were arrested and sentenced. The resolution, however, did not stop the influx of Italian workers. They continued coming for purely economic motives, although in a non-organized manner. Yugoslavia also became an asylum for the members of the Italian resistance movement who were persecuted in Italy, mainly because of their participation in the liquidation of the Fascists both during and after the war.

After 1947, Slovenes left the territories annexed to Yugoslavia for various reasons. Some were driven away by the newly introduced economic measures while others left because of the situation during and after the war, anti-Communist propaganda or the treatment received by the local activists. Others again left because of their economic attachment to Gorizia.

Emigrations continued in the following years, especially amongst the young people. After the Inform-Bureau resolution, their departure was also due to the war psychosis and deteriorating interior situation in Yugoslavia. The preserved data on the number of emigrants is incomplete.

Soon after the establishment of an Anglo-American military administration in Zone A of the Julian March, the Slovenian political emigres from central Slovenia started to arrive, mostly from the concentration camps in Italy which were run by the allies. These were then employed by the Allied administration in schools and other civil services in the zone, as an alternative to the Communists. After the signing of the peace treaty and the establishment of the Free Territory of Trieste, they, with few exceptions, emigrated, mostly to Argentina.

At the end of the war Slovenes also returned to Primorska. The end of the war found many Slovenes in central and southern Italy, where they had been deported or mobilized as soldiers or civilians during the Fascist period. Many had joined the overseas brigades and had returned home through Yugoslavia. Others took longer to return as their movement was hindered by the Italian or allied authorities. The pre-war emigres, especially the intelligentsia, also returned from various parts of Yugoslavia.

In the post-war years, the Slovenes and the Italians from the Trieste region emigrated to other countries, especially Australia. The greatest number, 10,000, left between 1955 and 1959. According to estimates by Pavel Stranj, thirty percent of these were Slovenes.

From what has been said, it is obvious that the war and, especially, new borders, combined with ideological questions and changes in political regimes (Italy became democratic while the unitarist Yugoslavia became federal yet Communist) posed many dilemmas, not only to politicians, but to ordinary people as well. A great many, regardless of whether they were Slovene, Italian, Communists, anti-Communists or simply seeking a better life, tried to resolve them by leaving their homes.

1.01 UDK
 314.745.22:341.1(450.36)"1945/1954"
 Prejeto 6. 8. 2000

Sandi Volk*

Zakonodaja Zavezniške vojaške uprave o istrskih beguncih (1945-1947-1954)

IZVLEČEK

Avtor razčlenjuje zakonodajo Zavezniške vojaške uprave, ki je normirala prisotnost in življenje beguncev iz Istre v Coni A Julijske krajine oz. STO od junija 1945 do novembra 1954. Ukazi ZVU niso postavljali praktično nobene ovire glede prihajanja beguncev v cono, njihovega legalnega zadrževanja v njej ter možnosti, da si priskrbijo stanovanje. Vendar sta prepoved vpisovanja novih oseb v sezname stalno bivaajočih Cone A STO, ki je veljala skoraj nepretrgoma od decembra 1947 vse do Londonskega sporazuma, in s tem povezana prepoved zaposlovanja oseb brez stalnega bivališča, beguncem vsaj na papirju izredno oteževala ureditev normalnega življenja v Coni A ter polnopravno udejstvovanje v političnem življenju (saj je bilo stalno bivališče pogoj za volilno pravico). Zaradi velikih vrzeli in nedorečenosti besedil zakonov, diskrecijskih pravic, ki so jih dajali izvajalcem, ter prevlade proitalijanskega elementa v upravnem aparatu ZVU pa so begunci lahko te na papirju skoraj nepremostljive ovire premagovali s precejšnjo lahkoto.

Ključne besede: Svobodno tržaško ozemlje, Zavezniška vojaška uprava, istrski begunci, Trst

ABSTRACT

LEGISLATION OF THE ALLIED MILITARY GOVERNEMENT ON THE ISTRIAN REFUGEES (1945-1947-1954)

The author analyses legislation of the Allied Military Government, which standardized the presence and life of refugees from Istria in the Zone A of the Julian March and/or of Free Territory of Trieste, from June 1945 to November 1954. Practically no impediments were set up by orders of the Allied Military Government regarding the entrance of refugees to the Zone, their legal stay in the Zone as well as the possibility to provide flats. However, the prohibition of registering new persons for permanent residence in the Zone A of Free Territory of Trieste, which was in force almost uninterruptedly from December 1947 up to the Memorandum of Understanding in October 1954 (London) and related prohibition of employment of persons without permanent residence caused difficulties, at least on paper, for refugees to arrange their normal life in the Zone A as well as their fully entitled participation in politics (yet the permanent residence was a precondition for the acquirement of the right to vote). Owing to enormous gaps and incompleteness of the act wording the discretion that was given to the executives as well as the prevailance of pro-Italian element in the administrative machinery of the Allied Military Government the refugees surmounted these almost insurmountable obstacles with a considerable ease.

* Mag., zunanji sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

Key words: Free Territory of Trieste, Allied Military Governement, Istrian refugees, Trieste

Ko je po 8. septembru 1943 vojna vihra popolnoma zajela tudi Dalmacijo (predvsem Zadar), ki je do tedaj vojno občutila le posredno, je začelo veliko število njenih prebivalcev zapuščati svoje domove. Del teh oseb je kot svoje pribežališče ali prehodno postajo na poti v notranje predele apeninskega polotoka izbral Trst. S tem se je začela zgodovina Trsta kot begunskega pribežališča.

Ne razpolagamo s podatki o številu Dalmatincev, ki so se takrat ustavili v Trstu, vsekakor pa je v Trstu od konca leta 1943 delovalo vsaj eno begunsko združenje.¹ Prej kot pribežališče beguncev, ki so se iz obmorskih mest Dalmacije umikali pred nevarnostjo zavezniških letalskih napadov v manj izpostavljene kraje dežele in prek Jadranskega morja v Italijo, je Trst postal eno od središč delovanja političnih ubežnikov. Bili so to ljudje, ki so se kompromitirali v fašizmu in so se umaknili pred napredovanjem jugoslovanskih partizanskih enot. V Trstu (kot drugod po Italiji) pa so nadaljevali svoje politično delo in se angažirali v obrambi "italijanstva" Dalmacije, za kar so lahko računali na pomoč vlade Mussolinijeve salojske republike. Drugi, manj ali nič kompromitirani v času fašizma, pa so se zatekli v osvobodjene predele Italije in se angažirali na strani italijanske kraljeve vlade glede problema vzhodne meje in beguncev.²

Zaradi zgodovinske povezanosti z Istro, geografske lege in političnih okoliščin pa je Trst postal pribežališče beguncev predvsem po koncu vojne in ustanovitvi Zavezniške vojaške uprave (ZVU). Čeprav avtorji *Storia di un esodo* domnevajo, da je bil Trst v obdobju od prehoda oblasti v roke ZVU do uveljavitve mirovne pogodbe septembra 1947 za begunce še vedno predvsem prehodna postaja, ker naj bi zaradi posledic vojne mesto nudilo beguncem zelo malo možnosti za namestitev in preživljanje, pa nekatera dejstva kažejo drugače.

Nastanek Gruppo esuli istriani (Skupina istrskih pregnancev) jeseni 1945, predvsem pa ustanovitev Comitato di liberazione nazionale dell'Istria (Odbor narodne osvoboditve za Istro - CLNI) januarja 1946, sta pomenila več stvari. V Trstu je bilo očitno precej Istranov (ki niso bili vsi begunci), ki so se aktivirali v političnem boju za "italijanstvo" rojstne dežele in so z nastankom CLNI dobili določeno (rastočo) težo v tržaškem političnem življenju, predvsem pa v proitalijanskem taboru. Begunci so bili pomemben in verjetno najaktivnejši ter najbolj motiviran del tega tabora in so bili zato prav dobrodošli za vse sile, ki so želele vrnitev Trsta in Istre (ter Dalmacije) Italiji. Tudi neuspeli poskus italijanske vlade, da bi dosegla pristanek ZVU na množično namestitev puljskih beguncev v Trstu leta 1947, lahko beremo kot poskus okrepitve proitalijanskega tabora z "dovažanjem" beguncev.³ Poleg tega so v Trstu begunci lahko računali na razne oblike pomoči, ki so jim jih nudili CLNI (iz ne ravno neznatnih sredstev, ki mu jih je dajala kot predstavniku proitalijanskih sil v Istri italijanska vlada), občinska

¹ Bogneri Marcello: *La stampa giuliano-dalmata in esilio*, Lint, Trieste 1992, str. IX. Po nekaterih podatkih naj bi nemške zasedbene oblasti nasprotovale prisotnosti teh beguncev v Trstu in naj bi jo tudi konkretno preprečevale.

² Colummi Cristiana et al.: *Storia di un esodo. Istria 1945-1956* (dalje *Storia di un esodo*), Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia di Trieste, Trieste 1980, str. 275-277.

³ Taka je bila "uporaba" beguncev ob celi vzhodni italijanski meji. Tako so po negativnem odgovoru ZVU glede prihoda Puljčanov v Trst in Cono A STO lep del puljskih beguncev namestili v Tržiču in Gorici. V podobnem smislu pa so skušali begunce izrabljati tudi drugod po Italiji.

socialnoskrbstvena ustanova Ente comunale di assistenza (ECA) ter podružnice in
izpostave vladnih podpornih

uradov. Res je sicer, da so se v tej prvi fazi ustavljali v Trstu predvsem Istrani in Dalmatinci, ki so razpolagali z lastnimi sredstvi ali pa so v mestu lahko računali na pomoč sorodnikov ali prijateljev. Če pa upoštevamo, da je bil Trst od nekdanj privlačna točka za prebivalstvo manj razvitih predelov Istre, predvsem severozahodne, je jasno, da je bilo beguncev, ki so imeli v Trstu sorodnike, kar precej.⁴

Po septembru 1947 in nastanku Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) pa se je pojavil še en razlog za to, da so se Istrani, ki so zapuščali svoje domače kraje, ustavljali v Trstu. Do leta 1954 je bila končna usoda Istre, vsaj kar se tiče Cone B STO, še vedno nedoločena in bi se begunci, ob spremembi meja, lahko vrnili na svoje domove. Tako prepričanje so v Istranih krepile uradne izjave italijanske vlade o začasnosti razmejitve z Jugoslavijo oz. Cono B STO (ki jo je italijanska diplomacija zagovarjala še dolgo po letu 1954), begunske organizacije pa so tako tolmačenje uporabljale kot enega glavnih argumentov za zahteve po naselitvi beguncev v Trstu (oz. ob vzhodni italijanski meji).

Tudi zaradi določil ZVU glede pridobivanja stalnega bivališča v Coni A, o katerih bo govor kasneje, so številke glede beguncev v Trstu oz. Coni A zelo negotove. Razpolagamo le z nekaterimi zelo fragmentarnimi podatki. Leta 1948 naj bi se v Trstu poslužilo možnosti opcije (seveda za Italijo) okoli 12.800 Istranov starejših od 18 let, med temi pa je bilo takih, ki so prispeli v Trst še pred datumom uveljavitve mirovne pogodbe (15. september 1947), okoli 5.000. Leta 1955, torej le leto po vrnitvi Trsta in Cone A STO pod italijansko upravo, je eden od vodilnih mož CLNI računal, da je bilo v Trstu beguncev z ozemelj, ki so pripadla Jugoslaviji z mirovno pogodbo in iz bivše Cone B STO, okoli 32.000.⁵

Proti koncu petdesetih let, ko se je v glavnem zaključil tudi val izseljevanja iz (takrat že bivše) Cone B STO, naj bi bilo v Trstu po raznih ocenah od 30.000 do 60.000 istrskih (in dalmatinskih) beguncev, čeprav nekateri računajo, da jih je bilo celo 100.000.⁶

Ne glede na številke pa je prisotnost beguncev v Coni A Julijske krajine oz. STO bila gotovo vidna in občutna. Toliko bolj, ker je njihova prisotnost prispevala k zaostrovanju že tako težke socialne in politične situacije. Številčnost beguncev pa je pogojevala zakonodaja ZVU, ki je normirala njihov prihod in obstanek v cono pod njeno upravo. Skušal bom prikazati razvoj in značilnosti zakonskih določil ZVU, ki so neposredno ali posredno zadevali begunce in pogoje njihovega bivanja v Coni A. Seveda ne nameravam prikazati vseh zakonov oz. splošnih ukazov in ukazov ZVU, ki so imeli posledice za življenje beguncev, ampak le tiste norme, ki so urejale najpomembnejše vidike prihajanja in bivanja beguncev v Coni A STO: zakonodajo, ki je urejala prihajanje v cono, izdajanje osebnih izkaznic in norme za

⁴ O tem glej npr. pričevanja nekaterih beguncev iz Grožnjana v Gloria Nemeč: *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930-1960*, Istituto Regionale di Cultura Istriana - Libreria Editrice Goriziana, Gorizia 1998.

⁵ *Storia di un esodo*, str. 427-429.

⁶ To je število, do katerega je prišel na podlagi precej kompliciranih (in vprašljivih) izračunov Zorko Jelinčič. Glej Zorko Jelinčič: *Elementi kolonizacije in demografskega gibanja na Tržaškem ozemlju od maja 1945 do 31. decembra 1960. leta*, tipkopis.

pridobivanje stalnega bivališča, zaposlovanje, dodeljevanje stanovanj ter zakonska določila, ki so bila namenjena posebej beguncem.

Prihod v cono A STO

ZVU je v ukazu št. 139 z dne 14. 2. 1948⁷ ugotavljala, da je z nastankom STO treba vzpostaviti nadzor nad vstopanjem in zadrževanjem civilistov v Coni A in je zato napovedala izdajo tozadevnih ukazov, določil in pravilnikov. V isti številki Uradnega lista ZVU je bil objavljen prvi tak ukaz, in sicer ukaz št. 140, ki je določal pogoje in postopke za vstop in zadrževanje v Coni A, za prehod čez ozemlje Cone A na poti v tretje države ter oblasti in urade, ki so bili pristojni za izdajanje posebnih dovoljenj za vstop. Ukaz je tudi izrecno omenjal, da je ostal v veljavi ukaz št. 112 z dne 7. 1. 1948, s katerim je dobil ponovno veljavo v Coni A italijanski zakon o tujcih iz časa fašizma. Vstop v cono brez potrebnih dokumentov, lažne izjave in/ali predložitve ponarejenih dokumentov za pridobitev dovoljenja za vstop v cono so bila kazniva dejanja, ki so spadala v pristojnost zavezniških vojaških sodišč in za katera so bile predvidene tako zaporne kot denarne kazni. ZVU si je tudi pridržala pravico, da je v vsakem trenutku lahko odvzela in razveljavila dovolilnice za vstop v cono.

Namen teh določil je bil predvsem vzpostaviti nadzor nad prisotnostjo tujcev v Coni A. Ob upoštevanju te potrebe pa je zakon postavljajl čim manj ovir nemotenemu premikanju prebivalstva med conama STO, saj so se med conama lahko prosto gibali le vsi imetniki osebnih izkaznic, ki sta jih izdajali ZVU v Coni A oz. jugoslovanske oblasti v Coni B STO.⁸

Temu ukazu je nato sledili ukaz št. 202, 17. 3. 1948, ki je, z nekaterimi manjšimi novostmi, le na novo formuliral prejšnja določila.⁹ Z ukazom št. 363, 19. 10. 1948, pa so dobili pravico do posebnih dovoljenj za prehod demarkacijske črte med Cono A in B STO lastniki in najemniki kmetijskih zemljišč na drugi strani demarkacijske črte - t. i. dvolastniki. Lastniki in najemniki, ki so stanovali ne več kot 10 km od demarkacijske črte in so imeli svoja zemljišča v jugoslovanski coni STO v oddaljenosti ne več kot 10 km od demarkacijske črte, so lahko dobili zase, za družinske člane in za najeto delovno silo posebno dovoljenje, ki je omogočalo dnevno prehajanje demarkacijske črte zato, kot so pisali, "da so lahko uveljavljali lastninsko pravico in najemniške pravice". Takih dovoljenj pa niso izdajali lastnikom, ki so lastninsko pravico dobili po 15. septembru 1947 - razen če ni šlo za dedovanje.¹⁰

Septembra naslednjega leta je bil objavljen ukaz št. 181 z dne 31. 8. 1949, ki je precej olajševal vstop v Cono A italijanskim državljanom. Po novem je bil le tem potreben le potni list oz. italijanska osebna izkaznica v primeru, da so v cono

⁷ Uradni list Zavezniške vojaške uprave (dalje ULZVU) št. 16, 21. 2. 1948. Kompletno zbirko hrani Narodna in študijska knjižnica v Trstu.

⁸ ULZVU, št. 16, 21. 2. 1948.

⁹ Glej ULZVU, št. 19, 21. 3. 1948. Edina večja novost je bila ta, da so sedaj imetnikom veljavnega potnega lista tuje države vstopni vizum za Cono A STO lahko izdajala, ob preventivnem pozitivnem mnenju Vojaškega urada za dovoljenja ZVU, tudi konzularna predstavništva Velike Britanije in ZDA.

¹⁰ ULZVU, št. 41, 1. 11. 1948.

vstopali z ozemlja Republike Italije.¹¹ To pa ni bilo nepomembno za begunce, saj je bila zanje Italija glavno pribežališče in so tudi bili njeni državljani. Že prvi veliki val

beguncev, tisti iz Pulja, se je usmeril predvsem v Italijo, in to tudi zaradi stališča najvišjih zavezniških vojaških oblasti, ki so nasprotovale izseljevanju beguncev iz Pulja v druge predele Cone A takratne Julijske Krajine.¹² Italija je bila, poleg Cone A, tudi kasneje glavni cilj beguncev. Čeprav nimam podatkov o obsegu priseljavanja v Cono A istrskih in dalmatinskih beguncev, ki so se bili iz Istre (in Dalmacije) najprej zatekli v Italijo, pa je vendar zelo verjetno, da je tak pojav obstajal. Nespremenjena pa je ostala popolna svoboda gibanja med conama imetnikov osebnih izkaznic, ki so jih izdajale jugoslovanske oblasti oz. ZVU.¹³ Ta nov ukaz, ki je nadomeščal ukinjena ukaza št. 202 in 363, so dopolnili z ukazom št. 204, ki ga je podpisal generalni direktor civilnih zadev ZVU Clyde D. Eddelman 22. oktobra 1949. Dopolnilo so izdali zato, da bi olajšali in spodbudili trgovinske in druge vezi z vsemi državami, ki so bile soudeležene v Marshallovem planu. Poleg objave seznama držav, katerih potni listi so njihovim imetnikom dovoljevali vstop v cono brez posebnih vizumov ali dovoljenj (navedenih je bilo 16 držav, ki so vse pripadale zahodnemu bloku, začenši z ZDA in Veliko Britanjo - VB), so s tem ukazom tudi izrecno izključili, da bi dovoljenje za vstop v cono dajalo pravico do vpisa v sezname stalno bivaajočih ene od občin Cone A.¹⁴ Zadnjič so normativo za vstop v Cono A popravili z ukazom št. 179 z dne 12. 11. 1951,¹⁵ ki pa ni uvajal nobene novosti za begunce iz Cone B in ostale Istre.

Osebnne izkaznice

Mnogo obsežnejša je bila zakonodaja, ki je urejala izdajanje in obveznosti v zvezi z osebnimi izkaznicami.

Obveznost osebnih izkaznic za vse, ki so živeli v JK, je ZVU uvedla z ukazom št. 14, 10. 9. 1945. Kot so pisali, je to bila uresničitev dogovora, ki so ga sklenili z jugoslovanskimi oboroženimi silami. Ukaz je predvideval, da bodo policijske sile anglo-ameriške okupacijske cone JK izdajale osebam, ki so živele v njihovi coni tri vrste osebnih izkaznic. Čeprav so pisali, da je bil prvi tip izkaznic namenjen osebam z domicilom v Coni A JK, pa so tako izkaznico lahko dobili vsi, ki so imeli verodostojna dokazila, da so imeli stalno bivališče na ozemlju JK - tudi zunaj Cone

¹¹ Jugoslovanski državljani pa so za vstop v cono potrebovali, poleg veljavne jugoslovanske osebne izkaznice, tudi posebno dovoljenje ZVU. Glej ULZVU, št. 25, 11. 9. 1949.

¹² Glej npr. pismo, ki jo je Brigadier Chief of the Liaison and Civil Affairs Branch of the Allied military government M. Carr poslal 5. marca 1947 podtajniku pri Predsedstvu ministrskega sveta Republike Italije P. Cappi. V njem M. Carr potrjuje, sklicujoč se na pismo admirala Stona predsedniku ministrskega sveta Republike Italije z dne 28. januarja 1947, da nameravajo zavezniške vojaške oblasti vse begunce iz Pulja, ki bi prispeli v Trst z ladjama Pola in Grado, napotiti v Italijo neposredno po njihovem izkrcanju v Trstu. Archivio Centrale dello Stato Roma, fond Presidenza del Consiglio dei Ministri, (dalje ACS, PCM), fasc. 1-6-1/ 25049/40.

¹³ ULZVU, št. 25, 1. 9. 1949.

¹⁴ ULZVU, št. 30, 1. 11. 1949.

¹⁵ ULZVU, št. 32, 21. 11. 1951. S tem ukazom so v bistvu le razširili seznam držav (sedaj jih je bilo 26), katerih državljanom je bil za vstop v cono dovolj potni list, ter prepovedali pristajanje letal v Coni A brez dovoljenja Direktorja notranjih zadev ZVU. Ukazu je bila tudi priložena posebna tabela kopenskih, železniških in pomorskih mejnih prehodov oz uradov.

A - pred 1. majem 1945. To je pomenilo, da so pravico do osebne izkaznice imeli ne le optanti (ki so morali imeti, zato da jim je bila priznana pravica do opcije, stalno bivališče na ozemlju JK, ki je z Mirovno pogodbo pripadel Jugoslaviji, pred 10. 6. 1940) in begunci, ki so že zapustili jugoslovansko območje JK, ampak tudi osebe, ki so še živele v jugoslovanski coni JK. Posameznikom, ki niso predložili ustreznih dokazil o domicilu v JK pred 1. 5. 1945, so izdali začasno potrdilo o registraciji. Drugi dve vrsti osebnih izkaznic sta bili namenjeni jugoslovanskim odnosno italijanskim državljanom, ki so živeli v Coni A JK. Kdor je bil po roku, ki so ga določali za posamezno cono conski komisarji, brez izkaznice, je storil kaznivo dejanje, ki so ga zavezniška vojaška sodišča lahko kaznovala z denarno in/ali zaporno kaznijo.¹⁶ Naslednje leto je ZVU z ukazom št. 127, 13. 5. 1946, spremenila poimenovanje prve vrste osebne izkaznice iz "osebna izkaznica za domicilirane" v "osebna izkaznica za bivaajoče v JK". Obenem pa so s tem ukazom ustanovili Conske komisije za osebne izkaznice, ki so odločale o tipu osebne izkaznice, do katere so imeli pravico posamezniki, ki jim je bilo izdano le potrdilo o registraciji, in o prizivih oseb, ki so smatrale, da so dobile napačen tip osebne izkaznice. Komisije so sestavljali pravni oficir cone, ki je komisiji predsedoval, oficir, zadolžen za javno varnost cone in conski komisar ali njegov poverjenik. Te komisije so imele veliko diskrecionalnost pri odločanju, saj niso bile vezane na pravno veljavo dokazov in so lahko sprejemale in jemale v poštev vse vrste dokazov, tudi ustne, ki so jih smatrale za pomembne za pravilno odločanje.¹⁷

Po nastanku STO je ZVU z ukazom št. 8, 27. 9. 1947, odredila, da morajo do 1. 11. 1947 vsi imetniki osebnih izkaznic ZVU, ki so bili domicilirani v Coni A dne 16. 9. 1947, svoje izkaznice dati žigosati s posebnim žigom. Nežigosane izkaznice so po tem datumu izgubile veljavo. Za žigosanje izkaznice je bilo treba predstaviti, poleg prošnje, v kateri je bilo treba navesti datum pričetka domicila v coni, tudi dokazilo o domicilu v coni v trenutku predstavitve prošnje. Kot veljavna dokazila so navajali potrdilo o stalnem bivanju, ki ga je izdal anagrafski urad, ali izjavo, ki jo je podpisala poverjena oseba - župnik, sodnik ali policijski funkcionar, ki je imel vsaj čin inšpektorja. Osebam, ki so jim izkaznice izdali na ozemlju bivše Cone A JK, vendar zunaj ozemlja Cone A STO, in niso uspele takoj predložiti dokazil o domicilu v Coni A STO pred 16. 9. 1947, pa so izdali posebno potrdilo, ki je veljalo tri mesece. Žigosanje izkaznic je bilo v pristojnosti Višjega policijskega oficirja za civilne zadeve, ki je moral za sprejemanje prošenj in izkaznic ustanoviti posebne Urade za osebne izkaznice.¹⁸ Sprva so predvidevali, da bo treba žigosati tudi osebne izkaznice, ki so jih izdali po 16. 9. 1947, z ukazom št. 57 (8A), 29. 10. 1947, pa so izrecno prepovedali žigosanje teh osebnih izkaznic, vendar z nekaterimi izjemami. Med temi je bila za begunce pomembna ona, ki je dovoljevala žigosanje osebnih izkaznic, izdanih po 16. 9. 1947 osebam, ki se niso nahajale v Coni A STO 16. 9. 1947 ali pred tem datumom, a bi po določenih ukaza št. 14 imele pravico do osebne izkaznice tipa "za domicilirane v JK", če bi se 16. 9. 1947

¹⁶ ULZVU, št. 3, 9. 10. 1945.

¹⁷ Glej ULZVU, št. 19, 1. 6. 1946. V Tržaški coni JK so to komisijo ustanovili s Conskim obvestilom št. 5 (ULZVU, št. 20, 15. 6. 1946). Komisija je imela svoje urade v prostorih tržaške prefekture v mezzaninu, soba št. 19.

¹⁸ ULZVU, št. 2, 1. 10. 1947.

nahajale v coni.¹⁹ Do veljavne osebne izkaznice ZVU tipa za domicilirane v Coni A so lahko tako prišli vsi, ki so imeli domicil pred 1. 5. 1945 na ozemlju JK.

Ukaz št. 138, 14. 2. 1948, je nekako urejal problem osebnih izkaznic po izvršenem žigosanju dotedanjih. Te so ostajale veljavne, osebna legitimacija (izkaznica ali drugi v ukazu navedeni dokument) pa je bila obvezna za vse osebe, ki so se nahajale na ozemlju Cone A STO in so dovršile 12 let. Izrecno so poudarili, da ima osebna izkaznica veljavo le kot dokument za preverjanje istovetnosti oseb, ne daje pa nobenih posebnih pravic. Še vedno so izdajali tri vrste osebnih izkaznic, vendar so bile sedaj to poleg izkaznic za osebe, ki so imele bivališče v JK, še izkaznice za italijanske oz. jugoslovanske državljane brez bivališča v JK. Za begunce so bila važna tudi določila, ki so zadevala izdajanje novih izkaznic. ZVU je namreč imela pravico, da je po lastni presoji avtorizirala izdajo osebnih izkaznic italijanskim državljanom, ki niso izgubili državljanstva in bi imeli pravico, če bi bili prisotni v coni 16. 9. 1947, do vpisa v seznam stalno bivajočega prebivalstva ene od občin cone, ki pa zaradi od njihove volje neodvisnih dejavnikov niso bili omenjenega dne prisotni v coni. Na podlagi tega določila so tako imeli možnost pridobitve osebne izkaznice za bivajoče optanti, ki so ohranili italijansko državljanstvo.²⁰ Ustanovili so tudi posebno consko prizivno komisijo za izkaznice, ki je med drugim odločala o izdajanju osebnih izkaznic apatridom in beguncem (displaced persons) in je, kot že komisije za osebne izkaznice, svoje odločitve sprejemala brez vsakršnih formalnih norm glede dokaznega gradiva.²¹ Ta ukaz, kot vse prejšnje, so razveljavili z ukazom št. 193 z dne 9. 4. 1948, ki je izredno poenostavljal normativo glede osebnih izkaznic. Te so bile sedaj obvezne za vse, ki so dopolnili 15 let in so imeli stalno bivališče ali so stanovali v coni. Glavni namen ukaza pa je bil urediti zamenjavo dotedanjih osebnih izkaznic z novimi, ki so bile enega samega tipa. Vendar je bilo vanje obvezno vpisati državljanstvo imetnika. Te izkaznice so po 31. 12. 1948 zamenjale prejšnje. S tem ukazom so tudi ustanovili eno samo Komisijo za osebne izkaznice, ki je bila pristojna za celo cono. Imela je pristojnosti prejšnjih conskih komisij in prizivne komisije ter je odločala na podlagi sumaričnih postopkov.²²

Sledila je še vrsta ukazov, ki pa so zadevali le podaljšanje nekaterih rokov in druge za temo nepomembne zadeve.²³ Nekoliko večji pomen je imel le ukaz št. 228, ki so ga objavili v Uradnem listu št. 35, 21. 12. 1949. S tem ukazom so spet uvedli dva različna tipa osebnih izkaznic. Prvi je imel na platnici napis "bivališče" in je pripadal le osebam, ki so bile vpisane v seznam stalno bivajočega prebivalstva

¹⁹ Izzvzeti so bili še otroci oseb, ki so imele pravico do žigosanja osebnih izkaznic in so dovršili 18 leto starosti in osebe, ki so jim izdali osebno izkaznico, ker so do nje imeli pravico kot imetniki potrdila o registraciji. ULZVU, št. 5, 1. 11. 1947.

²⁰ ULZVU, št. 16, 21. 2. 1948. Nove osebne izkaznice so lahko izdajali še ženam in sinovom/hčeram imetnikov osebne izkaznice ter osebam, ki so bile vpisane kot stalno bivajoče v anagrafskem uradu ene od občin cone pred 31. 12. 1947 in ki na tisti datum niso bile v lasti izkaznice za bivajoče.

²¹ Komisija je odločala še o prizivih oseb, ki so jim zavrnilo prošnjo za izdajo osebnih izkaznic.

²² ULZVU, št. 22, 21. 4. 1948.

²³ Bili so to ukaz št. 416, 30. 12. 1948 (ULZVU, št. 47), s katerim so uvedli obveznost osebne izkaznice tudi za osebe z začasnim bivališčem v coni ter pristojnost za izdajanje osebnih izkaznic dodelili županom; ukaz št. 418, 30. 12. 1948 (ULZVU, št. 47); ukaz št. 44, 7. 3. 1949 (ULZVU, št. 7), ki je ustanavljal posebne občinske urade za izdajanje po hitrem postopku anagrafskih dokumentov in osebnih izkaznic; ukaz št. 141, 29. 6. 1949 (ULZVU, št. 19); ukaz št. 42, 14. 3. 1950 (ULZVU, št. 80); ukaz št. 94, 6. 5. 1950 (ULZVU, št. 13); ukaz št. 130, 24. 7. 1951 (ULZVU, št. 21), ki je uvajal veljavnost zapadlih osebnih izkaznic za ugotavljanje istovetnosti volilcev ob priliki občinskih volitev.

ene od občin cone. Drugi tip pa je imel na platnici zeleno poševno črto in napis "stanovanje", izdajali pa so ga vsem obvezancem, ki niso bili vpisani med stalno bivaajoče.²⁴

Stalno bivališče

Do prepovedi vpisovanja novih oseb v sezname stalno bivaajočega prebivalstva občin Cone A STO decembra 1947 je v angloameriški zasedbeni coni JK veljal kraljevi odlok št. 2132, 2. 12. 1929, ki je vse občine Kraljevine Italije obvezoval, da so sestavile in urejale seznam stalno bivaajočega prebivalstva. Kot stalno bivaajoče so opredeljevali tiste osebe, ki so imele svoje glavno bivališče na ozemlju občine, oziroma so bile celo leto ali večino leta prisotne na ozemlju občine. Posameznika so v seznam vpisali bodisi, da se je sam prijavil (kar je bilo obvezno), bodisi če je urad, ki je urejal seznam, ugotovil, da posameznik že eno leto nepretrgano (ali brez daljših presledkov) prebiva v občini. Poleg tega pa je zakon dovoljeval retroaktivnost vpisa, a le pod pogojem, da je bila predhodna prisotnost v občini potrjena z uradnim aktom, ki ga je podpisal pretor, notar ali z drugim pravno veljavnim aktom.²⁵ Za pridobitev stalnega bivališča v eni od občin angloameriškega področja JK je bilo tako beguncem dovolj, da so se prijavili kot stalno bivaajoči, saj pristojni občinski uradi niso imeli obveznosti, da bi prijave preverjali.

Po nastanku STO je ZVU z ukazom št. 64, 19. 12. 1947, začasno prekinila vpisovanje v sezname stalno bivaajočega prebivalstva občin Cone A.²⁶ Očitno je bil ta ukrep v zvezi z odločitvijo zaveznikov, da ne dovolijo naseljevanja beguncev iz Pulja v druge predele bivše JK, ki so bili pod njihovo upravo, saj so z njim formalno onemogočili vsem po decembru 1947 prispelim beguncem pridobitev stalnega bivališča v Coni A. Aprila 1948 so z ukazom št. 222 dovolili nadaljnje vpisovanje tudi italijanskih državljanov, ki so bili 10. 6. 1940 domicilirani v eni od občin cone ter italijanskih državljanov, rojenih v coni in vpisanih v sezname stalno bivaajočih pred 10. 6. 1940.²⁷ 22. junija istega leta pa je ZVU izdala posebno obvestilo, ki se je nanašalo na prijavljanje beguncev. Zadevalo je osebe, ki so bile brez italijanskega državljanstva in so se zatele v Cono A STO, ker so bile prisiljene zapustiti svoja bivališča zaradi posledic vojne ali političnih sprememb po 10. 6. 1940. Bilo pa je to zgolj vabilo, naj se vse take osebe prijavijo pri Uradu za socialno pomoč in begunce ZVU (Welfare & D. P. Office AMG - s sedežem na ul. Mazzini 30 v Trstu), ker je bila prijaviteljev pogoj, da so lahko dobivali pomoč ZVU in/ali mednarodne organizacije International refugee organization (IRO).²⁸ Dejansko je stvar le zelo obrobno zadevala istrske begunce, saj je velika večina teh s sistemom opcije ohranila italijansko državljanstvo.

²⁴ ULZVU, št. 35, 21. 12. 1949.

²⁵ Gazzetta ufficiale del Regno d'Italia (dalje GURI), št. 303, 30. 12. 1929, str. 5766-5777.

²⁶ ULZVU, št. 10, 21. 12. 1947. Izvzeti so bili le sinovi/hčere ter soproge oseb, ki so že bile vpisane v sezname stalno bivaajočih.

²⁷ ULZVU, št. 21, 11. 4. 1948.

²⁸ ULZVU, št. 29, 1. 7. 1948.

Z ukazom št. 156, 25. 7. 1949, so dovolili vpisovanje v sezname stalno biva-jočih tudi uradnike javnih uprav Republike Italije, ki so bili službeno premeščeni v Cono A STO.²⁹ Končno pa je ZVU 29. 11. 1950 z ukazom št. 219 sicer potrdila začasno prekinitev vpisovanja, vendar je prejšnjim izjemam dodala možnost vpisa za vse osebe, ki so bile vpisane kot živeče (stanujoče) v eni od občin cone vsaj od 1. 11. 1949 in so predstavile prošnjo do 1. 6. 1951.³⁰ Z ukazom št. 34, 9. 2. 1952, pa so onim, ki so zamudili ta rok, dokončno preprečili pridobitev stalnega bivališča.³¹ Obenem je bil ta ukaz tudi končna beseda ZVU o vpisovanju novih stalnih prebivalcev, kar je pomenilo, da je bilo beguncem, vsaj formalno in uradno, do vrnitve Italije v Coni A onemogočeno pridobivanje stalnega bivališča. To pa je imelo težke posledice za njihovo življenje v coni.

Zaposlovanje

Vse do objave ukaza št. 325, 21. 8. 1948, je v Coni A JK oz. STO veljal ita-lijanski zakon glede zaposlovanja, ki je predvideval, da so pristojni občinski uradi delovno knjižico lahko izdajali vsem delavcem, ki so stanovali (dimoranti) v občini. Z ukazom št. 325, 14. 8. 1948, pa so delovno knjižico v Coni A STO lahko dobili le delavci (tudi če niso imeli italijanskega državljanstva), ki so bili vpisani v seznam stalno bivajočega prebivalstva občine. Delovna knjižica pa je bila nujen pogoj tudi za vpis v sezname brezposelnih. Poleg tega je ukaz odredil, da se morajo odpustiti z dela vsi, ki niso ustrezali pogojem za izdajo delovne knjižnice (v izjemnih primerih so lahko dovolili, da so taki delavci ostali za časovno strogo določeno dobo na svojem delovnem mestu) ter da se po odpustu ne vpišejo v sezname brezposelne delovne sile Urada za zaposlovanje. Za vsako kršitev ukaza in lažno izjavo za pridobitev delovne knjižice so bile predvidene denarne in zaporne kazni.³² Ker pa je bilo beguncem po 31. 12. 1947 nemogoče dobiti stalno bivališče v Coni A STO, je bilo zanje možno le ilegalno zaposlovanje.

Povsem na novo so uredili zaposlovanje z ukazom št. 367 (72 C), 16. 11. 1948. Zasebni in javni delodajalci so lahko zaposlovali izključno delavce iz seznama brezposelnih Urada za delo (oz. njegovega Urada za zaposlovanje), za vpis v ta seznam pa je bilo treba predstaviti sedaj, poleg delovne knjižice, tudi potrdilo o vpisu v seznam stalno bivajočega prebivalstva ene od občin cone. V poseben, ločen seznam so vpisovali brezposelne delavce s tujim državljanstvom, a s stalnim bivališčem v coni. Delavce z italijanskim državljanstvom (tudi optante torej), a brez stalnega bivališča, so lahko delodajalci zaposlili le, če so bili specializirani delavci, ki jih drugače ni bilo mogoče najti v coni in s posebnim dovoljenjem pristojnih uradov ZVU. To je bilo eno od redkih določil, ki so se ga lahko za legalno zaposlitev posluževali begunci (vendar le taki z izvedeno opcijo), saj jim je nekaj možnosti v tem smislu dajalo le še dejstvo, da določila ukaza niso veljala za od delodajalca odvisne soprogo/a in sorodnike do tretje stopnje ter za hišne pomočnice/ke. Ven-dar so sedaj vsem, ki niso imeli stalnega bivališča v coni, prepovedali tudi, da bi

²⁹ ULZVU, št. 21, 1. 8. 1949.

³⁰ ULZVU, št. 33, 1. 12. 1950.

³¹ ULZVU, št. 5, 21. 2. 1952.

³² ULZVU, št. 34, 21. 8. 1948. Denarna kazen je lahko znašala največ 100.000 lir.

bili člani delovnih in proizvodnih zadrug.³³ Tudi z ukazi št. 85, 25. 4. 1949, št. 107, 30. 5. 1950, in št. 4, 9. 1. 1951, se ni za begunce (če izvzamemo tiste, ki so lahko dobili stalno bivališče na podlagi ukaza št. 219 iz novembra 1950) glede zaposlovanja nič spremenilo, saj so vsi ukazi le dodatno omejevali možnosti rednega zaposlovanja delavcev brez stalnega bivališča.³⁴

ZVU je prvi in zadnji ukaz, ki je beguncem iz Istre in Dalmacije dajal posebne pravice na področju gospodarskih dejavnosti, izdala le nekaj mesecev pred koncem STO. Z ukazom št. 21, 16. 3. 1954, so priznali bivšim zakupnikom prodajaln blaga državnega monopola na ozemlju, ki ni bilo več pod italijansko suverenostjo, določene prednosti pri obnavljanju svojih gospodarskih dejavnosti v Coni A STO. Posebej pomembno je bilo dejstvo, da niso teh ugodnosti pogojevali z vpisom v seznam stalno bivaajočih.³⁵

Stanovanja

Četrtega avgusta 1945 je ZVU izdala splošni ukaz št. 10, s katerim je pooblašala conske komisarje, da so ustanovili v svojih conah, v krajih, kjer so menili da je potrebno, posebne odbore za stanovanja. S tem je bil uveden strog nadzor nad vsemi bivalnimi in poslovnimi prostori v privatni in javni lasti. Poleg drugih zelo širokih pooblastil za urejanje stanovanjskega vprašanja so odbori imeli tudi pravico, da so odredjali namestitve v razpoložljiva bivališča vseh s stanovanjem nepre-skrbljenih oseb.³⁶ S conskim ukazom št. 6 je oktobra 1945 komisar tržaške cone ustanovil odbor za stanovanja za občino Trst, ki pa je lahko sprejemal le prošnje oseb, ki so imele bivališče v občini.³⁷ S splošnim ukazom št. 62, 3. 7. 1946, so pristojnosti odborov prenesli na urade za stanovanja, odborom pa dali vlogo prizivne instance v stanovanjskih zadevah.³⁸ Komisar tržaške cone je že 10. 7. 1946 s conskim ukazom št. 6 B razveljavil svoj prejšnji ukaz št. 6 in poveril te naloge na ozemlju občine Trst občinskemu uradu za stanovanja. V ukazu ni bilo več nobene omejevalne klavzule za sprejemanje prošenj, bile pa so navedene kategorije, ki so imele prednost pri dodeljevanju stanovanj. Na prvem mestu so bile osebe, ki so bivališče izgubile zaradi vojne škode (in med te bi lahko spadali tudi begunci), na tretjem osebe, ki so izgubile stanovanje zaradi rasnega in političnega preganjanja (in tudi med slednjimi bi lahko bili zaobjeti begunci), na zadnjem pa vsi tisti, ki niso spadali v nobeno od privilegiranih skupin. Kot prizivno inštanco v stanovanjskih zadevah so ustanovili tudi odbore za stanovanja, ki so jih sestavljali od občinskih predsednikov imenovani predsednik in štirje člani.³⁹ S conskim ukazom št. 6 C, 4. 10. 1946, so določila prejšnjega ukaza raztegnili na celo tržaško cono in urejanje stanovanjskega vprašanja naložili vsem občinskim uradom za stanovanja. Poleg prejšnjih privilegiranih kategorij so sedaj

³³ ULZVU, št. 43, 21. 11. 1948.

³⁴ Glej ULZVU, št. 12, 1. 5. 1949; št. 16, 11. 6. 1950; št. 1, 11. 1. 1951.

³⁵ ULZVU, št. 21, 21. 3. 1954.

³⁶ ULZVU, št. 1, 19. 9. 1945.

³⁷ ULZVU, št. 4, 15. 10. 1945.

³⁸ ULZVU, št. 24, 15. 8. 1946.

³⁹ ULZVU, št. 24, 15. 8. 1946.

na drugo mesto uvrstili tudi osebe, ki so zapustile svoja bivališča iz bojazni pred vojnimi razdejanji.⁴⁰ V ožji tržaški okolici takratne tržaške cone so take urade ustanovili le v občinah Trst (predsedoval mu je Bruno Goruppi) in Milje (predsednik Pietro Robba).⁴¹

Po nastanku STO je ZVU z ukazom št. 365, 22. 10. 1948, urade in odbore za stanovanja podredila predsedniku cone, stroške za njihovo delovanje pa naprtila

občinam, ki pa so lahko po sklepu občinskega odbora predlagale predsedniku cone razpust svojih stanovanjskih odborov in uradov.⁴² Od maja leta 1950 pa je predsednik cone svoje pristojnosti glede ohranitve ali razpusta stanovanjskih uradov in odborov lahko predal županom.⁴³ To je v kratkem privedlo do razpusta teh uradov in sprostitev stanovanjskega trga. Naslednje leto pa so z ukazom št. 147, 23. 7. 1952, pristojnost dodeljevanja stanovanj, ki so jih v Coni A STO zgradili za brezdomce z državnimi sredstvi, dali posebni komisiji. Sestavljali so jo pretor, ki je odrejal sodne izgone iz stanovanj (bil je tudi njen predsednik), predsednik Istituto autonomo case popolari (Avtonomni zavod za ljudske hiše-IACP) ali njegov delegat, predstavnik predsedstva cone, predstavnik občine Trst in predstavnik Istituto Antonio Caccia e Maria Burlo-Garofolo (dobrodelni sklad, ki je priskrboval stanovanja revnim). Komisija je odločala z navadno večino glasov, sejam pa sta lahko prisostvovala s posvetovalnim glasom funkcionar Državne inženirske službe in zastopnik Ente ausiliario di assistenza sociale (EAAS, Pomožna ustanova za socialno pomoč).⁴⁴ V ostalih občinah cone je o oddajanju teh stanovanj odločal IACP v soglasju z občinskimi upravami.⁴⁵ Z ukazom št. 76, 14. 5. 1953, sta postala člana komisije s posvetovalnim glasom dva člana, ki sta ju določila večina oz. manjšina tržaškega občinskega sveta. Ko pa je komisija odločala o dodelitvi stanovanj, ki jih je zgradila Opera per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati (OAPGD, Ustanova za pomoč beguncem iz Julijske krajine in Dalmacije, vsestranska skrbnica istrskih in dalmatinskih beguncev, ki je gradila stanovanja izključno za begunce), sta se se udeleževala s polnopravnim glasom tudi dva predstavnika OAPGD.⁴⁶ Še posebej pomembno je bilo dejstvo, da ni prednostnih kriterijev, ki so veljali za oddajo stanovanj prosilcem, določila ZVU, ampak si jih je izbrala komisija sama.

Ukazi, ki so neposredno zadevali begunce in begunske ustanove

V zbirki Uradnih listov ZVU ni zaslediti ukazov, ki bi zadevali izključno istrske in dalmatinske begunce. Izjema je le ukaz št. 438, 3. 9. 1947, s katerim je ZVU priznala tudi vojnim beguncem (sicer vsem in ne le istrskim in dalmatinskim) ter vsem revnim, ki so uživali pomoč občinskih skrbstvenih ustanov, pravico do me-

⁴⁰ ULZVU, 1. 11. 1946.

⁴¹ Glej Administrativni conski ukaz št. 52, 26. 3. 1947, ULZVU, št. 14, 15. 4. 1947. Poleg teh so take urade ustanovili še v Tržiču, Gradežu, San Pier d'Isonzu in San Canzian d'Isonzu.

⁴² ULZVU, št. 41, 1. 11. 1948.

⁴³ Glej ukaz št. 96, 8. 5. 1950, ULZVU, št. 14, 21. 5. 1950.

⁴⁴ EAAS je ustanovila ZVU z ukazom št. 185, 27. 9. 1950, kot znanstveni in svetovalski organ za vse podporne in socialno skrbstvene ustanove.

⁴⁵ ULZVU, št. 21, 1. 8. 1952.

⁴⁶ ULZVU, št. 14, 21. 5. 1953.

sečne pomoči 300 lir (za družinskega poglavarja in vsakega od njega odvisnega družinskega člana). Finančne stroške je krila ZVU.⁴⁷

ZVU pa je izdala celo vrsto ukazov, s katerimi je omogočila nastanek zametka kasnejšega begunskega naselja ob ustju Timave. Tako je 18. 8. 1948 z ukazom št. 248 razglasila za javno koristno in neodložljivo potrebno gradnjo ribogojnice ob ustju Timave, kar je pomenilo, da so lahko sprožili postopek za hitro razlastitev potrebnih terenov.⁴⁸ Temu je sledil leta 1950 podoben razglas za gradnjo električnega daljnovoda do ribogojnice ob Timavi,⁴⁹ leta 1951 za razširitev ribogojnice⁵⁰ in naslednje leto za podaljšanje roka veljavnosti prejšnjega razglasa.⁵¹ Na področju gospodarsko povsem neuspešne ribogojnice je po njenem propadu zraslo begunsko ribiško naselje.⁵²

Sklep

Zakonodaja ZVU ni postavljala na papirju nobenih ovir legalnemu vstopu in začasnemu obstanku v Coni A prebivalcev jugoslovanskega dela JK oz. STO. Če bi jim to preprečevale jugoslovanske oblasti z oteževanjem izdaje osebnih izkaznic, so vsi, ki so bili domicilirani v JK pred 1. 5. 1945, imeli še vedno možnost, da so dobili osebne izkaznice ZVU, kar je bilo za legalni prehod demarkacijske črte in legalno zadrževanje v Coni A več kot dovolj. Vse lažje pa so v Cono A lahko prihajali tudi begunci iz Istre in Dalmacije, ki so se bili v prvem trenutku zatekli v Italijo in so bili italijanski državljani.⁵³

Legalni vstop v Cono A JK oz. STO pa še ni pomenil, da so lahko potem begunci polnopravno živeli pod upravo ZVU. Legalni vstop s potrebno dokumentacijo jim je zagotavljal, da jih ne bodo izgnali iz cone. Isto je veljalo tudi za ilegalne prebežnike, vsaj one, ki so ohranili italijansko državljanstvo, ki so si lahko priskrbeli osebno izkaznico ZVU na podlagi številnih izjem k načelno strogi omejitvi izdajanja novih izkaznic po ustanovitvi STO. Vsi begunci so lahko dobili po uradni poti tudi stanovanje, saj ni ZVU postavljala nobenih pogojev (oz. je bil do leta 1946 pogoj stalno bivališče v coni, ki pa so si ga lahko begunci priskrbeli brez večjih težav) za sprejemanje prošenj in so begunci celo spadali med kategorije prosilcev, ki so imele pri dodeljevanju stanovanj prednost. Do decembra 1947, ko je prišlo do prekinitve vpisovanja v sezname stalno bivajočega prebivalstva cone, so lahko begunci imeli tudi redno zaposlitev in so torej imeli vse pogoje za normalno in legalno življenje v Coni A (seveda v mejah okoliščin komaj zaključene

⁴⁷ ULZVU, št. 27, 11. 9. 1947.

⁴⁸ ULZVU, št. 34, 21. 8. 1948.

⁴⁹ Ukaz št. 168, 8. 9. 1950, ULZVU, št. 25, 11. 9. 1950.

⁵⁰ Ukaz št. 106, 14. 6. 1951, ULZVU, št. 17, 21. 6. 1951.

⁵¹ Ukaz št. 198, 27. 12. 1952, ULZVU, št. 36, 31. 12. 1952. Poleg tega je ZVU izdala še vrsto administrativnih ukazov, s katerimi je posegala v upravljanje dveh begunskih ustanov, Consorzio peschereccio istriano (Istrska ribiška zadruga, o kateri pa nimam podatkov) in Cassa di risparmio dell'Istria (Istrska hranilnica), ki je nastala leta 1947 po preselitvi Puljske hranilnice (Cassa di risparmio di Pola) v Trst.

⁵² O tem begunskem ribiškem naselju glej Alessandro (Sandi) Volk: Naselitev istrskih beguncev v Tržaški pokrajini - vidiki "nacionalne bonifikacije", v Acta Histriae VI., Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, ZRS, Koper 1998, str. 239-252.

⁵³ Do uveljavitve mirovne pogodbe so bili itak vsi prebivalci JK italijanski državljani, po septembru 1947 pa so prebivalci bivše Cone B JK lahko optirali za italijansko državljanstvo.

vojne in begunstva). Ko pa je decembra 1947 ZVU z ukrepom, ki je bil najkonkretnejša ovira načrtu italijanske države in proitalijanskega tabora v Trstu, množične naselitve beguncev iz Pulja v Coni A prekinila vpisovanje v sezname stalno bivaajočih, so novim beguncem onemogočili redno zaposlovanje (saj je bil pogoj za tako zaposlitev prav stalno bivališče v coni) in s tem enega od temeljev normalnega življenja. S tem pa so kasneje dospeli begunci izgubili volilno pravico, saj je ZVU z ukazom št. 345, 24. 9. 1948, odredila, da pripada volilna pravica vsem moškim in ženskam, ki so dopolnili 21. leto, so bili na dan 15. 9. 1947 italijanski državljani in so bili vpisani v seznam stalno bivaajočega prebivalstva ene od občin cone.⁵⁴ Neznano število beguncev je dobilo možnost ureditve svojega položaja z ukazom iz novembra 1950, ki je dovolil pridobitev stalnega bivališča beguncem, ki so živeli v coni vsaj eno leto, vsi ostali (predvsem množica beguncev iz Cone B STO, ki se je začela stekati v Cono A po oktobru 1953) pa so ostajali brez stalnega bivališča.

Zanimivo je, da ni ZVU izdala nobenega ukaza, ki bi istrskim beguncem namenjal posebne podpore in druge ugodnosti. To pa ker je za to skrbela italijanska država prek svojih krajevnih izpostav. Poleg ukrepov, ki so spadali med njene uradne dolžnosti (imenovanje in/ali potrditev članov upravnih odborov raznih z begunci povezanih ustanov in podjetij) pa je ZVU odigrala pomembno vlogo v načrtnem naseljevanju beguncev, saj sta bila njen pristanek in konkretno ukrepanje nujno potrebna za hitro izvedbo načrtnega naseljevanja beguncev v Coni A.

Tako na papirju. Toda dejansko stanje je bilo verjetno drugače. V prvi vrsti je treba upoštevati nedorečenost zakonodaje, ki je puščala mnogo vrzeli za njeno preskakovanje, ter da so se dale mnoge formulacije v ukazih ZVU interpretirati bolj ali manj restriktivno. Njihova interpretacija pa je bila v glavnem prepuščena uradnikom, ki so bili (predvsem kar se tiče občine Trst in upravnega aparata ZVU) isti, kot za časa fašizma in torej zagovorniki italijanskih interesov. Naj ponazorim prejšnja izvajanja s primerom ukazov, ki so zadevali osebne izkaznice. Temeljni pogoj za pridobivanje osebne izkaznice za stalno bivaajoče je bila predstavitev "zadostnih dokazov", v ukazih pa niso določali, kakšne vrste naj bi ti "zadostni dokazi" bili. Z ozirom na dejstvo, da so komisije, ki so sprejemale prizive glede osebnih izkaznic, lahko odločale na podlagi pisnih, a tudi ustnih dokazil, in tudi glede na to, da so kot dokazilo bivanja v coni za časa uveljavitve mirovne pogodbe veljale izjave, podpisane od župnika, sodnika ali policijskega oficirja, se mi zdi zelo verjetno, da je tudi za izdajo izkaznic veljalo podobno dokazno gradivo - od ustne izjave ene ali več prič, do pisne izjave župnika. Italijanska duhovščina, ali vsaj njen velik del, pa je, s škofom Antoniom Santinom na čelu, bila eden od stebrov (če že ne glavni steber) proitalijanskega tabora (kot je na drugi strani precejšnje število slovenskih duhovnikov, predvsem v prvih letih po koncu vojne, spadalo v projugoslovanski tabor), še posebej vidno vlogo pa je imela med begunci in v begunskih organizacijah (upravičena se zdi celo domneva, da so bili zaupniki tajnih odborov CLNI v Istri v glavnem duhovniki). Poleg tega so na začetku na podlagi te vrste dokaznega gradiva o izdaji osebnih izkaznic odločali zavezniški oficirji, ki očitno niso imeli pregleda nad dejanskim stanjem, tako da so bili odvisni od informacij, ki so jim jih posredovali domači uradniki. Ko pa so na koncu leta 1948

⁵⁴ ULZVU, št. 38, 1. 10. 1948. Volilne imenike so hranile in urejale občine.

pristojnost izdajanja osebnih legitimacij prenesli od policije na župane, je to pomenilo, da so o upravičenosti posameznikov do osebne izkaznice odločali ne več okolju do neke mere tuji (in torej vsaj do določene mere nepristranski) zavezniški oficirji, ampak domačini, ki so nedvomno, v tedaj zelo razgretem političnem vzdušju, svoje odločitve podrejali političnim ciljem.

Podobna situacija je bila tudi v zvezi z glavno oviro za polnopravno življenje beguncev v Coni A, prekinitvijo vpisovanja med stalno bivaajoče. Vrzal je tu predstavljal možnost retroaktivnega vpisa, ki jo je predvideval v Coni A veljaven italijanski zakon o seznamih stalno bivaajočega prebivalstva. Mnogo pa pove tudi dejstvo, da so jeseni 1949, torej kar celi dve leti po prepovedi vpisovanja v sezname stalno bivaajočega prebivalstva Cone A, izrecno izključili možnost, da bi izpolnjevanje pogojev za vstop v Cono A pomenilo tudi pravico do pridobitve stalnega bivališča. Da je ZVU smatrala za potrebno, da izrecno prepove tako možnost, pa pomeni, da so posamezni priseljenci legalni vstop v cono poskušali uveljavljati (ni pa mi znano, s kakšnim uspehom) za pridobitev stalnega bivališča.

Da beguncem ni bilo nemogoče dobiti stalnega bivališča, potrjujejo tudi podatki objavljeni v predlogih CLNI maja 1954 za rešitev problema beguncev iz Cone B STO. V njih pišejo, da je bilo takrat v Coni A okoli 30.000 beguncev iz cele Istre, ki naj bi se bili v veliki večini vključili v produktivno življenje cone. Beguncev, ki so živeli od podpor (nudili so jim brezplačno prehrano ali denarno podporo), je bilo le 7.399 (med temi tudi 58 beguncev iz bivših italijanskih afriških kolonij in 139 povratnikov iz tujine), od teh pa je bilo samo 3.500 dela zmožnih, ki niso dobili zaposlitve, ker niso imeli stalnega bivališča.⁵⁵ Na podlagi povedanega se torej ne zdijo neupravičene ocene, izražene v poročilu o diskriminacijah ZVU v škodo projugoslovanskega in independentističnega tabora ob upravnih volitvah v Coni A STO: "... so pripomogli k zmagi italijanskih iredentistov na prvih "upravnih" volitvah (12. in 17. 6. 1949, op. S. V.), desetisoči volilcev, ki so bili vpisani v seznam tržaškega stalnega prebivalstva po 10. juniju 1940 (po večini begunci iz krajev, ki so po mirovni pogodbi pripadali Jugoslaviji) in ki bi po določbah mirovne pogodbe ne smeli imeti volilne pravice." Ob priliki drugih upravnih volitev (25. 5. 1952), pa "je ZVU s svojim ukazom št. 219, 29. 11. 1950, ki vsebuje predpise o vpisu v seznam stalnega prebivalstva, omogočila volilno pravico novim desetisočem po večini istrskim beguncem, (sam general Airey šef ZVU v svojem poročilu pravi 25.000), za katere se zna z gotovostjo, da so oddali svoj glas italijanskim iredentističnim strankam, medtem ko niso ponovno imeli volilne pravice tržaški domačini, ki so morali zaradi fašističnega preganjanja v inozemstvo".⁵⁶

Sandi Volk

⁵⁵ Archivio di Stato di Trieste, fond Commissariato Generale di Governo, fasc. 65, Esodo dalla Zona B. Proposte per l'accoglimento e la sistemazione dei profughi, CLNI, Trieste, maggio 1954.

⁵⁶ Odsek za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, zapsučina F. Škerlja, fasc. ZVU/Cona A / 1945-1954/ Slovenci v STO itd.; podfasc. III./ II d - e - f - i - h; mapa II/i. Očitno gre za poročilo, ki je bilo napisano po volitvah 25. 5. 1952 in pred Spomenico o soglasju oktobra 1954.

LEGISLATION OF THE ALLIED MILITARY GOVERNEMENT ON THE ISTRIAN REFUGEES
(1945-1947-1954)

S u m m a r y

Provisions to standardize crossing the demarcation line, by no means, limited the possibility for Istrian refugees to enter the territory of Zone A of the Julian March and/or of Free Territory of Trieste, or to stay in it, as for this they only needed an identity card, which was issued by the Yugoslav authorities in the Zone B or the Allied Military Government in the Zone A. The latter could also be fully legally acquired by the persons living in the Yugoslav occupying Zone of the Julian March or of Free Territory of Trieste. Not even orders for the issue of identity cards to the refugees from Istria contained any barriers for entering the Zone and staying therein. Just the other way it happened with the registration of persons for permanent residence as the registration for permanent residence was stopped by the Allied Military Government in December 1947, a few months after the formal formation of Free Territory of Trieste. This resulted at least on paper in serious consequences for the refugees, as the registration for permanent residence was an essential precondition for a legal employment and fully entitled life in the Zone on the whole inclusive of voting right. In November 1950 the Allied Military Government namely allowed to register for permanent residence all persons having lived in the Zone for one year at least, and from then on there were no more exceptions (except for a rather small number and precisely defined categories of persons such as diplomatic representatives), and the prohibition remained in force to the end of exercised allied authority in the Zone A of Free Territory of Trieste in November 1954. As regards the employment up to August 1948 the Allied Military Government allowed work permits to be issued to all persons dwelling in one of the municipalities in the Zone A of the Julian March or of Free Territory of Trieste, even if not registered as permanent residents. Since August 1948 work permits could be acquired only by persons with registered permanent residence. For this reason it was impossible for the refugees to get a regular employment, which was in force until the return of Trieste to Italy. The situation was much better as regards the housing condition for refugees. Up to the beginning of 1950s, when full control of the housing market was imposed, the refugees belonged to the category of privileged persons who were allocated flats by specially authorized commissions and committees. After removing the control from the housing market the refugees were given similar privileges to hiring flats which were built out of public funds. Of special importance was the fact that from 1952 "Opera per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati" began to build flats also in Trieste and The Zone A, exclusively for refugees.

No act was passed by the Allied Military Government specially for the refugees with the exception of the order issued to introduce a special allowance for war refugees (for all refugees, not only Istrian and Dalmatian) as well as some orders which enabled expropriation of property for the purpose of building refugee settlements.

This was of course only on paper. However, it should be emphasized that the wording of such orders was, in several cases, rather general and incomplete enabling their free interpretation. In other cases, the orders gave enormous discretion to the officials who had to enforce and implement them. If we in addition take into consideration the then politically conditioned activity of administration machinery staff of the Allied Military Government as well as the fact that the staff were mainly pro-Italian oriented officials it is clear that the actual possibilities of the refugees were considerably greater than those on paper. Therefore the protests of pro-Yugoslav group seem quite well grounded pointing to the violation of the peace treaty and illegal carefully planned colonizing by refugees in the Zone A who then as voters perhaps even had preponderance at the administrative elections in the Zone A in 1949 and 1952.

Raoul Pupo*

Med zgodovino in geografijo Razmišljanja o italijanski vzhodni meji

IZVLEČEK

Vzhodno mejo so Italijani dolgo dojemali kot najobčutljivejši del enotne države, ki je nastala sredi 19. stoletja. Okrog te meje so se združevala pričakovanja, bojazni, pa tudi politične vrednote, ki so zaznamovale italijansko politiko, tako na mednarodni ravni kot na notranjem prizorišču. Avtor esejistično obravnava različne pomeni, ki ga je imela italijanska vzhodna meja v menjajočih se zgodovinskih razmerah od časa Risorgimenta do razpada Jugoslavije.

Ključne besede: Italija, nacionalna država, meje, politika, ideologija, nacionalizem, Austro-Ogrska, Jugoslavija

ABSTRACT

BETWEEN HISTORY AND GEOGRAPHY SOME THOUGHTS ABOUT THE ITALIAN EASTERN BORDER

Italians have long considered their eastern border the most sensitive part of their unified country founded in the middle of the Nineteenth century. This border inspired aspirations, anxieties and also political values, which marked Italian politics, both at the international and domestic levels. In an essay, the author explores different meanings that were attached to the eastern border under changing historical circumstances, from the time of Risorgimento to the disintegration of Yugoslavia.

Key words: Italy, National state, Borders, Politics, Ideology, Nationalism, Austro-Hungarian Empire, Yugoslavia

Epohalni prehod v novo tisočletje je poleg prave poplave razprav na najrazličnejše in najbolj nenavadne teme človeškega védenja, med zgodovinarji, veliko bolj skromno sicer, spodbudil obnovljeno zanimanje za periodizacijo, posebej še obdobja, ki ga je najtežje določiti, za obdobje "sodobnosti". Dolgo in zelo poglobljeno je tekla razprava o interpretativnem predlogu Erica Hobsbawna, o -

* Dr., raziskovalec, Dipartimento di Science dell'uomo, Univerza v Trstu, I-34100 Trieste/Trst, Piazzale Europa 1

kakor je znano - "dolgem 19. stoletju" in "kratkem 20. stoletju". V sklop te razprave se umeščajo tudi razmišljanja Charlesa Maierja, ki jih velja povzeti.¹ Maier umešča namreč med petdeseta-šestdeseta leta 19. stoletja začetek "dolge dobe", ki se je zaključila z ekonomsko krizo sedemdesetih-osemdesetih let 20. stoletja, in prepozna v nekaterih značilnostih njeno specifičnost: fordovski industrijski red, predvsem pa prevlado logike teritorialnosti, ki sloni na središčnosti države-nacije in opesivni nuji po določanju vsakršnih meja, tako na ozemlju kakor v socialnem telesu.

Kakor vse ostale hipoteze glede periodizacije je tudi Maierjeva sprožila razprave in nasprotovanja, a nedvomno sta njegovo vztrajanje pri nacionalnem ozemlju in predlog, naj se *črta* obravnava kot simbolična metafora sodobnosti, izjemno primerna za opisovanje razmer v severno-jadranskem prostoru, ki je do prve svetovne vojne pripadal habsburškemu imperiju in so ga vse od polovice 19. stoletja označevale množične se črte-ločnice. Dovolj je pomisliti na črto etnične delitve: med Italijani in Slovani najprej, kasneje pa še med Judi, najprej ločenimi, nato pa odstranjenimi iz ostalega družbenega tkiva in kasneje uničenimi, skupaj z vsem, kar je - posebej še v nekaterih ključnih delih dežele - njihova prisotnost predstavljala tako glede materialnega kot kulturnega bogastva. Enako velja za črte-ločnice med razredi, ki so se postopoma spreminjale v prepade ne samo med hipotetično alternativnimi svetovi, ampak med konkretno in s soseditvom zaznamovanimi, na trenutke tudi prekrivajočimi se okolji, obremenjenimi s težo svojih strasti in institucij. In končno pomislimo na pomen, ki ga ima vprašanje mejne črte, njene "pravične" določitve, za odnose med državami, ki so si sledile pri nadzoru ozemlja, za katerega sem med vsemi možnimi imeni zaradi poenostavitve izbral ime "giuliana" - "julijska" (nanašajoč se na širši pojem Julijske krajine, op. prev.).

Spodbude, ki prihajajo iz široko zasnovane vizije evropske zgodovine, nas torej silijo, da se z novo radovednostjo soočimo z zgodovino, kakršna je zgodovina Julijske krajine, ki je bila čestokrat označena kot neke vrste "laboratorij", v katerem so se sicer v zmanjšanem merilu koncentrirali nekateri, za sodobnost značilni procesi. V ta okvir morda lahko umestimo nekatera razmišljanja, s katerimi poskušamo določiti pomen, ki ga je imela v različnih obdobjih in različnih kontekstih italijanska vzhodna meja, za katere zgodovino italijansko zgodovinarje kaže že nekaj časa novo zanimanje.²

Izhodišče naše razprave je ugotovitev, da je bila v zgodovini italijanske države severo-vzhodna *meja* posebej *občutljiva*. Osnovni razlog gre iskati v temeljnem dejstvu, da je združevanje Italije potekalo v smeri od zahoda proti vzhodu, prek vrste spopadov med savojskim jedrom - ki je nato postalo jedro nacionalne države - in avstrijsko monarhijo. Od tod izhaja trdna kontinuiteta pri odnosu italijanskega

¹ C. S. Maier: Il secolo corto o epoca lunga? L'unità storica dell'età industriale e le trasformazioni della territorialità. V: '900, I tempi della storia, uredil C. Pavone, Roma 1997.

² Največ pozornosti so pisci namenjali vprašanju fojb v Julijski krajini in, čeprav v nekoliko manjši meri, vprašanju istrskega eksodusa. Ob teh pa so izšla tudi dela, ki širše obravnavajo vprašanje meje, n.pr. Il confine riscoperto. Beni degli esuli, minoranze e cooperazione economica nei rapporti dell'Italia con Slovenia e Croazia, uredila T. Faveretto in E. Greco. Roma 1997; La patria contesa. Vicende, immagini, documenti dal confine orientale (1918-1956). Roveretto 1997; Confini contesi. La Repubblica italiana e il Trattato di pace di Parigi (10 febbraio 1947), Torino 1998; Il confine orientale. Una storia rimossa, uredila F. Cecotti in R. Pupo. V: "I viaggi di Erodoto", XII (1998), 34, str. 88-157; R. Pupo: Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia, 1938-1956. Udine 1999.

političnega razreda do meje na vzhodu, kontinuiteta, ki jo lahko simbolno upodablja lik Franca Jožefa, habsburškega cesarja, proti kateremu so bile usmerjene vse vojne preporoda (risorgimento), med 1848 in 1915. Sem sodi tudi prva svetovna vojna: spopad, ki je za razliko od predhodnih osamosvojitvenih vojn dobil veliko širši pomen v zunanji politiki (želja po ekspanziji na Balkan) in v notranji politiki (razpad Giolittijevega bloka), ki pa je pomenila zaključek procesa nacionalnega združevanja in bila zaradi razsežnosti prepoznavna kot najbolj obsežen proces rojevanja nacij doslej. Za Italijane - in ne samo za omejeno politično osveščeno *elito* - je njihova vzhodna meja postala med 19. in 20. stoletjem domovinska meja *par excellence*, nasičena z vsemi simbolnimi vrednotami, ki označujejo sodobnost.

In znotraj konteksta tovrstne politične kulture je meja od Alp do Jadrana dolgo časa veljala za *mejo napetosti*.³ Večkrat so se ravno na to mejo osredotočili tudi zelo odločni pritiski, katerih namen je bil postaviti jo pod vprašaj: ti pritiski so izhajali predvsem iz krajevnih dejavnikov, ki so jih na eni in drugi strani rojevala iredentistična čustva, včasih tudi zelo odločna, medtem ko so vlade večkrat ostajale veliko bolj previdne. Najbolj eklatanten primer predstavlja obnašanje italijanskih liberalnih vlad, ki so vse od osemdesetih let 19. stoletja sklenile kar trdno zaveznitvo z Avstro-Ogrsko, čeprav je v političnem razredu in diplomaciji ostajala živa, sicer skrita želja po prisvojitvi "izgubljenega ozemlja" (terre irredente) v zameno za morebitno ekspanzijo habsburške monarhije na balkanski polotok.⁴ Kakor je znano, je italijanska vlada, to je bila ena izmed posledic Trojnega zaveznitva, zavračala načrte, ki so se rodili v krogih iredente. To zavračanje je za časa Crispija privedlo tudi do eklatantnih dejanj.⁵ Delno drugačne pa se nam kažejo razmere med obema vojnoma, predvsem od druge polovice dvajsetih let, ko začne fašistična vlada razmišljati o možnosti destabilizacije jugoslovanske države in povzročitvi njenega razpada, pri čemer je tudi sprožila povsem konkretne ukrepe, kakršen je bil pomoč *ustaškim* separatistom.⁶ V zvezi s tem gre pojasniti, da ti načrti niso temeljili na zahtevah po pravičnejši kopenski meji z Jugoslavijo, temveč na želji po temeljiti spremembi njenega poteka v Jadranskem morju s prevzemom nadzora - ali z okupacijo Dalmacije, ali pa ustanovitvijo hrvaške države, ki bi bila italijanski fevd - tudi njene vzhodne obale, ki je v preteklosti že pripadala Benetkam.

Vzhodna meja Italije pa je imela tudi širši in drugačen pomen, ni bila samo meja napetosti: lahko trdimo, da je bila *mobilizacijska meja*. O tem pričajo številni in jasni primeri. Dovolj je pomisliti na "okrnjeno zmago", ki je po prvi svetovni vojni obilno prispevala k združitvi širokih slojev javnosti okrog nacionalističnih in kasneje fašističnih tez, s čimer je prispevala tudi k zatonu liberalne države. Dovolj

³ Glej G. Ferro: *Fondamenti di geografia politica e geopolitica. Politica del territorio e dell'ambiente*. Milano 1994.

⁴ O tem vprašanju glej pripombe P. Pastorellija: *Il principio di nazionalità nella politica estera italiana. V: Nazione e nazionalità in Italia*, uredil G. Spadolini. Roma-Bari 1994, str. 185-208.

⁵ Mišljeni so odstopi, predloženi leta 1890 ministru Federicu Seismit-Dodi, po poreklu iz Dalmacije, ker je v Vidmu predsedoval banketu, na katerem so nekateri govorniki nastopili z odprtimi iredentističnimi stališči. O tem je napisana podrobna, čeprav nekoliko apologetična rekonstrukcija dogajanja v L. G. Sanzin: *Federico Seismit-Doda nel Risorgimento*. Bologna 1950, str. 521-558.

⁶ Med obširno bibliografijo naj izpostavim sintetično delo E. Colottija v sodelovanju z T. Salo in N. Labancom: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922-1939*. Milano 2000.

je pomisliti na tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, katerega potek so izkoristile

politične sile, ki so se med seboj merile za prevlado v novem demokratičnem sistemu, kot inštrumentu za nacionalno legitimnost in za dokazovanje nelegitimnosti nasprotnikov. Ta operacija je zelo dobro uspela pro-zahodnim strankam, posebej še Krščanski demokraciji De Gasperija, toda tudi Komunistična stranka Italije se je poskusila - najbolj izrazit je bil predlog o zamenjavi Gorice s Trstom, ki ga je pripravila jeseni 1946 po srečanju na vrhu med Togliattijem in Titom - pri čemer pa je doživela pekoč poraz zaradi pogojev, ki so jih njene mednarodne vezi postavljale akcijam v zaščito italijanskih obmejnih interesov, ki so bili v nasprotju z interesi socialistične Jugoslavije.⁷ Pomislimo tudi na to, kako so slovenske in hrvaške nacionalne zahteve v zvezi s Primorsko in Istro delovale v korist vpliva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja pod komunističnim vodstvom na slovansko krajevno prebivalstvo - tedaj se je govorilo o plebiscitu krvi - in kako je po vojni obmejni spor z Italijo odigral združevalno vlogo v mladi novojugoslovanski Titovi tvorbi.

Na mednarodni ravni je kar nekaj desetletij, med 1866 in 1914 in nato med 1920 in 1941, vzhodna italijanska meja veljala za mejo med silami, ki so se kot take prepoznavale, čeprav je bil med obema vojnoma njihov mednarodni status zelo različen. Toda to je bila *meja moči* tudi in predvsem, ker je bil osnovni element, ki jo je označeval, prav ravnotežje sil. Pri določanju mejnih črt so sodelovali tudi drugi dejavniki in v neskončnih razpravah, ki so se na to temo razvile v dolgih desetletjih na različnih mednarodnih ravneh, so se udeleženci radi zatekali h kategorijam, kakršne so naravna meja, strateška meja in etnična meja, kategorije, pri katerih se bomo pomudili v nadaljevanju. Jasno pa mora biti, da je njihova vrednost drugotnega pomena in v funkciji uveljavljanja ravnotežja moči med sosednjimi državami.

Kar zadeva *naravno mejo*, bi obravnavanje le-te kot nasprotja "umetni" zapeljalo v napačno smer, glede na to da so različne geografske kulture potegnile med seboj kar se da različne "naravne" meje. Tako so najprej avstrijski, nato pa še jugoslovanski geografi čestokrat določili naravno mejo na geomorfoloških načelih in so se odločili za tok reke Soče ali pa za zahodne obronke julijskega predalpskega sveta.⁸ Italijanski geografi pa so, nasprotno, določali naravno orografsko mejo na črti razvodja med dvema vodnima bazenom, če pa ni površinskih voda, pa na slemenski črti. Jasno je, da so bile tako določene naravne mejne črte pomaknjene daleč na vzhod, vse do sedla pri Žabnici in do Snežnika.⁹

⁷ Glej M. Galeazzi: Togliatti e la questione giuliana (1941-1947). V: Trieste 1941-1947. Trieste 1991, str. 181-217; isti, Togliatti fra Tito e Stalin. V: Roma-Belgrado. Gli anni della guerra fredda, uredil M. Galeazz. Ravenna 1995, str. 98-126; isti: Togliatti e la questione jugoslava. V: Critica marxista, 1984, št. 6, str. 68-75; R. Gualtieri: Togliatti e la politica estera italiana. Roma 1995; M. Galeazzi, R. Pupo: La fine della Venezia Giulia, cit.; G. Valdevit: Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo. Gorizia 1999. Naj dodam, da se avtorji v nekaterih ocenah dogajanja precej razlikujejo.

⁸ Glej n.pr. A. Penk: Die österreich'es Alpengrenze, Stoccarda 1916; A. Melik: Trieste et la Marche Julienne, Ljubljana 1946; isti: Slovensko Primorje. V: Slovenija, 1960.

⁹ Glej n.pr. C. Combi: La frontiera orientale d'Italia e la sua importanza, v "Politecnico", XIII (1862), str. 5-20; A. Amati: Il confine orientale d'Italia. Milano 1866; O. Marinelli: Sul concetto di Regione Giulia. V: Atti dell'VIII Congresso geografico italiano, II. Firenze 1921, str. 170-172.

Gre za makroskopske razlike, ki so določale pripadnost celotne Julijske krajine eni ali drugi zgodovinski mejni državi. Toda tudi v manjšem merilu, čeprav na osnovi določanja meje po

načelu razvodja, je na jugu kraška narava ozemlja posebej otežila določanje meje. Ni torej naključje, da so po prvi svetovni vojni problem praktično razrešili z odločitvijo, naj velja drugi, in sicer strateški kriterij.

Obstaja torej tudi širše razumevanje naravne meje, ki zajema ne le obmejno ozemlje ob Julijskih Alpah, temveč tudi dolgo morsko mejo na Jadranu. Gre za pomembno dopolnitev pri poglobljanju analitske razprave, kajti od nadzora morske meje - le tega je napovedal izid vojne proti Avstro-Ogrski - si je Italija obetala prevzem hegemonije na Jadranu: načrt, ki ga je najprej prekrizal nenadejani nastanek jugoslovanske države, ki ga je nadaljeval tudi fašizem, a ga je uresničil samo za kratek čas, po letu 1941, ko je bila meja italijanske kraljevine predstavljena na vzhodno obalo Jadrana, ki pa se je izjalovil po vojaškem porazu. Po drugi svetovni vojni je *morsko* mejo - razen pri včasih sicer krvavih incidentih, povezanih z določanjem ribolovnih območij, a brez večjih posledic - na neki način *zakrivala* bipolarna stabilnost, povezana z jugoslovansko neuvrščenostjo. Zaradi tega je med različnimi funkcijami, ki jih je imelo Jadransko morje, petdeset let izstopala samo dobro uveljavljena vloga trgovskega koridorja med Sredozemljem in srednjo Evropo. Toda videli bomo, da je bilo to stanje samo na videz dokončno.

Če iz geografije preidemo na strategijo, lahko opazimo, da je v bistvu pojem *strateške meje* veliko bolj ponazarjal dejanske ambicije sile, ki so jih imele sosednje države in se je torej veliko bolj približal naravi procesov odločanja. Gledano s te plati so bile videti razmere, vzpostavljene po obeh vojnah, povsem simetrične. Po prvi svetovni vojni je Italija dosegla tako mejo, ki z vojaškega zornega kota, kot je dejal Carlo Sforza, "ni bila tako popolna niti za časa cesarjev".¹⁰ Po drugi svetovni vojni je prišlo do zasuka v obratno smer, ker je Jugoslavija ne samo obkolila "izgubljeno prednjo stražo", kar je bila Tržaška pokrajina, lahko je tudi nadzirala dohode, ki so vodili v furlansko nižino. Kakor je dejal De Gasperi na mirovni konferenci, je nova meja "na stežaj razpirala italijanska vrata"¹¹ in problem neubranljivosti "goriškega praga" je bil delno presežen šele, ko je Jugoslavija kmalu izstopila iz sovjetskega bloka ter se za Italijo spremenila v izredno prikladen strateški tampon v primeru invazije z vzhoda.

Veliko bolj zapleteno pa je vprašanje *etnične meje*, kar je sicer značilno za ozemlja, kjer živi mešano prebivalstvo in kjer so prepoznavni nekateri kriteriji poselitve narodnih skupin, ki pa vsebujejo toliko in takšne izjeme, da so zanesljive delitve povsem nemogoče. Primer tega je klasična dihotomija mesto/podeželje, večkrat uporabljena kot posebej primerna za interpretacijo nacionalnih nesoglasij v Julijski krajini, kakor tudi v številnih drugih predelih srednje Evrope, ki so pripadali Habsburški monarhiji. Nikakršnega dvoma ni, da je italijansko prebivalstvo prevladovalo v mestih in slovansko na podeželju, toda tudi izjem je bilo obilo.

¹⁰ Govor italijanskega zunanjega ministra Carla Sforze v parlamentu ob ratifikaciji rapalske pogodbe, citiran v L. Zeno: *Ritratto di Carlo Sforza*. Firenze 1975, str. 368. O vprašanju strateške meje, obravnavanem z italijanskega zornega kota, glej bibliografijo v D. De Castro: *Appunti sul problema della Dalmazia*. Roma 1945.

¹¹ Govor A. De Gasperija 10. avgusta 1946, v D. De Castro: *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Trieste 1981, str. 296.

Tako je v Istri obstoj podeželskega italijanstva, ki torej ni bilo omejeno na sloj velikih zemljiških gospodov, ampak so ga tvorili majhni in zelo majhni posestniki, predstavljal pomemben dejavnik v odnosih in v napetostih med narodnimi skupi-

nami. Ko se je sredi 19. stoletja umiril proces asimilacije Slovencev, kar je v večjih in "sodobnejših" središčih, kakršna sta bila Reka in še posebej Trst, ki je imel v prejšnjih stoletjih vlogo "tovarne Italijanov", privedlo do razvoja slovanskega meščanskega jedra, ki bi - tako je vsaj kazalo - lahko ogrozilo hegemonijo italijanskega vodilnega razreda, je prišlo do kakovostnih sprememb in zaostrovanj v mednacionalnih nesoglasjih. Po drugi strani pa je ob nedvomni večji italijanski koncentraciji na zahodni obali Istre, od Trsta do Pulja, prihajalo do diskontinuitete med temi mesti in območjem tja do Tržiča; obalni pas, ki od Devina seže do tržaškega predmestja, je bil sicer redkeje poseljen, a prebivalstvo je bilo kompaktno slovensko.

Kakor vemo, je na terenu zapletenost obstoječih razmer izničila vse občasne poizkuse, da bi v Julijski krajini določili "etnično črto", ki je predstavljala enega izmed simbolov in tudi mitov nacionalne ozemeljske umestitve. Ob ugotavljanju neizvedljivosti tega načrta, so se težavam zaradi značaja poselitve pridružile težave zaradi poteka še druge, manj očitne meje med Sočo in Kvarnerom, in sicer *meje med različnimi definicijami kategorije "narod"*.

Pojmi kot "socialni nacionalizem" Italijanov - ki ne sloni na načelu izvorne pripadnosti, ampak na načelu vključevanja, torej zavestne odločitve za pristop k skupni nacionalni kulturi - in slovanski "etnični nacionalizem", italijanski "mestni narod" in slovenski in hrvaški "podeželski narod", so predstavljali osnovo polarnosti, okrog katere so se odigrale klasične rekonstrukcije poteka sporov med narodnimi skupinami Julijske krajine.¹² Prav gotovo gre za znatne razlike, ki so imele pomembno vlogo pri poteku nacionalnih spopadov, kajti odločitev v prid ene ali druge opcije je pomenila težnjo po popolnem zavračanju zahtev nasprotne skupine. To se je povsem konkretno odražalo v zanikanju pravic in sprožanju prikritih asimilacijskih procesov: postopek, pri katerem sta se tako italijanska kot slovenska stran odlično izkazali. Zelo zgovoren primer so Nadiške doline v Videmski pokrajini, ki so vse od leta 1866 pripadale italijanskemu kraljestvu, in katerih prebivalstvo govori nek slovanski dialekt. Njihova zgodovinska lojalnost

¹² Glede razlike med "etničnim nacionalizmom", ki temelji na nacionalističnem determinizmu, in "socialnim nacionalizmom" - ki ima vključujoč značaj, saj ne temelji na nezaupanju, ampak na odločitvi o skupni narodnostni kulturi - opozarjam na formulacije, ki jih je predlagal J. G. Kellas: *Nazionalismi e etnie*. Bologna 1973. Kellas ob "socialnem nacionalizmu" upošteva tudi državnega. S takšnim razločevanjem se izognemo temu, da bi razumeli, kot se je često dogajalo, idejo naroda, ki je razširjena med Italijani, ki živijo ob meji, v okviru paradigme "državni nacionalizem", ki je po mojem mnenju v tem primeru neuporabna. Kot je razvidno kasneje v tekstu, se je močno voluntarističnemu značaju in nedvomni prevladi zgodovinsko-kulturnih komponent nad etničnimi v nacionalnem čustvovanju Italijanov v Julijski krajini pridružilo obnašanje v odnosu do države, ki je vsebovalo bolj željo po prilastitvi kot pa zvestobo. Za bolj splošno kritiko interpretacij, ki se nanašajo na model italijanske etnične identitete v primerjavi z državno koncepcijo francoskega modela, glej P. Segatti: *Perché è debole la coscienza nazionale degli italiani*. V: *Il Mulino*, XLVIII (1999), št. 1, str. 15-23, ki meni, da je italijanski model bližji nemškemu. Ob tem pa ne upošteva, kako element diferenciacije ustvarja bolj zgodovinsko-kulturni kot etnični značaj, katerega posledice so na zgodovinskem polju lahko odločilne, tako kot je to razvidno iz primera Julijske krajine. O konceptih glede "mestnega naroda" za razliko od "podeželskega naroda", glej C. Schiffrer: *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia, 1945*, ponatisnjen v *Il confine orientale. Una storia rimossa*, uredila F. Cecotti in R. Pupo. V: *I viaggi di Erodoto*, XII, 1998, št. 34, str. 129-151.

najprej Benetkam in nato Italiji je bila do pred nekaj leti interpretirana kot dokaz, da na tem območju nikoli ni obstajala avtentična slovenska narodna zavest (zahteve, ki so jih izrazili nekateri krajevni dejavniki v času odporništv in po drugi svetovni vojni, so

bile obravnavane kot plod subverzivne dejavnosti sosede onstran meje). Zaradi tega ni bilo nikakršnega razloga za uveljavljanje enakih oblik jezikovne zaščite, kot so bile predvidene za Slovence iz Goriške in Tržaške pokrajine. Drug primer, enako zgovoren in s prejšnjim primerljiv, je izvajanje asimilacije jugoslovanskih oblasti v Istri po letu 1945. Da bi povrnile "naravno" identiteto prebivalcem slovenskega izvora (to so določali na osnovi priimka), ki so se razglašali za Italijane, so sprejele vrsto represivnih ukrepov: od obveznega obiskovanja slovenskih in hrvaških šol, do zavračanja pravice do opcije v prid italijanskemu državljanstvu, pravice, ki je izhajala iz mirovne pogodbe.

Ni težko razumeti zgodovinskega dometa tovrstnih razlik, a vendarle to ne bi smelo preprečiti zaznavanja vzporednih pojavov in skupnih elementov pri načinu soočanja italijanskega in slovenskega prebivalstva Julijske krajine s problemom nacionalne identitete. Italijanski nacionalizem je, na primer, enako kot slovenski in hrvaški, zanimal nasprotnikovo avtohtonost. To se je kazalo v samem izrazu "tuje-roden", ki so ga za časa fašizma uporabljali pri definiranju prebivalstva slovenskega jezika na obmejnem območju, na drugi strani pa je to bilo mogoče opaziti pri obravnavanju Italijanov kot "imigrantov" ali pa proizvoda "raznarodovanja Slovencev". Na splošni ravni pa gre zabeležiti, da sta si v 20. stoletju oba nacionalizma prisotna v Julijski krajini, jasno zastavila za cilj vzpostavitev tako imenovanih "naravnih" odnosov med etničnimi skupinami, ki so jih porušili zunanji elementi in jih preusmerili z normalnega toka. Seveda pa so se posamezne politične kulture sklicevale na povsem različno "naravo": za Italijane je veljalo, da je treba Slovane umestiti v stereotip kmečkega prebivalstva, miroljubnega in podrejenega zakoniti oblasti, pri tem pa zabrisati sledove rasti narodne zavesti in procesa družbenega uveljavljanja, ki je privedel do rojstva kar pomembnega meščanskega jedra. Za Slovence in Hrvate pa je bil svojevrsten problem izničenje posledic večstoletne asimilacije, ki je utrdila italijansko komponento na račun slovenske.

Morda najpomembnejši politični pristop, ki je bil skupen Italijanom in Slovanom, katerih narodna identiteta se je oblikovala znotraj okvira Habsburške monarhije, je bila opredelitev odnosov med narodom in institucijami, med narodom in državo. Skupna jim je bila želja po prevzemu nadzora nad institucijami - dobro so namreč razumeli vpliv le teh na procese uveljavljanja narodne pripadnosti - kar je predstavljalo enega najpomembnejših ciljev političnega soočanja. Šlo je za zamisli in stališča zelo razširjena na vsem ozemlju, ki je bilo del večetničnih državnih tvorb srednjega in vzhodnega dela celine in kjer je med 19. in 20. stoletjem dozorela težnja po ustvarjanju držav, ki bi bile izključna last ene narodne skupine, kar bi šlo na račun ostalih skupin. Ta težnja še ni videti izčrpana in njene sledove najdemo tudi v dogajanju v Julijski krajini. V obdobju po obeh svetovnih vojnah se je najprej pri Italijanih, nato pa še pri Slovencih in Hrvatih uveljavila interpretacija državnih institucij v vlogi "absolutnega orožja", ki jim ga je zgodovina dala na razpolago, da bi s prevlado razrešili nacionalno konfliktnost. Države, ki so si sledile pri prevzemanju nadzora nad Julijsko krajino, se pri tem

niso razlikovale in intenzivnost posameznih političnih ukrepov v korist nacionalne prevlade se je kazala v totalitarni naravi obeh režimov, italijanskega fašizma in jugoslovanskega komunizma. Oba sta, čeprav s povsem različnim izidom, poskušala v celoti pregnesti krajevno družbo po modelu tiste države, kateri naj bi pripadalo ozemlje ob meji.

Razmere v Julijski krajini so odražale različne, med seboj tudi protislovne pristope. Značilnosti poselitve in gospodarski interesi so silili k ohranjanju celovitosti območja, k navezovanju na podonavsko zaledje, od katerega je bilo odvisno njegovo blagostanje in k notranji razčlenjenosti, ki bi ohranjala osnovne značilnosti in razvojne možnosti njegovih različnih komponent. Nasprotno pa je politična kultura, ki se je postopoma uveljavila med koncem 19. in začetkom 20. stoletja, silila v povsem drugo smer: k razkrajanju multietničnih državnih tvorb, kakršna je bila Habsburška monarhija, in posledičnemu vključevanju vzhodnih Alp in istrskega polotoka v eno nacionalno državo na račun druge, k homogenizaciji ali izključitvi narodnih skupin, ki so se znašle na napačni strani meje in končno k delitvi - bolje bi bilo reči razkosanju - dežele, kot kompromisu za umirjanje nasprotujočih si pričakovanj. V dveh poveljnih obdobjih so bile preizkušene vse te rešitve, toda njihov rezultat je bil uničujoč.

Po prvi svetovni vojni je bilo celotno območje Julijske krajine priključeno Italiji. To je povzročilo sicer omejeno okrnitev krajevnih ozemeljskih vezi: to so dražje plačala nekatera alpska območja Kranjske, ki do tedaj niso bila nikoli vezana na morje. Povsem pa so bile prekinjene vezi s podonavskim zaledjem, a ta prekinitvev ni bila posledica nove mejne črte, temveč političnega in ekonomskega razkosanja, ki ga je doživelo zaledje ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije. Krizo, ki je temu sledila torej niso v prvi vrsti sprožili lokalni elementi, ampak dejavniki veliko širših razsežnosti, ki so uhajali nadzoru ne le prebivalstva Julijske krajine, temveč tudi državam, naslednicam Avstro-Ogrske, ki jim je bila novonastala meja skupna.

Med obema vojnama je Julijska krajina (za dvajseta in trideseta leta je uporaba te definicije povsem upravičena) doživela vrsto pojavov, značilnih za multietnična območja, ki so v preteklosti sodila v Habsburško monarhijo ter so se znašla znotraj neke nove nacionalne ali namišljene nacionalne države.¹³ Zagotovo so bile najpomembnejše velike težave, na katere so pri obrambi lastne identitete naletele komponente, ki so postale manjšinske. V italijanskem primeru je te težave še poglobil hiter prehod političnega režima iz liberalnega v fašistični, ki je prevzel doktrino nacionalizma (vključno z vnetim protislovanstvom) ter jo poskusil prenesti v prakso z enako vnemo - ampak tudi z enakimi pomajkljivostmi - s katero je poskušal v vseh delih italijanske družbe uveljaviti svoje totalitarne ambicije. Politika "etnične bonifikacije", ki je sledila, je med vsemi istočasno zastavljenimi v evropskih nacionalnih državah v škodo manjšin prisotnih na njihovem ozemlju izstopala ne le zaradi ostrine represivnih posegov, temveč tudi zaradi teoretskega zanikanja legitimnosti obstoja neitalijanskih komponent znotraj meja Kraljevine, čeprav to ni privedlo do splošnega izganjanja niti do genocidnih postopkov,

¹³ Na splošno, to je primer tega, kar je Brubaker imenoval "tragična igra" med manjšinami, državami, ki so izvajale raznarodovanje in "zunanji domovinami", ki je v času med obema vojnama znamenovala Srednjo in Vzhodno Evropo. O tem vprašanju glej R. Brubaker: *I nazionalismi nell'Europa contemporanea*. Roma 1998.

ampak do poskusa procesa prisilne asimilacije.¹⁴ Neuspeha tovrstnega načrta pa ne gre pripisati pomanjkanju odločnosti, ampak pomanjkanju časa in virov, kar je upočasnilo zagon pri raznarodovanju, ki je sicer v glavnem razkrojil mestno slovanstvo, a ni učinkovito načel podeželskega.¹⁵

Med drugo svetovno vojno je italijanska stran rapalsko mejo, ki jo lahko imamo za mejo "zmage pri Vittoriju Venetu", enostransko izničila in jo nadomestila z *mejo imperija*: pa najsi je šlo za uresničitev, kot v primeru Dalmacije, dolgoletnih ambicij nacionalističnih krogov, ali pa, kot v primeru Ljubljanske pokrajine, za preprost poizkus ustvarjanja tampona zaradi germanskega ekspanzionizma. Dejstvo je, da je fašizem začrtal italijanske meje krepko onstran meja polotoka, v najširšem pomenu besede. Projekt imperija pa je bil za Italijo povsem neobvladljiv, zato je imel kaj kratko življenje: še pred 8. septembrom 1943 se je kot njegova najpomembnejša posledica začel prenos partizanske vojne iz Ljubljanske pokrajine in nekdanjih hrvaških ozemelj na Goriško in Tržaško pokrajino in infiltracija ilegalnih elementov v Puljsko pokrajino.

V zadnjih dveh letih vojne se je celotno območje tostran in onstran Alp znašlo v nenavadnih okoliščinah spričo vključitve v operacijsko cono "Jadranskega Primorja". V bistvu - čeprav neuradno - je bilo ločeno od okoliških ozemelj in postavljeno v vlogo mostu med dvema frontama - italijanske in balkanske - toda, v perspektivi naj bi postalo izhod na Jadran, pod neposrednim nemškimi nadzorom, namenjen Evropi v rokah Nemčije. Medtem ko je državna meja začasno izgubila svojo vlogo, se je na teritoriju rojevala nova ločnica, ki pa ni zadevala toliko ozemeljsko ureditev - čeprav je nanjo vplivala - temveč je bila odgovor prebivalstva na pritisk nacifašizma. Dve osvobodilni gibanji, ki sta delovali med Furlansko nižino in Kvarnerskim zalivom, se nista ločevali samo po narodni pripadnosti, ampak tudi po modelu, ki ju je navdihoval: italijanski, ki je izviral iz nacionalnega osvobodilnega odbora (Comitato di liberazione nazionale, CLN) in jugoslovanski, pod komunistično hegemonijo. Med silami odpornišva so si sodelovanje, tekmovalnost in nasprotovanja sledili in se mešali, a v njihovih vihnih odnosih je predstavljala najpomembnejši vidik privlačnost jugoslovanske izkušnje in jugoslovanskega političnega načrta za italijansko stran. Privlačnost, ki je bila izjemno očitna na lokalni ravni, kjer so se italijanski komunisti postavili na stran jugoslovanskih teženj po aneksiji, pa tudi na državni, saj je postala del razprave o izbiri politične opcije, v prid kateri mobilizirati odpornišvo, ki je potekala med različnimi političnimi silami in znotraj same KPI. In glede alternativnih scenarijev - kontinuiteta ali revolucija - je hipoteza o prestavitvi vzhodne meje v bistvu vse do tja, kjer je potekala pred prvo svetovno vojno,

¹⁴ O fašistični politiki do Slovencev in Hrvatov glej bibliografske napotke v A. Buvoli: *Il fascismo nella Venezia Giulia e la persecuzione antislava*. V: *Storia contemporanea in Friuli*, 1996, št. 27, str. 69-87, in v M. Kacin Wohinz, J. Pirjevec: *Storia degli sloveni in Italia 1866-1998*, Venezia 1998. V zadnjem času je o rasistični vsebini protislovanskega nacionalizma pisal E. Colotti: *Sullo razzismo anti-slavo*. V: *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, uredil A. Burgio. Bologna 1999, str. 33-61. Za primerjavo o politikah, ki so jih v istem času vodile druge evropske države do narodnostnih manjšin glej *Le minoranze tra le due guerre*, uredila U. Corsini in D. Zaffi. Bologna 1994. Vzorednice, čeprav v omejenem obsegu, lahko potegnemo med fašistično raznarodovalno politiko in politiko poljske vlade do Belorusov in Ukrajincev. O tem glej še R. Brubaker, nav. d., str. 109-115.

¹⁵ Glede tega vprašanja si dovoljujem spomniti na stališča v Pupo, *Guerra e dopoguerra al confine orientale*, cit., str. 28-29.

dobivala med Italijani, ki so jo zastavili - torej komunisti iz Julijske krajine - nov pomen. Kajti ob razmišljanju o ustanovitvi nove socialistične državne tvorbe, mogoče samo znotraj Jugoslavije, je pomen nacionalne ločnice, ki ga je imela meja, postal povsem sekundaren v primerjavi z vlogo *ideološke meje* v odnosih s kapitalističnim svetom.

To, kar se je uresničilo v obdobju po drugi svetovni vojni, pa je bila *delitev dežele*, razkosanje, ki se je med vsemi možnimi predlaganimi črtami za razdelitev

Julijske krajine med Italijo in Jugoslavijo udejanilo vzdolž morda prav najbolj absurdne črte, kajti določale so jo zahteve, ki niso imele nič skupnega ne z razmerami na terenu ne z nacionalnimi ambicijami tu živečih narodov in tudi ne z *desiderata* sosednjih držav, ki so se enostavno prilagodile, ker alternativnih rešitev preprosto ni bilo. Namen Morganove črte, ki se je rodila kot začasna demarkacijska črta med vojaškimi upravitelji, je bil prvotno samo omogočanje anglo-ameriškega nadzora tržaškega pristanišča in prometnic, ki so ga preko Soške doline povezovali z Avstrijo. Šlo je za povsem konjunktorno odločitev, ki pa v času sklepanja mirovne pogodbe to že ni več bila, saj ni naključje, da je le-ta predvidevala njeno nadomestitev z drugo črto - tudi ta je bila zelo vprašljiva, a vendarle ne povsem nelogična - in sicer s tako imenovano "francosko črto". Neuresničitev Svobodnega tržaškega ozemlja in posledično potreba po njegovi razdelitvi med Italijo in Jugoslavijo sta privedli do delitve Julijske krajine po črti, ki so jo določili spomladi 1945. Njena legitimnost, ali vsaj teža, je izhajala iz dejstva, da je na terenu udejanjala razmere, ki so bile neposreden odraz vojne logike in se je prav zato kasneje izkazala za nespremenljivo, razen v primeru ponovitve sosledja: vojna, zmagovalec, okupator. Toda to so bile napovedi, ki so jih vsi akterji spora med Italijo in Jugoslavijo želeli ali morali iz tega ali onega razloga zavrniti, kajti njene posledice bi bile zaradi urejanja razmer na celini vsekakor nesprejemljive, pa najsibodi zaradi spopada med vzhodom in zahodom, kakor tudi - ob zori devetdesetih let 20. stoletja - za vključitev Italije v eksplozivno logiko balkanskega tipa.

Logika delitve se je dodatno utrdila v zadnjem desetletju 20. stoletja, ko je prišlo do dovršitve procesa "drobljenja" nekdanjih habsburških ozemelj, ki se je pričelo skoraj stoletje prej, z razpadom Češkoslovaške in Jugoslavije - v prvem primeru miroljubnem in v drugem katastrofalnem. V Julijski krajini je to pomenilo spet rojstvo nove meje med Slovenijo in Hrvaško, ki je navkljub začetnim zagotovilom vlad v Ljubljani in Zagrebu postala zelo stroga meja in je globoko zarezala v družbeno tkivo istrskega območja.

V povojnem petdesetletnem obdobju pa je italijanska vzhodna meja odigrala tudi drugačno vlogo, tako kar zadeva razvoj mednarodnih razmer, kakor tudi dvostranske odnose med sosednjimi državami.

Za prva leta po vojni lahko z gotovostjo trdimo, pri čemer se lahko zatečemo k formuli, ki jo je oblikovalo italijansko zgodovinopisje, da je nestabilna italijanska vzhodna meja - ki je šele po 15. septembru 1947, ko je začela veljati mirovna pogodba, bila na novo, čeprav nepopolno definirana - dobila značaj meje *med silo in nikakršno-silo*.¹⁶ Vse od premirja 8. septembra 1943 je, kot mednarodni

¹⁶ Med mnogimi deli, ki obravnavajo mednarodni položaj Italije po 8. septembru 1943, glej: *L'Italia e la politica di potenza in Europa (1945-1950)*, uredili E. Di Nolfo, R. H. Rainero, B. Vigezzi.

politični subjekt, Italija povsem izginila in tudi ko je vlada v Rimu postala malce bolj avtonomna, je bila država pogajalsko povsem brez teže. Pri mirovni pogodbi je bila Italija samo predmet, o katerem so odločali drugi: to je bil pravi *shock* za nov italijanski politični razred antifašističnega izvora, katerega različne komponente so povečini delile iluzijo, da bo sodelovanje v zadnjem obdobju vojne ob boku zaveznikov in predvsem odporniško gibanje na nemških zasedenih ozemljih omogočilo novi demokratični Italiji, da odkupi vsaj del "povratne karte" zaradi triletne vojne, v kateri je sodelovala fašistična Italija, zaveznica nacistične Nemčije. Kot je znano, temu ni bilo tako in na vzhodni meji so nastale razmere, skoraj povsem enake razmeram pred prvo svetovno vojno, čeprav je ostajala usoda Trsta še nejasna.¹⁷

Toda medtem je kriza vojnega "velikega zavezništva" in polarizacija mednarodnih odnosov okrog dveh nasprotujočih si blokov pripisala novi meji med komunistično Jugoslavijo, ljubljenko med sateliti in *longa manus* Moskve, ter Italijo, vedno bolj vključeno v zahodni blok pod ameriškim vodstvom, vlogo *meje hladne vojne*. V takih razmerah je Trst pod zavezniško vojaško upravo dobil obremenjujočo vlogo "branika zahoda", kar ni le pomenilo, da se anglo-ameriške sile nameravajo boriti proti vplivu lokalnih komunističnih sil, tako italijanskih kakor slovenskih, pač pa je pomenilo tudi trdno odločenost ameriške in britanske vlade, da se sami neposredno ukvarjata s problemom Julijske krajine in pri tem povsem izločita Italijo. V isti načrt je sodila tudi namera, da se nasprotja ob italijansko-jugoslovanski meji uporabijo kot vzvod v korist prozahodnega bloka ob volitvah leta 1948. Ta načrt je bil del tristranske izjave z dne 20. marca 1948, s pomočjo katere so atlantske sile zajetno pomagale strankam italijanske vlade, ne da bi se pri tem morale odreči čvrstemu in ljubosumno varovanemu nadzoru nad Trstom.

Šlo pa je vendarle za značilno prehodne razmere, ki so trajale samo dve ali tri leta, kajti zaradi krize v odnosih med Beogradom in Moskvo in izključitve Jugoslavije s strani Informbiroja, se je v očeh zahodnih sil položaj države pod Titovim vodstvom kaj kmalu spremenil. Zaradi tega je v začetku petdesetih let tržaško vprašanje postalo za vladi v Londonu in Washingtonu neke vrste "eratska skala" vojne, katere fronta se je že premaknila daleč stran od obal Jadrana, in v kratkem času je postalo pravi pravcati "kamen spotike" na poti k popolni umestitvi Jugoslavije v zahodne načrte. Po pravici povedano se pričakovanja State Departementa niso udejanila, kajti Titu je uspelo obdržati Jugoslavijo v položaju "neuvrščenosti", ki jo je zadovoljivo ščitil, ne da bi pri tem uklenil njeno mednarodno samostojnost v spone vojaškega zavezništva z zahodom. Toda ameriška zaskrbljenost zaradi sitnosti, ki jih je povzročal obmejni spor med Italijo, državo zaveznico - Italija je

Milano 1988; La politica estera italiana nel secondo dopoguerra (1943-1957), uredil A. Varsori. Milano 1993.

¹⁷ Poleg že citiranih del v prejšnji opombi o problematiki mirovne pogodbe glej še: I. Poggiolini: Diplomazia della transizione. Gli alleati e il problema del Trattato di pace italiano (1945-1947). Firenze 1990. O položaju na vzhodni meji Italije in o nadaljnjem razvoju "tržaškega vprašanja" glej, med mnogimi deli, D. De Castro, La questione di Trieste; G. Valdevit: La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale, Milano 1986; isti, Trieste. L'ultima crisi?, Trieste 1994; isti: Trieste 1945-1954 (e un pò oltre). Bilancio storiografico e prospettive di ricerca. V: Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih. Udine 1996; R. Pupo: Fra Italia e Jugoslavia. Saggi sulla questione di Trieste (1945-1954). Udine 1989; isti: Guerra e dopoguerra al confine orientale; M. De Leonardis: La "diplomazia atlantica" e la soluzione del problema di Trieste (1952-1954). Napoli 1992.

bila soustanoviteljica NATA - in Jugoslavijo, državo, katere zavezništvo je bilo močno zaželeno, je privedla vlado v Washingtonu do tega, da je izkoristila vso moč svojega vpliva in zaključila ta nadležni spor. Politično-diplomatski proces, zastavljen za doseg tega cilja ni bil ne premočrten ne neboleč, a dosegel je željeni učinek ter ugasnil zažigalno vrstico potencialnega spopada. Londonska Spomenica o soglasju iz leta 1954 je tako pomenila še zadnji element v načrtu za novo italijansko vzhodno mejo, ki pa je še dolgo ostala *dvoumna meja*. In to zaradi narave Spomenice, praktičnega instrumenta, katerega namen je bilo upoštevati italijansko potrebo, da ne pride do formalne zavrnitve njene zahteve po dodelitvi Cone B STO ter jugoslovansko, da si zagotovi politično garancijo glede dokončnosti meje.

Poleg diplomatske narave dokumenta je Spomenica o soglasju sankcionirala potek meje tako, kakor se je že uveljavila na terenu: kratkoročno pa to ni pomenilo umirjanja napetosti, kajti začetek veljavnosti dokumenta je pomenil tudi obdobje zadnjega in najbolj množičnega vala izseljevanja italijanskega prebivalstva (s katerim pa je povezan tudi odhod nekaj tisoč Slovencev iz krajev, ki so sodili v Cono A in so pripadli jugoslovanski upravi), ki je povsem uničila gospodarstvo in družbeno strukturo Cone B. Šlo je za zadnje dejanje pojava širokih razsežnosti, ki se je začel v Julijski krajini vzporedno s konsolidacijo, v različnih trenutkih, jugoslovanskega nadzora nad posameznimi deželnimi območji in je predstavljal lokalno obliko procesa etnične "poenostavitve", in sicer z nasilnimi preselitvami ali izključitvami narodnih skupnosti iz matičnih območij, z različnimi izgovori in metodami, ki so vse od konca prve svetovne vojne korenito spremenile poselitveno podobo srednje in vzhodne Evrope.

Absurdi mejne črte, ki je ločevala v preteklosti med seboj soodvisna območja, in demografski pretresi, ki jim v preteklosti ni bilo para, so predstavljali osnovo za spremembo območja na meji med Italijo in Jugoslavijo, v krizno območje. Toda razmere se niso poslabšale. Seveda za jugoslovansko stran poselitev zapuščenih mestec istrske obale in njihov gospodarski zagon ter s pomočjo zunanjih virov - ker so bili avtohtoni slovenski in hrvaški za to povsem nezadostni - vsaj delna obnova količkaj razčlenjene družbe ni bila preprost podvig. Na italijanski strani pa je bila ponovna vključitev Trsta v gospodarsko tkivo in državni aparat Italije, potem, ko je deset let izločenosti izključilo Cono A iz dinamičnega procesa obnove, zelo težavna. Očiten simptom nelagodja, ki se je razširilo v mestu, je bil migracijski val v prekomorske države v drugi polovici petdesetih let.¹⁸ Toda prav posebnosti nove mejne črte so preprečile, da bi meja ostala *zaprta meja*, kar je bila v prejšnjem desetletju. Tako Italija kot Jugoslavija sta se zavedali, da je meja, kakršna je tekla po stari Morganovi črti in katere absurdnost je že bila očitna, mogoča le med dvema prijateljskima državama, saj bi drugače lahko prišlo do zloma celotnega obmejnega območja. Kakor je bilo že zabeleženo, je legitimnost nove določitve meje paradoksalno utemeljevala nujnost njenega lastnega presejanja in zato je mreža dvostranskih sporazumov vzpostavila intenzivno sodelovanje med obema stranema tostran in onstran črte, ki je bila še vedno samo demarkacijska.

¹⁸ O emigrantih iz Julijske krajine v Avstraliji glej C. Donato, P. Nodari: L'emigrazione giuliana nel mondo: note introduttive. V: Quaderni del Centro studi Ezio Vanoni, N.S. II (1995); G. Cresciani: Storia e caratteristiche dell'emigrazione giuliana in Australia (1954-1961). Udine 1999. O splošnem položaju na Tržaškem po letu 1954 glej E. Apih: Trieste. Bari 1988; C. Belci: Trieste. Memorie di trent'anni (1945-1975). Brescia 1989; G. Sapelli: Trieste italiana. Mito e destino economico. Milano 1990; R. Pupo: Guerra e dopoguerra al confine orientale.

Tako je bila vsaj ekonomska obremenjenost celotnega območja zaradi meje bistveno zmanjšana.¹⁹ Nasprotno, skozi čas je prišlo do zasuka v negativnih povojnih težnjah in tako se je *meja* izkazala za *vir*, ki je lahko pozitivno vplival na razvoj gospodarske in poselitvene strukture sosednjih dežel.²⁰

S političnega zornega kota pa so bile razmere bolj zapletene. Na italijanski državni ravni je bila vse od šestdesetih let vse bolj cenjena mednarodna vloga

Jugoslavije in med državama je začelo rasti gospodarsko sodelovanje. Skozi čas je meja postala neke vrste *meja kot vzor* za sodelovanje med evropskimi državami, ki niso pripadale istemu bloku in z različno, včasih celo nasprotno, politično in ekonomsko ureditvijo. Tovrstne težnje so dobile nov zagon v sedemdesetih letih, posebej ko je leta 1975 Osimski sporazum odstranil še zadnje sence glede dokončnosti meje.²¹ Na razloge za podpis sporazuma s strani Italije in s tem za korenito spremembo prejšnje politike čakanja so zagotovo vplivali pritiski njenih največjih zaveznic, ki so želele konsolidacijo jugoslovanskih razmer v pričakovanju po-titovskega obdobja. Dejstvo je, da je tovrstne skrbi delila tudi italijanska vlada, za katero je trdnost jugoslovanske skupnosti predstavljala vrednoto, ki jo je bilo treba varovati ne samo zaradi večanja možnosti za gospodarski prodor, temveč tudi v izogib možnim krizam na bližnjem in za nacionalno varnost tako pomembnem območju, kakršno je balkansko. Za kakšnih dvajset let se je vzhodna italijanska meja iz meje napetosti, kar je bila v preteklosti, pretvorila v *mejo stabilnosti*, kajti njena ureditev in njena teža sta bili povezani ne samo z željo po stabilnosti sosednje države - Jugoslavije torej - ampak celotnega srednjeevropskega prostora.

Na lokalni ravni pa je dvoumnost v sami sestavi Spomenice o soglasju negativno pogojevala dialektiko političnih sil in med italijanskim prebivalstvom je spodbudila rojstvo nekaterih mitov. Prvi mit o *najbolj odprti evropski meji* je sodil v usmeritev italijanske zunanje politike, ki je za ostanek tega, kar je še ostalo od Julijske krajine, že navezane na Furlanijo, napovedovala nek prihodnji razvoj, povezan z mednarodnim, posebej še čezmejnim sodelovanjem.²² Od ostalih mitov, je mit o *slovanski nevarnosti* pomenil obujanje enega od najbolj tradicionalnih konstruktov italijanskega nacionalizma - ki so ga krepko podkrepile izkušnje iz prvih desetih povojnih let. Porajal je prepričanje, da je tudi po Spomenici o

¹⁹ O tem glej M. Bufon: Sviluppo etnico e regionale delle aree di confine: il caso degli Sloveni nel Friuli-Venezia Giulia. Trieste-Gorizia-Cividale 1990; isti: Cultural and social dimension of borderlands: the case of the italo-slovene trans-border area. V: Geojournal, 1993, št. 3, str. 235-240.

²⁰ G. Valussi: Il confine nordorientale d'Italia. Trieste 1972.

²¹ Ob pomanjkanju študij o genezi Osimskega sporazuma, ki bi temeljile na diplomatskih fondih, glej pričevanja C. Belcija: Trieste, Memorie di trent'anni, str. 161-201, in C. W. Macotta: Osimo visto da Belgrado. V: Rivista di Studi Politici Internazionali, LX (1993), št. 237, str. 55-67. Glej tudi pričevanje S. Romano: Giuda alla politica estera italiana, Dal crollo del fascismo al crollo del comunismo. Milano 1993, str. 166-168; isti, I rapporti italo-sloveni e italo-croati: una prospettiva storica. V: Il confine riscoperto, uredila T. Favaretto, E. Greco, str. 17-20; R. Gaja: L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943-1991). Bologna, 1995, str. 216-218.

²² O vprašanju "odprte meje" glej C. Sambri: Una frontiera aperta. Indagine sui valichi italo-jugoslavi. Bologna 1970; G. Valussi, V. Klemenčič: Il confine aperto fra Italia e Jugoslavia e il ruolo delle minoranze. V: Atti della Conferenza internazionale sulle minoranze. Trieste 1974, str. 1-17; E. Vrsaj: La cooperazione economica Italia-Jugoslavia. Trieste 1970; isti: La cooperazione economica Alpe Adria, Italia-Friuli-Venezia Giulia, Jugoslavia-Slovenia, Austria-Carinzia. Trieste 1975; isti, La Mitteleuropa 2000 e la nuova "Ostpolitik dell'Italia". Milano 1997.

soglasju predstavljala vključitev Trsta v jugoslovansko državo, sicer na nov način, enega osnovnih ciljev beograjske vlade. Nič več z ozemeljsko zasedbo, ampak s postopnim in tihim spreminjanjem etnične podobe mesta s pomočjo gospodarskega prodora in uvajanjem dvojezičnosti. Drugi mit, mit o *vračanju*, pa je v neko nedoločeno prihodnost, ki pa se ji ni bilo mogoče odreči, postavljaj upanja in tožbe optantov iz Cone B, ki se niso sprijaznili s svojo usodo, posebej grenko za tiste, nastanjene v Tržaški pokrajini, ker so lahko na obzorju videli svoje domove in svoje kraje, a kjer življenje ni bilo svobodno. Osimski sporazum je prvega od mitov, resnično bolj v domeni intelektualne in politične *elite*, zoperstavil ostalima dvema, ki sta bila bolj zakoreninjena v italijanskem prebivalstvu.²³ To kar mu je sledilo, je bilo na lokalni ravni videti kot pravi potres, kar je za politično ravnotežje v Julijski krajini tudi bil, a za Italijo in Jugoslavijo je šlo za skoraj nezaznaven sunek. Bil je namreč zelo omejen - na italijanski državni ravni je Spomenica o soglasju odlično odigrala predvideno vlogo dejavnika za ublažitev nasprotij, kajti problem Cone B je dobesedno izginil iz vidnega polja in verjetno tudi iz spomina javnosti - na določanje razmer na meji pa ni imel prav nikakršnega vpliva. Celo nasprotno, v naslednjih letih se je čezmejno sodelovanje še poglobilo in doživelo kakovostno rast leta 1978, ko je bila ustanovljena Delovna skupnost Alpe-Jadran, ki je vključevala tudi Italijo in Slovenijo in je z vstopom vedno novih članic povezala dežele, ki so sodile v različne politično-ekonomske sisteme, kakor tudi v različna zaveznitva. Italijanske dežele in Bavarska so bile članice EGS in NATA, avstrijske in švicarske dežele so bile v EFTI, madžarske v SEV-u, jugoslovanske republike pa so bile del neuvrščene države. V osemdesetih letih je italijansko-jugoslovanska meja resnično postala *meja-most* in obmejna območja so predstavljala zanimiv laboratorij za nastajanje posebne oblike nadnacionalne integracije v Evropi, kjer je še vedno vladala logika nasprotnih si blokov.

Evropsko dogajanje v devetdesetih letih, ki ga je sprožil nenadejan zaključek hladne vojne, je nepričakovano premešalo karte tudi na vzhodni italijanski meji: a temu ni botrovalo odpiranje razprave o njenem poteku, ampak njen veliko manj jasen pomen. Vse je kazalo, da se je za nekaj let meja iz mostu med različnimi svetovi, soglasnimi v želji po sodelovanju v korist skupnega razvoja, spremenila v *brv čez praznino*, ki je zazijala med razpadlo Jugoslavijo in krizo "prve italijanske republike". Posledično je bilo videti, kakor da so se zrušili tudi vsi stebri, na katerih je slonelo ravnotežje in stabilnost obmejnega območja, kar je sprožilo negotovost in zaskrbljenost. Toda italijanska kriza se je izkazala za neprimerno manj globoko od jugoslovanske. Medtem ko je Italija s težavo vzpostavila ravnotežje, ki ji je nenadejano omogočilo ohranjanje stika s procesom evropskega združevanja, pa se je območje nekdanje Jugoslavije pogreznilo v vojaški spopad. Zaradi teh sprememb v drugi polovici devetdesetih let preteklega stoletja italijanska vzhodna meja ni ponovno spremenila svoje vloge, ampak jo je - vsaj glede prej navedenih postavk - povsem izgubila. V Julijski krajini se je namreč rodila nova meja, ki pa se ni avtomatsko prekrivala z novo državno italijansko-

²³ V odsotnosti analitičnega študija tega problema glej pričevanja C. Belcija, Trieste, str. 179 sl; R. Pupo, Guerra e dopoguerra al confine orientale, str. 259 sl; V. Picarello: Politica estera e opinione pubblica. Il trattato di Osimo. Diplomska naloga, branjena na Lepaslovni fakulteti Univerze v Milanu v akad. letu 1995-1996.

slovensko mejo, ker se je Slovenija vse od prvih poosamosvojitvenih let odločno obrnila k Evropski uniji. In to kljub protislovjem in negotovosti, ki so označevala in na nek način še označujejo prehod vseh nekdanjih komunističnih držav v liberalni politični sistem, tržno gospodarstvo in sprejemanje pravil evro-zahodne integracije. Le nekaj kilometrov stran - v malem jezeru Tržaškega zaliva pogled lahko zajame vse tri meje - pa je Hrvaška dolgo ostala ujeta v spone balkanskih vojn. V zadnjih letih se je na skrajnem vzhodnem robu italijanskega polotoka udejanila *nova meja* - sicer ne tako očitna, a zaznavna - med Evropo, ki se združuje, podira materialne meje in znotraj viharne nastajanja globalne družbe teži k razgraditvi ostalih, in Evropo, ki se drobi, ki ponovno odkriva na etničnih osnovah slonečo ozemeljsko pripadnost in za katere obrambo in visiljevanje drugim - oba koncepta sta v bistvu neločljiva - se zateka k nestrpnosti in moči orožja.

In vendar se je težišče krize vzdolž te meje preselilo iz severa na jug: danes ni nič več najbolj občutljiv njen severni kopenski del v Julijski krajini, temveč južni morski, pri katerem se je napoved o verjetni naraščajoči napetosti že uresničila. Kam se danes umešča italijanska vzhodna meja, ki ponovno postaja vzhodna meja zahoda, jasno kažejo migracijski valovi beguncev na obalah Apuglie, in tudi izredno stanje ob prvi vojni po drugem svetovnem spopadu, ki je potekala z italijanskega ozemlja in z udeležbo Italije, ob letalski operaciji proti srbskemu ozemlju leta 1999.

Začetek novega stoletja ponuja različne scenarije. Po eni strani se oblikuje možnost, da se fizična meja tudi na vzhodnih bregovih polotoka, kar se že dogaja v alpskem loku, kaj kmalu preseže in se spremeni v prehodno območje med specifičnimi kulturami in slogi življenja različnih narodov, ki pa jih povezujejo sodelovanje in skupni napor pri oblikovanju evropskega združevanja. Po drugi strani pa je videti, da jadranski pas, ki je bil ključen, čeprav manj izrazit del vzhodne italijanske meje, prevzema vlogo *meje med svetovnim severom in jugom*, izpostavljene novim napetostim, ki jih poraja globalizacija. Iz tega izhajajo novi problemi, glede katerih zgodovinske izkušnje, pridobljene v 19. in 20. stoletju ponujajo vsaj dovolj veliko število primerov, ki jih ne gre posnemati.

Prevedla Devana Jovan

Raoul Pupo

BETWEEN HISTORY AND GEOGRAPHY
SOME THOUGHTS ABOUT THE ITALIAN EASTERN BORDER

S u m m a r y

This essay was inspired by Charles Maier's suggestion to understand the 'line' which sharply divides a territory and a social tissue as one of the most charming metaphors of 'territorialism' and principles of 'modernity', or more precisely, as a firm resolution of a national state to clearly define, in front of other states and its own citizens, the territory under its control.

Such a metaphor fittingly illustrates the situation in the Northern Adriatic area, which was part of the Habsburg Monarchy until the First World War and whose history was from the middle of the nineteenth century onwards marked by a multiplication of dividing lines.

Let us think of the lines that divided one ethnic group from another, Italians from Slavs, for example, and, later on, Jews who were first segregated from the rest of society, then removed from it and, finally, eliminated together with their material and cultural wealth. Let us also think of the lines, which had divided social classes and gradually became chasms between alternative, and not only hypothetical, worlds in this area. These worlds, with the full weight of their passions and institutions, co-existed, crowded each other and, for a moment, even overlapped.

And finally, let us think about the significance of the border issue, i.e. the issue of a 'just' demarcation, in the relations between the states that, one after another, possessed the territory of the Julian March. In the Italian relations with its eastern neighbours, the role of its eastern border varied according to the current situation throughout the period from the Risorgimento to the disintegration of Yugoslavia. The influence of this issue on Italian domestic politics was equally important; the weight of this problem was never insignificant in both post-war periods.

1.01
Trst)1970/1991"
Prejeto 19. 6. 2000

UDK

366.1(450)

Dušan Nečak*

Trst, mesto nakupov**

IZVLEČEK

Avtor prikazuje doslej v slovenski znanosti malo obdelano problematiko Trsta kot nakupovalnega središča za Slovence in Jugoslovane. Ugotavlja, da je vrhunec tega nakupovalnega vala bil v sedemdesetih letih, ko je v Trst na leto prihajalo do 6 milijonov "nakupovalnih turistov" iz Jugoslavije. Z kartami, grafikoni, fotografijami in tabelami osvetljuje razvoj tega dogajanja, ki je bilo posledica odprtja "železne zavese" v začetku šestdesetih let in posebnih olajšav, ki so jih bili deležni prebivalci ob meji z maloobmejnimi sporazumi: Videmskim, Goriškim in Tržaškim.

Ključne besede: Trst, Videmski sporazum, trgovina, "nakupovalni turizem", meja, pre-kupčevanje

ABSTRACT

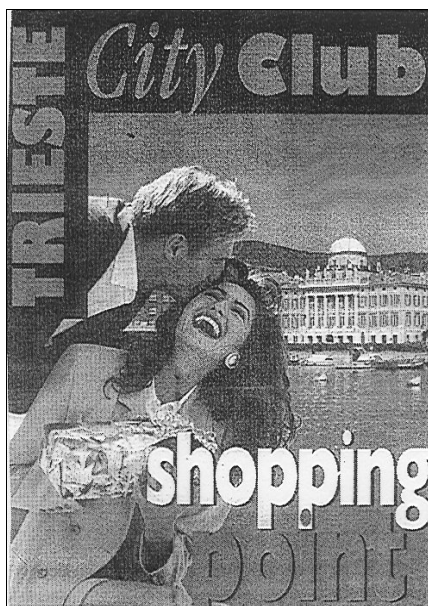
TRIESTE, A SHOPPING CENTRE

The author presents Trieste as a shopping centre for the Slovenes and the Yugoslavs - a topic which has not been dealt with much by Slovene researchers. He establishes that the flood of shoppers to Trieste reached its peak in the 1970s, when up to 6 million "shopping tourists" from Yugoslavia year visited the city annually. With the help of charts, graphs, photographs, and tables, he presents the development of the "shopping" phenomenon, which was the result of a slightly raised Iron Curtain in the early 1960s and special customs benefits granted to the population living near the border by several local traffic agreements (the Udine, the Gorizia, and the Trieste Agreements).

Key words: Trieste, Udine Agreement, trade, "shopping tourism", border, reselling

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

** Prispevek je dopolnjen referat na 3. avstrijskih dnevih sodobne zgodovine (Österreichische Zeitgeschichtstagen) maja 1997 na Dunaju.

V zgodovini Slovencev ima Trst posebno mesto in več pomenov. S svojim pristaniščem je bil okno v svet, bil je gravitacijski center slovenskega zaledja, ob začetku stoletja je bil po številu slovenskih prebivalcev največje slovensko mesto, od konca prve svetovne vojne pa je Slovence obvladovala travmatična želja po njegovi priključitvi k slovenskemu zaledju. V času med vojnami je bil za Slovence leglo fašizma in mesto tragičnih izkušenj, pa tudi kulturno središče za primorske Slovence, v drugi svetovni vojni prizorišče hudih bojov in težkih izgub, po drugi svetovni vojni pa cilj boja za oblikovanje zahodne slovenske meje. Po letu 1954, ko se je s podpisom Londonskega memoranduma o soglasju zdelo, da je problem Trsta rešen, pa je začel Trst dobivati še en pomen - pomen nakupovalnega središča. Ko se je namreč v začetku šestdesetih let na najjužnejšem delu razprla "železna zavesa", je Trst postal priljubljeni cilj za poceni nakup za vso Jugoslavijo.

Trst je imel v desetletjih od 1960 do 1990 kot nakupovalno mesto različen pomen za različno oddaljene prebivalce Slovenije in Jugoslavije.

1) Za obmejno prebivalstvo je Trst pomenil središče, v katerem so obiskovali tako trgovine kot kulturne, izobraževalne, športne in druge prireditve. Denar za to so pridobivali tudi s prodajo predvsem agrarnih proizvodov v mestu: pršuta, vina, žganja, perutnine itd.

2) Za prebivalce iz notranjosti Slovenije je bil Trst mesto večjih nakupov, še posebej tistih artiklov, ki jih ni bilo mogoče dobiti doma ali so bili tu bistveno cenejši. Za ta sloj prebivalstva je mogoče, čeprav brez natančnejših empiričnih raziskav, trditi, da je bil Trst tudi mesto razvedrila, dobre morske hrane, mesto za obisk "osmic". Zaradi najbolj odprte meje med vzhodnim in zahodnim blokom je tudi nenakupni obisk Trsta postal sestavni del vsakdanjika mnogih Slovencev, posebej meščanov.

3) Za prebivalce Jugoslavije, tudi tiste iz najbolj oddaljenih krajev, pa je Trst pomenil nakupovalno središče, v katerem je bilo mogoče nakupiti poceni stvari v

velikih količinah, potrebnih tudi za prekupčevanje. Ti ljudje so bili najpomembnejši nosilci tihotapstva tako čez jugoslovansko-italijansko mejo, kot tudi naprej v države vzhodne Evrope (Romunijo, Bolgarijo). Zasluzki so bili velikanski. Par kavbojk je na primer stal v Beogradu dva do trikrat toliko kot v Trstu. Če je za prebivalca Ljubljane obisk Trsta poldnevni izlet, je pomenil za prebivalca, denimo, Beograda celo potovanje, ki ni bilo ravno poceni. Tudi to je vzrok za velike nakupe in prekupčevanja. Seveda to ne pomeni, da ni bilo med prekupčevalci tudi Slovencev.

4) Poseben pomen pa je imel in ima Trst za pripadnike italijanske narodne manjšine v Sloveniji in na Hrvaškem. Pomeni jim seveda kulturno in nacionalno središče, mesto od koder prihaja pomoč.

Trst je desetletja po drugi svetovni vojni v mnogočem živel od jugoslovanskih / slovenskih kupcev. Od leta 1991 se je položaj temeljito spremenil, jugoslovanski kupci so tu prisotni le v ostankih, privlačnost Trsta kot nakupovalnega središča za Slovence pa je s prodorom blaga iz zahodne Evrope v Slovenijo skoraj popolnoma izginila.

Trst je bil za nakupovalce privlačen tudi zato, ker je bil lahko dostopen, saj je bila meja razmeroma brez težav in na več krajih prestopna. Na območju Trsta je od skupaj štirinajstih ob vsej meji šest mednarodnih mejnih prehodov: Lazaret, Škofije, Kozina, Lipica, Fernetiči in Sežana (železniški), podobno je z mejnimi prehodi za obmejni promet, od skupaj 24 jih je na tržaškem območju osem: Kaštelir, Klariči, Čampore, Plavje, Osp, Socerb, Repentabor in Gorjansko ter kmetijska prehodna mesta, ki jih je ob vsej meji kar 20.¹

Za prebivalce obmejnih krajev pa je bil prehod meje še posebej olajšan. Jugoslavija je z Italijo namreč že kmalu po drugi svetovni vojni sklenila sporazum o maloobmejnem prometu. Podpisala ga je že 3. februarja 1949 in poimenovali so ga prvi Videmski sporazum. Zajemal je le ozemlje severno od Trsta in se je nanašal le na dvolastnike, ki jim je omogočal obdelovanje zemlje na drugi strani meje. Londonski memorandum o soglasju iz leta 1954 je zavezoval Italijo in Jugoslavijo, da čim prej skleneta sporazum o maloobmejnem prometu. "Sporazum o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemnega in pomorskega prevoza in prometa med Tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj", naj bi ublažil težave nastale z razdelitvijo STO. Tudi ta je bil podpisan v Vidmu/Udine, 20. avgusta 1955 in je veljal v 10 kilometrskem pasu vzdolž vse meje.² Za osebni promet so bile posebej pomembne tiste določbe, ki so predvidevale pravico do olajšav pri prehodu meje in prenosu blaga imetnikom: 1. prepustnice; 2. prepustnice s kmetijskim vložkom in 3. izredne prepustnice.

Tretji "Sporazum o ureditvi osebnega prometa ter suhozemnega in pomorskega prevoza in prometa med obmejnimi območji" se prav tako imenuje po mestu podpisa Videmski in je bil podpisan 31. oktobra 1962.³ Ta je veljal najdlje, vse do leta 1982, ko je bil 15. maja, po podpisu Osimskih sporazumov, sprejet noveliran sporazum, s katerim je bila še izboljšana ureditev osebnega, suhozemskega in

¹ Obširneje o mejnih prehodih glej Katarina Hribernik: Slovenski mejni prehodi kot element odprtosti državne meje. Diplomatska naloga na oddelku za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1997.

² Uradni list FLRJ, Mednarodne pogodbe, št. 7/1956.

³ Prav tam, Mednarodne pogodbe, št. 3/1964.

morskega prometa med obmejnimi območji (npr.: območje sporazuma se je povečalo na 15-20 km, tako da je zajelo celotna območja občin; veljavnost prepustnice se je podaljšala iz enega na pet let).⁴

Videmski sporazum je bil ob nastanku slovenske samostojne države vključen v "Akt o notifikaciji nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Republiko Italijo", z dne 29. julija 1992.⁵ Nad njegovim izvajanjem bdi stalna slovensko-italijanska komisija.⁶

Poleg Videmskih sporazumov je treba omeniti še Goriški in Tržaški sporazum, ki sta bila podpisana leta 1955⁷ in sta skupaj z videmskim temelj za povezanost mejnih območij tako v osebnem kot v gospodarskem pogledu. Tržaški in goriški sporazum sta namenjena predvsem sodelovanju na gospodarskem, tehničnem in trgovinskem področju in nekoliko spremenjena veljata še danes. Tudi ta dva sporazuma sta pospeševala prehod meje in obisk Trsta.

Razcvet jugoslovanskega / slovenskega nakupovalnega obiskovanja Trsta sodi v prvo polovico sedemdesetih let. Takrat je po oceni italijanskega raziskovalca tega fenomena Gianfranca Battistija⁸ v Trst prišlo po nakupih iz sosednjega območja v Jugoslaviji, ki je na osnovi videmskega sporazuma opredeljeno kot obmejno območje, od 3 do 3,5 milijonov oseb in od 2 do 2,5 milijona iz drugih območij Jugoslavije. (glej tabelo 1)

Tabela 1: Motorizirani prehodi meje v Tržaški pokrajini

Motorizirani prehodi meje v provinci Trst								
Skupaj (Vstopi - Izstopi)								
Leto	Mednarodni promet			Lokalni promet		Skupaj		
	Italijani	Jugoslovani	Drugi	Italijani	Jugoslovani	Skupaj Italijani	Skupaj drugi	Skupaj
1965	4.121.556	1.074.621	2.131.739	6.600.035	3.862.713	10.721.591	7.069.073	17.790.664
1966	9.453.134	4.001.497	4.964.177	11.645.319	5.441.664	21.098.453	14.407.338	35.505.791
1967	15.163.749	7.642.580	6.832.867	15.269.197	7.914.564	31.309.773	22.390.011	53.699.784
1968	17.045.499	7.639.686	6.449.406	16.146.024	6.536.321	33.191.523	20.625.413	53.816.936
1969	14.917.191	9.051.228	6.944.629	15.378.196	5.516.078	30.295.387	21.511.936	51.807.323
1970	20.761.167	11.243.966	3.267.142	20.026.258	8.641.349	40.787.425	3.152.457	63.979.882
1971	17.137.740	10.711.079	6.304.459	21.189.045	7.916.043	38.326.785	24.931.581	63.258.366
1972	15.532.820	9.684.444	4.576.865	20.538.190	7.634.749	36.071.010	21.896.058	57.967.068
1973	13.544.231	7.755.034	4.138.665	18.098.251	7.372.756	31.642.482	19.266.455	50.908.937
1974	5.746.607	5.621.051	3.747.497	8.621.231	4.265.701	14.367.838	13.634.249	28.002.087
1975	8.836.856	8.758.611	3.800.538	12.382.569	6.471.468	21.219.425	19.030.617	40.250.042
1976	10.996.843	10.657.444	4.787.758	15.847.838	8.409.046	26.844.681	23.854.248	50.698.929
1977	6.487.351	6.682.150	2.879.452	10.513.961	4.446.235	17.001.312	14.007.837	31.009.149
1978	5.559.807	8.096.818	4.413.054	9.156.880	4.497.566	14.716.687	17.007.438	31.724.125

Vir: Gianfranco Battisti: Una regione per Trieste, Studio die geografia politica ed economica. Trieste 1979

To v povprečju znaša med 20 in 25 tisoč oseb dnevno. Prav za te ljudi se je razvila posebna trgovska četrt v neposredni bližini avtobusne in železniške postaje

⁴ Uradni list SFRJ, Mednarodne pogodbe, št. 10-73/86.

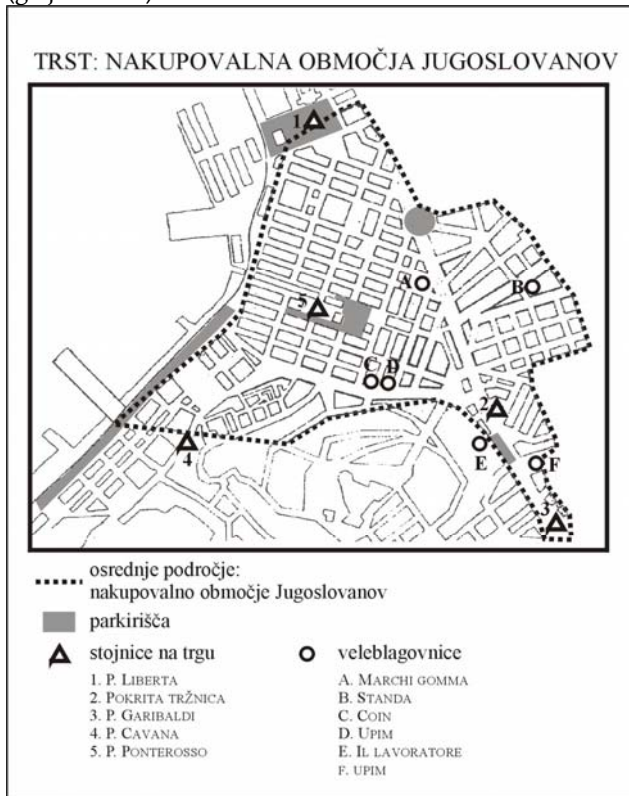
⁵ Uradni list RS, Mednarodne pogodbe št. 11-60/92.

⁶ Več o Videmskem sporazumu glej Cvetko Vidmar: Odprta meja danes, jutri brez meja: 40 let Videmskega sporazuma. Jadranski koledar 1995, str. 111-118.

⁷ Uradni list FLRJ, Mednarodne pogodbe št. 11/1956.

⁸ Gianfranco Battisti: Una regione per Trieste, Studio die geografia politica ed economica. Trieste 1979.

(glej karto 1)

Karta 1: *Nakupovalna območja Jugoslovanov v Trstu*

Vir: Gianfranco Battisti: *Una regione per Trieste*, Studio die geografia politica ed economica. Trieste 1979

Na tem relativno majhnem področju je bilo okoli 200 trgovin s tekstilom od skupaj 550 v tržaški občini.

Zanimivo je, da je bilo med prodajalci več priseljencev iz južne Italije in Veneta kot domačinov. Nakupovalci so kupovali predvsem tekstil (kavbojke, perilo itd, usnjene izdelke, igrače, zlatnino, kozmetiko, prehrabeno blago (predvsem kavo), foto - optiko, tehnične predmete in rezervne dele za avto. V tem času so bile tudi močno obiskovane številne (okoli 150) prodajalne - stojnice na tržaških trgih, predvsem pred železniško postajo in na Ponterossu, tržnici med cerkvijo sv. Antona in morjem. (glej karto 1 in fotografije)

Ne samo za osebna vozila, tudi za avtobuse so bila v sedemdesetih letih parkirišča v Trstu vedno pretesna - avtobusno parkirišče v bližini železniške postaje

Vir: Fotodokumentacija Delo

Lastniki tržaških menjalnic so zaslužili vsaj toliko kot tržaški trgovci

Vir: Fotodokumentacija Delo

Poleg dežnih plaščev iz šumečega najlona - "šuš-kavcev", so "turisti" iz južnih jugoslovanskih republik, pa tudi iz Slovenije, največ kupovali plastične punčke, imenovane "bambole"

Vir: Fotodokumentacija Delo

Kava ni bila le med najbolj priljubljenim nakupovalnim, temveč tudi tihotapskim blagom

Vir: Fotodokumentacija Delo

Meja med Jugoslavijo / Slovenijo že dolgo ni bila več "železna zavesa"

Vir: Fotodokumentacija Delo

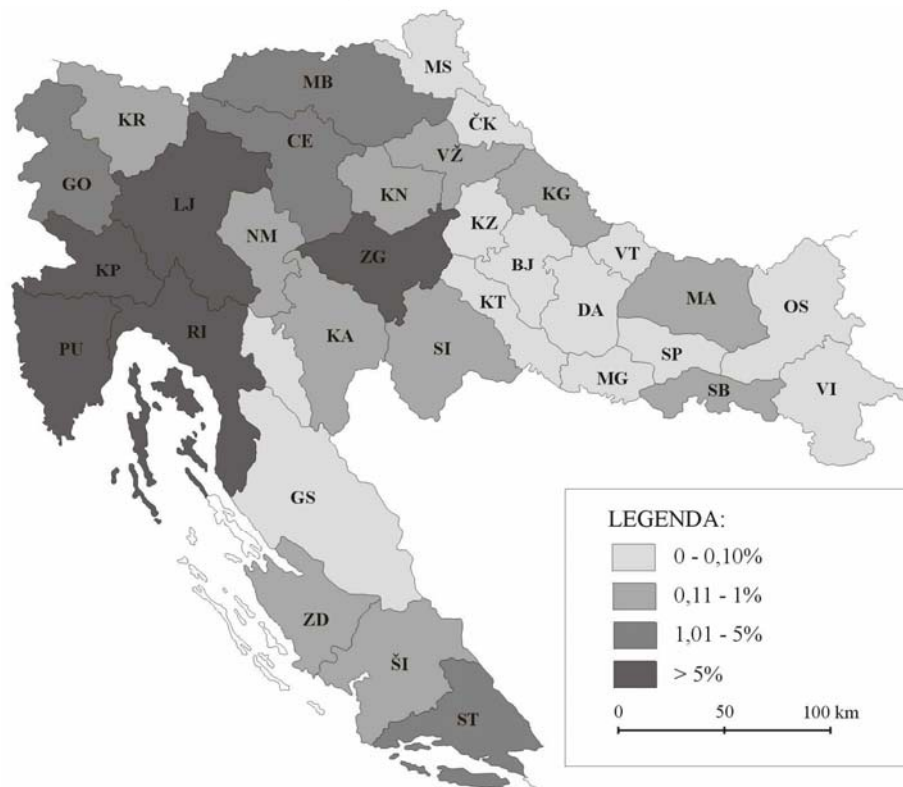
"Ponterosso" središče cene-nega nakupa za Jugoslovane v Trstu

Vir: Fotodokumentacija Delo

Po ocenah istega avtorja naj bi v Trstu v tem času letno prodali za okoli 450 milijard lir blaga kupcem po vsej Jugoslaviji (glej karto 2).

Karta 2: Kupci v Trstu po izvoru

DELEŽ KUPCEV IZ SLOVENSКИH IN HRVAŠKIH REGISTRSKIH OBMOČIJ

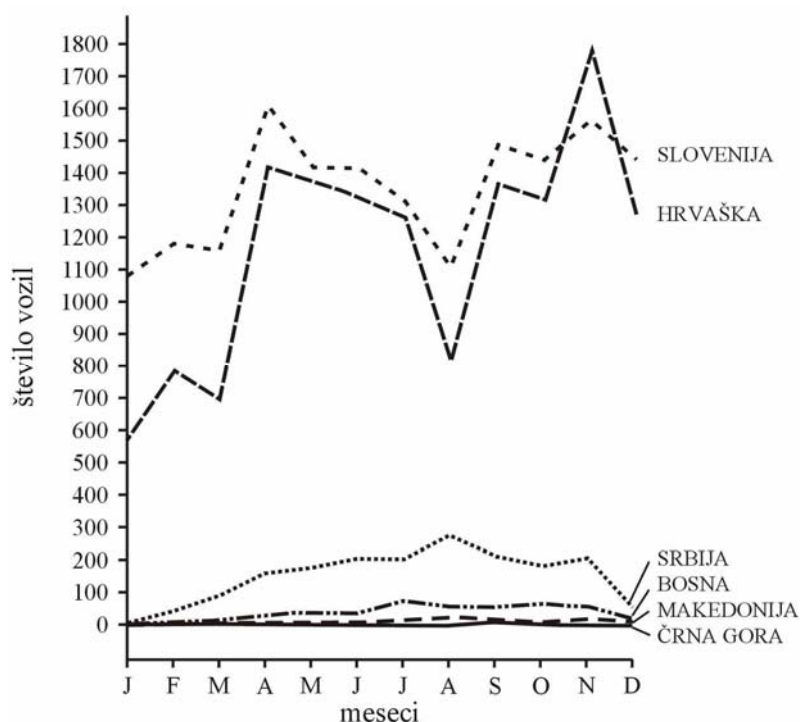

Vir: Gianfranco Battisti: Una regione per Trieste, Studio die geografia politica ed economica, Trieste 1979

Največ nakupovalcev je prišlo v Trst z osebnimi vozili (glej diagram 1) - 1,3 milijona, okoli 650 tisoč z linijskimi avtobusi, okoli 300 tisoč po železnici in okoli 150 tisoč z "izrednimi" avtobusi. Skupaj torej okoli 2,5 milijona nakupovalnih turistov iz Jugoslavije, od tega 800 tisoč iz obmejnih območij.

Tisti, ki smo osebno doživljali ta naskok nakupovalnih turistov na Trst, lahko ugotavljamo, da je ta poleg visokih dohodkov trgovcem tudi Tržačanom povzročil velike nevšečnosti: kaos v prometu ("zunanji" kupci so zasedali v povprečju od 25 do 65% razpoložljivih parkirišč v mestnem središču ter do 95% parkirišč v okolici postaje), neurejen videz nakupovalne četrti in okolice postaje ter naraščajoči odpor lokalnega prebivalstva do "tujcev". Ta odpor se je v času podpisovanja osimskih sporazumov razvil v pravo protislovansko politično gibanje.

Diagram 1: Mesečno gibanje prometa iz Jugoslavije v Trst leta 1971 - po republikah

Vir: Gianfranco Battisti: Una regione per Trieste, Studio die geografia politica ed economica, Trieste 1979

Nakupovalni val iz Jugoslavije iz prve polovice sedemdesetih let se je končal v začetku osemdesetih let po uvedbi znamenitih "depozitov"⁹ za prehod meje oz. valutnih restrikcij v Jugoslaviji. Ponovno se je silovito, a kratkotrajno okreplil v začetku devetdesetih let do razpada Jugoslavije. Takrat je dosegel tudi "zgodovinski" vrh po številu kupcev in količini prodanega blaga. S koncem Jugoslavije je bilo tudi konec jugoslovanskih kupcev. Te so v naslednjih letih delno nadomestili kupci iz Madžarske. V letih 1992-1993 je bila struktura tujih nakupovalcev v Trstu takale: 50% Madžarov (zlasti iz zahodnih predelov države) in 50% Hrvatov (zlasti iz okolice Subotice). Zmanjšal se je priliv lokalnih obmejnih kupcev, ki se po večini ustavljajo v obmejnih krajih tržaške pokrajine ali pa nadaljujejo pot v velike nakupovalne centre v Furlaniji. V zadnjih letih se je število Madžarov zmanjšalo, ker so madžarske oblasti uvedle carinske limite na uvoz blaga (približno 100 DEM). Tržaške trgovce je dogajanje v Jugoslaviji in njen razpad hudo prizadel. Pričakujejo pa normalizacijo razmer v bivši Jugoslaviji, ki bi spet odprla pot njihovim tradicionalnim kupcem. Trenutno so trgovci v Terezijanski "tujski" nakupovalni četrti organizirani tako, da nudijo rezervirana parkirišča avtobusnim

⁹ Za vsak prehod je bilo treba na poseben račun nakazati določeno vsoto in cariniku ob prehodu pokazati potrjeno položnico.

obiskovalcem pri železniški postaji (parkiranje na nabrežju ni več mogoče). Na dan pride okoli 25 avtobusov ali skupaj okoli 2500 gostov dnevno med tednom ter okoli 5000 gostov ob petkih in sobotah. Tedensko okoli 15.000 gostov, torej skoraj polovica manj kot sredi sedemdesetih let. Vsak gost porabi danes v povprečju najmanj 100 DEM, kar znese minimalni letni dohodek okoli 70.000.000 DEM. To je bistveno manj kot v "zlatih časih" sedemdesetih let.¹⁰

Slovencev ni več v takem številu v Trst po nakupih, drugih nekdanjih Jugoslovancev tudi ne. Za Slovence Trst od osamosvojitve dalje nima več pomena nakupovalnega središča, ostali pa so mu drugi v uvodu omenjeni pomeni. Nakupovalni tokovi Slovencev, in ne samo njih, so se obrnili v nasprotno smer. Avtomobilske vrste na največjih mejnih prehodih proti Trstu so zgodovina. Sedanost pa je tudi do deseturna čakalna doba za osebne avtomobile na madžarsko-slovenski meji. Slovenski kupci organizirano ali zasebno hitijo po nakupih v madžarska obmejna mesta, zlasti Lenti. In spet teče trgovanje tako kot v časih na tržaškem Ponterossu.

Dušan Nečak

TRIESTE, A SHOPPING CENTRE

S u m m a r y

The city of Trieste has a special place and several different meanings in the history and perception of the Slovenes; from the gravitational centre for the Slovene hinterland, to the hotbed of Fascism and tragic experiences for the Slovenes. Trieste was also a place of tragic conflicts during and at the end of World War II, as well as the military target around which the struggle for the formation of the new Slovene western border revolved. After 1954, when the so-called Trieste Issue was at least seemingly solved, the city acquired yet another meaning - one to which science did not pay so much attention - namely, that of a shopping centre. A slightly raised Iron Curtain in the early 1970s, fostered the development of Trieste as a popular shopping destination which offered bargains for shoppers from all over Yugoslavia, although the meaning of the phrase "bargain shopping" depended upon which part of Yugoslavia the shoppers came from. To the Slovenes, Trieste was above all a shopping centre for products which could not be purchased at home or which were much more expensive in their country. To an extensive part of the Slovene middle class, Trieste was at the same time also a city of entertainment, good seafood and wine. To the Italian minority in Slovenia, the city was their cultural and national centre - a nucleus they could look to for support in national minority issues. To the inhabitants of inner Yugoslavia, as well as to some Slovenes, Trieste was a city of cheap purchases in great quantities, designed for reselling. Quite a lot of these products ended up in Rumania, Bulgaria and other Eastern European countries.

Thanks to the Yugoslav buyers, Trieste lived a very comfortable life for several decades. It was an easily accessible destination, since the border could be crossed at several dozens of international or local crossings. Particularly the latter were the result of a special local traffic regime, arranged by the so-called Udine/Videm Agreements (1949, 1955, 1962 and 1982) and the similar Gorizia/Gorica Agreement and Trieste Agreement (1955), which granted the inhabitants from both sides of the Italian/Slovene border special privileges with regard to crossing the border.

The peak of shopping tourism to Trieste was reached in the mid-1970s, when up to six million Yugoslavs a year crossed the Italian border. Apart from making large profits, the Yugoslavs also caused, in the opinion of the inhabitants of Trieste, traffic jams and other problems. As a consequence of such sentiments, an anti-Slav political movement was formed in Trieste. The stream of Yugoslav shoppers stopped in the early 1980s with the enforcement of the so-called "compulsory deposit". In the early 1990s, Trieste was flooded mainly by Hungarian and Croatian shoppers. Since Slovenia's achievement of independence, Trieste no longer enjoys the role of being a shopping centre for the Slovenes, who now go

¹⁰ Te podatke mi je prijazno posredoval prof. dr. Vladimir Klemenčič iz oddelka za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

shopping, organised or in privately arranged groups, to the Hungarian border cities - the foremost of which is currently Lenti.

Historična dokumentacija

1.04
Prejeto 9. 6. 2000

UDK 323(497.1)"1939"

Jerca Vodušek Starič*

Spregledani dokument

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja analizo znanega britanskega zgodovinarja Sir Roberta W. Seaton-Watsona o reakcijah na hrvaško-srbski sporazum v jeseni 1939, neposredno po izbruhu druge svetovne vojne. Med obiskom v Zagrebu in Beogradu jo je napisal za britansko ministrstvo za zunanje zadeve, kar je pogosto počel v tistih mesecih. Politične posledice Sporazuma je imel za koristne za hrvaško in jugoslovansko politično sceno, zlasti s stališča promocije demokratičnih idej in navad ter protinacističnih dejavnosti. Sporazum naj bi pripomogel k utdrtvi enotnosti v Jugoslaviji, kar je bilo v interesu Velike Britanije, ki si je v tistih prvih mesecih vojne želela močno in nevtravno Jugoslavijo. Komentar k tekstu poskuša razložiti okoliščine in pokazati kdo so bili prijatelji Seaton-Watsona in kako so vplivali na njegovo boljše poznavanje jugoslovanskih razmer, zlasti vprašanja položaja Hrvaške in Slovenije.

Ključne besede: srbsko-hrvaški sporazum, avtonomija, Hrvatska seljačka stranka, zunanja politika, jugoslovansko-britanski odnosi

ABSTRACT

THE OVERLOOK DOCUMENT

This piece presents an analysis written by the renown British historian Sir Robert W. Seaton-Watson on the aftermath of the Croat - Serb Agreement in fall 1939, in the time of the outbreak of the Second World War. Seaton-Watson, as he did often in those months, wrote the analysis for the British Foreign Office on the occasion of visiting Zagreb and Belgrade in fall of 1939. He regarded the political consequences of the Agreement as positive for Croatian, as well as Yugoslav politics, especially from the view point of promoting democratic practices and anti-nazi activities in the country. The Agreement helped consolidate and unite the Yugoslav political scene, which was in the interest of Great Britain and her policy of keeping up a strong and neutral Yugoslavia. The commentary to the text attempts to explain the circumstances described and point out who were Seaton-Watson's friends among Yugoslav intellectuals and how they influenced his better understanding of the Yugoslav situation, especially the Croat and Slovene questions.

Key words: Croat-Serb agreement, authonomy, Croat Peasant Party, foreign policy, jugoslav-british relations

* Dr., izredna profesorica, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška c. 160

Dandanašnji se vsi spopadamo s takimi ali drugačnimi predstavami o preteklosti, z različnimi razlagami podatkov, največkrat pa kar z osebnimi 'resnicami' o preteklosti, ki ne temeljijo na vsestranskem poznavanju virov, da o metodi ne govorimo, in s hitrimi sintezami celotnih obdobij. Ker pa dr. Milica Kacin Wohinz sodi med tiste, ki se o zgodovini in o svojih stališčih venomer znova vprašujejo, ji posvečam tekst, ki sicer ni moj in si zanj ne jemljem nikakršnih zaslug. Tekst je nastal izpod peresa zgodovinarja, ki je obenem imel zelo dejaven odnos do ključnih prelomnic lastnega časa, predvsem pa je bil analitičnega duha. Tekst odraža čas, v katerem je nastal, in mogoče odstira tudi prenekatero dilemo in lastnost, ki smo jo iz tega časa podedovali in sodi v čas, katerega dr. Milica Kacin-Wohinz raziskuje. Odpira nam pomislek o vseh tistih atributih, ki jih zgodovinopisje tako zlahka še danes uporablja za to obdobje, ki si ga večina predstavlja kot že vsestransko osvetljenega, pa v resnici ponuja še toliko novih, zanimivih in ne nepomembnih dejstev, da o usodah in vlogi posameznikov sploh ne govorimo.

Gre za tekst, ki je že dolgo v dostopnih fondih Ministrstva za zunanje zadeve Velike Britanije (Foreign Office) v Public Record Office. Pa vendar ga doslej še nismo srečali v omembah zgodovinarjev iz nekdanje Jugoslavije.

Sir Robert William Seaton-Watson¹ je bil po izobrazbi zgodovinar in kot takega ga v Sloveniji tudi najbolje poznamo. Vemo tudi, da je veliko prepotoval in se posebej zanimal za Avstro-Ogrsko monarhijo in njene narode, kakor tudi za balkanska, zlasti nacionalna vprašanja. O teh problemih je pisal članke in knjige, se sprva zavzemal za obstoj Avstro-Ogrske kot branika proti Rusiji in kasneje za njen razpad in nastanek jugoslovanske in češkoslovaške države. Po prvi svetovni vojni se je najprej udeležil pariške mirovne konference, kjer je bližje spoznal tudi delegacije iz naših predelov Evrope, potem pa zapustil svoje položaje v državni službi in postal urednik revije *New Europe*. Končno je po letu 1922 začel poučevati srednjeevropsko zgodovino na univerzi v Londonu, School of Slavonic and Eastern European Studies (SSEES).² Skratka oseba, ki je dodobra poznala genezo vseh političnih in drugih problemov, konceptov, zavezništev in nenazadnje spletke v tem kompleksnem srednjeevropskem in balkanskem prostoru.

Manj pa se zavedamo, da Seaton-Watson ni bil neposredno vpleten samo v dogajanja med in po prvi svetovni vojni, ampak tudi v tista med drugo svetovno vojno. Kot strokovnjak za srednjeevropska vprašanja je bil vseskozi v stiku z britanskim zunanjim ministrstvom, Foreign Office. Po prvi svetovni vojni pa naj bi postal tudi član Political Intelligence Bureauja,³ ene od številnih predhodnic britanske Secret Intelligence Service - SIS, po domače pri nas kar angleška IS. Le ugibamo lahko, da ga je tovrstno delo obdržalo v stalnem stiku z britansko obveščevalno skupnostjo (intelligence community), če upoštevamo tudi neformalne zveze, ki so običajne pri Britancih, ko gre za tovrstne državne posle. Njegov sin, pozneje tudi profesor zgodovine, Hugh Seaton-Watson, je tik pred 2. svetovno

¹ Rojen je bil v Londonu leta 1879, umrl leta 1951.

² Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Zagreb 1974, 2, str. 470.

³ Prav tam.

vojno postal član SOE v Jugoslaviji. Ta je po pričevanjih že takrat imel enciklopedično znanje o Balkanu.

Seaton Watson starejši je nato med drugo svetovno vojno delal za Research Department Foreign Office in za Political Warfare Executive (PWE), ki je bil najprej propagandni oddelek SOE in se je leta 1941 osamosvojil, formalno pa je bil pod nadzorom zunanjega ministrstva. Po vojni se je Seaton-Watson vrnil k akademskemu delu.

Zelo zanimivi so bili njegovi osebni stiki s posameznimi Srbi in Hrvati že iz časa prve svetovne vojne. Za ilustracijo naj omenimo le nekatere. Dobro se je poznal s hrvaškim kiparjem Ivanom Meštrovićem, ki je bil med prvo svetovno vojno zelo dejaven član jugoslovanskega komiteja v tujini, s sedežem v Londonu. Tudi Meštrović in njegovi somišljeniki so politično delovali v začetku druge svetovne vojne.

Ravno v času srbsko-hrvaškega sporazuma leta 1939 je bil Seaton-Watson v stiku s profesorjem nemščine na univerzi v Beogradu dr. Milanom Čurčinom.⁴ Čurčin je bil prijatelj in sodelavec kiparja Ivana Meštrovića, tudi on je bil nekoč član jugoslovanskega odbora v Londonu. Po vojni sta bila oba zmerne, sredinske, liberalne usmeritve. Britanci so Čurčina dobro poznali in ob priliki njegovega obiska v Londonu leta 1940 zvezo njegovo zgodbo in opredelitve. Čeprav se je ta obisk dogodil nekaj tednov po nastanku naše analize, to ni bistveno, ko gre za opis idej, ki jih je omenjeni krog zagovarjal, in za opis razmer, ki so takrat vladale.

Čurčin je bil prečanski Srb iz bogate družine iz Pančeva, ki se je proslavil med prvo svetovno vojno kot organizator zdravniške pomoči v Albaniji med umikom srbske vojske oziroma kot oficir za zvezo s tujimi zdravniškimi ekipami; od 1916 do 1918 je bil pri srbskem poslaništvu v Londonu kot oficir za zvezo z britanskimi skupinami, ki so delovale v Srbiji; takrat se je Čurčin spoprijateljil z Meštrovićem. Ko se je po vojni vrnil v domovino, se je Čurčin preselil iz Beograda v Zagreb, kjer je osnoval, izdajal in financiral mesečno revijo z imenom Nova Evropa. Za vzor je imel časopis, ki ga je izdajal Seaton-Watson. Revija je imela velike težave, še zlasti med šestojanuarsko diktaturo, toda leta 1940 je doživela svojo dvajsetletnico. Čurčin se je pri reviji držal nestranskarskega koncepta, zagovarjal demokracijo in federalizem ter v zunanji politiki tesne stike z zahodnimi demokracijami in ZDA. Britansko zunanje ministrstvo je leta 1940 o njem zapisalo: "V državi, kjer so možje neodvisnega položaja redki, se je držal brezkompromisno in strogo linije, ki je bila, do pred kratkim, nepopularna: in to je bilo toliko bolj odlično, ker so mu njegove osebne zveze omogočale vstop k vsem političnim voditeljem in ker njegova žena pripada eni najvidnejših in vlivnih družin v Beogradu." V tridesetih letih se je Čurčin zavzemal za rešitev hrvaškega vprašanja in sodeloval pri izdelavi hrvaškega memoranduma, ki so ga naslovili na kralja Aleksandru. Pripravila ga je skupina hrvaških intelektualcev, ki jo je vodil nadškof Bauer, ki pa je bil v teh letih, 1939/40, že pokojni.

Čurčin je, kot omenjeno, v London pripotoval v začetku februarja leta 1940. Pretveza za obisk je bila podpora, ki so jo bili Jugoslovani pripravljene ponuditi londonski univerzi, da bi ne ukinila katedre, ki jo je vodil Seaton-Watson. Ta naj bi po njihovih informacijah prišla pod vprašaj po padcu Češkoslovaške. Bil pa naj

⁴ Živel v letih 1880-1960, sicer pa je bil pesnik in publicist.

bi tudi emisar princa Pavla. Princ Pavle je britanskemu ambasadorju kasneje potrdil, da je menil, da je najbolje, da gre Čurčin v London in se prepriča, kako je s položajem Seaton-Watsona in njegove katedre. Campbellu je pripomnil: "Dr. Seaton-Watson je vedno bil velik prijatelj naše države."⁵

Čurčin je povedal v na zunanjem ministrstvu, da ga je Princ Pavle pooblastil, da pride v London, obišče določene ljudi in jim predstavi določene ideje oziroma možnosti izvedbe določenih zamisli. Pavle se je kasneje sicer distanciral od Čurčinovih nastopov v Londonu. Čurčin pa je zagotovo bil emisar svojega kroga somišljenikov oziroma znanilec idej, ki jih je zagovarjal kipar Meštrović. Predno se je odpravil v London, je Meštrovića in dr. Vlatka Mačka tudi obiskal. V Londonu se je Čurčin najprej odpravil k Seaton-Watsonu. Sestal se je še z okoli dvajset osebam, med njimi z Bruce Lockhartom⁶ in Anthonyjem Edenom.⁷ Eden ga je zelo toplo sprejel in mu priporočil, naj se dobi z britanskim zunanjim ministrom in Sir Orme Sargentom, stalnim podsekretarjem v FO. Vendar pa takratna britanska administracija tako velikosrčni pozornosti ni bila naklonjena, kar je odražalo njihovo takratno stališče, da se v srbo-hrvaške odnose ne bodo neposredno vmešavali. Zanašali so se na to, da bo princ Pavle zagotovil izvedbo Sporazuma.

V britanskem zunanjem ministrstvu pa je Čurčina sprejel Philip Nichols iz Južnega Oddelka (Southern Department).⁸ Čurčin mu je najprej obrazložil svoj osebni položaj in Nichols je zapisal: "Bil je vedno v opoziciji, je pa po rojstvu Srb iz Vojvodine, to pomeni, da je večina Srbov nanj gledala kot na skoraj enako dobrega Hrvata, Hrvati pa kot na Srba. V resnici je imel sredinsko pozicijo. Prijatelj je bil z dr. Mačkom (...), čeprav ni bil član Mačkove stranke (...)"⁹

Kakšne so bile zamisli, ki jih je v Londonu poskušal uveljaviti Čurčin? Imel je v mislih federacijo med Jugoslavijo in Bolgarijo, ki bi spodbudila slovanski patriotizem obeh držav in jima omogočila upreti se pritisku velikih sil, zlasti Nemčije, boljševiške Rusije in Italije. Opozoril je na odprto vprašanje med državama - problem Makedonije - ki bi ga rešili z ustanovitvijo avtonomne Makedonije v sklopu federacije. Princ Pavle naj bi bil naklonjen tej zamisli, težava je bila le v njegovem odnosu do kralja Borisa, kar bi se dalo popraviti z nekaj zunanjega vpliva na princa, je menil Čurčin. Ni bojazni, da bi takšna federacija ogrožala ostali Balkan. Nichols ga je takoj opozoril na težavo, da imata obe državi monarha in na to, da federacija z dvema kronama ne obstaja.¹⁰ Takoj po tem razgovoru se je Nichols pozanimal pri Campbellu v Beogradu ali so to res ideje princa Pavla. Ta je v svojem odgovoru o slovanski federaciji menil naslednje: Po končani vojni bi bilo najbolje ustanoviti federalni blok med Poljsko in Češkoslovaško, ki bi predstavljal zid pred

⁵ Public Record Office, London (dalje PRO), fond Foreign Office, (dalje FO 371/25031, R 2340.

⁶ (Sir) Robert H. Bruce Lockhart je bil eden legendarnih agentov britanske obveščevalne službe v Rusiji leta 1918, kasneje zaposlen v FO in avgusta 1941 je postal šef propagandne službe Political Warfare Executive.

⁷ Anthony Eden, ki je imel visoke položaje v Foreign Office-u že od srede dvajsetih let, ko pa je bil na položaju drugje, je ohranil ozke stike z zunanjim ministrstvom in v tridesetih letih velikokrat spremljal visoke obiske (Berlin, Moskva); konec leta 1935 je postal minister za zunanje zadeve, odstopil februarja leta 1938 in postal kritik britanske zunanje politike popuščanja in šele 1940 ponovno postal minister v Churchillovi vladi.

⁸ Nichols je bil vodja Južnega oddelka britanskega FO in je jeseni 1939 pripravljala razne predloge za britanske vojaške kroge o pomoči in prodaji orožja za Jugoslavijo ter jo skušal spraviti višje na prioritetni listi za tovrstno pomoč.

⁹ PRO, FO 371/25031/R1825.

¹⁰ Prav tam.

nemško in rusko ekspanzijo. O južnoslovanski federaciji je bil mnenja, da se bo na dolgi rok nekaj razvilo; je pa to stvar bodočnosti, saj imata obe državi dinastijo. Drugače bi bilo, če bi bila bolgarska dinastija slovanska, celo nemška, toda to trenutno ni tako. Pri tem je dodal, da sta se s Čurčinom o tem res pogovarjala, da pa ga ni poslal v misijo in ga ni pooblastil, da razlaga njegove zamisli.¹¹

Povezave med Jugoslavijo in Bolgarijo za nastop proti nemškemu pritisku pa niso bile ideja samo tega kroga v Jugoslaviji, temveč tudi drugih v letih tik pred vojno - pozneje istega leta 1940 so nekateri celo snovali državni udar v obeh državah, ki bi odprl pot temu sodelovanju.

Analiza, ki je pred nami, je nastala, ko so se uredili prvi vtisi in začeli prihajati prvi rezultati in odmevi na sporazum Cvetković - Maček. Sporazum je nastajal kar nekaj časa leta 1939, v razmerah vedno močnejšega nemškega in italijanskega pritiska na Jugoslavijo. Britanci se v njegovo nastajanje niso hoteli neposredno vmešati, kljub temu da je prišlo do nekajkratnih hrvaških prošenj v Londonu, naj intervenirajo v prid reševanja hrvaškega problema. Pač pa so od blizu spremljali njegovo nastajanje, tako v Zagrebu kot v Beogradu, in neposredno v stikih s princem Pavlom, ki je po njihovi oceni bil naklonjen kompromisni rešitvi in naj bi bil edina oseba, ki je bila zmožna uresničiti tak sporazum.

V naraščajoči vojni napetosti je seveda šlo za to, da se reši hrvaško vprašanje in da se v državi zagotovi enotnost, politična in vojaška. Spomniti velja, da je leta 1939 tik pred podpisom sporazuma knez Pavle odšel na obisk v Rim in Berlin. Po britanskih ocenah zato, ker se je čutil nemočnega pred nemškim in italijanskim pritiskom, oziroma kot so zapisali, jugoslovanska vlada izgleda hipnotizirana kot zajec pred kačo (...) V teh okoliščinah so se konec junija obnovili razgovori Zagreb - Beograd, ki so bili zastali aprila, po mnenju Seaton-Watsona zaradi prevelikih hrvaških oziroma Mačkovih zahtev.

Sporazum Cvetković - Maček, bolj znan kot hrvaško-srbski sporazum, je bil sklenjen 24. avgusta leta 1939 v hotelu Toplice in 26. avgusta so ga javno objavili na Bledu, kjer je takrat bil na počitnicah večji del jugoslovanskega političnega vrha. Sklenili so ga torej tik pred izbruhom druge svetovne vojne in dan po tem, ko so v Moskvi podpisali znani sporazum Ribbentrop - Molotov oziroma pogodbo o nenapadanju med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Ta je, kot vemo, vsebovala tajni protokol o meji med Nemčijo in SZ, o delitvi Poljske in o delitvi interesnih sfer v Vzhodni Evropi. Nemško-sovjetski sporazum je v veliki meri spremenil mednarodna razmerja sil, kakor tudi stališča komunistov do prihajajoče vojne. Vse to je še dodatno spodbudilo Britance in zaveznike k naklonjenosti močni Jugoslaviji in stabilizaciji njenih notranjepolitičnih razmer.

Sporazum je temeljito spremenil tudi notranjo ureditev Kraljevine Jugoslavije. Istočasno s sporazumom so sprejeli še Uredbo o Banovini Hrvaški in za Slovence zelo spodbudno Uredbo o prenosu pravic uredbe o Banovini Hrvaški na ostale banovine, ki pravi, da kralj predpise iz te uredbe lahko razširi tudi na ostale banovine in da se pri tem lahko spremeni tudi njihov teritorialni obseg.

Vprašanje preureditve jugoslovanske države je tako steklo in z novo vlado, v katero so prišli tudi zmernejši politiki iz HSS, se je močno povečala jugoslovanska naklonjenost zahodnim zaveznikom, zlasti Veliki Britaniji in Franciji, ki sta 3.

¹¹ PRO, FO 371/25031, R 2340. Konzula T. C. Rappa v Zagrebu so tudi seznanili s temi idejami in ta je pripomnil, da so to v glavnem stališča Meštrovića.

septembra ravno vstopili v vojno proti nemškemu Reichu. O Sloveniji ni bilo posebej govora v zvezi s preureditvijo države, toda povsem jasno je bilo, da bo Sporazum oziroma ustanavljanje banovin hrvaškega tipa proces, ki bo stekel tudi drugod po Jugoslaviji. Slovenija naj bi bila prva, ki bi podobno avtonomijo dobila. Vendar so se vsi zavedali tudi dejstva, da se bliža agresija sil osi, kar bo takšne spremembe upočasnilo. Za Slovence je Rapp ob Koroščevi smrti zapisal: "Slovenec je nacionalist - in to vnet, ne glede na to, ali je demokrat ali klerikalec - toda ve, da svoje nacionalne težnje lahko uresniči le v Jugoslaviji". Slovence vodijo realistični nagibi, ne glede na ostrino njihovih notranjepolitičnih bojev. Zavedajo se, da so v ranljivem gospodarskem položaju in niso pripravljeni žrtvovati svojih interesov meglenu sentimentalizmu. Iz tega izhajata tudi dve tendenci v njihovi politiki: aspiracije po avtonomiji in pripravljenost na sodelovanje s centralno vlado. Zato tudi Seaton-Watson posebej ne govori o Slovencih.

Prijatelji Seaton-Watsona v Jugoslaviji so Sporazum odobrvali, težje pa je bilo, kot bomo videli tudi iz njegovega spisa, s tradicionalnimi strankami in intelektualci v Srbiji.¹² Jeseni 1939, ko je pisal to poročilo za Foreign Office, je Seaton-Watson očitno bil na obisku v Zagrebu in nato v Beogradu. Na isto temo je Seaton-Watson že pred sklenitvijo Sporazuma, aprila 1939, napisal obširnejše poročilo, ki je v celoti objavljeno v monografiji Ljube Bobana Maček in politika HSS, drugi del, na straneh 102-104. Kasneje pa je napisal še enega o Srbiji, datiranega s 4. decembrom 1939. Začetek druge svetovne vojne septembra 1939 pa je, poleg notranje stabilnosti Jugoslavije, v ospredje pripeljal delovanje proti silam osi na Balkanu.

RAZMERE V JUGOSLAVIJI¹³

Poročilo gospoda G. H. Seton-Watsona z dne 26. 11. 1939

Menim, da so ljudje tu zadovoljni, da je bil Sporazum sprejet, čeprav to le neradi priznajo.¹⁴ Zagrebški intelektualci so neprijetni ljudje in radi govorijo o tisočletje starih ustavnih pravicah. Iz povsem formalističnega juridičnega stališča vztrajajo, da imajo sedaj celo manj svobode kot pod Madžarsko. Po mojem mnenju to res ni tako pomembno. Maček in njegova stranka so realisti. Zavedajo se važnosti tistega, kar so dobili in ne nameravajo izzivati Srbov z zahtevami po nemogočem. Vedo, da je v teh časih njihov vitalni interes, da so združeni. Brezkopromisni nasprotniki Sporazuma, fašistični frankovci, so v zadnjem času precej glasni.¹⁵ Njihov center je

¹² Prim. Ivan Meštrović: Uspomene na ljude i dogadjaje. Zagreb 1969, str. 256-262, kjer Meštrović opiše spor s starostom Srbskega kluba dr. Slobodanom Jovanovićem, ki mu je bil priča tudi Čurčin, kjer so bili izrečeni danes že klasični očitki Srbov o hrvaškem separatizmu, o šovinizmu itd.

¹³ PRO, FO 371/23877.

¹⁴ Reakcije na Sporazum so bile različne na Hrvaškem. HSS je sicer žela večinsko podporo, zlasti na podeželju. Največja srbska stranka na Hrvaškem Samostalna demokratska stranka (SDŠ) je Sporazum podprla in vstopila z Mačkom v jugoslovansko vlado.

¹⁵ Nekateri krogi na Hrvaškem so sporazumu nasprotovali. Dva takšna sta bila bistvena: prvi so bili ustaši, ki so menili da je Maček izdal idejo o neodvisni Hrvaški, in drugi so bili ostali frankovci. Frankovci niso bili stranka, temveč splošen termin za več skupin, ki so vztrajno nasprotovale kakršnemu koli sodelovanju s Srbi. V njej so bili klerikalci, skupina dr. Buca, bratov Govedić, prijatelji Nemčije in razni anti-semiti, avstroogrski legitimisti in razni posamezniki. Ob sklenitvi sporazuma so zahtevali takojšnjo samostojnost za Hrvaško in organizirali demonstracije proti sporazumu. Komunisti

Univerza, kjer precejšen del profesorjev in nekaj sto študentov organizira ulične demonstracije ali v zagrebških salonih prišepetuje propagando proti Mačku in Zahodnim silam. Niso dovolj številčni, da bi bili zelo nevarni. Vendar pa Hrvatska seljačka stranka (H.S.S.), katere voditelji javno zatrjujejo, da so frankovci nepomembni in jih lahko zanemarimo, kažejo nenavadno željo, da bi jih pomirili. Voditelji stranke vztrajajo, da ima H.S.S., podobno kot Frankovci, Sporazum le za prvo stopnjo na poti k hrvaški svobodi. Po njihovem mnenju je edina razlika med njimi ta, da Frankovci niso pripravljene čakati, ampak delajo iz vsega skupaj zmedo, ko na ves glas razglašajo svoje cilje in glasno zahtevajo takojšnjo secesijo. H.S.S. ima bolj preudarno taktiko in večji uspeh. Vilder¹⁶ se mi je ogorčeno pritožil zaradi takšne držbe, ki ima za prave hrvaške patriote ljudi, ki niso nič drugega kot neodgovorni hujskači ali nemški agenti.¹⁷ Resnica je, da H.S.S., ki je vsa ta leta obdržala politični monopol na Hrvaškem tako, da je strnila zelo raznolike elemente, katerih stična točka je bilo le nasprotovanje Beogradu, upa, da bo po izbojevani zmagi lahko obdržala svoj položaj. H.S.S. se boji, da bi v okviru avtonomne Hrvaške prišlo do diferenciacije med skupinami, in bi parole frankovcev zapeljale nekatere klerikalne, buržoazne in šovinistične elemente iz njenih vrst in bi se jim pridružili. H.S.S. se močno trudi, da bi pomirila te elemente s trditvami, da ni nič manj nacionalistična od frankovcev, le politično modrejša. Dejansko pa je ta diferenciacija neizogibna. Razkritje teh elementov in oblikovanje klerikalno-buržoazne frankovske koalicije bi ne bil resen udarec za H.S.S., ki sloni na liberalni in kmečki podpori in bi še vedno obdržala večino. Le da bi v tem primeru, iz monopolne organizacije, postala večinska stranka. Zaradi velike želje, da se temu izognejo, se voditelji H.S.S. postavljajo v neroden položaj, saj njihove argumente za pomiritev frankovcev citirajo v beograjskem tisku. Velikosrbi jih uporabljajo kot dokaz, da so vsi Hrvati po srcu separatisti in jim ne bi smeli dovoliti niti najmanjše avtonomije, saj jo bodo ob prvi priložnosti spremenili v popolno samostojnost.

Takšno obojestransko nezaupanje je zelo ponesrečeno, ker otežuje politično preoblikovanje države, ki je neizogibna posledica Sporazuma in v katerem je neizogibno, da Hrvati prevzamejo vodilno vlogo, celo v srbskih zadevah. Z zagotovitvijo avtonomije bo H.S.S. lahko prenesla v prakso svoje zelo napredne socialne in ekonomske načrte za reorganizacijo hrvaškega življenja. H.S.S. ima mehanizme, s katerimi lahko na vasi deluje v demokratično izvoljenih lokalnih organizacijah H.S.S. in v svojih kulturnih in gospodarskih društvih. Podobnih organizacij v Srbiji ni. Velikanska nesreča za Jugoslavijo je to, da vse od svetovne vojne v Srbiji ni bilo pomembnejše združene demokratične kmečke stranke, takšne kot sta jo ustvarila brata Radić na Hrvaškem. Radikalna stranka, ki je nekoč izpolnjevala to nalogo, je že pred vojno postala tolpa politikov z velikimi

so takrat politiko sporazuma nazivali izdajalsko politiko in pozivali so kmete in delavce, naj se ločijo od reakcionarnega vodstva HSS; po nekaterih podatkih naj bi celo dobivali finančno pomoč Nemčije, da destabilizirajo Jugoslavijo.

¹⁶ Vencéslav Vilder, narodni poslanec in publicist, je bil vodilni politik Samostojne demokratske stranke in eden tesnih protinacističnih sodelavcev Britancev v tem obdobju.

¹⁷ Bratje Govedić (Milan in Slavko) in hrvaški nacisti so se kasneje ločili od frankovcev in oktobra 1940 zahtevali ustanovitev nacistične države na Hrvaškem, poslali peticijo v Berlin, kjer je Govedića st. sprejel Hess. Stalno so napadali tudi britanski konzulat v Zagrebu in Britanci so verjetno vedeli za povezave te skupine z ekspozituro RSHA v Zagrebu oziroma njenim predstavnikom kapetanom SS Ulrichom, zadolženim za proti-britansko delovanje.

zagarantiranimi pravicami. Kmečka stranka, katero so ustanovili po vojni, se ni izkazala za nič boljše. Vlade, ki so si sledile od leta 1918 do 1929, se po svoji politiki niso močno razlikovale. Ker so bili srbski volilci prepričani, da so vsi politiki enaki in da so vse njihove lepe obljube laži, so videli volitve le kot priložnost za prodajo svojega glasu za nekaj gotovine. Tako je postalo že kar tradicija, da je vlada na svojih volitvah vedno zmagala v Srbiji. Opozicijski politiki niti ne upajo, da jih bo na oblast pripeljala večina na volitvah, ampak pregovorijo kralja ali princa, da jih imenuje za predsednika vlade in jim zaupa volitve. Vedo, da bodo le tako, s pritiskom in velikodušnim trošenjem javnega denarja, dobili večino. Tako so bile spremembe vlad, že celo v času pred diktaturo, odvisne od volje kralja in celo najbolj "demokratičen" politični voditelj je postal brezupno ločen od ljudi. Seveda obstajajo tudi resnično demokratični idealisti, vendar so to večinoma beograjski profesorji in novinarji, pisci občudovanja vrednih in pogosto zelo učenih in globokih razprav o demokratičnih institucijah. Vendar le-ti nimajo mehanizmov političnih in ekonomskih organizacij, s katerimi bi lahko vplivali na javno izobrazbo. Trudijo se s posameznimi poskusi, nimajo pa možnosti vplivati na širše množice. Mnogi intelektualci, celo najnaprednejši in najinteligentnejši, in številni nezadovoljni kmetje na vprašanje, kako bi praktično izboljšali položaj, odgovarjajo: "Ne vemo, prav res. To bodo uredili naši bratje Rusi."

Splet okoliščin, ki sem jih orisal - močno skorumpirana in dokaj (mogoče ne zelo) brutalna administracija, pomanjkanje zaupanja v vodilne politične osebnosti, splošna revščina in socialna stagnacija, splošni politični skepticizem, ter zelo razširjena proslovanska in proruska čustva, ki večinoma izhajajo iz srbske zgodovine - je v Srbiji ustvaril zelo ugodna tla za širitev komunističnih idej. Njihova nosilca sta ilegalna komunistična partija in beograjski intelektualci. O prvi vem malo. Pomembna je med tistimi industrijskimi delavci, na katere socialna demokracija nikoli ni imela vpliva - Slovenija je edini del Jugoslavije, kjer ima socialna demokracija sploh kakšen vpliv - in lahko da ima med kmeti organizirane člane, gotovo pa ima svoje privržence. O drugih vem veliko več - na svojih prejšnjih obiskih v Beogradu sem srečal mnoge levičarske študente na univerzi (ki so glavna opora intelektualnega komunizma v Jugoslaviji). Bili so strastno pročeški in profrancoski in julija so uprizorili goreče navdušen sprejem anglo-francoski študentski delegaciji, v kateri je bil moj brat. Sedaj pa so močno antifrancosko in antibritansko razpoloženi. Pollegalni letak, ki so ga izdali na začetku vojne, in članek njihovega voditelja Ivana Ribarja v novembrski številki njihovega lista "Mladost" (ustanovili so ga lansko leto s pomočjo francoskega denarja!), bi prav lahko prišel neposredno izpod peresa tovariša Molotova. Le da so še bolj hudobno antibritanski kot so uradni sovjetski govori. Na primer: to je imperialistična vojna, izzvali sta jo Britanija in Francija, ki sta potisnili nesrečne Poljake v propad, itd. Ista številka "Mladosti" objavlja dolgo oceno britanskega filma "Gunga Din"- (le zakaj dopuščamo, da takšne filme pošiljajo na Balkan?) - ki prikazuje krutost, brutalnost in moralno ošabnost britanskega imperializma. Tovrstna agitacija beograjskih študentov je izjemno nevarna za našo stvar. Če se bo ugotovilo, da se borimo proti Rusom z našo politiko, lahko proti nam uporabijo vsa proruska čustva neizobraženega srbskega kmečkega ljudstva. Če bo naša propaganda protiruska, ne moremo upati na uspeh v Srbiji. Ruskemu vplivu na Balkanu moramo nasprotovati posredno, tako da diskreditiramo ruske institucije in ideje,

ne da bi o njih govorili kot o ruskih in tako, da ponudimo alternativne ideje in alternativne načrte. Churchillovi govori vzbujajo čudovit vtis.¹⁸ Churchill namreč vztraja na temeljni sovražnosti Nemčije do Rusije, povezanosti mednarodnih interesov med nami in Rusi in na tem, da Rusija zagotavlja nadzor nad nemško ekspanzijo. To je gotovo pravo stališče za srbsko mnenje.

Nisem imel priložnosti videti, ali ima agitacija, ki jo vodijo beograjski študentje, veliko vpliva zunaj mest in bi to v še tako ugodnih okoliščinah le težka ugotovil. Glede na to, da med kmeti obstaja praznina, ko gre za pozitivne politične ideje, je dovolj verjetno, da se bodo ideje med njimi prijele, če se jim ne ponudi alternativa. In prav tu lahko pomagajo Hrvati. Če v Kabinetu lahko vztrajajo na potrebi po družbenih reformah, kmečkih gospodarskih organizacijah in demokratičnem izobraževanju v Srbiji na način, kot je to izpeljano na Hrvaškem, bo možno še kaj narediti. Hrvaška je edini del Balkana, ki ima organizirano stranko s praktičnimi programi in jasnimi političnimi idejami, ki so drugačne od komunizma in fašizma, so pa sposobne vzbuditi navdušenje in žrtve - čemur je priča zgodovina preteklih enaindvajsetih let - na enak način kot totalitarna verovanja. Če bi se te hrvaške ideje lahko razširile po drugih delih Balkana, bi to strahovito okrepilo sposobnost balkanskih ljudstev upreti se nemškemu in ruskemu prodoru. Mislim, da bi bilo to v interesu britanske politike. Na tem sem vztrajal ob pogovorih s Krnjevićem,¹⁹ Vilderjem, Jukićem²⁰ in drugimi hrvaškimi voditelji. Zdeli so se mi zelo dovezetni. Ob vprašanju razširjanja teh idej in praktičnih ciljev na Balkanu je Srbija seveda prva faza. Po drugi strani je Srbom nemogoče reči, da se morajo učiti od Hrvatov - najmanj je to mogoče reči srbskim intelektualcem. Potrebno je veliko tankočutnosti za pravilno ravnanje. Poznam srbskega politika, ki se zaveda te potrebe in deluje za popularizacijo Sporazuma in Radićevih idej med srbskimi kmeti. Ime mu je Dragoljub Jovanović. Beograjska vlada in morda celo nekateri zahodni opazovalci so ga dolgo imeli za nevarnega boljševika, čeprav še zdaleč ni komunist. Goji povprečno srbsko naklonjenost do Rusije, vendar se v svojih idejah obrača k zahodni Evropi in že dolgo poudarja potrebo po dogovoru med Srbi in Hrvati ter potrebo, da srbski demokrati prouče Radićevo stranko. Ko sem ga septembra leta 1938 prvič srečal, je trdil, da srbski kmet vidi v Mačku svojega voditelja, bolj kot v srbskih "demokratičnih" politikih. Še vedno je tega mnenja. Ker so ga na podlagi amnestije, ki jo je po Sporazumu zagotovil Maček, spustili iz zapora, sedaj vneto propagira to stališče in razlaga hrvaške ideje, ne da bi vedno omenil od kod izvirajo.

Zaželeno bi bilo, da naši ljudje prej ali slej zavzamejo stališče do tega vprašanja. Seveda je to del kontroverznega vprašanja o ciljih vojne, toda sam imam malo težav z odgovori na številna vprašanja, ki mi jih postavljajo predvsem moji srbski

¹⁸ Winston S. Churchill je bil takrat First Lord of the Admiralty, član britanskega War Cabinet, ožje skupine ministrov, katerih posel je bil, da vodijo vojne zadeve (njegov položaj bi ustrežal položaju ministra za mornarico), kamor ga je takoj po izbruhu vojne povabil premier Chamberlain. Pred tem se je vse leto 1939 v svojih govorih v britanski House of Commons in v člankih zavzemal za povečanje vojne pripravljenosti in obrambne sposobnosti Velike Britanije, analiziral stanje v Evropi, zlasti položaj Poljske, kritiziral vlado in njeno pomanjkljivo pripravljenost na češke in albanske dogodke ipd.

¹⁹ V tekstu sicer piše Kinjerić, toda skoraj gotovo gre za dr. Juraja Krnjevića, generalnega tajnika HSS, ki se je po Sporazumu vrnil v Zagreb, po desetletju izgnanstva v Ženevi; marca in junija 1939 je obiskal London, da bi se zavzel za intervencijo Britancev pri reševanju hrvaškega vprašanja.

²⁰ Ilija Jukić je bil dolgoletni uslužbenec jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve, nekaj časa sekretar veleposlaništva v Londonu, sodelavec Vilderja in urednik Hrvatskega dnevnika, časnika HSS, in leta 1939 je postal Mačkov šef kabineta. Imel je tesne stike z Britanci.

prijatelji (s Hrvati je to lažje zaradi naših dobrih odnosov z njihovimi voditelji in občudovanja vrednega dela tukajšnjega britanskega konzulata²¹). Na tovrstna vprašanja mojih srbskih prijateljev odgovarjam tako, da jim predstavim nekatera moja stališča, govorim previdno in jim povem, da ne morem dati uradnega stališča o naših ciljih, saj se je vojna šele začela in jih je nemogoče definirati, itd... Toda pogosto opažam, da niso zadovoljni. Medtem se širijo govorice. Nemci govorijo, da je naš načrt restavrirati Habsburžane ali utrditi prvenstvo katoliške Cerkve v Srednji Evropi. Komunisti nas obtožujejo, da a) poskušamo pahniti srbsko ljudstvo v vojno, ki mu bo prinesla enako usodo, kot jo imajo sedaj Poljaki; b) da načrtujemo koalicijsko imperialističnih sil proti Rusiji; c) da uporabljamo Mussolinijevo fašistično Italijo kot šahovsko figuro v igri, s katero si ustvarjamo imperialistično območje vpliva na Balkanu pod krinko "nevtralnega bloka", ki bo na videz protinemški, v resnici pa bo usmerjen proti Rusiji. Ni pomembno dejstvo, da so si ti argumenti v nasprotju. Njihov vtis je precejšen. Nemci pogosto uporabljajo komunistične argumente, ko ti služijo njihovim interesom in ko lahko pred Srbi prikrijejo, da je Nemčija tista, ki se jih poslužuje. Seveda pa je treba vedeti, da če bodo morali izbirati med Italijo in Rusijo, bo 99% Srbov in 80% Hrvatov izbralo Rusijo, čeprav bi skoraj vsi imeli raje balkansko neodvisnost in demokracijo kot rusko prevlado.

Sedaj si Hrvati prizadevajo doseči nekatere od svojih ciljev pri reorganizaciji Hrvaške. Obenem se dobro zavedajo, da je politična evolucija Srbije vitalnega interesa za svobodo Hrvaške. Soočajo se z dvema glavnima nevarnostima. Prva so frankovci in vsi nezadovoljni in anarhični elementi na Hrvaškem, ki jih kolikor morejo vzburjajo Nemci, ki dobro vedo, kako usodna bi bila za njihove cilje realizacija opisanih idej. Druga prihaja iz Srbije. Obstajata dve srbski opoziciji. Prvo tvorijo demokratični ali nezadovoljni ljudje, ki si želijo več politične svobode in več socialnih reform. Drugo pa pansrbski politiki, ki želijo uničiti Sporazum in sami priti ponovno na oblast. Nesreča bi bila, če bi se zaradi pomanjkanja pametnega, demokratičnega vodstva, stara tolpa lahko postavila na čelo vsega nezadovoljstva v Srbiji in bi poskušala prisiliti princa regenta, da prekliče²² Sporazum. Na srečo trenutno za to ni znamenj, vendar je v naslednjih mesecih možno tudi to.

O tem vam bom napisal še dodato poročilo, potem ko bom govoril z voditelji Demokratske stranke, ki so s tega stališča najbolj nevarni.²³

Dodati bi moral še nekaj opazk o mednarodnem položaju na Balkanu, vendar bom počakal, dokler ne bom bolj jasno videl, kakšen je pomen zamenjave vlade v Romuniji.²⁴ Zdi pa se mi, da je od balkanskih držav, če ne štejemo Turčije, Jugoslavija tista, v kateri mi najlažje delujemo. Romunija je pod stalnim pritiskom Rusije in Nemčije, Madžarska pa Nemčije. V Bolgariji je prorusko razpoloženje, ki

²¹ Britanski konzulat v Zagrebu je vodil generalni konzul T. C. Rapp s svojo, v zadnjih mesecih pred vojno, kar številno ekipo (vštevši sodelavce British Councila in druge, tudi člane SOE), ki je imela dobro razvejano protinacistično in protifašistično dejavnost po vsej Hrvaški in Sloveniji. Po Meštrovicvih spominih je Rapp tudi veliko bolje razumel razmere v Jugoslaviji, zlasti na Hrvaškem.

²² V tekstu na tem mestu stoji beseda restore (obnoviti) in nad njo vprašaj. Verjetno je prišlo do pomote pri prepisu in bi morala tam stati beseda revoke.

²³ Gre za že omenjeno poročilo o Srbiji, ki ga je napisal 4. 12. 1939.

²⁴ Ocena Britancev je že od pomladi (padca Češkoslovaške) bila, da sta bili po vrsti sedaj najbolj ogroženi Poljska in Romunija; ta nevarnost je za Romunijo postala še večja po podpisu pakta Hitler-Stalin, saj se je dobro zavedala nevarnosti in neposredne grožnje teritorialne delitve Romunije (Besarabija, Transilvanija). Vlada, ki je jo je takrat vodil Gafencu, je bila prozahodno usmerjena.

se je razširilo celo v vladne kroge, kot lahko razberemo iz uradnega dnevnika Buepa u Dneez, ki ga redno prebiram, ko sem v Beogradu. Jugoslavija ima pomembno geografsko lego. Vlada je veliko liberalnejša kot je bila in propaganda lažja.²⁵ Simpatije velike večine Hrvatov in Slovencev so na naši strani. Enako velja za Srbe, vsaj kar zadeva vprašanje izbire med nami in Nemčijo. Princ regent je tudi na naši strani, čeprav iz drugačnih razlogov. Rusi so bazo za svojo politiko na celotnem Balkanu postavili v Bolgariji, tako da so poslali številno osebje v sovjetsko ambasado v Sofiji. Zakaj ne bi naredili mi enako v Jugoslaviji?

Zdi se mi, da je tu veliko za postoriti. Omenil bom samo nekatere podrobnosti. Nek knjigotržec v Zagrebu, ki je specialist za tuje knjige, mi je povedal, da vse od začetka vojne ni mogel plačati svojim knjigotržcem v Veliki Britaniji ter zato ni prejel knjig. Njegova prodaja je od leta 1936, ko je začel praktično iz nič, narasla na 1000 funtov letno. Knjig ne more dobiti zato, ker mu Narodna banka ne da valute. Ne vem, kdo je uradnik, ki na Ministrstvu za finance odmerja količine valute in kakšni bi bili lahko njegovi motivi. Tej težavi bi se lahko izognili, če bi Britanski svet,²⁶ Ministrstvo za informiranje ali kak drug organ, jamčil britanskim založnikom cene knjig, ki bi jih poslali v Jugoslavijo. Tako bi brez odloga pošiljali knjige in knjigotržci - podobni primeri so pri drugih firmah - bi plačali takrat, ko bi se Narodni banki zdelo primerno, da jim valuto nakaže. Narodna banka takšnemu postopku ne bi mogla nasprotovati. Če pa do zamude prihaja, ker generalni konzul Neuhausen²⁷ plačuje kakega uradnika na ministrstvu, da funtov ne nakaže knjigotržcem, bomo to onemogočili. To bi seveda le zagotovilo, da bodo naše knjige morale prispeti. Čisto nekaj drugega pa je vprašanje pocenitve knjig za tuje kupce. Tako bi bilo precejšnje zanimanje za literaturo in politične knjige, celo za tehnična dela iz ekonomije in znanosti. Nemci že leta dajejo 25% popust in imajo druge posebne pogoje za knjigotržce, ki se specializirajo za njihove knjige.

Druga tema so časopisi. Zagrebški konzulat je sestavil seznam kavarn v vseh pomembnih hrvaških in slovenskih mestih, katerim bi lahko poslali brezplačne izvode časopisov. Mislim, da bi se zelo izplačalo poslati izvode tednikov (na primer "Spectator", "Economist", "New Statesman", "Listener") v manjše število prvorazrednih kavarn v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Dubrovniku, Novem Sadu, Sarajevu, Subotici, Beogradu in Skopju. Le-ti bi, kot časopisi z lastnimi stališči, močno zanimali omejeno število ljudi, ki bi širili to, kar vedo, med svoje prijatelje. Čeprav to neposredno ne bi vplivalo na veliko število ljudi, pa vendar na večje, kot si mislimo. Predvsem v bivših avstroogrskih pokrajinah so kavarne javne čitalnice. Nemškega tiska je polno. Lastniki kavarn si lahko privoščijo le enega ali dva britanska dnevnika. Stroške moramo plačati mi. Če bo te tednike poslalo Ministrstvo za informiranje, jih cenzura v Britaniji verjetno ne bo ovirala. Če jih pošljemo posameznikom brezplačno, ne za prodajo, jugoslovanske oblasti ne morejo ugovarjati. - (Prodaja dnevnikov je težji problem, o katerem še ne vem po-

²⁵ Mišljena je protinemška propaganda, ki jo je podtalno spodbujala in finansirala britanska ambasada v Beogradu, prikrito pa SOE.

²⁶ British Council.

²⁷ Franz Neuhausen je bil nemški generalni konzul v Beogradu, resnični vodja nemškega posla-ništva in šef NSDAP v Jugoslaviji oziroma "Gauleiter" za Jugoslavijo. Bil je že dolgo v Jugoslaviji, najprej je deloval v gospodarstvu in nato leta 1933 vstopil v NSDAP, ter kasneje, med vojno, postal najbogatejši človek v Srbiji.

drobnosti.) Pomembno je tudi, da vsi ugledni britanski dnevnikarji pošljejo en izvod jugoslovanskim časopisom, ne le beograjskim, temveč tudi regionalnim. Le malo je bilo doslej storjenega, pa še pri tem so zastoji. In končno predlagamo, da v vaseh poskušamo najti ljudi, ki znajo angleško. Kar precej jih je v Dalmaciji, pa tudi na Hrvaškem in v Srbiji, predvsem kmetov, ki so delali v Ameriki. Tem bi morali iz Londona brezplačno poslati britanski periodični tisk, britanske propagandne brošure in literaturo o aktualnih vprašanjih. Vse to bi seveda nekaj stalo, vendar nič v primerjavi z našimi sredstvi. Tu ljudje pravijo: "Britanski državniki vsak dan javno deklamirajo o gotovosti zmage zaradi velike finančne superiornosti nad Nemčijo. Niso pa pripravljeni porabiti nekaj funtov, da bi nam poslali tiskan material. Ali so torej Nemci bogatejši kot Anglija?" In resno mislim, da pri propagandi ni mogoče varčevati.

To sta dva primera, kako vplivati na izobraženo in posredno tudi na neizobraženo javno mnenje. Drugo pomembno področje dejavnosti je, da ugotovimo, kdo so pomembni posamezniki v poslovnih krogih in administraciji, ki nadzorujejo katerega od ključnih položajev in lahko tako ali drugače sabotirajo naše interese, ter da jih podkupimo ali onemogočimo. O tem pa zaenkrat vem še zelo malo.²⁸

Prevedla Katarina Kobilica

Jerca Vodušek Starič

THE OVERLOOK DOCUMENT

S u m m a r y

The author hereby we introduces an analytical text about the conditions in the Kingdom of Yugoslavia in the aftermath of the outbreak of W. W. II. and the circumstances in which it was written. The analysis was written by Sir Robert Seaton-Watson, a British historian, but also political adviser on Yugoslavia to the FO and other institutions. It was the result of his stay in Zagreb and Belgrade. It describes the reactions to the Serbo-Croat Agreement, that had recently been enacted, concentrating on the political situation in Croatia. Especially on the consequences that had befallen its leading party - the Croat Peasant Party, defending her willingness to compromise, being well aware of the proximity of war. While on the other hand extremist movements, especially the extreme Croat nationalists (the Ustasha and Frankovci) tried to undermine the Agreement. Seaton-Watson sees the Croat Peasant Party as the pillar of sound democratic traditions that could become an useful example in the country and beyond its borders, in the Balkans. It could help reform the corrupt policies of traditional Serb parties and of the Belgrade administration and thus promote the anti-nazi stand. He then shows the reaction and opposition of different political structures in Yugoslavia to the Agreement. Among them also the Communists and their ultra-leftist and anti-British stand. He concludes that the Agreement, or better said it's outcome, should be in harmony with British interests and policy and adds a few points on what more could be accomplished to help and promote anti-nazi activities in Yugoslavia in terms of propaganda and similar.

In the commentary to Seaton-Watson's text, the author tries to describe the origin of such an analysis, describing his long-time friends in Yugoslavia, who helped him understand the importance of finding a solution to the Croat and Slovene questions, such as the sculptor Ivan Meštrović and dr. Milan Čurčin, editor of the Yugoslav newspaper New Europe. Seaton-Watson and the British Consul-general in

²⁸ Propagandna dejavnost v prid zaveznikov in naperjena proti silam osi takrat je že tekla, od začetka leta 1940 pa se je še povečala z ustanovitvijo posebne britanske agencije za Balkan - Britanova, s katero sta tesno sodelovala britanska ambasada v Beogradu, oziroma njihov ataše za tisk, in SOE. Pri tem delu je bil udeležen tudi profesor Hugh Seaton-Watson, sin avtorja tukaj objavljene analize.

Zagreb T. C. Rapp were unfortunately almost an exception in British politics, as most of the people dealing with Yugoslavia were very impressed with Belgrade and seldom failed to understand anything beyond the Serb political scene.

1.04 UDK 351.746.1 SOE:
(497.4)"1938/1940"
Prejeto 10. 7. 2000

Jože Pirjevec*

Britanska tajna organizacija na Slovenskem (1940-1941)

IZVLEČEK

Dokument iz arhiva britanske tajne službe Special Operation Executive govori o stikih omenjene organizacije, oziroma njene predhodnice Sekcije D, s slovenskimi protifašističnimi in protinacističnimi skupinami, ki so delovale v našem prostoru v času pred napadom Osi na Jugoslavijo. V tem kontekstu so posebej pomembne informacije, ki jih nudi o stikih A. C. Lawrensona z Ivanom Rudolfom, ki je bil s svoje strani povezan s primorskim TIGR-om. V dokumentu je govor o sabotažni in propagandistični akciji, ki je bila organizirana v Ljubljani med leti 1939-1940 in je segala čez italijansko in avstrijsko mejo predvsem na Primorsko in Koroško.

Ključne besede: TIGR, sabotaža, upor, protifašistično delovanje, britanske tajne službe

ABSTRACT

BRITISH SECRET SERVICE IN SLOVENIA (1940-1941)

A document from the archives of the British secret service organisation Special Operations Executive speaks about its contacts (i.e. about the contacts of its precursor, Section D) with Slovene anti-Fascist and anti-Nazi groups, which operated on the territory of Slovenia in the period before the Axis Powers attacked Yugoslavia. Of particular importance, therefore, is the information the document gives about the meetings between A.C. Lawrenson and Ivan Rudolf, who had contacts with the TIGR organisation of the Primorska region. The document speaks about the sabotage and propaganda actions, which were organised in Ljubljana in the years 1939-1940, and which also covered the territory across the Italian and Austrian border, particularly in the regions of Primorska (Slovenian Littoral) and Koroška (Carinthia).

Key words: the TIGR organization, sabotage, resistance, anti-Fascist actions, British secret services

* Dr., akademik, redni profesor, Facoltà di Lettere e Filosofia, Univerza v Trstu, I-34100 Trieste/Trst, Via Economo 12/3

Dne 22. julija 1940, v času ko je po porazu Francije Velika Britanija ostala sama v boju proti Hitlerjevi Nemčiji, je angleška vlada sklenila, da ustanovi tajno organizacijo za "posebne dejavnosti", ki naj bi bila zadolžena za sabotažo, subverzivne akcije in protinacistično propagando v zasedeni Evropi. *Special Operation Executive* (SOE), kot se je imenovala nova služba, ni bila brez zaledja. Že od leta 1938 dalje so znotraj britanskega obveščevalnega "arhipelaga" delovale tri organizacije, ki so bile zadolžene s podobnimi nalogami: *Electra House*, ki se je bavila s tajno propagando, *Military Intelligence Research*, ustanovljena za preučevanje in pripravo gverile ter iskanje stikov z možnimi borci za svobodo v deželah pod nacističnim udarom, in *Sekcija D*, ki se je specializirala za sabotažno in pučistično delovanje. Vse tri omenjene skupine so se strnile v SOE, ki je v naslednjih letih razvila široko mrežo po celem svetu. Med njenimi najpomembnejšimi postojankami je bil Kairo, od koder je SOE v letih druge svetovne vojne razširila svoje operacije po vsem srednjem in vzhodnem Sredozemlju. V tem kontekstu je bil zanjo zelo pomemben Balkan, kjer se je Sekcija D že v prejšnjih letih zasedla, saj je imela eno od svojih pglavitnih postojank v Beogradu.¹ Iz jugoslovanske prestolnice je organizirala sabotažno delo naperjeno proti Tretjemu rajhu in Italiji, pri tem pa ni pozabila tudi na notranje jugoslovanske razmere. Ko se je poleti 1940 regent knez Pavle Karadjordjević začel približevati Nemčiji v prepričanju, da mora navezati dialog s Hitlerjem, če naj reši svojo državo pred napadom Osi, so agenti SOE že začeli razpravljati o možnosti državnega udara proti njemu. Udejanili so ga manj kot leto pozneje, 27. marca 1941.²

Še pred koncem vojne, pa tudi v naslednjih letih, je SOE skušala napraviti obračun svojega delovanja in je izdelala vrsto zgodovinskih poročil, ki so pomembna, toliko bolj, ker je dovršen del njenega arhivskega materiala uničil požar. V zadnjih letih je britanska vlada sklenila, da bo preostalo gradivo odprla za javnost, kar daje možnost zgodovinarjem, da poglobijo svoje vedenje o zakulisnem delovanju angleških tajnih agentov in njihovih sodelavcev na predvečer druge svetovne vojne in med njo, delovanje, ki je bilo več kot pol stoletja samo delno poznano. Material SOE je pomemben tudi za slovensko zgodovino, saj je znano, da so bili tigrovci povezani z omenjeno organizacijo, oziroma z njeno predhodnico Sekcijo D. O teh stikih vemo iz aktov drugega tržaškega procesa, predvsem pa iz študije Toneta Ferenca, "Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940". V njej je Ferenc uporabil tudi poročilo Angleža Lawrensona o njegovem delovanju v Ljubljani, ki mu ga je posredovala londonska zgodovinarica Elisabeth Barker. V opombi k omenjenemu poročilu je zapisano: "Dokler nam ne bo na voljo arhivsko gradivo iz fondov britanskih služb: Secret Service, Intelligence Service in Special Operation Executive, bo zavita v temo vsa problematika okrog zvez med slovenskimi protifašističnimi organizacijami in posamezniki ter temi službami".³

¹ J. G. Beevor: *SOE, Recollections and Reflections, 1940-1945*. The Bodley Head, London, 1981, str. 12-14.

² Public Record Office London (dalje PRO), HS, 7/4.

³ Tone Ferenc: *Akcija organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Borec, Ljubljana 1977, str. 89-90.

Kljub temu, da je od konca druge svetovne vojne minilo več kot pol stoletja, še danes ne moremo reči, da se nam je povsem odstrla zavesa, ki zakriva dogajanje, o kateri govori Tone Ferenc. Celo gradivo SOE, ki je na voljo raziskovalcem, je še vedno cenzurirano, kot je očitno tudi iz pričujočega dokumenta. V njem je izbrisano ime voditelja SOE v Beogradu, pa tudi dolg odstavek, ki je posvečen razmeram v Sloveniji v februarju 1940. Iz začetnega stavka, ki pravi "Poročilo s 25. februarja je napovedovalo težave, ker..." je mogoče vsekakor sklepati, da gre za delikatno tematiko. Navzlic vsemu, pa je treba reči, da so arhivi SOE nadvse dobrodošli, saj nam dodatno potrjujejo, kako živahna je bila antifašistična in protinacistična dejavnost slovenskih patriotov na predvečer druge svetovne vojne. Iz fascikla SOE, v katerem je poročilo naslovljeno "Slovenska organizacija", je mogoče razbrati še marsikaj zanimivega. Tako na primer trditev, da so bili v Jugoslaviji "glavni dejavniki slovenske organizacije in avstrijski socialni demokrati, ki so iz Slovenije delovani na Avstrijskem." Pa še ugotovitev, da so agenti SOE "pričakovali še največ rezultatov od Slovencev" in podatek, da so pripravljali oboroženo vstajo v "Istri" (očitno na Primorskem) in v Avstriji (verjetno na Koroškem), ki pa so jo poleti 1940 sklenili zaustaviti, ker so se prepričali, da bi imela za posledico nepotreben "masaker".⁴ Vsekakor pa že te drobne opombe dokazujejo, v kolikšni meri je bil slovenski narod v letih pred napadom nacifašističnih sil na Jugoslavijo pripravljen na vstajo in odporniško gibanje, kar seveda meče novo luč na oblikovanje in razvoj Osvobodilne fronte v našem prostoru. Ne glede na različne ideološke predpostavke in politične cilje so njeni poglobitveni organizatorji, slovenski komunisti, zasadili mladiko v tla, ki so bila že krepko zorana.

Dokument "Slovenska organizacija", ki nosi v arhivu SOE oznako HS 7/4, je v marsičem podoben dokumentu iz fascikla HS 3/198, ki je bil dan na voljo raziskovalcem že pred leti. V njem odkrijemo, da je pod šifro D/H 6 označen profesor angleščine na ljubljanski univerzi A. C. *Lawrenson*. Njegov priimek je v HS 7/4 napačno zapisan. V tekstu, ki ga je očitno napisal sodelavec SOE na podlagi dokumentarnega gradiva, je še več takih napak. Naj opozorimo le na nekatere: Branizbor namesto Branibor; Rubavina namesto Rukavina; Rajec namesto Rejec; Bresigar namesto Brezigar; Shuberg namesto Skubic; Medven namesto Medved. V angleškem izvorniku je govor o "toplih škatlah" (hot boxes), ki naj bi jih slovenski patrioti nameščali v vlake namenjene v Nemčijo. O tem tipu sabotaže govori že Tone Ferenc v svoji zgoraj omenjeni knjigi, kjer pravi: Širok je Wagnerju povedal, "da je bil v Jugoslaviji in se je tam srečal z nekim profesorjem (Rudolfom), ki je bil povezan s francosko in angleško obveščevalno službo. Profesor ga je pooblastil naj v Celovcu poišče tri zanesljive moške, ki bi bili pripravljene nekaj storiti za obnovo avstrijske samostojnosti. Širok je tudi povedal, da so predvideni napadi na železnice ter mu pripovedoval o uporabi kroglic, ki jih je treba dati v mazalne puše železniških vagonov. Te kroglice naj bi obdajala smola, ki bi se talila počasi in bi bil učinek viden šele čez nekaj časa, tako da ne bi mogli ugotoviti storilcev... Omenjene kroglice naj bi uporabljali tudi za sabotaže na italijanskih vagonih, posebno pri vlakih, ki prevažajo premog, bencin, olje in vojaški material."⁵

⁴ PRO, HS, 7/4.

⁵ Ferenc, nav. d., str. 48, 49.

O omenjenih sabotažnih akcijah, o katerih je v tem času pisal Reinhard Heydrich vodji italijanske policije Arturu Boccheriniju, je najti sled tudi v arhivih UDBE. V protokolu o zaslišanju Filipa Kosca na primer piše: "Kosec je izpovedal, da je prof. Rudolf imel na Jesenicah nekega dobrega informatorja v osebi železničarja, ki mu je dajal podatke o transportih za Nemčijo preko Jesenic. Po nalogu Rudolfa je Kosec pridobil za sodelovanje Kemperla, železniškega uradnika na ljubljanskem kolodvoru... Po nalogu Kosca je Kemperle vršil sabotaže s tem, da je vlagal v vagonске osne ležaje smolnate kocke jeklenih opilkov in divercije, s tem, da je vlagal tempirane vžigalnike v lahko gorljive stvari v vagonске pošiljke, namenjene v Nemčijo. (...)"⁶

Podobnih pričevanj je v arhivu UDBE še nekaj, v potrditev tezi, da je šlo za akcijo dokajšnjih razsežnosti, ki je zahtevala med primorskimi in koroškimi Slovenci kar 17 življenj.⁷ V tem kontekstu ne zveni pretirana trditev velikega angleškega zgodovinarja A. J. P. Taylorja, ki je v brošuri posvečeni tržaškemu vprašanju, leta 1945 zapisal: "Še preden je vojna dosegla samo Jugoslavijo, so (Slovenci) postali zavezniki Velike Britanije. Bili so poglavitno žarišče odpora v vsej jugovzhodni Evropi".⁸

SLOVENSKA ORGANIZACIJA

Slovenske organizacije je vodil A. C. LAWRENCESON, ki je bil učitelj na ljubljanski univerzi.

LAWRENCESON je 21. novembra 1939 pisal N. N., da namerava uporabiti organizacijo Branizbor (katere predsednik je bil RUDOLF, alias RUBAVINA) za razdeljevanje letakov v Avstriji. V zadnjih tednih je imel tudi razgovore z dr. JULIJEM FELLAHERJEM (alias FIGOVCEM), katerega organizacija je bila sicer neodvisna od RUDOLFOVE, vendar je delovala vzporedno. FELLAHER je izrazil pripravljenost pomagati pri razdeljevanju letakov in, ko bi za to napočil čas, sodelovati pri sabotažnih akcijah. Ta informacija je bila dana prostovoljno. FELLAHER je imel posebno dobre zveze na Koroškem, kjer je živela velika slovenska manjšina. LAWRENCESON je uporabljal študenta z imenom FUCHS kot svojo zvezo z ilegalnim časopisom Meja gori.

N. N. je poslal v Ljubljano BECKERJA, da bi pomagal LAWRENCESONU v začetnih fazah njegove organizacije.

26. novembra je LAWRENCESON ponovno pisal in naznanil, da je bilo opravljeno prvo razdeljevanje letakov, pri čemer je prišlo do enega ali dveh zapletov. Dva izmed njihovih mož so, na primer, opazili pri lepljenju letakov na mostu v Linzu in sta morala svoje gradivo odvreči.

LAWRENCESON je bil željan nadaljevati s sabotažno dejavnostjo, toda N. N. ga je v odgovoru, ki mu ga je napisal 1. decembra, prepričal, da so začeli z razde-

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III (ARS), 403-1, str. 310. Zahvaljujem se Saši Rudolfu za omenjene podatke.

⁷ AS III, 403-1, str. 311, 320; glej tudi Saša Rudolf: Xolotl. Založba Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 1996, str. 53.

⁸ Milica Kacin-Wohinz, Jože Pirjevec: Storia degli sloveni in Italia, 1866-1998. Marsilio, Venezia, 1998, str. 62.

ljevanjem letakov samo zato, da bi preverili organizacijo in odkrili morebitne slabosti v njej, preden bi začela s težjimi akcijami. LAWRENCESON je tedaj tudi predložil zamisel o povzročanju pregrevanja ležajnih puš na železniških vagonih, kar je kasneje postalo zelo uspešna zabava.

N. N., ki se je bal skorajšnjega pregona jugoslovanske policije v Sloveniji, je 1. decembra LAWRENCESONU svetoval, naj bo v prihodnje zelo previden. V

sporočilu s 24. decembra je LAWRENCESON zapisal, da je opravil razgovor s študentom, "ki naj bi postal naš agent v Gradcu". Študent se je pisal RAJEC, njegov brat pa je bil zveza med N. N. in Slovenci v Beogradu.

V naslednjem poročilu z 8. januarja je LAWRENCESON zapisal, da se je RAJEC odločil oditi na Dunaj namesto v Gradec. Sam pa je medtem razvijal zamisel o povzročanju pregrevanja ležajnih puš.

LAWRENCESON je tudi odkril, da imajo Čehi v Sloveniji aktivno organizacijo in je vzpostavil stik z dr. BRESIGARJEM (alias BRANKOM), enim od lastnikov časopisa Jutro. BRESIGAR je sicer sodeloval z RUDOLFOM, vendar je imel povsem ločeno organizacijo. Bil je povezan s Prago. BRESIGAR je nameraval povzročati pregrevanje ležajnih puš z jeklenimi opilki, ki bi jih zamešali v bitumenske kepice. Ti so povzročili pregrevanja kolesja vagona dva ali tri dni po namestitvi. BRESIGAR bi takšne "karborundne kepice" lahko izdeloval krajevno in je imel za to pripravljeno organizacijo v Mariboru, Jesenicah in Dravogradu. Vzorce teh karborundnih kepic so nato poslali na testiranje v London, kjer so bili z njimi zadovoljni.

BRESIGAR je povedal LAWRENCESONU, da imata z RUDOLFOM sicer zadostno organizacijo in sredstva za izvedbo manjših operacij, nimata pa skupnega načrta.

30. decembra je LAWRENCESON spet poročal o več zadevah, med katerimi je bilo najvažnejše to, da je RUDOLF na poštнем uradu v Mariboru našel zvezo, ki bi lahko prestregala poštne pošiljke namenjene v Nemčijo in iz nje.

(Opomba: Vsem LAWRENCESONOVIM poročilom - ki jih v arhivu očitno nekaj manjka - so bila priložena podrobna RUDOLFOVA in FELLAHERJEVA poročila. Prva so povečini vsebovala podrobnosti o potovanjih njegovih agentov po Avstriji, druga pa podatke obveščevalne narave.)

Razvidno je tudi, da je LAWRENCESON organiziral krajevno tiskanje večjih količin propagandnega gradiva.)

8. januarja je poročal o nadaljnjem povzročanju pregrevanja z uporabo karborundnih kepic, ki jih je krajevno izdeloval RUDOLF. Na tak način so "obdelali" do dvajset ali celo trideset vagonov na posameznih vlakovnih kompozicijah.

V Avstriji je notranja organizacija, sestavljena iz petih ali šestih celic, že opravljala razdeljevanje propagandnega gradiva. Dve od teh celic sta bili menda pripravljene prevzeti tudi bolj nasilne operacije.

RUDOLF je ugotovil, da so za sodelovanje pri takšnih dejavnostih najbolj primerni levo usmerjeni posamezniki, medtem ko naj bi bili klerikalci povsem brez poguma. (Opomba: Poudariti je treba, da je bila RUDOLFOVA organizacija relativno samozadostna in sposobna sama sebi izdelati preprostejše naprave.)

Tudi v naslednjem poročilu z dne 20. februarja je bilo zapisano, da se povzročanje pregrevanja nadaljuje. Poleg tega so skušali z vrtnjem lukenj v dno

vagonov povzročiti odtok koncentratov iz trepčanskega rudnika, ki so jih prevažali v Nemčijo. Vendar pa je zelo hladno vreme otežkočalo izvedbo tega načrta, saj so koncentradi zamrznili in niso prosto odtekali skozi izvrtane luknje. Te operacije je upravljal BRESIGAR. BAILEY je 22. januarja v sporočilu LAWRENCESONU zapisal, da bo v Trepči poskrbel za takšno obdelavo vagonov, da bodo omogočali izvedbo BRESIGARJEVIH operacij. V mesecu decembru je slovenska organizacija v Avstriji izvedla nič manj kot osem različnih oblik propagandne dejavnosti. Poleg tega so v tem času, po navedbah LAWRENCESONA, na povprečno treh vlakih dnevno obdelali od dvajset do trideset vagonov.

LAWRENCESON v poročilu 11. februarja opisuje, kako se je RUDOLF lotil tiskanja. Njegovi tiskarji so delali ponoči in ob nedeljah in niso nikdar odklonili tega dela, navkljub dejstvu, da jih je opazovala policija. Poroča tudi, da je bilo dvanajst tisoč karborundnih kepic poslanih v Italijo in da so trije možje že odšli v Nemčijo, da bi delovali na Bavarskem. Za temi naj bi odšla še dva, verjetno preko Budimpešte. Kaže tudi, da so dosegli določen uspeh pri odtekanju trepčanskih koncentratov, saj so v Trepčo od prejemnika iz Hamburga prihajale pritožbe o prelahkih pošiljkah. Tako so namreč obdelali kakih 54 vagonov.

N. N. je medtem ugotovil, da je glavni gestapovski agent v Ljubljani, BRUSSE, zelo nevaren morilec, zato je LAWRENCESONA posvaril, naj bo previden. (Opomba: novo postavljenega LAWRENCESONOVEGA pomočnika, G. S. FRODSHAMA, so junija našli v stanovanju mrtvega zaradi zastrupitve s plinom. Čeprav je kazalo, da gre za samomor, je bilo očitno, da človek FRODSHAMOVEGA kova ne bi naredil samomora, ne da bi prej uredil vse svoje zadeve in iz stanovanja odstranil spomo dokumentacijo. Zato je obveljala ugotovitev, da je bil ubit v akciji.)

18. februarja je LAWRENCESON poročal, da bo RAJEC v nekaj dneh odšel na Dunaj. Običajno propagandno gradivo je bilo vnaprej poslano na mejo, samo prečkanje meje pa je bilo oteženo zaradi vremenskih razmer. Čeprav so v kratkem pričakovali izboljšanje vremena, pa naj bi se razmere zopet poslabšale v spomladanskem času zaradi nevarnosti plazov.

Poročilo s 25. februarja je napovedovalo težave, ker ... Šmanjka tekst]

Dr. BRESIGAR je tudi povprašal po novicah glede dveh njegovih mož, ki so ju aretirali v Budimpešti. To sta bila MINOVSKI (alias MAHNIČ) in dr. KALAN, ki sta bila delala za Francoze, pa tudi za BRESIGARJA pri obveščanju in povzročanju pregrevanja. Poročilo je vsebovalo tudi podrobnosti o 755 vagonih na Jesenicah in 825 v Mariboru, na katerih so povzročili pregrevanje ter 38, ki so jih obdelali v Trepči.

14. aprila je LAWRENCESON poročal, da je med njegovo odsotnostjo prišlo do rahle upočasnitve operacij, vendar, da ima, razen pomanjkanja detonatorjev, zadostne zaloge za nadaljevanje operacij.

V teh krajih je tedaj vladalo precejšnje razburjenje zaradi morebitnih težav z Italijo, kar pa se je kasneje v glavnem izkazalo za propagando. Kljub temu so zaradi suma vohunjenja za Italijo Jugoslovani aretirali štirinajst prijateljev ZELENA, ki je bil RUDOLFOVA zveza.

Poročilo z 21. aprila naznanja, da se je začela operacija rezanja železniških tirov in da je bila določena količina eksploziva prenesena čez mejo.

BRESIGAR je izvedel, da se poročilo o protinemški propagandni dejavnosti v Sloveniji, ki so jo subvencionirali Britanci, nahaja v rokah vojaškega poveljstva v Vidmu. Poročilo je poimensko omenjalo tudi BRESIGARJA. Sumili so, da bi informant lahko bil SKUBEG, direktor trboveljskega rudnika.

Ker je bil LAWRENCESON imenovan za podkonzula, je lahko v Ljubljani sam neposredno prevzemal pošiljke od kurirjev in si tako ustvaril precejšnje zaloge raznih naprav. Kljub temu je 15. maja predstavil neverjetno obsežen seznam stvari, za katere je zaprosil RUDOLF. Čeprav so bile pošiljke zares ogromne (npr. 2500 kilogramov eksploziva in 1600 strojnic) je bil LAWRENCESON mnenja, da ima RUDOLF načeloma prav. RUDOLF je imel ljudi, ni pa imel zadostnih zalog. Dejansko je bilo stanje v Sloveniji značilno za čas pred izbruhom vojne. LAWRENCESON je zato prosil, naj to dejstvo upoštevajo tudi v drugih državah, kjer so delovali oddelki "D".

Čeprav je bilo, verjetno zaradi težav na beograjskem uradu, LAWRENCESONIH poročil od tega trenutka vedno manj (vsaj tistih, ki so ohranjeni v arhivu), pa podatki iz razvojnih poročil pričujejo o nadaljnjih uspešnih operacijah njegovih slovenskih organizacij.

LAWRENCESON je v Ljubljani dolgo časa deloval sam. Šele junija mu je bil dodeljen pomočnik, G. S. FRODSHAMA. Kot že rečeno, pa so FRODSHAMA kmalu po njegovem imenovanju za pomočnika domnevno umorili Nemci.

LAWRENCESON v nekem nedatiranem poročilu ocenjuje položaj v Sloveniji in na Hrvaškem (morda ga je sestavil proti koncu avgusta 1940 ob pomoči GLANVILLA). Na začetku omenja, da je bil junija 1940 FRODSHAMA postavljen za njegovega pomočnika. Istočasno se je N. N. odločil oprostiti GLANVILLA njegove dejavnosti "D", razen v povezavi s češko organizacijo. Prosili pa so ga, naj še naprej pomaga organizaciji kot svetovalec. V tistem času je nekdo - skoraj zagotovo član avstrijsko-slovenske organizacije - ovadil RUDOLFA in njegove najpomembnejše sodelavce jugoslovanskim oblastem, zaradi česar so se bili ti prisiljeni zateči v drugi konec države. Kljub temu je BRESIGARJEVA organizacija ostala nedotaknjena. Preživela je celo tisto krizo, ko je jugoslovanska policija predala Nemcem štiri Čehe.

BRESIGAR je tako lahko nadaljeval z manjšimi sabotажami, rezanje železniških tirov pa je bilo v Nemčiji začasno prekinjeno.

LAWRENCESON, ki je bil tedaj že imenovan za glavnega predstavnika tako na Hrvaškem kot v Sloveniji, je vzpostavil stik z VEREŠEM, desno roko voditelja neodvisnih demokratov VILDERJA. VEREŠ je že pred tem delal za GLANVILLA pri subvencioniranem časniku Alarm. Zdaj pa je nameraval organizirati železniške sabotaže tudi v Koprivnici, Varaždinu in Ormožu.

Ko je bilo to urejeno, je LAWRENCESON odšel na dopust, medtem pa so FRODSHAMA ubili.

Po vrnitvi v Zagreb je LAWRENCESON takoj spoznal, da bo za doseg maksimalnega učinka dejavnosti "D" na Hrvaškem in v Sloveniji potrebno aktivno sodelovanje GLANVILLA. Zato je bilo sklenjeno, naj nadzor prevzame trojica GLANVILLE, LAWRENCESON in A. H. ROGERS. Ta odbor naj bi samostojno odločal o krajevnih zadevah, glede širše politike in financiranja pa bil podrejen beograjskemu odboru. Odbor se je odločil povečati propagandno dejavnost. GLANVILLE je v tajnem dogovoru s krajevnim banom subvencioniral in nad-

zoroval politiko pro-češkega glasila Pravica. O uspešnosti tega načrta pričujejo tudi poizkusi Nemcev, da bi glasilo zatrli.

Poleg tega je odbor sprejel za svojega člana S. CLISSOLDA in to zgolj zaradi propagandne dejavnosti. Bil je namreč zelo uspešen pri zagotavljanju pomoči skupine zagrebških univerzitetnih studentov. Odbor je pripravljala tudi izdajo še enega glasila z imenom Novi Balkan. Glasilo naj bilo po stilu podobno Alarmu, s to pomembno razliko, da bi poudarjalo jugoslovanstvo kot protiutež hrvaškemu nacionalizmu z možnostjo razširitve do vsebalkanskega programa. Vsekakor glasilo ne bi bilo tako očitno angleško kakor Alarm. VEREŠ naj bi, pod strogim nadzorom odbora, vodil uredništvo in tiskanje. Za distribucijo kakih dvajset tisoč izvodov so skrbeli CLISSOLDOVI fantje in BRESIGARJEVA organizacija. Odbor je imel v načrtu celo ponarejanje in distribucijo nemškega propagandnega biltena Njemačka korespondencija. Nenazadnje naj bi stiskali tudi po dva letaka mesečno, vsakega v štiriindvajset tisoč izvodih. LAWRENCESON je to dejavnost označil z začetnicami P.N.T. (Propaganda Neutral Territory)

Glede dejavnosti "PNT" je bilo ugotovljeno, da je trenutno prekinjena zaradi razpustitve RUDOLFOVE organizacije. Ponovno so jo organizirali na pobudo BRESIGARJA in VEREŠA. Rezanje železniških tirov je bilo začasno prekinjeno, medtem ko so aktivno nadaljevali s povzročanjem pregrevanja in podobnimi sabotajami. Glavni agent za večje sabotaže je bil ČEPE, temperamentni gangster, še iz časa HUDSONA. Tudi VEREŠ in BRESIGAR sta sodelovala pri tem. Druga dva prostovoljca sta bila ANIČ in MEDVEN, ki pa sta se tako izkazala pri pridobivanju informacij, da ju, kljub njuni pripravljenosti za to, verjetno ni bilo pametno izpostavljati nevarnosti, da bi se kompromitirala z bolj aktivnim delom.

Med obiskom v Beogradu je LAWRENCESON ponovno vzpostavil stik z RUDOLFOM, ki se je tam skrival. Zvedel je, da je organizaciji uspelo spraviti v Italijo določeno količino svojega materiala pred RUDOLFOVIM pobegom. Nekaj dejavnosti, za katere vemo, da so potekale v Italiji, je bilo torej nedvomno opravljenih s sredstvi, ki jih je poslal oddelek D.

S tem je bilo poročilo zaključeno.

LAWRENCESON je bil kasneje med napadom na Jugoslavijo aretiran. Žalostni konec zelo koristnega dela, ki ga je opravil v severozahodnem delu Jugoslavije.⁹

Prevedel Andrej Turk

Jože Pirjevec

BRITISH SECRET SERVICE IN SLOVENIA (1940-1941)

S u m m a r y

In the last years, researchers of English archives (i.e. the Public Records Office) have been able to gain access to documents which were created in the Special Operation Executive organisation before the Second World War and after it. This was a secret service established by the British government in order to carry out acts of sabotage and putsches in occupied Europe (and elsewhere in the world). In 1940, three departments of British Intelligence were incorporated under the SOE. The most important of these for the Slovenes is Section D, since it operated in Yugoslavia, i.e. Slovenia already from 1938 onwards.

⁹ V točko 2 spada še zapis o GLANWILLEU in njegovem delovanju, ki pa se ne nanaša na Slovenijo. Dokument se nadaljuje s točko 3 (Serbian Peasant Party).

Through its agent in Ljubljana, A. C. Lawrenson, an assistant teacher of English at the University of Ljubljana, Section D made contacts with those patriotic groups, which had already prepared for the war and were organising anti-Fascist and anti-Nazi actions. Through Ivan Rudolf, who was his link and a leader of the Branibor organisation, Lawrenson made contacts with the members of the TIGR organisation of the Primorska region. Convinced that this help was completely justified, Lawrenson supplied TIGR with a larger amount of weapons and ammunition in the spring of 1940. Another document of the SOE archives, dedicated to the Slovene Organisation (Slovenska organizacija), also conveys some information on sabotage and propaganda activities carried out against the Third Reich. These were organised from Ljubljana and bear witness to the readiness of the Slovenes to start armed resistance against Nazi-Fascism in the period before the Axis Powers attacked Yugoslavia and divided the territory of Slovenia amongst themselves.

Bibliografija

1.04
Prejeto 20. 7. 2000

UDK 930.1(450.36)"1985/2000"

Gorazd Bajc*

Historiografija 1985-2000 o Julijski krajini med svetovnima vojnama

Uvod

Dogajanje na območju Primorske in Istre - označeno kot Julijska krajina (JK) - med vojnama je bilo in je še predmet mnogih zgodovinskih razprav. Bibliografsko jih je v svojem orisu jugoslovanske historiografije med letoma 1945-1985 obravnavala ena izmed najboljših poznavalk tega obdobja Milica Kacin-Wohinz.¹ Dejstvo, da se še kar naprej pojavljalo dela, ki preučujejo to obdobje, me je spodbudilo k nadaljevanju njenega dela, tako da podajam pregled slovenske, italijanske in hrvaške historiografije med leti 1985 in 2000.

Pri sestavi tega orisa sem se oprl na dovolj uporaben knjižnično-bibliografski računalniški sistem COBISS, ki povezuje slovenske knjižnice in njihove kataloge. Ob uporabi takega tehnološkega načina iskanja podatkov moramo vsekakor biti previdni, saj ne seže veliko let nazaj in ni vedno popoln. Pregledal sem zato najpomembnejše znanstvene, strokovne in poljudne revije, ki se ukvarjajo s sodobno zgodovino in temo, ki nas tu zanima: *Annales* (ANN), *Borec* (BOR), *Goriški letnik* (GoL), *Pazinski memorijal* (PaMe), *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (PZDG) oziroma od leta 1986 *Prispevki za novejšo zgodovino* (PNZ), *Primorska srečanja* (PrS), *Qualestoria* (QST), *Storia contemporanea in Friuli* (ScF), *Studi goriziani* (SGo), *Zgodovinski časopis* (ZČ) idr., nato še oba za našo temo najvažnejša letna koledarja: *Jadranski koledar* (Jko) in *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* (KGMD). Poleg knjig in razprav sem upošteval nekatere zapise, ki so se pojavili v dnevnem časopisju, saj so se mi zdeli vredni omembe, vključil pa sem tudi nekatere zapise avtorjev, ki niso zgodovinarji, a so njihovi članki ob kritični presoji uporabni.

1. Bibliografije

Kar se tiče tiskanih bibliografij, moramo predvsem omeniti najnovejše, kot je npr. tista na koncu enciklopedičnega gesla o Slovencih v Italiji, ki vsebuje pretežno

* Zgodovinar, podiplomski študent Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, I-34128 Trieste/Trst, Via Damiano Chiessa 61

¹ KACIN-WOHINZ, Milica: *Oris jugoslovanske historiografije 1945-1985 o Julijski krajini med vojnama*, v: PNZ, XXVI/1-2, 1986, 45-64; tudi v: PaMe, XVI/2, 1992, 71-96.

izbor del v slovenščini;² podobna tej je bibliografija najvažnejše literature v prirejani knjižni izdaji tega gesla, ki je izšla za italijanske bralce in vsebuje predvsem dela v italijanščini.³ Uporabimo lahko tudi nekatere druge bibliografije, kot so npr. letni bibliografski pregledi vseh del (tisk in knjige), ki izidejo med Slovenci v Italiji, ki nam jih redno prinaša *Jadranski koledar*. Bibliografiji zaposlenih na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki sta izšli ob 30-letnici in 40-letnici delovanja - kot tudi (vsako)letne bibliografije sodelavcev inštituta - so deloma uporabljive, saj se izkaže, da se je na tem inštitutu do sedaj v bistvu ukvarjala z izbrano tematiko le M. Kacin-Wohinz, tako da je to v bistvu bibliografija te zgodovinarke.⁴ Pred tem omenimo, da je takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja objavil bibliografijo svoje revije iz let 1957-1980, ki je dobro razdeljena po tematikah s praktičnim avtorskim kazalom.⁵ Bibliografija Zgodovinskega časopisa (za)ostaja pri letu 1971,⁶ čeprav je do leta 1985 izšlo v tej reviji že vrsto bibliografij. Kar se tiče ZČ-ja lahko še omenimo, da je leta 1986 in podobno dve leti kasneje E. Holz pripravila precej podroben bibliografski izbor slovenske zgodovine iz let 1978-1981 oziroma 1982-1986.⁷ Na razpolago imamo tudi zelo dobro sestavljeno bibliografijo slovenskega zgodovinopisja v tujih jezikih tistih del in prispevkov, ki so izšli med leti 1918-1993; avtorice so navedle tudi del o Slovencih v sosednjih državah in emigraciji.⁸ Na voljo imamo tudi Letopise SAZU in Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU za leta 1986-1995,⁹ kot tudi letne kataloge publikacij in izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki imajo na koncu praktično imensko kazalo.¹⁰ O Beneški Sloveniji je bibliografski izbor pripravil R. Dapit.¹¹

² KACIN-WOHINZ, M., PIRJEVEC, Jože: *Slovenci v Italiji*, v: *Enciklopedija Slovenije* (ES), knj. 11, 293, 294.

³ KACIN-WOHINZ, M., PIRJEVEC, J.: *Storia degli sloveni in Italia*, Venezia 1998, 139-145. V kratkem naj bi izšla tudi slovenska izdaja.

⁴ O delu M. Kacin-Wohinz glej tudi npr.: STIPLOVŠEK, Miroslav: *Milica Kacin-Wohinz, šestdesetletnica*, v: ZČ, XLIV/3, 1990, 461, 462; PRUNK, Janko: *Milica Kacin-Wohinz (šestdesetletnica)*, v: PNZ, XXX/1/2, 1990, 141-145.

⁵ KANDUS, Nataša: *Bibliografija Letopisa Muzeja narodne osvoboditve 1957-1958 in Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja 1960-1980*, v: PZDG, XX/1-2, 1980, 228-267; PNZ, XXIX/1, 1989; PNZ, XXXIX/1, 1999.

⁶ JANŠA, Olga: *Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I-XXV (1947-1971)*, v: ZČ, XXVI/1-2, 1972, 189-242.

⁷ HOLZ, Eva: *Bibliografija slovenske zgodovine VII (Publikacije iz let 1978-1981)*, v: ZČ, XL/1-2, 1986, 155-197, za naše obdobje bo največ podatkov v: *Delavsko gibanje*, 165-167; *Meje po prvi svetovni vojni; boji in pogajanja zanje*, 172, 173; *Primorje; Slovenci v Italiji (splošni problemi)*, 186, 187; *Istra*, 187, 188; *Trst*, 188; *Goriška*, 189; *Idrija in Cerkljansko*, 189; *Beneška Slovenija in Kanalska dolina*, 189, 190.

HOLZ, E.: *Bibliografija slovenske zgodovine IX (Publikacije iz let 1982-1986)*, v: ZČ, XLII/2, 1988, 245-292, za naše obdobje bo največ podatkov v: *Delavsko gibanje*, 256, 257; *Meje po prvi svetovni vojni; boji in pogajanja zanje*, 263; *Primorje; Slovenci v Italiji (splošni problemi)*, 277, 278; *Primorska in Istra*, 278-280; *Trst*, 280, 281; *Goriška*, 281, 282; *Idrija in Cerkljansko*, 282, 283; *Beneška Slovenija in Kanalska dolina*, 283.

⁸ JANŠA-ZORN, O., HOLZ, E., KANDUS, N.: *Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918-1993*, Ljubljana 1995.

⁹ *Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, ZRC SAZU*, Ljubljana 1998, (to je tretji del, I. knj., 1976, II. knj., 1988).

¹⁰ *Katalog ob razstavi publikacij in predstaviti izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela Filozofske fakultete*, FF, Ljubljana.

¹¹ DAPIT, Roberto: *La Slavia Friulana. Bibliografia ragionata*, Cividale 1995.

Za hrvaško zgodovino pisje dobimo precej podatkov, čeprav z nekaterimi sodelavci, v najnovejši monografiji o fašizmu v Istri D. Dukovskega.¹² Le delno uporabljiva za našo tematiko je 17. številka *Jadranskega zbornika*, ki je posvečena bibliografiji prispevkov, ki so izšli v tej publikaciji med leti 1956 in 1991.¹³ Ogledati si bo treba tudi št. 22 Pazinski memorial iz leta 1992 saj vsebuje precej orisov in pregledov jugoslovanskega zgodovinskega, ¹⁴ prav tako si vzemimo v roke 3. št. revije *Časopis za suvremenu povijest* leta 1999, ki je ob 30-letnici izhajanja objavila bibliografijo, ki jo je skrbno pripravil S. Matković.¹⁵

Pri preučevanju zgodovine JK med obema vojnama, bi bilo treba tudi boljše poznati raziskovanje italijanskih kolegov, zato moramo vsaj omeniti katalog publikacij Deželnega zgodovinskega inštituta za preučevanje osvobodilnega gibanja (ki podobno kot INZ, ni več usmerjen samo v proučevanje medvojnega odporništva), ki je dobro strukturiran in zelo uporabljen, saj se deli na: I) kronološki pregled del, ki jih je izdal inštitut, II) na kazalo po abecednem redu avtorjev prispevkov v glasilih inštituta *Bolettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* (od 1958 do 1973) in *Qualestoria* (od 1973 dalje), III) kazalo po abecednem redu avtorjev prispevkov v publikacijah inštituta ter IV) stvarno kazalo, čeprav ne vedno precizno oziroma z nekaterimi pomanjkljivostmi.¹⁶ Isti inštitut je izdal splošno pregledno delo, pri katerem je sodelovalo precej avtorjev - tudi nekateri slovenski zgodovinarji - ki so tematsko obdelali 20. stoletje Julijske krajine in so na koncu vsakega poglavja podali še najvažnejšo bibliografijo obravnavane teme.¹⁷ Furlanski inštitut sodobne zgodovine je izdal svojo bibliografijo za leta 1970-1996.¹⁸ Uporaben je lahko tudi seznam številnih krajših recenzij v drugem delu vsake številke revije *Quaderni giuliani di storia*,¹⁹ podobno lahko upoštevamo recenzije na koncu vsake številke revije *Studi goriziani*, ki sicer večinoma objavlja zgodovinske prispevke o obdobju pred prvo svetovno vojno.²⁰ Lahko tudi pregledamo, sicer nepopolno, bibliografijo v italijanskem jeziku z omembo le redkih slovenskih del, ki jo dobimo na koncu vsake knjige najnovejše obširne monografije o mestu Trst.²¹ Svojevrsten pregled italijanskega zgodovinskega in njegove funkcije za mesto Trst predstavlja kratek osmišljen sprehod skozi tržaško historiografijo B. M. Gombača.²²

¹² DUKOVSKI, Darko: *Fašizam u Istri 1918-1943*, Pula 1998, 269-277.

¹³ *Jadranski zbornik*, št. 17, 1996-1997, Pula-Rijeka 1997.

¹⁴ PaMe, XVI/22, 1992, 1-222.

¹⁵ *Časopis za suvremenu povijest*, XXXI/3 (*Tridesetogodišnjica izlaženja (1969-1999)*), Bibliografijo priredio Stjepan Matković, Zagreb 1999.

¹⁶ *Catalogo delle pubblicazioni dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste 1998.

¹⁷ *Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*, Trieste 1997, posebno 183-343.

¹⁸ 1970-1996, *Attività scientifico-culturali, Pubblicazioni, Archivio, Biblioteca*, Udine 1996.

¹⁹ *Quaderni giuliani di storia*, v rubriki: *Bollettino bibliografico*, za nas pride v poštevek sklop: *Età contemporanea*, ki šteje pribl. 20/25 str.

²⁰ SGo, v rubriki: *Segnalazioni bibliografiche*.

²¹ *Trieste 1900-1999 Cent'anni di storia*, Trieste 1998-1999; za nas pridejo v poštevek knj. 2 (1915-1922); knj. 3 (1923-1930); knj. 4 (1931-1938); deloma knj. 5 (1939-1945) pogledj tudi knj. 1. (1900-1914).

²² GOMBAČ, Boris M.: *Trst-Trieste - dve imeni, ena identiteta (sprehod čez historiografijo o Trstu 1719-1980)*, Ljubljana-Trst 1993, za nas so zanimive predvsem str. 91-122.

2. Splošna dela

Nedvomno je glavno delo o tem obdobju monografija M. Kacin-Wohinz *Prvi antifašizem v Evropi*. Upoštevajoč širši kontekst obravnava začetke in nadaljnji razvoj razvejanega, večplastnega in kompleksnega ilegalnega upora fašizmu in raznarodovanju na Primorskem do leta 1935. Pri tem avtorica skrbno dokumentirano in analitično obravnava večino tem, ki so bile značilne za tisto obdobje in tematsko in kronološko nadaljuje njeno prejšnje raziskovalno delo.²³ Njeni so tudi nekateri pregledni članki,²⁴ med njimi že omenjeno enciklopedično geslo *Slovinci v Italiji* in prirejena knjižna izdaja v italijanskem jeziku.²⁵ V že omenjeni zgodovini JK v tem stoletju, so za nas zanimiva poglavja o vojaški zasedbi ob koncu 1. svetovne vojne pred vzpostavitvijo civilne uprave; o fašizmu, protifašizmu in delavskem gibanju v bivši avstrijski Furlaniji; o šoli med Avstrijo in Italijo; o fašizmu in njegovem odnosu do lokalne družbe in strankarski ureditvi fašistične stranke; o zatonu industrije; o Cerkvii; o Slovencih in Hrvatih v tistem obdobju; o preganjanju judovske skupnosti; o ženski, delu in družbi na Goriškem v 30. letih; o šoli v fašističnem režimu. Skratka, skoraj vse najpomembnejše teme, katerim pa morda manjka neka skupna povezava, je pa gotovo do sedaj z italijanske strani najboljši poskus objektivnega prikaza kompleksnosti obdobja.²⁶ Široko zastavljen je članek E. Apiha o dogajanju v JK od razkroja habsburške monarhije do izbruha druge svetovne vojne.²⁷ Kratek, a učinkovit, je uvodni zgodovinski pregled, ki ga L. Monica daje na začetek svoji študiji o šolski problematiki italijanske narodnostne skupnosti v bivši Jugoslaviji.²⁸ Zgoščen prikaz situacije v JK pred drugo svetovno vojno dobimo tudi v uvodu k dvojezični (slovensko in italijansko) publikaciji o medvojni Delavski enotnosti M. Pahorja.²⁹ Upoštevati velja še prvo poglavje najnovejše knjige G. Fogarja, ki sicer večinoma opisuje tržaško mesto v času druge svetovne morije.³⁰ Omenimo tudi objavo G. Cervani o problematiki zgodovinopisja JK,³¹ česar se je v krajši obliki lotil tudi B.

²³ KACIN-WOHINZ, M.: *Prvi antifašizem v Evropi (Primorska 1925-1935)*, Koper 1990.

²⁴ KACIN-WOHINZ, M.: *Primorska med obema vojnama*, v: *Idrijski razgledi*, XXII/2, 33-43; *Slovinci i Hrvati pod fašističkom Italijom*, v: *Jugoslovenski istorijski časopis*, XXII/3-4, 85-98; *Orientamento nazionale, politico e culturale degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: QST, XVI/1, 1988, 51-68; *Slovinci in Hrvati v Julijski krajini med vojnama: narodno-politična in kulturna podoba*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 17-28; *Primorska v letih 1918-1920*, v: "Naš rod si bil je ustvaril sen o domu i zlat": boj za združitev Slovencev 1919-1920, Ljubljana 1990, 9-13; *Primorska pred napadom na Jugoslavijo*, v: *Sodobnost*, XXXIX/8-9, 1991, 851-855; *Gli Sloveni della Venezia Giulia alla fine degli anni trenta*, v: QST, XX/2, 1992, 51-72.

²⁵ Op. 3.

²⁶ *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997.

²⁷ APIH, Elio: *Julijski prostor v obdobju med razpadom Avstro-Ogrske in izbruhom druge svetovne vojne*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 9-16.

²⁸ MONICA, Luciano: *La scuola italiana in Jugoslavia. Storia, attualità e prospettive. Centro di ricerche storiche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 2, Trieste-Rovigno 1991, 25-35.

²⁹ PAHOR, Milan: *Delavska enotnost, Unità operaia, prispevek k zgodovini delavskega gibanja v Trstu*, Ljubljana 1986.

³⁰ FOGAR, Galliano: *Trieste in guerra (Società in guerra)*, Trieste 1999, 1-30.

³¹ CERVANI, Giulio: *Momenti di storia e problemi di storiografia giuliana*, Udine 1993.

Marušič³² in deloma G. Bajc.³³ Zanimiva je bila anketa o raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov, katere pobudnik je bil leta 1985 Goriški muzej.³⁴

Med splošnimi preglednimi zgodovinskimi deli, ki obravnavajo tudi to obdobje in bodo v pomoč raziskovalcu zaradi njihove širine, omenimo le nekatera. Ne moremo mimo monografije o Jugoslaviji J. Pirjevca³⁵ in njegovega opisa Srbov, Hrvatov in Slovencev v italijanščini.³⁶ Pregled zgodovinskih, geografskih, socioloških in kulturno-političnih dejavnikov slovenske manjšine v Italiji dobimo v interdisciplinarni študiji P. Stranja.³⁷ Kratek pregled življenja Slovencev pod Italijo dobimo v skupnem delu A. Kalc-Hafner, S. Pahorja in L. Volka.³⁸ Zelo uporaben in vedno dobrodošel je tudi *Primorski slovenski biografski leksikon*, ki je medtem prišel do zadnjega zvezka in ima tudi dva dodatka.³⁹ Za nas so zanimiva tudi nekatera poglavja iz zbirke govorov in nagovorov primorskega zgodovinarja B. Marušiča, kot tudi drugi njegovi prispevki o zgodovini Primorske.⁴⁰ O slovenski narodni identiteti na splošno na Primorskem sta zanimiva prispevka J. Pirjevca⁴¹ in B. M. Gombača.⁴² Veliko podatkov interdisciplinarne narave je zbranih v *Krajevnem leksikonu Slovencev v Italiji*, ki je izšel za Tržaško in Goriško.⁴³

Omenimo tudi, da so na razpolago nekateri monografije oziroma pregledni članki o mestu Trst. Nekateri od teh moramo seveda jemati z rezervo, saj niso njihovi avtorji vedno zgodovinarji. Te rezerve ni pri E. Apihu⁴⁴ in enciklopedičnem geslu o Trstu izpod peresa J. Pirjevca,⁴⁵ ki je pripravil tudi splošni pregled Trsta v slovenski politični misli.⁴⁶ Splošno o mestu Trst so nato nekateri zborniki več avtorjev;⁴⁷ zelo na široko je nato zastavljena knjiga G.

³² MARUŠIČ, Branko: *Jugoslovanska historiografija o Julijski krajini med obema vojnoma*, v: JKO 1990, 97-100.

³³ BAJC, Gorazd: *Bazovica 1930-2000 (Bomo kdaj doživeli konec zgodovinopisni dihotomiji?)*, v: KGMD 2000, 109-114.

³⁴ *Anketa o raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov*, v: GoL, št. 12-14, 1985-1987, 299-313.

³⁵ PIRJEVEC, J.: *Jugoslavija 1918-1992 (Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije)*, Koper 1995, pos. 11-109; podobno: *Il giorno di San Vito*, Torino 1993, pos. 13-146.

³⁶ PIRJEVEC, J.: *Serbi, Croati, Sloveni (Storia di tre nazioni)*, Bologna 1995, (ponatis: 1999).

³⁷ STRANJ, Pavel: *La comunità sommersa (Gli sloveni in Italia dalla A alla Z)*, Trieste 1992, (II. izdaja, prirejena in dopolnjena; I. 1989).

³⁸ KALC-HAFNER, Ana, PAHOR, Samo, VOLK, Lucian: *Slovinci in Italija (Pro memoria o odnosih z zahodno sosedo)*, Ljubljana 1995.

³⁹ *Primorski slovenski biografski leksikon*, Gorica 1974-1994, 20 zvezkov.

⁴⁰ MARUŠIČ, B.: *Iz zahodnega roba (O ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja)*, Nova Gorica 1995; *Primorski čas preteklosti, prispevki za zgodovino Primorske*, Koper 1985; *Z zlatimi črkami (življenjske usode in dela velikih primorskih mož)*, Trst-Koper 1987.

⁴¹ PIRJEVEC, J.: *Vpliv slovensko-italijanskih odnosov na identiteto Slovencev v Italiji*, v: *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, Ljubljana 1997, 235-240.

⁴² GOMBAČ, B. M.: *Rast in razvoj dveh nacionalnih identitet v večnarodnem Trstu (1848-1975)*, v: *ibid.*, 241-248.

⁴³ *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci. Prva knjiga Tržaška pokrajina*, Trst 1990; *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Topografski, zemljepisni, zgodovinski, kulturni, gospodarski in turistični podatki o krajih v Italiji, ki jih naseljujejo Slovenci ali sodijo v isto upravno enoto. Druga knjiga, Goriška pokrajina*, Gorica 1995.

⁴⁴ APIH, E.: *La storia politica e sociale. Trieste*, Bari 1988.

⁴⁵ PIRJEVEC, J.: *Trst*, v: ES, knj. 13, 356-365.

⁴⁶ PIRJEVEC, J.: *Trst v slovenski politični misli: 1848-1947*, v: *Revija 2000*, št. 127-128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), 2000, 49-82.

⁴⁷ *Trieste e la sua storia*, Trieste 1986; *Trieste, lineamenti di una città*, Trieste 1989.

Szombathelyja.⁴⁸ Kot najbolj ambiciozen je kazal načrt zbirke 12 knjig o tržaški zgodovini 20. stoletja, ki pa je bolj kronološki pregled s sicer izjemno bogatim fotografskim gradivom, a s premalo poglobitve.⁴⁹ Za mesto Gorica lahko npr. vzamemo širok pregled L. Fabija.⁵⁰ Širši oris z navedbo najpomembnejših zgodovinskih dosežkov slovenskega zgodovinopisja o Goriški in z nakazovanjem glavnih nalog le-tega pa nam nudi članek B. Marušiča, ki je tudi objavil krajši prispevek o Slovencih na Goriškem ob koncu prve svetovne vojne, ki nam lahko služi kot dober uvod našemu obdobju.⁵¹ O Slovencih na Videmskem (v Nadiških dolinah, Beneški Sloveniji, Terskih dolinah, Reziji in Kanalski dolini), nimamo splošnega zgodovinskega dela. Pomagamo si lahko z nekaterimi opisi posameznih lokalnih stvarnosti, kot je npr. M. Gariup pisal o Ovčji vasi, ali pa z nekaterimi deli, ki posamezne tematike uokvirijo v splošno sliko.⁵² O Istri imamo zbornik, ki prikazuje Istro v času med obema vojnama v luči socialne zgodovine.⁵³ Ogleđamo si lahko tudi splošni zgodovinski pregled Istre, pri katerem bo za nas najbolj zanimiv prispevek R. Pupa o sodobni zgodovini Istre z orisom najpomembnejše literature.⁵⁴ Najnovejše delo o Istri v obravnavanem obdobju je monografija D. Dukovskega.⁵⁵

Za celovitejše razumevanje obdobja bi bilo seveda treba upoštevati tudi tista dela, ki prikazujejo kompleksno stanje v Kraljevini SHS in dalje v Kraljevini Jugoslaviji. V teh delih pa je bilo večinoma "pozabljeno" na skupni slovenski kulturni prostor, ki bi upošteval tudi Slovence v JK. To je splošna hiba slovenskega zgodovinopisja, ki se je med drugim tudi ponovila na zadnji okrogli mizi o slovenskem zgodovinopisju XX. stoletja.⁵⁶ Omenimo zato lahko le dva novejša interdisciplinarna kronološka pregleda.⁵⁷ Spomnimo tudi, da je izšel že 13. zvezek *Enciklopedije Slovenije*, ki ima že od začetka (1987) marsikatero zanimivo geslo za našo temo.

Med splošna dela v italijanščini lahko uvrstimo zbirko zapisov Carla Schiffrerja o etničnih vprašanjih ob meji, ki jo je uredil F. Verani.⁵⁸ Prišlo je tudi do ponatisa znamenitega dela E. Sestana o zgodovinskem orisu etničnega in kulturnega sestava JK.⁵⁹ Zanimivo je nato delo A. Ara in C. Magrisa o tržaški identiteti, na katero je

⁴⁸ SZOMBATHELY, Gabrio DE: *Un itinerario di 2000 anni nella Storia di Trieste*, Edizioni Italo Svevo, Trieste 1994 (1996), za nas 145-172.

⁴⁹ Op. 21.

⁵⁰ FABI, Lucio: *Storia di Gorizia*, Padova, 1991.

⁵¹ MARUŠIČ, B.: *La storiografia slovena del Goriziano*, v: SGo, št. 80, 1994, 87-100; *Na Goriškem ob koncu prve svetovne vojne*, v: *Na obrobju. Ali je Primorska klonila?*, Nova Gorica-Trst 1996, 14-21.

⁵² GARIUP, Mario: *Valbruna-Ovčja Vas, persone e vicende di un paese della Val Canale*, Trieste 1986; op. 332, 333.

⁵³ *L'Istria tra le due guerre*, Roma 1985.

⁵⁴ PUPO, Raul: *L'età contemporanea*, v: *Istria. Storia di una regione di frontiera*, Brescia 1994, 119-148.

⁵⁵ DUKOVSKI, D.: *Fašizam u Istri 1918-1943*, Pula 1998.

⁵⁶ Primerjaj uvodne teze v brošurici *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju*, Ljubljana 1999 in BAJC, G.: *Mnenje o okrogli mizi*, v: *Novi glas*, 18. in 25. 11. 1999, kjer avtor predlaga eno od možnih rešitev problema.

⁵⁷ *Slovenska kronika XX. stoletja (1900-1941)*, knj. 1, Ljubljana 1995, *Slovenci skozi čas (Kronika slovenske zgodovine)*, Ljubljana 1999.

⁵⁸ SCHIFFRER, Carlo: *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*, Trieste 1990.

⁵⁹ SESTAN, Ernesto: *Venezia Giulia. Lineamenti di storia etnica e culturale*, Udine 1997, (I. Bari 1965).

vplivala meja.⁶⁰ Nekaj prispevkov o nacionalnih sporih v JK je objavil R. Spazzali in so pred dvema letoma izšli v knjižni obliki.⁶¹ T. i. *Finis Austriae* je gotovo močno vplival na tržaško identiteto v obravnavanem obdobju, zato je upoštevati tudi proučevanje družbe v Trstu v 19. stoletju, kot je npr. o tem pisala M. Cataruzza.⁶² Iz podobnih razlogov bo zanimiv skok k Apihu in njegovi analizi italijanskega socializma v Avstriji.⁶³ O tej vmesni dobi je na razpolago tudi zbornik,⁶⁴ razni prispevki z osnovnimi bibliografskimi podatki pa so o tej temi, kot tudi o prvi svetovni vojni, v najnovejši zgodovini območja JK v tem stoletju,⁶⁵ med katerimi lahko vsaj omenimo prispevek P. Zillerja.⁶⁶ Ta je nato pisal tudi sociološko o institucijah in etničnih odnosih t. i. "Julijcev", Istranov in ostalih v času prehoda iz Habsburškega imperija k italijanski kraljevini.⁶⁷ Posebno mesto ima južnotirolski časnikar C. Gatterer, ki je v svoji obsežni knjigi (najprej v nemščini 1968, 1994 pa v italijanskem prevodu) opisoval boj in raznarodovanje narodnostnih manjšin v Italiji, v kateri je posvetil tudi nekaj prostora JK; opozarjam na spodrsaljaje.⁶⁸

Med splošnimi deli, ki vsebujejo statistične in geografske, skratka geopolitične podatke, ki so nujno potrebni tudi zgodovinarjem, je posebno zanimiva zadnja Stranjova knjiga, ki je izšla po njegovi prerani smrti. Uredila sta jo in skrbno pripravila redakcijo teksta geograf Milan Bufon in zgodovinar Aleksej Kalc, knjižničarka Ksenija Majovski pa je pripravila tematsko bibliografijo.⁶⁹ Zelo uporabljivo kot pripomoček pri delu zaradi zbranih zemljevidov, prikaza zgodovinskih premikanj mej, toponomastike, kronološkega pregleda in grafičnih prikazov populacije in narodnostnih razmerij, je delo *Il confine mobile*.⁷⁰ Koristen pripomoček je seznam in prevod slovenskih krajevnih imen v Italiji, ki ga je dvojezično (slovensko-italijansko) napisal P. Merku, kot tudi njegova opažanja o metodološki in zgodovinski neuskkljenosti rabe krajevnih imen na Tržaškem.⁷¹ Letos je izšel tudi nadvse koristen dvojezičen (slovenščina-italijanščina) zvezek o mikrotoponomastiki goriškega ozemlja, potem ko smo dobili pred več kot 20 leti podobno delo za tržaško ozemlje,

⁶⁰ ARA, Angelo, MAGRIS, Claudio: *Trieste. Un'identità di frontiera*, Torino 1987, (3 ponatisi).

⁶¹ SPAZZALI, Roberto: *Venezia Giulia: lotte nazionali in una regione di frontiera. Contributi per una storia del Novecento giuliano*, Gorizia 1998, za nas bodo najzanimivejše 15-52.

⁶² CATARUZZA, Marina: *Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile*, Udine 1995; *Sloveni e Italiani a Trieste, la formazione dell'identità nazionale*, v: *Clio*, XXV, št. 1, 1989.

⁶³ APIH, E.: *Il socialismo italiano in Austria*, Udine 1991.

⁶⁴ *Dal Litorale Austriaco alla Venezia Giulia (miscellanea di studi giuliani)*, Udine 1991.

⁶⁵ *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997, 12-157.

⁶⁶ Ibid.: ZILLER, Paolo: *La Venezia Giulia dalla dissoluzione dell'Austro-Ungheria al Regno d'Italia*, 161-182.

⁶⁷ ZILLER, P.: *Giuliani, istriani e trentini dall'Impero asburgico al Regno d'Italia. Società, istituzioni e rapporti etnici*, Udine 1997.

⁶⁸ GATTERER, Claus: *In lotta contro Roma. Cittadini, minoranze e autonomie in Italia*, Bolzano 1994; (I. v nemščini: *Im Kampf gegen Rom. Bürger, Minderheiten und Autonomien in Italien*, Wien 1968).

⁶⁹ STRANJ, P.: *Slovensko prebivalstvo Furlanije-Juljske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*, Trst 1999.

⁷⁰ *Il confine mobile (Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866-1992. Austria, Croazia, Italia, Slovenia)*, Monfalcone 1995, za obdobje, ki nas zanima so primerni zemljevidi od št. 6 do 9.

⁷¹ MERKU, Pavle: *Slovenska krajevna imena v Italiji (Priročnik) - Toponimi sloveni in Italia (Manuale)*, Trst 1999; *Krajevno imenoslovje na Tržaškem. Zgodovinska in metodološka opažanja*, v: *ZČ*, XLV/4, 1991, 565-580.

še prej splošnejše za celo deželo in Benečijo.⁷² Popise prebivalstva, ljudska štetja, skratka demografski pregled za Istro, Dalmacijo in Trst je zbral G. Perselli,⁷³ A. Mattossi in F. Krasna pa sta pisala o "privatnem" ljudskem štetju leta 1939 v JK.⁷⁴

3. Zunanja politika in diplomatski boj za meje

Med splošna dela spadajo: pregledna študija B. M. Gombača,⁷⁵ dva pregledna znanstvena članka J. Pirjevca⁷⁶ in podlistek J. Pleterskega.⁷⁷ Splošni pregled razmejitev in pogajanj dobimo tudi v prilogi že omenjene zbirke zemljevidov *Il confine mobile*, kot tudi v geslih *ES Boj za meje*⁷⁸ in *Italijansko-slovenski odnosi*.⁷⁹ O odnosih med Slovenijo/Jugoslavijo in Italijo imamo belo knjigo o slovensko-italijanskih odnosih, ki pa vsebuje le nekaj drobcev o obdobju, ki nas tu zanima.⁸⁰ Široko zasnovan in ambiciozen pregled razmejitvenih dilem območja JK dobimo v knjigi F. Stefanija, ki pa se je le preveč spustil v poenostavljanje zaključkov.⁸¹

M. Kacin-Wohinz je večkrat obravnavala jugoslovansko-italijanske odnose in vprašanje Primorske, kot tudi vpliv mednarodnih dogodkov na meddržavna pogajanja med Italijo in Jugoslavijo ter posledice na primorsko stvarnost. Zanimiv je tudi njen prispevek, v katerem obravnava žgočo temo, kako sta bili slovenska in hrvaška manjšina predmet barantanja med Jugoslavijo in Italijo.⁸² V. Melik je prispeval prikaz o odnosu Slovenije do manjšin med leti 1900-1945,⁸³ J. Stergar pa o odnosu matične Slovenije do zamejcev v 30. letih, ki še ni objavljen⁸⁴ J. Pirjavec je objavil prispevek o zadržanju vodilnih jugoslovanskih politikov v

⁷² Goriško ozemlje (seznam imen), Gorica 1999, (Tržaška: Tržaško ozemlje (seznam imen), Trst 1977; dežela in Benečija: Zemljevid z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji Julijski krajini in Benečiji, Ljubljana 1974).

⁷³ PERSELLI, Guerrino: *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, v: *Centro di ricerche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 4 Trieste-Rovigno 1993.

⁷⁴ MATTOSSI, Andrea, KRASNA, Francesca: *Il "Censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia*, v: *Quaderni del centro studi Economico-Politici "Ezio Vanoni"*, Nuova serie, št. 3-4, Trieste luglio-dicembre 1998, 1-69.

⁷⁵ GOMBAČ, B. M.: *Slovenija, Italija; Od preziranja do priznanja*. Ljubljana 1996, posebno 53-80.

⁷⁶ PIRJEVEC, J.: *Italian policy toward the Slovenes from 1915 to 1994*, v: *Slovene Studies*, XV/1-2, 1993, 63-73; *Slovensko-italijanski odnosi od leta 1915 do danes*, v: *ANN*, VI/8, 1996, 9-14.

⁷⁷ PLETERSKI, Janko: *Med Mussolinijem in čaršijo*, v: *Delo*, podlistek, 15. 3. - 5. 4. 1996.

⁷⁸ JERI, Janko: *Boj za meje*, v: *ES*, knj. 1, 309-314.

⁷⁹ KACIN-WOHINZ, M.: *Italijansko-slovenski odnosi*, v: *ES*, knj. 4, 198-200.

⁸⁰ *Slovenija, Italija, Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, Ljubljana 1996.

⁸¹ STEFANI, Franco: *Senza pace. L'incerto confine orientale italiano in trent'anni di storia (1915-1945)*, Monfalcone 1988.

⁸² KACIN-WOHINZ, M.: *Primorsko vprašanje v jugoslovansko-italijanskih odnosih med vojnama*, v: *Skupni slovenski prostor, Trinajsti sklic Plenuma kulturnih delavcev OF*, Ljubljana-Nova Gorica 1985, 30-37; *Julijska krajina u jugoslovansko-italijanskim odnosima između dva svetska rata*, v: *Opređenja, časopis za teoriju i praksu socialističkog samoupravnog društva*, XVII/7-8, 1986, 209-218; *Nič strahu, doma jih zatirajo. Primorski Slovenci v jugoslovansko-italijanskih odnosih med svetovnim vojnama*, v: *Naši razgledi*, XXXV/8, 25. 4. 1986, 222-223; *Ob "abesinski vojni"*, v: *PNZ*, XXXVII/2 (Ferenčev zbornik), 1997, 123-139; *Manjšinsko vprašanje med obema vojnama*, v: *PrS*, XXII/204, 1998, 289-291; *Ciano-Stojadinovičevem sporazumu na rob*, v: *Gestrinov zbornik*, Ljubljana 1999, 471-484.

⁸³ MELIK, Vasilij: *Slovenia tra il 1900-1945 e il problema delle "minoranze"*, v: *Le "minoranze" nella Mitteleuropa*, Gorizia, 1991, 299-303.

⁸⁴ STERGAR, Janez: *Odnos matične Slovenije do svojih zamejcev (v tridesetih letih)*, referat na simpoziju: *Slovenska trideseta leta*, Ljubljana 20.-21. 9. 1995, neobjavljeno.

odnosu do fašistične Italije ob koncu 30. let.⁸⁵ V splošni kontekst lahko postavimo objavljeno predavanje J. Pleterskega o enem izmed ključnih trenutkov razmejitve za slovenski narod, in sicer obdobje 1918-1920.⁸⁶ Tega kratkega dvoletnega obdobja in razmejitve se je lotil tudi M. Bjelajac.⁸⁷ O odnosu slovenske javnosti do pariške mirovne konference 1919-1920 pa je pisal B. Himmelreich.⁸⁸

Italijanski odnos do nastajanja prve Jugoslavije je na kratko opisal J. Pirjevec.⁸⁹ Celoten odnos italijanske države do prve Jugoslavije je bila tema, ki jo je v dveh delih opravil M. Dassovich, ki je objavil tudi pregledno študijo o italijanski zunanji politiki do JK in Dalmacije med obema vojnoma.⁹⁰ O odnosu in hipotezah Italije in fašizma do balkansko-podonavskega območja je zanimiv prispevek T. Sale.⁹¹ Nekaj podatkov o odnosu italijanske zunanje politike do Jugoslavije v poznih 30. letih in nekatere drobce o odnosu do slovenske in hrvaške manjšine v JK dobimo v dnevniku tedanjega italijanskega zunanjega ministra Galeazza Ciana. Dnevnik je bil že večkrat objavljen (dvakrat 1945 v angleščini, 1946 v italijanščini in francoščini, 1948 v italijanščini, 1980 v italijanščini), toda le zadnja izdaja iz 1990 je res popolna.⁹² O nikoli izvedenem znamenitem predlogu, ki je dobil ime po ameriškem predsedniku Wilsonu -Wilsonova črta, ki jo je najprej leta 1919 Italija zavrnila, nato pa se je v nekaterih krogih večkrat pojavljala - ko rapalska razmejitev ni bila več tako aktualna, še posebno proti koncu druge svetovno vojne -, je pisal C. Belci, ki pa na žalost ni zajel snovi iz historiografskega zornega kota.⁹³ O usodnih dilemah pri rojstvu Jugoslavije, ko so bile meje zelo pomembne in večkrat kamen spotike, je že leta 1970 na široko v treh zajetnih zvezkih pisal D. Šepić, leta 1989 pa je izšla druga, dopolnjena izdaja.⁹⁴ M. Kacin-Wohinz je zapisala tudi krajši prispevek ob 70-letnici priključitve JK k Italiji.⁹⁵ Delovanje pesnika Vladimirja Nazorja za priključitev Istre novi jugoslovanski državi je opisala M. Kolar-Dimitrijević,⁹⁶ A. Vovko pa je na kratko prikazal lik Etbina Kristana in njegova prizadevanja v boju za slovenske zahodne in severne meje.⁹⁷

⁸⁵ PIRJEVEC, J.: *La classe dirigente jugoslava ed i rapporti con l'Italia fascista alla fine degli anni Trenta*, v: QST, XVIII/1, 1990, 201-215.

⁸⁶ PLETESKI, J.: *Italijansko, nemško in slovensko (jugoslovansko) stičišče (1918-1920)*, v: ZČ, XLV/1, 1991, 55-63.

⁸⁷ BJELAJAC, Mile: *Prvo razgraničenje talijanske i jugoslovanske države u svetlu vojnog faktora (1918-1920)*, v: *Trst 1941-1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, Koper-Trst 1988, 29-37.

⁸⁸ HIMMELREICH, Bojan: *Slovenci in pariška mirovna konferenca 1919-1920*, v: *Celjski zbornik*, Celje 1994, 135-158.

⁸⁹ PIRJEVEC, J.: *Italijanska politika do nastajajoče Jugoslavije*, v: ZČ, XLIII/3, 1989, 387-391.

⁹⁰ DASSOVICH, Mario: *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. I - Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini-Pašić (1866-1929)*, Udine 1989; *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. II - Dal mancato rinnovo del patto Mussolini-Pašić alla ratifica degli accordi di Osimo (1929-1977)*, Udine 1990; *Dalmazia e Venezia Giulia dal 1918 al 1939. Adriatico e politica estera italiana fra le due guerre*, v: *La Rivista Dalmatica*, LVI/3, 1985, 161-198.

⁹¹ SALA, Teodoro: *L'ipotesi balcanica del tardo fascismo: Italia e Jugoslavia 1935-36*, v: QST, XVIII/1, 171-200.

⁹² CIANO, Galeazzo: *Diario 1937-1943*, Milano 1990.

⁹³ BELCI, Corrado: *Quel confine mancato. La linea Wilson, (1919-1945)*, Brescia 1996.

⁹⁴ ŠEPIĆ, Dragovan: *Sudbinske dileme radanja Jugoslavije, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje: 1914-1918*, zvezki 1-3, Pula 1989.

⁹⁵ KACIN-WOHINZ, M.: *Ob 70-letnici aneksije Juljske krajine k Italiji*, v: JKo 1991, 67-70.

⁹⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira: *Prilog poznavanju borbe Vladimirja Nazora za sjedinjenje Istre s Jugoslavijom*, v: PaMe, XIII/19, 1989, 19-33.

⁹⁷ VOVKO, Andrej: *Etbina Kristan o boju za jugoslovanske meje na Primorskem in Koroškem*, v: *Slovenski koledar* 1990, Ljubljana, 156-159.

4. Italijanski iredentizem, fašizem in raznarodovanje

Treba je seveda seči nekoliko nazaj v iskanje korenin italijanskega iredentizma, ki je še posebno v Trstu doživel najekstremnejše oblike. O velikem italijanskem iredentistu Ruggeru Timeusu, katerega korenine segajo daleč nazaj, je pisal D. Redivo.⁹⁸ Čeprav je že leta 1915 umrl, je bil literarni ustvarjalec Scipio Slataper zelo vpliven in med zagovorniki nujnih italijanskih mej in je bil zato za interventizem v prvi svetovni vojni. Donedavno je tudi veljalo, da je bil strpen do "Slovanov", iz najnovejših raziskav, kot je npr. diplomska naloga N. Zaghet, pa izhaja, da naj bi bil njegov odnos bolj odklonilen.⁹⁹ Njegov prispevek o italijanskih vzhodnih mejah je bil ponatisnjen; za uvod je poskrbel profesor na tržaški leposlovni fakulteti Elvio Guagnini, ki velja za enega izmed Slovincem najbolj naklonjenih profesorjev.¹⁰⁰ Spomine, ki se dotikajo tudi iredentističnih let in obdobja med obema vojnama, je pred kratkim izdal Diego De Castro.¹⁰¹ Oglejmo si tudi delo L. Sirovicha.¹⁰² Leta 1912 je v Firenzah (potem še 4 ponatisi, 1917, 1945, 1954, 1984) izšlo izjemno pomembno delo *Iredentismo adriatico* izpod peresa nekoliko svojevrstnega marksističnega misleca A. Vivanteja, ki je odklanjal tedanje teze italijanskega iredentizma in iskal odgovore na vprašanje razmejitve JK v diametralno nasprotnih izhodiščih, češ da je mesto pripadalo zaledju in ne obratno - to je bila tudi ena izmed osnovnih tez jugoslovanske delegacije za podkrepitev svojih razmejitvenih zahtev na mirovnih pogajanjih po 1945 -. Lik Vivanteja je osvetljen v biografskem delu C. Danaea¹⁰³ in A. Millo, ki je prikazala skozi družino Vivanteja genealogijo in razvoj tržaškega meščanstva v Avstro-Ogrski.¹⁰⁴ Članek v odkrivanju novih možnosti raziskovanja iredentizma je objavil D. Redivo.¹⁰⁵

Za boljše razumevanje prve svetovne vojne pri nas in italijanskih vojaških zasedbenih apetitov Posočja, si oglejmo pregledni članek B. Marušiča,¹⁰⁶ bolj poglobljeno pa doktorsko disertacijo P. Svolfšak, ki je tudi soavtorica obsežnega enciklopedičnega gesla o tako pomembni Soški fronti. Svolfšakova je tudi pripravila izbor in oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spominske literature, kjer bomo našli tudi kaj zanimivega za našo temo.¹⁰⁷ M. Kacin-Wohinz je uokvirila načrt italijanskega generala Pietra Badoglia za akcijo proti jugoslovanski propagandi v inozemstvu, ki ga je poslal takratnemu zunanjem

⁹⁸ REDIVO, Diego: *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'iredentismo triestino*, Trieste 1996.

⁹⁹ ZAGHET, Neva: "E gli slavi calano, e noi dormiamo" e altre pagine di saggistica inediti dal fondo Slataper, tesi di laurea, (mentor: Guagnini Elvio), Università degli studi di Trieste, aa 1994/1995; skrajšano: enak naslov, v: *Metodi e ricerche*, XVI/2, 1997, 9-17.

¹⁰⁰ SLATAPER, Scipio: *Confini orientali*, Trieste 1986.

¹⁰¹ CASTRO DE, Diego: *Memorie di un novantenne (Trieste e Istria)*, Trieste 1999, 22-65.

¹⁰² SIROVICH, Isaak Livio: *Cime irredente*, Torino 1996.

¹⁰³ DANEEO, Camillo: *Il fantasma di Angelo Vivante*, Udine, 1988.

¹⁰⁴ MILLO, Anna: *Storia di una borghesia: la famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale*, Gorizia 1998.

¹⁰⁵ REDIVO, Diego: *Irredentismo (o irredentismi?) tra storia e storiografia. Nuove prospettive di ricerca*, v: SGo, št. 85, 1997, 29-37.

¹⁰⁶ MARUŠIČ, B.: *Italijanska okupacija Posočja (1915-1917)*, v: ZČ, XLIII/2, 1989, 231-240.

¹⁰⁷ SVOLFŠAK, Petra: *Italijanska okupacija Posočja od maja 1915 do oktobra 1917*, doktorska disertacija, FF, Ljubljana 1998; *Soška fronta*, v: ES, knj. 12, 159-172; *Prva svetovna vojna in Slovenci. Oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spominske literature o prvi svetovni vojni* (1. del), v: ZČ, XLVII/2 1993, 263-287; (2. del), v: ZČ, XLVII/4 1993, 547-562.

ministru Sonninu.¹⁰⁸ V dveh knjigah so objavljeni dokumenti o delu parlamentarne komisije italijanske države, ko ni bilo še fašizma na vladi, v zvezi z zasedenimi območji JK po prvi svetovni vojni.¹⁰⁹ R. Spazzali se je lotil italijanske administracije tega obdobja.¹¹⁰ Konec monarhije in administracija ter zakonodaja v Trstu je bila tema, s katero se je ukvarjala E. Capuzzo,¹¹¹ podobno je za poznejša leta pisal un. profesor tržaškega oddelka geografskih in zgodovinskih ved P. Ziller.¹¹² O vojaški zasedbi JK, pred vzpostavitvijo civilne uprave januarja 1921, izdaja obširne zvezke Zgodovinski urad generalštaba italijanske vojske;¹¹³ o zasedbi Videmskega teritorija govori M. E. Palumbo.¹¹⁴ Potem ko je objavil že nekaj prispevkov, je A. Visintina izdal monografijo, ki je opisuje italijansko vojaško zasedbo Trsta po koncu vojne. V knjigi je posvetil tudi nekaj prostora odnosu vojaških oblasti do Slovencev in Hrvatov, ko se je že takoj kazalo nezaupanje zaradi možnega "slovanskega" iredentizma.¹¹⁵ Vojaško zasedbo Reke je L. Longo opisal v dveh zajetnih knjigah.¹¹⁶

O vodilnih tržaških elitah, med katerimi je bil vedno živo prisoten iredentizem, je pisala A. Millo.¹¹⁷ Gotovo je med temi zasedal pomembno mesto glavni urednik osrednjega tržaškega (meščansko-nacionalistične usmeritve) dnevnika *Il Piccolo*, Rino Alessi, ki je vodil časopis od novembra 1919 do 1943 (od 1946 je bil urednik ideološkega naslednika *Il Giornale di Trieste*, ki se je 1954 ponovno preimenoval v *Il Piccolo*) in je bil vedno strupen proti vsemu, kar je bilo slovenskega; o njem je sin napisal kratko biografijo.¹¹⁸

V slovenskem zgodovinopisju bi morali bolj upoštevati raziskave o fašizmu. Težko je pri tem izbirati med vso literaturo, saj smo zadnje čase v Italiji priča pravi poplavi del, ki govorijo o fašizmu in voditelju Mussoliniji; nekateri izmed avtorjev se držijo zgodovinopisne etike, drugi pa so bolj apologetski. Kot splošne preglede lahko najprej omenimo geslo v ES¹¹⁹ in knjižici G. Caroccija,¹²⁰ P. Alatrija,¹²¹ ki vsebujeta okvirno tematsko literaturo in praktično kronologijo. O začetkih fašizma

¹⁰⁸KACIN-WOHINZ, M.: *Badoglio Sonninu. Italijanski načrt za protijugoslovansko akcijo decembra 1918*, v: *Mikužev zbornik*, Ljubljana 1999, 21-26.

¹⁰⁹Commissione parlamentare d'inchiesta nelle terre liberate e redente (luglio 1920-giugno 1922), Roma 1991.

¹¹⁰SPAZZALI, R.: *L'amministrazione italiana nella Venezia Giulia dall'armistizio alla marcia su Roma. Un rapporto inedito di Carlo Antoni del maggio 1945*, v: *Quaderni Giuliani di Storia*, XIV/1-2, Trieste 1993.

¹¹¹CAPUZZO, Ester: *Sull'introduzione dell'amministrazione italiana a Trento e a Trieste (1918-1919)*, v: *Clio*, št. 2, 1987, 231-243; *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana. Legislazione e amministrazione a Trieste (1918-1922)*, Milano 1992.

¹¹²ZILLER, P.: *Le nuove provincie nell'immediato dopoguerra. Tra ricostruzione e autonomie amministrative (1918-1922)*, v: *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Miscelanea di studi giuliani*, Udine 1991, 243-274.

¹¹³*L'esercito italiano nella grande guerra 1915-1918*, knj. V, *Le operazioni del 1918*, zvezek II in III, Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma, 1988.

¹¹⁴PALUMBO, M. E.: *Occupazioni militari in Friuli*, Udine 1990.

¹¹⁵VISINTIN, Angelo: *L'Italia a Trieste, L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-1919*, Gorizia 2000.

¹¹⁶LONGO, Luigi: *L'esercito italiano e le questione fiumana: (1918-1921)*, Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma, 1996.

¹¹⁷MILLO, Anna: *L'élite al potere a Trieste: dall'iredentismo al fascismo*, v: *Società e storia*, št. 36, 1987, 333-374; *L'élite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891-1939*, Milano 1989.

¹¹⁸ALESSI, Chino: *Rino Alessi*, Pordenone 1993, pos. 25-90.

¹¹⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Fašizem*, v: ES, knj. 3, 90-92.

¹²⁰CAROCCHI, Giampiero: *Storia del fascismo*, Roma 1994.

¹²¹ALATRI, Paolo: *Mussolini*, Roma 1995.

sta pisala E. Gentile¹²² in R. Vivarelli.¹²³ R. Lazzero je opisal fašistično stranko, pri čemer je nekaj prostora posvetil tudi tržaški situaciji, predvsem v okviru posebne situacije v diskriminaciji do judovske skupnosti (saj je bil npr. Mayer, tedanji gospodar nacionalističnega časopisa *Il Piccolo* in nekdanji Mussolinijev ekonomski svetovalec, Žid).¹²⁴ O ideologiji fašizma glej npr. delo P. G. Zunina, ki ima tudi zelo zanimivo bibliografijo primarnih del in osnovne podatke tedanjega številnega časopisja ter kratek biografski oris najpomembnejših ideoloških voditeljev fašizma.¹²⁵ Vredno je ogledati si prikaz istega avtorja o različnih interpretacijah fašizma;¹²⁶ česar se je lotil tudi morda največji italijanski poznavalec fašizma, R. De Felice.¹²⁷ Interpretacije oziroma vrednotenje fašističnega pojava je bila in je še vedno kompleksna in deloma kontroverzna tema italijanskega zgodovinopisja. M. Kacin-Wohinz je zapisala nekaj prispevkov v zvezi z jugoslovanskim zgodovinopisjem o fašizmu.¹²⁸ Široke bibliografske in metodološke preglede ter orise zgodovinopisja so medtem sestavili G. Quazza, E. Colotti, M. Legnani,¹²⁹ R. De Felice,¹³⁰ A. Del Bocca, M. Legnani, M. G. Rossi,¹³¹ na lokalni ravni pa A. M. Vinci,¹³² A. Leonarduzzi¹³³ in L. Ganapini.¹³⁴ Izbrano literaturo o fašizmu v slovenskem jeziku dobimo v prevodu kratkega preglednega dela M. Blinkhorna.¹³⁵

O lokalnem fašizmu na Goriškem je objavil prispevek L. Patat, ki je objavil tudi publikacijo o fašistični organizaciji v Krminu.¹³⁶ O lokalnem fašizmu v Furlaniji v 30. letih je pisal G. Pellizzoni,¹³⁷ o tistem v Istri v raznih aspektih pa D. Dukovski¹³⁸ in L. Karpowicz.¹³⁹ O življenju in sprejemanju oziroma odklanjanju

¹²²GENTILE, Emilio: *Storia del partito fascista 1919-22*, Roma-Bari 1989.

¹²³VIVARELLI, Renzo: *Storia delle origine del fascismo*, 2 knj., Bologna 1991.

¹²⁴LAZZERO, Ricciotti: *Il partito nazionale fascista*, Milano 1985.

¹²⁵ZUNINO, Pier Giorgio: *L'ideologia del fascismo (Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime)*, Bologna 1985 (nekaj naslednjih ponatisov).

¹²⁶ZUNINO, P. G.: *Interpretazione e memoria del fascismo (Gli anni del regime)*, Bari 1991.

¹²⁷DE FELICE, Renzo: *Le interpretazioni del fascismo*, Roma-Bari, 1986.

¹²⁸KACIN-WOHINZ, M.: O obravnavanju fašizma v jugoslovanski historiografiji, v: PrS, XIII/100, 1989, 711-713; *Bibliografie: Jugoslavija*, v: *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nord-orientale*, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Videm 1990, 159-163, 225-229.

¹²⁹QUAZZA, Guido, COLLOTTI, Enzo, LEGNANI, Massimo: *Storiografia e fascismo*, Milano 1985.

¹³⁰DE FELICE, R.: *Bibliografia orinetativa del fascismo*, Roma 1991.

¹³¹*Il regime fascista. Storia e storiografia*, ur. DEL BOCCA, Angelo, LEGNANI, M., ROSSI, Mario G., Roma-Bari 1995.

¹³²VINCI, Anna Maria: *Venezia Giulia e fascismo. Alcune ipotesi storigrafiche*, v: QST, XVI/2, 1988, 39-60.

¹³³LEONARDUZZI, Alessandro: *Storiografia e fascismo in Friuli, Partito, gruppi dirigenti, società*, v: *Italia contemporanea*, št. 177, 1989.

¹³⁴GANAPINI, Luigi: *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia Nordorientale*, Udine 1990.

¹³⁵BLINKHORN, Martin: *Mussolini in fašizem*, Ljubljana 1995.

¹³⁶PATAT, Luciano: *Il fascio di combattimento di Cormons*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 89-157, *Agli ordini del Duce. Cormons 1921-1945: il fascismo alla periferia dell'Impero*, Udine 1997.

¹³⁷PELLIZZONI, Guglielmo: *Il fascismo in Friuli negli anni Trenta*, v: ScF, XXVII/28, 1996, 173-213.

¹³⁸DUKOVSKI, D.: O fašizmu i fašističnemu pokretu u Istri kroz literaturo međuratnog razdobja, v: *Historijski zbornik*, XL/1, Zagreb 1987, 45-51; *Prikaz radova o fašizmu i fašističkom pokretu u Istri između dva svjetska rata objavljenih u časopisu "Quaderni"*, Centar za historijska istraživanja iz Rovinja, v: *Historijski zbornik*, XL/1, Zagreb 1987, 51-60; *Uloga lista L'Azione u propagandi fašizma*, v: *Istra*, št. 5-6, Pula 1987, 188-194; *Analitički pristup istraživanju problema fašističke represivne politike i sustava organiziranog nasilja u Istri*, v: *Dometi*, št. 1, Rijeka 1989, 17-33; *Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja "fašizma u Istri" 1919-1929 (kroz komentare*

fašizma je pisal T. Matta.¹⁴⁰ Trda izkušnja španske vojne je zajeta v objavi dnevnika italijanskega fašista-prostovoljca.¹⁴¹ O deležu protifašistov iz JK v španski vojni je objavil knjigo M. Puppini.¹⁴²

O narodnostnih vprašanjih in napetosti v času med 19. in 20. stoletjem se lahko poučimo v monografski številki revije *Qualestoria*.¹⁴³ Splošno sliko in podrobnosti o fašističnih načrtih raznarodovanja v JK dobimo pri M. Kacin-Wohinz in njenem geslu *Italijanizacija* v ES,¹⁴⁴ ki je objavila tudi daljši časopisni članek pod psevdonimom B. Premru,¹⁴⁵ kot tudi v prvih dveh poglavjih knjige A. Zidarja o zločinih italijanske fašistične države.¹⁴⁶ Oris raznarodovalne fašistične politike dobimo pri Apihu,¹⁴⁷ in A. Buvoliju.¹⁴⁸ O bazoviških žrtvah sta pisala J. Pirjevec¹⁴⁹ in M. Pahor, ki je objavil tudi spominski zapis o ustreljenih na drugem tržaškem procesu,¹⁵⁰ kar je opisal tudi V. Vremec, ki pa je preširoko zajel vso tematiko.¹⁵¹ O II. tržaškem procesu in ustrelitvi petih Slovencev si oglejmo tudi priložnostno brošuro.¹⁵² O Posebnem sodišču, čigar delovanje je že obširno zbral A. Dal Pont skupno z nekaterimi kolegi (1961, 1971, 1976, 1980 1983), imamo tudi nekatere obširne publikacije, ki jih izdaja Zgodovinski odsek generalštaba italijanske vojske.¹⁵³ Uporaben za raziskovalce je projekt objave vseh biografskih seznamov fašistične policije o protifašistih v Italiji.¹⁵⁴ Posledice II. tržaškega procesa je občutil tudi profesor in véliki kulturni delavec Josip Kosovel, ko je bil

arhivske građe), v: *Vjestnik Istarskog arhiva*, št. 2-3/1992-1993, Pazin 1994, 105-134; *Fašistički sindikati u Istri 1919-1929*, v: *Časopis za suvremenu povijest*, št. 3, Zagreb 1994, 451-474.

¹³⁹KARPOWICZ, Ljubinka: *Struktura fašističnog režima u Istri (30. X. 1922 - 25. XII. 1926)*, v: PaMe, XI/15, Pazin 1987, 123-128.

¹⁴⁰MATTA, Tristano: *La "pacifica convivenza" del regime fascista*, v: QST, XVII/2-3, 243-248.

¹⁴¹CAMISI, M., MERANI, C.: *La guerra civile spagnola - L'esperienza di un volontario fascista raccontata in un diario di guerra inedito*, v: *Quaderni giuliani di storia*, XVIII, št. 1, 1997.

¹⁴²PUPPINI, Marco: *In Spagna per la libertà. Antifascisti friulani, giuliani e istriani nella guerra civile spagnola 1936-1939*.

¹⁴³Le "questioni nazionali" a Trieste e nelle regioni del confine orientale fra '800 e '900: incontri, incroci e scontri, v: QST, XIII/1, 5-103.

¹⁴⁴KACIN-WOHINZ, M.: *La minoranza sloveno-croata sotto l'Italia fascista*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 8, 1984-1985, 89-143; *I programmi fascisti di snazionalizzazione degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: ScF, XVIII/19, 1988, 9-33; *Predlogi Itala Saura za raznaroditev Slovencev in Hrvatov v Italiji*, v: ANN, I/1, 1991, 224-237; *Tragika Viktorja Bobka: iz italijanskih policijskih in sodnih arhivov*, v: ANN, II/2, 1992, 151-158; *Italijanizacija*, v: ES, knj. 4, 185-188.

¹⁴⁵PREMRU, Bogdan (KACIN-WOHINZ, M.): *Primorski Slovenci in italijanska država*, v: *Delo*, 14. 1. 1995.

¹⁴⁶ZIDAR, Alojz: *Slovenski narod pomni in obtožuje. Zločini, ki jih je nad Slovenci zagrešila italijanska fašistična država (Po zapisih Alojza Zidarja in podatkih, ki so jih zbrali tigrovcji pod vodstvom Antona Rutarja, sestavil in uredil Jože Hočevar)*, Koper 1999, 23-66.

¹⁴⁷APIH, E.: *Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia*, v: QST, XIII, št. 1, 1985, 28-39; *Il ritorno di Gianni Suparich*, Firenze 1988.

¹⁴⁸BUVOLI, Alberto: *Il fascismo nella Venezia Giulia e la persecuzione antislava*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 69-87.

¹⁴⁹PIRJEVEC, J.: *Basovizza 1930*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 9, 1988-1989, 35-47.

¹⁵⁰PAHOR, M.: *Bazovica 1930-1990*, v: JKo 1990, 53-62; *Zarja upora (Ob 50-letnici ustrelitve openskih talcev in ustanovitve OF)*, v: JKo 1991, 61-66.

¹⁵¹VREMEC, Vid: *Pinko Tomažič in drugi tržaški proces*, Koper 1989.

¹⁵²*Pomnik 50-10: 1941-1981-1991 ob 50-letnici ustrelitve Viktorja Bobka, Simona Kosa, Ivana Ivančiča, Pinka Tomažiča, Ivana Vadnala ob 10-letnici knjižnice "Pinko Tomažič in tovariši"*, Trst 1991.

¹⁵³*Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, Decisioni emesse nel 1934*, ur. Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1989 in dalje.

¹⁵⁴*Antifascisti nel Casellario politico centrale*, Roma 1988 in dalje.

obsojen na 15 let; o njegovi usodi skozi objavo pisem iz zapora je na razpolago knjiga, ki ima tudi zanimiv uvod urednice L. Turk,¹⁵⁵ ki je imela tudi serijo radijskih oddaj o tem procesu.¹⁵⁶ Izšel je dvojezičen (v slovenščini in v italijanščini) zbornik o goriškem skladatelju Lojzetu Bratužu, ki so ga fašisti prisilili piti strojno olje, tako da je po dolgih mukah umrl.¹⁵⁷ Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu je na osnovi statističnega gradiva in italijanske, predvsem pa slovenske literature, opisal P. Purini.¹⁵⁸ Poitalijančevanje priimkov, imen in krajevnih imen je vsebina dela publicista P. Parovela, ki je uporaben zaradi objavljenih seznamov.¹⁵⁹ F. Fischer je obravnaval sicer več kot 70 let staro knjigo iz fašistične dobe, ki jo je napisal Aldo Pizzagalli, *Per l'italianità dei cognomi nella provincia di Trieste*, Trieste 1929, ki obsega "ideološka, juridična in zgodovinska razmišljanja" ter sezname priimkov, ki so bili "povrnjeni" v pristno italijansko obliko. Lahko bi imeli še podobne poglobljene analize o fašističnem "znanstvenem" raznarodovanju.¹⁶⁰ Zanimiv je prevod italijanskega dokumenta o obnovitvi italijanstva na Goriškem po prvi svetovni vojni, ki je začel izhajati kot podlistek v tedniku *Novi glas*.¹⁶¹ Raznarodovanju v Istri je bila namenjena tudi nova usmeritev kmetijske šole v Pazinu, kar so ji hotele fašistične oblasti vsiliti, kot beremo v širše zastavljenem prispevku P. Šolića.¹⁶² Kratek a nepopoln pregled, kako je fašizem ukinjal društva na Tržaškem in Goriškem, je napisal I. Gabrovec.¹⁶³ Nazadnje lahko tudi omenimo zanimivo pričevanje T. Kezicha, ki je izšlo na straneh najpomembnejšega italijanskega dnevnika *Corriere della Sera*, kako je septembra 1930 doživljal I. tržaški proces, saj je njegov oče Giovanni imel nelahko nalogo branitelja na tem procesu.¹⁶⁴

Lahko bi primerjali preganjanje Slovencev in Hrvatov in preganjanje, ki so mu bile podvržene italijanske judovske skupnosti, med katerimi so bili tudi člani številne vplivne skupine v Trstu, še posebno po sprejetju "zakonov rasne diskriminacije" leta 1938. Obstaja sicer bistvena razlika med preganjanjem ene in druge strani: preganjanje Slovencev (in Hrvatov) je imelo temeljne vzgibe v asimilaciji in italijanizaciji tiste narodnosti, ki je predstavljala oviro nadaljnjim imperialističnim težnjam italijanskega fašizma; preganjanje judovske skupnosti pa je temeljilo na neopravičljivi rasni diskriminaciji. Oglejmo si vsaj monografsko številko *Quale storia* o protisemitizmu v času med obema vojnama¹⁶⁵ ter bibliografske napotke v

¹⁵⁵KOSOVEL, Josip: *Vaš Pepi in papači (pisma iz zapora)*, Gorica 1995.

¹⁵⁶TURK, Lida: *Trst, december 1941 in Obtoženci drugega tržaškega procesa*, Radio Trst A december 1991 - avgust 1992.

¹⁵⁷Lojze Bratuž po 50 letih, Gorica 1989.

¹⁵⁸PURINI, Piero: *Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu*, v: PNZ, XXXVIII/1-2, 1998, 23-41.

¹⁵⁹PAROVEL, Paolo: *L'identità cancellata (L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella "Venezia Giulia" dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle provincie di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti)*, Trieste 1985.

¹⁶⁰FISCHER, Filip: "Znanstvena" knjiga o tem, kako je fašistična oblast poitalijančevala priimke slovenskega prebivalstva, v: *Primorski dnevnik*, 27. 5. 2000.

¹⁶¹Obnovitev italijanstva v obmejnih krajih po zmagi (1918-1928), v: *Novi glas* 11. 5 - 15. 6. 2000.

¹⁶²ŠOLIĆ, Petar: *O radu Poljoprivredne škole u Pazinu*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 99-109.

¹⁶³GABROVEC, Igor: *Kako je fašizem ukinjal naša društva*, v: *Primorski dnevnik*, 28. 9. 1997.

¹⁶⁴KEZICH, Tullio: *Il processo ai terroristi slavi nella Trieste delle camicie nere*, v: *Corriere della Sera*, 30. 7. 1999.

¹⁶⁵*L'offesa della razza. Antisemitismo e leggi razziali in Italia e nella Venezia Giulia*, QST, XVII/1, 1989, 5-206.

prispevku ene najboljših poznavalk te problematike, Silvie Bon, ki je pred nedavnim izdala še monografijo o tržaških Judih.¹⁶⁶

5. Politično življenje

Značilnost tega obdobja je, da je pluralno politično življenje avtoritarna ure-ditev fašistične diktature kaj kmalu preprečila, čeprav so bili predstavniki enotne slovanske liste vsaj še formalno prisotni v rimskem parlamentu tudi po t. i. "aven-tinski opoziciji", do poteka mandata decembra 1928. Pregled političnih volitev v Italiji sta opravila P. L. Ballini¹⁶⁷ in M. S. Pinetti.¹⁶⁸ Poleg obširnih raziskav pred letom 1985 je pregledni članek o slovenski in hrvaški prisotnosti v političnih telesih Italije, kot tudi članek o politični aktivnosti na Goriškem pripravila M. Kacin-Wohinz.¹⁶⁹ O kratkotrajnem delovanju italijanske Ljudske stranke v Furlaniji med leti 1924 in 1926 je napisal prispevek L. De Cillia.¹⁷⁰

Tržaški krožek za družbena vprašanja Virgil Šček je spodbudil objavo vseh poslanskih govorov, vprašanj in predlogov resolucij politikov, ki so med obema vojnama zastopali slovensko manjšino v rimskem parlamentu. Samostojne publi-kacije ponatisov parlamentarnih nastopov so pravi tiskani viri, katerim morda manjkajo ustrezne opombe. Nekateri avtorji so te govore opremili z obsežnimi življenjepisi in orisi takratne dobe slovenskega nacionalnega gibanja. Ti njihovi prispevki so pomemben delež za slovensko zgodovino-pisje, saj so med drugim tudi edine daljše biografije pomembnih političnih osebnosti (razen za Ščeka, še posebno pa kar se tiče Vilfana), katerih vsaka bi bila posebej vredna obsežne monografije. Govore Virgila Ščeka je zbral in uredil M. Tavčar,¹⁷¹ Engelberta Besednjaka E. Pelikan,¹⁷² ki je enako storil za Josipa Vilfana;¹⁷³ delovanje treh manj znanih parlamentarcev, Josipa Lavrenčiča, Karola Podgornika in Uliksa Stangerja ter še opis svojevrstne osebnosti Jožeta Srebrniča, ki je bil izvoljen na komunistični listi, dobimo v knjigi, ki jo je pripravila M. Kacin-Wohinz.¹⁷⁴

O znanih trenjih in razhajanjih med tržaško (liberalno) in goriško (krščansko-socialno) Edinostjo je napisala prispevek za posvet o Josipu Agnelettu M. Kacin-

¹⁶⁶BON, Silva: *I "diversi": le persecuzioni antiebraiche*, v: *Friuli e Venezia Giulia Storia del '900*, Trieste 1997, 309-316.

¹⁶⁷BALLINI, P. L.: *Le elezioni politiche nel regno d'Italia. Appunti di bibliografia, legislazione e statistiche*, v: *Quaderni dell'Osservatorio elettorale*, št. 15, 1986, 141-220.

¹⁶⁸PINETTI, M. S.: *Le elezioni politiche in Italia dal 1848 a oggi*, Bari-Roma 1995.

¹⁶⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Representation of Slovene and Croat minorities in administrative and political bodies in Italy (1918-1928)*, v: *Etnich groups studies*, Ljubljana 1987, 43-57; *Predstavništvo slovenske in hrvaške manjšine v upravno-političnih organih (1918-1928)*, v: BOR, XLI/10-11, 1989, 1207-12121; *L'attività politica degli Sloveni nell'Isontino tra le due guerre*, v: *Etnie e sviluppo. Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana*, Gorizia-Trieste 1992, 109-115, 169-171.

¹⁷⁰DE CILLIA, Luciano: *Il Partito Popolare in Friuli: dal delitto Matteotti allo scioglimento (1924-1926)*, v: ScF, XXVIII/29, 1998, 155-182.

¹⁷¹TAVČAR, Marko: *Virgil Šček v parlamentu - Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček*, Trst 1994.

¹⁷²PELIKAN, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu - Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak*, Trst 1996.

¹⁷³PELIKAN, E.: *Josip Vilfan v parlamentu - Discorsi parlamentario dell'on. Josip Vilfan*, Trst 1997.

¹⁷⁴KACIN-WOHINZ, M.: *Lavrenčič, Podgornik in Stanger v parlamentu - Discorsi parlamentari degli on. Lavrenčič, Podgornik e Stanger*, Trst 1998.

Wohinz.¹⁷⁵ O politični misli in delovanju Josipa Vilfana je objavil kratko študijo J. Pirjevec, ki je izpostavil Vilfana kot skrajnega legalista.¹⁷⁶ Josip Vilfan in Engelbert Besednjak sta opravljala tudi zelo pomembno funkcijo v sklopu Kongresa evropskih narodnosti; prva tri leta (1925-28) tega delovanja opisuje A. Vrčon v svoji diplomski nalogi.¹⁷⁷ Pri tem moramo pripomniti, da bi bilo seveda treba, da bi se kdo - ali raje več avtorjev, ker je tematika zelo obširna - lotil še naslednjih let, in sicer do 1938, ko je bil zadnji tak kongres, ki pa se je odvijal v že popolnoma drugačnem ozračju, saj je vpliv naraščajočega nemškega iredentizma zasenčil prave namene tega Kongresa. O političnem in narodnoobrambnem delovanju v Istri je nato nekajkrat pisal D. Dukovski.¹⁷⁸ M. Kacin-Wohinz pa je pisala tudi o dejavnosti Slovencev v korist hrvaške narodnosti v Istri.¹⁷⁹

V družbeno-kulturno politično življenje moramo seveda postaviti časopisje. Slovensko časnikarsko delovanje v Trstu in Gorici pred drugo svetovno vojno je okvirno prikazal M. Pahor v trojezični (slovenski, italijanski in angleški) monografiji, ki je izšla ob 50-letnici *Primorskega dnevnika*.¹⁸⁰ Zanimiv je tudi pregled publicistike na Primorskem in v slovenski Istri izpod peresa S. Gaberca.¹⁸¹ Slovensko časopisje je marsikateremu raziskovalcu služilo, saj je najbolj dosegljiv vir, vsekakor pa čutimo pomanjkanje bolj poglobljene študije, pri kateri bi bilo časopisje poseben predmet preučevanja. Pregled furlanskega političnega časnikarstva od zedinjenja Italije do odpornišтва dobimo v zajetni knjigi C. Rinaldija.¹⁸²

6. Protifašizem

V zadnjih letih je bila narodno-protifašistično-revolucionarna organizacija znana kot TIGR (na Tržaškem in v Istri Borba), deležna zdaleč največ pozornosti, tako da bi lahko celo govorili o pravi inflaciji, ki pa je deloma razumljiva zaradi političnih razlogov, ki so (pre)dolgo pogojevali mačehovski odnos matice do bivših članov te organizacije. Mnogo je bilo časopisnih člankov, komentarjev, recenzij, ki pa ne zaslužijo mesta v tem pregledu. Pred manj kot desetimi leti je bilo tudi nekaj polemičnih zapisov, še posebno v zvezi s primatom prvega protifašizma in s povojnim zamolčanjem TIGR-a,¹⁸³ medtem ko je zadnje čase

¹⁷⁵KACIN-WOHINZ, M.: *Tržaška in goriška "Edinost". Soglasja in razhajanja*, v: Josip Agneletto, *slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 19-32.

¹⁷⁶PIRJEVEC, J.: *Pensiero e attività di Josip Vilfan*, v: *Annali dell'Istituto italo-germanico*, Quaderno 38: *Le minoranze tra le due guerre*, Bologna 1994, 225-235.

¹⁷⁷VRČON, Andrej: *Kongresi evropskih narodnosti 1925-1928*, diplomatska naloga, Filozofska fakulteta (mentor: Nečak Dušan), Ljubljana, 1998.

¹⁷⁸DUKOVSKI, D.: *Proces i razvoj političkih grupacija i stranaka na Buzeštini u razdobju 1918-1929*, v: *Buzetski zbornik*, Buzet 1990, 13-28; *Nacionalni blok u Istri, 1920-1921*, v: *Historijski zbornik*, XLIII/1, Zagreb 1990, 209-248.

¹⁷⁹KACIN-WOHINZ, M.: *Hrvaški "zgodovinski dolg" Slovincem. O dejavnosti primorskih Slovencev v korist ohranitve hrvaške nacionalnosti v Istri*, v: *Nova revija*, XVIII/202/203, 1999, 249-254.

¹⁸⁰PAHOR, M.: *Slovenska časniška govorica v Trstu in Gorici pred drugo svetovno vojno*, v: PAVLETIČ, Bojan: *Primorski dnevnik*, Trst-Gorica-Čedad, 1995, 10-43.

¹⁸¹GABERC, Slavko: *Publicistika na Primorskem in v slovenski Istri*, v: *Primorski dnevnik*, za nas bodo zanimive št. 4/15. 12. 1996; 5/22. 12. 1996; 6/29. 12. 1996.

¹⁸²RINALDI, Carlo: *Il giornalismo politico friulano dall'Unità alla Resistenza*, Udine 1986.

¹⁸³Npr. MARUŠIČ, B.: *O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni*, v: PrS, št. 127, 1991, 948, 949; GODEŠA, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Ljubljana 1995, 373 op. 33; GABRIČ, Aleš: *Povojna*

občutiti upravičene kritike na precejšnje zmešnjavo pri uporabi virov in pri samem določevanju kdo je bil in kdo ni bil član TIGR-a.¹⁸⁴ Čeprav zadržano, moramo kljub vsemu omeniti tudi nekoliko drugačne poglede na TIGR Ambroža Kodelje, ki se občasno polemično oglašava v *Primorskem dnevniku*, saj s svojim pisanjem odpira nekatera vprašanja, ki bi bila le vredna poglobitve. Še posebno kritičen je v zvezi s povezanostjo TIGR-a s KP in razlikami v sami organizaciji.¹⁸⁵

Bolj pregledne znanstvene članke, ki prikazujejo kompleksnost protifašističnega odpora beležimo še posebno pri M. Kacin-Wohinz, ki je poglobljeno sintezo vsega protifašizma opravila v že omenjenem *Prvem antifašizmu v Evropi*.¹⁸⁶ Je tudi avtorica raznih predgovorov in spremnih besed "tigrovski" literaturi, ki objektivno uokvirjajo subjektivne spomine. Pripravila je tudi pregledni članek o tej organizaciji v obliki enciklopedičnega gesla.¹⁸⁷

Na kratek a učinkovit način je N. Nemeč opisala delovanje TIGR-a v Renčah in v okolici.¹⁸⁸ Organizacije na Tolminskem se je lotil B. Rutar.¹⁸⁹ Zaradi uporabe ustnih pričevanj tigrovcev in njihovih svojcev vzemimo v roke knjigo o TIGR-u na Krasu in v Vipavski dolini, ki jo je napisala M. Cenčič.¹⁹⁰ Oba, M. Cenčič in B. Rutar, sta uporabila številna pričevanja, ki jih je zbiral celo življenje še zadnji od vodilnih tigrovcev, Tone Rutar. Omenimo lahko tudi številne krajše zapise, ki so jih npr. pripravili V. Brgoč,¹⁹¹ M. Cenčič,¹⁹² K. Kocjančič.¹⁹³ Posebnost predstavlja pomembno delo bivše urednice na tržaški postaji RAI-Radio Trst A L. Turk, ki je začela pred leti serijo oddaj in intervjujev o in s tigrovskimi voditelji, ki so potem tudi izdali spomine;¹⁹⁴ kot najznamenitejši so bili 1983 Dorčeta Sarđoča, ki so 1998 doživeli ponatis.¹⁹⁵ Zanimiv je intervju, ki ga je D. Jelinčič

usoda Tigrovcev, v: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998, 163-167.

¹⁸⁴Prim. RUTAR, Borut: *TIGR in komunistična partija*, v: PrS, št. 225/2000, 14-18; KACIN-WOHINZ, M.: *TIGR in komunistična partija - odmev*, v: PrS, št. 228/2000, 274, 275; REJEC, Tatjana: *Še TIGR in komunistična partija*, v: PrS, št. 228/2000, 275-279.

¹⁸⁵Npr.: KODELJA, Ambrož: *Spominska obeležja*, v: *Primorski dnevnik*, 6. 11. 1999.

¹⁸⁶KACIN-WOHINZ, M.: *Iz zgodovine podtalnega protifašističnega odpora na Primorskem*, v: PNZ, XXVII/1-2, 1987, 81-104; *Il primo antifascismo armato: il movimento nazionalrivoluzionario degli Sloveni e Croati nella Venezia Giulia*, v: ScF, XVIII/19, 1988, 35-66; *Tigr, Borba: prvi oboroženi antifašizem*, v: BOR, XLI/1, 1989, 13-31; *O narodnorevolucionarnem odporu v Julijski krajini med dvema vojnama*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 91-97; *La resistenza antifascista clandestina dei partiti nazionali sloveni nella Venezia Giulia fra le due guerre*, v: ScF, XX/21, 1990, 27-62; *Značilnosti in oblike protifašističnega odpora na Primorskem med dvema vojnama*, v: ANN, VI/8, 1996, 15-22.

¹⁸⁷KACIN-WOHINZ, M.: *TIGR*, v: ES, knj. 13, 249-252.

¹⁸⁸NEMEC, Nataša: *TIGR, Renče in okolica*, Renče 1999.

¹⁸⁹RUTAR, B.: *TIGR proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci. Tolminsko: 1918-1941*, v: BOR, št. 544-545 (monografska številka) Ljubljana 1995; ponatis, Ljubljana 1996.

¹⁹⁰CENČIČ, Mira: *Tigr (Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj. Kras in Vipavska dolina)*, Ljubljana 1997.

¹⁹¹BRGOČ Vera: *Tigr na Pivškem in Postojnskem*, v: PrS, XXI/197, 1997, 648-653.

¹⁹²CENČIČ, M.: *TIGR na Krasu in na Vipavskem*, v: PrS, XXI/197, 1997, 641-647.

¹⁹³KOCJANČIČ, Karlo: *Komunistično-tigrovska skupina iz Ocizle in Klanca*, v: PrS, št. 225/2000, 19-22.

¹⁹⁴TURK, L.: *TIGR, tigrovci in narodnorevolucionarno gibanje: v oddajah Trst A - Radijska pričevanja kot prispevek k spoznavanju primorske preteklosti*, v: PrS, XVI/127, 1992, 945-947.

¹⁹⁵SARĐOČ, Dorče: *Tigrova sled (Pričevanje o uporu primorskih ljudi pod fašizmom)*, Gorica 1998.

opravil z enim izmed še redkih živih tigrovcev, Tonetom Rutarjem.¹⁹⁶ S. Plahuta je opisala čas, ko je TIGR v Vipavski dolini in na Krasu prehajal v NOB,¹⁹⁷ B. Rutar pa o prvem aktu upora TIGR-a proti italijanskemu okupatorju.¹⁹⁸ O vprašanju legitimnosti upora TIGR-a je napisal diplomsko nalogo P. Skvarča.¹⁹⁹

Precej je biografske literature o posameznih voditeljih in nekateri spomini. Nekateri od teh knjig imajo tudi primerne uvodne študije, ki predstavljajo strnjene preglede kompleksnosti protifašističnega odpora v času med obema vojnama in postavljajo subjektivna gledanja v pravi zgodovinski okvir. Tako so izšli spomini A. Zidarja,²⁰⁰ D. Žerjale,²⁰¹ Z. Jelinčiča,²⁰² krajše publikacije, nekatere bolj, druge manj uporabljive, so izšle ob postavitvi obeležij nekaterim vodilnim: Andreju Šavliju,²⁰³ Danilu Zelenu,²⁰⁴ Ivanu Rudolfu,²⁰⁵ Jožetu Deklevi.²⁰⁶ Ponatis je doživela knjiga Vekoslava Špangerja, ki jo je prič izdal v samozaložbi leta 1965.²⁰⁷ V italijanščini je sedaj na razpolago knjiga V. Vremca o Andreju Manfredi in ostalih kobariških protifašistih.²⁰⁸ Kratek opis je S. Bratina posvetil Avgustu Sfiligoju.²⁰⁹ O Venceslavu-Slavku Tuti je nazadnje uredil zanimivo monografijo sin Igor.²¹⁰

Nekakšno posebnost predstavlja knjiga spominov treh tigrovcev Alberta Rejca, Toneta Černača in Jožeta Vadnjala, še posebno zaradi Rejčevega besedila. To so namreč zapisniki zaslišanj OZNE/UDBE ko je Rejec spregovoril o manj znanih posebnostih TIGR-a, kot so bile povezave z Angleži ali pa z nekaterimi v obveščevalni službi jugoslovanske monarhije. Podobne zapisnike oziroma odgovore na pisna vprašanja policijskih organov dobimo v bogatem zborniku o Albertu Rejcu, ki vsebuje tudi še druge zanimive zapise o tem voditelju TIGR-a in o delovanju organizacije. Tatjana Rejec je tu dodala tudi tehtne pripombe, vredne resnega razmisleka in debate.²¹¹

Drugo veliko vejo protifašizma so predstavljali komunisti oziroma levičarji, bodisi slovenske bodisi italijanske strani. Tematiko o politiki KPI do narodnost-

¹⁹⁶JELINČIČ, Dušan: *Prižgali so baklo prvega antifasizma v Evropi (Pogovor s Tonetom Rutarjem, zadnjim poveljnikom TIGR-a)*, v: JKo 1995, 165-168.

¹⁹⁷PLAHUTA Slavica: *Stapljanje TIGR v NOB v Vipavski dolini in na Krasu: Primorska ob napadu Italije na Jugoslavijo l. 1941*, v: PrS, XXI/198, 1997, 766-771.

¹⁹⁸RUTAR, B.: *Tigrovcu v prvem spopadu s fašističnim okupatorjem Slovenije na Mali gori pri Ribnici 13. maja 1941*, Koper 1996.

¹⁹⁹SKVARČA, Peter: *Tigr: legitimnost ali nelegitimnost oboroženega boja Slovencev v Italiji*, diplomatska naloga, FDV (mentor: Komac Miran), Ljubljana, 1998.

²⁰⁰ZIDAR, A.: *Doživetja tigrovca partizana*, Koper 1987; *Tigr v boju za domovino*, Koper-Nova Gorica 1995.

²⁰¹ŽERJAL, Drago: *Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*, Trst 1990.

²⁰²JELINČIČ, Zorko: *Pod svinčenim nebom (Spomini tigrovskega voditelja)*, Gorica 1994.

²⁰³RUTAR B.: *Andrej Šavli, član vodstva organizacije TIGR, pedagoški in kulturni delavec*, Tomin-Koper 1996.

²⁰⁴Danilo Zelen (narodni junak), 1998.

²⁰⁵Prof. Ivan Rudolf, *Narodni buditelj, Maistrov borec, Tigrovec, organizator prekomorcev v Afriki*, pripravila CENCIČ, M., ROSA, Jurij, Koper 1998.

²⁰⁶RUTAR, B.: *Dr. Jože Dekleva 1899-1969, Tigrovec, bojevniki za narodnostne pravice Slovencev*, Koper 1999.

²⁰⁷ŠPANGER, Vekoslav: *Bazoviški spomenik (pričevanje)*, Trst 1986.

²⁰⁸VREMEC, V.: *Andrej Manfreda e gli altri antifascisti*, Koper 1996, (L.: *Andrej Manfreda, kobariški protifašisti in drugi*, Ljubljana 1973).

²⁰⁹BRATINA, Slavko: *Dr. Avgust Sfiligoj*, v: KGMD 1986, 136-140.

²¹⁰TUTA, Slavko: *Cena za svobodo*, Gorica 1999.

²¹¹REJEC, Albert, ČERNAČ, Tone, VADNJAL, Jože: *Pričevanja o Tigru*, Ljubljana 1995; *Domovina, kje si? (Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976))*, Gorica 1998.

nega vprašanja je raziskala M. Kacin-Wohinz, ki se je lotila tudi odnosov med tremi komunističnimi partijami KPJ, KPI in KPA ter je opisala tudi zgodovino političnih skupin marksistične oziroma t. i. delavske orientacije.²¹² B. Flego je tudi pisal o politiki italijanskih komunistov do narodnostnega vprašanja.²¹³ Obširne spomine o komunističnem delovanju ob upoštevanju strokovne literature, nam daje R. Ursini-Uršič, ki razkriva tudi ozadja približevanj s TIGR-om in na splošno razlaga dvome in različne poglede v Komunistični partiji Italije (KPI) do narodnostne problematike.²¹⁴ O svojevrstnem slovenskem komunistu Josipu Srebrniču je izšel zbornik.²¹⁵

V iskanju "rdeče revolucionarne geneze" v JK naj omenimo, da imamo na razpolago opis izpod peresa A. Visintina o kaotičnem stanju med vojaki takoj po 1. svetovni vojni, med katerimi se je kuhal revolucionarni duh.²¹⁶ A. Andri se je lotil analize oktobrske revolucije v tržaških meščanskih časopisih.²¹⁷ S. Benvenuti je objavil krajši prispevek o prvih "rdečih" letih v Italiji in v JK.²¹⁸ Kakšen je bil vpliv oktobrske revolucije v Furlaniji, pa je pisal O. Bosari.²¹⁹ Ponatis so med tem doživeli zapisi primorskega politika socialističnih idej Henrika Tume z dopolnitvami D. Kermaunerja in B. Marušiča, ki je tudi uredil Tumova pisma²²⁰ in opisal za slovenske socialiste v JK ključno ter prelomno leto 1919.²²¹

O vlogi KPI in protifašizmu v Furlaniji sta npr. pisala L. Patat²²² in M. Pupini,²²³ kot tudi nekateri drugi.²²⁴ Pregledni članek o tajni komunistični organizaciji v vzhodni Furlaniji je objavil L. Patat.²²⁵ Precej je biografskih zapisov o nekaterih vodilnih komunistih tistega časa, ki smo ga upoštevali. Biografski zapis o oglejskem komunistu in antifašistu Giuseppu Moru je objavil L. Argenton;²²⁶ L. Patat pa je pisal o vodilnih delavskega in kmečkega gibanja v vzhodni Furlaniji, ki

²¹²KACIN-WOHINZ, M.: *La questione della minoranza slovena e croata nella politica del Partito comunista italiano: 1925-1935*, v: ScF, XXII/23, 1992, 27-85; *O odnosih Komunistične partije Jugoslavije s komunističnimi partijami Italije in Avstrije med vojnama*, v: BOR, XXXVIII/5, 1986, 253-259; *Delavsko in sindikalno gibanje na Primorskem*, v: TV-15, XXIII, 11.- 25. 4. 1985; *O delavskem in sindikalnem gibanju na Primorskem med obema vojnama*, v: *Delavska enotnost*, XLIV, 28. 2. - 28. 3. 1985.

²¹³FLEGO, B.: *La revisione della politica nazionale del PCI, nella Venezia Giulia negli anni 1929-1934*, v: *Quaderni*, št. 8, Pola 1985.

²¹⁴URSINI-URŠIČ, Rodolfo: *Attraverso Trieste (Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera)*, Roma 1996.

²¹⁵Giuseppe Srebrnič: *parlamentare, antifascista, partigiano (Gorizia 1884-1944)*, Udine 1987.

²¹⁶VISINTIN, A.: *Disagio militare e attivismo rivoluzionario nel primo dopoguerra giuliano, 1919-1920*. Ronchi dei Legionari 1991.

²¹⁷ANDRI, Adriano: *La rivoluzione russa nella stampa borghese triestina (1917-1922)*, v: QST, XVI/3, 57-72.

²¹⁸BENVENUTI, Silvano: *Il biennio rosso in Italia e nella nostra regione*, v: QST, XV/2, 9-14.

²¹⁹BOSARI, Otello: *L'immagine e l'influenza della rivoluzione d'ottobre in Friuli*, v: QST, XVI/3, 99-118.

²²⁰TUMA, Henrik: *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1997 (l. 1937), tudi v italijanščini; *Henrik Tuma, Pisma. Osebnosti in dogodki (1893-1935)*, Trst 1994.

²²¹MARUŠIČ, B.: *Prelomno leto za slovenske socialiste na Primorskem*, v: JKo 1999, 143-147.

²²²PATAT, L.: *Il Friuli orientale fra le due guerre. Il ruolo e l'azione del P.C.d'I.*, Udine 1985.

²²³PUPINI, Marco: *La terra e la fabbrica. Movimento operaio e contadino alla SCAI di Torviscosa*, Udine 1992.

²²⁴*Antifascismo e Resistenza nel Friuli occidentale*, Pordenone 1985; Mario Lizzero "Andrea", Udine 1995.

²²⁵PATAT, L.: *L'organizzazione comunista clandestina nel Friuli Orientale (1926-1935)*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 195-230.

²²⁶ARGENTON, Lino: *Giuseppe Moro (1900-1964). Biografia di un contadino comunista dell'Agro aquileiese*, v: ScF, XVII/18, 181-189.

so delovali tudi v času, ki nas zanima.²²⁷ Vodilnemu socialistu v Trstu, Istri in Furlaniji, ki je potem prešel v vrste komunistov, Giuseppu Tuntarju, sta se posvetila M. Budicin in L. Patat.²²⁸ Raziskovalcem bo gotovo v pomoč predstavitev arhivskega fonda KPI v letih 1921-1938, katerega kopija se nahaja v Furlanskem inštitutu za preučevanje odporništv.²²⁹

O dejavnosti istrskega komuniste Nikole Stihovića v 20. in 30. letih beremo krajši prispevek izpod peresa B. Janjatovića.²³⁰ O komunistih iz Pule, Giuseppini in Romeu Vlach, je pisal O. Paolettich.²³¹ O Antonu Družetu, ki je bil aktiven od 1919 dalje, in o Josipu Poduji, je pisal A. Kapuralin. Na podlagi literature in lastnih spominov je slednji objavil tudi daljši prispevek o delovanju KPI v Istri v času med obema vojnama in med vojno.²³² O predvojnem protifašizmu v Istri imamo na razpolago zbornik, ki vsebuje tudi precej bibliografskih podatkov o protifašizmu mladine v celi JK.²³³ Precej obsežen je tudi prvi del ponatisa - in priredbe glede na nove vire - obsežne monografije o boju Istre za svobodo.²³⁴ Narodno prebujenje v Istri, ki sega tudi nazaj v 19. stoletje, je opisal J. Kramar.²³⁵ Pregledni članek je napisal tudi V. Oštrić.²³⁶ Čeprav govori precej o vojnem dogajanju je zanimiv zapis B. Jakovljevića o istrski šolnici Mariji Kopitar, ki je aktivno delovala tudi v času med obema vojnama.²³⁷

Omenimo tudi italijanski "meščanski" predvojni protifašizem, ki se je seveda drugače razvijal od slovenskega, saj je vsrkaval drugačen humus in je večkrat ohranjal iredentistične note ter ni bil vedno zavzet za trpljenje "slovanov", še posebno v ilegalnih skupinah Giustizia e libertà. Eden izmed leaderjev te smeri je bil tudi Tržačan Bruno Pincherle, ki je tedaj deloval največ v Firenzah, a je bil vedno povezan s Trstom. O njem je M. Coen napisala kratko biografijo²³⁸ z zanimivo nalogo o Pincherlejevi politični dejavnosti pa je z odliko diplomirala na tržaški leposlovni fakulteti M. Rebeschini.²³⁹ Oglejmo si tudi biografiji Giuseppa Del Bianca, ki jo je pripravil G. Comelli²⁴⁰ in pesnika Biagia Marina, ki jo je pripravila E. Serra.²⁴¹ Lahko pogledamo tudi, kakšno je bilo življenje in delo Carla Schiffrejerja, zgodovinarja in izvedenca za zgodovino lokalnega iredentizma in medetničnih

²²⁷PATAT, L.: *Un dirigente del movimento operaio e contadino del Friuli Orientale: Luigi Tonet (1873-1931)*, v: ScF, XIX/20, 1989, 81-103.

²²⁸BUDICIN, Marino: *Giuseppe Tuntar*, v: PaMe, XII/17, 1988, 71-89; PATAT, L.: *Giuseppe Tuntar*, Udine 1989.

²²⁹DOMENICALI, Ines: *Fondo PCdI 1921-1938*, v: ScF, XX/21, 1990, 149-163.

²³⁰JANJATOVIĆ, Bosiljka: *O djelatnosti Nikole Stihovića u komunističkom pokretu Jugoslavije dvadesetih i tridesetih godina*, v: PaMe, XII/16, 1988, 83-88.

²³¹PAOLETTICH, Ottavio: *Giuseppina i Romeo Vlach - Istrski komunisti puljani (1937-1945)*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 193-206.

²³²KAPURALIN, Antun: *Sijećanje na revolucionara Antona Družetu*, v: PaMe, XII/17, 1988, 131-137; *O Josipu Poduji*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 207-217; *Prilozi za raspravu o KPI Istre između dva rata i o NOP-u*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 117-140.

²³³*Napredna Mladina slovenske Istre 1919-1947*, Koper 1985.

²³⁴*Istra v boju za svobodo*, Koper 1998.

²³⁵KRAMAR, Janez: *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Koper 1991.

²³⁶OŠTRIĆ, Vlado: *Preduvjeti za početak NOP-a u Istri i Rijeci s preobražajima od 1918 do 1941. god.*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 83-89.

²³⁷JAKOVLJEVIĆ, Božo: *Marija Kopitar - vijećnik ZAVNOH-a*, v: PaMe, XII/17, 1988, 119-130.

²³⁸COEN, Miriam: *Bruno Pincherle*, Pordenone 1995.

²³⁹REBESCHINI, Monica: *Bruno Pincherle: l'azione politica*, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste (mentorja: Negrelli Giorgio in Cataruzza Marina), aa 1997-1998.

²⁴⁰COMELLI, Giovanni: *Giuseppe Del Bianco*, Pordenone 1992.

²⁴¹SERRA, Edda: *Biagio Marin*, Pordenone 1992.

odnosov.²⁴² Dokaj polemično do "rdečega" italijanskega zgodovinarja - ne da bi upošteval široko produkcijo, npr. o Slovencih - je eden izmed protagonistov italijanskega "meščanskega" protifašizma P. Fattori napisal knjigo o nekomunističnem protifašizmu med leti 1925-1943.²⁴³ Omenimo lahko tudi krajšo monografijo o furlanskem protifašistu Luigiju Bortolussiju-Marcu, ki ga je 1933 obsodilo Posebno sodišče; knjižico je pripravil eden izmed njegovih sojetnikov M. Lizzero,²⁴⁴ kot tudi biografijo o komunistu, emigrantu, protifašistu, udeležencu odporniškega gibanja in nazadnje sindikalistu Carlu Fabru, ki jo je pripravil R. Maddalozzo.²⁴⁵

Ilegalne mladinske publikacije v Trstu in Gorici je obravnavala v svoji diplomski nalogi N. Colja, ki je pripravila tudi uporabno bibliografijo o publicistični dejavnosti med obema vojnoma.²⁴⁶ O komunističnem glasilu *Delo* je njegov naslednik *Novo Delo* objavilo jubilejno številko ob 80-letnici z nekaterimi zanimivimi drobcami in koristno kronologijo tega lista.²⁴⁷ Več avtorjev je leta 1986 podalo zgodovinski pregled časopisa *Il Lavoratore*, ki je bil najprej glasilo lokalnih socialistov, nato pa komunistov.²⁴⁸

7. Cerkev na Primorskem med obema vojnoma

Nimamo še nobene tehtnejše monografije o slovenski Cerkvi v JK med obema vojnoma. Tudi tu se srečamo s številnimi zapisi, glavno delo pa še čaka na izpolnitev. Upočasnjeno odpiranje vatikanskih arhivov je namreč napravilo svoje, nekateri privatni arhivi so postali dostopni šele pred nekaj leti. Nimamo pa še nekaterih drugih arhivskih gradiv, kot npr. o drugi veji katoliške organiziranosti na Primorskem, katere voditelj je bil Janko Kralj. Tudi ta je bila krščansko-socialno usmerjena, najprej povezana, nato antagonistična Besednjakovi skupini in se je med vojno postavila odločneje proti OF.

Le poskus okvirne obdelave je opravil D. Božič v svoji diplomski nalogi.²⁴⁹ Pregledni članek o cerkvi v Trstu je napisal F. Belci.²⁵⁰ Koristen je bibliografski pregled M. Šaha, ki upošteva italijansko in slovensko zgodovinarje do leta 1987.²⁵¹ Čeprav je izšla že leta 1978, lahko omenimo zgodovinsko-versko bibliografijo o Trstu in Istri, ki jo je pripravil P. Zovatto.²⁵²

O škofih slovenske narodnosti, ki so delovali na Primorskem v obravnavanem času, sta izšla dva zbornika, rezultat dveh simpozijev: za goriškega nadškofa Fran-

²⁴²APIH, E.: *Carlo Schiffrer*, Pordenone 1993.

²⁴³FATTORI, Paolo: *L'antifascismo non comunista dal 1925 al 1943*, Castiglione dello Stivere 1986.

²⁴⁴LIZZERO, Mario: *Luigi Bortolussi "Marco". Una vita per la libertà*, Udine 1986.

²⁴⁵MADALOZZO, Rino: *Carlo Fabro. Emigrante, antifascista, resistente, sindacalista*, Tricesimo 1987.

²⁴⁶COLJA, Nastja: *Slovenske ilegalne mladinske publikacije v Trstu in Gorici (1927-1940)*, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste (mentor: Pirjevec Jože), aa 1996-1997.

²⁴⁷*Novo Delo*, 19. 2. 2000.

²⁴⁸*Il Lavoratore. Ricerche e testimonianze su novant'anni di storia di un giornale*, Trieste 1986.

²⁴⁹BOŽIČ, Danijel: *Katoliška cerkev na Primorskem in čas fašizma*, diplomatska naloga, FSPN (mentor: Roter Zdenko), Ljubljana 1989.

²⁵⁰BELCI, Franco: *Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo*, v: QST, XIII/3, 1985, 43-97.

²⁵¹ŠAH, Maks: *Storiografia religiosa del Friuli, di Trieste e dell'Istria (Appunti)*, v: *Trieste religiosa nel 25° di sacerdozio di Pietro Zovatto*, Trieste, 1987, 203-212.

²⁵²ZOVATTO, Pietro.: *Bibliografia storico-religiosa su Trieste e l'Istria*, Roma 1978.

čiška Borgija Sedeja²⁵³ in za tržaškega škofa Andreja Karlina, ki je moral oditi iz Trsta že leta 1919.²⁵⁴ Karlina je nasledil Angelo Bartolomasi, katerega odnos do fašizma je že 1983 opisal P. Zovatto, Bartolomasiju pa je sledil škof furlanskega porekla Luigi Fogar, o katerem je na voljo biografija G. Botterija, ki je napisal podobno biografijo o naslednjem tržaškem škofu Antoniu Santinu.²⁵⁵ O tem zadnjem škofu so za nas zanimivi - čeprav redki - podatki od leta 1938, ko je prevzel Fogarjevo mesto, pa do napada sil osi na Jugoslavijo v delih P. Blasine,²⁵⁶ nekaj drobcev dobimo v zbirki dokumentov iz Santinovega osebnega arhiva, ki jo je premalo kritično pripravil publicist S. Galimberti.²⁵⁷ O videmskem nadškofu Giuseppu Nogari in škofu Antoniu Anastasiju Rossiju je pisal E. Ellero.²⁵⁸ Ogledati si bo treba objavo dela škofovskih pisem sv. Stolici o območju italijanskih vzhodnih mej, ki so izšle leta 1994,²⁵⁹ kot tudi prispevka P. Blasine o odsevu revolucionarnih časov v pastoralnih pismih škofov na severno-vzhodni meji Italije in o odnosu med Vatikanom, duhovščino in narodnostno pripadnostjo na italijanski vzhodni meji.²⁶⁰ O tržaški škofiji imamo tudi splošen zgodovinski pregled.²⁶¹

Italijansko in slovensko katoliško časopisje v Trstu je obdelal P. Zovatto.²⁶² Več razprav o vlogi slovenske duhovščine med obema vojnama v JK in njeni narodnoobrambni vlogi je prispevala M. Kacin-Wohinz.²⁶³ Več avtorjev je opisalo delovanje primorskih duhovnikov od konca prve pa do konca druge svetovne vojne in jih simbolično imenovalo po najznamenitejšem delu Franceta Bevka, *Kaplan Anton Martin Čedermac*.²⁶⁴ T. Požar je napisal krajši pregledni članek o narodnoobrambni vlogi tržaške duhovščine.²⁶⁵ D. Jakomin je opisal vlogo slovenskih duhovnikov v šoli na Primorskem s tematsko bibliografijo do leta 1985.²⁶⁶ Izjemno plodni P. Zovatto je uredil zbornik o Cerkvi v Istri, v katerem bo gotovo za nas najbolj zanimiv prispevek L. Lubiana, ki govori ravno o obdobju,

²⁵³Sedejev simpozij v Rimu, Celje 1988.

²⁵⁴Karlinov simpozij v Rimu, Celje 1996.

²⁵⁵BOTTERI, Guido: *Luigi Fogar*, Pordenone 1995; *Antonio Santin*, Pordenone 1992.

²⁵⁶BLASINA, Paolo: *Mussolini, mons. Santin e il problema razziale (settembre 1938)*, v: QST, XIX/2-3, 1991, 189-196; *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938-1945*, Trieste 1993, pos. 1-25.

²⁵⁷GALIMBERTI, Sergio: *Santin (Testimonianze dall'archivio privato)*, Trieste, 1996.

²⁵⁸ELLERO, Elpidio: *Mons. Giuseppe Nogara, arcivescovo da Udine, durante il pontificato di Pio XI. Ipotesi storiografiche*, v: ScF, XXII/23, 1992, 87-111; *S.E. Mons. Antonio Anastasio Rossi Arcivescovo di Udine dal 1910 al 1927. Ipotesi storiografiche*, v: ScF, XXVI/27, 1996, 11-68.

²⁵⁹*I territori del confine orientale italiano nelle lettere dei vescovi alla Santa Sede (1918-1922)*, Trieste 1994.

²⁶⁰BLASINA, P.: *Il riflesso della rivoluzione nelle Lettere Pastorali dei Vescovi della regione nord-orientale (1917-1926)*, v: QST, XVI/3, 1988, 137-158; *Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918-1920. Note e documenti*, v: QST, XXI/1, 1993, 29-50.

²⁶¹*Le diocesi di Trieste. Note storiche*, Trieste 1988.

²⁶²ZOVATTO, P.: *La stampa cattolica italiana e slovena a Trieste*, Udine 1987.

²⁶³KACIN WOHINZ, M.: *Vloga katoliške cerkve pri zaščiti jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji: (1920-1940)*, v: BOR, XLI/3-4, 1989, 437-443; *Chiesa cattolica e tutela delle minoranze jugoslave nell'Italia fascista: (1920-1940)*, v: *Veneto e Slovenia: due culture per l'Europa*, Vicenza, 1990, 127-138, v slovenščini 145-156; *Il clero sloveno della Venezia Giulia, 1927-1936*, in: ScF, XXI/22, 1991, 9-57.

²⁶⁴*Bili so Čedermaci*, Ljubljana 1996.

²⁶⁵POŽAR, Tone: *Čedermaci na Tržaškem (Delež slovenske duhovščine v dobi narodnega prebujenja)*, v: PrS, XIV/114, 1990, 857-859.

²⁶⁶JAKOMIN, Dušan: *Vloga slovenskega duhovnika v šoli na Primorskem*, v: *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*, Trst 1986, 105-119.

ki smo ga vzeli v pretres.²⁶⁷ Omenimo tudi, da se je S. Beraldo v svoji diplomski nalogi lotil vloge katoliške cerkve pri zaščiti "slovanskih" manjšin v Istri.²⁶⁸

Egon Pelikan se je zadnja leta lotil še zelo malo obdelane in poznane tematike o narodnoobrambnem delovanju primorske krščansko-socialne skupine, ki je imela veliko oporo in mnogo protagonistov med lokalno duhovščino in je tudi dobivala pomoč iz matice.²⁶⁹ O krščanskih socialcih med obema vojnoma je izšel tudi pregleden prispevek izpod peresa M. Kacin-Wohinz.²⁷⁰ V delih E. Pelikana je prisotna tudi povezava med Primorsko in matico, ni pa še dovolj - razen v širokem opusa M. Kacin-Wohinz - obdelana povezava med političnimi silami matice z manjšino v JK. Omenimo zato, čeprav ne zajema obravnavanega obdobja, krajši zapis T. Simčiča o povezavah tedanje najmočnejše slovenske stranke SLS s Trstom.²⁷¹ Krajši zgodovinski pregled od začetkov (1899) duhovniške stanovske organizacije, Zbora svečnikov sv. Pavla, ki jo je preveval močan narodoobrambni duh, je napisal M. Tavčar.²⁷²

Med posameznimi duhovniki se je v zadnjem času največ pisalo o Virgilu Ščeku. M. Tavčar je napisal uvod v objavo njegovih parlamentarnih govorov, nato se je še večkrat povrnil k obravnavi Ščeka.²⁷³ V zbirki Viri je izšel 11. zvezek, ki vsebuje Ščekovo korespondenco z nekaterimi zanimivimi dokumenti za našo temo. Seveda so zanimive uvodne študije avtorjev (za nas pride v poštev, kar sta napisala M. Tavčar in E. Pelikan).²⁷⁴ Po zaslugi arhivistke M. Kontestabile Rovis imamo sedaj na razpolago praktičen pregled fonda o Ščeku, ki ga hranijo v Pokrajinskem arhivu Koper. Študija ima tudi primeren pregledni uvod o življenju, virih in literaturi tega tako pomembnega in še vedno deloma kontroverznega primorskega duhovnika.²⁷⁵ Avtor zanimive študije o katoliško socialni politični misli Virgila

²⁶⁷LUBIANA, Lucio: *Il clero e i cattolici dell'Istria (1920-1930)*, v: *Istria religiosa*, Trieste 1989, 66-98.

²⁶⁸BARALDO, Sebastiano: *Chiesa cattolica e la tutela delle minoranze slave in Istria*, tesi di laurea, Università degli studi di Venezia, a.a. 1994-95.

²⁶⁹PELIKAN, E.: *Politični katolicizem na eni in na drugi strani rapalske meje (V luči primorskega krščanskega socialca dr. Engelberta Besednjaka)*, doktorska disertacija, FF Ljubljana 1997. Bolj strnjeno: *Slovenski politični katolicizem med obema vojnoma (v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka)*, v: ZČ, LI/1, 1997, 33-42; *Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918-1945*, v: *Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947*, Ljubljana 1997, 21-49; *Cerkev, opora slovenstva na Primorskem, v času med obema vojnoma*, v: PrS, XXI/197, 1997, 654-661; *Skrivni arhiv dr. Engelberta Besednjaka in tajna organizacija slovenskih Čedermacov in Primorski krščanski socialci med fašistično Italijo, Vatikanom in slovensko katoliško desnico*, v: *Primorski dnevnik*, Doktorič David, intervju E. Pelikan, 22. in 29. 3. 1998; *Josip Agneletto in njegov čas. Primorski krščanski socialci v Julijski krajini med obema vojnoma*, v: *Josip Agneletto, slovenski kultumik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 45-62. Pelikan je pripravil tudi videokaseto: *Fašizem pod Slovenci*.

²⁷⁰KACIN-WOHINZ, M.: *Primorski krščanski socialci med vojnoma*, v: ZČ, XLVII/1, 1993, 107-115.

²⁷¹SIMČIČ, Tomaž: *Slovenska ljudska stranka in Trst v letih 1900-1918*, v: KGMD 1986, 49-53.

²⁷²TAVČAR, M.: *Od 100-letnici Zbora svečnikov svetega Pavla*, v: KGMD 2000, 73-78.

²⁷³TAVČAR, M.: *Virgil Šček v parlamentu (Discorsi parlamentari dell'on. Virgil Šček)*, Trst 1994, uvod 13-39; *Virgil Šček - služabnik božji*, v: KGMD 1988, 90-94; *Virgil Šček - politik in organizator*, v: *Revija 2000*, št. 46/47, 1989, 195; *Virgil Šček - primer krščanskosocialno angažiranega duhovnika*, v: *GoL*, št. 20-21, 1993-1994, 63-69; *Velika ljubezen Virgila Ščeka*, v: *Novi glas*, 30. 7. 1998; *Ob 50-letnici smrti Virgila Ščeka*, v: KGMD 1999, 92-95.

²⁷⁴*Korespondenca Virgila Ščeka: 1918-1947*, avtorji veznega besedila: TAVČAR, M., PELIKAN, E., TROHA, Nevenka, Ljubljana 1997.

²⁷⁵KONTESTABILE-ROVIS, Mirjana: *Virgilij Šček. Poslanec v rimskem parlamentu. Popis fonda*, Koper 1998.

Ščeka je sociolog B. Bandelj.²⁷⁶ O Ščeku je napisal krajši prispevek tudi T. Požar.²⁷⁷ O znamenitem škedenjskem duhovniku Jakobu Ukmarju je T. Simčič objavil tehtno monografijo, ki vsebuje tudi dobro (do leta 1986) bibliografijo po tematikah in časovnih razdobjih o verskem življenju v Trstu; o Ukmarju je Simčič objavil tudi dva krajša pregledna članka,²⁷⁸ pisatelj A. Rebula pa krajšo biografijo.²⁷⁹ Plodnega zgodovinskega pričevalca Iva Juvančiča, ki je deloval kot duhovnik, vzgojitelj in zgodovinar narodoobrambnega in protifašističnega boja na Primorskem, so na kratko opisali B. Marušič,²⁸⁰ K. Humar,²⁸¹ in A. Vovko,²⁸² prve dni decembra 1999 se je odvijala v Novi Gorici in v Bovcu slovesnost ob 100-letnici Juvančiča, skupno s simpozijem; referati le-tega so bili tudi objavljeni.²⁸³ O goriškem duhovniku Davidu Fortunatu Doktoriču, ki je odigral zelo pomembno vlogo v okviru Zadružne zveze in Zbora svečnikov sv. Pavla, kot tudi njegove spise, pričevanja ter raznovrstno delovanje (bil je tudi glasbenik in pesnik) je zbrala in uredila I. Mislej.²⁸⁴ D. Štoka je na podlagi župnijskega arhiva spisal knjigo o dekanu in župniku na Opčinah, Andreju Zinku.²⁸⁵ Približno leto dni pred napadom sil osi na Jugoslavijo se začne kronika dekana iz Črnič, Alojzija Novaka.²⁸⁶ O pravem "Čedermacu", duhovniku Arturu Blasuttu, ki je bil zelo aktiven tudi med in po drugi svetovni vojni v Beneški Sloveniji, dobimo nekaj podatkov v zapisu F. Rupnika.²⁸⁷ O izjemno plodnem in pomembnem mons. Ivanu Trinku, kateremu so upravičeno pravili "oče beneških Slovencev", je bilo precej napisanega; po letu 1985 je več avtorjev v posebnem zborniku interdisciplinarno prikazalo njegovo razvejano dejavnost na področju prevajanja in kot povezovalca med slovensko in italijansko kulturo, pesništva, filozofije, kot soustvarjalca lokalne administracije itd.²⁸⁸ Monografijo o Trinku je napisal J. Kragelj;²⁸⁹ politično vlogo Trinka, kot povezovalca med slovenskimi in italijanskimi pripadniki katoliškega političnega nastopanja, pa je na kratko opisal M. Tavčar.²⁹⁰ O znamenitem duhovniku, borcu za pravice hrvaške in slovenske narodnostne skupnosti v Istri Božu Milanoviću je A. Hek napisal dva krajša pregleda njegovega življenja in dela.²⁹¹

²⁷⁶BANDELJ, Boris: *Katoliška socialno politična misel Virgila Ščeka*, Trst 1997.

²⁷⁷POŽAR, Tone: *Virgil Šček - človek in duhovnik*, v: *Revija 2000*, št. 46/47, 1989, 181-188.

²⁷⁸SIMČIČ, T.: *Jakob Ukmar (1878-1971) Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Gorica 1986; *Prelat dr. Jakob Ukmar (1878-1971)*, v: *Naša beseda*, 1985, 5, 6; *J. Ukmar e il cattolicesimo intran-sigente*, v: *Trieste religiosa nel 25° di sacerdozio di Pietro Zovatto*, Trieste, 1987, 163-179.

²⁷⁹REBULA, Alojz: *Jakob Ukmar*, Pordenone 1992.

²⁸⁰MARUŠIČ, B.: *Dr. Ivo Juvančič*, v: *GoL*, št. 15-16, 1988-1989, 219-220.

²⁸¹HUMAR, Kazimir: *Dr. Ivo Juvančič*, v: *KGMD* 1986, 130-132.

²⁸²VOVKO, A.: *Ivo Juvančič (in memoriam)*, v: *ZČ*, XL/4, 1986, 487, 488.

²⁸³*Poklon Ivu Juvančiču*, v: *PrS* XXIV/228, 2000, 261-273.

²⁸⁴DOKTORIČ, David: *Primorski duhovnik med starim in novim svetom*, Gorica 1996.

²⁸⁵ŠTOKA, Drago: *Zink Andrej (Dekan in župnik na Opčinah)*, Trst 1996.

²⁸⁶NOVAK, Alojzij: *Črniška kronika*, Gorica 1992, str. 11-33.

²⁸⁷RUPNIK, Franc: *Duhovnik Arturo Blasutto*, v: *KGMD* 1995, 155-158.

²⁸⁸*Ivan Trinko e i problemi della Slavia Friulana*, Udine 1986.

²⁸⁹KRAGELJ, Jožko: *Ivan Trinko zamejski (življenje in delo)*, Koper 1997.

²⁹⁰TAVČAR, M.: *Ivan Trinko posrednik med slovensko politično organizacijo in Sturzovo ljudsko stranko*, v: *KGMD* 1990, 53-62.

²⁹¹HEK, Antun: *O životom putu i djelu dra Bože Milanovića*, v: *PaMe*, XII/17, 1988, 61-69; *Božo Milanović i borba istarskog svećenstva protiv fašizma*, v: *PaMe*, XIV/21, 1990, 99-109.

Zanimiv je tudi odnos fašističnih oblasti do slovenske duhovščine, oziroma do "nepokornih" škofov. O situaciji nadškofa Sedeja je pisala M. Kacin-Wohinz.²⁹² O posebnem položaju goriške škofije je objavil prispevek L. Tavano.²⁹³ O poskusih ukinitve slovenske liturgije v Furlaniji je pred petimi leti izšla zanimiva knjiga F. Nazzija,²⁹⁴ prispevek o tem je napisal tudi A. Cracina.²⁹⁵ Odnose med italijansko državo in duhovščino v Istri je opisal J. Pirjevec.²⁹⁶ Kot pričevanje fašistične strahovlade je nazadnje zanimivo pismo iz leta 1933 v katerem je 360 duhovnikov lavantinske škofije prosilo papeža Pija XI. naj priskoči na pomoč mučeniški Primorski, vendar se je ustavilo v Ljubljani, kjer ga je verjetno ustavila diplomacija. Pismo je objavila tržaška revija Mladika.²⁹⁷ A. Moretti je prispeval zapis o fašističnem zatiranju nekaterih italijanskih duhovnikov v Furlaniji.²⁹⁸

8. Kulturna zgodovina Primorske med obema vojnama

Kulturna zgodovina JK med obema vojnama še ni dobila svojega temeljnega dela, kot je npr. to storil E. Dolenc za obdobje 1918-1929 v Kraljevini SHS; monografijo svetujemo tudi zaradi vzporednosti z našo tematiko in ažuriranim bibliografskim pregledom.²⁹⁹ Področje primorske kulturne zgodovine tudi ni bilo veliko raziskano (izjema je šolsko vprašanje) s strani zgodovinarjev, ker se je pri tem upoštevalo nezanemarljivo dejstvo, da se v obravnavanem obdobju - zaradi znanega fašističnega zatiranja slovenske-hrvaške kulture v JK - ni ravno veliko ustvarjalo na kulturnem področju, čeravno ni slovenska kultura tu nikdar zamrla. Vsekakor nam skok k literarno-zgodovinskim obravnavam lahko sugerira nadaljnje teme, vredne zgodovinske osvetlitve. Omenimo lahko vsaj eseje M. Pirjevec, o odnosu med italijansko in slovensko kulturo.³⁰⁰ Eventualnemu zgodovinarju, ki bi se celovito lotil kulturne zgodovine JK med obema vojnama, bo v pomoč že omenjeno Dolencovo delo; koristen pa bo tudi njegov pregledni prispevek, ki je bibliografski in metodološki oris dosedanje kulturne zgodovine pri nas.³⁰¹ Težko se bo raziskovalec tudi izognil prvemu poskusu celovitega prikaza duhovne zgodovine Slovencev, ki ga je mojstrsko spojil literarni zgodovinar dr. Janko Kos z nekaterimi

²⁹²KACIN-WOHINZ, M.: *Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti*, v: PrS, X/64-66, 1986, 331-338.

²⁹³TAVANO, Luigi: *Gorizia: Una diocesi anomala nella storia della Chiesa in Italia (1918-1947)*, v: *Ricerca storica e chiese locali in Italia, Risultati e prospettive*, Roma 1994, 497-518.

²⁹⁴NAZZI, Faustino: *Il Duce lo vuole. La proibizione dello sloveno nella vita religiosa della Slavia Friulana*, Premariacco (Udine) 1995.

²⁹⁵CRACINA, Angelo: *A cinquant'anni dalla proibizione dello sloveno in chiesa forania di San Pietro e Natisone*, Cividale 1985.

²⁹⁶PIRJEVEC, J.: *Italijanska država in duhovščina v Istri 1920-1922*, v: PrS, XXII/205, 1998, 369-371.

²⁹⁷*Tragedija Primorske v petdeset let zakopanem dokumentu*, v: *Mladika*, št. 2-3, 1998, 55, 56.

²⁹⁸MORETTI, Aldo: *Don Giovanni M. Concina e il fascismo: l'arresto del 1927*, v: ScF, XVII/18, 1987, 149-156.

²⁹⁹DOLENC, Ervin: *Kulturni boj (slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929)*, Ljubljana 1996.

³⁰⁰PIRJEVEC, Marija: *Na pretoku dveh literatur (Študije in eseji)*, Trst 1992, pos. 59-102; *Trubar, Kosovel, Kocbek e altri saggi sulla letteratura slovena*, Trst, 1989, pos. 61-108.

³⁰¹DOLENC, E.: *Slovensko zgodovinopisje o času med obema svetovnima vojnama in kulturna zgodovina*, v: PNZ, XXXVIII/1-2, 1998, 43-57. Prevedeno in nekoliko dopolnjeno: *Fra nazionalismo e socialismo. Storia culturale e storiografia slovena sul periodo fra le due guerre*, v: QLS, XXVII/1, 1999, 57-93.

vidnimi odkloni dosedanjih interpretacij zgodovine v luči Speransovega-Kardeljevega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*.³⁰² Na poseben način bodo bralcu v pomoč zgodovinska pričevanja, ocenjevanja in tehtanja o nekaterih pomembnih osebnosti slovenske kulturne in politične zgodovine tega stoletja, ki jih je zapisal veliki literarni kritik in nekdanji neformalni prvak slovenskega svobodomiselnega nazorskega tabora, J. Vidmar: še posebno o tistih, ki so zapustili svoj pečat v JK, kot so bili Marij Kogoj, Srečko Kosovel, Igo Gruden in Vladimir Bartol.³⁰³ Zanimiva bo tudi monografska številka *Goriškega letnika*, posvečena književniku Alojzu Resu, ki je bil eden redkih posrednikov med slovensko in italijansko kulturo.³⁰⁴

Pod kulturno zgodovino v JK moramo na prvo mesto seveda uvrstiti izobraževanje oziroma italijanski šolski sistem, ki je še posebno od leta 1923 z znano Gentilejevo reformo začel sistematično ukinjati neitalijanske šole, kar je imelo hude posledice za Slovence v JK. Vzemimo najprej splošno delo o italijanski osnovni šoli, ki jo je napisal E. De Fort,³⁰⁵ nato zelo dobro študijo o šolskih institucijah v JK, ki sta jo napisala A. Andri in G. Mellinato,³⁰⁶ prispevek M. Raicich³⁰⁷ in pregledni članek A. Andrija.³⁰⁸ G. Mellinato je objavil krajši prispevek o vplivu "listine o šolstvu", ki je bil temeljni dokument poznega fašizma o vzgoji in izobraževanju, ki se je tudi vključila v protislovensko naravnost italijanske šole v JK.³⁰⁹ Prvo delo, ki obravnava šolstvo celotnega območja JK, je zvezek, ki ga je pripravilo Italijansko državno združenje arhivistike - sekcija za deželo Furlanijo-Julijsko Krajino.³¹⁰ O šolstvu Slovencev in Hrvatov v JK med obema vojnama imamo še prispevke A. Andrija,³¹¹ kot tudi P. Stranja.³¹² Izjemno dokumentirano pa je delo pokojne M. Lavrenčič-Pahor, ki je zbrala podatke o prisilni izselitvi slovenskih primorskih učiteljev v času 1914-1941.³¹³ Nekaj podatkov za našo obdobje dobimo tudi v splošnem delu, ki so ga izdali ob 40-letnici povojnih slovenskih šol³¹⁴ in v bolj poljudnem delu S. Bratine.³¹⁵ Objavljene so bile nekatere zmagovalne naloge nagradnega natečaja Albina

³⁰²KOS, Janko: *Duhovna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996, pos. 148-179.

³⁰³VIDMAR, Josip: *Obrazi*, Ljubljana 1985.

³⁰⁴GoL, št. 23 (*Zbornik Alojzija Resa za stoletnico rojstva objavljen v letu šestdesete obletnice smrti*), 1996.

³⁰⁵DE FORT, E.: *La scuola elementare dall'Unità alla caduta del fascismo*, Bologna 1996.

³⁰⁶ANDRI, A., MELLINATO, Giulio: *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915-1945*, Trieste 1994.

³⁰⁷RAICICH, M.: *La scuola triestina tra "La Voce" e Gentile 1910-1925*, v: *Intelletuali di frontiera. Triestini a Firenze (1900-1950)*, Firenze 1985.

³⁰⁸ANDRI, A.: *Scuola e diffusione della cultura nazionale nella Venezia Giulia durante il fascismo 1926-1942*, v: *Quaderni*, št. 8, Pola 1985, 195-204; *Škola i "širjenje nacionalne kulture" u Julijskoj krajini u vrijeme fašizma (1926-1942)*, v: PaMe, XIII/21, 1990, 107-114.

³⁰⁹MELLINATO, G.: *Listina o šolstvu 1939 in fašizacija šole*, v: PNZ, XXXII/1-2, 1992, 75-79.

³¹⁰*La lavagna nera. Le fonti per la storia dell'istruzione nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste-Udine 1995.

³¹¹ANDRI, A.: *L'ultima scuola slovena di Trieste durante il fascismo (1925-1930)*, v: QST, XIII/3, 1985, 99-112.

³¹²STRANJ, P.: *La questione scolastica delle minoranze slave nella Venezia Giulia tra le due guerre*, v: ScF, XVII/18, 1987, 105-135.

³¹³LAVRENČIČ PAHOR, Minka: *Primorski učitelji 1914-1941 (Prispevek k proučevanju zgodovine šolstva na Primorskem)*, Trst 1994.

³¹⁴*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945-1985*, Trst 1986, pos. 47-85.

³¹⁵BRATINA, Slavko: *Nelahka pot do resnice*, Trst 1996, pos. 29-32.

Bubniča.³¹⁶ O šolstvu v Istri lahko preberemo članek G. Labinjan.³¹⁷ O Tržaški univerzi je izšel obširen zbornik;³¹⁸ o tem je poglobljeno pisala tudi tržaška un. profesorica zgodovine JK A. M. Vinci.³¹⁹ Vredno si je pri tem tudi ogledati, kakšna so bila prizadevanja za slovensko univerzo v Trstu, ki segajo seveda tudi nazaj v čas, to nam nudi članek B. Marušiča.³²⁰

Fašističnemu zatiranju materinega jezika v šolstvu in kulturi nasploh so se Slovenci odzvali z ustanovitvijo različnih pol-legalnih in ilegalnih oblik izobraževanja in prosvetnega delovanja. Večina že omenjenih del o narodnoobrambnem delovanju opisuje različne načine takega delovanja, čeprav ni večjih poglobitev samega zgodovinsko-kulturnega momenta.³²¹ Tematska številka *Goriškega letnika* je bila posvečena 75-letnici ustanovitve izjemno pomembne knjižne založbe Goriške matice, ki je delovala med leti 1919-1940 in izdala preko 170 knjig.³²² Ko je v začetku dvajsetih let prišlo do razkola med liberalno in krščanskosocialno usmerjenimi Slovenci, je Goriška matica prišla pod vpliv liberalcev, katoliški krogi pa so ustanovili svojo Goriško Mohorjevo družbo. O narodnoobrambni funkciji, ki jo je opravljala Goriška Mohorjeva družba je zapisala kratek pregled L. Bratuž;³²³ izšel je tudi prikaz zgodovine vseh treh družb sv. Mohorja, Celovške, Celjske in Goriške. Publikacija vsebuje tudi bibliografijo izdaj vseh treh družb z imenskim kazalom avtorjev in kazalom naslovov publikacij.³²⁴ Zanimiv je krajši prispevek G. Klančiča o ozadju izida cerkvene pevske pesmarice *Božji spevi*, ki je bila prva iz serije glasbenih zbirk, ki so izšle pri Goriški Mohorjevi družbi.³²⁵ Isti avtor in I. Žerjal sta objavila prispevka o grafičnem oblikovanju pri tej založbi in o njenem glasbenem založništvu.³²⁶ O izdajateljski dejavnosti Slovencev v času med obema vojnoma imamo zelo dober pregled, ki ga je opravil književnik M. Košuta, ki je svoj prispevek vključil tudi v širši zbornik o založništvu in tisku v času med obema vojnoma.³²⁷

³¹⁶ČERMELJ, Mirjam: *Iz primorske zgodovine 1927-1930: Požigi šol v poročilih dnevnega tiska*, v: *Primorski dnevnik*, 14. 3. 1999; *O zgodovini šol iz virov, ki jih branijo naše družine*, v: *Primorski dnevnik*, (pripravili dijaki 1. razreda šol. l. 1997/98 liceja France Prešeren v Trstu) 7. 2. 1999.

³¹⁷LABINJAN, G.: *Razvoj šolstva u Pazinu: prilog za povijesnu sintezu*, v: *PaMe*, XIII/19, 1989, 179-210.

³¹⁸1924-1994 *L'Università di Trieste. Settant'anni di storia*, Trieste 1997.

³¹⁹VINCI, A. M.: *Le culture economico-giuridiche e l'imperialismo fascista nei Balcani. Il caso dell'Università di Trieste*, v: *Cultura e società negli anni del fascismo*, Milano 1987; *Storia dell'Università di Trieste. Mito, progetti, realtà*, Trieste 1997.

³²⁰MARUŠIČ, B.: *Prizadevanja za slovensko univerzo v Trstu*, v: *Revija* 2000, št. 105, Ljubljana 1997, 37-42.

³²¹PLAHUTA, S.: *Kulturna prosvetna dejavnost na Primorskem kot sestavni del narodnega odpora med obema vojnoma*, v: *PrS*, XV/127, 1991, 943-944.

³²²GoL, št. 22 (*Zbornik Goriške matice ob petinsedemdesetletnici ustanovitve*), 1997.

³²³BRATUŽ, Lojzka: *Narodoobrambna vloga Goriške Mohorjeve družbe*, v: *KGMD* 1996, 57-59.

³²⁴*Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851-1995)*, Celje-Celovec-Gorica 1996.

³²⁵KLANČIČ, Gregor: *Ob 70-letnici Božjih spevov*, v: *KGMD* 2000, 88-92.

³²⁶ŽERJAL, Ivan: *Knjižni ilustratorji pri Goriški Mohorjevi družbi v obdobju med obema vojnoma*, v: *GoL*, št. 24, 1997, 55-82; *KLANČIČ, G. Glasbeno založništvo Goriške Mohorjeve družbe*, v: *ibid.*, 22.

³²⁷KOŠUTA, Miran: *Cronaca di una morte annunciata. L'editoria slovena in Italia durante il Ventennio fascista*, v: *KOŠUTA, M.: Scritture parallele (Dialoghi di frontiera tra letteratura slovena e italiana)*, Trieste 1997, 65-101; enako v: *Stampa e piccola editoria tra le due guerre*, Milano 1997, 382-409.

Širši pregled kulturne dejavnosti v Kanalski dolini, njenega prispevka k slovenski kulturi z okvirnimi biografskimi-bibliografskimi, zgodovinskimi in zemljepisnimi podatki je vsebina knjige V. Dolharjeve.³²⁸ Pregled slovenskega šolstva v Kanalski dolini sta opravila I. Šumi in pokojni S. Venosija, ki je tudi okvirni prikaz premalo poznanega in ovrednotenega območja.³²⁹

Za območje Istre je zelo zanimiv prispevek profesorja F. Salimbenija, ki je prikazal kulturno politiko Italije (še posebno takratnega predsednika Francesca Salate) med leti 1919-1940 ob ustvarjanju zgodovinarske revije za srednjeveško in moderno zgodovino v Istri, ki ga je tedaj izdajal italijanski Istrski inštitut za arheologijo in narodno zgodovino. Nekatere probleme in tematike, ki so bili do tedaj zaradi omejitve cenzure prepovedani, je Italija začela podpirati, še posebno obravnave političnih in nacionalnih bojev Risorgimenta. Poleg tega je prihajalo do poskusov, da bi se istrska kultura izvila iz provincialnosti in da bi vzpostavila dialog z vsenarodno kulturo. V ozadju so bili seveda cilji vladne politike, da bi poitalijančili Istro.³³⁰ V sklopu kulturne politike italijanskega iredentizma je za slovenske razmere inovativno dvojezično delo R. Bitellija, ki prikazuje, kako so se s spremembo režima v Istri po priključitvi k Italiji, menjavali arheologi in njihova tolmačenja zgodovine. Knjiga vsebuje tudi dober pregled italijanske primarne literature.³³¹ Kot kulturno-zgodovinski pregled Italijanov v Istri lahko pogledamo uvodna poglavja v knjigi A. Damianija o italijanski kulturi Istre in Rijeke.³³²

Zanimiv bo prispevek M. Košute o italijanskih prevodih slovenske literature; po uvodni študiji je avtor podal tudi kronološki pregled vseh prevodov iz slovensčine v italijanščino, tako da lahko npr. zasledimo tudi, kakšna in koliko del iz tega "manjvrednega" jezika so bila prevedena v "Dantejev" jezik v času med obema vojnama.³³³

Najpomembnejši kulturni center in tudi eno izmed gospodarskih središč tržaških Slovencev je bil Narodni dom. 13. julija 1920 so ga zažgali italijanski nacionalisti. Komaj pred petimi leti je dobil poklon v knjigi, v kateri se sicer pretežno govori o obdobju pred tistim, ki smo si ga vzeli za naš pregled.³³⁴ Bolj tehnični prispevek je napisal arhitekt M. Pozetto.³³⁵ P. Sancin je objavil nekaj italijanskih dokumentov iz Državnega arhiva v Trstu o požigu,³³⁶ ogledamo si

³²⁸DOLHAR, Vida: *Kanalska dolina in slovenska kultura*, Trst 1999.

³²⁹ŠUMI, Irena, VENOSI, Salvatore: *Govoriti slovensko v Kanalski dolini (Slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes)*, Trst 1995.

³³⁰SALIMBENI, Fulvio: *Gli studi di storia medievale e moderna negli "Atti e memorie" della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Tra politica e storiografia. II. Da una guerra all'altra il primato dell'italianità (1919-1940)*, v: *Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno*, št. 22, Trieste-Rovigno, 1992, 389-418.

³³¹BITELLI, Remo: *Claustra Alpium Iuliarum, il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità. Rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*, Koper 1999.

³³²DAMIANI, Alessandro: *La cultura degli italiani dell'Istria e di Fiume (Saggi e interventi)*, v: *Centro di ricerche storiche-Rovigno*, zbirka *Etnia*, št. 7, Trieste-Rovigno 1997, za nas deloma zanimive 25-47.

³³³KOŠUTA, M.: *Tamquam non essent? (Traduzioni italiane di opere slovene); Traduzioni italiane di letteratura slovena (Bibliografija cronologica dal 1878 al 1997)*, v: KOŠUTA, M.: *Scritture parallele (Dialoghi di frontiera tra letteratura slovena e italiana)*, Trieste 1997, 13-4, 43-61.

³³⁴Narodni dom v Trstu 1904-1920, Trst 1995.

³³⁵POZETTO, Marko: *O Narodnem domu*, v: JKo 1990, 125-130.

³³⁶SANCIN, Primož: *"Fuoco al Narodni Dom"*, v: *Trieste Oggi*, 8., 9., 11. in 14. 12. 1999.

lahko tudi dokumentarec³³⁷ in najnovejši zbornik.³³⁸ O nekaterih aspektih Narodnih domov je M. Waltrisch spisal daljši časopisni članek.³³⁹

O posledicah fašizma za slovensko kulturo je imel referat književnik M. Kravos.³⁴⁰ O težavni vlogi kulture v tedanjem Trstu je pisal E. Guagnini.³⁴¹ Z nekaterimi aspekti umetnosti v času fašizma v Furlaniji pa se je ukvarjala A. Curtarolo.³⁴² Pregled umetnikov Tržaške, Goriške, Istre in Dalmacije dobimo pri C. H. Martelliju.³⁴³ Poglejmo tudi, kakšen je bil vpliv velikega irskega pisatelja Jamesa Joyca na Trst; prispevek je pripravil un. profesor angleške literature na tržaški univerzi R. Crivelli.³⁴⁴

Posebno mesto v tržaški kulturi je od nekdaj imela kavarna *San Marco*, o njeni vlogi si oglejmo delo S. Vincija.³⁴⁵ O gledališču in operni hiši Verdi je pisal P. Ugolini Bernasconi.³⁴⁶ Kot "odgovor" so imeli tudi Slovenci svoje kavarne, eno takšnih je v brošuri opisal M. Waltrisch.³⁴⁷

O slikarstvu in kiparstvu, čeprav preveč italijanskocentrističen, govori katalog k razstavi o tej umetnosti v "mestu Sabe in Sveva".³⁴⁸ Glasbeno zgodovino Trsta, sicer pretežno italijansko, so precej obdelali G. Gori,³⁴⁹ G. Radole,³⁵⁰ F. Florit³⁵¹ in F. Nesbeda,³⁵² kot tudi zbornik o zborovstvu pri Sv. Justu.³⁵³ O glasbi in narodni zavesti Slovencev v Trstu in splošno v JK je objavila zanimiv pregled L. Antoni, ki nam lahko služi kot uvodno razmišljanje k našemu obdobju.³⁵⁴ Izjemno plodovitemu primorskemu skladatelju Vinku Vodopivcu je posvečena monografska številka *Goriškega letnika*.³⁵⁵ Ob 90-letnici Glasbene matice, osrednje slovenske glasbene ustanove v Italiji, je izšla brušura G. Demšarja.³⁵⁶ C. Caltana je sestavil izbor glasbenih izdaj Slovencev na Goriškem v obdobju 1927-

³³⁷Narodni dom 1920-1990, režija SOSIČ, Marko, Trst 1990, 20. min. (tudi v angleščini).

³³⁸DOLAHAR, Erik, KOROSIC, Marko: *Narodni dom-Balkan, Od 80-letnici požiga*, Nova Gorica 2000.

³³⁹WALTRISCH, Marko: *Narodni domovi v sliki na koledarju*, v: *Primorski dnevnik*, 25. 1. 1989.

³⁴⁰KRAVOS, Marko: *Posledice fašističnega nasilja: z zborovanja primorskih slavistikov*, v: *Delo*, 4. 5. 1995.

³⁴¹GUAGNINI, E.: *La cultura. Una fisionomia difficile*, v: APIH, E.: *Trieste*, Bari 1988, 273-383.

³⁴²CURTAROLO, Anita: *Friuli 1933-1963. Pittura murale, scultura monumentale e committenza fascista*, v: ScF, XXIII/24, 1993, 43-85; *Friuli 1937-1939. Fascismo e concorsi artistici. Decorazioni nella "Città della cellulosa"*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 73-151.

³⁴³MARTELLI, Claudio H.: *Dizionario degli artisti di Trieste dell'Isontino dell'Istria e della Dalmazia*, Trieste 1998, (IV. izdaja).

³⁴⁴CRIVELLI, Renzo: *James Joyce: itinerari triestini/Triestine itineraries*, Trieste 1996.

³⁴⁵VINCI, Stelio: *Al caffè San Marco. Storia Arte e Letteratura di un Caffè triestino*, Trieste 1995.

³⁴⁶BERNASCONI UGOLINI, Paola: *Il teatro "G. Verdi". Le origini neoclassiche e i restauri attraverso due secoli*, Trieste 1988.

³⁴⁷WALTRISCH, M.: *Kavarna Bratuž (shajališče Goričanov)*, Gorica 1995.

³⁴⁸*Il mito sottile, pittura e scultura nella città di Svevo e Saba*, catalogo della mostra, Trieste 1991.

³⁴⁹GORI, Gianni: *Così dolci argentei suoni*, Trieste 1986.

³⁵⁰RADOLE, Giuseppe: *Le scuole musicali a Trieste e il Conservatorio "G. Tartini"*, Trieste, 1988; *Ricerche sulla vita musicale a Trieste (1750-1950)*, Trieste 1988.

³⁵¹FLORIT, Fedra: *Il Trio di Trieste. Sessant'anni di musica insieme*, Trieste 1992:

³⁵²NESBEDA, F.: *Appunti per una storia della musica corale*, Trieste 1994.

³⁵³*La capella civica di San Giusto, 450 anni di musica a Trieste*, Trieste 1989.

³⁵⁴ANTONI, Lusìa: *Musica e coscienza nazionale degli sloveni a Trieste e nella Venezia Giulia (1848-1927)*, v: *Cosmopolitismo e nazionalismo nella musica a Trieste tra ottocento e novecento (studi offerti a Vito Levi)*, *Quaderni del Conservatorio "G. Tartini" di Trieste*, Trieste 1999, 67-88.

³⁵⁵GoL, št. 19, (*Vodopivčev zbornik ob štiridesetletnici skladateljve smrti*), 1992.

³⁵⁶DEMŠAR, Gojmir: *90 let Glasbene matice*, Trst 1999.

1937.³⁵⁷ Kot kratka, a zanimiva iztočnica za nadaljnje raziskovanje je komentar S. Žerjale o neljubi priliki, ki je doletela tržaškega skladatelja Marija Kogoja, in sicer, kako je v Ljubljani postal žrtev ovadbe, češ da je posmehljivo in zaničljivo govoril o kralju Aleksandru, kar mu je verjetno onemogočilo svetlejšo kariero in je morda tudi vplivalo na duševne motnje avtorja znamenitih *Črnih mask*.³⁵⁸

Šport je imel tudi narodnoobrambni pomen za Slovence. Še posebno razvit je bil Južni Sokol, katerega zgodovino je okvirno obdelal eden izmed vodilnih športnih delavcev sedanjega slovenskega športa v Trstu B. Pavletič, ki ni pozabil omeniti tudi katoliško usmerjenih Orlov.³⁵⁹ Kmalu naj bi izšla dopolnjena diplomatska naloga o športno-kulturni organiziranosti v času fašizma, ki jo je na Fakulteti za šport zagovarjala Tržačanka P. Križmančič in vsebuje pregledno bibliografijo.³⁶⁰ Med Italijani je bil tradicionalno precej popularen boks, o zgodovini tega športa v JK je pisal B. Fabris.³⁶¹

10. Gospodarska zgodovina Julijske krajine med obema vojnama

Uvodno svetujemo prispevek G. Panjeka, ki je prikazal posledice prve svetovne vojne na lokalno ekonomijo.³⁶² Sicer le o Trstu in njegovem zaledju, je G. Sapelli napisal bogato dokumentirano delo o tržaškem mestu in mitu njegove ekonomske (ne)moči; pred to knjigo je že kratko orisal glavne značilnosti tržaške ekonomije.³⁶³ E. Apih je objavil pregledni članek o ekonomiji v Istri.³⁶⁴ Vsekakor nimamo še nobene celovite gospodarske zgodovine JK med obema vojnama. Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju FJK v časovnem obdobju 1848-1998 je pripravil M. Pahor.³⁶⁵ Nekatere pregledne članke je napisal tudi M. Waltrisch.³⁶⁶

Sicer se Waltrisch podrobneje ukvarja z bančništvom in zadružništvom - izjemno pomembnim in uspešnim sektorjem za Slovence (in Hrvate) v JK med obema vojnama, dokler ga niso fašistične oblasti onemogočile - še posebno na Go-

³⁵⁷CALTANA, Claudio: *Edizioni musicali della comunità slovena a Gorizia durante il fascismo (1927-1937) pervenute alla Biblioteca statale isontina*, v: SGo, št. 78, 1994, 119-137.

³⁵⁸ŽERJAL Stanko: *Razžalitev veličastva*, v: *Novi glas*, 8. 10. 1998.

³⁵⁹PAVLETIČ, Bojan: *Il lungo volo del Tržaški Sokol in njegov let*, (slovensko in italijansko) Trst/Trieste 1999. V skrajšani obliki objavljeno Pavletičevo predavanje, ki ga je imel avtor na študijskih dnevih Draga 1999: *Pomen Sokolskega gibanja na Tržaškem*, Trst 1999.

³⁶⁰KRIŽMANČIČ, Petra: *Športno-kulturna dejavnost tržaških Slovencev v obdobju fašističnega terorja*, diplomatska naloga, Fakulteta za šport (mentor: Šugman Rajko), Ljubljana, 1997.

³⁶¹FABRIS, Bruno: *Storia del pugilato nel Friuli-Venezia Giulia*, Trieste 1993.

³⁶²PANJEK, Giovanni: *Le conseguenze economiche e sociali della guerra nell'area giuliana*, v: *Commissione parlamentare d'inchiesta nelle terre liberate e redente (luglio 1920-giugno 1922)*, I. knj. (*Saggi e strumenti di analisi*), Roma, 1991.

³⁶³SAPELLI, Giulio: *Trieste italiana. Mito e destino economico*, Trieste 1990; *Il profilo del "destino economico"*, v: APIH, E.: *Trieste*, Bari 1988, 209-270.

³⁶⁴APIH, E.: *Neke trščanske analize istarske ekonomije (1921-1927)*, v: PaMe, XI/15, 1987, 57-63.

³⁶⁵PAHOR, M.: *Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj*, Trst 1999; tudi: *Primorsko gospodarstvo pred prihodom Italije in po njem*, v: *Na obrobju. Ali je Primorska klonila?*, Nova Gorica-Trst 1996, 22-33.

³⁶⁶WALTRISCH, M.: *Slovensko bančništvo na Primorskem v 19. in 20. st.*, v: PaMe, XIV/21, 1990, 63-68; *Formazione e sviluppo delle istituzioni economiche degli Sloveni nel Goriziano*, v: *Etnia e sviluppo. Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana*, Gorizia 1992; *Gospodarska vloga Slovencev v Trstu in Gorici*, v: *Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*, Ljubljana 1998, 292-298.

riškem.³⁶⁷ Z denarnimi zavodi, pretežno na Tržaškem se plodovito ukvarja M. Pahor.³⁶⁸ S. Žitko in J. Kramar pa sta posvetila krajši prispevek slovenski bančni situaciji v slovenski Istri.³⁶⁹ O zadružništvu v JK,³⁷⁰ kot tudi o tržaškem hranilnem zavodu, imamo na razpolago zbornik.³⁷¹ O videmskem hranilnem zavodu kot tudi o ostalih bankah v Furlaniji in v Pordenonu v času fašizma je večkrat pisal dober poznavalec tematike R. Meneghetti.³⁷²

Zadruham v Trstu, v Istri in v Furlaniji je posvečena monografija, ki sta jo pripravila E. Apih in C. Silvestri.³⁷³ Pregledno študijo o zadrugah v JK je napisal F. Bof,³⁷⁴ medtem ko je L. Puppini pisala o zadružništvu v kraju Carnia.³⁷⁵

B. Marušič je pisal o društvu "Pravnik", ki je delovalo na Primorskem po prvi svetovni vojni, najprej kot podružnica ljubljanskega društva, potem pa do prisilne ukinitve samostojno.³⁷⁶ M. Pahor je pisal o delovanju Josipa Agneletta na gospodarskem področju v Trstu med obema vojnama.³⁷⁷ M. Waltritsch se je lotil tudi doslej neraziskanega področja o goriških trgovcih in njihovem oglaševanju v slovenskih časopisih in še posebno v koledarjih Goriške matice, s čimer so denarno podpirali slovensko tiskano besedo.³⁷⁸

Čeprav so bile zavarovalniške družbe večinoma v italijanskih rokah, je zanimiv ponatis zbornika o tržaškem Lloyd; prva izdaja nosi letnico 1938 in je zato treba paziti na način prikaza, po zbranih podatkih pa je knjiga še vedno eden izmed temeljev preučevanja ladijskega zavarovalništva.³⁷⁹ O ladjedelnicah v JK je na sploš-

³⁶⁷WALTRISCH, M.: *Le casse rurali friulani dalla loro costituzione al fascismo*, Trieste 1987; *Lo sviluppo degli istituti di credito sloveni a Gorizia e Trieste*, v: *Credito e sviluppo economico in Italia dal Medio Evo all'Età contemporanea*, Verona 1988; *Posojilnice na nabrežinskem Krasu*, Gorica 1989; *Slovenske banke na Primorskem - Več kot stoletna zgodovina v Gorici in Trstu*, v: *Delo*, podlistek leta 1997; L. 1897 je v *Gorici nastala obrtno-trgovska zadruga*, v: *Primorski dnevnik*, 12. 10. 1997; *Slovenske zadružne banke*, Trst-Doberdob-Sovodnje 1998.

³⁶⁸PAHOR, M.: *Slovensko denarništvo v Trstu (Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880-1918)*, Trst 1989; *Istituti di credito sloveni a Trieste, cooperative di credito, casse di risparmio, casse mutui e prestiti, banche dal 1880-1918*, Trieste 1990; *Jadranska Banka v Trstu (Blesteača in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu)*, Trst 1996; *Vzpon in nasilna ukinitvev slovenskih denarnih zavodov v Trstu*, v: *ANN*, VI., št. 8, 1996, 61-72.

³⁶⁹ŽITKO, Salvator, KRAMAR, Janez: *Hranilnice in posojilnice v Slovenski Istri*, Koper 1985.

³⁷⁰Casse rurali ed artigiane: "Dalle origini all' inserimento nella moderna struttura bancaria", Udine 1986.

³⁷¹La Cassa di Risparmio triestina in contrada del Canal Grande, Trieste 1990.

³⁷²MENEGHETTI, Roberto: *La Cassa di Risparmio di Udine fra le due guerre mondiali. 1919-1940*, v: *ScF*, XVIII/19, 1988, 105-137; *La liquidazione della Banca di Maniago (1928)*, v: *ScF*, XIX/20, 1989, 105-125; *Credito e agricoltura. La Banca del Friuli tra le due guerre mondiali*, v: *ScF*, XX/21, 1990, 105-146; *La Banca Cooperativa di Cividale fra le due guerre mondiali (1919-1939)*, v: *ScF*, XXI/22, 1991, 59-95; *La Banca Cooperativa Udinese (1919-1935)*, v: *ScF*, XXII/23, 1992, 113-136; *Variazioni quantitative e normative nel credito tra le due guerre mondiali in provincia di Udine*, v: *ScF*, XXIV/25, 1994, 171-194; *La Banca Popolare di Pordenone dal 1919-1939*, v: *ScF*, XXVI/27, 1996, 159-198.

³⁷³APIH, E., SILESTRI, Claudio: *Le Cooperative Operaie di Trieste, Istria e Friuli 1903-1993*, Trieste 1993.

³⁷⁴BOF, Frediano: *La cooperazione in Friuli e nella Venezia Giulia dalle origini alla Seconda guerra mondiale*, Udine 1995.

³⁷⁵PUPPINI, Laura: *Cooperare per vivere. Vittorio Cella e le Cooperative carniche 1906-1938*, Tolmezzo 1988.

³⁷⁶MARUŠIČ, B.: *Društvo Pravniki in slovenski pravniki na Primorskem po prvi svetovni vojni*, v: *Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu*, Koper 1999, 33-44.

³⁷⁷PAHOR, M.: *Delovanje Josipa Agneletta na gospodarskem področju v Trstu med dvema svetovnima vojnama (1918-1940)*, v: *ibid.*, 63-80.

³⁷⁸WALTRISCH, M.: *Oglasi-Inserzioni*, v: *Goriška matica*, Gorica 2000.

³⁷⁹Il Lloyd triestino 1836-1936, Trieste 1986.

no pisal T. Fanfani.³⁸⁰ O tržaški ladjedelnici pri Sv. Roku imamo knjigo, ki so jo uredili ugledni tržaški zgodovinarji in se naslanja pretežno na pričevanja.³⁸¹ O tej ladjedelnici sta pisala tudi E. Gellner in P. Valenti,³⁸² o tržaški pa imamo zbornik.³⁸³ O kmetijstvu v Istri v času med obema vojnama je pisal M. Legović.³⁸⁴ O razmerah življenja in dela - še posebno ženske delovne sile - v tekstilni industriji na Goriškem so na podlagi ustnih pričevanj pisali S. Benvenuti, A. Di Gianantonio in G. Nemeč.³⁸⁵ S. Benvenuti je tudi sam objavil prispevek o tem.³⁸⁶ L. Patat je širše prikazal razvoj tekstilne industrije na Goriškem.³⁸⁷ A. Manfredi in S. Tomat pa sta prikazala dolgoletno tradicijo tekstilnega obrata na Videmskem.³⁸⁸ A. Di Gianantonio in G. Nemeč sta obravnavali žensko delo na Goriškem.³⁸⁹

Kapitan B. Volpi Lisjak je prikazal ribolov, eno izmed najbolj avtohtonih opravil, s katerimi so se bavili Slovenci ob primorski obali, pred kratkim pa je izdal še zanimiv zgodovinski oris ribištva na slovenski obali, razvijanje ribje predelovalne industrije in zgodovino Delamarisa.³⁹⁰ O kamnoseštvu v Nabrežini so pisali A. Brečelj, Z. Legiša in I. Vogrič.³⁹¹ Ljudje in ekonomija Krasa: o tem je pisal J. C. Davies.³⁹²

Ekonomске aspekte fašizma dobimo v delu R. Meneghettija,³⁹³ medtem ko je Furlanski inštitut za preučevanje odporniškega gibanja posvetil letno številko 1985 fašizmu v Furlaniji v relaciji z ekonomsko politiko.³⁹⁴

D. Dukovski se je lotil gospodarstva v Istri med obema vojnama, še posebno v luči socialnih problemov.³⁹⁵ I. Pletikosić je avtor prispevka o vinski kulturi v

³⁸⁰FANFANI, Tommaso: *Per una storia della cantieristica in Italia: dallo "Squero San Marco" all'Italcantieri*, v: *L'Industria*, št. 2, 1988.

³⁸¹Guadagnavo sessantun centesimi all'ora ...: *Lavoro e lotte al Cantiere S. Rocco: Muggia 1914-1966*, Trieste 1994.

³⁸²GELLNER, Ernesto, VALENTI Paolo: *San Rocco. Storia di un cantiere navale*, Trieste 1990.

³⁸³*In Cantiere. Tecnica, arte, lavoro. Ottant'anni di attività dello stabilimento di Monfalcone*, Monfalcone 1988.

³⁸⁴LEGOVIĆ, Marko: *Poljoprivreda Istre između dva rata*, v: *Jadranski zbornik*, št. 13, 1986-1989, 261-285.

³⁸⁵BENVENUTI, Silvano, DI GIANANTONIO, Anna, NEMEC, Gloria: *Le lavoratrici del cotonificio di Piedimonte a Gorizia dal 1926 alla fine degli anni Cinquanta*, v: QST, XVIII/2-3, 1990, 175-326; tudi v samostojni publikaciji: *Nate sotto una brutta stella. Le lavoratrici tessili del cotonificio di Piedimonte a Gorizia dal 1926 alla fine degli anni Cinquanta*, Gorizia 1993.

³⁸⁶BENVENUTI, S.: *Le lavoratrici del cotonificio di Gorizia. Paesi d'origine, contesto economico, condizioni di fabbrica (1925-1950)*, v: QST, XVIII/2-3, 179-282.

³⁸⁷PATAT, L.: *L'industria tessile goriziana. Dalla seconda metà dell'Ottocento alla crisi degli anni Trenta*, Udine 1991.

³⁸⁸MANFREDI, Anna, TOMAT, Sergio: *Il Cotonificio Udinese. Le donne, gli uomini. Cent'anni di storia e di lavoro*, Udine 1994.

³⁸⁹DI GIANANTONIO, A., NEMEC, G.: *Le operaie tessili isontine tra fascismo e repubblica. Le fonti orali e la formazione di un'identità lavorativa*, v: *Operaie, serve, maestre, impiegate*, Torino 1992; *Lavoro femminile e identità. Le operaie tessili isontine tra fascismo e dopoguerra*, v: QST, XXIII, št. 3, 1995, 111-137.

³⁹⁰VOLPI LISJAK, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja (Od Trsta do Timave)*, Trst, 1995; *Delamaris 1879-1999 (120 let iz morja v konzervo)*, Izola 1999.

³⁹¹BRECELJ, Aleš, LEGIŠA, Zvonko, VOGRIČ, Ivan: *Nabrežinski kamnolomi*, Trst 1989.

³⁹²DAVIES, James C.: *Carso, riscatto dalla povertà*, Gorizia 1988, 202 str; v slovenščini: *Vzpon z dna: slovenska kmečka družina v dobi strojev*, Ljubljana 1989.

³⁹³MENEGHETTI, R.: *Alberto Asquini (1889-1972). Ristrutturazione dell'economia. Riorganizzazione dello Stato*, Udine 1995.

³⁹⁴ScF, XV/16 (monografska), *Il fascismo in Friuli. Aspetti di politica economica*, 1985, 9-112.

³⁹⁵DUKOVSKI, D.: *Socijalno-ekonomska i politička previranja među prosvjetnim radnicima u Istri neposredno nakon prvog svjetskog rata (1919-1923)*, v: *Casopis za suvremenu povijest*, št. 1-3, Zagreb 1989, 29-62; *Marginalne socijalne grupe u Istri između dva svjetska rata*, v: *Domesti*, št. 8-9, Rijeka

severozahodni Istri v obdobju med obema vojnama, ko je istrski kmet, še posebno vinogradnik, marsikaj žrtvoval zaradi neugodne fašistične zakonodaje.³⁹⁶

11. Emigracije

Emigracije so med vojnama odtrgale veliko število Slovencev in Hrvatov (pribl. 100.000) od rodne JK. Vzroki izseljevanja so bili številni, od fašističnega preganjanja in prisilnih konfinacij, pa do ekonomskih razlogov, tudi zaradi socialnega boja fašizma proti neitalijanskemu prebivalstvu JK itd. To je zelo široka problematika, tako da je najboljša, če si na začetku ogledamo nekaj splošnih pregledov migracijskih procesov v JK. Med najpomembnejšimi prispevki je tisti izpod peresa A. Kalca, kjer je opisal politično vlogo slovenske in hrvaške emigracije iz JK in navedel celotno bibliografijo o tej problematiki; nato je še prikazal smernice preučevanja izseljevanja.³⁹⁷ Ena izmed tem doktorske disertacije M. Komaca so bile migracije v Videmski pokrajini; poglavje, ki govori o migracijah, še posebno iz Beneške Slovenije, je objavil.³⁹⁸ Dober pregled z evidentiranjem posebnosti migracij iz Primorske in dobro izbrano literaturo sta objavila A. Breclj³⁹⁹ in A. Vovko.⁴⁰⁰ Objavljeno je zanimivo predavanje M. Klamenčiča o vključevanju slovenskega izseljeništvu v nacionalno zgodovino.⁴⁰¹ M. Kacin-Wohinz je prikazala, kako je bilo raznarodovanje dejavnik izseljevanja.⁴⁰² V. Valenčič je pripravila splošen pregled izseljevanja Slovencev do začetka druge svetovne morije.⁴⁰³ Emigracijo iz JK sta obravnavala tudi C. Donato in P. Nodari, ki pa nista ločila slovenske in hrvaške od italijanske emigracije.⁴⁰⁴ Lahko tudi omenimo zbornik o italijanski emigraciji v Franciji v času med obema vojnama, čeprav je nepopoln, ker ne upošteva italijanskih državljanov slovenske narodnosti.⁴⁰⁵

1991, 497-505; *Gospodarska i socijalna problematika u izvješćima i vizitacijama fašističkih čelnika u Istri, 1925-1931 u okvirima fašizacije istarskog društva*, v: *Društvene istraživanja*, št. 6-7, 1993, 675-698.

³⁹⁶PLETIKOSIĆ, Ivica: *Vinska kultura v severozahodni Istri med obema vojnama*, v: *Kozarec sonca*, Koper 2000, 151-188.

³⁹⁷KALC, Aleksej: *L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre ed il suo ruolo politico*, v: ANN, VI/8, 1996, 23-60; *Smernice preučevanja izseljevanja v slovenskem zamejstvu v Italiji in slovensko izseljevanje z zamejskega prostora v delih italijanskih avtorjev*, v: *Dve domovini/Two Homelands*, št. 5, 1995, 151-175; *Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi*, v: ANN, VII/10, 1997, 193-214.

³⁹⁸KOMAC, Miran: *Politična kultura, narodnostna identiteta, migracijski procesi in etnorazvoj: protislovja narodnostnega razvoja Slovencev v Videmski pokrajini*, doktorska disertacija, FDV, Ljubljana 1990; *Migracijski procesi v Furlaniji-Julijski krajini s posebnim ozirom na Beneško Slovenijo*, v: ZČ, XLV/4, 1991, 639-649.

³⁹⁹BRECELJ, Aleš: *Nekaj podatkov o izseljevanju iz Slovenskega primorja v Južno Ameriko, predusem Argentino*, v: ANN, VII/10, 1997, 215-235.

⁴⁰⁰VOVKO, A.: *Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama*, ZČ, XLVI/1, 1992, 87-92.

⁴⁰¹KLEMENČIČ, Matjaž: *Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine*, v: ZČ, LII/2, 1998, 175-193.

⁴⁰²KACIN-WOHINZ, M.: *Raznarodovanje primorskih Slovencev - dejavnik za izseljevanje*, v: *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, Ljubljana 1995, 23-31.

⁴⁰³VALENČIČ, V.: *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, v: *Dve domovini/Two Homelands*, št. 1, 1990, 43-82.

⁴⁰⁴DONATO, Carlo, NODARI, Pio: *L'emigrazione giuliana nel mondo*, v: *Quaderni del centro studi Economico-Politici "Ezio Vanoni"*, Nuova serie, št. 3-4, Trieste luglio-dicembre 1995, 1-126.

⁴⁰⁵*L'Italia in esilio. L'emigrazione italiana in Francia tra le due guerre*, Roma 1993.

Veliko emigrantov je šlo v Jugoslavijo. O njihovem delovanju imamo na razpolago precej prispevkov. Delovanje slovenske in hrvaške emigracije v Jugoslaviji sta opisala A. Vovko in D. Nečak⁴⁰⁶. A. Kalc je na kratko opisal delovanje najpomembnejšega voditelja primorske emigracije Ivana Marijo Čoka, o katerem je že obširneje pisal v nalogi, s katero je v akademskem letu 1983-84 diplomiral na tržaški Filozofski fakulteti.⁴⁰⁷ S. Rudolf je na originalen način napisal - deloma po neobjavljenem in do pred kratkim nepoznanem osebnem arhivskem gradivu - spomine na očeta Ivana Rudolfa, ki je deloval tudi v emigraciji, sodeloval s TIGROM pri sabotajah in bil predsednik narodnoobrambnega društva Branibor.⁴⁰⁸ O delovanju v emigraciji, še posebno v okviru znanstvenih dokazovanj krivične razmejitve, je nekaj podatkov v knjižici J. Stergarja o 70-letnici Inštituta za narodnostna vprašanja, v okviru katerega so delovali nekateri vidni predstavniki primorskih Slovencev.⁴⁰⁹ Med temi je bil npr. Lavo Čermelj, o katerem je J. Pirjevec napisal zanimivo gloslo z nekaterimi manj znanimi podatki o delovanju te velike osebnosti in sicer o neki njegovi spomenici Angležem o trpljenju Slovencev v JK.⁴¹⁰ Glede Čermelja so zanimivi tudi zapisniki njegovih zaslišanj po aretaciji s strani Italijanov, ki jih je objavil T. Ferenc,⁴¹¹ kot tudi knjižica o raznovrstnem Čermeljevem delovanju, ki jo je pripravila D. Lavrenčič⁴¹² in referata B. Marušiča in M. Kacin-Wohinz, ki sta ju prebrala na znanstvenem srečanju o Čermelju.⁴¹³ O delovanju primorske emigracije v Mariboru je pisala M. Grašič.⁴¹⁴ D. Makuc je prikazala nekaj nelahkih doživetij primorskih emigrantov v takratni Jugoslaviji, še posebno v zvezi s kolonizacijo Makedonije,⁴¹⁵ zaradi česar sta kritična do takratnih slovenskih voditeljev (I. M. Čok in Vilko Baltič) V. Novak⁴¹⁶ in A. Turk;⁴¹⁷ zanimiva je tudi serija radijskih oddaj, ki jih je za slovenski program tržaške radijske postaje pripravila B. Škoberne.⁴¹⁸ V času med obema vojnama se spomini Janka Ježa nanašajo tudi deloma na življenje v Trstu in deloma na emigracijo v Ljubljani.⁴¹⁹ Osebne spomine na življenje v emigraciji je prispeval T.

⁴⁰⁶VOVKO, A., NEČAK, Dušan: *L'attività degli Sloveni e Croati della Venezia Giulia nell'emigrazione in Jugoslavia*, v: *Quaderni del Centro storico di Rovigno*, št. 8, 1985, 289-307.

⁴⁰⁷KALC, A.: *Ivan Marija Čok*, v: JKo 1994, 87-94.

⁴⁰⁸RUDOLF, Saša: *Xolotl (Med resnico in domišljijo)*, Gorica 1996, pos. 45-57.

⁴⁰⁹STERGAR, J.: *Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja*, Ljubljana 1995.

⁴¹⁰PIRJEVEC, J.: *Dr. Lavo Čermelj v spomin*, v: *Primorski dnevnik*, 7, 10. 1999.

⁴¹¹FERENC, Tone: *Zapiski zaslišanj dr. Lavo Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta*, v: PNZ, XXVIII/1-2, 1988, 201-221.

⁴¹²LAVRENČIČ, Devana: *Lavo Čermelj. Slovenski fizik, znanstvenik in publicist*, Ljubljana 1999.

⁴¹³MARUŠIČ, B.: *Dr. Lavo Čermelja publicistično delovanje za Primorsko*, v: *Glasnik Slovenske Maticе*, XXIII/1-2, Ljubljana 1999, 78-91; KACIN-WOHINZ, M.: *Obsojen na smrt (Iz arhiva Tribunale speciale per la difesa dello Stato)*, ibid., 92-96.

⁴¹⁴GRAŠIČ, M.: *Začetki primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru*, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1, Maribor 1990, 23-35.

⁴¹⁵MAKUC, Dorica: *Prišleki kak kastiga kak boži bič*, v: JKo 1986, 49-62; *Iz Nanuta v Natutoviča. Primorski kolonisti na levem deli Vardarja*, v: JKo 1987, 189-195; *Primorci v severni slovenski metropoli*, v: JKo 1988, 167-173.

⁴¹⁶NOVAK, Vilko: *Škof Gnidovec in slovenski priseljenci v tedanji Južni Srbiji*, v: *Gnidovčev simpozij v Rimu*, Celje 1989, 129-139.

⁴¹⁷TURK, Alojzij: *Škof Janez Gnidovec*, Celje 1992, 154-160.

⁴¹⁸ŠKOBERNE, Boža: *Na bregovih Vardarja*, RAI-Trst, junij-avgust 1993.

⁴¹⁹JEŽ, Janko: *Življenje moje (Z Akcijskim odborom v boj za zedinjeno Slovenijo)*, Gorica, 1997, pos. 34-78.

Pavšič.⁴²⁰ Sem bi lahko vključili tudi spominske zapise D. Tumpića, ki opisuje delovanje in prispevek k protifašizmu tistih, ki so morali v času med obema vojnoma emigrirati iz Istre in so se nastanili v Zagrebu.⁴²¹ O emigraciji iz Istre je na voljo tudi pregleden prispevek A. Laušič.⁴²²

O slovenski emigraciji iz Videmske pokrajine imamo nekatere prispevke o Kanalski dolini in Beneški Sloveniji, ki so jih napisali F. Clavora in R. Ruttar⁴²³ ter A. Kalc in M. Kodrič.⁴²⁴ Pregledni članek z najosnovnejšo literaturo je objavil M. Komac.⁴²⁵

Precej emigrantov je šlo v Južno Ameriko. Oglejmo si, kako je I. Mislej analizirala protifašistično izseljensko časopisje primorske slovenske skupnosti v Južni Ameriki.⁴²⁶ O nekaterih aspektih delovanja Slovencev v emigraciji v Argentini je pisal R. Genorio.⁴²⁷ A. Vovko je medtem na kratko analiziral pisanje emigrantskega časopisa *Istra* o izseljevanju iz Primorske, objavil pa je tudi nekatere druge prispevke.⁴²⁸ Tudi v času med obema vojnoma je zaradi ekonomskih težav moralo v emigracijo nekaj primorskih deklet v Egipt in sicer kot dojljke, katerim so pravili "aleksandrinke". D. Makuc jim je posvetila knjigo, pri kateri je uporabila tudi precej arhivskega in časopisnega gradiva.⁴²⁹ A. Kalc je opisal življenjsko zgodbo primorskega izseljenca Leopolda Caharije.⁴³⁰

12. Krajevna zgodovina

Pri proučevanju primorske krajevne zgodovine moramo seči po marsikaterem ljubiteljskem domačem prispevku ali strokovnem delu iz področja etnologije, glede na to, da je na tem področju zgodovinska stroka še v zaostanku.

Obravnave domačega kraja se je lotil zgodovinar E. Dolenc.⁴³¹ Omenimo naj nato zgodovinski prikaz Štandreža izpod peresa kulturnega delavca D. Paulina,⁴³²

⁴²⁰PAVŠIČ, Tomaž: *Ob stari meji (Pričevanja in spomini)*, Idrija, 1999.

⁴²¹TUMPIĆ, Dušan: *Prilog o Zagrebu i Istri između dva svijetska rata*, v: PaMe, XIII/18, 1989, 141-166.

⁴²²LAUŠIČ, A.: *Prilog izseljeničkoj problematici Istre od druge polovice 19. do šezdesetih godina 20. stoljeća*, v: PaMe, XIV/21, Pazin 1990, 41-52.

⁴²³CLAVORA, Ferruccio, RUTTAR, Riccardo: *Sloveni ed emigrazione. Il caso delle Valli del Nativone*, Cividale del Friuli 1985.

⁴²⁴KALC, A., KODRIČ, Majda: *Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije*, v: ZČ, XLVI/2, 1992, 197-209.

⁴²⁵KOMAC, M.: *Questi slavi bisogna sterminarli: usoda Beneške Slovenije?*, v: *Razprave in gradivo*, št. 28, 1993, 124-135.

⁴²⁶MISLEJ, Irene: *Primorska slovenska skupnost v Južni Ameriki. Pregled antifašističnega tiska 1929-1943*, v: ZČ, L/1, 1996, 93-114.

⁴²⁷GENORIO, Rado: *Slovinci v delavskem gibanju Argentine v obdobju med obema vojnoma*, v: *Migracijske teme*, št. 1-2, Zagreb 1988, 188, 189; *Slovinci v Argentini in "Svobodna Jugoslavija"*, v: *Slovenski izseljenski koledar 1988*, Ljubljana, 144-147.

⁴²⁸VOVKO, A.: *Časopis "Istra" o izseljevanju iz Primorske*, v: PrS, XV/115, 1991, 22-24; *Ustanovitev "Yugoslav Emergency Council" v New Yorku*, v: ZČ, XLI/3, 523-527; *Iz delovanja kairskega Društva sv. Cirila in Metoda*, v: *Mohorjev koledar 1989*, Celje, 88-91.

⁴²⁹MAKUC, D.: *Aleksandrinke*, Gorica 1993.

⁴³⁰KALC, A.: *Pistolero peligroso. Življenjska zgodba izseljenca Leopolda Caharije*, v: JKo 1993, 121-126.

⁴³¹DOLENC, E.: *Senožeče (Skupnost na prepihu)*, Koper 1994, za naše obdobje 37-45, za ekonomski prikaz si pa deloma oglejmo tudi 60-64.

⁴³²PAULIN, Damjan: *Štandrež samostojna občina 1866-1927*, Gorica 1997; *Štandrež 1927-1947 (Od fašizma do zavezniške vojaške uprave)*, Gorica 1998.

prispevek o Nabrežini med obema vojnama, ki ga je pripravil I. Vogrič,⁴³³ publikacijo ob 100-letnici bazoviškega društva Lipa⁴³⁴ in interdisciplinarni zgoščen prikaz življenja zadnjih 100 let tržaškega predmestja Rovte-Kolonkovec.⁴³⁵ Najbolj celovit je zgodovinski prikaz Opčin z dodatkom v italijanščini;⁴³⁶ podobno velja za Doberdob.⁴³⁷ Na razpolago je tudi celoten zgodovinski prikaz Sovodenj, ki ga je skrbno pripravil M. Waltrisch.⁴³⁸ V ta segment lahko postavimo tudi prispevek B. Marušiča o neki potopisni reportaži o Gorici pred 75 leti.⁴³⁹

Čeprav se nanašajo ustna pričevanja, ki sta se jih lotila M. Verginella in A. Volk, pretežno na vojna leta in na odporništvu, so koristna tudi za naše obdobje.⁴⁴⁰ Nekaj zanimivega bomo gotovo dobili v knjigi z več prispevki o Trstu v vojni med leti 1938-1943.⁴⁴¹ O vsakdanjem življenju si lahko ogledamo tudi opis poslušanja radijskih oddaj v fašistični Italiji izpod peresa G. Isola in opis fašističnih mladinskih oddaj s strani C. Meriani. Leta 1931 je namreč začel delovati tudi v Trstu sedež državne radijske postaje EIAR-Ente Italiano Audizioni Radiofoniche.⁴⁴² O vlogi ženske v obdobju fašizma je I. Domenicali objavila pregleden prispevek.⁴⁴³ Praktičen kuharski priročnik, ki ga je sestavila V. Guštin Grilanc, je istočasno tudi vestno pričevanje o nekdanjih prehrabnih navadah tržaškega podeželja.⁴⁴⁴ M. Waltrisch je avtor članka o slovenskih gostilnah v Gorici v obdobju med obema vojnama.⁴⁴⁵

Zaključek

Slovensko, italijansko in hrvaško zgodovinopisje o JK med obema vojnama v zadnjih 15 letih je precej obsežno in raznovrstno. Občutiti je rahlo zblizanje med njimi, čeprav bistvenih medsebojnih vplivov ni veliko, še najmanj s hrvaškim. Za italijanske zgodovinarje ostaja večinoma nepremostljiva ovira neznanje jezika, za nekatere pa verjetno še vedno nerazumevanje pretekle slovenske in hrvaške stvarnosti v JK. Marsikateri slovenski, kot tudi nekateri hrvaški izsledki so prevedeni, očitno je to še premalo. Hrvaško zgodovinopisje je med tem precej "izolirano". Največja hiba slovenskih zgodovinarjev pa ostaja, da se sistematično ukvarja s

⁴³³VOGRIČ, Ivan: *Obdobje med obema vojnama*, v: *Nabrežina skozi stoletja*, Nabrežina 1996, 127-142.

⁴³⁴1899 *Bazovica* 1999, pripravil PEČAR, Iztok, Trst 1999.

⁴³⁵*Rovte-Kolonkovec*, Trst 1991, 155 str.

⁴³⁶*Vas, ljudje in čas (Zgodovina Opčin)*, Opčine 1995 (II. izpopolnjena izdaja).

⁴³⁷*Doberdob včeraj in danes*, Doberdob 1988.

⁴³⁸WALTRISCH, M.: *Sovodnje skozi čas*, Sovodnje-Gorica 1999.

⁴³⁹MARUŠIČ, B.: *V Gorici pred petinsedemdesetimi leti*, v: KGMD 2000, 58-63.

⁴⁴⁰VERGINELLA, Marta, VOLK, Alessandro, COLJA, Katja: *Storia e memoria degli sloveni del Litorale (Fascismo guerra e resistenza)*, Trieste 1994, 7-121. Tudi v slovenščini: *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*, Koper 1995.

⁴⁴¹*Trieste in guerra: gli anni 1938-1943*, Trieste 1992.

⁴⁴²ISOLA, Gianni: *Abassa la tua radio per favore ... Storia dell'ascolto radiofonico nell'Italia fascista*, Firenze 1990; MERIANI, C.: *La radiofonia per i ragazzi negli anni Trenta - Mastro Remo e il cantuccio dei Balilla di radio Trieste*, Trieste 1997.

⁴⁴³DOMENICALI, Ines: *Percorsi femminili dal fascismo alla guerra alla Resistenza*, v: ScF, XXIV/25, 1994, 153-170.

⁴⁴⁴GUŠTIN-GRILANC, Vesna: *Je več dnevov ku klobas*, Trst 1997, (tudi v italijanščini: *Xe piŕi giorni che luganighe*, Trieste 1998).

⁴⁴⁵WALTRISCH, M.: *Slovenske gostilne v Gorici med obema vojnama*, v: *Primorski dnevnik*, 2. 4. 2000.

tematiko le M. Kacin-Wohinz in zadnje čase redki mlajši zgodovinarji. Pri Slovencih tako še niso bile odpravljene vse pomanjkljivosti, ki jih je že pred 15 leti omenjala ravno M. Kacin-Wohinz.⁴⁴⁶

Kljub novim izsledkom in razpoložljivosti nekaterih pomembnih virov pa ostajajo nekatera dela, ki so izšla pred letom 1985, še vedno temelj katerikoli novi raziskavi o JK med obema vojnama. Tu ne smemo pozabiti na dela Lava Čermelja, Elia Apiha, na celoten opus M. Kacin-Wohinz, nato na Bogdana Krizmana, Dragovana Šepića, Iva Juvančiča, na poglavja v *Zgodovini Slovencev* (Ljubljana, 1979) itd.

Kot glavne značilnosti slovenskega zgodovinopisja o JK med obema vojnama v zadnjih 15 letih omenimo:

1. Bibliografij je veliko, tudi sistematskih in tematskih. Upati je, da ne bodo šle v pozabo, saj se pretirano zanašanje le na računalniške obdelave pač ne more vedno obrestovati.

2. Nimamo novejših splošnih in celovitih del, razen izjeme M. Kacin-Wohinz. Prevladujejo fragmentarni zapisi, veliko je krajših biografskih orisov, ni pa tehtnejših biografij pomembnih osebnosti.

3. O življenju lokalne cerkve imamo sedaj nekaj dobrih biografskih orisov in poglobitev. Tudi tu bo potrebna celovita sinteza.

4. Če je opaziti napredek pri preučevanju slovenskega gospodarstva, še zlasti na področju denarništva, je ostalo še precej neobdelano socialno in politično-upravno življenje Slovencev. Kulturno življenje tudi še ni doživelo tiste pozornosti, ki bi si jo gotovo zaslužilo. Življenje preprostih ljudi, njihove navade in običaji ostajajo "monopol" etnologije, saj še ni pravilne zgodovinske sistematske preučitve vsakdanjosti in njene vključitve v širši zgodovinski kontekst. Niti še ni sistematičnega raziskovanja vplivov fašizma na Slovence in Hrvate.

5. Emigracijam se zadnje čase posveča precej pozornosti z nekaterimi dobrimi uspehi, tematika pa odpira številna vprašanja, zato bo raziskovanje dolgo.

6. Hvalevredno zanimanje za zadeve zunaj stroke zavede nekatere stran od objektivnosti.

⁴⁴⁶Op. 1.

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZT na internetu: <http://www.mzt/mzt/dok/nav-oblik-publ.html>).